

FAKULTETI I FILOLOGJISË – PRISHTINË
FACULTY OF PHILOLOGY – PRISTINA

FAKULTETI HISTORI-FILOLOGJI – TIRANË
FACULTY OF HISTORY-PHILOLOGY – TIRANA

SEMINARI NDËRKOMBËTAR PËR GJUHËN, LETËRSINË
DHE KULTURËN SHQIPTARE

INTERNATIONAL SEMINAR FOR ALBANIAN LANGUAGE,
LITERATURE AND CULTURE

REVISTË / JOURNAL

36

ISSN 2521-3687

PRISHTINË, 36/2017

Kryeredaktor/Editor in Chief: Rrahman Paçarizi

Redaksia/Editorial Board: Rrahman Paçarizi (Prishtinë), Qibrije Demiri-Frangu (Prishtinë), Bardh Rugova (Prishtinë), Nysret Krasniqi (Prishtinë), Milazim Krasniqi (Prishtinë), Muhamet Hamiti (Prishtinë), Anton Berishaj (Prishtinë), Ag Apolloni (Prishtinë), Isa Memishi (Prishtinë), Shezai Rrokaj (Tiranë), Aljula Jubani (Tiranë), Ymer Çiraku (Tiranë), Dhurata Shehri (Tiranë), Mimoza Kore (Tiranë), Vjollca Osja (Tiranë), Bardhyl Demiraj (Munich), Maksimilijana Barančić (Zarë), Aleksandar Novik (Shën Peterburg), Premysl Vins (Pragë), Emilia Conforti (Kalabri), Agron Tufa (Tiranë), Anton Panchev (Sofje), Giovanni Belluscio (Kalabri), Giuseppina Turano (Venedik)

<https://filologjia.uni-pr.edu/Seminari.aspx>

e-mail: seminari.filologjik@uni-pr.edu

ISSN 2521-3687

GJUHËSI / LINGUISTICS

Linditë SEJDIU-RUGOVA

ÇËSHTJE TË SINTAKSËS SË SHQIPES – KONCEPTE DHE KLASIFIKIME

1. Hyrje

Ky studim do të merret me sintaksën e shqipes nga dy këndvështrime që nisen nga dy mënyra të përfaqësimit të saj sot: tekstet ekzistuese normative e përshkruese të sintaksës së shqipes si dhe përpjekjet dhe kontributet individuale të gjuhëtarëve të sotëm tash e 20 vjet për ta ndërruar drejtimin e studimeve sintaksore. Klasifikimi i fjalive si dhe kategorizimi i njësive themelore sintaksore vazhdon të mbetet sfidues në qarqet universitare shqiptare falë teksteve universitare ekzistuese që dominohen nga një natyrë preskriptiviste. Çështja e përpilimit të një Gramatike të re të shqipes, si një projekt shkencor gjithëkombëtar, dhe e cila, duke i pasur parasysh gjithë ato vërejtje që i janë bërë Gramatikës ekzistuese të ASHRSH-së, dhe duke u mbështetur në teoritë dominuese sintaksore sot, do të mund të sillte një fytyrë tjetër të analizës gjuhësore në shqipen dhe do të krijonte parakushte që edhe studiesit shqiptarë të mund t'i plasenin analizat e tyre sintaksore në nivel më përfaqësues botëror. Kjo nuk do të thotë se studiuesit individualë nuk bëjnë punë të pavarur shkencore, pavarësisht asaj që shkruhet dhe thuhet në Gramatikën e Akademisë. Janë dhjetra botime të suksesshme të viteve të fundit, kryesisht punë individuale e autorëve shqiptarë dhe e atyre të huaj që merren me shqipen, për të nxjerrë në dritë shumë rezultate të trajtimit gjuhësor në fushë të sintaksës. Studimi ynë do të përpiket të kontribuojë në këtë rrafsh, duke u mbështetur në propozime konkrete të klasifikimit në sintaksë të shqipes dhe duke u përpjekur t'i argumentojë këto propozime të reja.

2. Metodologjia e analizës

Pra, dy boshtet themelore, në të cilat do të mbështetet propozimi ynë, kanë të bëjnë me shpjegimin e koncepteve të caktuara sintaksore në rrafsh të sinatgmës, të klauzës dhe të fjalisë, për të mos i ngatërruar konceptet e tilla me konceptet tradicionale të studimeve tona të traditës, të cilat njihen deri më tani në shqipen, dhe me shpjegimin e roleve e të funksioneve sintaksore në kuadër të hipotaksës së shqipes

sipas një modeli strukturoro-semantik, me bazë gjenerativiste, të mbështetur kryesisht në propozimet e autorëve Huddleston/Pullum et al (2002).

Korpusin e këtij studimi teorik dhe praktik e përbëjnë kryesisht tekstet normative të shqipes, siç janë: Gramatika e gjuhës shqipe I dhe II, vazhdimësi e teksteve preskriptiviste të traditës, gramatikat e autorëve individualë, me këndvështrime tradicionale dhe preskriptive, gramatikat dhe monografitë e autorëve individualë, me elemente bashkëkohore të studimeve sintaksore si dhe monografitë dhe artikujt shkencorë nga fusha e sintaksës së shqipes.

3. Konceptet *klauzë* dhe *fjali*

Në shqipen ekzistojnë disa terma për një koncept të njëjtë gjuhësor: Frazë / Periudhë me bashkërenditje dhe me nënrenditje / Fjali e përbërë / Fjali e përbërë me nënrenditje apo e përbërë me bashkërenditje / Fjali e thjeshtë, pastaj Sintagmë (me një kokë leksikore) / Togfjalësh (me dy koka leksikore). Në gramatikat me orientim gjenerativist, klauza mbetet njësia themelore e analizës, jo fjalia. Huddleston/Pullum (2002) fjalitë i përkufizojnë si njësi gjuhësore që paraqiten njëra pas tjetrës në tekst, por që nuk e përmbajnë njëra-tjetrën në përgjithësi apo nuk janë pjesë përbërëse e njëra-tjetrës, ndërkaq klauzën si një konstruktion sintaksor që përbëhet nga një kryefjalë dhe një predikat (2002:44). P.sh.: a)*Agimi duket i lodhur*. b)*Unë thashë: - Agimi duket i lodhur*. dhe c)*Agimi duket i lodhur, por të shoqes nuk i ndalet goja*.

Në shembullin e parë, klauza *Agimi duket i lodhur* e ka formën e fjalisë, në shembullin e dytë del si shembull i klauzës së varur, ndërkaq në shembullin e tretë klauza *Agimi duket i lodhur* del në bashkërenditje me një klauzë tjetër. Prandaj, sipas një teorie të tillë strukturoro-semantike në thelb, koncepti i klauzës është më i rëndësishëm për analizën sintaksore nga ai i fjalisë. Autorët e gramatikës më të cituar të anglishtes konsiderojnë se vetëm te shembulli i parë klauza *Agimi duket i lodhur* konsiderohet fjali, në shembujt e tjerë është vetëm pjesë e fjalisë. Huddleston (2002: 44,45) më tej mendon se nëse thuhet që një fjali **e ka formën** e klauzës (shembulli i fjalisë së thjeshtë) nuk është e njëjtë me thënien se një fjali **e përmban** një klauzë. Prandaj, dy fjalitë e para e kanë formën e klauzave, e treta ka formë të bashkërenditjes së klauzave. Njësia themelore e analizës, sipas tij është klauza, dhe këtë e bën për t'iu shmangur telasheve të mundshme që do të dilnin në sipërfaqe, nëse do të quheshin fjali edhe klauzat e tipit *Agimi duket i lodhur* dhe po qe se ato më pas do të krahasoheshin me fjalitë e bashkërenditura që përbëhen nga këto klauza. Pra, nuk mund të quhen fjali edhe klauzat: *Agimi duket i lodhur dhe të shoqes nuk i ndalet goja* në një fjali me bashkërenditje, sepse këto janë vetëm pjesë të këtyre fjalive, nuk janë fjali më

vete, nuk paraqiten në mënyrë suksesive njëra pas tjetrës. Një gjë e tillë e nxjerr në pah një problem tjetër, atë të bashkërenditjes së një klauze dhe të një sintagmeje, p.sh.: Pyete Agimin për të shqen dhe nëse asaj do t'i pushojë goja një herë e mirë.

4. Konceptet togfjalësh / sintagmë

Teoria e togfjalëshit është shtjelluar edhe më herët, por shumë gjëra janë thënë e pak është bërë që përfundimisht t'ia lëshojë vendin sintagmës (phrase) në shqipen. Kështu, sa u përket sintagmave të shqipes, ato ende vazhdojnë në mënyrë absurde të trajtohen si togfjalësha në Gramatikën e Akademisë (1991), sepse, sipas autorëve, togfjalëshat paraqesin “rregullsi specifike për strukturën e shqipes dhe duhen njohur e zbatuar drejt gjatë sajimit të tyre” (Gramatika e Gjuhës shqipe – Sintaksa e fjalisë, maket, 1991). Megjithatë, studimet individuale sintaksore, bënë që sintaksa e shqipes më në fund e kapërceu hendekun e madh që e krijonte përdorimi i termit të togfjalëshit e për më shumë i konceptit që ngërthente ky term me vete, duke ia lëshuar dalngadalë vendin strukturës së analizës në përbërës të drejtpërdrejtë, që ndonëse e trajtonin shpesh si të papërshtatshme për shqipen, doli të jetë më e thjeshtë dhe më efikase në shpjegimin e shumë problemeve gramatikore. Por, telashet zunë vend kur nisi shpjegimi i brendisë së strukturës së sintagmës. Pikërisht këtu do të ndalemi pak më gjatë meqë kemi të bëjmë me një çështje thelbësore të analizës së thjeshtë sintaksore, por me nuancë semantike të ndryshme.

4.1. Caktuesorë, përcaktorë dhe plotës

Këto tri funksione bëjnë pjesë në të ashtuquajturit elemente të varësisë në strukturën e sintagmës meqë varen drejtpërsdrejt nga koka apo bërthama e sintagmës. Por, nuk janë i njëjti element funksional. Ndryshe nga përcaktori i drejtpërdrejtë i kokës emërore që mund të jetë edhe mbiemër, sintagmë parafjalore apo edhe ndonjë fjali e varur, caktuesori (determineri) e përcakton shquarësinë dhe përkatësinë e kokës së sintagmës emërore (SE), por nuk e shtjellon atë kokë më tej (Quirk/Greenbaum, 2002). Një shembull konkret i shpjegimit të këtij dallimi do të ishte përdorimi i dëftorit *këto* në SE *këto vajza*, ku dëftori *këto* do ta kishte funksionin e një caktuesori. Ndërkaq, po e njëjta strukturë mund të ketë edhe funksion të një përcaktori (modifier) në një sintagmë emërore të tipit: (*këto dy*) *vajza*. Pra, caktuesori lidhet ngushtë me sintagmën emërore dhe e përcakton llojin e referencës që ajo sintagmë e shpreh ose e posedon: shquarësinë (këta), joshquarësinë (një, disa), përgjithësimin (të gjithë) apo veçimin (ca, disa), etj. Disa koka të sintagmave emërore janë vetvetiu të shquara ose të

vetëcaktuara, p.sh. kokat e shprehura me emra të përveçëm apo me përemra vetorë (Agimi, Teuta, ata, ne, etj.) dhe nuk kanë nevojë për caktuesorë ose i kanë pjesë përbërëse të tyre. Përcaktorët, ndërkaq, paraqesin një funksion me një gamë më të gjerë të përdorimit: çdo sintagmë, qoftë ajo emërore, foljore apo mbiemërore a parafjalore, përmban para- dhe paspërcaktorë. Parapërcaktorët i paraprijnë kokës dhe paspërcaktorët vijnë pas saj. Semantikisht, përcaktorët japin një informacion shtesë dhe përshkruan për kokën, shpeshherë duke e kufizuar referencën e caktuesorit të kokës (Quirk/Greenbaum, 2002). P.sh. në sintagmën emërore *dy bluza të bardha*, numërori *dy* është caktuesor meqë i shquan *dy bluza* nga shumë të tjera ndërkaq mbiemri *të bardha* e kufizon më tej referencën e kokës *bluza* duke i veçuar të bardhat, jo bluzat me ngjyra të tjera, d.m.th. i përshkruan *bluzat* si të bardha, jep informacion përshkruan për kokën bluzat.

Sa u përket plotësve, ata mund të dalin në strukturë të sintagmës (fjalitë e varura që e përcaktojnë një emër apo një mbiemër), por edhe brenda strukturës së fjalisë së thjeshtë (plotësit e foljes apo siç njihen në teorinë gjenerativiste edhe si argumente të foljes). Brenda strukturës së sintagmës, plotësit e përmbyllin specifikimin e kuptimit që koka e sintagmës e shpreh. Pra, plotësit paraqiten aty ku kuptimi i kokës apo edhe i ndonjë elementi tjetër brenda sintagmës del i pamjaftueshëm për t'u kuptuar dhe kërkon një informacion shtesë që duhet të jepet në kuadër të atij konteksti të caktuar. Pra, koka e sintagmës e kontrollon plotësin e saj ndonëse plotësit nuk janë domosdoshmërisht të lidhur me kokën e sintagmës (ashtu siç janë caktuesorët dhe përcaktorët). P.sh. brenda sintagmës emërore *gjuhë më e vështirë se anglishtja* në shembullin: *Gjermanishtja është gjuhë më e vështirë se anglishtja*, sintagma krahasore *se anglishtja* e plotëson më shumë kuptimin apo më mirë të themi është plotës i pjesëzës *më* dhe i përcaktorit *e vështirë*, por jo i kokës *gjuhë*. Shembulli në vijim e ilustron konkretisht dallimin praktik ndërmjet caktuesorëve, përcaktorëve dhe plotësve të sintagmës: *Ata i shikuan gjatë të gjitha pamjet e lumit të fshatit, i cili ua kishte kallur datën.*

Koka *pamjet* e sintagmës emërore *të gjitha pamjet e lumit të fshatit, i cili ua kishte kallur datën* përmban caktuesorin *të gjitha*, plotësin *e lumit të fshatit* dhe përcaktorin *i cili ua kishte kallur datën*.

4.2. Plotësit brenda fjalisë

Brenda strukturës së fjalisë plotësit dalin të jenë të obligueshëm dhe opsionalë (jo të domosdoshëm). Edhe valenca e foljes dhe radhitja e elementeve strukturorë e funksionalë brenda fjalisë varen nga “pamjaftueshmëria” apo shkalla e ndryshme e “mjaftueshmërisë” së foljes për të shprehur veprimin apo gjendjen e caktuar. Pra, në

teoritë moderne sintaksore nuk flitet më për gjymtyrë, por për funksione kryesore të strukturave brenda fjalisë dhe këto funksione paraqiten si: funksion i kallëzuesit, i plotësit të kallëzuesit dhe i agjunktit. Në kuadër të plotësit të kallëzuesit (foljes) hyn edhe funksioni i kundrinës dhe i kallëzuesorëve të kryefjalës dhe të kundrinës. Huddleston/Pullum (2002) theksojnë se termi agjunkt nuk mund të zëvendësohet me termin rrethanor, meqë kryesisht është fjala vetëm për përcaktorët dhe plotësit periferikë ose fakultativë brenda një fjalie të caktuar, por jo edhe për plotësit e domosdoshëm, p.sh.: *Ai është në shkollë*. Por, kryefjala ka një status të veçantë në këtë rrafsh: sipas analizës në përbërës të drejtpërdrejtë (Huddleston/Pullum, 2002) ndarja e parë e fjalisë bëhet ndërmjet kryefjalës dhe predikatit (kallëzuesit dhe plotësve të tij dytësorë), pra kryefjala është një plotës i jashtëm i predikatit (kallëzuesit në kuptimin e gjerë të fjalës). Ndërkaq, plotësit e tjerë: kallëzuesorët dhe kundrinat, janë jokryefjalorë dhe i takojnë strukturës së brendshme të predikatit apo të sintagmës foljore në kuptimin e gjerë të saj.

5. Nënrenditja

Nëse i marrim parasysh gramatikat e shqipes në përgjithësi, dominon mendimi tradicional sa i përket klasifikimit të klauzave të varura brenda fjalive hipotaktike. Sintaksa e Stefan Priftit e vitit 1962, ajo e Mahir Domit më pas dhe shumë tekste të tjera shkollore dhe universitare i përmbahen në mënyrë konsekuente parimit funksional të klasifikimit të klauzave: fjalitë kryefjalore, kallëzuesore, kundrinore, përcaktore dhe rrethanore. Floqi mbështet kriterin semantik e strukturor (niset nga semantika e mjetit lidhës), ndërsa një klasifikim pak më i ndryshëm nga Prifti dhe Domi e të afërt me kriteret përcaktuese të Floqit, jepet nga Menella Totoni. Klasifikimi i tij bëhet sipas pranisë a jo të fjalës mbështetëse. Më pas këto klauza ndahen në nënklasa varësisht nga mjeti i bashkimit të tyre dhe, më tej, sipas kriterit kuptimor në tipa ftilues, karakterizues, rrethanorë, kushtëzues, përqasorë e ndajshimorë. Së fundi, Dhima, duke e konsideruar si më konsekuent kriterin strukturor-semantik të viteve '90, i ndan fjalitë e përbëra me nënrenditje në bazë të funksionit të pjesës së nënrenditur, të raporteve sintaksore që vendos fjalia e varur (klauza) me pjesën drejtuese dhe të semantikës së fjalisë së përbërë dhe, sipas tij, kemi: fjali të përbëra me nënrenditje ftiluese (kriteri strukturor), me nënrenditje përcaktore (kriteri funksional) dhe me nënrenditje rrethanore (kriteri semantik). Fjalitë e varura kryefjalore, kallëzuesore dhe kundrinore janë përfshirë në fjali ftiluese, për shkak se te këto fjali përdoren lidhëzat sintaksore ftiluese, të cilat nuk janë tregues të raporteve sintaksore dhe për shkak se midis foljes së pjesës kryesore dhe pjesës së nënrenditur

ka lidhje shumë të ngushtë dhe i përkasin tipit të foljeve me kuptim leksiko-gramatikor të veçantë. Fjalitë përcaktore dhe rrethore dalin pothuajse të ngjashme me fjalitë e tilla të klasifikuara në Gramatikën e Akademisë. Gramatika e dy autorëve gjermanë, Oda Buchholz dhe Wilfried Fiedler, “Albanische Grammatik” (e botuar në Leipzig në vitin 1987), e cila paraqet një nga studimet më serioze të sistemit gramatikor të shqipes, sa i përket klasifikimit të periudhës me nënrenditje, mbështetet mjaft në klasifikimin funksional të tyre (Subjektsatz, Prädikativsatz, Objektsatz dhe Adverbialsatz – Klassen), duke e pasuruar gjithnjë me elemente të analizës së thellë strukturore dhe me sqarime semantike. Sipas tyre, shumica e fjalive të varura (klauzave) në shqipe përmbajnë elemente hyrëse: a) pjesën përbërëse të formave foljore (pjesëzat si: të, në, po,...), b) lidhëzën nënrenditëse, c) përemra, ndajfolje e të ngjashme.

6. Klasifikimi i propozuar

Duke u mbështetur në faktin se nënrenditja brenda fjalisë mund të zgjerohet si sekuencë, por mund të përfshihet edhe brenda strukturave të sintagmave të ndryshme ose klauzave të tjera, si dhe duke i marrë parasysh treguesit e nënrenditjes së klauzave në shqipen (përemrat lidhorë, ndajfoljet lidhore, përemrat pyetës, përemrat e pacaktuar, lidhëzat, konstruksionet e pashtjelluara të foljes, etj.). (shembuj të treguesve të tillë paraqiten në fjalitë: *I tmerruar se mos dilte mësuesi, ai u shkëput dhe eci me hap të shpejtë. Nuk i pëlqeu mënyra, me të cilën e kishte shprehur atë mendim. Shih sa mirë flet! Mos pyet se ç'nuse qe Lumturia, si drita e bukurisë. Më trego ku do të shkosh. Duke u kthyer natën në shtëpi, ai dëgjoi një zë të trashë. Pa zënë vend të gjithë anëtarët e Këshillit, Gresa shpjegoi se si duhej t'i respektonin rregullat e mbledhjes. - (para se të zinin vend)- Aq mirë sa s'ka ku të shkojë më ai. Bënte një vapë që nuk durohej më. Nuk ishte e mundur të qëndroje majë kalit.*), të gjitha klauzat e varura dhe të shtjelluara të shqipes, të cilat funksionojnë si struktura të varura brenda njësave gjuhësore më të larta hierarkike, do të mund të klasifikoheshin sipas parimit të ndarjes së elementeve vartëse në sintagmë: 1. **klauzat që dalin si plotës të brendshëm**, 2. **klauzat që dalin si plotës të jashtëm**, dhe 3. **klauzat që dalin si përcaktorë**.

Më pas këto klauza të varura do të mund të ndaheshin në dëftore, pyetëse të zhdrejta, thirrmore të zhdrejta, nxitëse të zhdrejta ose edhe dëshirore. P.sh.: *Vura re se Guri kishte ardhur. Ata nuk pyetën kush ishte njëri e tjetri, nga vinin e ku shkonin. Atij nuk i mbeti tjetër veç të jepte urdhër që ajo të largohej nga puna menjëherë. Asaj i kujtohet mirë sa i dashur ishte ai. E ku na gjeti sot që e gjetëm e mira.* etj.

Një klasifikim i tillë i klauzave të varura brenda fjalisë me nënrenditje do të mbështetej në konceptin strukturoro-semantik, dhe për ta krahasuar më lehtë analizën

sintaksore funksionale branda sintagmës dhe brenda klauzës e fjalisë, do të përdorëshin konceptet dhe termat e njëjtë funksionalë. Një klasifikim i tillë do të bënte të mundur një përshkrim më të lehtë gramatikor të shqipes, një unifikim funksionesh në rang të sintagmës dhe të klauzës e fjalisë si dhe do të përafronte konceptualizimin e varësisë dhe klasifikimin sintaksor të fjalive me nënrenditje në shqipen me përshkrimet e gjuhëve të tjera evropiane.

Bibliografi

- ASHRSH. 1997. Gramatika e gjuhës shqipe I dhe II. Tiranë: IGJL
- Bucholz O., Fiedler W. 1987. *Albanische Grammatik*, Leipzig: Verlag Enzyklopädie
- Buxheli L. 2011. *Foljet njëvatore në gjuhën e sotme shqipe*. Tiranë: QSA
- Chomsky N. 1965. *Aspects of Theory of Syntax*, Massachusetts: M.I.T. Press
- Chomsky, N. 1976. Conditions on Rules of Grammar. *Linguistic Analysis*, 2, 303 - 351.
- Chomsky, N. 1993. A minimalist program for linguistic theory. In: Hale, K. L. and Keyser S. J. (red) *The view from Building 20: Essays in linguistics in honor of Sylvain Bromberger*. Cambridge, MA: MIT Press. (1–52)
- Çeliku M. 2012. *Sintaksë e gjuhës shqipe (përbërësit sintaksorë)*. Tiranë: ILAR
- Floqi S. et al. 1991. *Gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe*, Sintaksa e periudhës, Prishtinë: Enti i Teksteve...
- Dykro O., Todorov C. 1984. *Fjalor enciklopedik i shkencave të ligjërimit*, Prishtinë: Rilindja
- Gramatika. 1995. *Gramatika e gjuhës shqipe I*. Tiranë: ASHRSH
- Gramatika. 1997. *Gramatika e gjuhës shqipe II*. Tiranë: ASHRSH
- Huddleston R. Pullum G. et al. 2002. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: CUP
- Kelmendi T. 2006. *Kështjellat e sintaksës (kobë foljore dhe njësi tekstore)*. Prishtinë: IAP
- Lyons J. 1995 [1968]. *Introduction to Theoretical Linguistics*. London: Cambridge University Press
- Prifti S. 1971. *Sintaksa e gjuhës shqipe*. Prishtinë: Enti i teksteve...
- Quirk R, Greenbaum S, Leech G, Svartvik J. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Essex: Longman
- Rugova L. 2004b. *Periudha me nënrenditje në gramatikat shqipe të gjysmës së parë të shekullit XX*. In: Raka F. (ed.) *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 23/1*. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës (437-441)
- Rugova L. 2005. Fjalitë kallëzuesore – çështje të strukturimit sintaksor të tyre. In: Raka F. (ed.) *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 24 /1*. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës (457-463)

- Rugova L. 2006. *Sintagmat sintaksore të shqipes*. In: Raka F. (ed.) *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 25/1*. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës (421-427)
- Rugova L. 2009. *Sintaksa e shqipes krahas teorive bashkëkohore gramatikore*. In: Matoshi L. (ed.) *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 28/1*. Universiteti i Prishtinës (117-125)
- Rugova L. 2010. *Përcaktorët në gjuhën shqipe-çështje të klasifikimit të tyre*. In: Mtoshi L. (ed.) *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 29/1*. Prishtinë:Universiteti i Prishtinës (135-143)
- Rugova - Sejdiu L. 2011. *Konceptet teorike të gramatikave të shqipes – Rasti i përcaktorëve kallëzuesorë*. In: Rugova B. (ed.) *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 30/1*. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës (117-123)
- Rugova-Sejdiu L. 2012d. *Kallëzuesi i shqipes*. In: Rugova B.(ed.) *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 31/1*. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës (507-513)
- Rugova-Sejdiu L., Rugova B. 2013. *Sintagmat parafralore të shqipes*. *Studia Linguistica et Balbanica*. Sankt-Peterburg: ILI RAN - Nauka (146-158)

Linditë SEJDIU-RUGOVA

(ISSUES ON ALBANIAN SYNTAX: CONCEPTS AND CLASSIFICATIONS)

Abstract

The present study investigates different conceptual phenomena in Albanian syntax by comparing the most contemporary approaches to syntactic theories with the perspectives of Albanian traditional syntacticians, deriving mainly from the most dominant grammatical schools based on prescriptivism. Furthermore, it gives an original classification of Albanian subordination, in the phrase and the clause level. Mono-headed and two-headed phrase units, different functional components of phrase and clause structure, typology of semanticity in the verb argumentation in Albanian, and obligatoriness versus optionality of verb complementation have been treated thoroughly. The classification of subordinate clauses represents the first such classification in Albanian language, simplifying it into the three main pillars and grounding it on the type of the argumentation that is governed by the main verb in the

sentence. Furthermore, such a classification is being subcategorized into its structural types and into its semantic types representatives.

Key words: Albanian syntax, complements, modifiers, subordination, phrase, clause, sentence

Rrahman PAÇARIZI

KONVERSIONI DHE TEMA FJALËFORMUESE NË GJUHËN SHQIPE

Konversioni është një nga mënyrat për formimin e fjalëve të reja. Kjo mënyrë e formimit të fjalëve të reja dallohet nga mënyrat e tjera të fjalëformimit për shkak se fjala e re ka formë të njëjtë me fjalën nga e cila është formuar, është motivuar etj. Termin konversion për t'iu referuar këtij lloji të fjalëformimit e përdori për herë të parë Henry Sweet, në librin e tij *A New English Grammar, Logical and Historical*, më 1900 (38). Sweet nuk ka folur për një nga tipat e fjalëformimit, por duke folur për pjesët e ligjëratës ai ka vërejtur se përveç ndajshesimit, në anglishten vepron edhe një fenomen përmes të cilit ndryshohet pjesa e ligjëratës. “Kur ne flasim për bardhësinë e borës (the whiteness of the snow) në vend se të themi bora është e bardhë (the snow is white), ne e bëjmë mbiemrin e bardhë (white) në emër, bardhësi (whiteness), duke i shtuar një mbaresë fjalëformuese -si (-ness). Mirëpo, në anglishten, si në shumicën e gjuhëve të tjera, ne shpesh mund të konvertojmë fjalët, pra t'i bëjmë pjesë të tjera të ligjëratës pa ndonjë modifikim apo shtesë, përveç, natyrisht, ndryshimit të nevojshëm të mbaresave trajtëformuese etj. Kështu, mund të bëjmë emër shëti (walk) nga folja ai shëtit (he walks), pra nga emri në folje duke i dhënë thjesht karakteristika të njëjta formale si emrat e tjerë, si për shembull ai bëri një shëtitje (he took a walk). Fjalën shëti (walk) në këtë situatë e quajmë emër i konvertuar, që do të thotë një fjalë e cila është bërë emër përmes konversionit.” (Sweet, 1900:38)

Pra, Sweet, nuk ka synuar të përcaktojë tipa të fjalëformimit, por thjesht ka treguar një mënyrë përmes të cilës fjalët e ndryshojnë përkatësinë një pjese të ligjëratës. Madje, Sweet e ka krahasuar këtë ndryshim me fjalëformimin prapashtesor, si konvertim që pëson fjala nga një pjesë e ligjëratës në një tjetër. Ai ka thënë se me prapashtesën *-ness*, një mbiemër i anglishtes mund të kthehet në emër, por gjithashtu ka raste kur ky kthim në një pjesë tjetër të ligjëratës mund të bëhet edhe pa ndajshesë. Synimi është që të tregohet se konvertimi i pjesës së ligjëratës mund të bëhet qoftë përmes ndajshesave fjalëformuese, qoftë kur mungojnë ato ndajshesa, por në asnjë rast nuk thuhet se kjo mënyrë e fjalëformimit ka të bëjë me ndryshimin e pjesës së ligjëratës. Pra, ndryshimi i pjesës së ligjëratës nuk ndodh vetëm te kjo mënyrë fjalëformimi. Thënë më thjesht, paradigma e kësaj mënyre të fjalëformimit nuk është ndërrimi i pjesës së ligjëratës së fjalës së derivuar, por mungesa e ndajshesave me

rastin e formimit të fjalëve të reja. Është e kuptueshme që origjina kuptimore e fjalës derivuese dhe e fjalës së derivuar është e njëjtë. Sweet thotë se konversioni ka disa ngjashmëri me derivimin, me atë që në shqip i themi prejardhje, edhe pse “kalimi i foljes në emër vështirë mund të thuhet se formon një fjalë të re nga ajo”. (1900:38)

Ai thotë në vazhdim se “edhe pse konversioni nuk përfshin ndonjë ndryshim të domethënies së fjalës, prapëseprapë përdorimi i fjalës si pjesë tjetër e ligjëratës natyrshëm çon kah divergjenca të domethënies” (1900:39). Kjo, sipas Sweet, për shkakun se ekziston një tendencë e natyrshme të emrat për të zhvilluar domethënie konkrete. Këtu më shumë kemi të bëjmë me dallimin ndërmjet domethënies (meaning) dhe kuptimit (sense). Pra, ndërmjet foljes *dredh* dhe emrit *dredhë* ndryshimi kuptimor është mjaft i vogël, por sërish ai dallim ekziston, pasi tekefundit është formuar një njësi e re leksikore dhe, siç vëren Sweet, prova e konversionit ka të bëjë me mundësinë që fjala e re të marrë atributet gramatikore të pjesës së ligjëratës në të cilën ka kaluar. Pra, emri *dredhë*, ka shumësin (*dredha, dredhat*), ka rasat (*dredhën, dredhës*) ka lakimin (*dredh-a, III*), trajtën (*dredhë-dredha*), është emër konkret, i gjinisë femërore etj, që do të thotë se i ka të gjitha kategoritë të cilat i kanë edhe emrat *mal* e *fushë*, që janë emra të parmë, për shembull. Në këtë kuptim nuk ka ndonjë ndryshim ndërmjet raportit *dredh-dredhë* dhe *marr-marrje* – ndryshimi qëndron vetëm në faktin se në rastin e dytë emri ndërtohet me një prapashtesë fjalëformuese –*je*, ndërsa në rastin e parë kjo mbaresë nuk ekziston, si te raporti *to walk-walk* dhe *white-whiteness*, që i ka përshkruar Sweet. Pra, kriteri klasifikues nuk është ndryshimi i pjesës së ligjëratës, por ndryshimi i domethënies a i kuptimit, divergjenca kuptimore dhe prania ose mungesa e një prapashtese fjalëformuese në këtë rast.

Megjithatë, ky nuk është një proces i thjeshtë i formimit të fjalëve të reja, pasi pothuajse të gjitha proceset e tjera apo mënyrat e tjera të formimit të fjalëve të reja mbi bazën e një fjale ekzistuese shoqërohen nga një manifestim morfologjik apo fonetik i ndryshimit edhe të formës së shenjuesit të ri në raport me shenjuesin nga i cili ai ka derivuar, ndërsa te konversioni ky ndryshim nuk vërehet, së paku jo në vetë lemën, edhe pse leksemat shpesh marrin formante të tjera.

Sipas Huddleston&Pullum, efekti normal i konversionit është krijimi i një çifti të fjalëve korresponduese, të cilat u takojnë pjesëve të ndryshme të ligjëratës ose kategorive primare. I njëjti efekt shpesh prodhohet përmes ndajshtesimit e posaçërisht përmes prapashtesimit. Huddleston dhe Pullum e japin tabelën e mëposhtme për të arsyetuar futjen e konversionit në kategorinë e prejardhjes zero (zero-derivation), kundrejt prejardhjes me ndajshtesa.

CONVERSION			AFFIXATION		
i	<i>spy_V</i>	→ <i>spy_N</i>	<i>kill_V</i>	+ <i>·er</i>	→ <i>killer_N</i>
ii	<i>arrest_N</i>	→ <i>arrest_N</i>	<i>manage_V</i>	+ <i>·ment</i>	→ <i>management_N</i>
iii	<i>humble_{ADJ}</i>	→ <i>humble_V</i>	<i>marginal_{ADJ}</i>	+ <i>·ise</i>	→ <i>marginalise_V</i>

(Huddleston & Pullum, 2002:1640)

Duke numëruar pikat e dobëta të konversionit si një proces i fjalëformimit leksikor, Huddleston&Pullum (2002:1641) përmendin faktin se meqë efekti i konversionit është sikurse ai i prejardhjes, shumë studiues e trajtojnë atë si një rast i veçantë i fjalëformimit me prejardhje, pa ndajshesë (zero-affixation) apo fjalëformim zero (zero derivation). Kështu, i bie që emri *spy* (spiun) ka ardhur nga folja *spy* (spiunoj) përmes një ndajshtese që ndodh të mos ketë fare realizim fonologjik – ndajshesë zero. Kjo mënyrë e të shikuarit të çështjes nuk na duket e kënaqshme: ne duam të themi se aty nuk ka fare ndajshesë, e jo që aty ka një ndajshesë abstrakte apo të fshehur (ibid). Problemi më i madh i qasjes për ndajshesimin zero është se përmes ndajshesimit të zakonshëm kemi një sërë ndajshesash të ndryshme, disa prej të cilave prodhojnë efekte të ndryshme (p.sh. *drejtor* dhe *drejtim* janë lloje të ndryshme të emërzimit të ndajfoljes *drejt*), disa prej të cilëve ndryshojnë të ndikuar vetëm nga rrënja të cilës i ngjiten (*drejt-or, mës-ues, nxën-ës*).

*Kjo e ngre problemin se sa “zero ndajshesë” marrin pjesë në konversion. Nëse themi se është vetëm një ndajshesë që merr pjesë në konversion atëherë nuk kemi një përputhje të ngushtë ndërmjet konversionit dhe ndajshesimit (të zakonshëm). Nëse themi se ka më shumë se një, e kemi problemin e përcaktimit se sa janë ato dhe si ta bëjmë dallimin ndërmjet tyre, kur ato janë fonologjikisht inekzistente. Një dobësi tjetër e analizës “zero ndajshesë” është se ajo përbën një dallim në strukturën morfologjike ndërmjet inputit dhe outputit. Siç u tha më sipër, ne duam të themi se fjalët *spy, blacklist* dhe *package*, kanë përkatësisht fjalë të parme, kompozitë dhe prejardhje, mirëpo, kundërshtuar sipas analizës së “zero ndajshesimit” të gjitha do të konsideroheshin të prejardhura.*

(Huddleston & Pullum, 2002:1641)

Kjo mënyrë e trajtimit të problemit e zgjeron shumë fushëveprimin e konversionit, pasi mbetet jo vetëm në fjalët e parme, por vepron si proces i fjalëformimit edhe në fjalë jo të parme, të cilat tashmë i janë nënshtruar një procesi të fjalëformimit. Kjo do të thotë se ndikojnë edhe në tema fjalëformuese, edhe pse çështja e temës dhe temës fjalëformuese nuk përmendet fare në gramatikat e anglishtes dhe të gjermanishtes në këtë kuptim, por thjesht fenomeni trajtohet si

konversion. Në gramatikat e gjermanishtes, siç do të shohim në kapitullin e radhës, ky tip i konversionit quhet konversion komplet. Në shqipen nuk hasen raste të tilla të konversionit.

"Me konversion kuptojmë derivimin e një lekseme të re nga një ekzistuese, pa ndonjë marker të veçantë morfologjik, e që indikojnë ndryshim të pjesës së ligjëratës dhe të kuptimit."

(Kortmann 2005: 103).

Sipas Kortmann, vetë fjala nuk ndryshon edhe pse kalon në kategori tjetër dhe pikërisht ky kalim bën që të pësohet ndryshimi kuptimor. Për shkak të mungesës së ndryshimit të formës, linguistët i referohen konversionit edhe si zero-derivim apo fjalëformim zero.

Përgjithësisht, pikëpamjet e ndryshme mbi konversionin mund të ndahen në dy qasje – ata që besojnë se bëhet fjalë për fjalëformim zero dhe ata që madje nuk e shohin fare si proces të fjalëformimit.

Shkencëtarët të cilët e shohin konversionin si fjalëformim zero, e konsiderojnë konversionin si proces të ndajshesimit dhe pohojnë se ky është analog me proceset e tjera fjalëformuese të ndajshesimit, pra si proces i barabartë me parashtesimin, prapashtesimin apo edhe messhtesimin e rrethshesimin që në shqipen nuk paraqiten pothuajse fare, apo nuk ka ndonjë shembull bindës për ekzistimin e tyre.

Jespersen (1942: 85) thotë se do të ishte e preferueshme të thuhet se fenomeni i konversionit është kur një element leksikor, për shembull, një folje, formohet nga një fjalë tjetër, si emri p.sh. me prapashtesën zero. Ndërkaq, Strang (1968) e paraqet fjalëformimin zero si një nga pesë nëntipat e fjalëformimit, në të njëjtin nivel me kompozimin, parashtesimin, prapashtesimin dhe prapaformimin, që e paragjykon prejardhjen zero si një tip të veçantë të fjalëformimit.

Marchand (1969) gjithashtu e përdor terminologjinë e fjalëformimit zero. Edhe pse thotë se nuk e kundërshton termin konversion, ai e konsideron konversionin si denotacion i zhvendosjes sintaksore të fjalës, duke thënë se konversioni nuk është më shumë sesa një çështje gramatikore dhe korrespondon me modelin sistematik sintaksor, e jo me fjalëformimin dhe derivimin. Ai propozon që termi *zero morfemë* është i justifikueshëm kur përputhet me formën e shqiptuar; p.sh. ndajshtesa zero mund të qëndrojë vetëm nëse ka një ndajshtesë me shenjues të hapur që ka të njëjtin kuptim apo funksion në rastet e tjera, si *cash-o ~ atom-izë* (Marchand 1969: 360).

Autorë të tjerë kanë përmendur se prapashtesat, si: *-ate, -ifj* dhe *-izë* në anglisht denotojnë zgjerime shumë më të kufizuara kuptimore sesa konversioni. Për shembull,

folja prejëmërore *to eel* (*me ngjalu*) do të thotë *me peshku për ngjala* apo *me lëvizë si ngjalë*. Sidoqoftë, në anglishten nuk ka ndajshtesa të tilla që u vihen foljeve për të përfaqësuar një rreze aq të gjerë të kuptimeve. Gjithashtu, në rastet e konversionit nga folja në emër, kuptimet e ndajshtesave përkatëse të emrit dhe konversioni nuk janë të njëjta.

Sidoqoftë, Bauer-i dhe Valera (2005) thonë se për shkak të konceptit të fjalëformimit zero, kjo analizë aktualisht është e panevojshme ose jorelevante.

Grupi i dytë i shkencëtarëve, pra ata që kanë pikëpamje tjetër thonë se kjo nuk është fare çështje e morfologjisë dhe nuk e shohin konversionin si proces i fjalëformimit.

Lieber (1981, 1992) nuk e sheh fare konversionin si veprim morfologjik apo gramatikor, por rezultat i një farkimi, i një krijimi që i takon domenit të përdorimit të gjuhës dhe të pragmatikës. Në fakt, qasja e Lieber-it më shumë është një qasje psikolinguistike, meqë ai e sheh konversionin si një proces kognitiv, që ka të bëjë me mënyrën e ruajtjes së fjalëve në leksikun mendor. Autorë të tjerë, si Plag (1993), e potencojnë vagullinë e shkallës së intencionalitetit në të cilën folësit e përdorin gjuhën vetëdijshëm ose jo dhe thonë se është vështirë për të vlerësuar se në ç'nivël folësit e kanë vetëdijen për shkallën e intencionalitetit me rastin e përdorimit të fjalëve a strukturave të ndryshme.

Bauer e Valera (2005:8-9) e kontestojnë kriterin e ndërrimit të pjesës së ligjëratës si rregull, duke pyetur nëse “ne duhet të pyesim nëse konversioni është parë më së miri si proces përmes të cilit formohen leksemat apo më mirë të shihet si marrëdhënie ndërmjet leksemave. Kjo kontraversë rrethon të gjithë fushën e fjalëformimit dhe nuk është e veçantë për konversionin, edhe pse ai mund të fajësohet për shumicën e errësirës dhe paqartësisë që e rrethon gjithë procesin. Kjo kontraversë merr peshë të veçantë në diskutimet për konversionin kur ngrihet për diskutim nocioni i njësisë leksikore neutrale ndërmjet klasave të fjalës”.

“Të kemi parasysh se ndajshtesat fjalëformuese që do ta shndërrojnë një emër konkret në emër abstrakt (*king-kingdom/mbret-mbretëri*, *girl-girlhood* / *vajzë-vajzëri*, *devil-devilry* / *djall-djallëzi*), nëse një nga përcaktuesit krucialë të asaj se çka llogaritet si konversion është paralelizmi me proceset e tjera fjalëformuese, atëherë mund të argumentohet se ndryshimet ndërmjet emrave konkretë dhe atyre abstraktë pa ndryshim të formës, gjithashtu duhet të jenë pjesë e konversionit.” (Bauer, Valera, 2005:10)

Përimtimi që Bauer-i i bën përkufizimit të konversionit është shumë serioz, pasi ai i qaset nga të gjitha aspektet dhe gjatë këtij procesi të definimit përpiket t'i përfshijë të gjitha elementet, pa e lënë pasdore as traditën e përdorimit të termit konversion, as faktin që në anglishten ky proces përcillet pothuajse rregullisht nga ndryshimi i pjesës

së ligjëratës apo së paku një elementi të klasës së fjalëve, por duke marrë parasysh edhe qasjen psikolinguistike dhe duke u mbështetur para së gjithash në faktin që themelore te procesi i njohur si konversion apo fjalëformim zero, është në fakt përftimi i njërive të reja leksikore apo i kategorive të reja leksikore. Duke theksuar se çiftet konversive (p.sh. *hammer/to hammer*) kanë një përfaqësim leksikor që lidhet sipërfaqësisht me pjesën e ligjëratës, Bauer thekson se kjo është si të thuash dallim i kategorisë leksikore, për shembull, nëse fjala është emër apo folje, ka të bëjë me vetë fjalët; ky nuk është tipar qenësor i fjalës.

Kjo qasje është shtegdalje për rastin e shqipes, ku ky proces i fjalëformimit nuk manifestohet domosdo përmes ndërrimit të pjesës së ligjëratës. Pra, në shqipen, përftimi i kuptimit të ri nuk ndodh domosdoshmërisht përmes ndryshimit të pjesës së ligjëratës. Për shembull, fjala “*ver?*” (anë e horizontit kundrejt jugut) dhe “*ver?*” (era që fryn nga e kundërta e jugut) kanë kuptime të ndryshme, por janë emra. Pra, emri veri, si erë ka ardhur përmes fjalëformimit zero nga emri veri që tregon anën e horizontit dhe ky ndryshim i kuptimit nuk ka pasur nevojë të ndryshojë pjesën e ligjëratës për fjalën e re të formuar. Ndërkohë, këto fjalë janë njësi të ndryshme leksikore, me origjinë të përbashkët kuptimore dhe në kuptim të marrëdhënies semantike dhe diakronike nuk ndryshojnë absolutisht nga çifti *mbuloj* (*e mbuloj me çarçaf – folje*) dhe *mbulojë* (*shtrojë e mbulojë kemi mjaft – emër*). Pra, në të dyja rastet ka origjinë të përbashkët kuptimore, që do të thotë se ka fjalëformim apo derivacion, por edhe njësi të diferencuara leksikore që nuk kanë të bëjnë me polisemi apo situata denotative. Të këtilla në shqipen janë disa qindra fjalë, jo vetëm *emër – emër*, por edhe *folje – folje*, prandaj rasti i shqipes e bën të papërshtatshëm termin konversion apo bën që konversioni, madje vetëm për shkaqe terminologjike, të trajtohet si nënproces i fjalëformimit zero apo i ndërrimit funksional. Nëse do të trajtohej si i tillë, në shqipen do të kishim fjalëformim zero që manifestohet: **a.** Përmes ndryshimit të pjesës së ligjëratës dhe **b.** Pa ndryshim të pjesës së ligjëratës.

Nëse i sintetizojmë definicionet për konversionin, mund të thuhet se ai është një proces mjaft i ndërlikuar dhe krejt i ndryshëm nga mënyrat e tjera të fjalëformimit. Kjo për shkakun se mënyrat e fjalëformimit me prejardhje, paradigmat e tyre i kanë të vendosura në formantet ndajshesore, të cilat janë morfologjikisht të dukshme dhe të identifikueshme. Duke qenë të tilla, as diskutohen në kuptimin leksiko-semantik, meqë është krejt e qartë se formanti ndajshesor përbën marker të mjaftueshëm për t'i diferencuar kuptimisht. Tani, për shkak të mungesës së formanteve të tilla të dukshme që do ta bënin diferencimin kuptimor përmes markerëve morfosintaksorë, konversioni është trajtuar formalisht si ndryshim i pjesës së ligjëratës. Ky ndryshim i pjesës së ligjëratës ndodh edhe te mënyrat e tjera të fjalëformimit. Për shembull *vend* është emër,

ndërkaq *vendos* (*vend-os*) apo edhe *vnoj* (*vend-uj*) është folje. Këtu kemi qartësisht ndryshim të përkatësisë së pjesës së ligjëratës ndërmjet fjalës derivuese dhe fjalës së derivuar. Mirëpo, jo gjithmonë ndodh kështu, pasi emri *vend* po përmes fjalëformimit me prejardhje prapashtesore jep fjalën *vendim* që është po ashtu emër. Prandaj, përkatësia pjesës së ligjëratës nuk mund të jetë kriteri kryesor për përcaktimin e mënyrës së fjalëformimit. Gjithashtu, fjala e re krijohet jo për të ndryshuar pjesën e ligjëratës, por për të shprehur domethënie a kuptime të reja dhe këto kuptime të reja, në rrethana të reja përdorimi, gjithmonë për shkak të nevojës komunikuese, ndërtojnë raporte të caktuara sintaksore, të cilat çojnë kah ndryshimi i pjesës së ligjëratës apo i ndonjë kategorie tjetër morfosintaksore. Do thënë që këtu se tipizimi i mënyrave të fjalëformimit është bërë mbështetur në kriteret morfologjike. Sipas këtij kriteri, nuk do të duhej të kishte fare konversion, por vetëm fjalëformim zero apo fjalëformim pa ndryshim të formës së fjalës. Vendosja e një kriteri sintaksor, prandaj na nxjerr përpara një situatë të re, pasi ndryshim klase të fjalëve kemi papërgjithësisht në të gjitha mënyrat e fjalëformimit.

Mirëpo, cila është tema dhe cili është roli i saj në fjalëformimin me konversion? Tema është pikënisja për formimin e një fjale të re, pika mbështetëse për atë fjalë.

Dy njësitë morfologjike në fjalëformim janë temat dhe ndajshitesat, shpjegojnë Huddleston&Pullum (2005:282). Sipas këtij shpjegimi, nëse marrim fjalët *butësi*, *zakonisht*, *marrje*, *malor*, *bregdetar*, temat do të ishin *butë*, *zakon*, *marr*, *mal*, *bregdet*, ndërsa *si*, *isht*, *je*, *or*, *tar*, do të ishin ndajshitesa. Ata marrin si pikënisje dallimin ndërmjet temave dhe ndajshitesave sipas shpjegimit të mëposhtëm

Tema: zakonisht një element i lirë, që është në gjendje të qëndrojë i vetëm si fjalë, prandaj edhe termi **morfemë e lirë**.

Ndajshitesa: një element i lidhur, që nuk është në gjendje të qëndrojë i vetëm si fjalë, prandaj edhe termi **morfemë e lidhur**.

Mirëpo, ky shpjegim, sipas tyre, ndonëse mund të mbulojë shembujt e dhënë më sipër, ka disa probleme që shfaqen ndërkohë, pasi ka raste kur tema vjen nga një gjuhë e huaj dhe fjala është bartur në gjuhën marrëse bashkë me ndajshitesën, si fjala *durable*, ku prapashtesa *able* është e dallueshme dhe prodhimtare edhe në anglishten, ndërkohë që tema mbetet *dur*; por që në anglishten nuk ka kuptim po u zbërthye, prandaj shpjegimi që u dha më sipër për temën, nuk i mbulon fjalët e ndërtruara në këtë mënyrë. Njëjtë ndodh në shqip me fjalën *stabil* që ka ardhur si e tillë nga frëngjishtja, qoftë direkt, qoftë përmes anglishtes, ku ndajshitesa *bil* (për mashkulloren) është e dallueshme, por rrënja *sta* mbetet e pakuptimtë. Në shqipen ka fjalë si *armik*, që duket sikur dervon nga fjala *mik*, e cila do të duhej të ishte edhe tema e saj. Mirëpo, a është kështu në të vërtetë. Sigurisht që jo, pasi fjala *armik*, ashtu si edhe fjala *mik* vijnë

nga latinishtja si të tilla dhe fjala *armik* nuk është formim i shqipes, që do me thënë se në këtë rast nuk kemi të bëjmë me fjalëformim, por me një fjalë të leksikalizuar, e cila ka hyrë se e tillë në shqipen. Kjo vërtetohet edhe nga fakti se *ar/an* nuk është një paradigmë e privativit në shqipen.

Te shembujt e mësipërm, në rastin e shqipes kemi edhe një problem tjetër, nëse tema konsiderohet si formacion morfologjik, pasi që një temë mund të ketë më shumë fjalë, siç është rasti me temën *bregdet*. Ajo është temë vetëm për aq sa mund t'i shtohet një ndajshesë, vetëm për aq sa mund të shërbejë si truall për ndërtimin e një fjale të re. Njëfarë shpjegimi për këtë situatë japin edhe Huddleston&Pullum, duke thënë papërgjashimisht, se

- të gjitha fjalët e përbëra përmbajnë së paku një temë, dhe
- të gjitha ndajshesat u bashkëngjiten temave. (ibid.:282)

Në anë tjetër, secila ndajshesë, zakonisht, ka aftësi t'u bashkohet më shumë temave, përderi sa temat kombinohen vetëm me një numër të vogël ndajshesash. Përgjithësisht, të gjithë përbërësit morfologjikë të fjalës janë morfema: *Mal/male*, përbëhet nga morfema {*mal*} dhe morfema {*e*}, me ç'rast *mal* - është morfemë rrënjore, ndërsa *-e* është morfemë ndajshesore (prapashtesë trajtëformuese).

Shikuar nga një këndvështrim tjetër, morfemat ndahen para së gjithash në dy lloje: **morfema të lira** dhe **morfema të lidhura**, Carstairs-McCarthy (2002). Morfemat në fjalën *kalimtare*¹ janë disa: *kal(oj)*, ***im***, ***tar*** dhe ***e***. Jo të gjitha këto morfema janë të barabarta. Kështu, fjala që në këtë fjalë-derivativ shfaqet *kal* (që në të vërtetë është folja *kaloj* e cila burimisht vjen nga emri *kalë*) është rrënja, është pikënisja e gjithë fjalës së përbërë *kalimtare*. Sipas Carstairs-MacCarthy janë dy arsye për ta quajtur fjalën *kaloj*² rrënjë të fjalës. Një është se *kaloj* ofron elementin më konkret dhe më të saktë, pra kuptimin e saj, që e ndajnë edhe fjalët e kësaj teme prodhuese, si *kaluese* (mbiemër), *kalimtar* (emër dhe mbiemër me konversion), *kalim*, *jokalimtar* etj, që dallojnë ndërmjet vete në mënyrë abstrakte. Arsye tjetër, sipas të njëjtit autor është se

¹ Ne kemi marrë një fjalë të shqipes, e cila nuk është e ngjashme për nga origjina e formanteve fjalëformuese, por është e ngjashme për nga struktura e tyre dhe do ta analizojmë, duke ndjekur me përpikëri modelin e Carstairs-McCarthy, i cili fjalën *helpfulness* të anglishtes e analizon në këtë mënyrë: "Morfemat në fjalën *helpfulness*, jo të gjitha kanë të njëjtin status. *Help*, *-ful* dhe *-ness* jo vetëm janë lidhur thjesht së bashku si hallkat në zinxhir. Rrënja apo pikënisja për formimin e kësaj fjale është fjala *help*; morfema *-ful* pastaj i është shtuar formës për të formuar *helpful*, që është tema për formimin e fjalës *helpfulness*. Kur e përdora fjalën "pastaj" nuk iu referova sekuencës historike në të cilën fjalët *help*, *helpful* dhe *helpfulness* kanë hyrë në përdorim; po flas më shumë për strukturën e fjalëve në anglishten e sotme – një strukturë që është pjesë e dijes eksplicite të të gjithë folësve të anglishtes, ditën a nuk ditën gjë për historinë e gjuhës angleze (Carstairs-McCarthy, 2002:18)

² Do ta përdorim si rrënjë *kaloj* edhe pse nuk shfaqet si e tillë, pikërisht për të mos u hyrë telasheve etimologjike.

nga katër morfemat e fjalës *kalimtare* vetëm *kaloj* mund të qëndrojë dhe funksionojë si e vetme, gjë që qartësisht nuk ndodh me fjalët *im*, *tar* dhe *e*.

Mbi këtë bazë, Carstairs-McCarthy ndërton ndarjen ndërmjet morfemave të lira dhe atyre të lidhura. Sipas tij “**morfemë e lidhur** quhet ajo morfemë që nuk mund të qëndrojë si fjalë më vete”, (2002:141) kundrejt “**morfemë e lirë** quhet morfema që mund të qëndrojë më vete”. Ndryshimi, sipas tij, qëndron në faktin se përderi sa alomorfet e morfemave të lidhura janë të gjitha të lidhura, alomorfet e morfemave të lira mund të jenë qoftë të lira, qoftë të lidhura. Si shembull merr rastin *ëife* (grua) që është alomorf i lirë, kundrejt *ëive-* (*gra*) që është morfemë e lidhur, pasi shfaqet vetëm në trajtën e shumësit. (ibid.:143)

Siç e pranon edhe vetë autori (ibid.:19-22) në këtë pikë mund të duket sikur kjo terminologji është futur panevojshëm, pasi në qoftë se rrënja është zakonisht morfemë e lirë, apo siç e quajnë Huddleston&Pullum element i lirë, ndërsa ndajshtesat gjithmonë janë elemente të lidhura, pse ka nevojë për terminologji të ndryshme për “rrënjë” dhe “morfemë e lirë” dhe terminologji të ndryshme për “ndajshtesë” dhe “morfemë e lidhur”? Kjo dysi termesh mund të jetë e panevojshme në fjalëformimin derivacional, ku ndajshtesat shërbejnë për të formuar fjalë të reja, por jo edhe në atë infleksional, pasi aty nuk bëhet fjale për ndajshtesa, por për mbaresa si mjete gramatikore, pra në rastin e parë bëhet fjalë për formantë leksikorë, ndërsa në rastin e dytë për formantë gramatikorë. Sipas Carstairs-McCarthy, përderi sa ndajshtesat janë gjithmonë morfema të lidhura, nuk ndodh kështu edhe më rrënjët, pasi ka fjalë në anglishten (edhe në shqipen), të cilat dihet se janë të përbëra, por që rrënja e tyre nuk mund të konsiderohet e lirë, si *audi-ence*, *magn-ify*, *rend-ition*, *clar-ity*, *obfusc-ate*, *applic-ant*, ku rrënja nuk mund të konsiderohet morfemë e lirë, pasi ato fjalë, ndonëse janë të analizueshme morfematikisht, kanë hyrë në anglishten si të tilla, si të përbëra dhe nuk janë fjalëformuar me mjetet e anglishtes. Njëjtë ndodh edhe me shqipen, me disa fjalë të cilat kanë hyrë si të tilla në shqipen. Prandaj, ai mendon se këtu kemi rrënjë, por janë të lidhura, pasi nuk mund të qëndrojnë në anglisht si fjalë më vete, nëse u hiqen ndajshtesat. Nëse e analizojmë në shqip fjalën *armik*, vërehet qartë se nuk është fjalë e parme, por ndonëse kemi një fjalë tjetër *mik* (armik është privativ i mik), nuk kemi mjete gramatikore me të cilat do të mund ta zbërthenim me fondin aktual të morfemave të shqipes, pasi shqipja nuk ka një morfemë *ar-* që do të krijonte idenë e privativit.

Këtë çështje e kanë sqaruar më thjesht Huddleston&Pullum, duke i quajtur fjalët e tilla **fjalë të leksikalizuara**. Mirëpo, Plag (2002:13) thotë se ka edhe **rrënjë** të lidhura të cilat i shpjegon në të njëjtën mënyrë si edhe Carstairs-McCarthy. Duke folur për morfemat e lira dhe ato të lidhura, Plag nuk bën ndarje formale të tyre. “Disa

morfema mund të shfaqen vetëm si të bashkëngjitura me morfemat e tjera, prandaj i quajmë **morfema të lidhura**, për dallim nga **morfemat e lira** që shfaqen si më vete”. Disa morfema të lidhura, si *pa-*, *mos-* gjithmonë u paravihen elementeve qendrore të kuptimshme të fjalës, **rrënjëve**, **stemave** apo **temave**, ndërsa morfema të tjera të lidhura, si *-je*, *-im*, *-shëm* duhet ta ndjekin temën. Sipas terminologjisë tradicionale *pa-*, *mos-* quhen prefikse apo parashtesa; *-je*, *-im*, *-shëm* quhen sufikse apo prapashtesa, ndërsa termi që i mbulon të dyja llojet është afiks apo ndajshitesë, që nënkupton të gjitha morfemat e lidhura që i bashkëngjiten temës”³. (Plag, 2002:13)

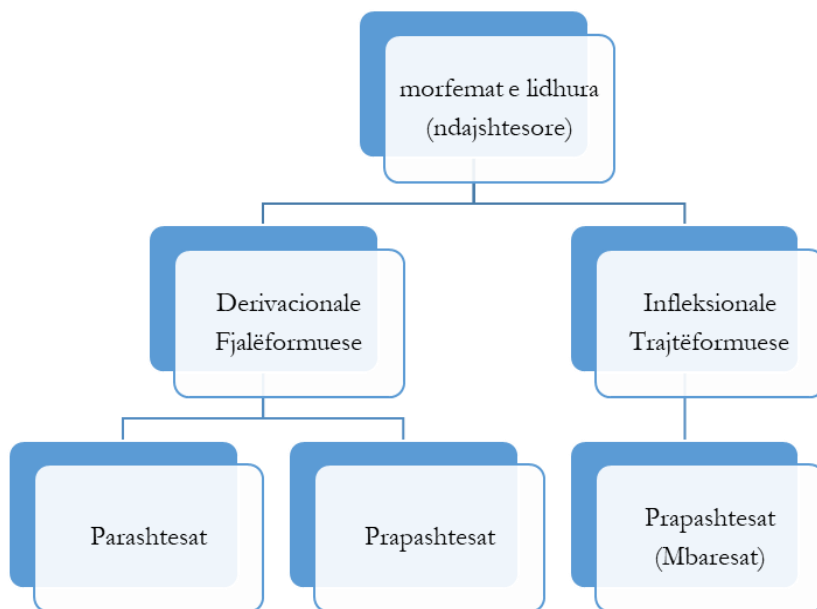
Kur është analizuar fjala “*kalimtare*” me qëllim që të shpjegohet dallimi ndërmjet morfemave të ndryshme, është thënë se është një morfemë e lirë (*kal(oj)*) dhe tri morfema të lidhura, përkatësisht *-im*, *-tar* dhe *-e*. Dhe që të tria këto morfema janë quajtur ndajshitesa, mirëpo ato nuk janë ta barabarta ndërmjet tyre – përderisa *-im* dhe *-tar* janë të barabarta në kuptim të fjalëformimit, morfema *-e*, nuk është e barabartë me to. Morfemat *-im* dhe *-tar* janë prapashtesa përmes të cilave formohen fjalë të reja, bëhen diferencime kuptimore ndërmjet temës prodhuese dhe derivativit, apo fjalës derivuese dhe fjalës së derivuar, duke e ndryshuar me raste edhe përkatësinë klasës së fjalës. Ndërkaq, prapashtesa *-e* nuk e ka një fuqi të tillë – ajo nuk e ndryshon domethënien as kuptimin e fjalës temë, ajo nuk ka asnjë lloj ndikimi leksiko-semantik mbi temën së cilës i bashkëngjitet. Kjo nuk do të thotë se kjo morfemë është e parëndësishme, pasi vlera e saj është gramatikore, meqenëse *-e* në fjalën e dhënë është tregues i gjinisë së fjalës së derivuar.

Morfemat e lidhura, së këndejmi, ndahen në derivacionale (fjalëformuese) dhe inflektive (trajtëformuese) – rrjedhimisht, ato e përcaktojnë edhe tipin e fjalëformimit, por edhe marrëdhënien sintaksore të leksemës së dhënë.

Plag (2005) thotë se ka nevojë të sqarohen termat “root” (rrënjë), “stem”(nuk ka në shqipen një ekuivalent, ose së paku nuk ka në gramatikat që i kam konsultuar) dhe “base”(temë) sepse këta terma jo gjithmonë janë shpjeguar qartë në literaturën morfologjike, prandaj janë edhe burim potencial i konfuzionit (Plag, 2005:13). Në të vërtetë, në Gramatikën e Akademisë, përderisa nuk qartësohet morfema rrënjore në raport me rrënjën, siç u përmend më sipër, dallimi ndërmjet rrënjës dhe temës është përshkruar qartë (GA, 2002:43-54) dhe të njëjtin shpjegim e jep edhe Plag, sipas të cilit “pjesa e fjalës ku ngjiten ndajshitesat quhet temë (base). Termin rrënjë (root) do ta përdorim për t’iu referuar temës që nuk mund të zbërthehet më tej në morfema”. Në gramatikat e anglishtes përdoret edhe një term për një formacion tjetër morfologjik (stem), i cili sipas Plag (2005:13) zakonisht përdoret për temat trajtëformuese dhe me raste edhe për ndajshitesat derivacionale, për ç’arsye ai pohon se do t’i shmanget

³ Shembujt e ndajshitesave janë marrë në shqip, ndërsa autori i cituar, i ka shembujt në anglisht.

përdoret të termit *stem*. Por, cili është dallimi ndërmjet temës dhe rrënjës? Sipas Gramatikës së Akademisë, “tema e fjalës është pjesa e fjalës që mbetet si të hiqen mbaresa dhe prapashtesa trajtëformuese kur ka të tilla, p.sh.: *det-i, shokë-u-n, dele-s, ushtar-ë-t, trim-a-ve, përshkrua-j, hap-im, rro-fsh-a etj.* Te pjesët e pandryshueshme të ligjëratës tema përkon me vetë fjalën: *mirë, shpejt, barkas, vazhdimisht, gjithmonë, përtej, sikur etj.*, sepse këto fjalë nuk kanë as mbaresa, as prapashtesa fjalëformuese”. (GA, 2002:50)

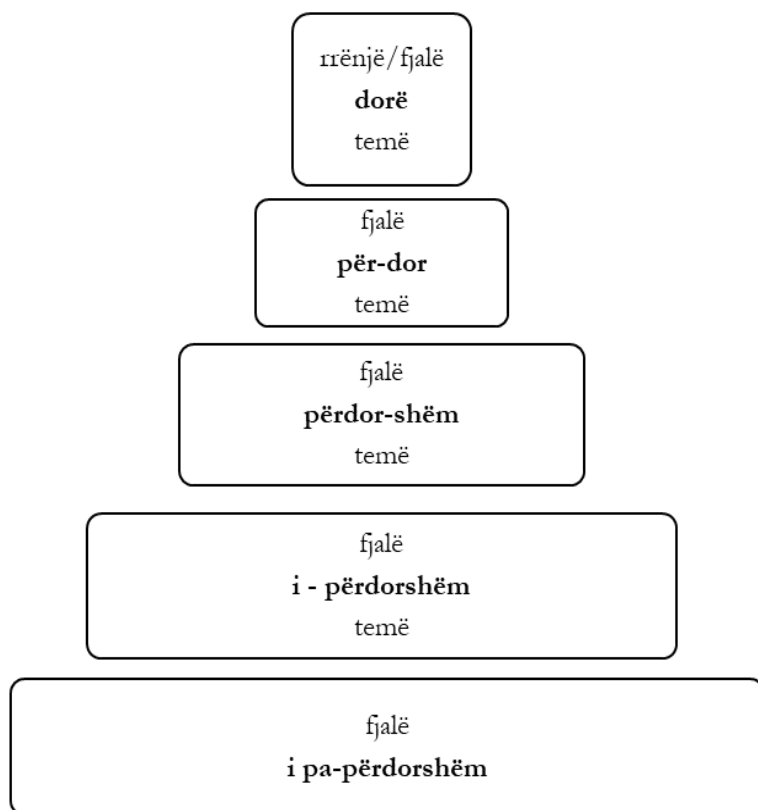


Ky pohim është shumë kundërthënës, pasi në paragrafin vijues flitet për tema të parme dhe jo të parme, duke i cilësuar temat e parme si të pazbërthyeshme, që përputhen, pra, me rrënjën e fjalës, ndërkohë që temat jo të parme janë ato tema që mund të zbërthehen morfologjikisht. Në këtë pikë, duket sikur është ngatërruar kuptimi i temës me kuptimin e fjalës, pasi kjo ndarje i takon fjalës, ndërkohë që tema është vetëm një mekanizëm, një fazë, një truall kalimtar në procesin e fjalëformimit. Kështu, tema është një formant fjalëformues dhe vetëm në këtë kuptim dallon nga fjala, në kuptimin e përkohshmërisë që ka, pasi secila temë është në fakt fjalë, por jo secila fjalë është temë, pasi ka fjalë që nuk janë potencialisht të fjalëformueshme. Gjithashtu, pohimi se temë është pjesa që mbeten kur hiqen prapashtesat trajtëformuese është term që i përgjigjet asaj që në anglishten i thuhet *stem*, që në kuptimin në rastin e shqipes (edhe pse nuk ka një term të veçantë për atë formacion morfologjik) do të njëjtësohej pothuajse me lemën si trajtë përfaqësuese. Duke shpjeguar më tej dallimin ndërmjet rrënjës dhe temës, Plag thotë se termi *rrënjë*

përdoret kur duam t'i referohemi në mënyrë të shkoqitur pjesës qendrore të pandashme të një fjale komplekse, apo të përbërë. Në të gjitha rastet e tjera, kur statusi i formës nëse është i pandashëm ose jo nuk diskutohet, ne mund të flasim vetëm për tema apo fjalë-tema (Plag, 2005:14), thotë ai, duke shpjeguar se fjalët e derivuara shpesh quhen derivative.

Sipas tij, rrënja e prapashtesës *-al* në derivativin *kolonial* është *koloni*, rrënja e prapashtesës *-izëm* në derivativin *kolonializëm* është *kolonial*, rrënja e *-im* në derivativin *kolonializim* është *kolonializoj*. Në rastin e *kolon* tema është rrënjë, ndërsa në rastet e tjera nuk është.

Modeli i shpjeguar nga Plag (2005), del në shqipen në një fjalë më tipike sesa fjala kolonializim. Marrim si rast fjalën *dorë*, e cila në krye të piramidës është **fjalë**, është **rrënjë** dhe është **temë**.



Nëse e shikojmë këtë skemë, atëherë del qartë se tema është inekzistente si njësi leksikore- është praktikisht një fazë në procesin e fjalëformimit. Një fjalë është temë vetëm në një moment shkurtësisht të papërcaktueshëm deri kur mbi të vepron procesi

i fjalëformimit përmes ndonjërit nga mekanizmat e tij, pra deri në momentin kur i ngjitet një ndajshesë, një nyjë a një rrënjë. Tema, së këndejmi është një fjalë potencialisht e ndryshueshme në kuptim të strukturës së saj morfologjike. Secila formë e paraqitjes së kuptimshme është fjalë, qoftë e parme apo jo e parme – vetë ky shpjegim e përjashton temën si njësi ekzistente. Ajo që në disa gramatika quhet temë, në fakt është fjalë e cila potencialisht është e gatshme t'i nënshtrohet procesit të fjalëformimit dhe në momentin kur ndodh ky proces, ajo njësi sërish është fjalë. Kështu, tema është një koncept abstrakt, ndërsa realizimi grafik ose fonologjik i saj që në vete detyrimisht përmban kuptim, është fjala. Kjo qasje nuk e përjashton temën si koncept në gramatikën e tekstit apo në pragmatikë. Edhe në morfologji, është një term i pranueshëm, por vetëm në kushtet e përmendura, pasi secila temë është patjetër fjalë dhe fjala është temë vetëm për atë që është derivuese, përndryshe nuk është temë.

Për shembull, te fjala *bregdetar*, fjalët *breg* dhe *det* janë fjalë dhe rrënja. Ato janë tema vetëm nën kushte të caktuara – që të dyja janë tema, nëse ekziston korniza sintaksore për t'i bashkuar në një kompozitë *bregdet*, që është një fjalë e re me kuptim të ndryshëm qoftë nga fjala *breg*, qoftë nga fjala *det*. Mirëpo, fjala *bregdet*, sërish në rrethana të caktuara sintaksore, është potencialisht e gatshme ose jo për të derivuar një fjalë të tjetër. Nëse është e gatshme për ta derivuar një fjalë tjetër, fjala *bregdet* është automatikisht temë (natyrisht edhe fjalë, pasi raporti është sintagmatik) së cilës mund t'i bashkëngjiten prapashtesa si *-ar*, për *bregdetar*, ose *-as* për *bregdetas*. Në rast se i bashkëngjiten vetëm formante trajtëformuese, inflektive *-i*, *-in*, *-it*, atëherë fjala *bregdet* nuk është temë, por është një lemë (që në anglishten do të ishte e barabartë me “stem”). T'i provojmë se çfarë potencialesh kanë në fjali, pra na rrethana sintaksore:

- a) *Hotelet në Durrës janë ndërtuar mu në **bregun e detit**, duke mos lënë hapësira të mjaftueshme për plazh.*
- b) *Pushimet i kalova në mal, pasi mjeku më rekomandoi të mos shkoja në **bregdet**, për shkak të vapës që gjendja ime shëndetësore nuk e duronte dot.*
- c) *Qyteti **bregdetar** i Sarandës shpesh është krabasuar me Monakon.*
- d) *Revistat amerikane e kanë renditur **bregdetin** shqiptar ndër të preferuarit për turistët amerikanë për vitin 2015.*

Në rastin a) fjalët *bregun* dhe *detit* nuk janë tema, por janë fjalë të parme që kanë marrë prapashtesa trajtëformuese. Nuk janë tema pasi nuk kanë kapacitete në që në ato rrethana sintaksore të derivojnë fjalë të reja. Ato mund të zbërthehen në morfema rrënjore *breg*, morfema ndajshesore *un*, përkatësisht morfemë rrënjore *det* dhe morfermë ndajshesore *it*.

Në rastin b) fjalët *breg* dhe *det* janë temat e fjalës derivative apo të derivuar, fjalës së re *bregdet*, mirëpo, vetë fjala *bregdet* më nuk është temë, pasi në rrethanën e dhënë

sintaksore nuk mund të derivojë më tej. Ajo është një fjalë e përbërë, është një kompozitë e përbërë nga dy rrënjë që në momentin e potencialitetit për t'u lidhur kanë qenë njëkohësisht edhe tema.

Në rastin c) për derivativin *bregdetar*, fjala *bregdet* është tema e prapashtesës –ar.

Ndërkaq, në rastin d) për derivativin *bregdetin*, temat janë *breg* dhe *det*, ndërsa fjala *bregdet* është “stem” së cilës i bashkëngjitet si formant gramatikor, një prapashtesë trajtëformuese apo mbaresë, që d.m.th. se këtu nuk ka fjalëformim të mëtejshëm dhe se formacioni *bregdet* në këtë rast nuk paraqet temë.

POR cila është rrënja dhe fjala e parme te foljet? Cilën nga trajtat duhet ta trajtojmë të tillë, në gjuhët si shqipja. Kjo do trajtim të veçantë në zgjedhime. *Dal*, *marr* si dhe foljet e tjera që që përsojnë ndryshime foneti ke në trupin e fjalës i kanë alomorfet e tyre *del*, *merr*, apo edhe *dil* etj. Cila nga këto trajta është në fakt fjala e parme. Meqë metafoia, përkatësisht apofonia te këto folje e ka vlerën e një mbarese te foljet e zgjedhimit të parë, atëherë do pasur parasysh se edhe mbaresa *j* te folja *shkoj*, e bën atë fjalë jo të parme e cila ka së paku dy morfema. Vetë prania e mbaresës *j* e bën këtë trajtë fjalë të motivueshme semantikisht, pasi me *j* ne indikojmë se bëhet fjalë për një vetë të caktuar (vetën e parë njëjës). Nëse do ta përcaktonim *shko* si morfemë më vete, problem do të plaste te pjesorja *shkuar*, por edhe vetë morfema *shko* do të ishte një trajtë e foljes, prandaj nuk mund të konsiderohet morfemë rrënjore apo fjalë e parme. Në këtë situatë do të detyrohemi të përdorim një kriter joshkencor për klasifikim – lemën, që është kategori konvencionale në gramatikë dhe leksikologji, por është kategori relevante në shkencat kognitive, në psikolinguistikë. Për shembull përderi sa në shqip lema është *shkoj*, pasi trajta përfaqësuese është folja në mënyrën dëftore, koha e tashme, veta e parë, njëjës, zgjedhimi jovepror, pra, *shkoj*, në anglisht trajta përfaqësuese, në gramatikë e njohur si lemë, është forma e paskajores, në këtë rast *to go*. Me që shqipja standarde nuk e ka në përdorim këtë trajtë⁴, rrjedhimisht ajo konvencionalisht nuk mund të jetë trajta përfaqësuese. Edhe po të ekzistonte nuk do të na e zgjidhte problemin, pasi nuk është fjalë e parme, për faktin se morfematikisht është e përbërë e rrjedhimisht edhe e motivueshme semantikisht dhe e zbërthyeshme morfematikisht.

Në fund të fundit ka vetëm një shpjegim të parrëzueshëm kur është fjala për përcaktimin e asaj që është temë për një fjalë të parme: tema është forma e parafundit e fjalës.

⁴ Kongresi i Drejtshkrimit i vitit 1972 e ka lënë jashtë norme paskajoren e tipit “*me dalë*” dhe është kujdesur që, edhe kur duhet të përdoret domosdo, të shfytrohet, si në rastin e lidhëzës *meqenëse* që shkruhet bashkë, ndryshe nga *në qoftë se* për të mos e krijuar idenë e përdorimit të paskajores geqe, apo në rastin *domethënë* që është futur në përdorim me shkurtesa *d.m.th.* që është vështirë e shtypshme.

Natyrisht në rastin e konversionit, tema fjalëformuese është qartësisht e identifikueshme, pasi ajo nuk lidhet me formante të tjera. Konversioni e ndryshon tërësisht konceptin për vlerat paradigmatiche të ndajshesave, pasi ato nuk ekzistojnë. Ndryshimi ndërmjet kuptimit dhe domethënies ndërmjet fjalës derivuese dhe asaj të derivuar rrjedhin nga një figurshmëri e vlerat e kësaj figurshmërie janë sigurisht shumë më të ndërlikuara sesa në mënyrat e tjera të fjalëformimit, ku bartëse të kuptimit të ri janë pikërisht ndajshesat.

Referenca

- Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë, *Gramatika e gjuhës shqipe 1*, Tiranë, 2002.
- Bauer Laurie, Valera Salvador eds., *Approaches to konversion/zero-derivation*, Waxman, 2005.
- Bauer, Laurie, *English Word-Formation*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Carstairs-McCarthy, Andrew, *An Introduction to English Morphology Words and Their Structure*, Edinburgh University Press, 2002 .
- De Saussure, Ferdinand, *Kurs i Gjuhësisë së Përgjithshme*, Dituria, Tiranë, 2002 (përkth. Rexhep Ismajli).
- Huddleston Rodney, Pullum Geoffrey K., *The Cambridge Grammar of English Language*, Cambridge University Press, 2002.
- Katamba, Francis, *English Words*, Routledge, London and New York, 1994.
- Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt, Germany, July 2007.
- Kortmann, Bernd (2005). *English Linguistics: Essentials*. Berlin.
- Lieber, Rochelle, *On the Organization of the Lexicon*. PhD diss. University of New Hampshire. Reproduced by IULC, 1981.
- Lieber, Rochelle. *Deconstructing Morphology*. University of Chicago Press: Chicago, 1992.
- Marchand, Hans (1969) Categories and types of Present-Day English word-formation. München
- Plag, Ingo. Sentential complementation in Sranan. On the formation of an English-based creole language. Tübingen: Niemeyer, 1993.
- Rodd, Jennifer, Gareth Gaskell, Marslen-Wilson, William, *Making Sense of Semantic Ambiguity: Semantic Competition in Lexical Access*, Journal of Memory and Language 46, (2002), p. 245-266.
- Rodd, Jennifer, Gaskell, Gareth, Marslen-Wilson, William, *Making Sense of Semantic Ambiguity: Semantic Competition in Lexical Access*, Journal of Memory and Language 46, 245–266, Elsevier Science, 2002.
- Sweet, Henry, A new English Grammar, Logical and Historical, Oxford, 1900.

Rrahman PAÇARIZI

CONVERSION AND THE BASE IN ALBANIAN

Abstract

Conversion is a unique way of forming new words, when derived word has the same shape as the original word. In traditional grammars, it is quite dominant the definition that during conversions there is a change in the belonging of the part of speech or at least the change of the syntactic category of the word, without any change in the shape. The morpho syntactic approach is based solely on changing the part of the speech, while lexical approach relies on the creation of the new lexical unit. This paper is an effort to expanded approach and perspective, because conversion in Albanian occurs also within the same parts of speech, or without changing it.

While in English and German conversion is one of the most productive ways of word formation, in French, Spanish and Slavic languages it hardly exists. Italian considers the conversion in a slightly different way. Albanian, in other hand, is extremely advanced in this plan, since we have identified more than 500 cases of undoubted conversion as well as hundreds of cases of polysemy with tendency of dissolution with high chances of differentiation of meaning, making those word new lexical units.

In terms of form, words are divided into simple and complex words. Simple words to a certain extent are equated with the root of the word and from today's perspective we can say that they are natural, while the complex words are cultivated on the basis of certain paradigms, to express new meanings, morphological traits or certain functions of the same meanings and senses. But what is the root and the simple word form in the verbs? Which of the shapes should we treat in such languages as Albanian is? Ultimately, there is only one irrepressible explanation when it comes to determining what is a topic for a simple word: the base is the penultimate form of the word.

Shkumbin MUNISHI

STUDIMET SOCILINGUISTIKE TË REXHEP ISMAJLIT PËR SHQIPEN STANDARDE

Abstrakt

Në këtë punim do të diskutohen studimet sociolinguistike të Rexhep Ismajlit për shqipen standarde. Ismajli ka qenë ndër autorët e parë që ka zhvilluar studimet sociolinguistike në lidhje me standardin e shqipes. Në fillimet e këtyre studimeve, ai ka diskutuar tiparet kryesore sociolinguistike të shqipes standarde dhe në krahasim me autorët e tjerë shqiptarë, të cilët janë përqendruar kryesisht në karakteristikat gjuhësore të këtij standardi gjuhësor. Ismajli ka treguar qartë se krahas karakteristikave gjuhësore, duhet të merren në konsideratë edhe karakteristikat tjera sociolinguistike që lidhen me statusin, prestigjin dhe funksionimin e gjuhës standarde. Më tej, në studimet e tij, Ismajli ka ofruar një këndvështrim sociolinguistik lidhur përpjekjet për planifikimin e gjuhës në Shqipëri dhe në Kosovë pas Luftës së Dytë Botërore, ndërsa ka nxjerrë në pah motive të ndryshme që kanë nxitur politikën gjuhësore dhe planifikimin në këto zona shqiptare. Në pjesën e fundit të studimeve, pas vitit 2000, Ismajli ka treguar ndryshimet që sot ekzistojnë në gjuhën shqipe në kuptimin e bashkëjetesës së shqipes standarde me varietete të tjera shqiptare, qofshin ato varietete gjeografikisht të bazuara, qofshin varietete sociale që sot hasen gjithandej në shqipe.

Fjalët kyçe: Rexhep Ismajli, shqipja standarde, planifikimi gjuhësor, varieteti, ideologjia, statusi, prestigj, funksioni

Hyrje

Në një rast tjetër, kur kemi folur për kontributin e Rexhep Ismajlit për zhvillimin e gjuhësisë shqiptare kemi theksuar se krahas kontributit të tij për zhvillimin e gjuhësisë teorike në përgjithësi të bazuar mbi drejtëmin strukturalist, ai po ashtu ka qenë ndër nismëtarët kryesorë të trajtimit të problemeve të standardizimit të shqipes nga prizmi sociolinguistik (Munishi 2012). Që nga punimi i tij i parë më 1978 me titull “Mbi normën gjuhësore”, i botuar në revistën “Përparimi”, Ismajli është marrë në

vazhdimësi me çështjet dhe problemet e standardizimit të shqipes kryesisht në rrafshin sociolinguistik.

Studimet e para të tij për shqipen standarde vijnë pas një sërë studimesh për çështjet e shqipes standarde të kryera në Shqipëri nga Androkli Kostallari (1970, 1972) dhe në Kosovë nga Idriz Ajeti (1973). Përtej elementeve shkencore e teorike që i gjejmë në diskutimet e çështjeve të ndryshme lidhur me shqipen standarde dhe me normimin e saj në rrethanat e kohës, studimet e këtyre dy autorëve do të mund të quheshin studime të angazhuara, të cilat në kontekstin kohor historik kishin për qëllim që nëpërmjet shtjellimeve jo çdo herë të sakta teorike e ideologjike të mbroheshin politika gjuhësore dhe arritjet në planifikimin e shqipes në Shqipërinë e periudhës së socializmit dhe përqafimi i këtyre zhvillimeve e zbatimi i tyre edhe në trevat shqiptare në ish-Jugosllavi. Më 1976, vjen studimi i parë i bazuar në një sfond teorik sociolinguistik për rrugën e formimit të shqipes standarde nga autorja amerikane Jannet Byron (1976), në të cilin autorja, përveç trajtimit të aspekteve historike e kulturore të ecurisë së standardizimit të shqipes dhe ndikimit politik-ideologjik që kishte pasur establishmenti komunist në Shqipëri në përcaktimin e përzgjedhjes së dialektit bazë të shqipes standarde, nëpërmjet analizës së ndryshoreve fonetike dhe morfosintaksore të dy dialekteve të shqipes dhe reflektimit të tyre në gjuhën standarde, dëshmon edhe sfondin dialektor jugor, i cili qëndron në themel të shqipes së sotme standarde.

Në vazhden e këtyre studimeve vijnë pastaj studimet e Ismajlit krejtësisht sociolinguistike, në të cilat trajtohen aspekte të ndryshme jo vetëm të shqipes standarde dhe të normës së saj (1978, 1991), por edhe aspekte të politikës dhe të planifikimit gjuhësor të shqipes në Shqipëri e në Kosovë në rrjedhën historike (1994, 1998), si dhe çështje të variacionit gjuhësor të shqipes së sotme (2002). Së këndejmi, studimet për shqipen standarde të Ismajlit do të mund të klasifikoheshin në tri rrafshë: në studimet mbi strukturën e shqipes standarde dhe normës së saj, studimet mbi rrjedhat e planifikimit të shqipes të bazuara në një rrjedhë kronologjike e historike dhe studimet për aspekte të ndryshme variacionale të shqipes dhe të kodeve të saj në ditët e sotme. Vlen të përmendet se në kohën kur Ismajli del me shkrimet e para të natyrës sociolinguistike për shqipen standarde (gjysma e dytë e viteve '70 të shekullit XX), politika gjuhësore dhe planifikimi i gjuhës ishin bërë fushat kryesore të studimeve sociolinguistike në botën perëndimore, në të cilat ishin arritur rezultatet domethënëse. Kjo ndodhte për arsye se trajtimi i politikave gjuhësore dhe i proceseve të planifikimit të gjuhës bëhej duke marrë në konsideratë jo vetëm faktorët gjuhësorë, por duke pasur parasysh në mënyrë të pashkëputur edhe ndikimin e faktorëve të tjerë shoqërorë, kulturorë e ideologjikë. Përkundër jehonës dhe ndikimit që patën studimet

sociolinguistike në fushën e politikës dhe të planifikimit gjuhësor gjithandej nëpër botë, në gjuhësinë shqiptare të asaj periudhe sociolinguistika mbetej fushë e palëvruar fare. Prandaj, sa u përket trajtimeve të problemeve dhe të çështjeve të standardizimit të shqipes nga këndvështrimi sociolinguistik, as që mund të flitej për një gjë të tillë, për shkak se çdo trajtimi i çështjeve të standardizimit të shqipes duhej të ishte në përputhje me skemat ideologjike të sistemit të atëhershëm monist në Shqipëri. Çdo qasje tjetër ose nuk mund të shfaqej brenda Shqipërisë së atëhershme komuniste, ose nëse shfaqej jashtë truallit shqiptar, stigmatizohej dhe nuk mund të depërtonte fare në gjuhësinë shqiptare në Shqipëri, por edhe në Kosovë.

1. Studimet e Ismajlit mbi strukturën e shqipes standarde dhe normës së saj

Pikërisht, duke pasur parasysh pikëpamjet e sociolinguistëve më të njohur të kohës, Rexhep Ismajli mori në trajtim çështjet e shqipes standarde, të normës, të tipareve e të statusit së saj. Në këtë mënyrë, për herë të parë çështjet e standardizimit shqipes nuk po trajtoheshin vetëm brenda skemave të fabrikua të ideologjisë marksiste, por po trajtoheshin në kuadrin e pikëpamjeve e koncepteve më moderne sociolinguistike të kohës. Pikëpamjet e tij patën ndikim të drejtpërdrejtë në trajtimin objektiv të procesit të planifikimit të shqipes dhe në shembjen e miteve të konstruara ideologjike për shqipen standarde. Ai arriti me plotë sukses që trajtimin e çështjeve të politikës gjuhësore dhe të planifikimit gjuhësor ta vendoste në binarë shkencorë. Në këtë mënyrë Ismajli po i hapte rrugë sociolinguistikës që ajo të depërtonte edhe në gjuhësinë shqiptare.

Për t'u marrë me konceptet e Ismajlit për shqipen standarde është e pashmangshme që ato të shqyrtohen në krahasim me konceptet e autorëve të tjerë, sidomos të atyre shqiptarë të asaj periudhe. Në studimet për shqipen standarde, për bazën dialektore dhe për karakterin dhe tiparet e normës së saj, konceptet e Androkli Kostallarit kanë qenë dominuese që nga gjysma e dytë e viteve '60 të shekullit XX. Konceptet e tij për formimin e shqipes standarde si rezultat i bashkëveprimit dialektor dhe jo i ngritjes së toskërishtes në drejtpërdrejt në normë dhe se shqipja standarde në të vërtetë është një koine letrare sui generis (Kostallari 1970, 1972) ishin bërë platformë nismëtare për çdo diskutim që lidhej me shqipen standarde, jashtë së cilës nuk dilte asnjë autor shqiptar që merrej me çështje të standardizimit të shqipes. Sa i përket konceptimit të vetë gjuhës standarde nga Kostallari, të sistemit dhe të normës së saj, vërehet se qasja e tij, nëpërmjet instrumentalizimit ideologjik, është krejtësisht preskriptiviste dhe në masë të madhe kundërthënëse. Në njërën anë sistemi i gjuhës konsiderohet se “është një tërësi organike, e njësishtme e elementesh homogjene, që u

shërbejnë njerëzve për të formësuar e për të kumtuar mendimin, për të hyrë në lidhje ndërmjet tyre dhe që kushtëzojnë njëri-tjetrin e ndikojnë mbi njëri tjetrin” (Kostallari 1982: 3), ndërsa në anën tjetër theksohet se “sistemi i gjuhës është gjithnjë në lëvizje. Ai është edhe ‘ergon’ edhe ‘energia’, domethënë ngërthen në vetvete edhe trashigimin e epokave të mëparshme, edhe prirjet e evolucionit të ardhshëm” (f. 4). Më tej, Kostallari është autori i parë që vendos raporte hierarkike midis gjuhës standarde (letrare) dhe varieteteve dialektore. Ai thekson se: “Raportet ndërmjet gjuhës letrare kombëtare dhe dialekteve, nëndialekteve e të folmeve, nuk janë raporte të barasvlershme, por janë, në thelb, raporte ndërmjet një makrosistemi sui generis dhe disa mikrosistemeve, që ndryshojnë prej njëri-tjetrit, nga tiparet, vlerat e funksionet” (f. 7). Nga ky kuadër, ai koncepton edhe normën e gjuhës standarde si kategori të vendosur në gjuhën standarde, Sipas tij: “Norma e vendosur brenda sistemit të sotëm të gjuhës letrare është konsequente deri në fund në gjuhën e shkrimit, ndërsa në gjuhën e folur nuk ka karakter konsequent” (Kostallari 1970: 28). Në këta rreshta hetohet një konceptim i ngurtë e mjaft preskriptivist për normën e gjuhës standarde, pa u vënë në pah aspektet sociokulturore që ndikojnë në funksionimin e normës. Më tej, duke sqaruar karakteristikat e normës, Kostallari ka parasysh elementet historike të saj dhe faktin se në të pasqyrohet edhe sistemi i gjuhës, edhe zgjedhja që ka bërë shoqëria ndër mjetet gjuhësore, politika gjuhësore e shoqërisë dhe pastaj konstatohet niveli i njëformësisë së saj, pasi “te norma gjuhësore gjejmë shprehjen e vet të përqendruar shkallë më e lartë e përbashkësisë, e njësisë së gjuhës letrare dhe synimi se kjo gjuhë ta kryej sa më mirë funksionin e saj komunikues për të gjithë pjesëtarët e kombit, për të gjithë brezat e një epoke historike” (f. 9). Krejt në fund ai përmend edhe ndryshueshmërinë e saj pasi: “Norma ndryshon, kur e kërkon zhvillimi cilësor i gjuhës dhe zhvillimi i shoqërisë. Lëvizshmëria e saj nuk ka karakterin e ndryshimeve thjeshtë mekanike e subjektive, por është një lëvizshmëri historike, thellësisht objektive, që e bën gjuhën gjithnjë më të përpiktë e më të qartë në rrugën e zhvillimit të saj të pandërprerë”. (po aty). Si përfundim, mund të thuhet se Kostallari i sheh gjuhën standarde shqipe dhe normën e saj edhe si kategori të ngurosura, por pa mohuar në mënyrë eksplicite variabilitetin e tyre. Në anën tjetër, Ismajli ka një qasje më fleksibile, jo thjeshtë gjuhësore por edhe sociolinguistike. Pikënisja e koncepteve të Ismajlit niset nga përcaktimi i karakterit shoqëror të gjuhës që i kishte bërë Saussure-i (Dë Sosyr 1978). Sa i përket veprimtarisë së planifikimit gjuhësor, gjuhës standarde dhe normës së saj ai zhvillon një qasje më gjithëpërfshirëse. Standardizimin e gjuhës Ismajli e sheh të lidhur me realitetin shoqëror dhe si një aktivitet që do të duhej të drejtohej nga gjuhëtarët, pasi sipas tij “me normimin e gjuhës nuk bëhet vetëm një ndërhyrje konkrete në strukturën, në kanalizimin e një përdorimi të caktuar të gjuhës,

po në radhë të parë ndërhyrje në organizimin shoqëror të folësve të asaj gjuhe. Pra, normimi nuk do të duhej të shihet si veprim konfrontativ i forcave të caktuara në shoqëritë konkrete, të cilat nganjëherë arrijnë të prodhojnë edhe argumentim të caktuar lingvistik, si prodhim ideologjik” (Ismajli 1991: 303-305). Me këto konstatime, Ismajli në njëfarë mënyre godet qasjen konfrontuese të ideologjizuar që ishte vendosur në veprimtaritë standardizuese të shqipes pas Luftës së Dytë Botërore. Një tjetër element të natyrës sociolingustike që ka parasysh Ismajli është edhe jostabiliteti i gjuhës, edhe jostabiliteti i bashkësisë folëse dhe ndryshueshmëria e tyre me trendë të ndryshëm. Prandaj, sipas tij, “çështja e standardizimit, është një nga çështjet më të ndërlikshme në shoqëritë njerëzore, sepse duhet të bashkëpajtohen dhe të ndërthuren funksioni i gjuhës dhe i shoqërisë me formën e gjuhës dhe të shoqërisë” (f. 310-311). Se a ishte ndjekur ky parim në rastin e standardizimit të shqipes, kjo është çështje që mund të diskutohet dendur.

Sa i përket trajtimit të ecurisë së standardizimit të shqipes, këto proces në rrafshin teorik Ismajli i mbështet në katër etapat sociolingustike (përzgjedhje, kodifikim, elaborim, pranim) të përcaktuara nga Einar Haugen (1966), të cilat konsideroj se janë të pashmangshme kur bëhet fjalë për përshkrimin e proceseve standardizuese të gjuhëve dhe të cilave më vonë (Haugen 1983) ua shton edhe zbatimin (implementimin) si fazë me rëndësi. Pikërisht, falë qasjes krejtësisht shkencore e sociolingustike Ismajli sjell një konstatim lingvistik lidhur me potencialin e dialekteve të ndryshme për t’u ngritur në gjuhë standarde. Duke u nisur nga kriteret gjuhësore ai konstaton me të drejtë se: “gjuhësisht të gjitha dialektet, të gjitha variacionet mund të ngritën në normë për standard” (f. 311). Mendoj që ky konstatim, krejtësisht i drejtë shkencërisht, ka zhveshur nga mitet parapëlqimet e kultivuara ideologjikisht për dialektet e caktuara që janë zhvilluar me dekada të tëra në gjuhësinë shqiptare dhe të cilat shpeshherë janë vënë në funksion të arsyetimit të përzgjedhjes së bazë dialektore të shqipes standarde. Për fat të keq, relativizmi i përzgjedhjes së varietetit dialektor që merret për bazë të gjuhës standarde nga këndvështrimi lingvistik, është njohur, përhapur e pranuar si koncept në studimet lingvistike shqiptare vetëm pas vitit 2000 dhe atë kryesisht nga studiuesit e brezave të rinj që kanë zhvilluar qasjen sociolingustike në trajtimin e temave që kanë të bëjnë me shqipen standarde. Pasi ka relativizuar kriterin gjuhësor me rastin e përzgjedhjes së normës, ai konstaton se zgjedhja vendimtare kushtëzohet nga momenti social, nga prestigji, që mund të dal shumë kompleks (f. 312). Sipas Ismajlit, normimi ideal nuk mund të arrihet, as për një moment të caktuar, e lere më për një kohë më të gjatë dhe se është krejt e mundshme të ndodhë që në një gjuhë konkrete të zgjedhet si bazë për standard një variacion i caktuar dhe t’i imponohet krejt bashkësisë, e cila, ta marrë mbi vete, do ta realizojë

ashtu si e akceton dhe si mundet varësisht nga gjendja konkrete gjuhësore dhe nga shtresëzimi i saj social, e në lidhje me funksionet themelore sociale të normës (f 314). Por ai me të drejtë tërheq vërejtjen se “normativisti i mirë duhet t’i vërejë sa më hollë ligjet e gjalla të gjuhës dhe atyre t’u jap përparësi, të mos u bjerë ndesh, pra të jetë deskriptivist i mirë”, sepse gjuha standarde është normim i dyfishtë. Norma e parë është ajo që është veçori e çdo gjuhe, që varet nga sistemi, ndërsa e dyta është ajo që bëhet me vetëdije” (f. 315). Këto konstatime të Ismajlit përputhen me konceptin e adekuacitetit të normës të shprehur nga Haugen-i, sepse adekuaciteti sipas tij është fushë e interaksionit midis formës dhe funksionit hynë në domenin e stilit. Këto stile Haugen-i i quan ‘dialekte funksionale’ dhe një gjuhë complete sipas tij ka stilet e saj formale dhe joformale, theksat e saj regional dhe zhargonet klasor apo profesional, të cilat nuk e shkatërrojnë unitetin e tyre për sa kohë të jenë qartësisht të ndryshëm në funksion dhe të tregojnë një shkallë të arsyeshme të solidaritetit me njëri- tjetrin (Haugen, f. 108-109). Në këtë frymë, Ismajli thekson se norma ka nevojë për një elasticitet dhe një zgjerim, i cili do t’ia zgjaste patjetër jetën dhe do t’i krijonte mundësi më të mëdha të akceptimit dhe të integritit” (Ismajli 1991: 318). Në përmbledhje të konceptimit të asaj se çka është gjuha standarde, Ismajli është shmangur prej glorifikimeve retorike të kohës dhe ka konstatuar me të drejtë se, “baza e gjuhës standarde është gjithmonë një dialekt a një e folme me një prestigj të caktuar shoqëror në momentin kur vendoset” dhe se “kriteret mbi bazë të të cilave zgjidhet një variacion për bazë të një gjuhe standarde janë gjithmonë relative” (f. 316).

Një tjetër çështje që e gjejmë të trajtuar edhe nga Kostallari, edhe nga Ismajli, ka të bëjë me tiparet e gjuhës standarde.

Kostallari (1984: f 34-35) ka dalluar shtatë attribute kryesore të gjuhës standarde shqipe:

a) Njësimi e normëzimi (i ashtuquajtur ‘standardizim’) në një shkallë e një shtrirje të tillë, që e bën shqipen një nga gjuhët letrare më të njësuar të Evropës.

b) Karakteri i vërtet kombëtar e popullor: gjuha letrare e sotme shqipe i shërben gjithë kombit dhe zotërohet në mënyrë aktive nga shumica dërmuese e popullsisë, sidomos në trajtën e shkruar.

c) Karakteri i mëvetësishëm e origjinal

ç) Historizmi par excellence, sepse bartësit e saj, si bashkësi etnike e caktuar, e kanë përdorur e zhvilluar atë pandërprerë ndër shekuj dhe e ripërtërijnë edhe në epokën tonë pa e shpëputur nga tradita e trashëguar brez pas brezi.

d) Homogjenësia. Tiparet themelore të strukturës fonetike, gramatikore, leksikore e fjalëformuese dhe të strukturës dialektore të shqipes së sotme, mbi të cilat

ngrihet gjuha letrare, burojnë nga stadet e më parëshme të zhvillimit të saj dhe nuk janë rrjedhim i ndonjë përzierje sistemesh e strukturash heterogjene.

dh) Gjithanshmëria simetrike e funksioneve (e ashtuquajtura polivalencë).

e) Jetësia (vitaliteti) e pandërprerë dhe gjithnjë në rritje: gjuha letrare shqipe është krijuar e përdorur gjatë shekujve nga një popull që e ka shqipen gjuhë amtare (L 1).

Përtej këtyretributeve të Kostallarit, Ismajli (1991) ka bërë një ndarje dhe klasifikim tjetër dhe i ka shtjelluar më tej tiparet e gjuhës standarde. Sipas tij tiparet e gjuhës standarde janë:

a) Tiparet gjuhësore të shqipes standarde:

- 1) Njësimi
- 2) Karakteri i mëvetësishëm
- 3) Karakteri shkruar dhe kodifikimi
- 4) Karakteri artificial
- 5) Stabiliteti elastik
- 6) Shtresëzimi funksional
- 7) Modernizimi
- 8) Intelektualizmi
- 9) Internacionalizmi

b) Tiparet sociologjike të shqipes standarde:

- 1) Historiciteti
- 2) Vitaliteti
- 3) Ekspanzivitet

c) Funksionet sociolinguistike

- 1) Funksioni bashkues ose integrues
- 2) Funksioni demarkativ
- 3) Funksioni i prestigjit
- 4) Funksioni orientues
- 5) Funksioni simbolik

ç) Tiparet e statusit psikosocial

- 1) Lojaliteti
- 2) Krenaria
- 3) Vetëdija mbi rëndësinë e normës.

Edhe në këtë pikë vërehet se përcaktimi i tipareve të gjuhës standarde nga Ismajli del më i elaboruar duke mos u parë ngushtë gjuhësisht, por duke i përfshirë edhe karakteristikat jashtëgjuhësore të gjuhës standarde.

Sa i përket planifikimit së statusit të shqipes standarde para viteve '90 të shekullit XX, Kostallari (1984) është marrë me trajtimin e statusit të shqipes në Shqipëri, ndërsa Ismajli (1991) ka trajtuar statusin e shqipes në Kosovë edhe në viset e tjera shqiptare në ish-Jugosllavi dhe që të dy kanë shfrytëzuar tipologjinë e ndërtuar nga Heinz Kloss. Ka edhe një tipologji tjetër të ngjashme e ndërtuar nga Mackey (1989: 9-13), por ky i fundit së barë bën dallimin e llojeve të statusit statusin linguistik, statusin demografik, i cili është mjaft me rëndësi, pasi që ka të bëjë me numrin e përdoruesve, statusin kulturor dhe statusi ligjor, me ç'rast brenda secilit shtet, statusi gjuhësor është relevant vetëm brenda fushave të juridiksionit. Në përgjithësi, përcaktimi i statusit të shqipes i bërë edhe nga Kostallari, edhe nga Ismajli, del i saktë dhe brenda modelit tipologjik të përdorur.

Duke përmbledhur trajtimin e koncepteve të këtyre dy autorëve, të cilët janë thelluar më tepër në konceptimin e asaj se çka është gjuha standarde dhe cilat janë tiparet e saj, mund të thuhet se konceptet e Ismajlit dalin më të mbështetura shkencërisht pikërisht për shkak të sfondit të tyre sociolinguistik. Në përgjithësi, qasja e Ismajlit del më liberale dhe më e argumentuar edhe në rrafshin teorik. Te Kostallari gjejmë koncepte më të ngurta dhe manipulime teorike, të cilat janë në funksion të arsyetimit të politikës gjuhësore të kohës dhe të veprimeve të ndërmarra në fushën e planifikimit gjuhësor. Përderisa te Ismajli elaborimi i fakteve shkencore e teorike del më i argumentuar me referenca shkencore, te Kostallari gjejmë shumë më tepër retorikë të ideologjizuar dhe përsiatje personale induktive mbi dukuritë e trajtuara.

Me kalimin e kohës, sidomos pas viteve 2000, konceptet sociolinguistike të Ismajlit për gjuhën standarde kanë filluar të përhapen në masë të madhe dhe të pranohen si të drejta në gjuhësinë dhe në sociolinguistikën shqiptare, për shkak se sfondi i tyre shkencor dhe teorik i bën të patejkalueshme. Po ashtu, këto koncepte kanë shërbyer si bazë për edhe për ndërtimin e një politike të re gjuhësore në qarqet e reja linguistike shqiptare dhe në konceptimin më liberal të zhvillimeve sociolinguistike në shqipen standarde, si dhe në thyerjen e koncepteve rigjide, arbitrare e të politizuara për gjuhën standarde.

2. Studimet e Ismajlit mbi rrjedhat e planifikimit të shqipes dhe të politikës gjuhësore në rrafshin historik

Në studimet e tij sociolinguistike për shqipen standarde Ismajli i ka kushtuar një studim të veçantë rrjedhës historike së standardizimit të shqipes në Shqipëri dhe në Kosovë, sidomos pas Luftës së Dytë Botërore në librin me titull “Në gjuhë” dhe ‘për gjuhë’ (1998). Kjo periudhë ka qenë vendimtare për fatet e shqipes standarde dhe ka qenë mjaft specifike për shkak të ndarjeve politike e administrative midis shqiptarëve që jetonin në Shqipëri dhe shqiptarëve që jetonin në trevat shqiptare në ish-Jugosllavi.

Në këtë kuadër, Ismajli niset për ta trajtuar këtë etapë të standardizimit të shqipes duke u mbështetur në konceptet sociolinguistike të politikës dhe të planifikimit gjuhësor. Pasi ka sqaruar teorikisht termat politikë gjuhësore dhe planifikim gjuhësore dhe ka vërejtur me të drejtë se këta terma shpeshherë dalin të përdorur si sinonime duke mbuluar njëri-tjetrin, ai pastaj në bazë të koncepteve të Kloss-it (1969) bën dallimin midis planifikimit të statusit dhe planifikimit të korpusit. Ky i dyti bëhet pastaj objekt i shqyrtimit sociolinguistik për periudhën kohore në fjalë. Përpjekjet për planifikimin gjuhësor të shqipes Ismajli i trajton në kuadër të ndikimit ideologjik duke ndjekur klasifikimin e tipave të motivimit ideologjik të Cobarrubias (asimilimi gjuhësor, pluralizmi gjuhësor, vernakularizmi, internacionalizmi), por duke shtuar edhe tipin e ideologjisë centraliste si p.sh. në Shqipëri dhe vendet tjera komuniste (Ismajli 1998: 26). Pastaj, Ismajli sjell në pah modelet e politikave gjuhësore në vendet socialiste të Klaus Bochmann-it duke i shtjelluar në rastin e shqipes standarde (po aty.). Kur shtohen këtu pastaj konceptet për politikën gjuhësore dhe planifikimin gjuhësor të autorëve si: J.Dubois, B. Weinstain, L.J. Calvet dhe Karl Deutch, kuadri teorik sociolinguistik bëhet i plotë për t’i trajtuar edhe rrjedhat e planifikimit të shqipes.

Më tutje, Ismajli shtjellon ngjarjet kryesore në fushën e planifikimit të shqipes, duke filluar nga sesionet e vitit 1952, deri në Kongresin e Drejtshkrimit (1972). Në këto zhvillime, ai sheh me të drejtë jo vetëm ndikimet politike e ideologjike të establishmentit të kohës në Shqipëri, por edhe motivet e ndryshme që i kanë nxitur aktivitetet e planifikimit të korpusit të shqipes në Shqipëri dhe te shqiptarët e ish-Jugosllavisë. Në njërin anë, në Shqipëri përveç përmbyesjes së një gjuhe standarde që kishte hyrë në fazën e konsolidimit nga 1917 deri më 1945, kemi përpjekje për imponimin e një kodi të caktuar gjuhësor, të mbështjellë me epitete ideologjike të imponuara nga elita politike e asaj periudhe. Në anën tjetër, në Kosovë, motivet dalin krejtësisht tjera dhe shfaqen kryesisht si prirje për të shprehur dhe për të ruajtur përkatësinë kombëtare shqiptare në një hapësirë shumëkombëshe siç ishte ish-

Jugosllavia. Ismajli thekson se, “në fushë të gjuhës interes me rëndësi kombëtare ishte afrimi dhe njësimi me pjesën tjetër të kombit, duke i dhënë përparësi me këtë rast në radhë të parë asaj që ndryshe quhet “luftë për gjuhën” dhe duke lënë që “lufta në gjuhë”, brenda gjuhës të bëhej në kohë të tjera, apo të mos bëhej fare”. Më tej ai thotë: “Prandaj, në Kosovë dhe te shqiptarët e ish-Jugosllavisë planifikimi i funksioneve dhe i statusit të gjuhës letrare ishte çështje jetike, ndërsa planifikimi i kodit, edhe kur specialistët mund të kishin vërejtje, shpallëj çështje më pak e rëndësishme dhe kështu u lihej në dorë kryesisht specialistëve në Republikën e Shqipërisë” (f.189). Në rrafshin ideologjik, ai nuk pajtohet me Pipën (1989) se miratimi i shqipes standarde ishte refleksion i identifikimit ideologjik me stalinizmin e elitës së Shqipërisë socialiste, pasi sipas tij “pranimi i shqipes letrare të njëzuar nga shqiptarët e Jugosllavisë po bëhej për nevojat e tyre, të zhvillimit të tyre shoqëror, kulturor e gjuhësor, dhe jo për t’u identifikuar me stalinizmin e Tiranës, siç mendonte Pipa” (po aty). Të njëjtat shtysa kombëtare që quan në përvetësimin e shqipes standarde nga shqiptarët e Kosovës dhe të ish-Jugosllavisë në përgjithësi i ka parasysh edhe Byron-i, që sipas saj quan në zëvendësimin e një standardi (gegërishtes letrare) me një standard tjetër (shqipen standarde) (Byron 1978).

3. Studimet e Ismajlit për variacionin dhe kodet e shqipes në ditët e sotme

Studimet sociolinguistike të Ismajlit në dy dekadat e fundit i kanë shkuar përtej diskutimeve dhe elaborimeve teorike dhe janë përqendruar në realitetin e sotëm gjuhësor të shqipes dhe të shqipes standarde në veçanti. Në shkrimet e tij, pas vitit 2000, Ismajli ka zgjeruar bazën e të kuptuarit të asaj se çka është gjuha standarde. Duke e parë shqipen në rrethana të reja të zhvillimeve sociokulturore e politike, ai nxjerrë në pah variacionin gjuhësor që haset sot në shqipe, sidomos atë social, por edhe ndryshimet në raportet dhe kontaktet e shqipes me gjuhët me ndikim, si rrjedhojë proceseve të globalizimit.

Dinamizmi i zhvillimeve të shqipes në dekadat e fundit lidhet padyshim jo vetëm me ndryshimet e rendit politik dhe shoqëror në hapësirat shqiptare në Ballkan, por edhe me proceset e globalizimit, të zhvillimit të teknologjisë dhe të përhapjes së anglishtes si gjuhë botërore. Këto zhvillime dhe ndikimin e tyre në shqipe i ka vërejtur edhe Ismajli (2003). Në studimet e tij, ai ka nxjerrë në pah një sërë aspektesh sociolinguistike që lidhen me shqipen standarde, por edhe me varietete e saj. Sipas Ismajlit, pikërisht ky dinamizëm i ndryshimeve shoqërore ka pasur ndikimin e tij në domenin e statusit të shqipes dhe në zhvillimin e realiteteve të ndryshme sociolinguistike në të cilat përdoret shqipja standarde në hapësirat publike shqipfolëse,

por edhe në implikimet identitare. Këto zhvillime ai i ka parë dy rrafshë: në rrafshin e raporteve të reja të shqipes me anglishten, sidomos në Kosovë ku anglishtja ka zëvendësuar ish-serbokoarishten, dhe në rrafshin e raporteve midis kodeve të shqipes në hapësirat shqiptare. Në domenin e shqipes standarde ai ka konstatuar dinamizmin e ndryshimeve dhe pamjaftueshmërinë e shqipes standarde për të qenë komplementare me ndryshimet e përgjithshme shoqërore, kulturore e politike. Po ashtu, Ismajli ka vënë në pah edhe variacionin gjuhësor aktual në shqipen e sotme, jo vetëm atë gjeografik, por edhe variacioni social. Konstatimi i variacionit dhe i ndryshueshmërisë së gjuhë standarde i konstatuar nga Ismajli shumë vite më parë në thënien e tij se: “Ky diversifikim, ose unitet në variacion, i cili del njësoj nga standardi preskriptiv, shtron nevojën dhe krijon mundësinë e hapjes, të zgjerimit të bazës së standardit preskriptiv, adaptimin e tij të vazhdueshëm për rrethanat socio-politike, kulturore, regjionale e të tjera” (Ismajli 1991: 325), del e shpaloset si zhvillim i ditëve tona. Prandaj, sidomos në shqipen e folur ai ngre një çështje: “a ka një normë si kod gojor? Nëse po, dhe nëse ajo është qartësisht e identifikueshme, variacionet e tjera automatikisht cilësohen si jonormative, si partikularizma, si dialektizma, si popullore... Në atë rast çka do të dilte shqipja standarde gojore: varieteti që realizohet në mjediset tiranase të shtresave të larta me regjistër formal, apo diçka tjetër? Ç’të themi për variacionet me regjistër formal të shtresave të larta të qyteteve si Prishtina, Shkodra, Tetova apo Korça?” (Ismajli 2003: 155-156). Përtej këtij konstatimi të drejtë të Ismajlit ka edhe probleme të klasifikimit sociologjik të këtyre shtresave. Cilat do të ishin tiparet që do të merreshin për bazë për caktimin e indeksit të karakteristikave të statusit shoqëror në hapësirat shqiptare?

Aq më tepër, ky variacion që sot haset në shqipe, sidomos ndryshoret e caktuara që kanë një përndarje më të gjerë shoqërore, janë duke duke bërë trysni të vazhdueshme në shqipen standarde për t’u përfshirë në të dhe për të funksionuar brenda funksioneve sociolinguistike që mund të zënë. Aq më tepër, këto zhvillime e bëjnë edhe më të domosdoshme nevojën për atë që Neustupný (1970) e quan kultivim të normës, ose, siç është quajtur, edhe ‘menaxhim’ të saj. Studimet e fundit të Ismajlit, duke sjellë përplot elemente të reja shkencore sociolinguistike, jo vetëm që kanë hequr dilemat lidhur me skemat e ngurta që janë zhvilluar në të kaluarën brenda të cilave është parë dhe konceptuar gjuha standarde, por edhe kanë hapur horizonte të reja lidhur me perceptimin e standardit gjuhësor si dukuri sociolinguistike.

Përfundime

Studimet e Ismajlit për shqipen standarde paraqesin prurjet e para sociolinguistike në gjuhësinë shqiptare. Këto studime, të bazuara në koncepte bashkëkohore sociolinguistike e të mbështetura në teori shkencore të qëndrueshme dhe të argumentuara, përveç që kanë ndihmuar në zhvillimin e qasjeve të reja studimore në fushën e standardologjisë së shqipes, ato po ashtu kanë ndihmuar të përvijimin e sociolinguistikës si disiplinë në kuadër të gjuhësisë shqiptare. Studimet e këtij autori, krejtësisht autentike për kohën, kanë thyer tabu dhe kanë nxjerrë në dritë të vërteta shkencore për shqipen standarde. Në kuadër të këtyre studimeve, shqipja standarde nuk shihet vetëm brenda skemave preskriptiviste tradicionale e të ideologjizuara, por del e vështruar në mënyrë komplementare me ndikimet reale shoqërore, politike e ideologjike. Ajo nuk përshkruhet vetëm në formën e saj, por trajtohet e lidhur me domenet dhe funksionet e përdorimit, si dhe me ndikimin e kategorive shoqërore në të. Prandaj, brenda këtyre parametrave të të pangarkuar me ideologjizime të tepërta, por krejtësisht shkencorë, shqipja standarde kundrohet brenda një tabloje më të plotë gjuhësore dhe sociokulturore.

Me kalimin e kohës, sidomos pas viteve 2000, konceptet sociolinguistike të Ismajlit për gjuhën standarde kanë filluar të përhapen në masë të madhe dhe të pranohen si të drejta në gjuhësinë dhe në sociolinguistikën shqiptare, për shkak se sfondi i tyre shkencor dhe teorik i bën të patejkalueshme. Po ashtu, këto koncepte kanë shërbyer si bazë për edhe për ndërtimin e një politike të re gjuhësore në qarqet e reja linguistike shqiptare dhe në konceptimin më liberal të zhvillimeve sociolinguistike në shqipen standarde, si dhe në thyerjen e koncepteve rigide, arbitrare e të politizuara për gjuhën standarde. Mbase tingëllon ironike të thuhet, por në kohën kur janë shprehur këto koncepte, krejtësisht bashkëkohore, për fat të keq kanë mundur të tingëllojnë si fantashkencë në studimet linguistike shqiptare, sidomos në ato të fushës së standardizimit të shqipes.

Referencat

- Ajeti, Idriz (1973). *Rruga e zhvillimit të gjuhës letrare shqipe në Kosovë. Studime filologjike*. Tiranë.
- Ajeti, Idriz (1980). *Probleme aktuale të kulturës së gjuhës. Probleme aktuale të kulturës së gjuhës shqipe*. Instituti Albanologjik. Prishtinë. 1983.
- Beci, Bahri (1993). “Probleme të formimit të gjuhës letrare standarde shqipe”. *Studime filologjike* 1-4. Tiranë. f. 5 -11.

- Buletin për Shkencat Shoqërore IV. Tiranë. 1952.
- Byron, Janet L. (1976) Selection among alternates in language standardization: The case of Albanian. Mouton. The Hague. Paris.
- Byron, Janet L. (1978) Displacement of One Standard Dialect by Another. Chicago Journals. Current Anthropology, Vol. 19, No. 3 (Sep., 1978), pp. 613-614. Published by: University of Chicago Press on behalf of Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2741783>
- Dë Sosyr, Ferdinand (1978). Kurs i gjuhësisë së përgjithshme, përkthyer nga Rexhep Ismajli. Rilindja. Prishtinë.
- Haugen, Einar (1966). Dialect, language, nation. Sociolinguistics – Selected readings. Editors: J.B. Pride and Janet Holmes. Penguin books. Ringwood, Victoria. Australia. 1972.
- Haugen, Einar (1983). Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice. Progress in Language Planning: International Perspectives. Edited by Juan Cobarrubias and Joshua A. Fishman. Mouton Publishers. Berlin. New York. Amsterdam. Walter de Gruyter. Berlin. Printed in Germany
- Ismajli, Rexhep (1979). Mbi normën gjuhësore. Përparimi. Prishtinë.
- Ismajli, Rexhep (1991). Gjuhë dhe etni, Rilindja. Prishtinë.
- Ismajli, Rexhep (1994). Etni e modernitet. Dukagjini. Pejë.
- Ismajli, Rexhep (1998). “Në gjuhë” dhe “për gjuhë”. Dukagjini. Pejë.
- Ismajli, Rexhep (2003). Standarde dhe identitete. Dukagjini. Pejë.
- Ismajli, Rexhep (2005). Gjuhë standarde dhe histori identitetesh. Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë.
- Kostallari, Androkli (1970). Mbi disa veçori strukturore e funksionale të gjuhës letrare shqipe të kohës sonë. Studime filologjike 2. Tiranë.
- Kostallari, Androkli (1972). Gjuha e sotme letrare shqipe dhe disa probleme themelore të drejtshkrimit të saj (referat kryesor i lexuar në Kongresin e Drejtshkrimit më 1972). Tiranë 1973. f. 41-42.
- Kostallari, Androkli (1982). Mbi disa drejtime të përsosjes së sistemit e të strukturës së gjuhës sonë letrare. Studime filologjike 2. Tiranë.
- Kostallari, Androkli (1984). Gjuha letrare kombëtare dhe epoka jonë (referat), në: Gjuha letrare kombëtare shqipe dhe epoka jonë, Tiranë, 1988.
- Kloss, Heinz (1969). Research possibilities on group bilingualism: a report. Quebec: International Center for Research on Bilingualism.
- Mackey, William F. (1989). Determining the Status and Function of Languages in Multinational Societies, Status and Function of Languages and Language Varieties, Walter de Gruyter, Berlin – New York.

- Neustupný, J. V. (1970) Basic Types of Treatment of Language Problems. *Advances in Language Planning*. Edited by Joshua A. Fishman. Contributions to the Sociology of Language. Mouton. The Hague. Paris. 1974.
- Munishi, Shkumbin (2012). Rexhep Ismajli – nismëtar i drejtimeve moderne linguistike shqiptare. *Studime për nder të Rexhep Ismajlit me rastin e 65 vjetorit të lindjes. Koha dhe dega e gjuhësisë e Fakultetit të Filologjisë i UP-së. Prishtinë*. f. 497-503.
- Pipa, Arshi (1989). *The politics of language in socialist Albania*. Columbia University Press. New York.

Shkumbin MUNISHI

REXHEP ISMAJLI'S SOCIOLINGUISTIC STUDIES ON STANDARD ALBANIAN

Abstract

In this paper I will discuss sociolinguistic studies of Rexhep Ismajli on Standard Albanian. Ismajli has been among the first authors to introduce sociolinguistic studies related to Standard Albanian. At first, he has discussed main sociolinguistic features of Standard Albanian, and in comparison to other Albanian scholars who have been mainly concentrated on linguistic features of Standard Albanian, Ismajli has clearly indicated that alongside linguistic features, other features related to status, prestige and function should be taken into consideration. Further, in his studies, Ismajli has provided a sociolinguistic outlook on language planning efforts in Albania and Kosovo after World War II, while indicated different motives which have driven language policy and planning in these to Albanian areas. He indicated clearly that language planning efforts in Albania were ideologically motivated to support norm selection based on which Standard Albanian was codified, while national motives have predominated efforts in Kosovo in supporting Standard Language which was finally codified in Orthography Congress of 1972 in Tirana. In his last part of studies, Ismajli has shown the variation which today exists in Albanian in the sense of coexistence of Standard Albanian with other socially and geographically based varieties of Albanian.

Key words: Rexhep Ismajli, Standard Albanian, language planning, variation, ideology, status, prestige, function

Aleksandër A. NOVIK

DASMA “ARNAUTE” (“GREKO-SHQIPTARE”) NË RAJONIN E DETIT AZOV (MATERIALET E STUDIMEVE SHKENCORE NË TERREN TË VITEVE 2015-2017)

Në brigjet e detit Azov si pasojë të luftimeve turko-ruse në gjysmën e dytë të shekullit XVIII janë themeluar disa vendbanime me popullsinë arnate: fshati Margaritovo, fshati Epirskoje, fshati Himara, fshati Allbanskoje etj. (rajoni i Rostivit, rusisht qyteti quhet *Rostov-na-Donu*) [Zenjuk et al. 2015: 429-440; Novik 2016: 22-23; НОВИК 2017б: 415-418]. Në vitet 2015 – 2017 Akademia e shkencave e Rusisë dhe Universiteti Shtetëror i Sankt Petersburgut kanë organizuar dy ekspedita në këto vendbanime [АМАЭ: НОВИК 2015А; АМАЭ: НОВИК 2015Б; АМАЭ: НОВИК 2016А; АМАЭ: НОВИК 2016Б; НОВИК 2016г]. Studimet në terren na kanë lejuar të grumbullojmë shumë materiale etnografike lidhur me dokët dhe zakonet familjare, në rradhë të parë me dasmën tradicionale për të cilën bie fjalë në këtë artikull.

Institucioni shoqëror i martesës (zgjedhja e bashkëshortit / bashkëshortes, kushtet ekonomike dhe sociale të nënshkrimit të martesës, faktori rajonal, stereotipet etnike etj.) edhe zakonet dhe ritet martesore dhe dasmore tek pasardhësit e popullsisë arnate të rajonit të Detit Azov janë transformuar dukshëm në shekullin XIX – fillim të shekullit XXI nën ndikim të etnive që jetojnë në këtë zonë – kryesisht rusët, ukrainasit, armenët etj. Martesa është një nga ngjarjet kryesore jo vetëm në jetën e njeriut, i cili ndryshon statusin e tij social në mënyrë të dukshme, por edhe në jetën e familjes së tij, të faretisë, shoqërisë vendase, nganjëherë madje edhe të tërë komunitetit fisnor dhe krahinor¹.

Autori në bazë të materialeve të vjela në terren gjatë ekspeditave rindërton kodin veprues të dasmës, duke sqaruar skenarin e ceremonive martesore në vitet 1940-1960, të cilat konsiderohen nga të anketuarit kryesorë dhe me autoritet si tradicionale dhe “greke” (sic!). Në këtë artikull analizohet leksiku i terminologjisë së riteve të dasmës (ky fjalor është shumë i pasur), vjelë nga autori, si dhe rrëfimet e regjistruara në të folmen lokale të rusishtes tek banorët e fshatrave Margaritovo, Çumbur-Kosa etj. që kanë lindur në vitet 1920-2000; ky fakt na lejon të bëjmë krahasime të gjendjeve

¹ Krahaso: [НОВИК 2016а: 586-588].

kalimtare që ndodhin në fushën e gjuhës dhe të traditave. Ritet dhe zakonet martesore që janë ndikuar fort prej traditave të etnive të tjera (si pasojë e kontakteve intensive me fqinjë të afërt rusë dhe ukrainas, si dhe proceseve të globalizimit në dhjetëvjeçarët e fundit) dhe struktura e të cilave është transformuar ndjeshëm me risi në kushtet e zbehjes së vazhdueshme të traditës, nga pikëpamja e metodikës shpjegohen me shumë shembuj materialesh të grumbulluara në terren. Fakti i rëndësishëm që fiksohet në rajonin e Detit Azov është revitalizimi i traditave që kanë të bëjnë me kulturën arnaute (greko-shqiptare).

Në ritualet e dasmës kanë rëndësi të veçantë këto etape:

- 1) Pyetja e nuses dhe prindërve të saj për mundësinë e martesës mes dy familjeve;
- 2) Dasma (dita kryesore e gjithë aktit shoqëror);
- 3) Ritet e ditës së dytë.

Kuptohet se në tërë aktin martësor-dasmor si dukuri në rradhë të parë social kanë vend rite nga më të dryshmet. Kemi të bëjmë me kodin akcional (d.m.th. me ritet në kuptim të veprive të fjalës), me kodin e personazheve, me atë të sendeve etj. Megjithatë ka rite kryesore, ka personazhe kryesorë, ka objekte që janë të domosdoshme dhe pa të cilët mbartësit e kulturës tradicionale nuk mund të parafytyrojnë një dasmë “arnaute” [НОВИК 2017a].

Etapa e parë e riteve martesore-dasmore është pyetje e familjes së nuses. Ky rit (i cili në të folmen vendase të rusishtes quhet *спрос*) vazhdon të jetë i rëndësishëm në fshatrat themeluar nga grekët dhe shqiptarët në fund të shekullit XVIII. Zakonisht përfaqësuesit e dhëndrit shkojnë në shtëpinë e nuses të shtunave, pas përndimit të diellit. Dita e së shtunës si dita e javës më e përshtatshme për këtë veprim shpjegohet nga informantët tanë në këtë mënyrë: “E shtunë është fundi i javës së punës, para së dieles, kur njerëzit mbarojnë punët e tyre dhe mund të festojnë. E pra edhe dasma fillon të shtunën. Prandaj e kemi *спрос*in të shtunave”. Për krahasim tek bullgarët në Ballkan e shtunë nuk konsiderohet si ditë e mirë, e përshtatshme për nisjen e ndonjë gjëje me vlerë [СЕДАКОВА 2007a]. Ora e nisjes së krushqve në shtëpinë e nuses varret nga sezoni. Pa tjetër ajo orë duhet të jetë pas përndimit të diellit – pas shpjegimeve të informantëve tanë në rastin e përgjigjes negative nga ana e familjes së nuses për krushqit nuk ishte aq turpshëm të ktheheshin nëpër shtëpi. Po ai shpjegim fiksohet edhe tek bullgarët dhe popujt e tjerë të Ballkanit.

Zakonisht për të pyetur familjen e nuses në të kaluarën niseshin daja e dhëndrit, teza ose halla, ndokush nga të afërmit ose fqinjët që kishin talent në zhvillimin e bisedës dhe përvojë në gjëra të tilla. Materialet tona të grumbulluara në terren fiksojnë situatën që më parë prindërit e dhëndrit dhe vetë dhëndri s’kanë qenë të pranishëm në

spros. Ditët tona situata ndryshoi komletë: tani edhe prindërit e dhëndrit, bile edhe vetë dhëndri janë personazhe kryesorë të kësaj etape të martesës. Me ata në shtëpinë e nuses mund të shkojnë edhe familjarë ose shokë të familjes. Në çdo rast preferencat i kanë ata që mund të flasin bukur në mënyrë figurative me shumë imazhe dhe simbole (d.m.th. eksperiencia e tillë çmohet shumë lartë ndër popull). Formulatat e të folurit me të cilat krushqit u drejtohen prindërve të nuses janë të tilla: “Ju keni pëllumbeshë, ne kemi pëllumb. Ju keni lopë, ne kemi dem” dhe këtij tipi [АМАЭ: НОВИК 2015А].

Më parë kodi sendor i ritit kishte si obligueshëm bukën e përgatitur nga nëna e dhëndrit, kripën dhe një-dy shishe verë ose vodkë. Bukën dhe kripën i mbështillnin me pëshkirë prej liri ose pambuku të endur brenda ekonomisë shtëpiake. Në ditët tona pëshkirin për *sprosin* blejnë në dyqan, por përpiqen të blejnë atë prej stofi të bukur dhe me zbukurime dekorative.

Në rastin e përgjigjes negative prindërit e nuses ua sillnin kungull njerëzve të ardhur për pyetje. Kungulli si shënjë e mosmiratimit të martesës së planifikuar nga shtëpia e dhëndrit është përshkruar edhe në materialet fiksuar ndër bullgarë të Ballkanit por nuk fiksohet për shëmbull tek shqiptarët e rajonit të Detit Azov në Ukrainë që jetojnë në këtë zonë relativisht afër [ИВАНОВА Р. 1984; ИВАНОВА Р., МАРКОВА 1988: 135-159; НОВИК 2016а: 586-726]. Në rastin e përgjigjes pozitive ana e dhëndrit dhe ana e nuses lidhin marrëveshje për dasmën e ardhur. Zakonisht termini i dasmës është afërsisht një muaj pas *sprosit*.

Në fakt ndër pasardhësit e “arnautëve” të ngulitur në rajonin e Detit Azov nuk fiksohet fejesë si etapë e rëndësishme e martesës. Për shëmbull shqiptarët e Ukrainës vazhdojnë ta konsiderojnë fejesën si një nga etapat kryesore të riteve martesore (fejesa tek ata quhet *rurë*) [НОВИК 2016а: 586-726]. Ndër shqiptarë të Ballkanit fejesa gjithashtu është një nga aktet kryesore të martesës. Për shëmbull në Kosovë në vitet e fundit jo rrallë fiksohen rastet kur familjet e dhëndrit dhe të nusës nuk japin dakord të oraganizojnë dasmat në kuptim të plotë të fjalës (me darkën solemne, me shumë mysafirë, me shpenzime të larta ashtu me rradhë). Por në çdo rast familjet e të rinjëve organizojnë fejesë si akt i rëndësishëm shoqëror qëllimi i të cilit është të bëjë të ditur për të gjithë statusin e ri të djalit dhe të vajzës që martohen [НОВИК 2017а].

Dita kryesore e riteve të dasmës është e shtunë kur organizohet kurorëzimi në kishë ose regjistrimi i martesës në organet e gjendjes civile. Në kohën e mëparshme d.m.th. para viteve '30 të shekullit XX riti i kurorëzimit në kishë ka qenë i obligueshëm. Tradita popullore e konsideronte këtë akt si më të rëndësishëm në mbarë procesin e ceremonive të dasmës. Nga vitet 1930' me luftën ateistike në ish Bashkimin Sovjetik e cila ka qenë më e rreptë në periudhën e Stalinit rëndësia e këtij akti ka rënë dukshëm, bile në shumë fshatra kishat ishin mbyllur (për shëmbull në

Margaritovo). Akti kryesor i ceremonisë së dasmës u bë ai i regjistrimit në organet e gjendjes civile. Në fshatra rolin kryesor për regjistrimet e martesave luanin këshillat e fshatit (në rusisht *selskij sovet*, ose shkurt *selsovet*). Krushqit, nusja, dhëndri, mysafirët e dasmës etj. niseshin në *selsovet* si në kishë në kohën e përparme.

Nga këshilli i fshatit dhëndri, nusja, krushqit dhe suita e tyre drejtoheshin në shtëpinë e dhëndrit ku i prisnin nëna, babai dhe familjarët e dhëndrit. Si traditë procesioni bashk me muzikantët që i binin violinës, *bajanit* dhe veglave të tjera muzikore kalonin nëpër rrugët e fshatit.

Rëndësi të veçantë kanë pasur ritet e ditës së dytë të dasmës. Këtu mund të fiksojmë shumicën e epizodave rituale që konsiderohen nga popullsia e fshatrave në studim si “greke”, “arnaute”, “tradicionale”, “popullore”, “arkaike” (termat janë fiksuar gjatë studimeve në terren në vitet 2015 – 2017) [Новик 2017a].

Ritet më interesante të ciklit dasmor mund të vërejmë në fshatin Margaritovo në ditën e dytë të ceremonisë festive. Kështu në mengjes të ditës së të dilës organizohet kalimi i mysafirëve të dasmës dhe të të afërmeve nëpër fshat. Roli kryesor në këtë veprim luan daja (ose xhaxhai) i dhëndrit. Ai mban në duar një pemë të vishnjës (fiksohet gjithashtu materiali që e përshtatëshme është edhe kajsi ose zerdeli) në të cilën me litar është lidhur pula e gjallë. Detyra e dajës është që të pranishëm nuk mund ta marrin zogun. Disa njerëz nga fisi i ndihmojnë atij në mënyrë komike. Të tjerët d.m.th. banorët e fshatit përpiqen ta marrin pulën dhe t’ia hoqin kokën. Në fund të fundit përpjekjet e tyre përfundojnë me sukses dhe gjaku i pulës simbolizon sipas narrativave të grumbulluara vërgjninë e nuses. Me rite të tilla kemi të bëjmë edhe në fshatrat shqiptare të Ukrainës në rajonin e Detit Azov.

Në ritet e ditës së dytë një rol të veçantë luan edhe akti i kalimit të nunit dhe të nunes nëpër fshat në karrocë. Është zakoni krejtësisht tradicional dhe konsiderohet nga banorët e fshatit Margaritovo si ai “grek” ose “arnaut”. Megjithatë ne fiksojmë një rit të tillë edhe në disa fshatra me popullsinë ruse dhe ukrainase në rrethinat e Margaritovos: për shëmbull në Pavlo-Oçakovo etj. Këtu ka edhe një shpjegim: themeluesi i fshatit Pavlo-Oçakovo ka qenë Pavli Sarandinaki, një nga nipërit e Margairit Bllazos (themelues i fshatit Margaritovo i cili ka marrë si shpërblim tokët bujqësore nga qeveria ruse në çerekun e fundit të shekullit XVIII) [Новик 2016b: 163-182].

Një epizodë e rëndësishme e riteve të ditës së dytë të ceremonisë së dasmës është prezantimi i pjesës së mysafirëve në veshjet e gjinisë tjetër: d.m.th. burrat veshin robat grash dhe anasjelltas gratë dalin në rrugë në veshjet burrash. Zakonisht ky rit ka bazë qesharake: gratë mbajnë në brez një karrotë dhe nga dy qepa si simbol seksual burrash, burrat bëjnë makiazh. Disa mysafirë vishen si romët: me roba të larmishme,

me shumë stoli etj. Këtu kemi të bëjmë me konceptin *të tanët ~ të huaj* që është i përgjithshëm për të gjithë popujt.

Ritet e dasmës ndër popullsi të rajonit të Detit Azov përjetojnë në vitet e fundit revitalizim të dukshëm [Новик 2017a]. Kështu ne fiksojmë organizimin e dasmave sipas traditës që ringjallet në mënyrë të re e cila konsiderohet nga mbartësit e kulturës si arkaike, popullore dhe “greke” ose “arnaute”. Për shëmbull një palë të rinjve sivjet ka organizuar dasmën e tyre në Greqi; për ceremoninë e dasmës ata kanë blerë me porosi “veshjet antike” të Greqisë së Lashtë të cilat në fakt ishin replikë të veshjeve romake². Megjithatë kjo dasmë konsiderohet ndër fshatarë të Margaritovos si akt i rilindjes së traditave të të parëve të fshatit dhe vlerësohet shumë si nga të rinjtë edhe të moshuarit.

Fakte të tilla bëhen shpejt të njohura në rrethinat e Margaritovos. Ne mund të parashikojmë që në të ardhmen më shumë të rinjtë do festojnë ceremonitë e tyre në mënyrë “tradicionale”, në kushtet kur tradita hyn në modë në kuptim të mirë të fjalës.

Burimet arkivore

АМАЭ: Новик 2015А – *Новик А.А.* Приазовский отряд 2015. С. Маргаритово. Традиционная культура русских и украинцев Приазовья. Бывшие поселения арнаутов: греков и албанцев. С. Маргаритово, г. Азов Ростовской области России. Полевая тетрадь. Автограф. 10.07. – 24.07.2015. // Архив МАЭ РАН. К-1, оп. 2. б/н. 97 л.

АМАЭ: Новик 2015Б – *Новик А.А.* Отчет об экспедиционных исследованиях в с. Маргаритово, г. Азов. Азовский район Ростовской области России. Июль 2015 г. Принтерный вывод. 10.07. – 24.07.2015. Архив МАЭ РАН. К-1, оп. 2. № б/н. 20 л.

АМАЭ: Новик 2016А – *Новик А.А.* Приазовский отряд 2016. С. Маргаритово. Традиционная культура русских и украинцев Приазовья. Бывшие поселения арнаутов: греков и албанцев. С. Маргаритово, с. Чумбур-Коса, г. Азов Ростовской области России. Полевая тетрадь. Автограф. 05–20.07.2016 // Архив МАЭ РАН. К-1. Оп. 2. б/н. 101 л.

АМАЭ: Новик 2016Б – *Новик А.А.* Отчет об экспедиционных исследованиях в с. Маргаритово, с. Чумбур-Коса, г. Азов. Азовский район Ростовской области России. Июль 2016 г. Принтерный вывод. 05–20.07.2016 // Архив МАЭ РАН. К-1. Оп. 2. № б/н. 18 л.

² Krahaso: [Новик 2016б: 153-418].

Bibliografi

- Novik 2016 – *Novik Aleksandër*. Vendbanimet arnautë në rajonin e detit Azov (materialët e ekspeditës 2016) // Seminari XXXV Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare. Prishtinë, 15-26.08.2016. [Programi i punës i Seminarit XXXV. Abstraktet] / Drejtor Rrahman Paçarizi. – Prishtinë: Universiteti i Prishtinës: Fakulteti i Filologjisë; Tiranë: Universiteti i Tiranës: Fakulteti Histori-Filologji, 2016. F. 22-23.
- Zenjuk et al. 2015 – *Zenjuk, Dmitrij, Novik, Aleksandër, Sulloeva, Marina*. Shqiptarët në Perandorinë Ruse në shekujt XVIII – XIX: të dhënat të reja në fushën arkeologjike, historike dhe etnografike // Seminari 34/2: Seminari XXXIV Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare = The XXXIV International Seminar for Albanian Language, Literature and Culture. Prishtinë, 17-28.08.2015. / [kryeredaktor Rrahman Paçarizi]. – Prishtinë; Tiranë: Universiteti i Prishtinës “Hasan Prishtina”: Fakulteti i Filologjisë; Universiteti i Tiranës: Fakulteti Histori-Filologji, 2015. [Libri] 2. F. 429-440.
- Иванова Р. 1984 — *Иванова Р.* Българска фолклорна сватба. София: БАН, 1984. 265 с.
- Иванова Р., Маркова 1988 — *Иванова Р., Маркова А.В.* Болгары // Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы / Отв. ред. Ю.В. Иванова, М.С. Кашуба, Н.А. Красновская. М.: Наука, 1988. С. 135–159.
- Новик 2016а – *Новик А.А.* Свадьба и традиции брака у албанцев Украины // Новик А.А., Бучатская Ю.В., Ермолин Д.С., Дугушина А.С., Морозова М.С. «Приазовский отряд». Язык и культура албанцев Украины / Отв. редактор А.А. Новик. – СПб.: МАЭ РАН, 2016. Часть I. Т. 1. С. 586-726.
- Новик 2016б – *Новик А.А.* Традиционная одежда албанцев Приазовья и Буджака // Новик А.А., Бучатская Ю.В., Ермолин Д.С., Дугушина А.С., Морозова М.С. «Приазовский отряд». Язык и культура албанцев Украины / Отв. редактор А.А. Новик. – СПб.: МАЭ РАН, 2016. Часть I. Т. 2. С. 153-418.
- Новик 2016в – *Новик А.А.* Экспедиция в с. Маргаритово 2015 г.: по следам балканских колонистов // Материалы полевых исследований МАЭ РАН. Вып. 16 / Отв. ред. Е. Г. Федорова. — СПб.: МАЭ РАН, 2016. С. 163-182.
- Новик 2016г – *Новик А.А.* Экспедиционные исследования в селе Маргаритово (Приазовье): в поисках исчезнувших арнаутов // XLV Международная филологическая научная конференция, Санкт-Петербург, 14 – 21 марта 2016 года: Тезисы докладов. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2016. С. 554-555. PDF file. ISBN 978-5-8465-1463-8. [Электронный ресурс].

Режим доступа: http://conference-spbu.ru/files/local/CMS_File/h0000/2465/2465.pdf?1457974380 (дата обращения: 23.01.2017).

Новик 2017а – *Новик А.А.* «Греческая свадьба»: традиции и ревитализация семейной обрядности в российском Приазовье // XLVI Международная филологическая научная конференция, Санкт-Петербург, 13 – 22 марта 2017 года // Классическая филология, библеистика, неоязыковедение, балканистика [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://conference-spbu.ru/conference/36/structure/> (дата обращения: 23.01.2017).

Новик 2017б – *Новик А.А.* Экспедиционные исследования в селе Маргаритово (Приазовье): в поисках исчезнувших арнаутов // Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR). Volume 122: 45th International Philological Conference (IPC 2016). ATLANTIS PRESS, 2017. С. 415-418. PDF file. ISSN: 2352-5398. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.atlantis-press.com/php/pub.php?publication=ipc-16> (дата обращения: 22.09.2017).

Седакова 2007а — *Седакова И.А.* Балканские мотивы в языке и культуре болгар. Родинный текст. М.: Индрик, 2007. 432 с.

Alexander A. NOVIK

“ARNAUT” (“ALBANIAN-GREEK”) WEDDING: TRADITIONS AND REVITALIZATION OF FAMILY RITES IN RUSSIAN AZOV SEA REGION (FIELD WORK IN 2015 – 2017)

Abstract

Etnolinguistic and anthropological field work in Rostov on Don region (village Margaritovo) was organized in 2015-2017. The materials of these expeditions are focused on ethnic culture and family rites of local population in the border of Russia and Ukraine. The collected data of wedding traditions and revitalization of old rites are very important for multidisciplinary study of the migrants from the Balkans (Arnauts, or Greeks and Albanians, according to historical archives of the 18th century) on the territory of the Russian Empire.

Marriage is one of the main events that drastically changes not only the life of the bridal couple, but also that of their families and relatives, of the whole local community, and in some cases even that of the wider circle of relatives and the region. The ethnographic data collected during fieldwork help the author to reconstruct the

performative code of wedding rites by describing in detail the succession of wedding actions in the 1940s – 2010s regarded by reliable interlocutors as being most “traditional and Greek”.

Keywords: Arnauts, Greeks, Albanians, Azov sea region, wedding rites, revitalization of traditions.

Giovanni BELLUSCIO & Emilia CONFORTI

ANALIZË GJUHËSORE KRAHASUESE E NJË PËRRALLE ARBËRESHE NË DY VARIANTE DIALEKTORE

0. Hyrje

Ky studim propozon një krahasim strukturor midis dy të folmeve kalabro-arbëreshe të bazuar në analizën gjuhësore të një përralle e cila, edhe pse nuk i përket korpusit origjinal arbëresh¹, ishte zgjedhur me qëllim të theksimit të kontakteve dhe përzierjes natyrore midis kulturash të ndryshme. Kjo punë duhet të konsiderohet si vazhdimësi e një botimi të mëparshëm për leksikun sektorial të zoonimisë të Shën Benedhitit (Conforti, Belluscio 2010), edhe pse materiali i përdorur këtu vjen nga i njëjti korpus i regjistrimeve të bëra në këtë fshat në fund të viteve gjashtëdhjetë të shekullit

XX. Korpusi me tregime ishte përshtatur për t'u vendosur në një projekt/punë origjinal të departamentit të gjuhës dhe të letërsisë shqipe në Universitetin e Romës, të udhëhequr nga prof. E. Koliqi, i cili kishte planifikuar koleksionimin gjithëpërfshirës të tregimeve arbëreshe në të gjitha komunitetet arbërishtfolëse në Itali. Për fat të keq, seria e librave ka pasur vetëm katër vëllime (redaktuar nga Koliqi dhe përpiluar nga: Perrone 1967, Gradilone 1970, Camaj 1972, Miracco 1985) në kuadër të të cilit ishte planifikuar edhe ai që do t'u kushtohej të folmeve të Shën Benedhitit dhe të Marrit, në provincën e Kozencës².

0.1. Protagonisti i përrallës së zgjedhur për analizën është *Jugalla*, një personazh i krijuar nga shkrimtari kalabrez Antonio Chiappetta (1876-1942), ndoshta mbi një bazë popullore kalabreze, dhe i përhapur me aventurat e tij që u botuan si libër në

¹ Nuk është e lehtë të vendoset cili mund të jetë "fondi" original arbëresh i tregimeve dhe të përrallave. Si do të shihet më pas në këtë studim, ky tekst gojor që kemi zgjedhur nuk paraqet ato elemente tipike të traditës gojore arbëreshe, që kanë një lidhje të veçantë me traditën ballkanike, ashtu siç dëshmojnë p. sh. materialet që autorë si De Rada filluan të mbledhin që në mesin e parë të shekullit XIX.

² Një pjesë e këtyre materialeve gojore mund të konsultohet tani në Conforti (2010). Korpusi i plotë është ende në fazën përfundimtare të transkriptimit dhe të organizimit të brendshëm sipas tipologjisë dhe do të botohet sa më njëhere.

vitin 1899: pra, kjo përrallë, si edhe të tjerat, na vjen nga pëzierja kulturore e adstratit të këtij tregimi në vargje kalabrez. Këto tregime të huazuara, sipas transmetimit gojor, kanë pësuar ndryshime, shitesa, përshtatje etj. prandaj është e pamundur sot që ato të sillen në origjinal³. Pikërisht në këtë rast, për shembull, ne nuk arritëm të gjenim përrallën origjinale, kështu që kjo që po analizojmë duhet konsideruar si një rishikim/rindërtim (prapë popullor) sipas modelit të personazhit origjinal.

Duhet gjithashtu pasur parasysh edhe që figura të tilla si ajo e Jugalës janë të pranishme edhe në kultura të tjera, si për shembull prototipi i Bertoldo-s (budallai italian i shekullit XVII krijuar nga Giulio Cesare Croce) dhe në Shqipëri i njohuri Nastradin si rezultat, në këtë rast, i një ndikimi kulturor turk.

Një tjetër aspekt interesant që duhet të theksohet është edhe përhapja gjeografike e ndikimit kulturor. Nëse figura e Jugalës është figurë që rrezaton nga qyteti i Kozencës, ajo lehtë arriti të komunitetete të tilla si ajo e Shën Benedhitit⁴, ndërsa është krejtësisht e panjohur në zonat arbëreshe më të largëta, si, në rastin tonë, ajo e Pulinit në veri të Kalabrisë.

1. Materialet e përdorura

Duke filluar nga regjistrimi i vitit 1967 i përrallës *Jugalla dhe gogoli* e treguar nga Enzo Musacchio⁵ në fshatin e tij, kemi pyetur dhe regjistruar një informator të komunitetit të Shënt Vasilit, që është vendosur afro një qind kilometra larg nga ai i Shën Benedhitit, të cilit i kemi propozuar tekstin e shkruar të tregimit popullor duke e ftuar atë ta lexojë sipas variantit të tij dialektor⁶. Dy variantet gojore u transkriptuan fonetikisht (me transkriptim të gjerë) dhe sipas grafisë (dialektore) arbëreshe.

³ Po të kishim patur mundësi të gjenim dhe të kishim në dispozicion edhe origjinalin e përrallës në dialektin kalabrez (po të ketë ekzistuar si e tillë!) do të mund të arrinim të vinim në dukje ruajtjen/dëmtimin strukturor të rrymës së regjimit.

⁴ Një ndryshore tjetër për t'u marrë parasysh, përveç distancës, është vendosja gjeografike e kësaj bashkësie, e cila, ndryshe nga ajo e Shën Vasilit në veri, ngelet e izoluar dhe e zhytur plotësisht në një kontekst gjuhësor dhe kulturor kalabrez.

⁵ Edhe në këtë rast jemi në prani të një akti "artificial" pasi përralla nuk u incizua "në funksion", domethënë kur folësi ishte duke ia treguar në mënyrë spontane dikujt; në të kundërtën ajo është produkt i vetzgjedhjes së informatorit pas kërkesës që i bëri intervistuesi.

⁶ Ashtu si në çdo eksperiment "laboratorik" një artificialiteti të mëparshëm i shtohet një artificialitet tjetër, por ne mendojmë se ky *modus operandi* nuk dobëson materialet si edhe as zhvlerëson përfundimet që prej tyre do të arrihen. Dy tekstet e krahasuara janë, sipas nesh përfaqësues të mirë të dy varieteteve dialektore që janë në shqyrtim.

1.1. Qëllimi i punës

Do të analizohen dy versionet e së njëjtës përralle për të nxjerrë në pah, në mënyrë praktike dhe teorike, dallimet dhe ngjashmëritë e dy varianteve dialektore të folura po në të njëjtën zonë (Zona II, sipas përcaktimit të Solano 1979), por që paraqesin edhe fenomene interesante gjuhësore.

2. Analiza gjuhësore

Në bazë të dy variante gojore të tekstit do të jepen ngjashmëritë dhe dallimet e përgjithshme gjuhësore të brendshme të materialit që është përdorur duke i ndërlidhur edhe me rezultatet e mëparshme të përshkruara në botimet paraardhëse prej autorësh të ndryshëm. Në paragrafët që vijojnë do të jepen variante fonetiko-fonologjike, morfologjike dhe leksikore.

2.1. Variantet fonetiko-fonologjike

Të dy të folmet kanë të përbashkët të njëjtin inventar fonetik (Solano 1979), sidomos në lidhje me sistemin e bashkëtingëlloreve, ndërsa dallimet më të rëndësishme gjenden në sistemin zanor.

2.1.1. Nga teksti shihet, në mënyrë të veçantë, ruajtja e gjatësisë dalluese zanore në të folmën e Shën Benedhitit dhe neutralizimi i saj në atë të ShënVasilit⁷:

Sh.Ben.: *Një hër ish Jugalla e Orku*

Sh.Vas.: *Nj' her ish Jugalli e Orku*

Sh.Ben.: *e kush shin shpîn*

Sh.Vas.: *kush shin shpîn*

Duhet të mbahet mend se këtu kemi të bëjmë me të folurit e lirë dhe, në këtë rast, mund të jetë i vështirë zbulimi i kundërvënies reale të kohëzgjatjes së zanoreve, sidomos për faktin që ajo, siç dihet, mund të përzihet me gjatësinë sintagmatike ose me atë shprehimore.

2.1.2. Edhe në kuadër të vokalizmit tonik vihet re ruajtja e schwa-së tonike (me të paktën dy alofone të ndryshme) në të folmen e Shën Benedhitit (Savoia 1984) dhe,

⁷ Për të folmen e Shën Vasilit, kundërvënia e gjatësisë zanore dokumentohet nga ana diakronike nëpërmjet të Katekizmit të vitit 1834 (Solano 1983). Për të dhëna rreth ndryshimeve diakronike që ka pësuar kjo e folme mund të shihet Belluscio (2014).

anasjelltas, neutralizimi i saj me /o/ në të folmen e ShënVasilit (Trumper, Belluscio 1991):

Sh. Ben.: *çi ng' mēnd haj faregiē* 'nuk mund të hante asgjë'

Sh. Vas.: *çi ng' mond haj faragjo*

ndërsa schwa-ja e patheksuar, ka tendencë për t'u ruajtur më mirë në Shën Benedhit, dhe të fshihet në ShënVasil (në të dy folmet është e rregullt fshirja në pozitën e fundit të fjalës) dhe, në kontekste të caktuara, si para sonantëve, të kalojë rregullisht në /i/ në këtë të folmen e fundit.

Sh. Ben.: *Një bër*

Sh. Ben.: *Orku pundaj lopatēn*

Sh. Vas.: *Nj' her*

Sh. Vas.: *Orku prit lopatīn*

Sh. Ben.: *vritij një derk*

Sh. Vas.: *vrit(naj) nj' derk*

2.1.3. /e/ e patheksuar, ndërsa ruhet mire në Shën Benedhit, ajo neutralizohet në /a/ në Shën Vasil:

Sh. Ben.: *Joree!*

Sh. Ben.: *faregjë*

Joraa!

Sh. Vas.: *faragjo*

Sh. Ben.: *mbidbej*

Sh. Vas.: *mbjūdhaj*

2.1.4. Për sa u përket togjeve zanorë /ua/ dhe /ie/ (edhe pse shembujt që mund të krahasohen janë pak), vërejmë ruajtjen e tyre në të folmen e Shën Benedhitit dhe monoftongimin e rregullt (përjashtime dhe raste jepen në Belluscio 2014) në atë të Shën Vasilit:

Sh.Ben.: arrvuan atje

Sh.Vas.: arrivun atje⁸

⁸ Shembuj me monoftongim të pranishëm vetëm në variantën e Shën Vasilit janë: *qandūr* (< qanduar), *mur* (< muar).

2.1.5 Në kuadër të konsonantizmit kemi rezultatet e ndryshme (për shkak të origjinës së ndryshme historike të bashkëtingëllore anësore siç vu mire në dukje E. P. Hamp) për /l/ që në Sh. Ben. janë [j] dhe [ʎ] ndërsa në Sh.Vas. kemi vetëm rezultatin [ʎ]:

Sh.Ben.: *tajur* 'pjatë'

Sh.Ben.: *biʎ*

Sh.Vas.: *talur*

Sh.Vas.: *biʎ*

Sh.Ben.: *ujku*

Sh.Vas.: *ulku*

3. Variante morfologjike

Karakteristikat e përgjithshme morfologjike që dallojnë në të dy të folmet janë të pakta. Ato janë të kufizuara në disa pjesë të emrit, mbiemrit dhe të foljes.

3.1. Me interes është interpretimi i gjinisë së emrit të përveçëm *Jugale*, emër fillimisht i gjinisë mashkullore që në Sh. Ben. vjen me një strukturim të daljes rasore femërore, sipas nesh ndoshta nën presionin e modeleve të pranishme në të folmen si *Nikollë*, *-a*, ndërsa në të folmen e Sh.Vas. u interpretua rregullisht si mashkullor (dhe për këtë arsye me daljen në *-i*) për shkak të kontekstit dhe të gjinisë reale të personazhit:

Sh.Ben.: *Jugalla*

Sh.Vas.: *Jugalli*

Përveç këtij shembulli, të dy tekstet nuk kanë tjera kundërvënie në gjininë e emrave.

3.2. Trajtat mbiemërore që dalin në *-ëm* (m.), *-me* (f.) në fshatrat e anës së majtë të lumit Krati (si në të folmen e Sh. Ben. Ashtu edhe në të folmet e Shën Mërtirit, të Qanës, të Sënd Japkut dhe të Picilisë, me dëshmi të dokumentuara edhe në shkrimet e shekullit të XIX të autorit arbëresh F. A Santori) janë një element i lashtë që është i panjohur në të folmen e ShënVasilit, ku për mbiemrat prejpjesorë përdoret vetëm alomorfi *-ur* (< *-uar*):

Sh.Ben.: *qandarme* 'mbjellë, mbëltuar'

Sh.Vas.: *qandur*

të dy shembujt deshmojnë gjithashtu se si presioni morfologjik i strukturës origjinale të shqipes u shtri edhe në huazimet gjuhësore, në rast e mësipërm nga dialekti kalabrez *chjantàre* 'mbëltoj, mbjell', me shtesën e morfemës pjesore arbëreshe. Si shembuj të tjerë (që nuk dalin në materialin e analizuar) japim për Shën Benedhitin: *i bekuam* (Sh.Vas. *i bakur*) 'i bekuar', *i ngandarm* (Sh.Vas. *i ngandartur*) 'i magjepsur'.

3.3. Për sa u përket alomorfeve të kohës së kryer të thjeshtë që gjenden në shembull:

Sh.Ben.: *mori* e *penxoj* "filloi së menduari"

Sh.Vas.: *mur* e *penxoj*

mund të themi se dy variantet u referohen më tepër kundërvënieve morfofonologjike duke qenë se diftongimi i një /o/ origjinale (siç ndodh në folmen e Sh.Vas. (< *ua*) në vetën e tretë njëjës, në foljet me temën me bashkëtingëllore dridhëse dhe lëngëtore) paraqet dukuri arkaike "për shkak të humbjes së mbaresës së lashtë të perfektit" (Demiraj, 1986: 130). Trajta me /o/ që gjendet në të folmen e Sh.Ben. është një risi që ka zëvendësuar trajtën fillestare me shtesën e mbaresës -i për vetën e tretë njëjës.

3.4. Në rastin e trajtave foljore supletive është tashmë vënë në dukje në punime të mëparshme si ato kanë prirje të bëhen të rregullta sipas modelit të trajtave të rregullta. Në këtë shembull:

Sh.Ben.: *kish* i *hëngur* "i kishte ngrënë"

Sh.Vas.: *i kish* *ngron*

vihet re trajta e pjesores së shkuar e rregullt *hëngur* (e krijuar nga e kryera e thjeshtë *hëngra*) e përdorur në të folmen e Sh.Ben. (ne nuk mund të themi nëse ky është një formacion i cili iu mbivendos përfundimisht trajtës origjinale *ngrënë* apo një trajtë thjesht idiolektale⁹).

⁹ Trajta të tilla të vështira të foljeve supletive dhe të të parregultave kanë prirje të normalizohen nga ana e folësme të brezit të ri. Shembuj si ky i së folmes së Shën Benedhitit vihen re edhe në të folme të tjera. Në rastin e të folmes së Shën Vasilit kemi vënë re shembuj si *jipur* (< *jap*) për *dhënë* etj. qysh në fillim të viteve '80 të shekullit XX.

3.5. Trajta foljore analitike për formimin e tipit *kishte për të bërë* ose *kam për të ofruar*, që në Sh.Ben. është kristalizuar (si edhe në të folmet tjera), dhe paraqitet si *kat*, formant përngjitës i njëjtë për të gjitha vetat, ndërsa në Sh.Vas. kemi zgjedhimin e rregullt të foljes ndihmëse *kam*:

Sh.Ben.: *ish dita që **kat** i kunxinjaj dirqit*

"ish dita (në të cilën) duhej t'i dorëzonte dirqit"

Sh.Vas.: *ish dita që **kish t'** i kunxnjarnaj dirqit*

Sh.Ben.: *si **kat** i thoj?* "si duhej (mund) t'i thoshte?"

Sh.Vas.: *si **kish t'** i thoj?*

Sh.Ben.: *si **kat** je shkulinj* "si duhet t'ia shkul"

Sh.Vas.: *si **kam** i (ja) shkulinj*

4. Variante sintaktike

Në lidhje me sintaksën, ashtu si është dëshmuar në veprat tjera, në përgjithësi ndryshimet midis varieteteve arbëreshe janë minimale. Në fakt sintaksa në strukturën gjuhësore është pjesa që pëson më pak ndryshime në krahasim me fonetikën dhe me morfologjinë. Edhe në tekstin në shqyrtim mund të vihet në dukje vetëm një aspekt: lëvizja e kundrinës që në të folmen e Sh.Ben. është brendafutur në formën perifrastike të foljes, siç dëshmojnë shembujt e mëposhtëm:

Sh.Ben.: *kish **ja** marr'*

Sh.Vas.: ***ja** kish marr'*

Sh.Ben.: *kish **i** hëngur*

Sh.Vas.: ***i** kish ngron*

Sh.Ben.: *kishin **i** fondartur* (i.e. *kishin **u***)

Sh.Vas.: ***u** kishin mbitur*

4.1. Më në fund duket e dobishme të theksohet një shembull të një ndërtimi foljor në të cilin jemi në prani të dy zgjidhjeje të ndryshme. E para: në Sh.Ben. pa përshtatje morfosintaktike, në të cilën të dy elementet janë të lidhura nga lidhëza *e* (=

të shkoi *dhe* i nisë, italisht: "che andasse *e* le avviasse"), ndërsa e dyta: në Sh.Vas., ai paraqitet si korrelacion me dy lidhore (të shkoi *t'i* nisë, italisht: "che andasse che le avviasse"):

Sh.Ben.: *sat vej e i rrëzoi*

Sh.Vas.: *sa t' vej t'i rrëzonaj*

5. Variante leksikore

Për sa i përket leksikut në tekstin e analizuar mund të identifikojmë tri grupe: 1) leksiku i përbashkët (duke pasur parasysh të gjitha pjesët e ligjëratës); 2) leksiku vetiak i sëcilës bashkëi folëse; 3) huazime dialektore italiane.

5.1. Leksiku i përbashkët themelor, sidomos origjinal, është pjesa më e madhe e leksikut të pranishëm në tekst edhe si përsëritje relative si edhe absolute; kjo bazë leksikore, me një përqindje shumë të lartë, është bazë e përbashkët e të gjitha komuniteteve arbëreshe (fjalë si *diell*, *bënë*, *ujë*, *verë*, *dru*, etj.).

5.2. Leksiku i njërës prej dy varieteteve paraqet disa veçanti. Jo të gjitha fjalët janë të njohura ose të përdorura në të dy komunitetet dhe nganjëherë i njëjti term mund të ketë nuanca semantike të ndryshme:

Sh.Ben.: *krie*

Sh.Vas.: *koc*

termi i parë, i pranishëm edhe në Sh.Vas., tani është vetëm një pjesë e një kompetence pasive midis folësve më në moshë; *koc(ë)*, nga dialekti kalabrez. *c(r)okk'a* 'kokë' nuk është i njohur as përdoret në Sh.Ben.;

Sh.Ben.: *fumij* "fëmijë" Sh.Vas.: *kretur*

Termi *fumij* (pjesë i fondit bazë arbëresh) është fjalë e panjohur për folësit e Sh.Vas. të cilët përdorin vetëm termin *kretur* (< kalab. *criatura* "krijesë"), kjo fjalë e huazuar është pjesë edhe e fondit leksikor të Sh.Ben. (*kriatur*) me të njëjtin kuptim.

Sh.Ben.: *fondartur* "mbytur"

Sh.Vas.: *mbitur*

me sa duket folësit e Sh.Ben. sot nuk e njohin më termin origjinal arbëresh *mbit* "mbyt", ende në përdorim në Sh.Vas.; *fondartur* është huazim nga gjuha (dialekti) italiane (< ital. *affondare*) që bashkekziston paralelisht me *fukar* "i zë frymën", huazim nga kalab. *affucare*.

Sh.Ben.: *gridhaj*

Sh.Vas.: *thrrit*

Si në shembullin e mëparshëm, jemi përballë një pale leksikore të formuar nga një huazim në të folmen e Sh.Ben. (< ital. *gridare*) ku ka vetëm kuptimin "bërtas" (në këtë të folme sot përdoret edhe *sërres*, < *thërres* por vetëm në kuptimin e thirrjes) dhe nga folja origjinale *thërres*, në të folmen e Sh.Vas. ku ajo mbulon dy kuptimet e mësipërme *thërres* dhe *bërtas*.

Sh.Ben.: *onji her'* "çdo here" Sh.Vas.: *nga her'*

varianti i Sh.Ben. paraqet italianizmin që duket i përgjithësuar në përdorimin (*onj dit'* "çdo ditë") dhe kështu formon një grup leksikor të përzier (italisht+arbërisht) kurse në Sh.Vas. krijohet me mbiemrin e pacaktuar, *nga 'çdo'* (*nga manat* "çdo mëngjes", *nga javë* "çdo javë")

Sh.Ben.: *pundar* "pres, prita..."

Sh.Vas.: *prit*

interes të veçantë paraqet çifti leksikor për foljen *pres* (*prita*, *pritur*: "*gogoli priste lopatën*") që në Sh.Ben. jepet me termin *pundar*, huazim kalabrez < *appuntare* (ku ka edhe kuptimin "ndal, ndalem"), ndërsa në të folmen e Sh.Vas. *pundar* me kuptimin e veçantë që ka në Sh.Ben. nuk mund të përdoret sepse *pundar* ruan kuptimin të huazimit origjinal "ndal, ndalem").

Sh.Ben.: *sillij*

Sh.Vas.: *qellnaj*

të dy leksemat foljorë janë të përsëritura në të dy dialektet me të njëjtin kuptim, por të ndryshëm e kanë përdorimin sepse në Sh.Ben. janë përdorur të dyja me kuptimin "bie" ndërsa në Sh.Vas. *qellinj* është përdorur kur dikush bie diçka larg vetes, kurse *sill* kur sendi etj. qellet në drejtim të folësit (Sh.Vas.: *qellja asaj*, *sillma mua*, *qella atje*, *silla ktu*).

Sh.Ben.: *mbrënda* (*mbranda*) "brenda"

Sh.Vas.: *shpi*

ky çift dialektor është shumë interesant, sidomos nga pikëpamja semantike, pasi që fjalët, janë të përdorura në të dy të folmet, por në Sh.Ben. termi i parë ka kuptimin *shtëpi*, si dhe atë *brenda*, ndërsa në Sh.Vas. është përdorur vetëm me kuptimin *brenda*.

Sh.Ben.: *thes*

Sh.Vas.: *cakule*

termin e parë që e gjejmë në të folmen e Sh.Ben., nuk regjistrohet në të folmen e Sh.Vas. në të cilën përdoret vetëm huazimi nga greqishtja *cakule* (< *σακούλι*) kurse thes njihet si fjalë tipike e së folmes fqinje të Frasnitës.

Sh.Ben.: *pameta* "përsëri, edhe një herë"

Sh.Vas.: *pupà*

poashtu si dhe në shembullin e mësipërm *pameta* është fjalë e pranishme në të folmen e Sh.Ben. (e cila e ndan këtë term me të folmet e provincës së Krotones) ndërsa nuk regjistrohet në të folmen Sh.Vas. ku përdoret termi *pupà*.

5.3. Huazimet

Huazimet në të folmet arbëreshe (sidomos me origjinë latine/italiane) janë dëshmuar që në dokumentet e lashta (si nMatranga 1592), por është në poemën e Varibobës (1762) që ata paraqiten me të gjithë natyrshmërinë e tyre dhe spontanitetin e përdorimit nga ana e shkrimtarit, i cili nuk tregon fare ndonjë problem të purizmit gjuhësorë, duke synuar të përdorë gjuhën e përditshme të folur nga besimtarët e tij. Me kalimin e kohës dhe ndryshimet e kushteve të jetës (rritja e kontakteve kulturore me botën italiane, shkollimit dhe më në fund ndikimi i mediave, rrjedha e termave të huazuara nga dialektet dhe nga italishtja është rritur në mënyrë të konsiderueshme, si dhe është rritur gjithashtu fjalori i përzier (që do të thotë përdorimi i përzier i segmenteve të të folurit në dialekt ose italisht së bashku me variantin venda arbëresh). Në përrallët/tregimet popullore, objekti i të cilave është i kufizuar në jetën e përditshme të stilit të fshatit, edhe huazimet e pranishme janë kufizuar në rrethin e kësaj bote. Huazimet pësojnë ndryshime fonetike dhe riprodhohen forma dialektore nga zonat ku

vijnë duke u paraqitur edhe me shqiptimin e dialektit fqinj kalabrez (si në rastin e fjalës *dhopu*).

Si material i dorës së parë të nxjerrë nga Jugalla, japim listën e huazimeve të ndarë sipas pjesëve të ligjëratës:

5.3.1. Emra: *karrjola* 'karrocë' (ital. cariola), *kriatur* 'fëmijë' (cal. criatura), matunet 'tullat' (cal. mattune), órku 'gogol' (ital. orco), *pandan* 'moçal' (cal. pantanu), *patrun* 'pronar' (cal. patrune), pikuni 'kazmë' (cal. piccune).

Folje: *arrivoj* 'mbërrijë' (ital., cal. arrivare), *u furnua* 'përfundoi, mbaroi' (Sh. Ben. finir < ital. finire) nga dialekti kalabrez *furnire*, *penxoj* 'mendoj' (< ital. Pensare), *kunxinjar* 'dorëzoj' (ital. consegnare), *pundar* 'pres, ndal' (shih edhe sipër 5.2), *qandar* 'mbjell, embëltoj' (cal. chjantare, ital. piantare), *rrispëndo* 'përgjigjen' (ital. rispondere); *kapirtur* 'kuptuar' (ital. capire + -ta 'morfemë e së kryerës (si: vaj-ta), + -ur 'morfemë e pjesores arbëreshe);

Ndajfolje: *dhopu* 'pas' (cal. dopu);

Mbiemra: furb 'dinak' (ital. furbo);

6. Tekstet

Transkriptimi i incizimit origjinal në të folmen e Shën Benedhitit Informator E.

Musacchio, 1967

(ndarja e rreshtave është bërë sipas intoncionit)

(me shkronja të trasha variantet dialektore)

Transkriptim i tekstit të lexuar në të folmen e Shën Vasilit Informator G. B. 2017 (56 vjet)

Një heer ish Jugalla e Orku	1	Nj' her ish Jugalli e Orku,
Orku kish ca dirq		Orku kish ca dirq
e i tha Jugallës sa t' vej e i rrzoj		e i tha Jugallit sa t' vej t' i rrzonaj
Jugalla u nis sa t' ja rrzoj		Jugalli u nis sa t' ja rrzonaj
e vjej t' mbrëmten	5	e fjoj natin ¹⁰
e ng' mbidhej fara m' katunt		e ng' mbjidhaj fara m' katund
allura		allura
ng' kish faregjë sa t' haj Jugalla tur...		ng' kish faragjo sa t' ha(na)j Jugalli tur...
ture bënur ashtu		tura bonur ashtu
çi ng' mënd haj faregjë	10	çi ng' mond ha(na)j faragjo
onj' her ç' i vij uu		nga her ç' i vinaj u
		vrit(naj) nj' derk

¹⁰ Në Sh. Vas. *t' mbrëmten* = "në mbrëmje" del me trajtën *mrbonnat*.

vritij një derk		e i mirr(naj) vesht e kocin... e bishtin
e i mirrij vesht e krie ... e bishtin		e ashtu bori
e ashtut bëri		e i vrau gjithë dirqit
e i vrau gjithë gjithë ata dirq	15	e bishtrat e vesht
e bishtërat e vesht		i voj ndanj cakula ç' kish qellur
i vëj ndinj thes çë kish sjelur		sa t' fjoj
sa t' fjëj		allura
allura		ish dita ç' kish t' i kunxnjarnaj dirqit
ish dita çë kat i kunxinaj dirqit	20	kur arrivoj
kur ar voj		tek patruni
tek patruni		si kish t' i thoj?
si kat i thoj?		Nd' dirqit i kish ngron gjithë?
ng' dirqit kish i hëngur gjithë?		Mur e pnxoj
mori e pen xoj	25	t' gjonaj nj' pandan (ronx, luc)
sat' gjëj nj' pandaan		ku mond i voj
ku mund i vëj		bishtin ¹¹ e vesht
bishtin e vesht		ashtu sa t' i thoj Orkut
ashtut sa t' i thoj Orkut		se u kishin mbitor
se kishin i fondartur	30	e ashtu bori
ashtu bëri		vata tek Orku
vate tek Orku		e i tha lal O', lal O' ¹²
e i tha cu O', cu O'		shi tha se m'u mbittin tha
shi tha se m' fondartin tha		gjithë dirqit tha tek pandana
gjithë dirqit tha nd' pandan	35	se nanë tha ng' kam tha
se nanë tha ng' kam tha		si kam i shkulinj
si kat je shkulinj		tha vem a shomi u pirgjegj ¹³ Orku
tha vem e shom u përgjegj Orku		arrivun atje
arrvuan atje		e pa gjithë vesht e bishtrat t' qandur
e pa gjithë vesht e bishtrat ti qandarme	40	allura i tha Jugallit
allura i tha Jugallës		tha nisu tha ec m' shpi e ec mirr tha
tha nisu tha ec mbrënda e ec mirr tha		karrjollan lopatin tha e pikunin
karrjollën lopatën tha e pikunin		tura vatur Jugalli i bonaj
ture vat Jugalla i bëj		lal Orku i bonaj Jugallit
cu Orku i bëj Jugallës	45	silli t' trea silli t' trea
silli t' trea silli t' trea		Jugalli ç' ng' kish kapirtur
Jugalla çë ng' kish kapirtur		se kish t' ja qellnaj t' trea mbi karrjolan
se kat i sillij t' trea mbi karrjolë		mur e vata
mori e vat' e		i mur t' trea t' bilt

¹¹ Sipas kuptimit të tekstit këtu pritej shumësi *bishtrat*.

¹² Në këto raste, në kaluarën, në gjuhën e përrallave në Shën Vasil, ishte sidomos e përhapur trajta *kumba'* = *kumbar*).

¹³ Sot *përgjegjem* është fjalë e vjetëruar që doli jashtë përdorimit, në vendin e saj fitoi huazimi Italian *rrispendoj/rrispendoj* (< rispondere).

mori t' trea t' bijt	50	t' Orkut
t' Orkut		u nis e iku
u nis e iku		furbi
furbu		e u nis e zu t' vej
e u nis e zu t' vej		nd' ata mala
ndë ta male	55	Orku prit lopatin
Orku pundaj lopatën		karrjollan e pikunin
karrjollën e pikunin		ma Jugalli
ma Jugalla		ng' arrivonaj maj
ng' arrivoj maj		ai thrrit
ai gridhaj	60	silli t' trea oj Juga'
silli t' trea oj Juga'		ai mirr t' trea kreturt
ai mirrij të trea fumijt		e iknaj
e ikij		Juga' mirri t' trea
Jugalla mirri t' trea		ai mur t' trea t' bilt e iku
ai mori t' treat fumijt e iku	65	e vata m' shpi
e vate mbrënd		kur arrivoj m' shpi
kur arrivoj mbrënda		ktje kish...
këtte kat...		ng' shih kuj kish t' ja jip ndanjë
s' shihij kuj kat ja jipij ndënjë		se kish t' trea...
se kish të trea...	70	ja kish marr t' bilt
kish ja marrë të bijt		mirr e i vej tura shitur
mirrij e vej ture i shitur		Juga'
Juga'		i bojin gjindjat
i bëjin njerëz		m' a shet njo mua?
m' e shet një mua?	75	Joraa!
Joree!		Sa m' jep? I bonaj Jugalli
Sa do t' më japsh? i bëj Jugalla		T' jap kaq.
t' jap kaq.		Jora se ngi t' i jap!
Jore se ng' t' i jap!		Tura vatur m' shpi pa t' jomin
Ture vatur mbrënda pa t' jëmën	80	tha silli m' shpi, silli tha
tha silli mbrënda , silli tha		u pirgjegj/i rrispndoj a joma Jugallit
u përgjegj e jëma Jugallës		tha se kush lan matunat
tha se kush lan matunet		kush lan talurt tha
kush lan tajurt tha		kush shin shpin
e kush shin shpiin	85	e Jugalli ashtu i qelli m' shpi
e Jugalla ashtu i solli mbrënd		prana ng' kish mo si kish t' bonaj
dhopu ng' kish më si kat bëj		se ng' mond i mbanaj
se ng' mund i mbaj		t' trea
t' trea		mur e i dirgoj pupà tek i jati
mori e i dërgoj pameta tek i jati	90	e ashtu u furrnua.
e ashtu u finir .		

Bibliografia

- Belluscio G. (2014), The Arbëresh Dialect of San Basile from the *Dottrina Cristiana* (1834) until today: some relevant (socio-)linguistic phenomena. In: B. Demiraj (edit.) *Sprache und Kultur der Albaner – zeitliche und räumliche Dimensionen*, München: Harrassowitz.
- Camaj M. (1972), *Racconti popolari di Greci (Katundi) in provincia di Avellino e di Barile (Barili) in provincia di Potenza*, Roma; Detti.
- Chiappetta A. (1899), *Jugale*, Cosenza: Nuova Tipografia della Lotta.
- Conforti E. (2010), *Racconti popolari di San Benedetto Ullano*, Cosenza, Comet.
- Conforti E., G. Belluscio (2010), Zoonimi in un corpus di fiabe di San Benedetto Ullano (CS) e loro attuale vitalità. In: Prantero N., A. Mendicino, C. Citraro (a cura), *Parole*, Atti del convegno "Parole. Il lessico come strumento per organizzare e trasmettere gli etnosaperi" (Arcavacata di Rende, 2-4 luglio, 2009). Rende: Centro Editoriale e librario dell'Università della Calabria, 274- 287.
- Demiraj Sh. (1986), *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*. Tirana.
- Gradilone G. (edit., 1970), *Racconti popolari di S. Sofia d'Epiro, S. Demetrio Corone, Macchia Albanese, San Cosmo Albanese, Vaccarizzo Albanese e San Giorgio Albanese*, Firenze: Olschki Editore.
- Perrone L. (edit., 1967), *Novellistica Italo-Albanese. Testi orali raccolti a Frascineto, Eianina, Civita, Plataci. Castrolibero. Farneta*, Firenze: Olschki Editore.
- Miracco E. (edit., 1985), *Favole, fiabe, racconti di S. Nicola dell'Alto, Carfizzi, Pallagorio, Marcedusa, Andali, Caraffa, Vena di Maida, Zangarona*, Roma: Bulzoni.
- Savoia L. M. (1984), *Grammatica e pragmatica del linguaggio bambinesco (baby talk): la comunicazione ritualizzata in alcune culture tradizionali*, Bologna: Clueb.
- Solano F. (1979),
- Solano F. (1983), *Il catechismo albanese di San Basile (1834)*, Quaderni di Zjarri 8, Grottaferrata. Trumper J., G. Belluscio (1991), A First Acoustical Perceptual Study of the Vowel Systems of Frasnita,
- Ungra and Shën Vasili in the province of Cosenza. In R. Rohr et al. (Ed.), *Atti del Convegno di Studi sulla lingua, la storia e la cultura degli Albanesi d'Italia* (Mannheim 25-26 giugno 1987), Centro Editoriale e Librario dell'Università della Calabria, Rende.

Giovanni BELLUSCIO & Emilia CONFORTI

**COMPARATIVE LINGUISTIC ANALYSIS OF A TALE BETWEEN TWO
DIFFERENT ITALO-ALBANIAN DIALECTS**

Abstract

The authors propose a comparative analysis of the Italo-Albanian tale "Jugalla and orku" recorded at San Benedetto Ullano in 1967 (original version), with a new variant of the same tale recorded in San Basile in 2017 using the same text. This article aims to emphasize the differences between the two tales and the two linguistic variations by different points of view (phonetic, morphology, syntax and lexicon).

Julie KOLGJINI

(RI)VLERËSIMI I HIBRIDITETEVE GJUHËSORE: RASTI I SHQIPES

Abstrakti

Kohët e fundit në fushën e linguistikës, është vënë theksi në hulumtimin e materialeve gjuhësore që paraqesin ndërtime të ndërmjetme dhe hibride, duke analizuar disbalancat e ndryshme kodifikuese, përfshi këtu edhe hegjemonizmin ideologjik në standardet gjuhësore. Fokusimi në konstelacionet dialekt-standard të Auer-it (2005) për gjuhët e ndryshme europiane, lejon hapësirë për diskutime në lidhje me zhvillimin e repertoreve diaglosik dhe tendencave destandardizuese që përfshijnë elemente centrifugale në ballafaqim me imponimet e ndryshme centripetale; ndërtime të tilla heteroglosike na lejojnë “të...eksplorojmë reliket gjuhësore të harruara në palat e kohës” (Rutten, Vosters, & Vandenbussche, 2014, f. 14). Këto dinamika gjuhësore gjithashtu mund të hedhin dritë edhe mbi përpjekjet e kodifikimit gjuhësor të shqipës. Tendenca të tilla të cilat përfshijnë shkallë të ndryshme të praktikave të di(a)glosisë gjuhësore mund të vërehen kur investigohen format në të shkruar dhe të folur. Ky studim adreson ndërthurjen e formave heteroglosike në zhanre, regjistra e forma shprehëse në mjedisin historik dhe bashkëkohor, në gjuhën shqipe duke theksuar kështu forcat di(a)glosike në praktikat e gjuhës evolutive të përdoruesve të përditshëm; një theks i veçantë gjithashtu do të vihet në elemente të ndryshme centrifugale, duke përfshirë format e cunguara, ku merren në konsideratë historiografia gjuhësore dhe ndryshimet nga ‘poshtë’.

1. Ideologjitë gjuhësore, (de)standardizimi dhe tendencat di(a)glosike

Marrja në diskutim dhe rishqyrtimi i ideologjive gjuhësore hegjemonike mund të luajë një rol të rëndësishëm në ri-akordimin me peisazhin gjuhësor. Siç kanë evidentuar shumë dijetarë (Woolard & Schieffeln, 1994; Ricento, 2000; Milroy, 2001; Shohamy, 2006), gjatë shekullit të kaluar është vendosur shumë theksi në krijimin dhe përforsimin e kulturave standarde gjuhësore, ku diversiteti gjuhësor shpesh shihej si pengesë e zhvillimit të shteteve kombëtare, ndërsa homogjeniteti i formave gjuhësore paraqitej si modernizim, duke përdorur slloganin “një komb/një gjuhë (standarde)

kombëtare” (Ricento, 2000, f. 198). Fokusi vendosej në nocionin e gjuhës si entitet fiks, statik, “me gramatika standarde të përcaktuara” (Ricento, 2000, f. 201) të njëtrajtshme dhe të pandryshueshme, për tu konsideruar “të ligjshme,” në kontrast me variabilitetin “jo-standard” (Milroy, 2001, f. 531-32). Më vonë, u pasua me një ndërrim të paradigmes me qasje kritike, ku entitetet gjuhësore u konsideruan si “përrenj të burimeve gjuhësore” fluide, fleksibile e dinamike (Grace cit. në Milroy, 2001, f. 540). Low dhe Sarkar (2014, f. 104) shpjegojnë se u shfaq “shkundja themelore duke vënë në dyshim ekzistencën e kufijve të gjuhëve.” Politikat gjuhësore standarde ortolinguistike u panë si vazhdimësi e pabarazive shoqërore, duke përfshirë marginalizimin e folësve të varianteve gjuhësore jo-dominante dhe jo-standarde, sidomos kur shoqëroheshin me përpjekjet e fshirjes së ndërtimeve gjuhësore përkatëse (Ricento, 2000, f. 201–206; Milroy, 2001, f. 532, 540).

Ndërhyrja në politikat hegjemonike të gjuhës si p.sh., lëvizja heteroglosike Bahktian-*esque*, minimizon denigrimin. Heteroglosia përfshin ndërthurjen e kodeve të ndryshme të shprehjes në të shkruar dhe të folur, të regjistrave, varianteve, ligjeratave dhe gjuhëve (shih Schilling, 2016). Ndryshueshmëria gjuhësore dhe hibriditeti janë përbrendësi në sistem (Pietikäinen & Dufva, 2014). Lin-i (2014, f. 133) komenton se në heteroglosi “dy pikëpamje të ndryshme (potencialisht konfliktuale) [janë] të kundërta brenda kufijve të së njëjtës mënyrë shprehjeje ose fjale,” ku optika e shumëfishtë lejon lojën e njëres kundër tjetrës, në mënyrë që përdoruesit të eksplorojnë dinamikën shprehëse të folësit në kërkim të autenticitetit. Tensionet që përfshijnë zgjedhje gjuhësore që kanë të bëjnë me përdorimin e varianteve standarde ose jo, janë në lojë, ku “çdo shprehje konkrete është një mikrokozmos i kësaj lufte midis forcave ‘centripetale’ dhe ‘centrifugale’ që në të njëjtën kohë unifikojnë dhe shtresojnë gjuhën në të gjitha fazat e ekzistencës së saj historike” (Nouguerón-Liu & Warrier, 2014, f. 182). Ky konflikt në lidhje me përdorimin e një standardi homogjen dhe/ose një varianti të ndryshëm jo-standard përfshin shtresimin e përdoruesve në bazë të zgjedhjes së formave gjuhësore. Shikuar nga lentja e heteroglosisë Bakhtin-*esque*, këto tensione janë pjesë e zhvillimit dinamik të gjuhës së gjallë. Lin-i (2014) shpjegon se përmes kësaj ndërloje, heteroglosia lejon “mundësinë e çlirimit nga hegjemonia ideologjike e gjuhëve dhe diskurseve dominuese,” duke përfshirë “diskursin absolut” të politikave “gjuhësore unitare” që mbështesin praktikatat monoglosike (të centralizuara) të gjuhës (f. 122).

Kur shqyrtojmë praktikatat e përditshme gjuhësore divergjente dhe heteroglosike, forcat e ndryshme (de)standardizuese janë relevante, veçanërisht në raport me ideologjitë gjuhësore. Davies-i (2012, f. 50–51) shkruan: “Koncepti ‘de-standardizim’ (një term i cili na kthen tek analiza e Daneš-it (1968/1982) për gjuhën çeke) ndeshet

shpesh në diskutimet rreth situatës bashkëkohore sociolinguistike në vende të ndryshme europiane. Ai zakonisht i referohet dy proceseve të ndryshme: (i) ndryshueshmërisë më të madhe strukturore brenda variantit standard dhe (ii) dukshmërisë më të madhe të varianteve jo-standarde në domenet e rezervuara më parë për standardin.” Destandardizimi vë në dukje variabilitetin gjuhësor, ku ndërtimet jo-standarde dalin në sipërfaqe rregullisht (shih Auer, 2005, f. 25; Rutten, 2016). Deumert-i (2010, f. 247) shtjellon: “Rishqyrtimi i...standardizimit/invencionit...dhe i destandardizimit/disinvencionit...na lejon vënjen në pikëpyetje të shumë prej parimeve themelore (p.sh., gjuha si një kod i fiksuar dhe i rregullueshëm, sistem i pavarur, institucion kalkules) të cilat kanë ndikuar praktikën dhe studimin e standardizimit gjuhësor.” Pra, praktikat e gjuhës së gjallë, të karakterizuara nga repertorë kompleks, rrjedhshmëri, fragmentizim dhe hibriditet, paraqesin një komunitet gjuhësor me mundësi për të hyrë në dialog konstruktiv në një treg dinamik global – por ku perdoruesit e përditshëm janë vozitësit.

Ndërsa normat ortholinguistike lihen anash, nuanca të ndryshme të tendencave di(a)glosike nuk janë të papritura. Auer-i (2005, f. 22) shpjegon: “Një repertor diaglosik karakterizohet nga variantet e ndërmjetme midis standardit dhe dialektit (bazë),” pra, “duke thyer dikotominë e nënkuptuar nga *diglosia* dialekt/standard” (Rutten, 2016, f. 7), ku variantet e ulëta (*Low*, *L*) dhe të larta (*High*, *H*) dhe/ose sistemet gjuhësore konkurojnë brenda një peisazhi gjuhësor të dhënë (p.sh., *Schwiezerdeutsch* dhe *Hochdeutsch*). *Diaglosia* ka një rëndësi të veçantë për gjuhët e Europës së sotme, ku “repertoret diaglosik vërehen...nga Norvegjia në Qipro apo nga Polonia në Spanjë (Auer 2005)” (Rutten, 2016, f. 7–8). Rutten-i (2016, f. 8) shkruan: “Faza diglosike karakterizohet së pari nga një standard eksoglosik siç janë latinishtja, sllavishtja kishtare ose arabishtja, dhe vernakularë të varianteve të të folmeve...Mandej përmes një tranzicioni në një situatë me një standard endoglosik, që strukturalisht është i lidhur me vernakularin.” Peisazhi gjuhësor, ku situata diglosike përfshin një standard eksoglosik dhe më vonë endoglosik si variant/gjuhë i/e lartë, ofron kontekste të përshtatshme për diaglosinë. Kur një standard me bazë indigjene nuk pengon prurjet nga variantet jo-standarde dhe (nën)variantet rajonale, mund të shfaqet *diaglosia*, sidomos kur *diglosia mediale* endoglosike tregon shënja të paqëndrueshmërisë (shih Rutten 2016; Cerruti & Regis, 2014).

Ngjashëm me heteroglosinë dhe destandardizimin, në repertorët diaglosik, varianti standard është i injektuar me karakteristika rajonale, duke rezultuar në shkallë të ndryshme të advergjençës përgjatë spektrit dialekt/standard. Shpesh ndërtime inovative (hibride) që përfshijnë shkallë të ndryshme të zhvendosjes së regjistrit/stilit/variantit, u mundësojnë njerëzve që të krijojnë dhe shprehin një

identitet vetanak që nuk paraqet ndarje të prerë midis jostandard-it dhe/ose standardit. Siç shpjegon Rutten-i (2016, f. 8), duke cituar Auer-in: “Format e tilla të ndërmjetme u mundësojnë përdoruesve të gjuhës të shprehin, në kontekste të përshtatshme, një identitet që nuk mund të simbolizohet përmes dialekteve bazë (me konotacione të ruralitetit, prapambeturisë, pa-arsimimit) as me standardin kombëtar (me shijen e formalitetit dhe panatyrshmërisë dhe/ose humbjes së përkatësisë rajonale). (Auer 2005:23).” Diaglosia njihet dhe lejon praninë e praktikave të gjuhës së përditshme në ndërveprimet njerëzore e për më tepër krijon stabilitet gjuhësor (Auer, 2005), bile edhe kur elementet jo-standarde, edhe ato rajonale, lëshojnë hije të dukshme mbi ato standarde. Një shembull për këtë është rasti kur shqyrtojmë ndërrimin e regjistrat, ligjëritit dhe stilit në greqishten qipriote dhe standardin grek (modern) ku në disa raste format qipriote prevalojnë (Tsiplakou, Armostis, & Evripidou, 2016, f. 23).

Kur elementet jo-standarde nga poshtë fitojnë terren në kontekste ku tradicionalisht përdoren forma standarde, mund të vërehet një ndryshim në vlerësimin shoqëror të strukturave gjuhësore; konstruksione të ndryshme që dikur ishin të shoqëruara me stereotipe negative, stigmatizime dhe me prestigj të ulët (*covert*), mund të arrijnë të gëzojnë një status neutral apo edhe (bashkë-)pjesëmarrës në statusin me prestigj të lartë (*co-overt*) (shih Rowe & Grohmann, 2013; Grohmann, Kambanaros, Leivada, & Rowe, 2016, f. 646; Tsiplakou, Armostis & Evripidou, 2016; Leivada, Papadopoulou, Kambanaros & Grohmann, 2017). Agha (2005) vë në dukje se stilet dhe regjistrat mund t'i nënshtrohen “rivlerësimit, ritipifikimit dhe ndryshimit” (f. 38), si nëpërmjet shpërndarjes sociale dhe proceseve të (ri)shikimit në hapësira të ndryshme të krijuara.

2. Praktikë gjuhësore heteroglosike në shqip: Shtirja historike dhe bashkëkohore

Rryma të tilla heteroglosike, duke përfshirë (ri)kalibrimet dhe (ri)pozicionimet sociolinguistike, mund të vërehen edhe në gjuhën shqipe në shumëllojshmëri kornizash kohore dhe hapsinore.

Gjatë shqyrtimit në shtirje historike të gjuhës shqipe, mund të shihet një lidhje e ndikimeve dialektore në ndërtimet e ndryshme morfo-sintaksore, gjë që nuk është e habitshme duke pasur parasysh nivelin e kontaktit midis varianteve të ndryshme. Për shembull, Sheperi (2001, f. 76), në përshkrimin e tij të vitit 1927, për gjuhën shqipe, specifikisht të variantit toskë, përfshin një folje kohore që bazohet në variantin gegë, *koha e dypërmgjatur* që përbëhet nga një formë e zgjedhur e foljes ndihmëse *kam* + pjesoren *pasur* (për formën veprore) ose *qenë* (për formën joveprore) + pjesoren e

foljes së dhënë që mbart përmbajtjen e mesazhit, p.sh., *çelur*, pra: *kam pasur çelur* (forma veprorë), *kam qenë çelur* (forma joveprorë); *kam pasur/qenë punuar*, dhe kështu me radhë. Kjo kohë e veçantë mendohet të jetë huazuar nga gegërishtja (shih Gjinari et al. 2007–8, f. 372 *paradigma e së kryerës së dytë*, p.sh., *kam pasë dalë*; shih f. 373, 386, 387, 453); në shtjellimin e Cipos 1949 (fokusuar kryesisht në toskërishte), forma të tilla si *kam pasë qenë* paraqiten në prezantimin e tij si *Perfekti i II-të* (f. 130); shembuj të tjerë të kësaj forme të foljes tek Cipo përfshijnë *kam pasë lidhur* (f. 132); *kam pasë vjel[ë]* (f. 134); *kam pasë folur* (f. 138); *kam pasë bërë* (f. 140); *kam pasë larë* (f. 141), dhe kështu me radhë. Në këtë strukturë foljesh, komponenti gegë është pjesorja e shkurtër *pasë* (khs. *pasur*, *patur*, shih Vokshi, 1959; Demiraj, 2002, f. 229–300; *Drejtshkrimi* 1973; Camaj, 1984; Topalli, 2005). Rastet e mësipërme paraqiten në tekste si p.sh., shtjellime gramatikore të gjuhës shqipe, të cilat ishin në dispozicion të audiencave të interesuara para kodifikimit zyrtar të shqipes së njësuar letrare (ShNjL-së) në Kongresin e Drejtshkrimit të vitit 1972 në Tiranë. Shembujt e lartpërmendur janë vetëm disa ilustrime të ndërthurjes së varianteve gege dhe toske para se të institucionalizohet ShNjL-ja, ndërthurje që më vonë do të konsideroheshin rrjedhje jo-standarde – ose kontaminime – të standardit.

Pas vitit 1972, ka ekzistuar një periudhë e diglosisë, ku mjediset formale (zyrtare) diktojnë standardin e shqipes (ShNjL-në) ndërsa në ambientet jo-formale (p.sh., në shtëpi, në rrugë, me miqtë e ngushtë dhe në familje) janë më shumë “të përshtatshme” format jo-standarde (gege). Diglosia synon të përfshijë një standard endoglosik (ose eksoglosik) që gëzon status të lartë sociolinguistik dhe prestigj të ngritur, ndërkohë që variantet jo-standarde janë shpesh të lidhura me statusin e ulët dhe prestigjin e fshehtë në tregun gjuhësor (shih Rutten, 2016; Cerruti & Regis, 2014). Që nga viti 1972 deri në fillim të viteve 1990, u bë i detyrueshëm zbatimi i gjuhës standarde në hapsirat ku shqipja përdorej gjerësisht si gjuhë dominuese dhe komunikimi (në Shqipëri, në Kosovë e më gjërë, Ismajli, 2005), siç evidentohet në dokumente të ndryshme në shkrim (p.sh., letërsi, artikuj gazetash, artikuj shkencorë akademikë, libra shkollorë, etj.) dhe regjistrime (p.sh., lajme televizive, radio transmetime, etj.; shih Byron, 1976, 1985). Në fund të shekullit të kaluar me rënjen e fuqisë së institucioneve dhe infrastrukturës së sponsorizuar nga shteti, së bashku me privatizimin e entiteteve të shumta, pritjet ortolinguistike mund të jenë ligështuar, duke lejuar që folësit të luajnë rol parësor në peisazhin gjuhësor me shkallë të ndryshme formaliteti dhe familiariteti. Një situatë e tillë mund të ketë krijuar hapësira për ri-lulëzimin e ndërtimeve heteroglosike, ku elemente jo-standarde dhe standarde të dalldisen në praktikat gjuhësore të përditshme, duke krijuar kështu tendenca të ndryshme diaglosike dhe destandarduese.

Për të kapërcyer në shekullin e 21-të, një ilustrim bashkëkohor i materialeve të shkruara që pasqyrojnë përzierje të elementeve dhe kodeve të ndryshme, ndër të tjera, është teksti në romanin e Palushit titulluar *Shtrati 13* i vitit 2016. Praktikën gjuhësore të shfaqura tek Palushi (2016) pasqyrojnë dukshëm atë që dëgjohet në jetën e përditshme të folësve të shqipes. Teksti priret drejt një dominimi të formave standarde, por me infuzione jo-standarde. Në këtë tekst ekzistojnë raste të shumta të kryqëzimit të kodeve, veçanërisht në lidhje me kalimin e kufijve morfo-sintaksor dhe leksikor të ShNjL-së dhe elementeve geqe. Një nga thyerjet e dukshme të kufijve është inkorporimi i infinitivit gegë në strukturën e ShNjL-së, p.sh., *me vdekë* (f. 11, 15), *me gjetë* (f. 20), *me duartrokite* (f. 22), *(do) me thënë* (f. 25, 48, 120, 147), e kështu me radhë. Shembujt e parë të infinitivit gegë nuk përbëjnë habi të veçantë; këto dy të fundit, megjithatë, tregojnë një ndërthurje të brendshme të fjalëve të gegërishtes dhe ShNjL-së, në rastin ku togzanorja *ua* përdoret në vend të *ue*-së së pritëshme si dhe rasti tjetër ku në mesin e fjalës paraqitet ë-ja në vend të *a*-së së pritshme (shih Topalli, 2005, f. 49–60, 60–78; *Drejtshkrimi*, 1973; Camaj, 1984). Kalime të tjera morfo-sintaksore prej formave geqe në territorin e ShNjL-së përfshijnë pjesoren (e shkurtër) geqe, kryesisht në konstruksione të ndryshme të foljeve që nuk përfshijnë infinitivin (gegë), të tilla si *(ishin) ndezë* (f. 16). Gjithashtu, edhe disa përdorime leksikore si p.sh., *bulm* (f. 42; khs. *gllënjke*), *hanë* (f. 88; khs. *hënë*), parafralën *mbas* (f. 87; khs. *pas*), ndër të tjera.

Mediat elektronike, p.sh., gazetatat në internet dhe postimet e mediave sociale, gjithashtu paraqesin shembuj të bollshëm të materialeve të shkruara që pasqyrojnë ndërthurje të formave nga (nën)dialektet e të folmet e ndryshme të gjuhës shqipe, ku shkallë të ndryshme të elementeve jo-standarde depertojnë në standard dhe anasjelltas. Në artikuj të ndryshëm të lajmeve në internet¹, format heterogloksike nuk janë të pazakonta, të tilla si kur shënuesi standard i aspektit progresiv ose përcjellorja paraprin pjesoren jo-standarde (të shkurtër) p.sh., *duke punu* dhe *duke qit*. Në komentet me shkrim në mediat sociale (p.sh., Facebook), të përdoruesve të internetit², vërehen praktika të tilla të destandardizimit dhe tendencave diaglosike, veçanërisht në integrimin e pjesores jo-standarde (të shkurtër) në pozicione të shumta morfo-sintaksore, e sidomos në pasimin e formës *duke*, gjithashtu dhe në infinitivin perifrastik. Po të marrim në konsideratë fragmentet e mëposhtme nga mediat sociale,

¹ <http://www.gazetaexpress.com/lajme/shpend-ahmeti-deri-tani-ka-punesuar-50-persona-me-kontrata-mbi-veper-thote-hamiti-57101/?archive=1>;
<http://botapress.info/beatrisa-pista-demiri-paralajmeron-se-hetuesit-jane-afer-zbardhjes-se-vrasjes-se-elvisit-video/>.

² <http://forumi.iphonealbania.net/problem-me-wifi-ne-6-1-3-td5003093.html>;
<http://ke-kompiuter.blogspot.com/2012/02/shkarko-lojra-me-utorrent.html>.

ndërtimet që shpesh shoqërohen me praktika gjuhësore jo-standarde, janë të theksuara, p.sh., (*ka*) *arritë*, (*duke*) *kushtu*, *me* *qenë*, etj.

Fragmenti 1 (postuar në 27 mars 2017): **X-i** e Kosovës si pjesë e ekipit niset sot për **t'pushtu** Everestin n'emën t'shtetit tonë. Kësaj radhe ajo ngjitet teknikisht **n'majën** e botës, sepse ashtu siç e njoh unë, X-i majën e botës e ka **arritë** moti. E dashur, uroj që ata që nuk t'njohin t'kenë fatin të **t'takojnë** e **t'mësojnë** nga balani yt jetësorë. T'lumtë që i qendrove besnike ëndrrës tënde dhe e tillë mbete edhe me ne, duke na **kushtu** kohë e **dhuru** dashuri.

Fragmenti 2 (postuar në 6 prill 2017):...Ka qenë, edhe vazhdon **me qenë**, njani prej njerëzve **ma** kreativë me të cilin më ka **ra me punue** gjatë edhe **me ba** gjana shumë të bukura. E **ma** e bukura është se X-i s'është ndalë asnjherë duke na **mahnitë**...

Fragmenti 3 (postuar në 30 maj 2017): Po. Bash çika e axhes. E **menqme** sa **t'dush**, e sukseshme sa **t'thush**. E bukur??? Kurgjo s'po iu shohin syte sa e ka trunin e pasun. Iu garantoj që vota për te ishte vote e merituar. **Me mujte** e kisha **klonu**!

Fragmenti 4 (postuar në 11 qëshor 2017): Edhe pak orë kanë **mbetë**...Dil, se sot po dalin **ma** shumë që dolën herën e **kalueme**, sepse e kanë **kuptue** sa e rëndësishme është pjesëmarrja e secilit...

Mosrespektimi i rreptë i këtyre kufinjëve fluidë nga një e folme apo një tjetër, gjithashtu ilustron me shembuj të panumurt në praktikata e ndryshme verbale në gjuhën e përditëshme shqipe, ku shumë elemente jo-standarde ndërfitën në standard dhe anasjelltas.

Për të marrë në konsideratë optikën historike, në këtë analizë është përfshi një fragment lajmesh i vitit 1946 nga disa inçizime të arkivuara³. Shembujt e mëposhtëm paraqesin përdorimin gjuhësor të kohës me ndërthurje të formave geqe e toske:

- a.) ...*lënë Beogradin për tu kthy në Shqipni...sot me djerën e tyne...* (25:32)
- b.) ...*ne jemi fatosat e nanës Shqipni që rrojmë të lumtur në paqe dhe liri...* (36:53)

Në këto shembuj vërejmë mungesën e rotacizmit në disa fjalë (p.sh., *Shqipni* dhe *tyne*); gjithashtu vërejmë prezencën e pjesores geqe të shkurtë (p.sh., *kthy*). Duhet pasë parasysh se meqenëse ShNjL-ja ende nuk ishte gjuhë zyrtare e komunikimit në Shqipëri, ndërthurja e formave të gegërishtes me toskërishten ka ekzistuar edhe në mjediset formale në atë kohë.

³ Video 1: Vetmia – Episodi 6/Dashuri dhe urretje – Digitalb <https://www.youtube.com/watch?v=2kJlhG6Ps88>.

Tani do të kapercejmë prapë në shekullin e 21-të, ku do të përdorim shembuj nga transkriptet e publikuara të viktimave të ndryshme të torturës gjatë konfliktit të fundit në Kosovë në fund të viteve 1990. Duhet shënuar se inçizimet në të cilat bazohen transkriptet janë regjistruar vitet e fundit (Krasniqi & Koliqi, 2017). Në këto transkripte të intervistuarit ndajnë historitë e tyre tragjike të krimeve të luftës, përkatësisht përdhunimet dhe abuzimet seksuale, gjatë viteve 1998–9. Rastet e praktikave gjuhësore heteroglosike ku takohen gegizmat dhe ShNjL-ja janë jo të shpeshta, por gjithsesi të pranishme. Disa shembuj përfshijnë: 1. kryqëzime fonologjike/fonetike: (a) rotacizmin: *lumturi* (f. 59, 118) dhe *luftëra* (f. 125); (b) togzanoren *ua: larguan* (f. 42), *duart* (f. 112), dhe *t'душ* (f. 126); dhe (c) qiellzorizimin: *genë* (f. 118); dhe 2. huazimin leksikor: *fishat* (f. 92). Duke pasë parasysh se të intervistuarit po kujtojnë tragjeditë personale, afërmendësh pritet përfshirje shumë e pakët e elementeve standarde në dialektin amë të folësve.

Hapësira të ndryshme digjitale, duke përfshirë regjistrimet në internet të intervistave, ofrojnë një sasi të madhe të shembujve me karakteristika destandarduese dhe diaglosike në gjuhën shqipe, ku ShNjL-ja lejon *infiltrimin* e formave jo-standarde dhe rajonale. Shumë video të postuara që transmetojnë ngjarjet aktuale, siç janë zgjedhjet e fundit me kandidatët për deputetë dhe politikanë, përfshijnë forma të ndryshme jo-standarde dhe rajonale që ndërthuren dendur në standard. Për shembull, në programin *Jeta në Kosovë*⁴, Jeta Xharra, një gazetare hulumtuese nga Kosova, interviston dy politikanë. Në intervistat e saj ajo komunikon kryesisht në gegnisht. Në të paktën katër raste, megjithatë, ajo përfshin elemente standarde nga ShNjL-ja, si shënuesin e përcjellores *duke*, p.sh., *duke premtu*, *duke kërku*, *duke marrë parasysh* dhe *duke ba*.

Përgjigjet e të intervistuarve, në të kundërt, janë në përputhje me ShNjL-në, por me ndërthurje të herë-pas hershme me gegizma. Intervista e parë zhvillohet me Ziadin Selën, politikan shqiptar nga Struga (Maqedoni). Në intervistë praktikantët e tij gjuhësorë përfshijnë vetëm elemente minore jo-standarde, kryesisht pjesorën geqe, shpesh në formën e saj të shkurtër, p.sh., *kam ecë*, *nuk ka pasë*, *kanë hypë*, *jam zgjedhë*, *asht formu* ndër të tjera. Në të dytën intervistohet, Ministri i Punëve të Jashtme të Shqipërisë, Ditmir Bushati, me origjinë nga Shkodra (Shqipëri). Sikurse në intervisten e parë me Selën, praktikantët gjuhësorë të Bushatit janë në standard, por me kalime të shpeshta që ekspozojnë tendenca destandartizuese dhe diaglosike. Shembuj të shumtë të kryqëzimeve të të shprehurit të tij janë morfo-sintaksore ku pjesorja geqe (shpesh e shkurtër) është përfshirë në një grup të gjerë konfigurimesh, nga infinitivi deri tek ndërtimet e foljeve veprorë dhe jo-veprorë apo si pasuese të fjalës *duke*, p.sh., *për të*

⁴ Video 2: <http://kallxo.com/jnk/interviste-ziadin-sela-e-ditmir-bushati/>.

pasë, për të ndihmu, ka zbatu, kemi kundërshtu, jemi ndeshë, jemi përpjekë, duke punu, duke gjetë, etj. Gjithashtu u vu re hibridizimi i paskajores së shkurte geqe *me të thënë* (khs. *të të them*), me pjesoren e standardit *thënë*.

Në materialet e lartpërmendura përdoruesit në gjuhën shqipe me (pa)dashje zbatojnë njërën ose tjetrën ideologji gjuhësore varësisht nga format që ato përdorin. Kur përdorin forma standarde, shfaqin prirje të ideologjisë centripetale (të centralizuar); në të kundërt, kur përdorin elemente dhe forma jo-standarde, aplikojnë ideologjinë centrifugale (periferike). Mund të thuhet se kur strukturat gjuhësore të ndryshme (paraprakisht) të stigmatizuara, rivlerësohen dhe në këtë mënyrë pranohen ose bashkëveprojnë me të njejtin prestigj me standardin, forcat hegjemonike të kulturës gjuhësore standarde, duke përfshirë politikat e ngurta gjuhësore të së kaluarës, janë në proces të rishqyrtimit nga folësit të cilët mirëpresin ndërtime të tilla heterogloksike (shih Tsiplakou, Armostis, & Evripidou, 2016).

3. Implikimet dhe Konkluzionet

Ideologjitë gjuhësore standarde krijojnë premisa për stigmatizimin e formave gjuhësore jo-standarde, edhe kur ato janë gjuhësisht të vlefshme e të qenësishme (Rutten, Vosters dhe Vandenbussche, 2014). Këto ndërtime hibride mund të shërbejnë si dëshmi për evolucionin e gjuhës së gjallë, ku format e ndërmjetme që përmbajnë elemente centrifugale si dhe forcat centripetale, të bashkëveprojnë për të gjeneruar (ri)pajtim që insiston në përballjen me padrejtësitë sociolinguistike të epokës së kaluar. Kjo optikë e re e emancipuar, e të parit nga poshtë-lart, e vë në qendër të vëmendjes “bashkëveprimin e normave dhe përdorimeve gjuhësore” (Rutten, Vosters, & Vandenbussche, 2014, f. 11); e sheh “gjuhën si diçka fleksibile dhe të lakueshme që mund të përshtatet sipas rrethanave të kërkuara” (f. 11), pra edhe shqipja mund të kalojë në procese të njëjta duke ndjekë trajektoret e gjuhëve të tjera të ndryshme në të dy anët e Atlantikut, përfshi anglishten policentrike, e cila operon me “shënuesit e diglosisë që synojnë përsëri diaglosinë” (Nevalainen, 2012, f. 157).

Referencat

- Agha, A. (2007). *Language and social relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Auer, P. (2005). Europe's sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. In N. Delbecq, J. van der Auwera, & D. Geeraerts (Eds.), *Trends in linguistics. Studies and monographs [TiLSM]: Perspectives on*

- variation: Sociolinguistic, historical, comparative* (pp. 7–42). Berlin/Boston, DE: De Gruyter Mouton.
- Byron, J. L. (1976). *Selection among alternatives in language standardization: The case of Albanian*. The Hague: Mouton.
- Byron, J. L. (1985). An overview of language planning achievements among the Albanians of Yugoslavia. *International Journal of the Sociology of Language*, 52, 93–109.
- Camaj, M. (1984). *Albanian grammar*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Cerruti, M., & Regis, R. (2014). Standardization patterns and dialect/standard convergence: A northwestern Italian perspective. *Language in Society*, 43(1), 83–111.
- Cipo, K. (1949). *Grammatika shqipe*. Tiranë: Instituti i Shkencave.
- Davies, W. V. (2012). Myths we live and speak by: Ways of imagining and managing language and languages. In M. Hüning, U. Vogl, & O. Moliner (Eds.), *Standard languages and multilingualism in European history* (pp. 45–69). Amsterdam, NLD: John Benjamins Publishing Company.
- Demiraj, Sh. (Ed.). (2002). *Gramatika e gjuhës shqipe*. 3rd edition, vol. 1. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë.
- Deumert, A. (2010). Imbodela zamakhumsha – reflections on standardization and destandardization. *Multilingua*, 29, 243–264.
- Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*. (1973). Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë.
- Gjinari, J., Beci, B., Shkurta, Gj., & Gosturani, Xh. (Eds.). 2007–2008. *Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe*, 2 vols. Napoli: Univ. degli Studi di Napoli l'Orientale.
- Grohmann, K. K., Kambanaros, M., Leivada, E., & Rowe, C. (2016). A developmental approach to diglossia: Bilectalism on a gradient scale of linguality. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics*, 52(4), 629–662.
- Ismajli, R. (2005). *Drejtshkrimet e shqipes*. Botime të veçanta LXVIII Seksioni i Gjuhësisë dhe i Letërsisë (Libri 29). Pristinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.
- Krasniqi, K. & Koliqi, K. (Eds.). (2017). *Unë dua të dëgjohem: Libër kujtimi me rrëfimet e grave të mbijetuara të torturës gjatë luftës së fundit në Kosovë*. Prishtinë: Integra.
- Leivada, E., Papadopoulou, E., Kambanaros, M., & Grohmann, K. K. (2017). The influence of bilectalism and non-standardization on the perception of native grammatical variants. *Frontiers in Psychology*, 8, 1–11 Article 205.
- Lin, A. (2014). Hip-hop heteroglossia as practice, pleasure, and public pedagogy: Translanguaging in the lyrical poetics of '24 Herbs' in Hong Kong. In A.

- Blackledge & A. Creese (Eds.), *Heteroglossia as practice and pedagogy* (pp. 119–136). Dordrecht: Springer.
- Low, B. & Sarkar, M. (2014). Translanguaging in the multilingual Montreal hip-hop community: Everyday poetics as counter to the myths of the monolingual classroom. In A. Blackledge & A. Creese (Eds.), *Heteroglossia as practice and pedagogy* (pp. 99–118). Dordrecht: Springer.
- Madsen, L. M. (2014). Heteroglossia, voicing and social categorisation. In A. Blackledge & A. Creese (Eds.), *Heteroglossia as practice and pedagogy* (pp. 41–58). Dordrecht: Springer.
- Milroy, J. (2001). Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics*, 5(4), 530–555.
- Nevalainen, T. (2012). English: Variable focusing in English spelling between 1400–1600. In S. Baddeley & A. Voeste (Eds.), *Orthographies in early modern Europe* (pp. 127–165). Berlin: De Gruyter Mouton. Retrieved from <http://ebookcentral.proquest.com>
- Nouguerón-Liu, S. & Warrier, D. S. (2014). Heteroglossic practices in the online publishing process: Complexities in digital and geographical borderlands. In A. Blackledge & A. Creese (Eds.), *Heteroglossia as practice and pedagogy* (pp. 179–197). Dordrecht: Springer.
- Palushi, P. (2016). *Shtrati 13*. Tiranë: Ombra GVG.
- Pietikäinen, S. & Dufva, H. (2014). Heteroglossia in action: Sámi children, textbooks and rap. In A. Blackledge & A. Creese (Eds.), *Heteroglossia as practice and pedagogy* (pp. 59–74). Dordrecht: Springer.
- Ricento, T. (2000). Historical and theoretical perspectives in language policy and planning. *Journal of Sociolinguistics*, 4(2), 196–213.
- Rowe, C. & Grohmann, K. K. (2013). Discrete bilectalism: towards co-overt prestige and diglossic shift in Cyprus. *International Journal of the Sociology of Language*, 224, 119–142.
- Rutten, G. (2016). Historicizing diaglossia. *Journal of Sociolinguistics*, 20(1), 6–30.
- Rutten, G. J., Vosters, R., & Vandenbussche, W. (2014). The interplay of language norms and usage patterns: Comparing the history of Dutch, English, French and German. In G. J. Rutten, R. Vosters, & W. Vandenbussche (Eds.), *Advances in historical sociolinguistics: Norms and usage in language history, 1600–1900: A sociolinguistic and comparative perspective* (pp. 1–17). Amsterdam, NL: John Benjamins Publishing Company. ProQuest ebrary. Web. 23 March 2017.
- Schilling, C. (2016). *Heteroglossia online*. Bern, Switzerland: Peter Lang D. Retrieved from <http://ebookcentral.proquest.com/lib/rit/detail.action?docID=4740790>.

- Sheperi, I. D. (2001 [1927]). *Grammatika dhe sindaksa e gjuhës shqipe: Sidomos e toskënishtes*. Tiranë: Albin.
- Shohamy, E. (2006). *Language policy: Hidden agendas and new approaches*. New York, NY: Routledge.
- Topalli, K. (2005). *Bazat e fonetikës historike të gjuhës shqipe*. Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Universitar.
- Tsiplakou, S., Armostis, S., & Evripidou, D. (2016). Coherence 'in the mix'? coherence in the face of language shift in Cypriot Greek. *Lingua: International Review of General Linguistics*, 172-173, 10–25.
- Vokshi, H. (1959). *Gramatika për klasën e VII e VIII të shkollave fillore*. Prishtinë: Rilindja.
- Woolard, K. A., & Schieffelin, B. B. (1994). Language ideology. *Annual Review of Anthropology*, 23 (1), 55–82.

Julie KOLGJINI

(RE)VALORIZING LINGUISTIC HYBRIDIZATION: THE CASE OF ALBANIAN

Abstract

Recently emphasis has been placed on locating linguistic materials that reveal intermediate and hybrid constructions in language in attempts to address various multifaceted imbalances in language codification, including hegemonic forces of standard language ideology. Such a focus situates Auer's dialect-standard constellations of various European languages in the limelight, thus yielding space for discussions regarding the development of diaglossic repertoires and destandardization tendencies involving centrifugal elements in relation to various centripetal impositions; such constructions allow us "to...explore the linguistic loot forgotten in the folds of time" (Rutten, Vosters, & Vandenbussche, 2014, p. 14). These linguistic dynamics can also be brought to light when codification efforts of Albanian are examined. Such tendencies involving varying degrees of di(a)glossic language practices can be surmised when investigating written and spoken forms of language. Such a trajectory disrupts fixed, homogenizing, and ortholinguistic standardization efforts that have attempted to stymie various language movements. This paper addresses the meshing of heteroglossic forms in various genres, registers, and modes in Albanian in historical and contemporary milieus, thereby highlighting di(a)glossic forces at work in everyday

language practices; an emphasis will also be placed on various situated centrifugal elements, including truncated forms, where language histories and changes ‘from below’ are considered.

Keywords: diaglossia, destandardization, heteroglossia, linguistic hybridization, language ideology, Albanian, non-standard varieties

Zef CHIARAMONTE

DIAKRONIA E ARBËRISHTES SË SIQELISË PËRMES MBISHKRIMEVE

Pervëç veprave letrare, në dorëshkrim a në botim, mbishkrimet janë një tregues i mirë i diakronisë së një gjuhe.

Për italishten, p. sh., mbishkrimet te afresket e kishës nëndhese në bazilikën e Shën Klementit në Romë, ashtu si dhe mbishkrimi kushtues i kishës së Shën Gjergjit në Ferrara, dëftojnë fillesat dhe hapat e parë të gjuhës italyane përballë latinishtes zyrtare.

Tek Arbëreshët e Sicilisë, po ashtu, vërejmë se si arbërishtja është përdorur në mbishkrime, qoftë sepulkrale qoftë përkushtimore, etj, dhe kjo, ndoshta, edhe përpara botimit të *E Mbsuara e krështerë* të Lekë Matrangës.

Tekste e vrojtime

Tekstet 1- 4 i hasim në Horë t'Abëreshëvet / Piana degli Albanesi dhe i japim sipas Zef Skiroit (Schirò, 1923, ff. CVI-CVII), kurse përshtatja e tyre është jona.

1.

CHI [U] BÕÕ PR[Õ] GNÕ FJALÕ *ky u bë për një fjalë*

Ky duket të jetë mbishkrimi më i vjetër. Kohët e fundit ka dalë përsëri në pah mbi portalin e kishës së Shën Mërisë Rruzare në Horë t'Arbëreshëvet, por ndonjë germë është shkatërruar nga moskuidesi i restaurimit. Prandaj tekstin e japim sipas Schiroit të sipërpërmendur, kurse germat në kllapa katrore janë plotësim nga ne, por të rrenjosur mbi doktrinën e Ungjillit të Gjonit, 1, 1-17.

Vitin 1728 e marrim si *terminus ante quem*, ngase dëshmon praninë e mëpërpashme të mbishkrimit. Ky ishte viti, si na thotë Zef Skiroi i ctuar, i një restaurimi tjetër që u bë kishës, e cila më përpara i ishte kushtuar Sh. Venancit.

“*Õ*“-ja është germa e përdorur për “*Ë*“-në e sotme, ku dyfishimi i “*Õ*“-së shënon zanoren e theksuar.

2.

AS TRUARË GÆZUARË

as truar gëzuar

E gjejmë tek pragu i pallatit Matranga në Horë t'Arbëreshëvet.

Vërejmë përdorimin e dygramës “Æ” për të shënuar “Ë”-n, ashtu si vepron Lekë Matranga tek *E Mbsuara*.

3.

MORTJA JOTE GJEGHA IME

mortja jote gjella ime

Shkrimi gjendej mbi rrasën që mbulonte varrin e njërit nga dy vëllezërit Kalimani, në kishën e Shë'Mitrit në Horë t'Arbëreshëvet. Kjo kishë e sh. XVI, sot katedrale e Eparkisë arbëreshe të Sicilisë, në vitet 70 të shekullit të kaluar ka pësuar shumë ndryshime për ta përshtatur në stilin bizantin, kështu që shumë nga mbishkrimet që përmbante fatkeqësisht janë zhdukur! Për fat të mirë transkribimi i Skiroit, na ndihmon për rindëtimin e tyre.

Fjala “**gjellë -a**” përdoret dhe sot në të folmen e Horës përkrah fjalës tjetër “**jetë -a**”, me të cilën edhe përkon.

Këtu është për t'u shënuar përdorimi i dygramës “**GH**” për të dhënë “**LL**”-n sipas tingullit të së folmes lokale të ndikuar nga “**T**” e greqishtes së re, kur kjo ndodhet përpara alfa -s dhe omega -s.

Kemi të bëjmë, pra, me një fonemë frikative sonore glotale (IPA γ), siç ndodh, p. sh., në rrokjen e fundit të fjala *bidalgo* e spanjishtes.

4.

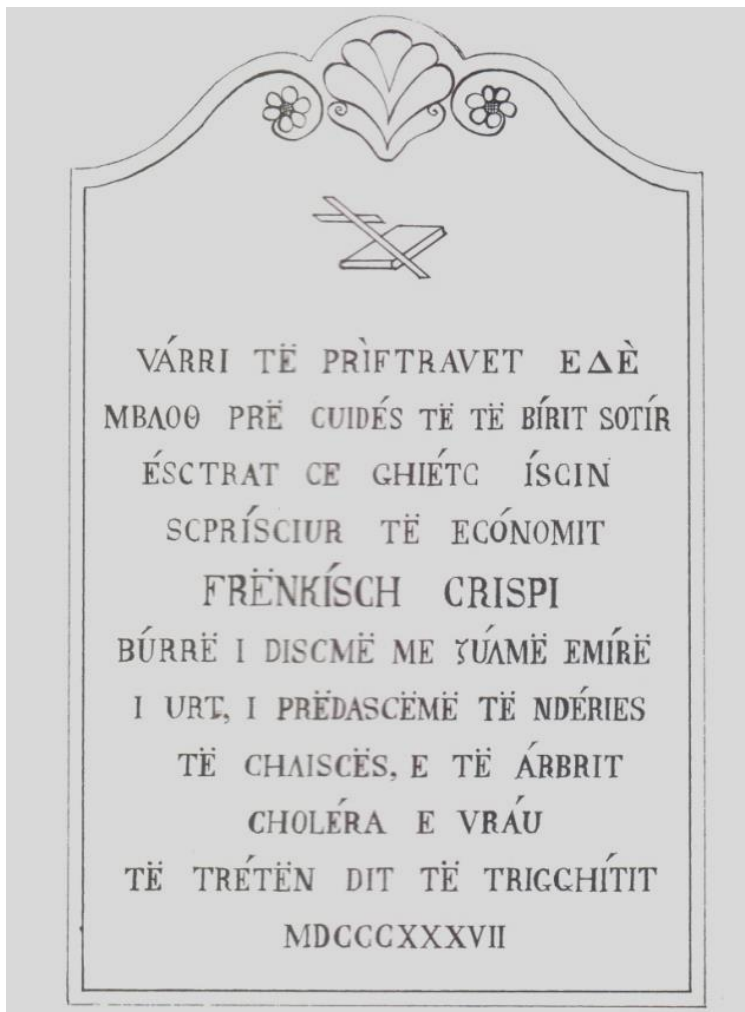
CUITOU SE CHEE TÆ VDECH, TÆ SILLEX BOTÆ

kujtoui se ke të vdeç, të sillesh botë

Gjendet, po ashtu, në të njëjtën kishë, ku shënojmë përpjekjet për të dhënë fonemat arbëreshe me alfabetin italian.

Le të kalojmë tani në Pallac / Palazzo Adriano ku, te Kisha e Madhe, gjejmë dy rrasa varri të datuara 1837 e 1866.

5.



*rrasë mermeri në varrin e Frengjisë Krispit, sh. XIX. Palazzo Adriano,
Kisha e Madhe e Arbëreshëve*

VARRI TË PRIFTRAVET EDHE
 MBLJOTH PRË KUJDES TË TË BIRIT SOTIR
 ESHTRAT ÇË GJETK ISHIN
 SHPRISHUR TË EKONOMIT
FRANQISK KRISPI
 I DISHMË ME ZULJMË E MIRË
 I URT, I PRËDASHËMË TË NDERIES
 TË KLJISHËS, E TË ARBRIT

HOLERA E VRAU
TË TRETËN DIT TË TRIGJITT
MDCCCXXXVII

6.



rrasë mermeri në varrin e Frengjishtë Darës, sh. XIX. Palazço Adriano, Kisha e Madhe e Arbëreshëve

HTU ESHTRATË VETMË
SHPIRTI NË KIEL
LJIPISIA TE GJITH ZËMËRAT
ZULJMA E MIRË GJTHASAITNA
TË

FRËNKISHKËS DARA
I SHOKI NDRIC DARA
E TË BILJTË
GAVRILJI, KOLJA, MARUKIA, ANA, E RINA
TË PËLJOTËM, E TË HELJMUAM
I VUN HTË KUJTIM
TE DITA TË VËDEKJES E SAHJË
XXII TË KALENDORIT
MDCCCLXVI

Këto dy rrasa mermeri, me mbishkrimet e tyre, janë një mrekulli gjuhësore: shënojnë kulmin e ndërgjegjëgjëshmërisë së gjuhës arbëreshe dhe japin një shembull domethënës të përdorimit të saj me shkrim.

Vërejmë aty përdorimin e disa germave të alfabetit grek për të plotësuar fonemat e arbërishtes që mungojnë në latin/italishten.

Ato janë:

“Δ” për “DH”-n, “Θ” për “TH”-në, “Ζ” për “Z”-në, “Λ” për tingullin “Lj”, “X” për tingullin “Hj”.

Kemi këtu aplikimin e një rregulle jo të shkruar, por gjithnjë të ndjekur nga shkrimtarët arbëreshë, dmth.: *atje ku nuk mënd arrish me arbërishten, u ndihmo me greqishten në vend që të huazosh nga areali italian.*

Gjë që, kundrejt italianizmave që hasim te Buzuku, lidhet me traditën bizantine e Arbëreshëve, dhe është tërësisht e kuptuashme në mjedisin kulturor të tyre, ku greqishtja ishte kulmi i edukatës klasike përveç se luante rolin e gjuhës liturgjike.

Kthehemi edhe një herë në Horë t’Arbëreshëvet, poashtu në kishën e Shë’Mitrit, ku në krye të koridorit që të shpie në sakristinë, ruhet një rrasë mermeri me mbishkrimin që Bashkia, *NOBILIS PLANÆ ALBANENSIVM CIVITAS*, i pati kushtuar Dhimitër Kamardës vitin 1921.

Mbishkrimin e diktoi poeti Zef Skiroi, plaku, i cili aso kohe ishte drejtori i Institutit Oriental në Napoli dhe titullar i katedrës së gjuhës dhe letërsisë shqipe në po të njëjtin Institut.

Përveç thjeshtësisë së gjuhës, kemi ketu një shembull se si alfabeti i Manastirit nuk arriti menjëherë të mbulonte mbarë arealin arbëro/shqiptar: vërejmë se si autori i tekstit, ende në vitin 1921, vazhdon të përdorë “KJ” -në vend të “Q” -së dhe “Æ” -në vend të “Ë”-së.

Duhet nënvizuar se intelektualët arbëreshë, duke filluar nga poeti Zef Skiro, dhespoti Pal Skiro zbuluesi i *Mesharit*, prof. papa Tani Petrota titullari i katedrës së

shqipes në Universitetin e Palermos, ... deri te kryeprihti papa Gjergji Skiro, parapëlqenin të ashtuquajturin *Alfabet i Horës* në vend të atij të Manastirit.

7.



rrasë mermeri në kujtim të Dhimitër Kamardës, sh. XX. Piana degli Albanesi, Kisha e Shë' Mitrit

Të njëjtin alfabet, përveç se te fletushka javore e Pal Skiroit *Fjala e t'In' Zoti*, e hasim në mbishkrimin e ish-altarit “alla bizantina” te kisha e Sëndahstinës / Santa Cristina Gela.

Tekstin, tashmë të zhdukur, e nxjerrim nga Chiaramonte, 1967, f. 12.

8.

***KJO TRIESË SHEJTE KLE BEKUARË
TE E PESËMDHIETËTA DIT E TETORIT TË VITIT MCMXXII. PAPAS
LISHËNDËR ORTAGJI NË VENT PAROKU***

Më në fund, japim këto dy mbishkrime të reja, ku, në të parën, gjejmë të zbatuara, përveç Monastirit, edhe rregullat drejtshkimore të Kongresit të vitit 1972, kurse, në të dytën, duket qartë mohimi i çdo njohurie gjuhësore.

9.



rrasë përkujtimore e Nikola Barbato-s.viti 2016. Piana degli Albanesi, balli i Pallatit të Bashkisë

10.



pllakë rrugje e vitit 2017. Piana degli Albanesi

Përfundime

Duke vëzhguar tekstet e mbishkrimeve të mësipëme, përveç ndërtimit të një diakronie të shkruarit arbërisht, përulemi me respekt përpara kujdesit të madh që të vjetrit i kushtuan gjuhës së tyre dhe përpjekjeve për ta shkruar atë.

Nga gjithë kjo, mund të nxjerrim edhe këto përfundime:

- Alfabeti latino/italjan është përdorur gjithnjë te letërsia arbëreshe në Siçili qysh nga Lekë Matranga, duke veçuar Dhimitër Kamardën (1866) që përdori vetëm gërmat e greqishtes për të dhënë tekstet arbërisht dhe arvanitisht.

- Për sa i përket përdorimit të greqishtes, duhet nënvizuar se, paralelisht me latinishten e përdorur zakonisht te Kisha Katolike latine për aktet zyrtare, te Kisha Arbëreshe, përdryshe, qysh në fillim u përdor greqishtja për të regjistruar pagëzimet, kurorezimet, vdekjet, etj.

- Kur nga dygjuhësia fillestare, arbërisht/greqisht, fitoi përfundimisht arbërishtja, edhe priftrat arbëreshë filluan të përdornin latinishten për të dhënë të njëjtin dokumentacion protokollar.

- Arbërishtja, e lëvruar zakonisht nga të njëjtit priftra që në liturgji përdornin greqishten bizantine, ka dhënë dhe ende jep, siç dihet, jo pak prodhime letrare.

- Mbishkrimet janë shembujt e përpjekjeve të një gjuhe që, e përdorur gjerësisht në të folur, kërkon që të lërë gjurmë edhe në të shkruar.

- Antikiteti i këtire përpjekjeve dëfton se si Arbëreshët e Siçilisë u dhanë mbishkrimeve në arbërisht të njëjtin dinjitet publik barabar me greqishten, latinishten dhe italishten, gjë që tek Arbëreshët e tjerë e hasim aty-këtu vetëm në ditët tona, sidomos në titullimin e rrugëve porsì pasojë e ligjit mbi Pakicat gjuhësore (1999).

- Sipas nesh kjo rrjedh nga pozita e veçantë që gëzonte Kisha e Siçilisë që nga koha e Normanëve, sh. XII, e deri te Burbonët, sh. XIX. Ç'është e vërteta, vetëm te pjesa ishullore e Mbretërisë së Napolit dhe të Sicilisë mbreti ushtronte privilegjet e lejuar nga Papati me *Apostolica Legatia* -n dhe i përdorte gjithnjë në favor të komunitetit arbëresh, tek i cili elementi kulturor, lidhur me traditën kishtarë bizantine, luante rolin kryesor në ndërgjegjen kombëtare.

Arbërishtja, ndërkaq, e lënë deri vonë jashtë përdorimit liturgjik dhe shkollor, mbeti në nivelin e gjuhës së komunikimit gojor dhe është dita ditës më vështirë t'i ndërrohet kursi pa një ringjallje të ndërgjegjes historike nga ana kishtarë dhe pa qasjen virtuoze e qeverive të Sqipërisë e të Kosovës.

Bibliografia

CAMARDA, Demetrio, *Appendice al Saggio di Grammatologia comparata...*, Prato 1866.

CHIARAMONTE, Zef, *Pozita juridiko-shoqërore e kolonive arbëreshe në Sicili nëpër shekuj*, Universiteti i Prishtinës: Fakulteti i Filologjisë, Seminari [32] Ndërkombëtar për gjuhën Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, Prishtinë, 2013/2, f. 185-192.

CHIARAMONTE MUSACCHIA, Giuseppe, *Notizie sulle origini e sulla storia della Colonia albanese di S. Cristina Gela (Palermo)*, estratto dall'Annuario 1966-67 del Centro Internazionale di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo.

ITALIA-repubblica, Legge n. 482/1999.

SCHIRÒ, Giuseppe, *Canti tradizionali ed altri saggi delle Colonie albanesi di Sicilia*, Napoli, 1923.

Giuseppe CHIARAMONTE

**DIACRONIC DEVELOPMENT OF THE ARBERISHTJA OF SICILY
THROUGH INSCRIPTIONS**

Abstract

In addition to the author's works, the inscriptions, both sepulchral and dedicatory or of other type, contribute to illustrating the diachronic development of a language.

Among the Arbëreshë of Sicily, a considerable number of inscriptions reveals the uninterrupted use of the Albanian language, perhaps preceding the same work by Lekë Matanga (1591), and the constant effort for its orthographic result.

Many of them, which have disappeared for the passage of time and human neglect, are witnessed by works of various authors, others, still existing, are shown in photographic images.

From the reading of the texts, the scholar can get phonological, philological and diachronic considerations.

Haki HYSENAJ

VARIETETET GJUHËSORE NË PARLAMENTET E SHQIPËRISË DHE KOSOVËS - PËRKIME DHE DIFERENCA

Abstrakt

Duke u nisur nga konstatimi se pranimi formal i varietetit të kodifikuar përvetësohet përmes ndërmjetësve dhe autoriteteve, siç janë qeveria, sistemi arsimor, mjetet masive të komunikimit, institucionet fetare dhe establismenti kulturor (Fishman) hulumtimi “*Varietetet gjuhësore në parlamentet e Shqipërisë dhe Kosovës-përkime dhe diferenca*” përqendrohet në studimin e varietetit të folur të shqipes standarde nga kuvendarët e legjislacioneve të parafundit të dy qeverive shqiptare, të Shqipërisë dhe të Kosovës.

Si institucion i rëndësishëm i shtetit, kuvendi ka ndikim në zhvillimin dhe përhapjen e varietetit të gjuhës standarde. Ky ndikim vërehet në Shqipëri dhe në Kosovë. Zhvillimet jo gjithmonë janë të njëjta, prandaj hulumtimi ynë mëton të vërë në pah përkimet dhe diferencat në zhvillimin dhe përhapjen e këtij varieteti.

Në fokus të hulumtimit janë përzgjedhjet leksikore, regjistrat dhe stilet e përdorura nga kuvendarët e të dyja shteteve. Këto struktura hulumtohen në situata të ndryshme gjuhësore të përdorimit të varietetit standard dhe të varieteteve të tjera që dalin në diskursin ligjërimit të kuvendarëve të Shqipërisë e të Kosovës. Gjuha e këtij institucioni identifikohet si gjuhë e administratës.

Hulumtimi është josistematik dhe i rastit, ndërsa realizimi i tij mbështet në matjet empirike të varieteteve të folura në këto dy institucione.

Fjalët kryesore: varietet gjuhësor, përzgjedhje leksikore, stil, regjistër, gjuhë e administratës, përkime, diferenca.

1. Hyrje

Gjuha e përdorur në institucionet e shtetit, përfshirë këtu edhe kuvendin, është varietet publik që gëzon prestigj ndaj varieteteve të tjera. Dy variantet e realizimit të saj, i shkruari dhe i foluri, në shumicën e rasteve, në të dy kuvendet shqiptare, në atë të

Shqipërisë dhe të Kosovës, realizohen në varietetin standard. Në radhë të parë, ky konstatim vlen për fjalimet e shkruara paraprakisht, sepse, siç do të shihet në këtë punim, gjuha e debateve, që nënkupton “*të folurit si prodbim i drejtpërdrejtë*”, ngërthen në vete edhe zgjedhje të tjera gjuhësore jo të normuara.

Praktikisht, gjuha e kuvendit e identifikon varietetin standard të shqipes, i cili, duke qenë me prestigj ndaj varieteteve të tjera, mendohet se ka impakt mbi rrjedhat e standardit dhe si e tillë, krahas gjuhës së institucioneve të tjera publike, ndikon edhe në përvetësimin dhe përhapjen e këtij varieteti të shqipes.

Mirëpo, siç do të shihet në këtë punim, gjuha e folur në këto dy institucione shpesh është e përzier edhe me variante gjuhësore jostandarde. Alternativat gjuhësore reflektojnë zgjedhjet personale, të cilat në radhë të parë përcaktojnë individualitetin e folësve kuvendarë. Në shumë raste këto zgjedhje janë pjesë e idiomave dialektore, që dalin të varura nga domeni i përdorimit e ndonjëherë edhe nga niveli i formalitetit të bisedës (Rugova. B. & Sejdiu-Rugova, 2015: 85).

Hulumtimi ynë tregon se këto zgjedhje nuk e ulin (vështirësojnë) nivelin e diskursit, ndërkohë që në situata të ndryshme reflektojnë edhe ngjyresa ekspresive, duke e bërë kështu gjuhën e këtij institucioni më “*liberale*” e më të pasur. Përzgjedhjet e këtilla gjuhësore janë më të shumta në varietetin e folur në Kuvendin e Shqipërisë.

Për ta ilustruar këtë konstatim do të përmendim shembujt: “*Me ty besoj e mbyllëm herën e kaluar përsheshin me atë lugën e madhe sa jeni dy vetë*”. Ky shembull është vetëm një nga shembujt e shumtë që ilustron përdorimin metaforik të njësisë **përsheshin** dhe **lugën e madhe**, artikuluar nga Edi Rama (shih: <https://www.youtube.com/watch?v=VsaKEkMgoDA>). Sipas Pierre Guiraud, stili është i definuar edhe nga pozitat e personave dhe të gjinive (Guiraud, 1997 :17).

Në rastet si ky, ndonëse zgjedhja gjuhësore nuk është e karakterit dialektor, shënjesit leksikorë: **përshesh**, **lugë e madhe** ose edhe në rastin tjetër: **kazan politik**, **tepsi**... shënjesit e përmendur bartin ekspresivitet të caktuar, duke anuar edhe nga njëjtësimi me stilin satirik.

Para së gjithash, stili informativ është karakteristik për gjuhën e këtij institucioni. Guiraund stilin e sheh si “*shmangie gjuhësore*” (Po aty, f. 83). Pavarësisht kësaj, zgjedhjet si në shembujt më lart, ndikojnë në zëvendësimin e stilit informativ me stile të tjera, që do të thotë se zgjedhjet gjuhësore ndikojnë në ndërrimin e stileve të ligjërit (style-shifting) <https://www.youtube.com/watch?v=ykyveA1ywvo>.

Duhet thënë që në krye të herës se varieteti i gjuhës së folur në Kuvendin e Shqipërisë shquhet për përdorim më të dendur regjistrash e stilesh të ndryshme. Në këtë mes, stili ekspresiv, në situatat kur realizohen debate deputetësh, është më i shpeshti.

Bazuar në funksionin shprehës të gjuhës (Rugova. B. & Sejdiu-Rugova, 2015: 80), në këtë institucion del shumë i përdorshëm edhe stili ironik, i cili, në situata të caktuara, reflekton edhe konotacione të sarkazmës. Shembuj tipik për këtë tip stili do të përmendnim shprehjet: “**atdheu i kryeministrit**” (shih: https://www.youtube.com/results?search_query=Fjalori+%22perl%C3%AB%22n%C3%AB+Kuvend%3AQen+i+madh).

Ndërsa, në gjuhën e kuvendarëve të Kuvendit të Kosovës përdorimi i stileve është më i kufizuar. Në këtë mes, të shprehurit ekspresiv është pak i pranishëm. Ndërsa, regjistrat leksikorë, që identifikohen si zgjedhje gjuhësore, përdoren zakonisht në debatet gojore midis kuvendarëve. Përdorimi i tyre del të jetë i përcaktuar nga rrethana të ndryshme që shoqërojnë debatin. Provokohet nga funksione të caktuara gjuhësore që ata kryejnë, por edhe nga situatat folëse. Megjithatë, këto zgjedhje përgjithësisht nuk bartin kuptime të dyta, që do të thotë se komunikimi edhe në këto rrethana në Kuvendin e Kosovës realizohet më i drejtpërdrejtë.

Por në rastet: *mos u zgërdhi, paçavra, banda kriminale, rrugaçë, hajna, terroristë* ose *kapje e shtetit, polici e kapur, gjyqësi e kapur, autostradë e krundeve* (shih: <https://www.youtube.com/watch?v=ou467ojhorc>) këto zgjedhje identifikohen si mjete gjuhësore, të cilat përdoren për fyerje, sharje dhe etiketime. Këto zgjedhje dhe të tjera të ngjashme tejkalojnë semantikën e figurshme të ironisë dhe kalojnë në sarkazëm. Regjistrat e këtillë janë gjithnjë e më të shpeshtë edhe në gjuhën e kuvendarëve kosovarë. Ky shtim regjistrash rritet krahas kundërshtive politike gjithnjë e më të mëdha midis grupeve parlamentare të Kuvendit të Kosovës, prandaj konstatimi se *zhvillimet gjuhësore të grupeve të caktuara shoqërore janë të përafërta* (Heller, Monica&Richard J. Wastts, 2007: 162) përligj këtë përfundim.

Gjuha e kuvendit, në radhë të parë, nënkupton shkëmbimin gjuhësor ndërmjet anëtarëve të këtij institucioni. Megjithatë, ky varietet gjuhësor i përdorur në të i takon sferës publike të komunikimit, prandaj kryen edhe funksionin e tërheqjes së vëmendjes e të bindjes edhe të publikut të gjerë. Ky qëllim arrihet duke shfrytëzuar funksionet themelore të gjuhës, si atë *informativ, ekspresiv e nxitës* (Rugova. B. & Sejdiu-Rugova, 2015: 80).

Analiza jonë tregon se këto funksione janë pjesë organike e diskursit politik të anëtarëve të këtyre dy kuvendeve. Informimi është padyshim aspekti kryesor i gjuhës së këtij institucioni. Ky mision realizohet më besnikërisht në situatat kur kuvendarët i lexojnë tekstet e përgatitura paraprakisht. Analiza tregon se në këto raste kuvendarët përpiqen të realizojnë varietetin gjuhësor standard, duke u përpjekur që “*sinjalet vizuale*” t’i shndërrojnë sa më besnikërisht në “*sinjalet akustike*”.

Nga ana tjetër, në këto situata stili i ligjërimit zakonisht reflekton neutralitet, prandaj gjuha e folur përfaqëson varietetin standard të shqipes, natyrisht me nuanca të ndryshme gjuhësore të karakterit rajonal, përdorimi i të cilave kushtëzohet nga faktorë të ndryshëm sociolinguistikë.

Në rastin tonë, funksioni ekspresiv i gjuhës së folur zakonisht del në pah në situatat kur deputetë të caktuar shprehin emocione, të shumtën e rasteve me ngjyresë pezhorative. Tekstet e këtyre fjalimeve janë të pashkruara, prandaj gjuha e përdorur realizohet spontanisht, që do të thotë se ajo nuk u nënshtrohet parimeve e rregullave preskriptive. Fjalimet e këtij lloji paraqesin më së miri shkallën e përvetësimit të varietetit standard të shqipes së folur dhe për më shumë edhe evoluimin që mendohet të ketë ndodhur në shqipen standarde në këta dhjetëvjetëshat e fundit.

Hulumtimi ynë tregon se varieteti gjuhësor i folur i kuvendarëve të Shqipërisë ka elemente të shumta ekspresive dhe zakonisht realizohet në debatet midis pjesëtarëve të grupeve të ndryshme politike. Matjet sasiore të mjeteve gjuhësore që shprehin emocion, fillimisht në formë humori, në varietetin gjuhësor të përdorur në këtë institucion, njëjtë si edhe në Kuvendin e Kosovës, por në rastin e parë me vëllim më të madh, gradualisht tejkalojnë nivelin normal të përdorimit dhe, bazuar në të gjeturat tona, më pas gjenerojnë konotacione të ironisë e të fyerjes, e madje ndonjëherë kalojnë edhe në nivelin e sarkazmës.

Në Kuvendin e Shqipërisë janë të njohura fjalimet me sens humori midis Edi Ramës dhe të kundërshtarit të tij politik, Sali Berishës. Në fakt humori ka ndikim në gjendjen shpirtërore të pjesëmarrësve në ligjërime. Alison Ross gjuhën e humorit e përcakton mjaft me ndikim, pasi, sipas tij, satira politike “*transformohet*” në shaka, përmes së cilës krijohen miqësi brenda një grupi dhe përjashtime brenda grupit tjetër (Ross, Alison. 2005 :xi). Këtë aftësi të përdorimit të gjuhës në këtë funksion, sipas matjeve tona, e kanë disa nga kuvendarët e Shqipërisë. Edi Rama përdor një regjistër të pasur leksikor për diskursin e humorit me qëllime të caktuara. Variablat gjuhësore, të përdorura prej tij për këtë qëllim, plotësojnë në masë të madhe “*kërkesat e normës*” së varietetit standard. Po nga matjet tona del se edhe Sali Berisha zgjedh regjistra të caktuar për këtë tip diskursi. Madje, Berisha përzgjedhjen e njësisë leksikore e bën nga leksiku i profesionit të tij primar, si: **psikologji, xheloz, rendiment, këshillë medikale...** (shih. <https://www.youtube.com/watch?v=3XnNGll6YJk>).

Nga ana tjetër, zgjedhjet leksikore: **plehra, fundërrinë, këlyshë, kodosh, budallenj** (shih. https://www.youtube.com/watch?v=nQ8uqf_5PyI), ose: **qen i madh, fshesë e hekurt, plak idiot** (shih: https://www.youtube.com/watch?v=nQ8uqf_5PyI), si dhe: “**Jepini një rrotë sallami të mbyllë gojën**”, “**...e mori piperonin në gojë**” (shih: https://www.youtube.com/results?search_query=Ky+

parlament+duhet+t%3Bi+drejtohet+drejtësisë) janë disa nga treguesit gjuhësorë të stilit ironik dhe metaforik, të përdoruar në debatet spontane midis kuvendarëve të Kuvendit të Shqipërisë. Por, në disa nga regjistrat e ironisë, siç shihet nga shembujt e përmendur, shpërfaqet sarkazma si mjet i denigrimit të bashkëdebatuesit. Rastet e këtilla janë të shpeshta në varietetin gjuhësor të gjuhës së kuvendarëve të Shqipërisë.

Fishman thekson se varieteti standard përhapet nga të ashtuquajturit ndërmjetës, ku bëjnë pjesë institucionet qeveritare, arsimore, kulturore, mjetet e komunikimit masiv (Fishman, 1978: 45). Ndonëse, kuvendi nuk paraqet institucionin kryesor për përhapjen e varietetit standard, megjithatë gjuha e përdorur në të nuk ka dyshim se ndikon në përhapjen dhe zhvillimin e këtij varieteti. Gjuha e përdorur në këtë institucion reflekton qartazi ndryshimet që kanë ndodhur në gjuhë, qoftë ajo edhe gjuhë e administratës, pas rënies së ish-sistemeve shoqërore në Shqipëri dhe në Kosovë dhe pas ndryshimeve të tjera të mëdha që ndodhën në të dy vendet. Në këtë mes, një studim për gjuhën e administratës tashmë të dy shteteve të pavarura shqiptare do të mund të përcaktonte shkallën e zhvillimit edhe të terminologjisë administrative dhe kahet e zhvillimit e të pasurimit të saj.

Studimi “*Varietetet gjuhësore në parlamentet e Shqipërisë dhe Kosovës-përkime dhe diferenca*” bazohet në korpusin e hartuar nga inserte fjalimesh e debatesh të kuvendarëve të këtyre dy kuvendeve, të plasura në rrjetin social www.youtube.com.

2. Korpusi dhe subjektet folëse

Kohëzgjatja e materialit të analizuar është 2 orë e 30 minuta. Shumica e fjalimeve janë lexime të materialeve të përgatitura paraprakisht. Për qëllime të analizës kemi analizuar edhe gjuhën e debateve d.m.th. gjuhën spontane të folur nga deputetët. Të folurit spontan reflekton origjinalitetin e varieteteve gjuhësore që përdorin folësit e një gjuhe të caktuar (Labov, 1972), që do të thotë se debatet e përzgjedhura për analizë gjuhësore shpërfaqin gjuhën e natyrshme të deputetëve, e cila del të mos jetë gjithnjë gjuhë rregullash.

Këto materiale i kemi transkriptuar dhe mbi bazën e tij kemi përshkruar varietetin gjuhësor që përdoret në këto institucione.

Për të përzgjedhur subjektet e këtij hulumtimi është dashur të përcaktohem për ndonjë kriter të qëndrueshëm. Jemi mbështetur në vlerësimin e aktivitetit të deputetëve, të bërë nga organizata të ndryshme joqeveritare. Çdo përcaktim tjetër përzgjedhjes sonë i jepte konotacion subjektiv. Prandaj, për rastin e Shqipërisë si kriter kemi zgjedhur matjet e bëra nga Instituti i Studimeve Politike (shih: <https://www.zemraetiranes.alp=606->

deputetet), kurse për përzgjedhjen e subjekteve folëse të Kuvendit të Kosovës jemi bazuar në matjet e bëra nga Instituti Demokratik i Kosovës (shih: https://www.google.com/search?rlz=1C1OPRB_enXK575XK575&q).

Instituti i Studimeve Politike, nga 140 deputetë sa ka Kuvendi i Shqipërisë, ka identifikuar 20 prej tyre të kenë qenë më aktivët në seancat plenare në legjislaturën e parafundit. Është periudha 2013-2017. Ne kemi analizuar vetëm gjuhën e 5 deputetëve më aktivë: Edi Rama, Sali Berisha, Ben Blushi, Jozefina Topalli dhe Erion Braçe.

Instituti Demokratik i Kosovës, nga 120 deputetët e Kuvendit, më aktivët në legjislaturën e parafundit ka renditur: Faton Topallin, Smajl Kurteshin, Time Kadrijajn, Bekim Haxhiun dhe Shaip Mujën.

Sipas biografitë së kandidatëve, të gjithë kanë përgatitje të lartë shkollore dhe para se të hynin në politikë kanë ushtruar profesione të tjera.

Për të argumentuar pohimet e cekura për segmente të veçanta të varieteteve gjuhësore të të dyja kuvendeve, ndonjëherë kemi shfrytëzuar edhe sekuenca të pakta të fjalimeve politike të disa deputeteve të tjerë. Të gjitha rastet shënohen besnikërisht në punim.

3. Të gjeturat

Siç u pa edhe më lart, përmes këtij hulumtimi kemi provuar të përshkruajmë varietetet gjuhësore të përdorura në dy kuvendet shqiptare, në atë të Shqipërisë dhe të Kosovës. Hulumtimi ka qenë i shtrirë në analizimin e realizimit fonetik të këtyre varieteteve, në përshkrimin e përzgjedhjeve leksikore, të stileve dhe të regjistrave të caktuar gjuhësorë.

Vështruar nga aspekti fonetik analiza e materialit të përzgjedhur ka dëshmuar se realizimi i varietetit të gjuhës së folur standarde në dy kuvendet shqiptare ka përkime të shumta, por edhe diferenca. Përkime dhe diferenca fonetike dalin edhe brendapërbrenda të njëjtit varietet.

Në rastin e gjuhës së folur në Kuvendin e Shqipërisë dallimet hetohen në shqiptimin e njërive tingullore. Ato, në radhë të parë, pasqyrojnë origjinën e deputetëve. Në këtë mes, varieteti gjuhësor i Jozefina Topallit dhe i Sali Berishës identifikojnë folësit me më së shumti variacione shqiptimore të karakterit lokal, ndërkohë që 3 subjektet e tjera varietetin e shqipes standarde e realizojnë mbi bazën e modelit vokal të toskërishtes, të përzier ndonjëherë edhe me pak elemente që tashmë e shquajnë të folmen e Tiranës.

Kurse, në rastin e Kosovës, identiteti dhe origjina e subjekteve, gjuha e të cilëve ka qenë objekt studimi, dalin shumë të theksuara pikërisht në shqiptimin e tyre. Secili

nga folësit bart elemente shqiptimore lokale, duke shënuar kështu diferenca edhe brenda “llojit”. Ndërsa, po brenda llojit kanë të përbashkëta dukuritë fonetike e fonologjike të gegërishtes përgjithësisht, në radhë të parë gjatësinë e tingujve zanorë dhe hundorësinë. Kjo e dyta del me pak vlerë funksionale krahasuar me gjatësinë. Pastaj, në këtë mes, duhet përmendur edhe rrafshimin e disa kundërvënieve fonologjike që kanë përfshirë gegërishten, posaçërisht gegërishten verilindore, si dhe tkurrien e grupeve të ndryshme vokaliqe e konsonantike.

Krahasuar me varietetin e gjuhës standarde të folur në Kuvendin e Shqipërisë duhet theksuar se dallimi qenësor i varietetit të folur në institucionin gjegjës në Kosovë ngreh krye në *paafhtësinë e kuvendarëve të Kosovës për shndërrimin e sinjaleve vizuale në sinjale akustike*, që nënkupton të folurit e mbështetur në lexim (Paçarizi, 2011:188-199). Këtë lloj shqiptimi Paçarizi nuk e sheh si “*dispersim të gjuhës së përbashkët*” (Po aty, f. 186), ndërsa Munishi, duke folur për nxënien dhe përhapjen e standardit të shqipes, parapëlqen zhvillimin e tij edhe me “*elemente të varieteteve të ndryshme të shqipes*” (Munishi, 2015: 172).

Matjet tona tregojnë se fjalimet e shkruara paraprakisht në gjuhën standarde ndonjëherë lexohen me vështirësi nga kuvendarët e Kuvendit të Kosovës. Këto vështirësi shpjegohen me problemet sociolinguistike dhe psikolinguistike (Paçarizi, 2011: 164), me të cilat ndeshen folësit e varietetit standard të shqipes, të cilët varietet nativ e kanë dialektin e gegërishtes.

Nga ana tjetër, diferencat e kësaj natyre gjuhëtarët e ndryshëm i përligjin edhe me faktin se “*shqiptimi në një masë më të vogël është subjekt i standardizimit*” (Hudson, 2002: 54). Kjo ka ndodhur edhe me rastin e standardizimit të gjuhës shqipe. Shkrimi nuk ka plotësuar kërkesat e shqipes së folur. Nga ana tjetër, gjatë realizimit të varietetit të folur dallimet lidhen edhe me faktorë të tjerë. Në radhë të parë gjuha e folur reflekton mendimin personal, jo tekstin e shkruar (Hysenaj, 2015: 296), prandaj gjuha e debateve shpërfaq nivelin e përdorimit të varietetit standard dhe të varieteteve të tjera jostandarde, të cilat, në situata të caktuara, identifikohen me regjistra dhe stile të veçanta. Në rastin e Kosovës, në këto situata gjuhësore, pasqyrohet më së miri realiteti gjuhësor i përdorur në këtë institucion shtetëror.

Në anën tjetër, edhe përzgjedhjet leksikore për efekte ligjërimi në aspektin kualitativ janë të përafërta, ndërkohë që në aspektin sasior kuvendarët e Kuvendit të Shqipërisë i përdorin më dendur. Fjalët **efendi**, **kazan**, **tepsi**... janë karakteristike për stilin joformal të shumë kuvendarëve të Shqipërisë, ndërsa fjalët: **spiun**, **bashkëpunëtor**, por edhe shprehjet: “**je bo si Skënderbegi**”, “**!pin gishtin**”, “**miza mas veshit**” janë pjesë e diskursit agresiv gjuhësor të deputetëve të

Kuvendit të Kosovës (<http://www.kosovalive360.com/brengos-diskursi-agresiv-gjuhesor-i-politikaneve.html>).

Dallimi më kualitativ dhe më sasior midis varietetit gjuhësor të përdorur në Kuvendin e Shqipërisë dhe të Kosovës qëndron në shumëllojshmërinë e përdorimit të regjistrave dhe të stileve të ligjërimit.

Shumica e deputetëve të Kuvendit të Kosovës mjaftohen me fjalimet e shkruara, të cilat nuk reflektojnë saktësisht varietetin e folur të tyre. Duke hezituar të jenë pjesë debatesh, shumica prej tyre ligjërimin brenda kuvendit e realizojnë në stilin formal, natyrisht të realizuar sipas modelit shqiptimor që tashmë është “*standardizuar*” në të folmen e Kosovës. Përfashtim bëjnë një numër i vogël deputetësh. Duke marrë pjesë në debate, që kushtëzohen nga situata e faktorë të ndryshëm, këta kuvendarë përdorin njësi të ndryshme gjuhësore dhe rrëshqasin në stile të tjera ligjërimi. Studimi ynë tregon se më i zakonshmi është stili ironik dhe ai zhvlerësues, për të cilët janë dhënë shembuj të mjaftueshëm në kuadër të këtij punimi. Zgjedhjet gjuhësore për realizimin e tyre ndonjëherë përfaqësojnë edhe idioma të ndryshme dialektore që lidhen me origjinën e folësve.

Ndërsa, varieteti gjuhësor i përdorur në Kuvendin e Shqipërisë shquhet për realizim më të përafërt me varietetin e gjuhës standarde. Sa i përket përdorimit të regjistrave e të stileve të ligjërimit, analiza jonë dëshmon se deputetët e këtij institucioni janë më të lirshëm në këto përzgjedhje. Madje, përzgjedhjet gjuhësore janë jo vetëm të karakterit idiomatik, por edhe të fushave të tjera, që lidhen ndonjëherë edhe me profesionin e pjesëmarrësve në debate.

Debatet verbale brenda këtij kuvendi i takojnë stilit joformal të ligjërimit, prandaj gjuha e përdorur është e mbushur me zgjedhje gjuhësore që potencojnë ironinë, fyerjen, zhvlerësimin e kundërshtarit politik përmes gjuhës diskriminuese. Edhe për këtë çështje janë dhënë shembuj të mjaftueshëm në përshkrimin e bërë në kuadër të këtij punimi.

Çështja e fundit e trajtuar në këtë punim lidhet me gjuhën e përdorur nga dy deputetet femra të këtyre kuvendeve. Përgjithësisht është e pranuar se femrat janë më të kujdesshme në përdorimin e varietetit standard. Matjet tona tregojnë të kundërtën. Jozefina Topalli e Kuvendit të Shqipërisë dhe Time Kadrija e Kuvendit të Kosovës, në varietetet e tyre gjuhësore, madje edhe në rastet kur lexojnë materiale të përgatitura paraprakisht, reflektojnë gjuhë të karakterit dialektor. Shtrirja e hulumtimit në varietetin gjuhësor të përdorur edhe nga deputete të tjera të këtyre kuvendeve sigurisht se do të përmbyste këtë konstatim. Madje, një studim i tillë do të dilte interesant për shumë aspekte.

Për fund do të thoshim se matjet tona vërtetojnë se dy kuvendet shqiptare, ai i Shqipërisë dhe i Kosovës, në stilet formale të ligjërimit përdorin varietetin standard të shqipes, natyrisht me modele të ndryshme shqiptimi, regjistra dhe stile që dallojnë në përmasa të caktuara mes vete. Këto variete kanë prirjen e zhvillimit dhe të pasurimit të mëtejme me zgjedhje regjistrash të rinj dhe rifunksionalizim regjistrash gjuhësorë të idiomave të ndryshme dialektore.

Nga ana tjetër, përdorimi i stileve të ndryshme të ligjërimit, përpos stilit informativ, gjuhën e këtij institucioni e largojnë nga ngurtësia e gjuhës së administratës dhe e bëjnë më të pranueshme nga folësit e shqipes standarde. Edhe këtu duhet parë prirjet e akëcilit institucion, gjë që nuk është bërë në kuadër të këtij punimi.

Literatura

- Rugova, Bardh & Sejdiu, Rugova (2015). Hyrje në gramatikën e tekstit të gjuhës shqipe, Trembelat, Prishtinë.
- Guiraud, Pierre (1997). Stilistika, Prishtinë.
- Heller, Monica & Richard J. Wastts (2007). Style and Social Identities, Berlin.
- Ross, Alison (1998). The language of Humor, London and New York.
- Fishman, Joshua A. (1978). Sociolinguistika vezika, Svijetlost, Sarajevo.
- Labov, Wiliam (1972). Sociolinguistic Paternss. Univeresity of Pensylvania Press. Në: <http://www.upenn.edu/pennpres/book/>
- Paçarizi, Rrahman (2011). Shqipja standarde në parametrat psikolinguistikë, Pen, Prishtinë.
- Munishi, Shkumbin (2015). Shqipja në epokën e globalizmit. Zeroprint, Prishtinë.
- Hudson, Richard A. (2002). Sociolinguistika, Dituria, Tiranë.
- Hysenaj, Haki (2015). *Shkarjet ortoepike në shqipen e folur dhe statusi i tyre*. Në: Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare.

Haki HYSENAJ

LANGUAGE VARIETY OF ALBANIAN PARLIAMENTS - SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Abstract

Starting from the conclusion that the formal acceptance of the codified variety is captured through intermediaries and authorities such as the government, the education system, mass media, religious institutions and cultural establishment (Fishman) the research *"Language Variety of Albanian Parliaments - Similarities and Differences"* focuses on the study of the spoken varieties of standard Albanian by the assembly members of the latest legislation of the two Albanian governments, that of Albania and Kosova.

As an important institution of the state, the assembly has an impact on the development and diffusion of the standard language variety. This impact is noted in Albania and in Kosovo. Developments are not always the same, thus this research seeks to highlight the similarities and differences in the development and dissemination of this variety by the assembly institution.

The focus of the research is the lexical choices, styles and registers used by parliamentarians of both countries. These structures are explored in different language situations in use of standard varieties and other varieties that arise in the discourse of the Albanian and Kosovo parliamentarians, clearly identifying the administration language.

The research is unsystematic and random, while its realization supports empirical measurements in the field of sociolinguistics.

Key words: administration language, linguistic variety, lexical selection, style, register, similarities, differences.

Xhavit BEQIRI

GJERGJ FISHTA DHE SHKOLLA SHQIPE

Që nga viti 1902, kur e emërua drejtor i Kolegjës Françeskane në Shkodër, deri në çastet e fundit të jetës, krahas angazhimeve të tjera të shumta si meshtar, poet, studiues, diplomat, deputet etj., Gjergj Fishta iu përkushtua arsimit dhe edukimit në gjuhën shqipe. Megjithatë, në historinë e shkollës shqipe Gjergj Fishta do të kujtohet gjithmonë si reformatori i parë, si drejtuesi e mësuesi që kërkoi zyrtarisht nga shteti shqiptar, në cilësinë e parlamentarit, që sistemi arsimor të përmirësohej e të reformohej në të gjitha nivelet e tij. Teksti i tij, *Reforma e arimit n'Shqypni* mund të konsiderohet si platforma e parë për reformën arsimore në shkollën shqipe. Madje, njësoj si shoqëria *Bashkimi*, te e cila Fishta që ndër më aktivët, revistat që udhëhoqi ai, *Hylli i Dritës* dhe *Posta e Shqypnies* u bënë “tryezë” e kuvendimit të të gjitha çështjeve me rëndësi vitale për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare. Gjithnjë sipas një rendi kronologjik (sa ka qenë e mundshme), në këtë tekst jemi përpjekur që ta (ri)vëmë në pah rolin e Gjergj Fishtës në Kolegjin Françeskane, në Kongresin e Manastirit dhe në Komisinë Letrare të Shkodrës. Këto tri “pika”, në fakt, do të jenë edhe nyjat tematike të këtij teksti, që rreket ta trajtojë ndihmesën e Fishtës në këto institucione me ndikim esencial në formimin dhe zhvillimin e arsimit tonë kombëtar, madje duke e përcaktuar jo vetëm udhën e institucioneve edukativo-arsimore, por edhe të atyre letrare, artistike e kulturore në përgjithësi.

Fishta dhe Shkolla Françeskane në Shkodër

Në janar të vitit 1899, me nismën e Prend Doçit (1846-1917), abat i Mirditës, u themelua shoqëria letrare-gjuhësore *Bashkimi* e Shkodrës. Bashkëthemelues të saj ishin: At Gjergj Fishta, Imzot Jak Serreqi, Imzot Lazër Mjedja, Imzot Dodë Koleci, Dom Ndoc Nikaj, Dom Mark Shllaku dhe At Pashk Bardhi. Sipas një shkrimi të Dom Ndoc Nikajt, ndër themeluesit bënin pjesë edhe “emrat e Gjergj Kolecit, Luigj Gurakuqit dhe Nikollë Sheldisë” (Dom N. Nikaj, 1938, f. 69). Besohet se takimeve/mbledhjeve të kësaj shoqërie u bashkoheshin edhe mësuesit më të njohur të kohës, emrat e të cilëve nuk publikoheshin, për shkak se shoqëria ishte regjistruar në administratën e kohës si shoqëri fetare. Porse, data më e rëndësishme që lidhet me të ardhmen e At

Gjergj Fishtës është viti 1902, kur ai u emërua sekretar i Komisarjatit General të Misjonit Françeskan të Shqypnis dhe Drejtues i Shkollës françeskane në Shkodër. Intelktualët më të shquar të kohës i japin jehonë shumë të rëndësishme aktit të emërimit të tij drejtor i kësaj shkolle. Madje, thuajse njëzëshëm, ata vënë në spikamë futjen e gjuhës shqipe si gjuhë mësimi në këtë shkollë, shtimin e numrit të nxënësve dhe shndërrimin e saj në një institucion të rëndësishëm jo vetëm për veprimtarinë edukative-arsimore, por edhe kulturore e atdhetare.

“T’emnuemt e A. Fishtës per Drejtuer të shkollës kje një fat i mirë per perparim te mendimit kombtâr në Shkoder. At Fishta kje i pari Drejtues shqyptâr i Shkollës Françeskane, pse perpara Drejtorët kanë kënë gjithherë të huejë. Kúr a. Fishta muer në dorë drejtimin e shkollës, gjuha e mësimit ishte italishtja, por pak mbrapa si gjuhë mësimi kje vû gjuha shqype. Pra Shkolla Françeskane kje e para shkollë në Shkoder, në të cillen mësimet filluen me u dhanë në gjuhë shqype. A. Fishta gjet në shkollë veç 90 xansa e pak vjetë mbrapa numri i xansavet u shtue deri në 200. Ky numer nuk do t’u duket i vogel atyne qi e dijn se ne Shkoder atëherë ishin edhe dý shkolla tjera, të cillat, sado qi per gjuhë mësimi kishin gjuhen italjane, me gjithkëta ishin ndiekë fort prej Shkodranësh. Nen drejtimin e t’A. Fishtës, posë pesë klasësh fillore, kjënë vû edhe klasët qytetnore”, shkruan P. Bardhi (Bardhi, 1919).

Edhe Karl Gurakuqi (Gurakuqi, 1990), në tekstin *Jeta e veprat e Fishtës*, shkruan thuajse në unison me Bardhin: “I emnuem në vjetin 1902 Drejtuer i Shkollës Françeskane në Shkodër, e cila qysh prej themelimit të saj në vjetin 1861 drejtohej nga të huejt, mendim i parë i tij qe të shtimunit e gjuhës shqipe si gjuhë mësimi. Nën drejtimin e tij shkolla mori një hov të ri, kaq sa në një kohë të shkurtër numri i nxânsvet u bâ prej 90 në 200 e shkoj gjithnji tue u shtuem; e plotsoi me vegla mësimore të reja e me një bibliotekë të pasun, dhe në krye të pak vjetve themeloi pranë saj edhe katër klasë qytetse me kabinet fizike-kimike e me një program të gjânë e të plotë për kursin e ulët të një shkolle të mesme. – *Shkolla e P. Gjergjit* - kështu e quejshin Shkodranët, - u bâ qendra e atdhetarvet, ku në mbramje mledhej djelmnija e qytetit për të marrë këshille e mësim nga goja e Mjeshtrit t’idës kombtare në kryeqytetin e Teutës”.

Bashkëpunëtori i ngushtë i Fishtës, Pater Anton Harapi, pasi i ka vënë epitetin *Shqyptari i madh*, vlerëson se *At Gjergji jo vetëm shkroi, por edhe punoi për edukatën kombëtare*.

“Mâ e madhja veper e tija në kët pikpamje âsht, kur në vj. 1902 shtje gjuhen shqype gjuhë mësimi nder shkollat e jona në Shkodër. Do dijtë, se ky hap n’atë kohë faqe Qeveris ishte një guzim, faqe zotnive shkodranë ishte një utopí, per mos me thanë tjetër, e faqe rretheve tjera mâ të nalta e mâ t’ulta, shikjohei jo vetëm me një farë skepticimi e me sý të shtrëmtë, por gadi e pá gadi, si i rrezikshem.”, shkruan Pater

Harapi (Harapi, 2011, f. 51). Duke e *naltue* vlerësimin e vet për At Fishtë me epitelin *A. Gjergj Fishta është një fatos*, P. Anton Harapi pohon bindshëm: “Arsimi kombtar pat prej Fishtës mâtë madhin kontribut. Shkrimet e tija porsitëksa shkollore, janë faktorë të fuqishem për trajtimin e ndergjegjes kombtare në brezninë e rë, janë normë e pakontestim për të shijue madhninë e fuqinë e gjuhës, janë edhe trashigim i çmueshem, prej kahë marrin shkas e kû mirojn rropamat e një shpirti vertë shqyptar”.

Më 1906, Luigi Gurakuqi botoi librin *Vargënimi në gjuhë shqype*, si traktati i parë shqip për metrikën e stilit, të cilin ia kushtoi At Fishtës. Dy vjet më vonë, më 15 shkurt 1907, Fishta dhe Shtjefën Gjeçovi themeluan bibliotekën e parë shkollore në Shqipëri, duke grumbulluar gjithfarë librash. Profesor Aleksandër Xhuvani, në fjalën e përmortshme pas vdekjes së Fishtës, theksonte se krijimet e Fishtës kanë mbjellë në *zëmër të djelmnisë s’onë dashunin’ e pamasë për treullin e të parëvet dhe për gjuhën amtare*. Xhuvani përcakton dy idealet kryesore të Fishtës: *atdheadashtënija* dhe *ruajtja e gjuhës si dritën e synit*.

“Nuk ka qenë pra Fishta për ne vetëm një poet kombëtar epik, lirik, dramatik e satirik por edhe një edukator i rinisë s’onë. Nuk kanë mësue e shijue nxanësit e shkollavet t’ona vetëm artin e tij poetik, bukurin e harmonin e vargut, rrjedhshminë e dliresin’ e stilit e të gjuhës së tij, që është një thesar i pashterun frazeologjie e loksikologjije të kulluet, por kanë thithë prej veprës së tij, si një nektar të hyjnueshëm të bletës attike, idealet mâtë nalta të njerëzimit: urtinë, burrninë, besën, drejtësinë e dashuninë për të mirën, të bukurit, të drejtën e të vërtetën.”, thotë Xhuvani (Xhuvani, 2011).

Shkolla Françeskane e Shkodrës, porsa në krye të saj u vu At Gjergj Fishta, krahas dimensionit edukativ-arsimor, rëndësi të dorës së parë i dha zgjimit të vetëdijes e të ndjenjës kombëtare. Njëkohësisht, ai punoi edhe për përfshirjen e nxënësve në veprimtaritë jashtëmësimore, duke themeluar edhe shoqëritë sportive “Juventus” dhe “Illyricum”. Në këtë kontekst, nuk mund të mos e përfshinim edhe këtë vlerësim të françeskanit të fundit të plejadës së *Françeskanëve të mëdhaj*, At Zef Pllumi, i cili, përveç të tjerash, theksonte: “Që në vitin 1903, kur Fishta si drejtor i shkollave françeskane vuni të detyrueme gjuhën shqipe ndër të gjitha mësimet, Kuvendi Françeskan u ba pothuaj qendra ma aktive e nacionalizmit shqiptar, rreth të cilit u bashkuen mjaft patriotë të asaj kohe, dikush rreth Fishtës për letrat e artet e kush tjetër për doke, kanun e folklor rreth Shtjefën Gjeçovit. Ma vonë, po me ato synime, u formuen edhe studentët e rij françeskanë, të cilët në drejtimin e mësuesve të tyne përbanë qendrën ma të randësishme intelektuale të vendit tonë. Ishte një akademi e vërtetë që pregatiste intelektualët e rij të Shqipnisë me ndjenjat patriotike, kulturë, art e shkencë” (Pllumi, 2011, f. 7).

Pas rënies së sistemit komunist, edhe në Shqipëri u krijua mundësia për (ri)studimin e veprës poliedrike të At Gjergj Fishtës. Përveç krijimtarisë së tij letrare, studiuesit u interesuan edhe për kontributin e tij në fusha të tjera, ndër të cilat arsimimi dhe edukimi i brezit të ri që njëra ndër *shenjat* kryesore të veprës së tij madhore. Veprimtarinë arsimore të Fishtës e trajtoi në mënyrë të veçantë prof. dr. Mark Vuji, i cili mendon se veprimtaria pedagogjike teoriko-praktike e Fishtës mund të ndahet në dy periudha të mëdha. Sipas dr. Vujit, faza e parë e veprimtarisë pedagogjike të Gjergj Fishtës fillon në vitin 1902 dhe vijon derisa u zgjodh deputet në parlamentin e parë shqiptar.

“Gjatë kësaj kohe, mbrojti gjuhën e shkollën shqipe nga forcat kundërshtarë të brendshme e të jashtme dhe krijoi në Shkodër kompleksin e tij arsimor, që përfshinte filloren dhe kursin e ulët e të lartë të shkollës së mesme. Gjithashtu më 1908, si mbështetje për punën në shkollë, botoi *“Gjuba e mësimit”*, ku mbron idenë se në çdo vend të botës mësimi jepet në gjuhën amtare, sidomos në arsimin fillor e të mesëm”, shkruan Vuji (Vuji, 2008, f. 264). Ai, gjithashtu, konsideron se, në këtë periudhë, Fishta, *si drejtor dhe si mësues novator, fitoi një përvojë të madhe*.

“Faza e dytë nis me fillimin e veprimtarisë si parlamentar dhe shkon deri në fund të jetës së tij. Tani ai fillon të mendojë dhe të punojë me cilësinë e deputetit për zhvillimin në tërësi të shkollës shqiptare. Për këtë qëllim, përgatiti një platformë të plotë, për të bërë reformën e parë arsimore në Shqipëri. Atë mendoj ta paraqesë në parlament, me rastin e diskutimit të buxhetit të shtetit për vitin 1921-22”, vijon ai.

Në fakt, në “diskutimin” e tij, Fishta jepte një pasqyrë të detajuar të gjendjes së sistemit arsimor në Shqipëri, të paraqitur me të dhëna të hollësishme statistikore për numrin e shkollave, të nxënësve, të mësimeve, të (mos)kualifikimit të tyre etj. Ai çmonte faktin se si qeveria, si parlament, ashtu edhe populli, kishin rënë një gojë për domosdonë e hapjes së shkollave të reja, por, njëkohësisht, vinte theksin edhe te problemet që e pengonin përparimin e këtij sistemi. Fishta kërkonte me ngulm që sasia të mos e cenonte cilësinë, ndërsa dija që ofronte shkolla shqipe të ishte e barasvlefshme me dijet që jepnin shkollat evropiane. Duke vënë në dukje të metat e sistemit arsimor, ai së pari qortonte *Kshillin e epër arsimuer* të Ministrit t’Arsimit, duke theksuar se “Prane Ministrit t’Arsimit gjindet një tubë njerzish shqyptarë, të cillt as ëmnin e zyres as detyren s’e kan të caktueme; pse tash i quejën *Komisjoni Letrar*, tash *Kshilli i eper arsimuer*, tash *Redakcioni i libravet shkollorë*; veç, po, rrogen e kan te caktueme në 36.960 Frsc ar në motmot” (Fishta, 1924, f. 163).

Pasi e ka analizuar në hollësi gjendjen reale të sistemit arsimor të kohës, At Fishta, në cilësinë e deputetit, vëren:

- a) Kshilli Ministerjal per Arsim ka votue një credit ma të madh, se e kà lypë nevoja e sodshme e vendit e se e ka bajtë budgëti i Shtetit;
- b) Ministrija e Arsimit ka çilë ma shum shkolla, se ka pasë mjete e aftsi të personalit arsimuer;
- c) Ministrija e Arsimit ka ba shpensime të panevojshme;
- d) Shkollat nuk janë çilë mbas një kriterit t'arsyeshem e të parashkoqitun, por mbas pikpamjesh e ndiesish personale të njanit a të tjetrit Minister e të kshilltarvet të tyne.
- e) bursat arsimore nuk janë shenjue mbas një kriterit të caktuem, e se bursist nuk i pergjegjen ma të shumten e heres perlimit te vet.
- f) Ma teper, prej akteve të Ministris s'Arsimit shifet, se kjo ministri, në zhdrivillim të vepers s'vet, ban politikë te permbrendshme e të perjashtme, shka asht per dam t'Arsimit.

Fishta, poeti - pedagog, studimet albanologjike i vuri në shërbim të shkollës shqipe, duke mbledhur rreth shoqërisë *Bashkimi* dhe rreth revistës *Hylli i Dritës* autoritetet kryesore albanologjike të kohës, shumica e të cilëve me një profil të dëshmuar edhe në fushë të mësimdhënies. Në konceptin e Fishtës, vend themelor zë “fuqia e dijes”, e cila duhet të jetë në unitet me ndershmërinë. Po kaq e rëndësishme për Fishtën ishte nevoja e unitetit të mendimit me veprimin, përkatësisht dija me vullnetin e mirë për të bërë diçka pa hile. Edukata që jepet në shkollë, ngulmonte Fishta, duhet t’u përgjigjet nevojave reale të kombit, ndërsa shpërdorimi i fondeve ndikon në uljen e cilësisë së punës në shkollë. Segment tjetër i angazhimit arsimor të Fishtës ishte kërkesa e përhershme për ngritjen e infrastrukturës, krahas avancimit në formimin qytetar të njerëzve në nivelin e kërkesave të kohës. Në këtë rrafsh, duhet të theksohet se ai ishte fuqishëm kundër “drejtimit me hamendje të zhvillimit të arsimit”, ndaj edhe jepte propozime/platformë konkrete për të ardhmen e arsimit shqip. Fishta e aplikoi vetë në shkollën françeskane kontrollin e punës së mësimdhënësve në shkollë. Ai kërkonte që kjo të bëhej detyrë parësore e organeve shtetërore, sepse “*kontrolli më i fortë në sektorin e arsimit, ndikon drejtpërdrejt mbi cilësinë e punës në procesin mësimor dhe edukativ*”. Po kështu, ai kishte qëndrim të qartë kundër politizimit të shkollës, duke proklamuar edhe lirinë (të drejtën) e arsimit privat.

Fishta dhe Kongresi i Manastirit

Në veprimtarinë e gjithanshme të Gjergj Fishtës vend me rëndësi zë pjesëmarrja në Kongresin e Manastirit, i cili u mbajt nga data 14 deri më 22 nëntor

1908. Në këtë kongres, Fishta, bashkë me Luigj Gurakuqin, përfaqësoi shoqërinë letrare *Bashkimi*.

“Kúr në vj. 1908 kje mbledhë në Monastír kuvendi per të themeluem të njëj alfabeti të vetem, At Fishta me z. Luigj Gurakuqin kjén zgjedhë si perfaqshues të Shoqnís së “Bashkmit”, të cillt mandej në kuvend paten mâ të madhin nderim, pse At Fishta kje zgjedhë kryetár me 49 zâne nder 53 zâne, qi dhanë kuvendi”, shkruante At Pashko Bardhi (Bardhi, 1919).

Të dhënat historike dëshmojnë se rrethanat e krijuara në Perandorinë Osmane, sidomos pas përmbysjes së sultan Abdyl Hamitit, u dhanë hov përpjekjeve të qarqeve intelektuale shqiptare për zgjidhjen e çështjes së *abc*-së. Me gjasë, flamuri i meritës për organizimin e Kongresit të Manastirit - që nënkupton një arritje jo të vogël, meqë u ulën në një tryezë (pune) përfaqësues shoqërisht, klubesh, krahinash e bindjesh mjaft heterogjene - i takon shoqërisë “Bashkimi” të Manastirit, e cila “në korrik të 1908-s ua dërgoi ftesat klubeve dhe shoqërive, redaksive të revistave e individëve, përfaqësues të qyteteve, t'i dërgonin të zgjedhurit e tyre në Kongresin e alfabetit, i cili do të mbahej në Manastir në vjeshtë të tretë (nëntor) të vitit 1908” (Raka, 2008).

Kontekstin shoqëror e politik të kohës e kishte parasysh edhe studiuesi Bahtijar Kryeziu, i cili, në një kumtesë të paraqitur në Konferencën shkencore me rastin e 100-vjetorit të Kongresit të Manastirit, të mbajtur në Korçë, më 14-15 nëntor 2008, përveç të tjerash, vinte në dukje edhe qasjen unifikuese të At Fishtës, i cili, duke paraqitur *kryereferatin*, pjesëmarrësve iu drejtua me fjalët: “S’kam ardhur që të mbroj asnjë alfabet, por të mbroj një alfabet të përbashkët”, për të treguar se “nuk kishte ardhur për të përçarë, por për të bashkuar - qëndrim ky sa burrëror e patriotik, po aq edhe largpamës, siç dinë ta tregojnë (nganjëherë) edhe shqiptarët në momentet më të rëndësishme historike” (Kryeziu, 2015).

Roli parësor të At Fishtës për suksesin (mbase, më mirë me thënë, për mosdështimin) e Kongresit të Manastirit e vë në dukje edhe At Pashko Bardhi, teksa thekson se: “Aj me z Gurakuqin i duelen zot alfabetit latin, e jo veç u duel me e qitë në krye këtë punë, por edhe me bâ qi alfabeti latin të zgjidhej mbas mënyre qi e kishte perdorue Shoqnija e “Bashkimit” (e Shkodrës, v.j.). Me një fjalim, qi bâni perpara kuvendit, i entuzjazmoi krejt kuvendarët. Valija i Monastirit, qi ndodhej në kuvend, u çue dý herë e shko i shtrengue doren, e një hoxhë filozof e muer ngrykë tue kja. Mbas fjalimit kjo çue në krahë me brohorime të mëdhá” (Bardhi, 2011).

Për ta kuptuar më mirë domethënien e frymës që përçoi At Fishta në këtë kongres, duhet të merren parasysh kundërshtitë e mëdha në mesin e pjesëmarrësve, pasi që në *logun e kuvendit* ishte hedhur propozimi që për alfabet të shqipes të merrej njëri nga tri alfabetet ekzistuese, më të përdorura deri në atë kohë: alfabeti i Stambollit,

alfabeti i “Bashkimit” ose alfabeti i “Agimit” të Shkodrës, në mënyrë që prej tij (variantit/alfabetit të përzgjedhur) pastaj të bëhej një alfabet kombëtar. Studiuesi Rexhep Ismaili mendon se, duke pasur parasysh qëndrimet e ndryshme, por edhe dosmosdonë e arritjes së një zgjedhjeje të kënaqshme, pas diskutimeve që “patën rrezatime të gjera filologjike, praktike, rajonale dhe personale, mbisundoi klima e thirrjes për tejkalimin e interesave parcialesh dhe synimin për të realizuar njësinë midis dy kryedialekteve – toskërishtes dhe gegërishtes.” (Ismaili, 2005, f. 18).

Vendimin e delegatëve të Kongresit të Manastirit që baza e alfabetit të ardhshëm të shqipes të ishte alfabeti latin, dr. Fadil Raka e vlerëson si *shumë të rëndësishëm, sepse me alfabetin latin gjuha shqipe mund të shkruhej më së miri*, por edhe për arsye se “... më në fund, pranimi i alfabetit latin për shkrimin e gjuhës shqipe i drejtonte shqiptarët edhe një herë drejt botës së qytetëruar të Perëndimit, ku e kishin vendin” (Raka, 2008, f. 125). Ai është i bindur se vendimi për formimin e alfabetit të sotëm mbi bazën e alfabetit të “Bashkimit” që tërësisht me vend: “Përpara aprovimit të këtij vendimi Komiteti u detyrua të vendoste se cilin sistem të alfabetizmit do të merrte për bazë: sistemin e monogrameve që ishte karakteristik për alfabetin e Stambollit dhe të “Agimit” apo sistemin e dyshkronjëshave, i cili ishte karakteristik për alfabetin e “Bashkimit” të Shkodrës. Rezultatet përfundimtare do të tregojnë qartë, se vendimi për formimin e alfabetit të sotëm mbi bazën e sistemit të alfabetit të “Bashkimit”, duke futur në funksion dyshkronjëshat, triumfoi plotësisht” (Raka, 2008, f. 129).

Fishta dhe Komisia Letrare...

Më 1913 Fishta themeloi revistën “Hylli i Dritës”, e përmuajshme françeskane, e cila botoi tekste letrare, folklorike, politike e historike. Me urdhrin e autoriteteve të atëhershme ndërkombëtare (1914), revista u mbyll, kurse botuesi i saj u dënua me 20 muaj mërgim. Fishta u detyrua të strehohej në Gomsiqe, Vig dhe Troshan, deri më 1916, kur u rikthye në Shkodër, në kohën e zotërimit austriak, dhe mori drejtimin e gazetës “Posta e Shqypnise” (edicionin shqip). Ndërkohë, bashkë me Luigj Gurakuqin, Ndre Mjedën, Mati Logorecin etj., nisin punën për organizimin e Komisionit Letrar të Shkodrës, e cila punoi për përmirësimin e drejtshkrimit dhe për unifikim të gjuhës shqipe. Në diskutimet albanologjike ka ende *përplasje* lidhur me *autorësinë* e themelimit të kësaj komisioni. Ka nga ata që meritat ua lënë vetëm veprimtarëve tanë, po ka edhe të tillë që thonë se *Komisia* u formua me pëlqimin dhe vendimin e autoriteteve të atëhershme austrohungareze, të cilat, që nga janari i vitit 1916, kontrollonin Shqipërinë e Veriut dhe Shqipërinë e Mesme, madje deri te lumi Vjosa.

“Nën qeverin austro-hungare çashtja e gjuhës shqipe qe pika kryesore e programit të Drejtorisë së Përgjithëshme t’Arsimit qi kryesohej nga i vlefshmi atdhetar Luigj Gurakuqi. Ky u vù në përpjekje me P. Gjergjin e bashkarisht e poqën mendimin, e me pëlqimin e Komandës Eprorë Ushtarake, u formue në gji t’Arsimit *“Komisija Letrare”* (1916), e cila kishte per qellim me i vùm themelet e një gjuhe së përbashkët letrare.”, shkruante Karl Gurakuqi (K. Gurakuqi, 1999, f. 1438) Por, sipas Rami Memushajt, “nga dokumentet e kohës merret vesh se roli i komandës austriake të pushtimisht ishte vendimtar jo vetëm për kushtet që krijoi për mësimin e shqipes në shkollë dhe përdorimin e saj si gjuhë të administratës, po edhe për nxitjen e drejtpërdrejtë të intelektualëve shkodranë që të krijonin Komisinë” (Memushaj, 2016). Memushaj mendon se duhet të merret parasysh fakti se në Shkodër, në ato vite, vepruan figura të shquara të jetës politike e kulturore të Austrisë, si konsulli i përgjithshëm August fon Kral, njohës i mirë i Shqipërisë, intententi i përgjithshëm profesor Mariano San Nicolò, historian i së drejtës etj. Madje, dr. Memushaj këmbëngul se ishte pikërisht konsulli austriak ai që u sugjeroi më 1916 Luigj Gurakuqit, Ndre Mjedës, Mati Logorecit dhe Gjergj Fishtës të vendosnin “në lidhje me çështjen e përdorimit zyrtar të drejtshkrimit, si dhe për të nxitur botimin e teksteve shkollore në gjuhën shqipe”.

Sido që të jetë, dihet se Komisia Letrare u themelua me vendimin nr. 737, datë 30 korrik 1916, të Komandës së Lartë Ushtarake Austro-Hungareze në Shqipëri, së cilës Memushaj ia atribuon edhe miratimin e rregullave të ortografisë, me urdhrin e saj të datës 24 shkurt 1917. Porse, Memushaj, po ashtu, pohon se “duke e paraqitur themelimin e Komisë Letrare si vepër të austriakëve, nuk ua mohojmë aspak meritat patriotëve shqiptarë, të cilët, duke shfrytëzuar mundësitë e krijuara arritën që brenda pak muajsh të japin të parin projekt ortografie të gjuhës shqipe dhe të bëjnë punë aq të vyera për gjuhën tonë” (Memushaj, 2016).

Gama e çështjeve që trajtoi Komisia Letrare qe mjaft e gjerë: njësimi i gjuhës së përbashkët, hartimi i një kodi drejtshkrimor, *të ndrequrit e drejtë dhe të arsyeshëm të ortografisë*, lëvrimi i gjuhës shqipe dhe zhvillimi i letërsisë etj. Sipas studiuesit Tomor Osmani (i cili i referohet: *Die Verwaltung Albanies...*), në përmbledhjen e dokumenteve të shpallura nga Komanda e trupave austriake në Shqipëri, thuhej se KLSH pati si detyrë “t’i shërbejë organizimit arsimor të ardhshëm dhe veçanërisht duhet të synojë t’i shërbejë zhvillimit të mëtejshëm nëpërmjet përmirësimit të gjuhës shqipe dhe njësimimit të drejtshkrimit, krijimit të fjalëve të reja, botimit dhe korrektimit të librave” (Osmani, 2004, f. 38).

Sa u përket bashkëthemeluesve, ose pjesëmarrësve të KLSH-së ka njëfarë paqartësie. Studiues të ndryshëm kanë edhe numër, edhe emra jo të njëjtë. K.

Gurakuqi shkruante se përveç Luigj Gurakuqit e Pater Gjergjit, anëtarë të saj qenë edhe “Dr. Ndrë Mjedja, Mati Logoreci, Hil Mosi, L. Naraçi, Aleksandër Xhuvani, At Ambrez Marlaskaj, Sotir Peci, Gjergj Pekmezi dhe Anton Painea e mâ vonë Vinçenc Prenushi dhe shkruesi i këtyre rreshtave” (Gurakuqi, 1990, fq. 1438). Pra, Karl Gurakuqi lë të kuptohet se edhe ai vetë u bë anëtar i *Komisës*..., por emri i tij nuk përmendet fare nga Tomor Osmani, kur ky i fundit rendit themeluesit/pjesëmarrësit e mbledhjes së parë të KLSH-së. Për më tepër, K. Gurakuqi nuk figuron as në procesverbalin e mbledhjeve (gjithsej 64 sosh) KLSH-së, që “fillon më 1 shtator 1916 dhe vazhdon deri më 22 maj 1918 e që ruhet në Arkivin e Shtetit” (të Shqipërisë, v. j.). Gjithmonë duke iu referuar procesverbaleve, Osmani rendit edhe ata që morën pjesë në më shumë mbledhje (si: Luigj Gurakuqi 56, Luigj Naraçi 54, Mati Logoreci 48, Sotir Peci 43 etj.) ose në fare pak sosh (si: Imz. Vinçenc Prendushi 4, Aleksandër Xhuvani 3 dhe Rajko Nahtigal vetëm 2 sosh). Kur është fjala për At Gjergj Fishtën, del se ai ka qenë i pranishëm në **28 mbledhje** të KLSH-së, por, së paku në këtë vepër të T. Osmanit, askund nuk përmendet që pjesëmarrës të ketë qenë Karl Gurakuqi.

Komisia Letrare e Shkodrës pak a shumë jetoi aq, sa zgjati qëndrimi/sundimi ushtarak i austrohungarezëve në Shqipëri. Megjithëkëtë, për aq sa veproi, kjo *komisi* arriti të propozonte *parimet* mbi të cilat mund të mbështetej zgjedhja e bazës dialektore të standardit të shqipes. Këto parime u paraqitën në mbledhjen e 11 dhjetorit 1916, nga Gjergj Pekmezi, i cili, sado që nuk ishte “entuziast”, i cilësoi (parimet) si “tri mundësi për të realizuar këtë objektiv”:

1. - Të merrej një dialekt për bazë e prej këtej të bëhej një skelet, i cili do të mvishej e do të zbukurohej paskëtaj me frazeologjinë e të tërë dialekteve të tjera;

2. - Të mbeteshin... të dy dialektët e sotëm të shkruar, njëri afër tjetrit duke i afruar ata e duke i përhapur të dy me çdo mënyrë e në të tjera anët e Shqipërisë që të bëhet një fërkim i cili pa dyshim do të shkaktojë atë flakë që dëshirojmë;

3. - Të merreshin parasysh vetëm ndryshimet tipike në mes të dy dialekteve edhe duke marrë për pasqyrë vetë gjuhën... duke parë se çka bërë gjuha vetë në këto raste, t'i vemë edhe kësaj pas.

Pekmezi, për rrethanat e kohës “pranonte” të mbaheshin të dy dialektet e shqipes”, *për të menduar mirë e me gjakftohësi*, por Luigj Gurakuqi kërkonte që Komisia të zgjidhte një dialekt, i cili të ishte “urë në mes të dy dialekteve” (T. Osmani, 2004, f. 45)¹.

Mirëpo, edhe pse ishte për të folmen e Elbasanit, L. Gurakuqi “nuk e parapëlqente atë ashtu siç ishte, por e shtronte problemin për të gjetur forma të mesme me përmirësime për t'i futur në gjuhën e përbashkët”. Ndërsa, sipas Osmanit, At Gjergj Fishta, në diskutimin e tij, “e ngrinte problemin në qenien e një literature në

¹ T. Osmani, vep. e cit., fq. 45.

të folmen e Elbasanit”, porse, kur L. Gurakuqi i paraqiti shkrimet e K. Kristoforidhit, atëherë ai “pëlqeu që të merret për bazë dialekti i Elbasanit për gjuhë shkrimi”. Porse, gjuhën e shkruar të Kristoforidhit e kundërshtuan Gj. Pekmezi dhe S. Peci. Nga kjo del se edhe për këtë pikë, anëtarët e KSHL-së u desh të hiqnin dorë nga bindjet e tyre vetjake dhe për hir të një qëllimi të përbashkët, të bënin përpjekje për afrimin e qëndrimeve të tyre. Si rrjedhim, *Komisja* vendosi që të përdorej dialekti qendror i Elbasanit si një kompromis asnjans për gjuhën e shkruar shqipe. Por, siç e ka vërjetur edhe R. Elsie, “ky vendim binte mjaft në kundërshtim me dëshirat e Gjergj Fishtës, për të cilin dialekti i Shkodrës ishte më i përshtatshëm”, sepse “Fishta shpresonte se *koineja* shqiptare e veriut së shpejti do të shërbente si normë letrare për të gjithë vendin, ashtu si gjuha e Dantes kishte shërbyer si udhërrëfyes për italishten letrare” (Elsie, 1997, f. 285).

Përfundim

At Gjergj Fishta njohu vlerësime e epitete të epërme, nga më të mirakëndshmet. I thanë: *Interpret i shpirtit shqiptar* (E. Koliqi), *Shqiptari i Madh* (P. A. Harapi), *Mësues i të gjithë Shqiptarëve* (L. L. Dilo), *Misjonar i Kombit* (K. B. Mirakaj), *Flamurtar i Kombit* (Gj. Kamsi), *Apostull i Independencës* (M. Shini), *Orfeu i Shqypnís* (P. Domenico Franzë), *Mbret i polemikës shqiptare* (J. Meksi etj. Por, as autoriteti i pakrahasueshëm, as adhurimi në shkallë kombëtare nuk qenë të mjaftushme që Fishta të kishte të paktën një varr, dy metra dhe për t’u prehur i qetë në vendin e tij! Zhvarrimi i tij, në Shkodër më 1968, në kulmin e “revolucionit kulturor” alla moacedun, e përbashkojnë fatin e Fishtës me paraardhësit e idealitetit të tij, Gjergj Kastriotin, zhvarrosur nga turqit në Lezhë, dhe me meshtarin e atdhetarin Pjetër Bogdani, po ashtu, i zhvarrosur në Kosovë nga të njëjtët pushtues.

Pas furtunës së erërave të rrufeshme për dhe *kundër* emrit të tij, At Gjergj Fishta, siç ngjet përherë me viganët e formatit të tij, qëndron në **fronin e letrave shqipe**, duke qenë krejt unik edhe në krijimtari (*fiksion*), edhe në fushë të dijeve teologjike, letrare, (socio)linguistike, historike, pedagogjike, politike etj. Fishta e njohu palcën e *genit shqiptar*, sepse e jetoi dhe e studioi vetë jetën, gjuhën, kulturën materiale e shpirtërore të bashkatdhetarëve të tij, ndaj u bë simbol i tyre, i mendësisë, i dëshirave dhe i ëndrrave të tyre. Fishta i *lexoi* si askush tjetër virtytet dhe veset e shqiptarit të kohës, ndaj u bë përlavduesi e shpotitësi më i rreptë i tyre! Për më tepër, ai ndau me ta gëzimet dhe vuajtjet, duke u bërë zâni ma i pëlqyeshëm si për të vobektit, njerëz të hjekun e të pashkollë, ashtu edhe për elitën, për dijetarët e për të arsimuarit në shkollat më të njohura të Evropës.

Duke qenë i tillë, njohës e *përjetues* i shpirtit të kombit, At Fishta nuk e pati të vështirë ta projektojë reformimin e arsimit shqip, duke dhënë vetë, si me Kolegjin Françeskane, ashtu edhe me Liceun Illyricum, shembullin e ndërtimit të institucioneve të shkëlqyeshme edukative-arsimore, të cilat, sot e kësaj dite, mbeten model i papërsëritshëm në gjithë arealin etnik shqiptar! At Fishta, duke e njohur me rrënjë sistemin arsimor të kohës, shkroi *platformën* “*Reforma arsimore në Shqypni*”, të cilën nuk arriti ta lexonte si *ligjratë* me rastin e diksutimit të buxhetit të vitit 1921-22 në Kuvendin e Shqipërisë, ndaj e botoi (vetëm) në numrin 5-6 të revistës “*Hylli i Dritës*” të vitit 1924.

Fishta krijues *par excellence* në letërsi, qe novator edhe në fushë të arsimit, duke nxitur hapjen e shkollave, të bibliotekave, të muzeve, të klubeve dhe të shoqërive kulturore e sportive, ndaj, përveç mirënjohjeve e lavdimeve të tjera, Ai e meriton epitetin – *Mësues i të gjithë Shqiptarëve!*

Literatura

At Zef Pllumi, *Françeskanët e mëdhaj*, “Kuvendi Françeskan”, Tiranë, 2001.

Elsie, Robert, *Histori e letërsisë shqiptare*, “Dukagjini”, Tiranë-Pejë, 1997.

Mark Vuji, *Filozofia arsimore e akademikut Gjergj Fishta*, Enti botues “Gjergj Fishta”, Lezhë, 2008.

Dr. Fadil Raka, *100 vjet të Kongresit të Manastirit*, Prishtinë, 2008.

Rexhep Ismajli, *Drejtshkrimet e shqipes*, AshAK, Prishtinë, 2005.

Tomor Osmani, *Komisia Letrare Shqipe në Shkodër*, Shkodër, 2004, fq. 38.

Sh. Osmani, *Refleksë etnopedagogjike*, I, Tiranë, 1998, f. 342-343.

Revista

At Gjergj Fishta, “*Reforma arsimore në Shqypni*”, revista “*Hylli i Dritës*”, nr. 5 – 6, Shkodër, 1924.

At Pashko Bardhi, “*Zâni i Shna Ndout*”, nr. 2, Shkodër, 1919.

A. P. Bardhi O. F. M, në “*Zani i Shna Ndout*”, 1919, nr. 2. f. 20; ribotuar edhe në: *At Gjergj Fishta 1871 – 1940*, “Nositi”, Prishtinë, 2011.

Dom Ndoc Nikaj, Shoqnija “*Bashkimi*”, “*Hylli i Dritës*”, nr. 12, 1938.

K. Gurakuqi, *Jeta e veprat e Fishtës*, “*Jeta e re*”, 11-12, Prishtinë, 1990.

P. Anton Harapi O. F. M, *Shqypitari i madh*, në: *At Gjergj Fishta 1871 – 1940*, “Nositi”, Prishtinë, 2011.

Prof. Dr. Bahtijar Kryeziu, *Kongresi i Manastirit – 100 vjet pas*, botuar në www.xlpres.tv, më datë 22.11.2015.

Prof. Dr. Rami Memushaj, *Komisia Letrare e Shkodrës 100 vjet më pas*, www.gazetadita.al,
3 shtator 2016.

Khavit BEQIRI

FISHTA AND ALBANIAN SCHOOL

Abstract

The author of the Albanian national epic '*Lahuta e Malcís*' [*The Highland Lute in Albanian*], Father Gjergj Fishta, is one of the most prominent names of the Albanian school of the first half of the 20th century. Even back in 1899, Fishta cooperated with Preng Doçi (1846-1917), Dom Ndoc Nikaj (1864-1951) and folklorist Pashko Bardhi (1870-1948) to establish the Shkodra literary society called *Bashkimi* [*The Union in Albanian*], which embarked on resolving the pressing issue of Albanian alphabet. Fishta, a leading figure of public and cultural life in northern Albania, especially in Shkodra, was in 1902 appointed as Secretary of the Commissariat of the General Secretariat of the Franciscan Mission in Albania and Leader of Franciscan School in Shkodra, which 'was the first school in Shkodra where lessons started to be given in Albanian language'.

Yet, Gjergj Fishta's overall activity culminated with his participation in the Congress of Monastir (1908), where he represented the *Bashkimi* literary society. In 1913, Fishta founded the monthly *Hylli i Dritës* [*The Star of Light in Albanian*] magazine, which published literary, folklore, political and historical texts. In 1916, he returned to Shkodra, at the time of Austrian rule, and took over the Albanian edition of *Posta e Shqypnies* [*Albanian Post*] newspaper. In the meantime, together with Luigj Gurakuqi, Ndre Mjeda, Mati Logoreci and others, he started to work on the organization of the *Shkodra Literary Commission*, who engaged in bettering the spelling and unification of Albanian language.

The Commission decided to use the central dialect of Elbasan as a neutral compromise for the language standard. However, that decision was at odds with Gjergj Fishta's wishes, who hoped that *the northern Albanian koine would soon serve as a literary norm for the whole country, just as Dante's language had served as a guide for the standard Italian*.

Key words: Fishta, school, language, Congress, alphabet, Commission, *Union*.

Anton PANÇEV

SOFJA SI QENDËR E ZHVILLIMIT TË SHQIPES/

Hyrje

Tema për Sofjen si qendër e zhvillimit të shqipes ka shumë dimensionë dhe është shumë e gjerë, në të cilën temë mund të përfshihet edhe puna e shkencëtarëve bullgarë në fushën e shqipes, përkthimet e autorëve shqiptarë në bullgarisht, roli i kolonisë shqiptare në Bullgari për formësimin dhe mësimin e shqipes e tjerë. Prandaj, për arsye të formatit, ky tekst e ka në fokus vetëm mësimin dhe mësimdhënien e gjuhës shqipe në Sofje dhe në Bullgari në përgjithësi. Në zanafillën e këtij procesi ka qenë puna e kolonisë shqiptare në Sofje. Kolonia shqiptare, e cila është organizuar në mënyrë formale në vitin 1893, gjithmonë e ka marrë përsipër si detyrë kryesore mësimin e gjuhës shqipe nga fëmijët e tyre dhe janë bërë përpjekje të vazhdueshme në këtë drejtim në të gjithë kohën e ekzistimit të kësaj kolonie dhe të organizatave të saj. Në këtë periudhë në Sofje janë botuar mbi 50 libra në gjuhën shqipe si edhe disa abetare, të cilat janë përdorur për mësimin e shqipes. Mësimi i shqipes në Sofje, me ndihmën dhe organizimin e kolonisë shqiptare, ka vazhduar deri në fundin e viteve 30-ta të shek. XX, ku për shkak të zvogëlimit të numrit të shqiptarëve në Sofje, kjo veprimtari dhe mësimi i shqipes është ndërprerë.

Shkollat shqipe dhe roli i kolonisë shqiptare në Sofje

Që në Statutin e parë të Shoqatës “Dëshira”, mësimi i gjuhës shqipe ka qenë një nga prioritetet kryesore të kësaj organizate. Në nenin 2 qëllimi i Shoqërisë “Dëshira” është përshkruar kështu: *“për të përhapur dituri e mësimin e gjuhës, si edhe për të përhapur mësonjëtorë në gjuhën shqipe në Shqipëri. Në qoftë nevojë pas qëllimit edhe në vend ku është filluar Shoqëria, munt të hapet një mësonjëtorë”*¹.

¹ Shënime historike 1893-1937: Dedikuemë naltmadhenis tËj Zogut I Mbret i Shqiptarëvet: Prej Kollonisë shqiptare të Sofies, përpillue me rastin e 25 vjetorit të vetqeverimit kombëtar/Kryetar i nënkomisionit të redaksisë Spiro J. Rehova, Sofia, 1937, f. 3.

Njëri prej nismëtarëve dhe drejtuesve të “Dëshirës”, Dhimitër Mole, ka hapur një han në qendër të Sofjes në vendin Topël bunar, të cilin e ka kthyer edhe në shkollë të vërtetë, ku shqiptarët analfabet mësonin shkrim e këndim në gjuhën e tyre amtare.²

Hani i Dhimitër Moles në Sofje u bë jo vetëm qendra ku mbledheshin shqiptarët, por edhe një shkollë e vërtetë fillore ku mësuesi hanxhi, pra Dhimitër Mole, i ka mësuar shkrim e këndim në gjuhën amtare të gjithë ata, që kanë dëshiruar të mësonin gjuhën e nënës së tyre. Poeti e publicisti Josif Bageri kujtonte më vonë: *“Është ky han ku ne shqiptarët mësonim shkrim e këndim në gjuhën amtare, ku hanxhiu mësues i talentuar në këtë detyrë punonte me këmbëngulje që ne të mësonim sa më mirë shkrimin e gjuhës amtare”*³.

Mësuesi i parë ka qenë Kosta Trebicka⁴, i cili i ka mbledhur në shtëpinë e vet djemtë dhe vajzat e shqiptarëve të Sofjes⁵.

Në vitin 1897-1898 në Sofje nga K. Trebicka ishte hapur një shkollë ku mësonin shkrim e këndim në gjuhën amtare fëmijët e shqiptarëve të Bullgarisë. Në vitin shkollor 1904-1905 K. Trebickën në këtë detyrë e ka zëvendësuar Polikseni Dhespoti – Luarasi⁶. Sipas Nedai Thellimit: *“Ne, në vitet 50-ta, kemi takuar bashkatdhetarë me banim në Sofje, të cilëve u kish mësuar shkrim e këndim në gjuhën shqipe kjo mësuese e palodhur”*⁷.

Luftërat dhe trazirat e ndryshme në periudhën 1912-1920 e kanë ndëprerë veprimtarinë e kolonisë shqiptare në Sofje, sepse shumë atdhetarë shqiptarë janë kthyer në Shqipërinë për të punuar për të mirën e Atdheut. Pas Luftës së Parë Botërore shqiptarët e Bullgarisë u organizuan prap dhe e kanë vazhduar veprimtarinë e tyre, ndonëse ka pasur disa ndasi politike ndërmjet tyre, të cilat kanë çuar deri në funksionimin e dy shoqërive – “Dëshira” dhe “Gjergj Kastrioti” (faktikisht përkrahësit e Fan Nolit – sh. i autorit). Kjo e fundit, e cila është themeluar në shkurt 1923 nga anëtarë të pakënaqur të “Dëshirës”, gjithashtu ka zhvilluar aktivitete në fushën e edukimit dhe të mësimi të gjuhës shqipe: *“Qëllimi për të cilin punonin shqiptarët e kolonisë*

² Thellimi, Nedai. Rilindasit shqiptarë në Bullgari. Korçë, 2002, f. 6.

³ Po aty, f. 44.

⁴ I lindur më 1872 në Trebickë, krahina e Vakëfeve. Në vitin 1881 ka shkuar te babai në Sofje, ku e ka mbaruar shkollën bullgare. Pastaj ka studiuar në Rumani. Kthehet në Bullgari dhe ka punuar në fushën e arsimit dhe të kulturës. Ka vdekur në Sofje në vitin 1944.

⁵ Thellimi, Nedai, vepra e cituar, f. 76.

⁶ Polikseni Dhespoti – Luarasi lindi në Korçë në vitin 1881. Në vitin 1891 është regjistruar në Shkollën e vashave dhe ka vazhduar si mësuese në këtë shkollë. Në vitin 1904 është martuar me Kristo Luarasin dhe u vendos në Sofje, ku edhe ka jetuar deri vitin 1923, kur u kthye në Shqipëri.

⁷ Thellimi, Nedai, vepra e cituar, f. 117-118.

*Sofies vërtet ish i naltë, po dhe shumë i rëndë atë kohë, kur Atdheu gjendej në robëri. Ata vëzhgonin drejt për drejt Atdheut për të lartësuar frymën e Syqipëtarizmit, me devise: "për skoli në Shqipëri"*⁸.

Edhe shoqata e rithemeluar "Dëshira" e ka vënë në fokus pikërisht mësimin e gjuhës shqipe nga fëmijët shqiptarë në Sofje, së bashku me detyrat e tjera për zhvillimin e gjithanshëm të shqiptarëve jo vetëm në Bullgari, por edhe në Shqipëri dhe në pjesët e tjera shqiptare nën pushtete të huaja. Kështu, në nenin e tretë të Statutit të kësaj shoqate, shprehimisht thuhet se: "Për tia arritur këtë qëllim, Federata përpiket të organizojë një Shoqëri – anëtar të saj, shqiptaret që jetojnë në Bullgari, të ndihmojnë moralisht dhe materialisht ata

që kanë nevojë, të japë ndihmën e saj iniciativave Shqiptare Kulturore në Bullgari dhe jasht saj, sidomos për hapjen e shkollave shqiptare në Bullgari"

Njëra prej detyrave kryesore të këtyre shoqatave përsëri ka qenë arsimimi në gjuhën shqipe dhe shoqatat shqiptare kanë ndërmarrë masa në këtë drejtim: "*Më 15/28 Gusht 1927, në piknikun që dha shoqëria (Shoqëria "Gjergj Kastrioti" – sh. i autorit) në festë patronale, në fjalimin që mbajti z. Vangjel Vreto çfaqi para përfaqësuesit të Shqipërisë z. Ali Asllani, dëshirën e gjithë kolonisë, që të ndermjetsohet para Qeverisë Mbretnore Shqiptare, të lëshohet një rrogë mujore për një mësues shëtitës, i cili me mësimet, të mundë të mbjellë në zemrat e fëmijëve shqiptarë, dashurin për gjuhën amtare dhe për Atdhën e tyre të dashur. Z. Përfaqësuesi Ali Asllani në përgjigjen e tij premtoj se do bënë hapet e duhura, për të plotësuar dëshirën e kolonisë Shqiptare. Kështu e shoqatës pa u vonuar zgjodhi një komision arsimor të përbërë prej z. Z. Spiro Jani, Vangjel Vreto dhe Kristo Falli, të cilët të emërojnë dy mësuese midis kolonisë Shqiptare dhe emëruan për mësuese z-she Marianthi Simi dhe mësues z. Kosta Jani. Me një komunikatë prej komisionit arsimor u lajmëruan gjithë prindët shqiptarë, të regjistrojnë fëmijën e tyre nënxanës të gjubës amtare. Prindët u përgjigjën me gëzim në ftesën e bërë"*⁹. Gjithashtu, në mbledhjen e përgjithshme, kushtuar kësaj çështjeje, që ka pasur shoqëria më 4 Nentor 1928, është shpallur krijimi i "shkollës shëtitëse", e cila është hapur më 1 Nentor 1928. Edukimi është bërë nga mësuesit Simi dhe Jani, të cilëve u është caktuar një rrogë mujore nga arka e shoqërisë prej 2,000 leva. Ministria e Arsimit e Shqipërisë, pasi e ka shqyrtuar dhe e ka marrë në konsideratë kërkesën e kësaj shoqërie, e ka ndihmuar procesin arsimor dhe ka ndarë mjete financiare duke paguar një rrogë mujore prej 160 franka ari për të dy mësuesit. Me këto veprime dhe lëvizje është plotësuar dëshira më e

⁸ Shënime historike 1893-1937: Dedikuemë naltmadhenis tij Zogut I Mbret i Shqiptarëvet: Prej Kollonisë shqiptare të Sofies, përpillue me rastin e 25 vjetorit të vetqeverimit kombëtar/Kryetar i nënkomisionit të redaksisë Spiro J. Rehova, Sofia, 1937, f. 8.

⁹ Устав на Съюза на албанските културни дружества в България "Дъшпира" София = Qendrim I Federates Shogerive Shqiptare per Aresim "Deshira" ne Bulgari Sofie. Sofia, 1930, f. 6-7.

¹⁰ Shënime historike 1893-1937, f. 67.

madhe e kolonisë shqiptare në Sofje¹¹. Aktiviteti i shoqatës “Gjergj Kastrioti” për edukimin e fëmijëve shqiptarë ka vazhduar edhe më tej. Kështu, në mbledhjen e përgjithshme, e cila është zhvilluar më 3 mars 1929, është marrë vendimi i rëndësishëm të blihej një sallon privat për nevojat e shoqatës. Në këtë mënyrë, shoqata e ka krijuar bazën e saj materiale dhe ky fakt ka dhënë perspektiva të reja për ngritjen e nivelit të edukimit dhe të veprimtarisë së gjithanshme. Kjo sallë është përdorur edhe si zyrë, në të cilën bëheshin mbledhje, si edhe festime të ndryshme¹². Ky vendim i shoqatës është realizuar në mënyrë të shpejtë dhe me nismën e Misto Andonit është blerë një sallë e madhe në një ndërtesë kooperative në rr. “Car Simeon Veliki” № 36. Për këtë sallë shoqata e ka paguar shumën prej 130 000 leva¹³. Atje janë mbledhur nxënësit shqiptarë për të mësuar shqip dhe të përgatitnin dhe të shfaqnin pjesë letrare para anëtarëve të shoqatës.

Kjo shkollë ka punuar pa ndërprerje katër vite – nga viti 1928 deri në vitin 1932. Më 1932, për shkak të buxhetit, mësuesit janë tërhequr nga Ministria e Arsimit e Shqipërisë. Ky pushim i detyruar ka vazhduar deri më 1934, kur me nismën e Këshillit të shoqërisë “Gjergj Kastrioti” dhe me përpjekjet e përfaqësuesit të Legatës Mbretërore Shqiptare në Sofje, M. Hulusi, i cili ka ndërhyrë pranë Ministrisë së Arsimit në Tiranë, “shkolla shëtitëse” është hapur për herë të dytë dhe me urdhër të ministrit të arsimit të Shqipërisë për mësuese të kolonisë shqiptare në Sofje është emëruar Helidhona I. Thanasi. *“Mësimet u riçelë me zell më të madh. Me energjin dhe programin t’aplikuar nga z-a mësuese, me gjithë se nxanësit shqiptarë të këtushëm, nuk banojnë në një lagje, pra është e pa mundur t’u jepet mesime më shumë se 2-3 herë në javë, sot na mund të mburemi, se fëmijët t’anë dinë të leçitin, të shkruajnë dhe të fjalosen, një gjuhë thjesht shqip, të njohin jetën e kaluar të kombit Shqiptar, jetë e shkruar me shumë heroizëm po dhe me shumë mundime. Femijt e kolonis Shqiptare gëzohen dhe janë kryenaltë që mësojnë gjuhën e embël shqip duke kënduar, këtë vjershë, prej z. Spiro Jani”*¹⁴:

GJUHA SHQIP

Oh! Kjo gjuhë me ëmbëlsirë,
U rrënos në shpirtin t’im,
Me rrezike në herësisë,
Qeshë më parë në dyshim.

¹¹ Po aty.

¹² Po aty.

¹³ Po aty, f. 68.

¹⁴ Po aty, f. 72.

I lindur në vend të huaj,
As që ndienja kombësi,
Më pyet njeri i huaj,
Jam shqiptar po shqip nuku di.

Sa turp e sa mekat,
Për Shqiptarë e mëmëdhe,
Që të mbetshim kaq të ngratë,
Më mirë se një rrufe,

Koh' e sotme solli dallga
Na nderoj e na gëzoj,
Gjuhën Shqipe, gjuhën Pellazge,
Gjuhën e mëmës po mësoj¹⁵.

Kjo “shkollë shëtitëse”, përveç mësimëve të shqipes, rregullisht ka mbajtur shfaqje dhe ka organizuar ngjarje kulturore në shenjë respekti ndaj festave shqiptare. Kështu, më 28 Nëntor 1935, me rastin e festimit të Pavarësisë së Shqipërisë, nxënësit e shkollës shëtitëse të kolonisë shqiptare në Sofje janë paraqitur para publikut me një program të veçantë letrar, në të cilin ka pasur shumë këngë e vjersha shqiptare. Me këtë rast, Këshilla e shoqërisë “Gjergj Kastrioti”, “*duke mbetur tepër e kënaqur*” nga paraqitja e nxënësve, i ka dërguar mësueses, Helidhona I. Thanasi, këtë letër:

“E Ndershme zonjë, Këshilla e shoqërisë “Gjergj Kastrioti”, në Sofje, Shqëri arsimore duke parë, për mi tërë parimet që ka shkolla shëtitëse në kolloninë t’onë, dhe stervitjen kombetare të femijve e kemi për detyrë t’u falenderojme, për pjesëmarrjen me gjithë nxënësit të shkollës në soarenë. Neve ndjehemi kryenaltë se dhe femija t’anë nuku do të jenë më të ulët se ata të Shqipërisë.

Zonjës,

Me nderime të çquara Kryetar: K. Blida Sekretar: Gj. Vreto

Helidhona I. Thanasi

Mësuese e kolonisë

Sofje”¹⁶.

Tradita e zhvillimit të shfaqjeve, sidomos për festat kombëtare, ka vazhduar edhe në vitet pasuese. Prapë me rastin e festimit të ditës 28 Nëntorit, në vitin 1936, i dërguari i posaçëm dhe ministri fuqiplotë i Mbretërisë Shqiptare në Sofje, D-r Xhemil

¹⁵ Po aty.

¹⁶ Po aty, f. 74.

Dino, i kënaqur nga paraqitja e nxënësve shqiptarë, e ka përshëndetur mësuesen shqiptare dhe e ka përgëzuar për punën e saj, duke i dërguar asaj një letër:

"E ndershmë Zonjë,

Ditën e 28 Nëntorit, në Sallën e Festimevet, kam pasur rast të shoh me kënaqësin më të madhe stërvitjen kombëtare të lartë të fëmijëve të kollonisë Shqiptare në Sofje. Përparimi i vërtet i këtyre të rinjve u detyrohet plotësisht zotërisë s'uj personalisht dhe zëlit me të cilën jeni tue kryen misionin e juaj arsimor. Ju përgëzoj me gjith zëmër për përpjekjet e juaja të kurorëzuara me sukses dhe vij t'ju siguroj se, këto përshtypjet, sa ma parë, kam me i sjell në dijëni e Qeverisë Mbretnore.

Zonjës

Me nderime të çquara Ministri: D. Dino

Helidbona Thanasi

Mësuese e Kollonisë

Sofje"¹⁷.

Deri tani nuk dihet me siguri kur kolonia shqiptare në Sofje i ka pushuar aktivitetet e saj në fushën e arsimit, por ngjarjet politike dhe lufta botërore e kanë ndërprerë jetën e organizuar shoqërore të shqiptarëve në Sofje, shumë prej të cilëve janë kthyer në Shqipëri.

Abetaret

Gjatë veprimit të saj kolonia shqiptare në Sofje dhe shtypshkronja "Mbrothësija" kanë botuar disa abetare dhe libra mësimorë për shkollat në trojet shqiptare, të cilët pa dyshim janë përdorur edhe nga nxënësit shqiptarë në Bullgari:

1. Abetare / S. H. F София: Shtip. Mbrothesija, 1899.
2. Abetare shqip: Pershtypje e 2 София: Shtyp. Mbrothesija, 1902.
3. Abetare toskerisht: Pershtypje e 6 gjashte София: Shtyp. Mbrothesija, 1912.
4. Gramatika apo folmarmja shqype per shkolla te para te shqypnise: Prej Shoqnise "Dija" ne Vjene Sofia: shtyp. Mbrothesija, 1912.

Mësimi i shqipes në Bullgari pas Luftës së Dytë Botërore

Mësimi organizuar i shqipes ka vazhduar në vitet 60-ta të shek. XX falë punës së Thoma Kacorrit, shqiptari i famshëm nga Kolonja. Në vitin 1962 ai e ka fituar

¹⁷ Po aty, f. 75.

konkursin për mësimdhënës për lektoratin e gjuhës shqipe¹⁸. Ky lektorat është mbajtur prej tij më se shumti 20 vjet në Universitetin e Sofjes. Nxënësit e tij të parë kanë qenë gjuhëtarët më të përgatitur bullgarë prej asaj kohe si akademik Vladimir Georgiev, prof. Ivan Duridanov, profesorët Boris Simeonov dhe Mosko Moskov, madje ka pasur edhe nxënës prej vendeve të huaja¹⁹. Thoma Kacorri ka shkruar edhe dy libra mësimorë për mësimin e shqipes²⁰ si edhe një fjalor bullgarisht-shqip²¹.

Përfundim

Në lidhje me faktet e lartpërmendura mund të përfundojmë se mësimi i gjuhës shqipe në Sofje ka pasur një traditë të vjetër, së paku 120 vjeçare dhe pothuajse pa ndërprerje. Kjo traditë ka filluar në kapërcylljen e shekujve XIX dhe XX me punën e kolonisë shqiptare në Sofje. Ka vazhduar me veprimtarinë e Thoma Kacorrit pas Luftës së Dytë Botërore me ligjeratat e gjuhës shqipe pranë Universitetit të Sofjes "Shën Kliment Ohridski" dhe ka vazhduar në mënyrë të organizuar dhe të rregullt me hapjen e Depratamentit të Ballkanistikës në vitin 1994, ku gjuha shqipe është lëndë obligative me 600 orë dhe letërsia shqiptare me 90 orë mësimore.

Bibliografi

- Кацори, Т., Тартари, Т., Душа, Л., Българско-албански речник. София, 1959.
- Кацори, Т. Учебник по албански език: [За студентите от СУ Климент Охридски]; Отг. ред. [и предг.] от Ив. Дуриданов. София, 1972.
- Соколова, Бойка. Албански възрожденски печат в България. София, 1979.
- Танева, Ивалена. Ролята на емигрантската албанска литература и на Тома Кацори за развитието и съхраняването на националната албанска култура и символика. Дипломна работа, София, 2008.
- Устав на Съюза на албанските културни дружества в България "Дъшира" София = Qendrim i Federatës Shqiptare për Aresim "Deshira" në Bulgari Sofie. Sofija, 1930.

¹⁸ Танева, Ивалена. Ролята на емигрантската албанска литература и на Тома Кацори за развитието и съхраняването на националната албанска култура и символика. Дипломна работа, София, 2008, ф. 37.

¹⁹ Intervistë me prof. Petja Asenova, 1 gusht 2017.

²⁰ Кацори, Т. Учебник по албански език: [За студентите от СУ Климент Охридски]; Отг. ред. [и предг.] от Ив. Дуриданов. София, 1972; Kacori, Thoma. A handbook of albanian: [За студентите от СУ Климент Охридски]. София, 1979, 1988.

²¹ Кацори, Т., Тартари, Т., Душа, Л. Българско-албански речник, С., БАН, 1959.

- Kacori, Thoma. A handbook of albanian: [За студентите от СУ Климент Охридски]. София, 1979, 1988.
- Grammatica apo folmarmja shqype per shkolla te para te shqypnise: Prej Shoqnise "Dija" ne Vjene Sofia: shtyp. Mbrothesija, 1912.
- S. H. F. Abetare. Sofje, 1899.
- Shënime historike 1893-1937: Dedikuemë naltmadhenis tij Zogut I Mbret i Shqiptarëvet: Prej Kollonisë shqiptare të Sofies, përpillue me rastin e 25 vjetorit të vetqeverimit kombëtar/Kryetar i nënkomisionit të redaksisë Spiro J. Rehova, Sofia, 1937.
- Thellimi, Nedai. Rilindasit shqiptarë në Bullgari. Korçë, 2002.

Anton PANÇEV

SOFIA AS A CENTRE OF DEVELOPMENT FOR ALBANIAN LANGUAGE

Abstract

This paper aims at outlining the role of Sofia as a centre of development for Albanian language in the late 19th century and at the beginning of the 20th century. This text is only a brief survey, focusing on the analysis of the learning and teaching of the Albanian language in Bulgaria, on the work of some Albanian teachers in Sofia and on their contributions for the Albanian Revival. Are mentioned and some results and developments of Albanian studies in Bulgaria too. One important source for acquaintance with the education on Albanian language in Bulgaria is the activity of the Albanian colony in Sofia. In the last decades of the XIX century an Albanian colony in the capital city of Bulgaria was established and it was determined to make a considerable impact on the development of the Albanian culture and education. The Albanian newspapers and magazines dedicated many pages on education matters and relevant actual events. Namely the reference and the overall analysis of this content is the goal of the current presentation.

Key words: Sofia, centre, Albanian language, linguistic, literature

Besim KABASHI

AlCo – NJË KORPUS TEKSTESH I GJUHËS SHQIPE ME NJËQIND MILIONË FJALË

Pse një korpus gjuhe?

Pothuajse është e pamundur të bëhen studime serioze në fushën e gjuhëve natyrore pa u bazuar në të dhëna empirike. Si mjet ndihmës që ofron këto të dhëna duke i përmbajtur ato në vete të paprekura, pra të pandryshuara, janë korpuset e materialeve gjuhësore. Ndonëse në raste të caktuara një korpus i tillë mund edhe të mos e përmbajë çdo fjalë(formë) që ekziston apo që është përfshirë në një fjalor të madh evidence, drejtshkrimor apo shpjegues, ai ofron të dhëna të llojeve të ndryshme për fenomene gjege gjuhësore për secilën njësi, si dhe veçoritë ku ato janë pjesëmarrëse si p. sh. konteksti i tyre i përdorimit. Me rritjen e numrit të teksteve të korpusit, d. m. th. fjalëve, rritet edhe gjasa që fjalët e papërfshira më parë në të të gjenden në korpus. Ndër të tjera, korpuset mundësojnë edhe studime cilësore si dhe përshpejtojnë njëkohësisht punën e përdoruesve të tyre, për më tepër i largojnë ata nga të dhëna joempirike apo të konstruara e përshtatura sipas rastit e aty për aty. Që të shfrytëzohen këto të mira që ofron një korpus, më parë duhet krijuar një resurs i tillë, një punë jo e thjeshtë.

Fillimi i ndërtimit të korpusit AlCo – pak histori

Puna e cila ka rezultuar me ndërtimin e korpusit AlCo (Albanian [text and speech] Corpus), e cila vazhdon edhe sot e kësaj dite, ka filluar me një punim të vogël në universitet në vitin 1997. Qëllimi atë kohë ka qenë krahasimi i disa llojeve të fjalive të shqipes me ato përkatëse të gjermanishtes. Për të mbuluar sa më mirë në pikëpamje cilësore këtë temë duhej mbledhur material gjuhësor, d. m. th. tekste në sasi të mjaftueshme e në lloje të shumta për aq sa ishte e mundur teknikisht atë kohë. Pas kësaj, me rritjen e vazhdueshme të numrit të teksteve të gjuhës shqipe në formë elektronike, ka vazhduar edhe puna për të grumbulluar sa më shumë tekste që të jetë e mundur, gjithnjë me një dëshirë të pandërprerë për të ndërtuar një korpus të vogël tekstesh, i cili do të kishte cilësinë e duhur që të mund të merrej për bazë për studime

gjuhësore. Caku i parë ka qenë një milion fjalë teksti. Aq fjalë teksti përmbajnë disa nga korpuset e para elektronike, khs. p. sh. për anglishten “Korpusin [e Universitetit] Brown” (Brown Corpus, 1963)¹ e për gjermanishten korpusin “LiMaS” (LiMaS-Korpus, 1971)². Me këtë sasi teksti të korpusit AlCo u arrit edhe një njësi matëse e shqipes me anglishten a gjermanishten, në përgjithësi me gjuhët që kanë një korpus të tillë tekstesh. Por ky cak i arritur në vitin 2002 u bë kalimtar për t’u harruar shumë shpejt meqë mbledhja e teksteve vazhdonte. Një nxitje për të vazhduar punën ishte gjenerata e dytë e korpuseve gjuhësore, po ashtu e arritur së pari në hapësirën anglisht-folëse, me njëqind milionë fjalë teksti, khs. p. sh. BNC (British National Corpus).³ Dëshira për këtë cak të ri, njëqindfishi i caktit të parë, përbën padyshim një dimension krejtësisht tjetër për korpusin. Kjo sasi tekstesh është e lidhur me vëllimin e punës, sidomos për t’i përzgjedhur dhe bashkërenditur ato. Së pari, pas shumë vitesh, në mes të vitit 2017 kjo sasi tekstesh u mblodh. Në këtë moment korpusi ka arritur *versionin beta*, d. m. th. puna nuk ka përfunduar, por është material bruto, i cili do edhe shumë punë. Sidomos përzgjedhje, klasifikimi dhe baraspeshimi i materialit gjuhësor marrin shumë kohë e mund, por do edhe shumë njohuri të fushës së gjuhësisë së korpuseve. Materiali gjuhësor mund të përdoret, por ende mungojnë shumë çelësa të përzgjedhjes. Për ta përdorur korpusin në këto raste kërkohen njohuri shtesë në teknologji kërkimi e gjuhësore.

Materiali gjuhësor: tekstet

Në fillim mbledhja e teksteve ka qenë pak a shumë e kufizuar. Tekstet e para kanë qenë tekste të përzgjedhura, kryesisht lajmesh, të ofruara për publikun nga Qendra për Informim e Kosovës (njohur si QIK). Atyre teksteve iu janë shtuar kohë pas kohe tekste të skanuara e të cilat janë korrigjuar me dorë dhe krahasuar me origjinalin e shtypur meqë njohja e tekstit shqip përmes programeve OCR (Optical Character Recognition), pra programeve që njohin tekstin, ishte jocilësore, d. m. th. pas skanimimit teksti elektronik përmbante shumë gabime dhe duhej korrigjuar me dorë. Në të njëjtën kohë paralelisht, me rritjen e sasisë së teksteve elektronike të pranishme në internet, është rritur edhe mundësia e një përzgjedhjeje më cilësore e më të madhe të teksteve të reja për korpusin. Për shembull, tani tekstet e lajmeve merren kryesisht nga Agjencia Telegrafike e Shqipërisë (ATSH, <https://www.ata.gov.al>). Një pjesë e madhe e

¹ Shih. [FRANCIS/KUČERA 1964].

² Shih. [GLAS 1975].

³ Shih. [BNC-XML 2007] dhe <http://www.natcorp.ox.ac.uk/> dhe [http://ota.ox.ac.uk/desc/2554/\(XML.edition\)](http://ota.ox.ac.uk/desc/2554/(XML.edition)).

teksteve është mbledhur, përmes lidhjeve private, nga dashamirë të gjuhës shqipe, studiues albanologë, shkrimtarë, autorë tekstesh të fushave të ndryshme – pra, nga shumë burime.

Llojet e teksteve të përzgjedhura për korpusin janë të ndryshme në shumë pikëpamje. Kjo çështje është e papërmbyllur, pasi ende vazhdimisht tekste shtohen, hiqen përkatësisht zëvendësohen, varësisht nga mosbarazpesha e teksteve ndër vete ose, për më tepër, mungesa e ndonjë lloji tekstesh. Një tekst i cilësisë së mirë, apo i një cilësie të veçantë zëvendëson një tekst të korpusit që nuk i ka këto veçori. Këta parametra përcaktohen nga vlerësimi i përgjithshëm e tërësor për korpusin. Qëllimi këtu është që korpusi të jetë sa më cilësor që të jetë e mundur. Llojet (domenet) e teksteve janë nga fusha të ndryshme si *ekonomia, mjekësia, politika, temat shoqërore, arti e kultura* etj. të ndara në nënfusha të veçanta, momentalisht, gjithsej 55. Ky numër, me gjetjen e teksteve të reja, mund të shkojë deri në rreth 80. Pos kësaj ndarjeje, materiali gjuhësor është i përzgjedhur edhe në bazë të shumë kushteve të tjera, p. sh. tekstet (e një lloji/kategorie) nga autorë të ndryshëm kanë përparësi ndaj atyre të vetëm një autori. Pastaj, kushtet tjera janë të tilla si *gjinia e autorit, mosha, prejardhja*, por dhe veti të tjera rreth tekstit për aq sa është e mundur. Pra korpusi AlCo në këtë moment nuk është i përfunduar sa i përket përzgjedhjes dhe bashkërenditjes së teksteve si dhe llojeve të tyre, përkatësisht numrit të teksteve brenda një lloji.

Numri aktual i teksteve është 48.181, i fjalëve 100.120.118, me rreth njëqind milionë. Kështu i bie që mesatarisht një tekst të këtë përafërsisht 2.078 fjalë. Por ky numër është relativ në këtë moment. Nga këto tekste, ka të tilla që kanë vetëm dy fjali, p. sh. një tekst për motin/kohën ka 17 fjalë teksti, e të tillë që janë të gjatë, p. sh. një tekst letrar ka 10154 fjalë teksti.

Pjesa e gjuhës së folur është shumë e vogël dhe kjo duhet ndryshuar për të arritur të paktën te 10 % e numrit të përgjithshëm të fjalëve, pra 10 milionë fjalë. Deri më tani ka vetëm 21 tekste të shkurtra të përfituara/përkthyer nga gjuha e folur.

Anotimi i teksteve të korpusit AlCo

Ndërtimi i një korpusi arrihet kur të jenë mbledhur tekstet dhe të jenë bashkërenditur e klasifikuar ato. Materiali gjuhësor, pra *të dhënat burimore*, angl. *raw data*, mundësojnë që të dhënat të përdoren për qëllime dhe detyra të ndryshme studimi. Kjo gjendje e korpusit, parë nga këndvështrimi i përdorimit, nuk është optimale. P. sh. nëse dikush do të kërkojë fjalën *dhe* në korpus do të merr si rezultat kërkimi fjalën *dhe*, ndër të tjera, si lidhëz (*dhe*), por edhe si emër (*dhe*). Dhe nëse dikujt i intereson fjala *dhe* vetëm si emër, atij i duhet që të gjithë emrat t'i ndajë/dallojë nga

lidhëzat e nga rastet tjera të mundshme. Kjo gjë mund të marrë shumë kohë e mund, aq më tepër, kur duhet të nxirren edhe statistika.

Që të tejkalohet kjo, është e nevojshme që materiali gjuhësor i korpusit të përpunohet. Nëse secilës fjalë i shtohet informacioni i pjesës së ligjëratës, angl. *Parts-of-speech*, shkurt *POS*, në rastin e përmendur, fjalës *dhe*, kërkimi do të ishte (më) i saktë, po ashtu edhe rezultatet e tij. Do të kërkohej fjala *dhe* si emër, dhe të gjitha ato raste me cilësinë e lidhëzës do të anashkaloheshin. Edhe më mirë do të ishte sikur secila fjalë të kishte edhe të dhëna tjera, p. sh. ato morfologjike, si numri, rasa, shquarsia te emrat ose veta, koha, etj. te foljet. Kështu mund të kërkohej një një rast të caktuar p. sh. një emër vetëm në rasën emërore.

Për të bërë këtë, d. m. th. *analizën morfologjike*, tanimë ekziston një gramatikë/program, khs. [KABASHI 2015]. Analiza morfologjike mundëson qasje precize dhe të detajuar në veçoritë e një fjale/fjalëforme. Një shembull është analiza morfologjike e fjalëformës *ishte* e cila është ishte jam+V+3P+Sg+Ind+Impf+Act+NonAdm. Secila pjesë e informacionit (e ndarë me shenjën +) mund të përdoret si qelës kërkimi, pra nëse do të donim format e vetës së tretë do t'i gjenim duke përdorur si qelës kërkimi 3P. Ato mund të specifikohen me të dhëna të tjera të kombinuara, si p. sh. 3P Sg ose 3P Sg Impf. Ky kombinim informacioni mundëson qasje të gjithanshme duke dhënë një liri kërkimi në materialin gjuhësor. Për më tepër, ky informacion mund të kombinohet me informacionin tjetër për të përfutur një sinergji nga i gjithë informacioni i përdorshëm për qëllime emërtimi/shenjimi/-etiketimi/tagimi/annotimi gjuhësor.

Pos informacionit morfologjik, tashmë shumë i përhapur dhe po ashtu i dëshiruar është edhe informacioni morfo-sintaksor – për shkak se një fjalë apo formë e saj varësisht nga pozita në fjali mund të këtë kuptime/interpretime të ndryshme. Për shembull, fjalëforma *mund*, e cila mund të jetë folje modale ose emër i pashquar. Një emër/shenjë/etiketë/tag/notë morfo-sintaksor(e) do të mundësonte dallimin mes përdorimeve të ndryshme. Për gjuhën shqipe, kjo është e rëndësishme edhe për faktin se në shumë raste fjalët e reja formohen nga bashkimi i dy a më shumë fjalëve themelore, si p. sh. *i mirë* (← *i* + *mirë*) vs. *mirë*.

Për këtë qëllim është zhvilluar edhe një set, d. m. th. bashkësi e tagëve, angl. *tagset*, morfo-sintaksorë, khs. këtu [KABASHI/PROISL 2016]. Emrat/shenjat/-etiketat/tagët/notat janë një lloj alfabeti i fushës përkatëse, i cili duhet të mbulojë çdo veçori e funksion të saj, d. m. th. secili emër mbulon veçoritë dhe funksionin e të emërtuarit të tij. Rreth 32 000 fjalë teksti janë emërtuar/shenjuar/etiketuar/taguar/-anotuar me dorë për të bërë një korpus i cili shërben si shembull, apo ndryshe i quajtur *standardi i artë*, angl. *gold standard*. Me këtë janë testuar në mënyra të ndryshme

dhe përmirësuar emrat/shenjat/etiketat/tagët/notat deri sa rezultatet e testimit kanë arritur nivelet e pranueshme a të dëshirueshme. Me këtë korpus të emërtuar/-shenjuar/etiketuar/taguar/anotuar me dorë është trajnuar një program emërtues/-shenjues/etiketues/tagues/anotues, angl. *tagger*, i cili pastaj është përdorur për të emërtuar/shenjuar/etiketuar/taguar/anotuar në mënyrë automatike pjesën tjetër të korpusit, khs. për imtësi [KABASHI/PROISL 2016].

Përdorimi i korpusit

Për të përdorur një korpus ka mundësi dhe mënyra të ndryshme. Në disa raste duhen njohuri paraprake në lëmin e informatikës, gjë që jo secili që merret me studime gjuhësore i ka. Për të mbushur këtë zbrazëti janë zhvilluar programe të cilat mundësojnë kërkimin dhe gjurmimin e të dhënave të një korpusi. Një nga programet e tilla është CQPweb, khs. këtu [HARDIE 2012]. Për korpusin AlCo është vendosur të përdoret programi i lartcekur, i cili ofron mundësi të mjaftueshme për të nxjerrë të dhënat e dëshirueshme, shih. pamjet 1 dhe 2.⁴ CQPweb i përngjan shumë programit BNCweb, khs. këtu [HOFFMANN ET AL. 2008], dhe si i tillë është i mirënjohur në shumë qarqe gjuhësore.

Kërkimi i thjeshtë: kërkimi i një fjale, vargu fjalësh apo një fjalie

Në rastet më të shpeshta gjatë punës (së pari) kërkohet një fjalë për të parë p. sh. se a është në korpus, si është përdorur ajo ose për të parë dendurinë e përdorimit të saj. Ky funksion, siç edhe pritët nga një program i tillë, është themelor dhe pothuajse i pakalueshëm. Kërkimi mund të bëhet duke dhënë fjalë(formë)n e plotë ose duke përdorur (edhe) shprehjet e rregullta, angl. *regular expressions*, p. sh. mund të kërkohet pikërisht në këtë formë, siç është shkruar, fjala *lexon*, ose në formën *lexo** (si shprehje e rregullt) për të gjetur të gjitha trajtat e mundshme që fillojnë me *lexo*, pra *lexo*, *lexoj*, *lexon*, *lexoni*, *lexojnë*, e. k. m. r. Rezultat i një kërkimi është paraqitja e radhitur e gjetjeve në korpus. Fjalët janë të paraqitura bashkë me kontekstin e tyre, khs. pamjen 2. Pos kërkimit të një fjale/fjalëforme të vetme, mund të kërkohen edhe fjalë/fjalëforma njëra pas tjetrës, pra në varg, deri te një fjali e tërë ose edhe më tej.

⁴ Në këtë artikull nuk ka hapësirë për t'i përshkruar të gjitha funksionet e programeve të sapo-përmendura – as që është qëllim i këtij artikulli. Për këtë arsye këshillojmë lexuesit që në rast nevojë të përdorin literaturën e dhënë më sipër.

Kërkimi i zgjeruar: kërkimi i bazuar në veçori të fjalëve

Në shumë raste një kërkim si ai i përshkruar më lart është i papërshtatshëm apo i pamjaftueshëm. Po të kujtojmë këtu shumëkuptimësinë (ambiguitetin) e shumë fjalëve sidomos fjalëformave, si p. sh. *hap* (folje) – *hap* (emër), atëherë në rast të një kërkimi të foljes *hap/-a/-ur*, për studime gjuhësore, nuk ka nevojë që të shqyrtohet emri *hap/-i/-a/-at*. Për të mundësuar këtë duhet që të dhënat burimore (vetë fjalët) të jenë të anotuara, d. m. th. të analizuar.

Me këtë shprehje [pos="PCI"] [pos="V" & word="."+oj"] kërkohet përkatësisht gjendet një trajtë e shkurtër e përemrit vetor (PCI) dhe një folje (V) që mbaron me *oj* si p. sh. *i/e* dhe *kujtoj/lejoj*, pra një vargu me dy fjalë si *i kujtoj*.⁵

Në rastet ku p. sh. fjala (pjesa e ligjëratës) *e* duhet kërkuar duke dalluar kontekstin e saj të përdorimit, janë të nevojshme shprehjet si [pos="Art" & word="e"], [pos="ConjC" & word="e"] ose [pos="PCI" & word="e"]. Shprehja e parë gjen fjalën *e*, kur ajo ka funksionin e njëjës (Art). E dyta gjen atë, kur ajo është lidhëz bashkërenditëse (ConjC), ndërsa e treta, kur kemi të bëjmë me trajtë të shkurtër të përemrit vetor (PCI).

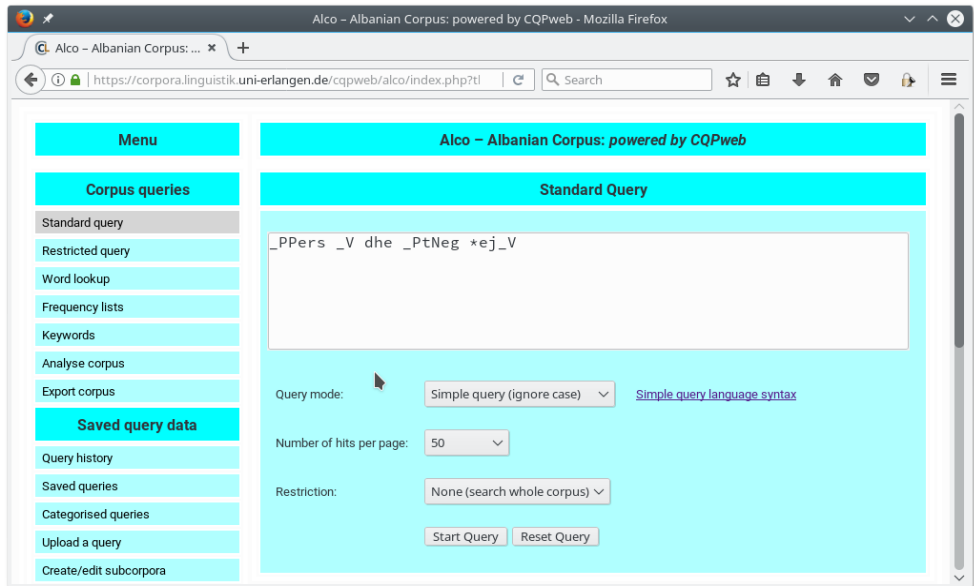
Kërkimi i një vargu fjalëformash përkatësisht një konstruksioni sintaksor bazuar në tagset

Shprehja mos _PCI _V _N mundëson gjetjen e një vargu apo një konstruksioni sintaksor, të përbërë nga fjala *mos*, një trajtë e shkurtër e përemrit vetor (PCI), një folje (V) dhe një emër (N). Gjatësia e vargut dhe forma/përbërja e tij është pothuajse e pakufizuar. Kjo do të thotë se mund të kërkohen fjali të tëra, të çfarëdo lloji. Kjo mënyrë e përgjithësuar kërkimi (bazuar në pjesë të ligjëratës e më gjerë/imët, në 77 emra/shenja/etiketa/tagë/nota) është e mundur pasi korpusi AlCo është i emërtuar/-shenjuar/etiketuar/taguar/anotuar.

Kërkimi është mjaft imtësor dhe si i tillë mundëson gjetjen e njëjësive të ndryshme morfologjike e sintaksore, këto të fundit duke bashkërenditur njësitë elementare. Për shembull, mund të kërkohet për një konstruksion përkatësisht kompleks foljor si _PtNeg _PCI _VAux _Vpart, i cili nxjerr nga korpusi rezultate si *nuk i keni parë* apo *nuk e kishte parë*. Shprehja _PtProh _PCI _V _N mundëson gjetjen e

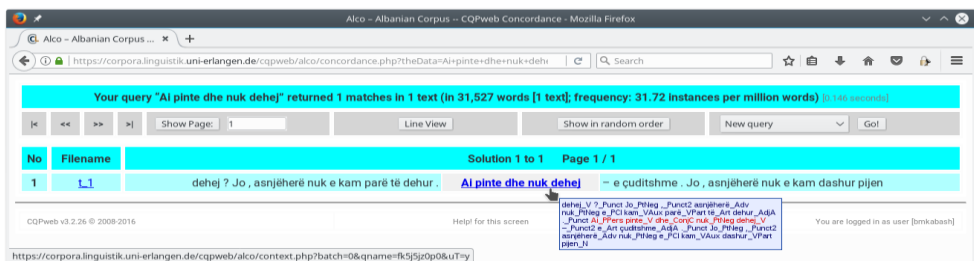
⁵ Për të mos e ngarkuar artikullin me pamje (figura) të shkëputura nga AlCo/CQPweb, në vazhdim ato vetëm do të përshkruhen. Lexuesi mund t'i paramendojë/pasqyrojë ato si në figurat 1 dhe 2.

shembujve *mos e lëshoni vetën* ose *mos i barroni premtimet*, ndërsa fundi i _N nxjerr rezultate si *fundi i dimrit* ose *fundi i fundit*.



Pamja 1: Kërkimi i vargut *_PPers _V dhe _PtNeg *ej _V* në korpusin AlCo me CQPweb.

Në pamjen 1 janë ndërthurur mënyra të ndryshme kërkimi, emrat/shenjat/-etiketat/tagët/notat (khs. *_PPers*, *_V*, *_PtNeg* dhe *_V*), fjalët e thejshta (khs. *dhe*), si dhe shprehjet e rregullta (khs. **ej*). Rezultati i këtij kërkimi është paraqitur në pamjen 2, khs. fjalinë (e nënvizuar) dhe analizën (e theksuar me ngjyrë të kuqe) dhënë pranë.



Pamja 2: Rezultatati i kërkimit nga pamja 1 në korpusin AlCo me CQPweb.

Shënime për gjendjen e tashme në fushën e gjuhësisë së korpuseve për shqipen

Pos korpusit të paraqitur në këtë punim, për dijeninë tonë, ekzistojnë edhe dy korpuse tjera, ai nga Caka & Caka [2012], dhe korpusi i gjuhës shqipe i Universitetit Shtetëror të Shën-Petërburgut (në Federatën Ruse) me emrin *Korpusi Kombëtar i Shqipes*, angl. *Albanian National Corpus*, khs. këtu [ARKHANGELSKIJ ET AL. 2012]. I dyti përfshin rreth një milion (ndërtuar sipas modelit *Brown Corpus*), ndërsa i treti rreth 16 milionë fjalë teksti. I dyti është në procesin e emërtimit/shenjimit/etiketimit/tagimit/-anotimit, pra të përpunimit. I treti përmban shënime morfologjike, pra është i taguar/-anotuar në masë të madhe, përafërsisht për rreth 70-80% të fjalëve të tekstit, por jo në aspektin morfo-sintaksor. Do të thotë, shumëkuptimësia gramatikore dhe semantike në rrafshin morfo-sintaksor nuk është e zgjidhur. Si rezultat kërkimi paraqiten thjesht të gjitha rastet përkatësisht mundësitë. Pos të dhënave morfologjike, si veçori pozitive të korpusit në fjalë – duke pasur në mendje madhësinë e tij – duhet theksuar edhe mundësinë e përzgjedhjes së teksteve sipas autorit, apo edhe një fjale sipas pjesës së ligjëratës e veçorive morfologjike të saj.

AlCo në krahasim me dy korpuset e përmendura (1) ka numër shumë më të madh të fjalëve, dhe (2) është i emërtuar/shenjuar/etiketuar/taguar/anotuar në aspektin morfo-sintaksor. Një numër më i madh i fjalëve ofron gjasë më të madhe përkatësisht mundësi më të mëdha mbulimi të më shumë fenomeneve gjuhësore. Të dhënat statistikore bëhen më domëthënëse, më të qëndrueshme – përforcohen. Shënimet morfo-sintaksore, të paraqitura më lart, janë pothuajse të domosdoshme, të paanashlënshme, në ditën e sotshme gjatë një pune me korpus. Ato i japin korpusit një dimension shtesë, duke i rritur vlerën.

Disa mendime për të ardhmën

Paraqitja dhe përshkrimi i shkurtër i korpusit AlCo në këtë fazë ka për qëllim të tërheqë vëmendjen e studiuesve të shqipes për rëndësinë e krijimit të resurseve gjuhësore dhe të përdorimit të tyre gjatë punës hulumtuese-shkencore. Meqë korpusi, me gjithë punën e deritashme, numrin e madh të fjalëve, veglave kryesore ndihmëse si analiza automatike morfologjike, khs. [KABASHI 2015], tagseti khs. [KABASHI/PROISL 2016], modelet e trajnuara për tagues, si dhe disa vegla të tjera më pakdomëthënëse, është në një fazë që do edhe shumë punë.

Në të ardhmen e afërt duhet një kategorizim më i imët i teksteve, gjë që merr shumë kohë, gati sa vetë mbledhja e teksteve, shpesh sepse është e vështirë ose raste-raste edhe e pamundshme gjetja mjaftueshme përkatësisht e dëshirueshme e të

dhënave rreth teksteve apo autorëve të tyre. Pastaj zhvillimi i veglave për përpunimin e materialit gjuhësor dhe anotimit të shumëllojshëm të korpusit, punë, e cila duhet pothuajse patjetër të bëhet, kërkon shumë përkushtim, dije dhe forca pune.

Do të ishte mirë që e ardhmja ta gjente korpusin në një nga akademitë a institutet që si detyrë i kanë vënë vetës studimin e gjuhës shqipe. Një punë të tillë do të ishte dashur që ato ta kishin filluar para 40, gjithsesi më së voni para 15 vitesh. Mungesa e një korpusi gjuhësor për shqipen pas vitit 2010 nuk mund të arsyetohet – asesi.

Literatura

- [**ARKHANGELSKIJ ET AL. 2012**] Timofej Arkhangelskij / Mikhail Daniel / Maria Morozova / Alexandar Rusakov: “Korpusi i gjuhës shqipe: Drejtimet kryesore të punës”. 635–642. Në: [ISMAJLI 2012].
- [**BNC-XML 2007**] British National Corpus. Version 3. BNC XML Edition. Distributed under license by Oxford University Computing Services on behalf of the BNC Consortium, 2007.
- [**CAKA/CAKA 2012**] Nebi Caka / Ali Caka: “Korpusi i gjuhës shqipe: Drejtimet kryesore të punës”. 643–656. Në: [ISMAJLI 2012].
- [**FRANCIS/KUCERA 1964**] Nelson W. Francis / Henry Kučera: Manual of Information to Accompany “A Standard Corpus of Present-Day Edited American English”. Brown University: Dept. of Linguistics. Providence 1964.
- [**GLAS 1975**] Glas, Reinhold: „Das LIMAS-Korpus, ein Textkorpus für die deutsche Gegenwartssprache”. Në: *Linguistische Berichte* 40 (1975), 63–66.
- [**HARDIE 2012**] Andrew Hardie (2012) “CQPweb – combining power, flexibility and usability in a corpus analysis tool”. Në: *International Journal of Corpus Linguistics* 17 (3): 380–409.
- [**HOFFMANN ET AL. 2008**] Sebastian Hoffmann / Stefan Evert / Nicholas Smith / David Lee / Ylva Berglund-Prytz: *Corpus Linguistics with BNCweb – a Practical Guide*. Frankfurt në Main etk.: Peter Lang, 2008.
- [**ISMAJLI 2012**] Rexhep Ismajli (Red.): *Shqipja dhe gjuhët e Ballkanit*. Prishtinë, 10–11 nëntor 2011. Prishtinë/Tiranë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës / Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2012.

- [KABASHI 2015] Besim Kabashi: *Automatische Verarbeitung der Morphologie des Albanischen*. XVIII, 211. Erlangen, FAU University Press, 2015.
- [KABASHI 2016] Besim Kabashi (2016): “Building an Albanian Text Corpus for Linguistic Research”. Kumtesë në konferencën “Corpus-Based Approaches to the Balkan Languages and Dialects”. 5–7 dhjetor 2016. Instituti i Shkencave Gjuhësore i Akademisë Ruse të Shkencave, Shën Petersburg. Khs. programin në faqen <https://iling.spb.ru/confs/balkan2016/schedule.html> dhe përmbledhjen e kumtesës në faqen https://iling.spb.ru/confs/balkan2016/abstracts/7_kabashi.pdf.
- [KABASHI/PROISL 2016] Besim Kabashi / Thomas Proisl: “A Proposal for a Part-of-Speech Tagset for the Albanian Language”. 4305–4310. Në: Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2016). Portorozh. Botuar nga Nicoletta Calzolari etjt. European Language Resources Association (ELRA) Paris.

Besim KABASHI

AICo – A ONE HUNDERT MILLION WORD CORPUS OF ALBANIAN

Abstract

It is impossible to do serious studies in the field of natural languages without consulting empirical data. Natural language corpora offer this data in its original form. Apart from the fact that in some cases a corpus does not cover every possible word of a language, e. g. evidence, spelling or definition dictionary does, it offers the possibility to explore the data in every imaginable form, e. g. based on the actual context. A big corpus offers more data and the possibilities to cover more words and more phenomena than a small corpus does. Corpora make it possible to accurately study language in a quality not possible without empirical data. To use these benefits from corpora, it is necessary to create them first.

We present an Albanian Corpus (AlCo) that contains a hundred million word tokens (text words), the first Albanian corpus of this size. The corpus covers different domains of language and contains different text types – it is a reference corpus. At this moment the work is still in progress, some texts still need to be replaced or recategorised. The corpus is annotated with a morpho-syntactic tagset of 77 tags, since 2015. We use CQPweb, a web based corpus analysis system, to explore the corpus data.

Bahri KOSKOVIKU

SINTAGMAT PARAFJALORE TË SHQIPES NGA KËNDVËSHTRIMI GJENERATIVIST

Hyrje

Në këtë punim shkencor shtrohen dy çështje themelore: në nivel të përshkrimit zbatimi i skemës X-bar për të analizuar strukturën e sintagmave parafjalore të shqipes dhe në nivelin teorik përkufizimi i parafjalëve si fjalë leksikore apo funksionale një çështje për të cilën nuk ka pajtueshmëri të plotë në teorinë sintaksore.

Për përshkrimin dhe analizën e sintagmave parafjalore të shqipes është përzgjedhur një korpus i gjërë hulumtimi, që përfshin rrafshet e ndryshme stilistikore: gjuha e veprave letrare, gjuha e portaleve dhe gjuha e medieve elektronike.

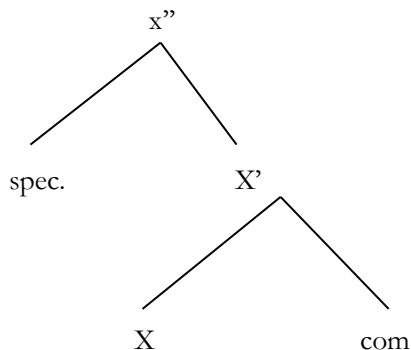
Çështja që shtrohet në këtë punim është nëse mund të zbatohet skema X-bar për përshkrimin e kategorisë P'', një teori universale për përshkrimin e përbërësve të ndryshëm, ndërsa për pjesën teorike kemi ballafaquar pikëpamje dhe teori të ndryshme për përkufizimin e parafjalëve nga aspekti sintaktik, shqyrtime që kanë për bazë kritere të ndryshme dhe rrjedhimisht kanë sjellë rezultate të ndryshme.

Nga aspekti hipotetik, synojmë të argumentojmë se struktura e sintagmave parafjalore të shqipes gjen shpjegim mbi parimet universale që mbështeten në konceptet e gramatikës gjenerative, konkretisht në teorinë X-bar, një model i përpunuar në programin *Parime dhe parametra*. Po ashtu mbështetur në modelin gjenerativ të analizës gjuhësore e zgjerojmë vështrimin për parafjalët nga aspekti sintaktik, jo thjesht mbi bazën e kriterëve të A. Martinesë (1974) për fjalët si kategori të hapura apo të reduktuara, ku parafjala na del si një kategori funksionale në strukturën e fjalisë, por një analizë tërësore që merr parasysh analizën e fjalës si një tërësi tëparësh sintaktike.

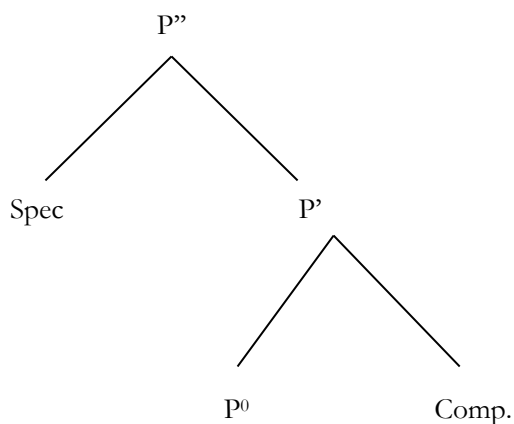
1. Struktura e kategorisë P'' sipas skemës universale X-Bar

Teoria X-bar shënon një analogji të strukturës mes përbërësve të ndryshëm. X është një ndryshore që merr vlera të ndryshme (E, F, M, P) dhe shënon nivelin bazë apo projeksionin zero të një sintagme, X^0 dhe komplementi i saj shënojnë

projeksionin e ndërmjetmë X' , kurse specifikuesi dhe X' shënojnë projeksionin maksimal të një sintagme X'' (Grafi: 2003). Pra koka X'' përfaqëson projeksionin maksimal, strukturën e plotë të një sintagme e dhënë si më poshtë:

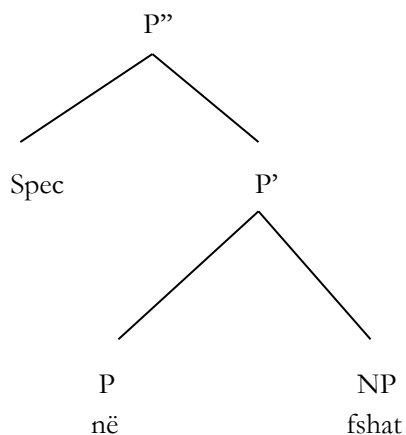


Sipas kësaj skeme sintagmat parafjalore të shqipes kanë këtë strukturë:

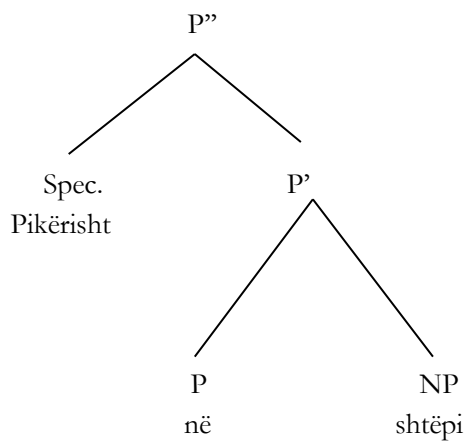


Më poshtë, përmes shembujve të vjelë nga korpusi ynë e japim të plotë përshkrimin strukturor të sintagmave parafjalore të shqipes dhe strukturën argumentore të tyre përmes skemës X-bar:

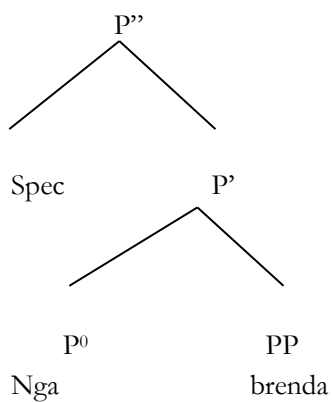
1a Në fshat.



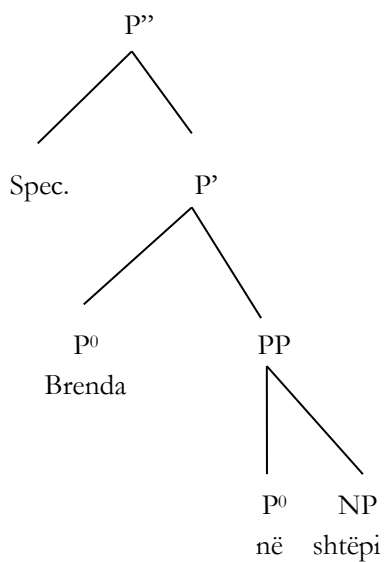
1b. Pikërisht në shtëpi



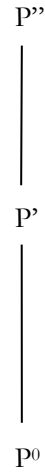
2a) Nga brenda



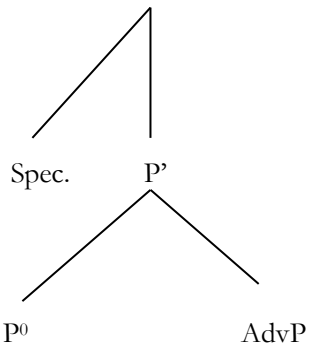
2b) Brenda në shtëpi



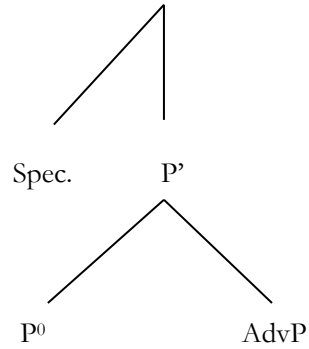
3. Genci hyri **brenda**, kurse era doli **jashtë**:



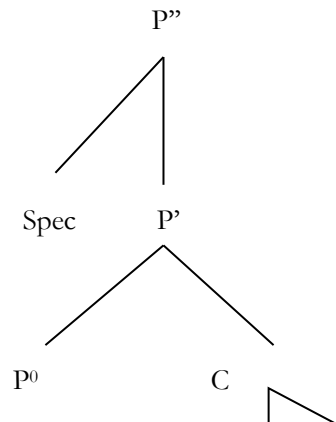
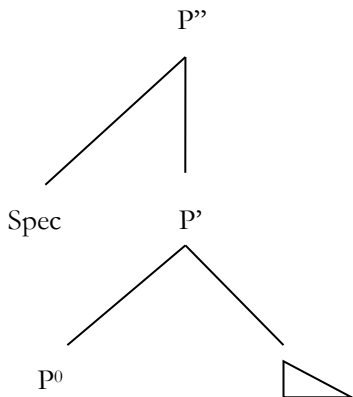
4. Nga atje; **për** mirë, **për** keq; nga këtu



5. **Për** të mirë, **për** të keq



6. Ne ndihmuam **me** ç'kishim. 7. **Përpara** se të vinte mësuesi, kishim bërë detyrat.

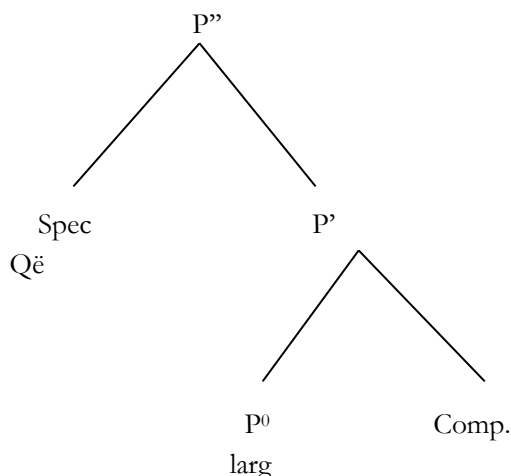


Gjatë hulumtimit tonë në gjuhën e letërsisë artistike e hasim edhe këtë strukturë të PP-së, ku mungon komplementi, por është i mbushur pozicioni i specifikuesit:

7. Që **jashtë**, nga rruga, vinte muzika festive.

Herë herë që **larg** ndoshta nga sheshi përpara tribunave, vinin tingujt e bandës.

(Vajza e Agamemnonit)



Ky përshkrim vë në dukje se në rrafshin struktural struktura argumentore e projeksionit P'' është e ndryshme nga pikëpamja kategoriale. Shembulli 1a. është shembulli më tipik i sintagmave parafjalore në shqipe, ku pozicioni sintagmatik i specifikuesit është zakonisht i zbrazët, kjo PP përbëhet nga koka dhe komplementi i saj. Shembulli 1b. shënon projeksionin maksimal të një PP në gjuhën shqipe, ku është i mbushur dhe pozicioni i specifikuesit. Në shembullin 2a dhe 2b parafjalët përzgjedhin një PP në funksion ndajshimor. Në shembullin 2a dhe 3 PP janë intransitive, ato në kontekst sintaksor realizohen sintaktikisht dhe semantikisht vetëm nga koka. Kujtojmë parimin e Çomskit se për realizimin e një sintagme, e detyrueshme është vetëm koka dhe se tiparet e saj përcaktojnë strukturën e një sintagme. Fakti që koka të jetë e shoqëruar apo jo nga elemente të tjera, varet nga klasa leksikore secilës i përket vetë koka (G.Graffi,1994:111). Në rastin tonë tiparet leksikore të kokës përcaktojnë nëse kategoria P'' duhet të marrë ose jo një plotësor. Natyrisht parafjalët e tilla janë njëvalente, por valenca e tyre nuk është e realizuar fonetikisht, është e pranishme sintaktikisht dhe semantikisht. Mosprania e tyre fonetike i kundërvë nga pikëpamja e transivititetit me parafjalët, tiparet e të cilave kërkojnë domosdoshmërisht një plotësor për t'u realizuar në nivelin sintagmatik, sikundër është shembulli 1a. Këtu është vendosur një analogji me foljet transitive dhe jotransitive. Në shembujt 4,5,6,7

vihet në dukje se struktura argumentore e kategorisë P”, sikundër u vërtetua në nivel përshkrimi, është e ndryshme nga pikëpamja kategoriale, sikurse e çdo kategorie tjetër leksikore.

7a. Kush është *për* dhe *kundër*, le ta ngrisë dorën.

7b. Me votën *kundër* hodhëm poshtë këtë version të demarkacionit.

8. Ne jemi *kundër* këtij versionit të demarkimit të kufirit me Malin e Zi.
(Telegrafi)

PP dalin zakonisht si adjunksione në strukturën e fjalisë. Brenda një projekcioni maksimal të përshkruar nga një VP zënë pozicionin e shtesorëve. Por kur plotësojnë një folje jokaltimtare dyvalente apo edhe një folje kalimtare zënë pozicione theta, janë pjesë e këtij projekcioni dhe dalin në funksion të komplementit. Në shembujt e dhënë, 8a është në funksion të adjunksionit, një funksion karakteristik për rrethatorët, por në 8b dhe 8c PP janë argumente të brendshme të foljes, zënë pozicione theta brenda projekcionit VP.

8a. Brenda në sallë të ftuarit i prisnin të tjera surpriza.

8b. Uji i pijshëm vjen **prej burimeve** të thella të këtij mali të lashtë

8c. Si nuk e kupton, unë punoj **për ju**.

2. Parafjalët, kategori leksikore apo funksionale?

Nëse studimet për parafjalët i shtrojmë në mënyrë kronologjike nga aspekti i teorisë sintaksore, do të shohim se studimet për këtë kategori gramatikore shënojnë një avancim të natyrshëm gradual të kësaj problematike shkencore: teoria e gjymtyrëve i përkufizon si mjete sintaktike që lidhin minimalisht dy fjalë leksikore (gjymtyrë) dhe vetëm fjalët kuptimisht të pavaruar i pranon si gjymtyrë. Mbi këtë bazë është eksploruar edhe në studimet sintaksore të shqipes. Ajo që sot përkufizohet si *Teoria e togfjalëshit* nuk i pranon parafjalët si kategori drejtuese, si një fjalë rreth së cilës ndërtohet një njësi sintaksore. Sipas tyre parafjalët janë një me mbaresat. *S’kanë kuptim leksikor më vehte dhe shërbejnë për të bërë dhe treguar lidhjet e ndryshme midis fjalëve me kuptim leksikor më vehte* (S. Prifti, 1971: 26).

Studimet strukturale ua njohin aftësinë parafjalëve për të ndërtuar përbërës, por sintagmat e tilla përkufizohen si fraza funksionale. Funksionalistët i përkufizojnë parafjalët si *monema funksionale që shërbejnë për të shënuar funksionin e një moneme tjetër* (A. Martine:1974). P.sh, ndërtimet: *me veturë, me valigjet e mia*, dhe duke i parë parafjalët në funksion të rasëshënuesit (case markers), i përkufizojnë si kokë të një përbërësi sintagmatik në strukturën e fjalisë.

Gjenerativistët i avancojnë më tej studimet rreth kësaj kategorie fjalësh, duke i parë parafjalët si koka leksikore në të njëjtin nivel me foljet, emrat dhe mbiemrat (më vonë përfshihen edhe ndajfoljet) (Çomski: 1957).

Në të vërtetë, kur flitet për tipare kontradiktore të parafjalëve, kemi parasysh gjuhën angleze, përkatësisht parafjalët **of** dhe **to** që janë parafjalë funksionale dhe sfidojnë përkufizimin e përgjithshëm për parafjalët si projeksione të kokave leksikore. Në njërën anë parafjalët u shpërndajnë role theta argumenteve të tyre dhe struktura e tyre argumentore është mjaft e ndryshme që është karakteristikë e fjalëve leksikore dhe është në kontrast të plotë me kategoritë funksionale sikundër janë determinerët, infleksioni dhe rasa (Literthield: 2005). Nga ana tjetër ato janë një kategori e mbyllur, që është karakteristikë e fjalëve funksionale dhe është në kontrast të plotë me fjalët leksikore që janë pambarimisht produktive në numër.

Sado që të jetë shtuar numri i parafjalëve në gjuhën angleze mbi bazën e një revizionimi kategorial që bëjnë R, Huddleston dhe G. Pullum, duke i futur në radhët e tyre dhe ato që tradita gramatikore i konsideron si ndajfolje apo lidhëza, prapëseprapë parafjalët janë një kategori relativisht e mbyllur (2002:603)

Duke e kapur fillin pikërisht pas kësaj dihotomie, përfaqësues si Grimshaw (*Extened Projection*:1991), Van Rejmsdik (1990, 1998), i cilësojnë sintagmat parafjalore si një ekstension të sintagmave emërore dhe determinative. Ky pohim në thelb konstaton njësitë e tilla sintaksore konsiderohen si nënklasa të emrit.

Duke u mbështetur në idenë se parafjalët i karakterizon dihotomia leksikore dhe funksionale, studiuesi rumun A. Mardale i konsideron parafjalët si njësi gjysmëleksikore që shfaqin njëkohësisht veti leksikore dhe funksionale dhe mbi këtë bazë, mbështetur në kriteret teorike- formale arrin në përfundimin se parafjalët janë një kategori heterogjene, ku midis tyre dallon dy grupe: më leksikore dhe më funksionale. Mardale, A. (2011).

Duke e përkrahur këtë teori H. Littlefield-i, thotë: “Nëse parafjalët trajtohen si kategori hibride, atëherë problemi nuk qëndron te karakteristikat kontradiktore të parafjalëve, por te trajtimi i parafjalëve si një kategori e vetme monolite.” (*Lexical and Functional Prepositions in Acquisition*, 2005: 56). H. Littlefield-i, duke marrë për bazë anglishten, mbështetur në fakte empirike, është për një ndarje të parafjalëve: në leksikore dhe funksionale sipas udhëzimeve të Mardales.

Në të vërtetë kategorizimin e parafjalëve në mes fjalësh leksikore apo funksionale e përcaktojnë tiparet e tyre sintaktike. Fleksioni ka vetëm një tip plotësori që është veçori e kokave funksionale, ndërsa parafjalët kanë plotësorë të tipave të ndryshëm, struktura e tyre argumentore sikundër u kunstatua në nivel përshkrimi është e ndryshme në pikëpamje kategoriale, që është veçori e kokave leksikore,

përfshirë dhe fjali të nënrenditur. Vetëm kategoritë leksikore shpërndajnë role theta dhe karakterizohen nga tipare sintaktike që janë karakteristikë e kategorive leksikore sikundër i kemi përmendur më parë në punime të tjera që kanë këtë temë diskutimi (Shih B. Koskoviku, Seminari...:2016). Por dhe në këtë punim do t'i japim në formë të përmbledhur.

3. Tiparet sintaktike të parafjalëve

Nga këndvështrimi sintaksor, sipas *Programit minimalist*, fjalët shihen si tërësi tiparesh sintaktike. Kjo e ka gjeenezën në studimet e Roman Jakobsonit për fonemën. Parafjalët janë koka leksikore sepse kanë të njëjtat tipare që kanë kategoritë e tjera: emër, folje, mbiemër dhe ndajfolje. Veçori e tyre është: seleksionimi (tipari kryesor), valenca, transiviteti dhe drejtimi.

3.1. Seleksionimi

Kategoria P'' ka strukturë argumentore të ndryshme nga aspekti kategorial:

a. emër:

Në shtëpi, mbi tavolinë, për punë, drejt shtëpisë, me miq, prej druri, mbi disa çështje etj.

b. Mbiemër:

Për të mirë, me të keq,

c. ndajfolje:

nga këtu, për mirë, nga atje, për keq, prej atje

d. fjali të nënrenditur:

E kemi ndihmuar me ç'kishim

Të gjithë u ulëm përpara se të vinte mësuesi (përpara ardhjes së mësuesit)

e. Një PP në funksion ndajshtimor:

Të gjithë u nisën për në fshat.

Valenca

Parafjalët janë gjithnjë njëvalente. Ato zakonisht plotësohen nga një komplement për t'u realizuar në nivelin sintagamtik në fjali.

Takohem *me mikun*

- Ato ditë flitej *për pasardhësin*.

- *Nga këtu* nuk lëvizim dot.

*Shkoj në.....

Sikundër shihet në fjalinë e fundit një PP nuk është e qëndrueshme pa një komplement nga pikëpamja strukturore dhe kuptimore (G. Turano, F. Koleci: 2011)

Por sikundër shihet më lart gjatë përshkrimit të strukturës së PP jo gjithnjë vlen ky përkufizim dhe vë në dukje një tipar tjetër të parafjalëve, transivititetin. Në disa raste një parafjalë në kontekst sintaksor për arsye që u thanë më lart është e vetëmjaftueshme nga pikëpamja strukturore dhe semantike.

1. Duhet të votoni **për** ose **kundër** gjykatës, e cila do të shqyrtojë akuzat për krime lufte

(Lajmi.net, 26: 2015)

2. Aleanca për Ardhmërinë e Kosovës thotë se i gjithë fokusi i kësaj partie është që të parandalohet ky ratifikim përmes votës **kundër**.....(20.8.2016, Telegrafi.com)

3. Ajo hyri **brenda** në shtëpi, kurse Gerti me të parë atë, doli **jashtë** (shtëpisë).

Kjo qasje sipas R. Huddleston G. Pullum në gjuhën angleze është sistematike (2002:656), por për shqipen nuk është shumë karakteristike, vetëm në ato raste kur e lejon konteksti gramatikor dhe realizohet kryesisht vetëm në fjali dëftore, më rrallë në fjali pyetëse. Në shqipe objekti i parafjalëve asnjëherë nuk merr pozicion fillestar, gjithnjë i ndjek parafjalët madje edhe në fjalitë pyetëse, ndryshe nga gjuha angleze, ku, në fjalitë Wh- , objekti i parafjalëve merr pozicion fillestar, bën një zhvendosje të detyrueshme.

Genci hyri brenda.

John came in.

What are you talking about?

Who are you going with?

Sigurisht këtu kemi të bëjmë me vlerat parametrike të gjuhëve të veçanta. Te fjalja e fundit plotësori i parafjalës për shkak të modalitetit pyetës bën një lëvizje të detyrueshme (G. Turano:2011) nga pozicioni bazë i strukturës së thellë dhe del në krye të fjalisë. Në modulën *Parime dhe Parametra* pozicioni origjinar i çdo elementi në strukturën sipërfaqësore shënohet përmes gjurmës ose determinohet nga struktura e thellë.

Drejtimi

Vetëm kokat leksikore me tiparin(-E) mund të caktojnë rasë, do të thotë foljet dhe parafjalët (Grafi, 2010:205). Këto përkufizime të Çomskit hedhin poshtë çdo teori se parafjalët janë koka funksionale (Funksionalistët) apo semileksikale (Mardale, Rejmsdik, Grimshaw, Lethered etj), përkatësisht kategori hibride.

Parafjalët shënojnë rasën e një emri që i prijnë, kjo ka bërë që të tërhiqet një paralelizëm midis parafjalëve dhe foljes në kuptimin që të dy janë elemente rasëcaktuese. Natyra e plotësorit, më pas, varet nga tiparet e seleksionimit, që zotërojnë parafjalët si kokë e sintagmës, por zakonisht është një SE.

Transiviteti

Parafjalët që detyrimisht duhet të plotësohen nga një komplement, quhen parafjalë transitive. Kurse parafjalët që strukturalisht dhe kuptimisht nuk e shprehin plotësorin e tyre, për shkak se këtë, sikundër u tha më lart, e lejon konteksti gramatikor quhen parafjalë intransitive.

Në tryezën e 3 gushtit, dy blloqet **pro** dhe **kundër** kanë bërë gati argumentet e tyre, me të cilat pretendojnë të bindin opinionin dhe njëra-tjetrën

Përfundime

Shqipja nuk ka parafjalë funksionale sikundër ka gjuha angleze. Dativi në shqipe asnjëherë nuk del si PP, për dallim nga gjuha angleze që realizohet edhe si PP edhe si NP, ndërsa për formimin e sintagmës gjenitive shqipja përdor mjete thjesht gramatikore, formantë gramatikore (nyja). Sikundër u tha në përmbajtjen e këtij punimi këto shënojnë tipare të veçanta të gjuhëve që Gramatika gjenerative i quan *parametra*.

PP për t'u realizuar strukturalisht i duhet zakonisht një komplement, por kjo nuk është e përgjithshme. Konteksti gramatikor në fjali shpesh herë e bën të panevojshme prezencën e argumentit të parafjalës. Mbi këtë bazë parafjalët në analogji me foljet janë ndarë në transitive dhe intransitive. Pra dukuria e transivitetit shihet si një tipar sintaktik i parafjalëve. Por jo të gjitha parafjalët mund të dalin pa komplementë. Këtu nuk mund të përfshihen të gjitha parafjalët e shqipes, ato që për nga ndërtimi quhen parafjalë të parme, ta zëmë si: **në, prej, nga, nën, mbi** etj.

A mund të formojnë sintagma parafjalët? Përgjigja është qartësuar plotësisht në studimet gjenerative: të gjitha elementet që kanë veçori drejtimin, janë në funksion të kokës së sintagmës. Kjo do të thotë që të gjitha elementet që janë në funksion të kokës (*headword*) mund të formojnë sintagma (Governing category). Kjo ka qar në përfundimin se edhe elementet funksionale mund të formojnë sintagma, veçse sintagmat e tilla janë funksionale dhe kanë vetëm një lloj plotësori në strukturën e tyre. Sintagmat e tilla quhen eptimore dhe determinative (SEPT).

Struktura argumentore e PP është e ndryshme sikur e çdo kategorie tjetër sintagmatike në strukturën e fjalisë. Sikundër u tha më lart kjo është veçori e kokave leksikore.

Gjuhësia gjenerative ua një funksionin e rasëshënuesit parafjalëve, një tipar funksional që është karakteristik për sintagmat eptimore (SEPT), por kjo nuk mund të çojë në përfundime se PP janë sintagma funksionale, një tipar të tilla e kanë dhe foljet; argumenteve të brendshme të saj u caktohet rasa nga foljet si kokë e një projekcioni maksimal V”, por ky tipar i tyre nuk mund t’i i përkufizojë sintagmat foljore si sintagma funksionale apo heterogjene gjysmëleksikale.

Përfundimisht parafjalët janë projeksione të kokave leksikore që realizohen në tri nivele projektimi dhe ato nuk mund të njësohen me eptimin që përbëjnë bazën e një sintagme funksionale. Ato i veçon si sintagma leksikore në radhë të parë veçoria e seleksionimit, aftësia e tyre për të përzgjedhur komplementë të natyrave të ndryshme, për dallim nga kokat funksionale që përzgjedhin vetëm një plotësor dhe ajo që është themelore i cakton një rol theta argumentit të tyre.

Në të vërtetë përkufizimet e ndryshme që u bëhen parafjalëve si kategori hibride gjysmëleksikale apo gjysmëfunksionale vetëm sa e vështirësojnë përkufizimin dhe njohjen e tyre të brendshme dhe zgjidhjen e këtij problemi, thënë më troç këto teori kanë komplikuar problemin.

Vështrimi i fjalëve si tërësi tiparesh sintaktike përfundimisht përcakton vendin e tyre nga pikëpamja kategoriale si kategori leksikore.

Bibliografia

- Grup autorësh (2002). *Gramatika e gjuhës shqipe I*. ASHSH, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë. Tiranë.
- Grup autorësh (2002). *Gramatika e gjuhës shqipe 2*. ASHSH. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë.
- Prifti, Stefan (1971). *Sintaksa e gjuhës shqipe*. ETMMK. Prishtinë.
- Huddleston, Rodney and Pullum, Geoffrey (2007). *English Grammar*. Cambridge University press.
- Koleci, Flora dhe Turano, Giuseppina, (2011), *Hyrje në sintaksën gjenerative*, Tiranë, SHB e Librit Universitar.
- Graffi, Giorgio (2003). *Sintaksa*. Tiranë. SHB Dituria.
- Graffi, Giorgio (2010). *Ç’është gramatika gjenerative*, (Përktheu Rami Memushaj). Botimet Toena.
- Martinet, Andre (1974). *Elemente të gjuhësisë së përgjithshme (përkthim nga Rexhep Ismajli)*. Prishtinë. Rilindja.

- Koskoviku, Bahri. (2016). *Koncepti për parafrasalët në gjuhësinë moderne*. Seminari XXXV Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare. Universiteti i Prishtinës, Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë.
- Littlefield, Heather *Lexical and Functional Prepositions in Acquisition: Evidence for a Hybrid Category* Boston University.
- Mardale, A. (2011). *Prepositions as a semilexical category*: -Bucharest Working Papers in Linguistics.

Bahri KOSKOVIKU

ALBANIAN PREPOSITIONAL PHRASE FROM GENERATIVIST POINT OF VIEW

Abstract

Construction with preposition in the syntax studies of Albanian language have been researched within two headed noun group theory, which treats preposition as a functional element connecting two phrases. According to this concept, only a full meaning word or a phrase could be a grammatical unit in the structure of sentence on independent semantically and structurally. Within this theoretical framework prepositions are linguistic units that are semantically and functionally conditioned and as such cannot be the nucleus of phrase.

By observing prepositional phrase with structural methods suggests that prepositions are included in the category of words that can characterize the nature of constituents, based on the functional feature to determine the case to the elements that depend on it.

Generative studies further advance the study of the prepositional category from the syntax and semantic point of view. Based on the generativist concept the word from the syntax viewpoint is analyzed as a set of features that determine the nature of linguistic unit from categorical point of view: as functional and semantic category. As a part of this paper, based on the X-Bar theory, we intend to research the preposition phrases in Albanian language, by looking at them as a projection of lexical head, based on syntactic properties that characterize the nature of any constituents in the sentence structure.

Key words: prepositional phrase, prepositions, generative studies, the X-bar theory

Shpëtim ELEZI

GRUPE PARADIGMATIKE TË MBIEMRAVE NË ÇETËN E BOGDANIT

Abstrakt

Ky punim trajton mbiemrin në aspektin morfologjik e fjalëformues në veprën *Çeta e profetëve* të Pjetër Bogdanit. Në aspektin morfologjik përshkruhen veçoritë strukturore të mbiemrit dhe, rrjedhimisht, sipas rrafshit formal morfologjik, sistematizohen në dy paradigma që i kundërvihen njëra-tjetrës: të nyjshëm ~ të panyjshëm. Në punim evidentohen të gjitha rastet e përdorimit të të dyja llojeve të mbiemrave, paraqiten veçoritë strukturore, si dhe mbi bazën e të dhënave statistikore përcaktohet edhe denduria e përdorimit të tyre. Duke u trajtuar këto çështje, del edhe problemi i përcaktimit të burimit dhe formimit. Kjo çështje e fundit shtron nevojën që mbiemrat në këtë vepër të vështrohen edhe në aspektin fjalëformues, duke i sistematizuar në paradigma në varësi nga mënyra dhe tipi mbiemërformues. Kështu, duke u vështruar mënyrat dhe mjetet e ndryshme fjalëformuese, jo vetëm hetohen tipat dhe modelet fjalëformuese që kanë vepruar në CP, por përcaktohet edhe shkalla e produktivitetit të secilit model fjalëformues dhe, kështu, hetohen edhe prirjet mbiemërformuese në gjuhën e Bogdanit dhe, së këndejmi, edhe në shqipen e shekullit XVII.

Fjalët kyçe: Çeta e profetëve, Bogdani, mbiemër, i nyjshëm, i panyjshëm, denduri, burim, mbiemërformim, model, tip.

1. Hyrje

Mbiemri në aspektin strukturor e kuptimor është përbërës i sintagmës emërore, të cilën e plotëson kuptimisht, duke shprehur një veçori a cilësi të saj, si dhe në aspektin funksional është përcaktor i saj ose është në funksion kallëzuesori. Si element përcaktues i emrit kokë të sintagmës emërore, mbiemri varet nga emri, por edhe mund të hiqet pa e ndryshuar funksionin e sintagmës emërore. Kur themi i varur nga emri, kemi parasysh faktin që në gjuhën shqipe, sipas pikëpamjes së Lyons-it (2001: 301),

eptimi mbiemëror (gjinia, numri dhe rasa), si një dukuri e qartë e strukturës sipërfaqësore, varet nga rregullat transformative të përshtatjes së tij me emrin. Së këndejmi, edhe *Gramatika I* e përkufizon mbiemrin “si pjesë e ligjëratës që emërton një tipar (cilësi, veti, marrëdhënie) të sendit dhe përshtatet në gjini, në numër e, për një pjesë, edhe në rasë me emrin e këtij sendi” (Agalliu, Angoni, Demiraj, Dhrimo, Hysa, Lafe & Likaj 2002: 153).

Mbiemrat klasifikohen në disa grupe, varësisht nga këndvështrimi dhe kriteret që merren për klasifikim, si në mbiemra cilësorë e marrëdhëniorë sipas rrafshit kuptimor-funksional dhe taksonomisë semantike, siç i ndan edhe *Gramatika I* (Agalliu et al. 2002: 155-157), në mbiemra që shprehin qëndrim dhe mbiemra që nuk shprehin qëndrim sipas këndvështrimit të gjuhësisë së tekstit (shih Rugova & Sejdiu-Rugova 2015: 167-169) dhe në mbiemra të nyjshëm e të panyjshëm sipas rrafshit formal morfologjik, klasifikim që e gjejmë gjithandej në gramatikat e shqipes (shih Agalliu et al. 2002: 158-160). Këtu do të përshkruhen veçoritë strukturore të mbiemrave të nyjshëm dhe të panyjshëm në *Çetën* e Bogdanit.

Veçori karakteristike e mbiemrit në shqipe është paranyjëzimi, risi kjo e zhvilluar brendapërbrenda shqipes, e cila ka ndikuar që në këtë gjuhë si në asnjë gjuhë tjetër IE, madje as në rumanishten¹, të krijohen dy tipa mbiemrash: të nyjshëm e të panyjshëm. Këta dy lloj mbiemrash, që i kundërvihen njëri-tjetrit për nga ndërtimi dhe për nga veçoritë morfo-sintaksore, hetohen mjaft dendur në tekstin e Bogdanit si fjalë të parme dhe si fjalë jo të parme.

Duke u bazuar në veprën e K. Ashtës (2002), kemi bërë një evidentim të numrit të mbiemrave të nyjshëm dhe të panyjshëm. Sipas kësaj matjeje, në *Çetën* e Bogdanit dalin 519 (ose 93 %) mbiemra të nyjshëm dhe 37 (ose 7 %) mbiemra të panyjshëm. Në të vërtetë, në veprën e Bogdanit dëshmohen edhe 42 mbiemra të panyjshëm që, siç do të shohim më poshtë, si të tillë nuk janë shënuar nga Ashta (2002). Sidoqoftë, pjesa më e madhe e mbiemrave në këtë vepër paraqiten analitikë, të cilët edhe ashtu dëshmohen me denduri përdorimi shumë më të madhe sesa të panyjshmit.

2.1. Mbiemrat e panyjshëm

Sikur u tha më lart, Ashta (2002) evidenton 37 mbiemra sintetikë, të cilëve, duke i hetuar drejtpërsëdrejti në tekst, u është përcaktuar edhe denduria e përdorimit: *bamkeq* (3 herë), *barkthatë* (2), *cmërkeq* (1), *dijekeq* (1), *fatamirë* (1), *gojartë* (2), *hirplotë* (1), *jetëglatë* (1), *kripçë* (1), *shtuskeq* (1), *vepërëkeq* (1); *cmiror* (1), *konfinjëtar* (1), *mbarkanjosm* (1),

¹ Në gjuhën rumune, ndryshe nga shqipja, studiuesit vënë re se i njëjti mbiemër del herë i paranyjëzuar e herë i paparanyjëzuar, varësisht nga rrethanat sintaksore.

rrotullar (3), *shëjtënour* (1), *zemëror* (1); *shterpë* (1); *alegoriko* (1), *anagogjiko* (1), *çinik* (1), *heretik* (3), *hipostatik* (4), *krystalino* (1), *latin* (1), *mistik* (2), *morale* (1), *originall* (5), *pagan* (1), *paralitik* (1), *plural* (1), *tropologjiko* (1), *veniall* (1), *zgju* (1), *mortar/murtar* (5); *rudë* (1) dhe *mavi* (1).

Por, përveç këtyre 37 mbiemrave sintetikë, në Çetën e Bogdanit kemi identifikuar edhe 42 të panyjshëm të tjerë, të cilët Ashta (2002) i shënon veç si emra. Të tillët, që po ashtu kanë denduri të vogël përdorimi, janë këta: *anemik* (1 herë), *arap* (1), *arbënesh* (1), *bajbukës* (1), *bujar* (1), *dvekëtar* (4), *filozof* (1), *fisnikeshë* (1), *gjakësuer* (1), *gjarpënnushë* (1), *gentil* (1), *gjturim* (2), *italian* (1), *katolik* (7), *kopil* (1), *krijues* (3), *kundërshtar* (1), *kurvër* (2), *kusar* (2), *landëtar* (2), *letërar* (2), *lëndues* (1), *lodëtar* (1), *luftëtar* (1), *hypës* (1), *madhbështuer – madhbështor* (4), *masbkullë* (1), *mixuer – mixor* (6), *ndihmëtar* (1), *ngushëlluer – ngushëllor* (1), *ngushëllues* (1), *ntretës* (1), *pajtues* (1), *persikë* (1), *përpis* (1), *plak / plakë* (43 herë), *pritues* (1), *rrenë* (6), *shëlbues* (9), *shtrazëtar* (1), *tradbëtuer – tradbëtor* (1), *zotëneshe* (1).

Prandaj, me një vështrim të përmbledhur, në CP dalin gjithsej 79 mbiemra të panyjshëm (14 %) karshi 519 mbiemrave të nyjshëm (86 %). Gjithë të panyjshmit e evidentuar në tekstin e Bogdanit sipas burimit mund të sistematizohen në dy grupe: a) të huazuar, që dalin 19 sish (25 %) dhe b) me burim anas, të formuar me mënyra të ndryshme fjalëformuese, që janë 60 sish (75 %).

Sa i përket fjalëformimit, *prejardhja prapashtesore* dëshmohet në 29 raste ose në 38 % të rasteve të përgjithshme, gjë që përbën mënyrën më prodhimtare për formimin e mbiemrave nga tema të ndryshme fjalëformuese. Prapashtesat mbiemërformuese që dëshmohen në tekst janë:

- formantet *-ar / -tar, -uer / -tuer* (sot: *-or / -tor*)², me të cilat formohen mbiemra mbi bazën e një teme kryesisht emërore dhe, më pak, foljore e ndajfoljore, pra, sipas modeleve të ndryshme fjalëformuese: tE + *-ar* = M (*letërë* + *-ar* = *letërar*); tE + *-tar* = M (*landë* + *-tar* = *landëtar*); tE + *-uer* = M (*zemërë* + *-uer* = *zemëruer*); tN + *-ar* = M (*rrotull* + *-ar* = *rrotullar*), si në shembujt (19 sish): *dvekëtar*, *konfinjëtar* (“kufitar”), *kundërshtar*, *kurvër*, *landëtar* (“lëndor”), *letërar*, *lodëtar* (“argëtues”), *luftëtar*, *mortar / murtar* (“i vdekshëm”), *ndihmëtar*, *rrotullar* (“rrotullak”), *shtrazëtar* (“rojtër”); *cmiruer* - *cmiror*, *gjakësuer* - *gjakësor*, *madhbështuer* - *madhbështor*, *ngushëlluer* - *ngushëllor*, *shëjtënuer* - *shëjtënor*, *tradbëtuer* - *tradbëtor*, *zemëruer* - *zemëror* (“trim, guximtar”).

² Në shqipen e vjetër prapashtesa është *-uer* (Buzuku: *-uor*) dhe trajta përfaqësuese e mbiemrave, që dëshmohen vetëm me trajtën si *cmiror*, është rindërtuar **cmiruer*, ashtu si *zemëruer*, që dëshmohet në tekst.

- formanti *-(ë)s* në 10 raste, si: *krijues, lëvdues* (“kërcënues”), *lypës, ngushëllues, ntrëtes, pajtues, përpës, pritues* (“përtac, i plogësht”), *rrenëc, shëlbues* (“shpëtimtar”), që të gjithë të formuar mbi bazën e një teme të participit sipas modelit: $tF + -(ë)s = M$.

Me *kompozim* dalin 12 sish (16 %), si: *bajbukës* (“mbajtës buke, shportë”), *bamkeq* (“keqbërës”), *barkthatë* (“sterile”, “shterpë”), *cmërkeq, dijekeq* (“dinak, i djallëzuar”), *fatamirë* (“fatlum”), *gojartë, hirplotë* (“i mëshirshëm, që fal mëkatet”), *jetëgjiatë* (antonim i “jetëshkurtër”), *kripzë* (“me flokë të zinj”), *shtisëkeq, vepërëkeq*. Nga këta, 9 prej tyre, si: *barkthatë, cmërkeq, dijekeq, gojartë, hirplotë, jetëgjiatë, kripzë, shtisëkeq, vepërëkeq*, janë formime sipas të njëjtit model fjalëformues: $tE + tM = M$, sepse janë kompozime të përfutuara nga përdorimi *emër + mbiemër përvaktues* në kuadër të një grupi emëror me lidhje nënrenditëse: *gojë e artë, cmër i keq* etj. Siç vërehet, ky tip përbërjeje del më prodhimtar se të tjerët.

Me *konversion* kryesisht nga emrat përgjegjës dëshmohen 16 mbiemra (21 %), si: *anëmik, arap, arbënesh, bujar, filozof, fisnikeshë* (“e denjë”), *gjarpënuhë, italian, katolik, kepil, kusar* (“grabitës detar”), *mashkullë, plak / plakë, shterpë* (“sterile”), *zgjy* (“konveks, i mysët”), *zotëneshe* (sinonimik me “bujar”), që si mënyrë po ashtu dëshmohet mjaft prodhimtare, e cila edhe ka ndikuar që numri i mbiemrave sintetikë të dalë më i madh në vepër, edhe pse emrat përkatës nga vijnë këta mbiemra, megjithatë, kanë përdorim më të shpeshtë në vepër.

Sa u përket mbiemrave të huazuar, Bogdani ka përdorur mjaft huazime, gjithsej 19 sish (25 %). Bie në sy sidomos numri më i madh i tyre me burim latin e italian (16 sish), si: *alegoriko, anagogjiko, çinik, gjentil, heretik, bipostatik, kristalino, latin, mistik, morale, originall, pagan, paralitik* (“i paralizuar”), *plural, tropologjiko, venial*; 1 nga sllavishtja: *rudë* (“lesh i dredhur”) dhe 2 nga turqishtja: *mavi* (“ngjyrë qielli, e kaltër”), *gjturim* (“i paralizuar”, “i ngathët, i plogët”). Madje, edhe disa nga ata të formuar me konversion, si: *anëmik, filozof, italian, katolik, kusar* etj., janë huazime nga italishtja e latinishtja, por që janë sistemuar si të formuar me konversion, pasi janë huazuar si emra dhe pastaj kanë kaluar në klasën e mbiemrave. Shumica e këtyre mbiemrave të huazuar, që ndonjë prej tyre Bogdani e shkruan sipas modelit të gjuhës dhënëse, në të vërtetë janë mbiemra të mirëfilltë më *-ik* e *-al* dhe kryesisht të fondit terminologjik. Ky numër relativisht i madh i mbiemrave të panyjshëm me burim italian e latin është në prirjen e gjithëmbarshme që e karakterizon Bogdanin për përdorim të dendur të huazimeve nga këto dy gjuhë. Por, nga ana tjetër, bie në sy numri i vogël i huazimeve sllave dhe turke, gjë që pasqyrohet edhe me rastin e njërive të tjera leksikore. Në përgjithësi, del që Bogdani ka përdorur 75 % mbiemra me burim anas dhe 25 % huazime.

2.2. Mbiemrat e nyjshëm

Të nyjshmit, që, siç u tha më lart, në tekstin e Bogdanit janë edhe më të shumtë në numër, edhe kanë dënduri më të madhe përdorimi sesa të panyjshmit, varësisht nga kriteret mund të sistematizohen në paradigma të caktuara. Në qoftë se nuk e marrim parasysh përkohësisht njëën e përparme, por duke u bazuar në karakterin e tingullit fundor, morfologjikisht mbiemrat e nyjshëm përfaqësojnë paradigma të caktuara, prandaj dhe mund të sistematizohen në dy klasa: 1. *Klasa A*: tema me {-ë} dhe 2. *Klasa B*: tema me {-m}³

2.2.1. *Klasa A*: tema me {-ë}

Kështu, në klasën A përfshihen mbiemrat që në trajtën e tyre përfaqësuese (e. nj. m.) dalin në temë me -ë, si të parmët, ashtu edhe jo të parmët dhe që marrin shenjues gramatikor shtesë -a vetëm në paradigmën e shumësit të gjinisë femërore. Khs. (e. nj. m.) *i naltë* (I, 2) – (e. nj. f.) *e naltë* (I, 56) – (e. sh. m.) *të naltë* (I, 13) – (e. sh. f.) *të nalta* (I, 18). Kurse në njëjës, siç heton edhe Bokshi (2005: 97), tema e këtyre mbiemrave nuk lejon mbaresë të gjinisë. Khs. (m. nj.) *i bardhë, i fortë, i afërë, i egrë, i artë, i marrë, i ardhunë* – (f. nj.) *e bardhë, e fortë, e afërë, e egrë, e artë, e marrë, e ardhunë*. Pra, siç vërehet, zanorja e patheksuar tematike -ë përgjithësisht del te ky tip mbiemrash, gjë që mund të konsiderohet si shenjues morfologjik i temës së tyre. Edhe në rastet e pakta kur nuk del, Bogdani e shënon me apostrof ('). Mbiemrat e kësaj klase, varësisht nga veçoritë e tyre morfologjike e fjalëformuese, i kemi sistematizuar në 7 nënklasa.

Tipi A1 Në këtë tip hyjnë mbiemrat e parmë dhe jo të parmë, të formuar me prapashtesën -ë nga një temë foljore a ndajfoljore, si dhe fjalët e huazuara, të cilët si mbiemra të thjeshtë, edhe si ndajfolje (atëherë kur dëshmojnë si të tilla në tekst), dalin me -ë fundore, si: *i bardhë* (I, 170), *i butë* (I, 65), *i hollë* (I, 37), *i mirë* (I, 1), *i trashë* (I, 38), *të verdhë* (II, 36) nga lat. “virdis”, *e giatë* (I, 111), *e gjanë* (I, 131), *e kthellë* (I, 58) si antonim i “i cekët” dhe me *k* protetike si tipar i gegërishtes VP, kafshë *të mposa* (I, 137) me kuptimin “i veçantë”, *i njomë* (I, 25), *i randë* (I, 87), *i kështenë / i kërshtenë* (I, 82) nga lat. “christianus”, *i denjë* (II, 59) nga it. “degno”, *të djathtë* (II, 123), *i urtë* (I, 2), *të prapështë* (I, 3), *[i]⁴ bellëtë* (I, 86) nga lat. “balbus”, *i bëgatë* (I, 3) nga serb. “bogat”, *i*

³ Ky lloj klasifikimi në dy klasa mbështetet në një klasifikim të B. Demirajt (2006: 211-213) për mbiemrat e *Doktrinës* së Gjon Nikollë Kazazit, por morfologjikisht klasifikimet nuk përkojnë krejtësisht me njëri-tjetrin.

⁴ Mbiemrat e nyjshëm, si në këtë rast, por edhe në raste të tjera, te vepra e Bogdanit dalin mjaft shpesh pa një të përparme, gjë që shpërfaq ndikimin e gjuhës së folur. Në punim, shembujve të këtillë për arsye konkretizimi u shënohet njya në kllapa katrore [*i, e, të, së*].

shtëmâjtë / *i shtëmajtë*: kamba e *shtëmajtë* ju thā (I, 80), e *pëganë* (I, 119) nga lat. “paganus”, sot në shq. “pagan”, *i arbëneshë* (Të primitë XVIII).

Tipi A2. Këtij tipi i përkasin një grup mbiemrash që si të tillë sosin në temë me -ë, kurse si ndajfolje pa -ë. Khs. *i çejtë* (I, 35) – *çejt* (I, 23), *i dërejtë* (I, 1) – *dërejt* (I, 56) nga lat. “directus”, *të fështirë* (I, 72) – *fështir* (I, 6), *i fortë* (II, 155) – *fort* (I, 10) nga it. “forte”, *i gjallë* (I, 1) – *gjall* (I, 44), *i lirë* (I, 41) – *lir* (I, 33), *i naltë* (I, 2) – *nalt* (I, 20), *të nkota* (II, 61) – *nkot* (II, 7), *[i] plotë* (I, 67) – *plot* (I, 119), *i shëndoshë* (I, 25) – *shëndosh* (I, 130), *i shkretë* (I, 2) – *shkret* (II, 11), *i shtrëjtë* (II, 167) – *shtrëjt* (II, 75), e *vërtetë* (I, 18) – *vërtet* (I, 11) nga lat. “veritatem”, *të jerma* (I, 35), e *udobë* (II, 44) – *udob* (I, 19) me kuptimet “i kollajshëm, i lehtë”, nga sll. “udób”. Ky i fundit, më vonë, i kushtëzuar nga prapashtesa -ë, jo vetëm është nyjësuar, por e ka zgjeruar atë në -të: *i dobët* (shih Topalli 2011: 531). Në të vërtetë, te këto fjalë, që si ndajfolje Bogdani rregullisht i shkruan pa fundoren -ë, ky shenjues del jo vetëm si marker i kësaj paradigme mbiemërore, por edhe si një lloj formanti fjalëformues, siç kundrohet nga Bokshi (1998: 25-68), nga Topalli (2011: 529) dhe në *Gramatikën I*, ku trajtohet si prapashtesë me të cilën janë formuar një varg mbiemrash të nyjshëm nga tema ndajfoljore dhe numërore (Agalliu et al. 2002: 195).

Tipi A3. Këtu hyjnë disa mbiemra që te Bogdani, si edhe tek autorët e tjerë të vjetër (te Buzuku e dikton këtë Çabej 1968; për autorët e tjerë, shih Mulaku 2012: 279-281), dalin pa formantet -të, -n, -m, -ër, por, në të shumtën e rasteve, me shenjuesin -ë në funksion mbiemërformues ose në ndonjë rast të paktë me prapashtesën -ø (zero), si: *i afërë*⁵ (sot: *i afërt* / *i afërm*): me regjënij ma *t’afërë* (II, 156), *i blerë* (sot: *i blertë*): plot me gjeth *të blera* (II, 88), *i epërë* (sot: *i epërm*): plaga e kambësë *[së] epërë* (II, 118), *i kejarë* (sot: *i qartë*), nga it. “chiaro”⁶: aj yll *i kejarë* (II, 28), *i largë*⁷ (nga lat. “largus”, shq. e sotme: *i largët*) në 1 rast: Ishinë mbëledhë shumë gjind dheut *së largë* (II, 114), *i njimendë* (sot: *i njëmendë*): nja e *njimendë* gjytet (I, 73) – khs. (nd.) si është *njimend* Hyji (I, 5), *i pakë*⁸ që del në këtë rast: qish droni o nierëzit e *pakë* (II, 54), *i plogë* (sot: *i plogët* / *i plogësht*), si në

⁵ *I afërë*, pra më -ë del edhe si ndajfolje: Limbi është ma *afërë* dënuemet (I, 33), si parafjalë: ngrehunë diellit ndërë *afërë* zjarmit (I, 37) dhe si pjesëz: mbëledhunë *afërë* 500 vetë (I, 44).

⁶ Këtë mbiemër, në të vetmin rast që del në tekst, Ashta (2002: 321) e transkripton *i qarë*, ndërsa Omari (2005: 28) *i kejarë* (në origjinal: «chiarë»).

⁷ Mbiemri *i largë* del pa fundoren -ë, kur përdoret si ndajfolje: Me pam ndë një pasëqyrë një dritë pakëzë *larg* (I, 9) dhe si parafjalë: e është përtokark 7875 milja, *larg* nesh 3758 milja (I, 33).

⁸ Mbiemri *i pakë* del pa -ë fundore, kur përdoret si ndajfolje: ma *pakë* duhetë me u mrekulluem (I, 9), si përemër i pacaktuar: përse ndë *pakë* fjalë kallëzon se ka me ardhunë prej qiellshit (I, 10) dhe si pjesëz: përse forca e tyne *pakë* mbas mortjet së Krishti (II, 142).

këtë rast: ishinë kjanë *të plogë* (II, 86), *i shumë*⁹ (edhe sot: *i shumë* krahas *i shumtë*), që vihet re në këtë rast: Ma *të shumë*të dotorë (I, 30), si dhe në formën e shumësit femëror *të shuma*: me kjām me *fort të shuma* lot (II, 105), *i shurdhë*¹⁰ (sot: *i shurdhër*, nga lat. “surdus”), që vihet re si i emëruar: Aty i prunë *nji të shurdhëtë* e të pagojë (II, 69), *i shkurtë* (sot: *i shkurtër*), që në njëjës vihet re vetëm në këtë rast përdorimi si i emëruar: ndëpër ma *të shkurtët* qi është (II, 42), *i turbullë* (sot: *i turbullt*): muer nji kusī me ujë *të turbullë* (II, 49) – e janë ma *të turbulla* (II, 12), *i zeshkë* (sot: *i zeshkët*): e naltë sa duhej, *e zeshkë* (II, 7) etj. Nga ky tip mbiemrash, ata që hasen në përdorim ndajfoljor, disa prej tyre dalin po ashtu më -ë, si: *afërë* (I, 33), *shumë* (I, 43), *turbullë* (II, 122) dhe disa pa elementin -ë, si: *larg* (I, 5), *njimend* (I, 5). Sa u përket mbiemrave me sonantet -r- dhe -ll-, këta shkojnë në kuadër të paradigmes së njëjtë të shkrimit të tyre më -ë fundore, që del edhe te ndajfoljet, ashtu sikurse tek emrat e tipit *emërë*, *akullë*, ndërsa rastet *i largë*, *i njimendë* mund të konsiderohen mbiemra të formuar me formantin -ë nga tema e ndajfoljeve gjegjëse: *larg*, *njimend*. Dalja e këtyre mbiemrave pa prapashtesën -të dhe vetëm me formantin -ë konsiderohet si tipar arkaik që haset jo vetëm te Bogdani, por edhe tek autorët e tjerë të vjetër. Megjithëkëtë, në gjuhën e Bogdanit hasen raste të përdorimit herë me formantin -ë dhe herë me -të, madje edhe i njëjti mbiemër, khs. *i shurdhë* – *i shurdhëtë*. Kurse me prapashtesën -ø (zero) në CP del vetëm ky rast: *i le*¹¹ (sot: *i lehtë*): barra eme *e lee* (II, 25). Pra, siç shihet, ky mbiemër pa prapashtesën -të dëshmohet me një formë arkaike te Bogdani, si edhe te Buzuku para tij. I vetmi mbiemër që del me prapashtesën -ër(ë) është *i poshtërë*, i formuar me nyjëzim e prapashtesim nga tema ndajfoljore *poshtë*, që gjithashtu dëshmohet në CP: qi të die me shtëm *poshtë* (I, 120), ndërsa si mbiemër në këto raste: era *e poshtërë*... ndë shpella *të poshtëra* të dheut (I, 38).

Tipi A4. Këtu hyjnë mbiemrat që sosin me sonantet *l, ll, r, rr, n*, si: *i amblë* (I, 2), *i bukurë* (I, 10) / *i mbukurë* (II, 36), *i egrë* (II, 12) *të mitunë* (II, 74), *të vjetërë* (II, 112) etj., të cilët, përveç rasteve kur në vend të ë-së së eliduar përdor apostrofin, Bogdani i shkruan rregullisht me -ë të patheksuar fundore, që shkon në përputhje me paradigmen e vjetër të emrave mashkullorë që mbarojnë me -ë, si: *tamblë* (I, 37), *engjëllë* (I, 154), *dhandërë* (II, 9), *breshnë* (I, 38) etj. Kjo prirje vihet re edhe kur këta mbiemra dalin në përdorim

⁹ Me këtë trajtë, kjo fjalë haset edhe si ndajfolje: aj qi dëshëron *shumë* është i vobek (I, 43), si përemër i pacaktuar: thonë *shumë* dotorë se Adami, Abrami e Davidi (I, 76) dhe si pjesëz: Unë tue më pasë ti bām *shumë* të mirë, e unë ty *shumë* të keq (I, 101).

¹⁰ Por *i shurdhë* del edhe me trajtën *i shurdhëtë*, pra me prapashtesën -të: e ndë kohëtë ma *shurdhëtë* (II, 19).

¹¹ Këtë trajtë të vjetër mbiemërore të pazgjeruar me formantin -të, A. Omari (2005: 25), që në botimin e saj e transkripton si “*i lee*”, e krahason me toskërishten jugore të Gjirokastrës, që si e folme periferike ruan edhe ajo trajta arkaike.

ndajfoljor: *amblë* (II, 7), *bukurë* (I, 15), ose si pjesëz mbiemri *i mjerë*: *Mjerë* ti Kosraim, *mjera* ti Betsaida (II, 155), ashtu siç del edhe sot. Këta dalin në temë me *-ë* dhe marrin *-a* në shumësin femëror. Khs. (nj. m.) *Zogu i egrë* (II, 12) – (sh. m.) nierëz *t'egrë* (II, 125) – (nj. f.) me loqikë *të egrë* (II, 169) – (sh. f.) bishash *së egrash* (II, 130).

Tipi A5. Në këtë tip të klasës A sistematizohen mbiemrat jo të parmë, të cilët sajohen nga *nyja i* dhe nga formanti mbiemërformues *-të* mbi një temë foljore, emërore e ndajfoljore, sipas modeleve fjalëformuese: $i + t^F + -të = M$; $i + tE + -të = M$; $i + tN + -të = M$. Kjo mënyrë e përzier mbiemërformuese dëshmohej mjaft prodhimtare në tekst, duke u evidentuar 26 mbiemra të tillë. Këtij tipi i përkasin edhe mbiemrat e formuar nga një temë numërori: *i dytë*, *i tretë*, *i pestë*, sipas modelit: $i + tN + -të = M$. Në të vërtetë, sipas modelit të tretë: $i + tN + -të = M$, nuk dëshmohej ndonjë rast, pasi, siç u pa më lart në A3, nga tema ndajfoljore janë formuar mbiemra me formantin *-ë*, si: *i afërë*, *i largë*, *i njimendë*. Sipas modelit të dytë: $i + tE + -të = M$, evidentohen vetëm këta 3 mbiemra: *e artë* (II, 2), *i remtë* (I, 130), *të rgjanta* (I, 91). Me frekuencë më të madhe shfaqet modeli i parë: $i + t^F + -të = M$, sipas të cilit dalin 23 mbiemra prejfoljorë. Formanti i specializuar mbiemërformues *-të* te Bogdani, ashtu si edhe tek autorët e tjerë të vjetër, si dhe në të folme të ndryshme të të dy dialekteve të shqipes (Bokshi 1998: 43-44), u pasngjitet të tre tipave të temës foljore: I. temës konsonantike, II. temës në likuide e në *-n* dhe III. temës në zanore (shih për këtë ndarje Bokshi 1998: 26), por me një frekuencë më të madhe formimi nga foljet e tipit të I në konsonant: *të cofëtë* (II, 155), *e ftofëtë* (I, 25), *të kalbëtë* (II, 112), *të kthjellëtë* (I, 65), *e errëtë* (II, 15), *i mbrazëtë* për: “*i zbrazël*” (I, 19), *të mbrytëtë* (II, 36), *e ndandëtë* për: *e dendur* (I, 90), *e ndezëtë* (I, 86), por edhe me formantin e participit *-unë* të tipit I të temës së pjesores në konsonant, si: *e ndezunë* (II, 7), *i ngrobëtë* (I, 25), *i nxehtë* (I, 25), *të qellbëta* (I, 2), *të shkejepëtë* (II, 48) për “*i shqeptë*”, *unët e shqimëta* (II, 7), *i shtëmangëtë* / *i shtëmankët* / *i shtëmajtë*: *kamba e shtëmajtë* (I, 80), *të tharëta* (I, 65), *i thatë* (I, 26), dheu është *ma i ungjëti* (I, 33), *të vranëtë* (II, 122), *të xbetë* për: *i zbehtë* (II, 41), *të shtremëtë* (II, 90) nga lat. “strambus” etj. Edhe këta në trajtën përfaqësuese dalin me *-ë* dhe në shumësin femërore marrin *-a*. Khs. (nj. m.) *i errëtë* (II, 130) – (nj. f.) *e errëtë* (I, 90) – (sh. m.) *të errëtë* – (sh. f.) *të errëta* (I, 134).

Tipi A6. Në klasën A hyjnë edhe gjithë mbiemrat prejpjesorë, (për më shumë për mbiemrat participorë, shih Bokshi 1998: 25-75), të formuar vetëm me nyjëzim dhe pa ndonjë ndajshitesë nga pjesoret e foljeve përkatëse që përgjithësisht përfundojnë në likuidet *-l*, *-ll*, *-r*, *-rr* e në nazalin *-n*. Këta mbiemra, që, me ndonjë përjashtim, përgjithësisht dalin me formantin *-ë* të pjesores, janë formuar sipas modelit: $i + t^F = M$ (*i + dalë = i dalë*). Këtu sistemohen disa lloj mbiemrash, në radhë të parë ata që formohen nga pjesoret e foljeve apofonike që mbarojnë në likuide e në *-n*, si: *të çtjella*

(Të primitë XVII), *i dalë* (II, 75), *i marrë* (I, 2), *të mbështjella* (II, 64), *[e] mbjellë* (II, 64), *i nxxanë* / *i xanë*: gjak *i nxxanë* (II, 111) / ato shëjte *të xana* (I, 63), *të shqerrë* (II, 103), *të vjellë* (II, 30) etj. Por edhe ndonjë mbiemër nga folje apofonike në konsonant, si: *e mbëledhë* (I, 8, 9), por si pjesore me lëkundje: *ka mbëledhë* ërëtë... I silli *kā mbëledhunë* ujënatë (I, 14). Jokonsekuencë vihet re edhe te pjesoret e te mbiemrat prejpjesorë apofonikë në likuide, khs. (pjes.) *marrë* (II, 13) – *marrunë* (I, 131), (mb./em.) *i marrë* (I, 2) – katër duer *t'marrunave* vesht (I, 58). Megjithëkëtë, foljet e tjera apofonike konsonantike, si: *djegunë*, *pjekunë_I* (“në zjarr”) dhe *pjekunë_{II}* (“takuar”), Bogdani i shkruan kurdoherë me formantin *-unë*, qoftë në pjesore e si mbiemër: *i pjekunë* (I, 125), qoftë si mbiemër i emërzuar, si dhe atë të formuar me parashtesën *për-*. Khs. (pjes.) *pjekunë_I* (I, 64) – *pjekunë_{II}*: me u *pjekunë* me Jezu Krishnë (II, 56) – (mb.) *e pjekunë* (II, 87) – (mb. i em.) *të pjekunitë* (II, 65) – *me u përpjekunë* (I, 98). Dysi formash vihen re edhe te mbiemrat prejpjesorë të formuar nga pjesoret e disa foljeve joapofonike në likuide e në *-n*, si: *i dhanë*, *i falë* etj., të cilat dëshmojnë me të dyja formantet *-ë* dhe *-unë*, qoftë në pjesore, qoftë si mbiemra. Khs. (pjes.) *dhanë* (I, 23) – *dhanunë* (I, 149), (mb.) *i dhanë* (I, 97) – *të dhanunë* (I, 121); (pjes.) *falë* (II, 42) – *falunë* (II, 48), (mb./em.) *të falë* (II, 102) – *të falunit* (II, 15). Por të tjerët e këtillë që formohen nga pjesoret e foljeve joapofonike në likuide e në *-n* përgjithësisht dalin me formantin *-ë*, si: *i çelë* (I, 1) *i dëlirë* (I, 26), *i folë* që del si i emërzuar: *të folëtë* (I, 162), të delesë *[së] dyjerrë* (II, 81), *të shterrë* (I, 7), *i lanë* si i emërzuar: *të lanat'* e gjytetsë (I, 96), *të kjanë* (II, 94), *i moskjanë* që del si i emërzuar: ndër të kjanët e *të moskjanët* (I, 19), *i mbëshelë* (II, 2), *e ngulë* (II, 59) etj. Ndonëse në një rast të vetëm si mbiemër del pa *-ë* fundore: *i prier* (I, 27) për “i priër”, në rastet e përdorimit si emër del me *-ë*: pr ata *të prierë* mbë një anë (I, 28). Nji *të prierrë*¹² prej mpkati (I, 48). Por një rast i vetëm si *i kthjellë*, siç e ka diktuar edhe Bokshi (1998: 41), dëshmohet te Bogdani jo me formantin *-ë*, që karakterizon mbiemrat e këtij tipi, por me prapashtesën *-të*, si: Profeti fort *e kthjellëtë* (I, 106), gjë që sërish e bën Bogdanin jokonsekuent në punë të trajtimit të këtij tipi mbiemrash në likuide e në *-n*. Megjithëkëtë, edhe pse disa nga foljet e këtij tipi nga të cilat formohen mbiemrat përkatës, siç u pa, përveçse me formantin *-ë*, dalin ndonjëherë edhe me formantin *-unë*, në të dyja rastet i takojnë klasës A, ngaqë, siç do të shohim në A7, edhe mbiemrat prejpjesorë në *-unë* për nga kriteri i shumësit të gjinisë femërore *-a* i karakterizon e njëjta veçori.

Tipi A7. Këtu hyjnë mbiemrat prejpjesorë që dalin me formantet *-unë* dhe *-në*. Sa i përket fjalëformimit, edhe këta mbiemra, sikur ata të tipit A6, janë të formuar sipas modelit të njëjtë: $i + tF = M$ (*i + ardhunë = i ardhunë*). Në përgjithësi, të tillë në CP dalin afër 80 mbiemra, nga të cilët dominon për nga përdorimi dhe denduria tipi i

¹² A. Omari, 2005, f. 28/I, rastin me *-rr: prierrë* e konsideron si përdorim hiperkorrekt.

mbiemrave me formantin *-unë*. Nga këta mbiemra, ata që formohen nga pjesoret me fundore konsonantike janë afër 40 sish, që përbëjnë numrin më të madh, si: *të çprishunë* (II, 61), *e dvarunë* (I, 50), *të dhendunë* (II, 113), *të fëlliqunat* (I, 130), *i nfishfunë* (I, 75), *të gërvishtuna* (II, 105), *të gjegjunë* (I, 119), *e gjetunë* (I, 59), *i idhunë* (II, 104), *i lidhunë* (I, 48), *e lodhunë* (II, 13), *e ndezunë* (II, 7), *[i] ngjallunë* (II, 169), *i prekunë* (I, 96), *të situnë* (II, 80), *të spifuna* (I, 35), *e shëndoshunë* (II, 107), *të veshunë* (I, 100), *[i] xëdripunë* (II, 50) etj. Të tjerët janë mbiemra që vijnë nga pjesore të foljeve të tipave e të nëntipave të ndryshëm, si: *[i] armatisunë* (II, 39), *të begenisuna* (II, 3), *të bojadisunë* (II, 7), *të neveritunë* (I, 80); *të mbytunë* (II, 68), *e ndritunë* (II, 107), *e ngjitenë* (I, 8), *e qitunë* (I, 122); kafshë *t'ardhuna* (II, 119), *i dashunë* (II, 20), *të dekunë* / *i dvekunë* (II, 123; I, 58), ngushëllim *të pasunë* (I, 125); *i rruetunë* (I, 86); *i xgedhunë* (I, 97), *të djegunë* (I, 44), Ujënat' *e vjedhuna* (I, 58), *i pjekunë* (I, 125); *e njoftunë* (II, 61); *t'ecunë* (I, 162), *të hipunë* (I, 157) etj. Pavarësisht nga lloji i formantit me të cilin dalin, me *-unë* a me *-në*, që, siç u pa, kushtëzohet nga karakteri i tingullit fundor të pjesores së foljes, në trajtën e shumësit të gjinisë femërore me *-a* dalin edhe 24 mbiemra të tjerë të formuar me parashtesat *pa-*, *për-* dhe *pë-* nga temat gjegjëse mbiemërore e foljore. Prej tyre, 15 sish janë mbiemra me *pa-*, të formuar sipas modelit: *pa-* + *tM* = *M*, si: *të pabegenisunë* (II, 3), *të paxgëdhunë* (II, 49), *të padashunë* (I, 67), *e padijtuna* (I, 2), *të pagjegjunë* (I, 125), zemëret së atë abisi e ujënavet *t'pakundunave* (I, 24)¹³, *të panjehuna* (I, 16), *së panjoftunë* (I, 122), *të paqepunë* (II, 7), *[së] pasosuna* (I, 6), *të paxgëdhunë* (II, 49), *të padhimplunë* (II, 118), *të pāmēna* (II, 16) për “i papushuar, që s’pushon kurrë” (shih për të shpjegimet nga Ashta 2002: 290; Omari 2005: 16). Këtu hyjnë edhe disa mbiemra me formantin *-unë* e *-në*, të formuar me paranyjëzim të pjesoreve, sipas modelit: *i* + *tF* = *M* (*i* + *përbuzunë* = *i përbuzunë*), që del si i emërtuar në këtë rast: e dvrinë ndër mundime e *të përbuzuna* gjanë e kryetë (I, 141). Të tjerë shembuj janë: *i përhanunë* (II, 73) për “tekanjoz, i çuditshëm”, *i pomendunë* për “i përmendur”, që del si i emërtuar: të sijatë janë *të pomendunitë*, të ndëguemitë e vollëndetja (I, 9). Sa i përket fjalëformimit, ky tip mbiemrash, siç heton edhe J. Thomai (2006: 172-173), duket qartë që janë formime me paranyjëzim të pjesoreve të foljeve dhe prandaj nuk duhen marrë si formime me parashtesën *për-* nga mbiemrat përkatës, sepse mbiemra **i buzunë*, **i banunë* në shqipe nuk ka. Pra, fillimisht kemi krijim të foljes *përbuz* me parashtesën *për-* nga tema emërore sipas modelit: *për-* + *tE* = *F* (*për-* + *buz*{*ë*} = *përbuz*), e cila pastaj ka shërbyer si temë mbiemërformuese me nyjëzim sipas modelit të formimit të mbiemrave prejpjesorë: *i* + *tF* = *M*. Sipas këtij modeli janë edhe 7 mbiemra, si: *e përderdhunë* (I, 64), *të përgjegjunë* (II, 104), *të përhyuna* (II,

¹³ Ky mbiemër karakterizohet për bifleksion dhe, sipas A. Omarit (2005: 24), përdoret me kuptimin “*të pafund*”, ndërsa M. Harapi (cituar sipas Omari 2005: 24), e shpjegon nga “*të pakund skëp*”.

68), *të përkejelluna* (I. 124), *[të] përqitunë* (II, 92), ishte *ma e përçana* (II, 89). Me parashtesën *pë-* është 1 rast: *i përvetunë* që del si i emëruar: ndë *të përvetunë* të tünaj (II, 35) – edhe ky i formuar me paranyjëzim të pjesores. Ndërkaq, me formantin participor *-në* ndeshet në tekst një grusht mbiemrash, si *i ginë*¹⁴, *i ndërdynë* (“i dyshuar”), *i ndynë*, *i nkyrenë*, të cilët jo gjithherë Bogdani i përdor me konsekuencë dhe, për më tepër, këto fjalë para së gjithash dalin të përdorura si folje dhe si emra asnjans prejpjesorë.

2.2.2. *Klasa B: tema me {-m}*

Mbiemrat e kësaj klase dalin me tema që, sipas Bokshit (2005: 97), hyjnë në marrëdhënie solidariteti me mbaresën e gjinisë: *ø* – *e*. Khs. (m. nj) *i amëshuem*, *i amëshueshim* – (f. nj.) *e amëshueme*, *e amëshueshime*. Tema e kësaj klase mbiemërore rregullisht mbaron më *-m*¹⁵, gjë që është tregues i qartë i mbiemrave prejpjesorë, të formuar ose vetëm me paranyjëzim të pjesores sipas modelit: *i* + *tF* = *M* (*i* + *amëshuem* = *i amëshuem*), ose në mënyrë të përzier me nyjëzim e me prapashtesën e specializuar mbiemërformuese *-shim* (sot: *-shëm*) njëkohësisht. Këta me *-shim* sajohen mbi bazën e temës së pjesores, por jo të shkurtuar, siç është shprehur ndonjë studiues si Haxhillazi (1969: 147, cituar sipas Bokshit 1998: 51), por mbi temën foljore mbi të cilat janë shtuar të gjitha prapashtesat e mbiemrave të nyjshëm prejfoljorë *-r(-ur, -rë)*, *-m*, *-n*, *-t(-ë)*, si: *i mbjell-t* – *i mbjell-ur* – *i mbjell-un* – *i mbjell-shëm*; *i fry-të* – *i fry-rë* – *i fry-m* – *i fry-n* – *i fry-shëm*; *i pi-të* – *i pi-m* – *i pi-rë* – *i pi-n* – *i pi-shëm*; *i kullue-t* – *i kullua-r* – *i kullue-m* – *i kullu(e)-n* – *i kullue-shëm* etj., si dhe prapashtesa *-(ë)s* e mbiemrave të panyjshëm: geg. *shpëtue-s* / tosk. *shpëtua-s* (shih Bokshi 2002: 50-52). Si e tillë, prapashtesa *-shim*, që del paradigmatisht me gjithë këto prapashtesat e tjera, formon mbiemra të nyjshëm nga tema foljore sipas modelit: *i* + *tF* + *-shim* = *M* (*i* + *amëshue{m}* + *-shim* = *i amëshueshim*). Nga aspekti mbiemërformues, modeli i parë është i mbarë shqipes, ndryshon vetëm tipi i temës së pjesores, që në këtë rast është formë e gegërishtes, ndërsa i dyti, ndonëse dëshmohej edhe në të folme të toskërishtes (për këtë çështje, si dhe etimologjinë e formantit *-shim*, shih Bokshi 1998: 50), është tipik i gegërishtes, duke pasur shtrirje të plotë kohore e hapësinore në këtë dialekt të paktën që nga faza dokumentuar. Lidhur me këtë, *Gramatika I* (Agalliu et al. 2002) në shqipen e sotme njih edhe një prapashtesë të re *-ueshëm*, me të cilën, sipas saj, formohen mbiemra të nyjshëm nga foljet me temë në *-o*, element që bie në këtë proces fjalëformimi, si në

¹⁴ Te Bogdani, por vetëm si folje haset edhe trajta *nginjunë*: qi hiqinë *për t u nginjunë* (II, 66), përsëri kishinë për t u dhanë gjellë, e *me i nginjunë* (II, 66).

¹⁵ *Shënimr*. Të tillë janë edhe disa mbiemra që nuk dalin me *-m*, si: *i madh*, *i keq*, *i kuq*, të cilët po ashtu gjininë femërore e bëjnë me *-e*: *e madhe*, *e keqe*, *e kuqe*. (Shih për ta në: 4.1.1.1.4).

shembujt: *i avullueshëm, i çmueshëm, i dëshirueshëm, i mrekullueshëm, i trishtueshëm*. Sipas saj, me këtë prapashtesë formohen mbiemra edhe nga foljet me temë në togun *-ua*, si: *bluaj – i blueshëm, shkruaj – i shkrueshëm*, i cili bjerret përpara prapashtesës (Agalliu et al. 2002: 193-194). Në të vërtetë, në këto raste nuk bëhet fjalë për asfarë prapashtese të re *-ueshëm*, se thjesht edhe në këto raste formanti mbiemërformues është *-shëm*, i cili sipas modelit të njëjtë mbiemërformues: $i + tF + -shëm = M$, u pasngjitet temave të participit që shkojnë në paradigmë të plotë me modelin e pjesores së gegërishtes: *avullue, çmue, dëshirue mrekullue, shkruue*, gjë që dëshmohet edhe te Bogdani me shembullin *i mbrekullueshim* (I, 107) etj., i ndërtuar mbi bazën e temës foljore në *-ue*: *mbrekullue(-m)*. Përveç nga tema e pjesores, te Bogdani dëshmohen disa raste mbiemrash të formuar me prapashtesën *-shim* nga tema emërore dhe ndajfoljore, sipas modeleve: $i + tE + -shim = M$ (*i + arrësyue + -shim = i arrësyeshim*); $i + tN + -shim = M$ (*i + dje + -shim = i djeshim*). Pra, siç shihet, të gjithë mbiemrat e kësaj klase janë fjalë jo të parme. Morfologjikisht, të dyja llojet gjininë femërore e formojnë me formantin *-e*, i cili bashkë me njëjën *e* përbëjnë shenjues të dyfishtë gjinie, që është karakteristikë e gegërishtes, ndërsa temat e shumësive gjegjës dalin njësoj si temat e njëjësit. Khs. (e. m. nj.) *i bekuem* (I, 81) – (e. f. nj.) *e bekueme* (I, 74) – (e. m. sh.) **e bekuem* – (e. f. sh.) *e bekueme* (I, 126); (e. m. nj.) *i amëshueshim* (I, 1) – (e. f. nj.) *e amëshueshime* (I, 6) – (e. m. sh.) *të amëshueshim* (I, 1) – (e. f. sh.) *të amëshueshime* (I, 108).

Tipi B1. Sa i përket tipit të parë të mbiemrave të formuar me njëjzim, sipas modelit: $i + tF = M$, këta sajohen nga tema e pjesores vokalike që del me *-m*, formant që, sipas Bokshit, ishte më i përhapuri në të folmet geqe të kohës dhe më i preferuari në traditën e shkrimit të teksteve fetare të shqipes veriore (Bokshi 1998: 31). Këtë formant te Bogdani, sipas Bokshit (1998: 31), e marrin foljet e tipit III me temë në zanore (*amëshue-m*), prandaj edhe mbiemrat me temë më $\{-m\}$: *i amëshuem – e amëshueme*, duke qenë se ky tip participi ishte më i përhapuri te Bogdani dhe gjithandej në gegërishten, janë më të shumtë në krahasim me gjithë tipat e tjerë të mbiemrave. Dhe vërtet, duke u bazuar në *Leksikun e Ashtës* (2002), kemi evidentuar që Bogdani përdor afër 150 mbiemra të tillë, prej të cilëve shumica, 138 sish, janë mbi bazën e temës së pjesores me *-m*, si: *e amëshueme* (II, 44), *të bame* (I, 67), *e Bekueme* (I, 74), *i besuem* (I, 74), *të çkushëllueme* (II, 60), *i dënuem* (II, 53), *i dëshpëryem* (I, 53), *të farmakueme* (II, 3), por edhe mbi bazën e participit me *-n* të gegërishtes VI: *të farmakuene* (II, 159), *i gëzquem* (I, 150), *i harruem* (I, 101), *i kulluem* (I, 17), *i l'am* (II, 77), *[i] l'em* (I, 48), *i lëvduem* (II, 64), *të praruem e të lulëzquem* (II, 4), *të lyem* (I, 102), *i mallëkuem* (I, 4), *të martueme* (II, 76), *të mbarueme* (II, 71), *të mbëlueme* (I, 72), *e mishënueme* (I, 105), *të mrekullueme* (II, 15), *të ndëgueme* (I, 17), *i ndym* (I, 143), *së ngrime* (I, 92), *të ngurueme* (II, 82), *të ngushëllueme* (I, 26), por edhe me *-shim*: *i ngushëllueshim* (II, 126), *i ngjyem* (I, 126), *të regjennueme* (II, 18), *të*

shëjtënueme (I, 61), por edhe me *-shim*: *e shëjtënueshime* (II, 2), *e shenjueme* (II, 2), *të shembëllhem* (I, 66), por edhe me *-shim*: *të shembëllyeshime* (I, 80), *e shkëlqyeme* (I, 71), *të shkruem* (I, 11), *të shumuem* (II, 179), *e tërbueme* (II, 100), *të trajtuem* (I, 41), *[të] vrām* (I, 102), *[të] zjēm* (II, 169) etj.

Një numër mjaft të madh mbiemrash të këtij tipi përbëjnë ata me nistoren P (142 sish), për çka ka ndikuar formimi me parashtesën me kuptim privativ antonimik *pa-*, e cila në përgjithësi del tepër produktive për formimin e mbiemrave të këtij tipi dhe, sidomos, të tipave të tjerë, si dhe me parashtesa me kuptim përforcues *e*, ndonjëherë, krahasues *për-*, e cila po ashtu është mjaft produktive për formimin e mbiemrave të këtij tipi dhe të tipave të tjerë. Të tillë janë: *kërthijtë e pagëzuem* (I, 34), por edhe me *pa-*: *e pāpagëzume* (I, 33), *të pëlqyem* (II, 36), por edhe me *-shim*: *i pëlqyeshim* (II, 36), *e përmetueme* (I, 22), *i përmpkatënuem* (II, 85) / *e përmpkatënueme* (II, 61), *të prarueme* (I, 131), *i përziem* (I, 19), *të paçmueme* (I, 91), *i padam* (I, 8), *të pāmëngueme* (II, 98), *e papāme* (I, 1), por edhe me *-shim*: *e papashime* (I, 64) etj.

Siç u pa edhe në A7, ndonëse me frekuencë më të vogël, me këtë tipin e tretë të pjesores me zanore tematike, në vend të formantit *-m*, dalin në tekst formantet *-në*, *-të*, *-ø*, siç dëshmon ndonjë mbiemër me formantin participor *-në*, si *i ginë*, *i ndërdynë*, *i ndynë*, *i nkryenë*, apo edhe ndonjë mbiemër i tipit B1, si *i mbëluem*, *i farmakuem* etj., të cilët, përveç mbi bazën e participit me *-m*, dalin edhe mbi bazën e participit me *-në*, që është element i disa të folmeve të gegërishtes VL, si: *të farmakuene* (II, 159), (m. nj.) *i mbëluenë* (II, 99) – (f. nj.) *e mbëluene* (I, 23). Gjithsesi, këto trajta te Bogdani, si dhe te të tjerët para tij, siç vërejnë me të drejtë edhe studiues si Riza (1944; 1996: 184), Bokshi (1998: 31-32), Omari (2005: 23), përbëjnë raste sporadike të pjesores së vjetër me *-në*, të cilat mund të interpretohen jo si formime të vetë autorit, por si forma ekzistuese në ndonjë të folme geqe në kohën e tij dhe mbase edhe forma të së folmes së vendlindjes, të cilat, me gjithë kujdesin për të qenë konsekuent, i janë shfaqur Bogdanit si forma të familjarizuara që i kishte ngjizur nga gegërishtja verilindore. Sipas Bokshit, “formanti *-në* apo *-n* me tipin e tretë të temës përdoret vetëm në një pjesë të gegërishtes (verilindore – *shënim imi*) dhe pikërisht në të folmen e Hasit dhe në një pjesë të Rrafshit të Dukagjinit, në të folmen e Drenicës dhe të Moravës së Epërme” (Bokshi 1998: 45-47). Këtë e vërteton edhe përdorimi i vetë pjesores së kësaj foljeje, e cila te Bogdani rregullisht del me *-m*, si në shembujt: tue kjanë dheu gjithë *mbëluem* me ujë... të liq dhënë *xbëluem* (I, 32).

Me formantin *-të* në vend të formantit *-m* del ndonjë mbiemër, si: *i nxetë* e *i thatë* (I, 25). Me formantin *-ø* nuk dëshmohet ndonjë mbiemër nga pjesorja e tipit III me zanore tematike. Megjithatë, siç konstaton edhe Bokshi (1998: 32), Bogdani, ashtu si Bardhi para tij, kishte seleksionuar formantin *-m* si prapashtesë absolutisht dominuese

si në funksion të pjesores me zanore, që, sipas Bokshit (1998: 26), përbën tipin e tretë të participit, ashtu edhe në funksion brenda mbiemrit të nyjshëm të formuar me nyjëzim nga pjesoret gjegjëse.

Nga ana tjetër, formanti *-m* del edhe me mbiemrat që sajohen nga tipi I i participit me temë konsonantike (shih për këtë klasifikim Bokshi 1998: 26), madje ndonjëherë i njëjti mbiemër prejpjesor del me të dyja formantet e pjesores, me *-m* që e bën të sistemohet në *klasën B* dhe me *-unë* që e bën të sistemohet në *klasën A*, gjegjësisht në tipin A7. Khs. *të çprishunë* (II, 61) – *të çprishme* (II, 41), *të fëllimj* (II, 30) – *të fëlliqunat* (I, 130), *e pasosme* (I, 64) – *e pasosunë* (I, 19), por edhe: *e patësosunë* (I, 19). Pra, nga sa u tha këtu, me gjithë rastet e përdorimit të formantit *-m* me tipin I të temës konsonantike, këta shembuj përbëjnë raste të izoluara dhe sporadike te Bogdani, ndonëse në përdorim foljor hasen edhe te Budi, por jo edhe tek autorët e tjerë të vjetër dhe as në ndonjë të folme të shqipes. Madje, sipas Bokshit (1998: 30-31), në përdorim foljor janë përcjellë nga mbiemrat e nyjshëm përkatës.

Tipi B2. Tipi i dytë i mbiemrave të formuar me nyjëzim dhe me formantin fjalëformues *-shim* (sot: *-shëm*) njëkohësisht, ashtu si përgjithësisht tek autorët e vjetër gegë, paraqitet me një denduri mjaft të madhe përdorimi edhe te Bogdani. Në të vërtetë, pas mbiemrave prejpjesorë të tipit B1 (*i bekuem*, *i ndëgjuem*), të formuar me nyjëzim, që janë më të shumtë (afër 150 sish) në krahasim me gjithë tipat e tjerë të mbiemrave, ky tip mbiemrash karakterizohet me frekuencë më të madhe përdorimi te Bogdani. Produktiviteti i lartë i formimit të mbiemrave prejpjesorë me *-shim* te Bogdani hetohet edhe në rastet kur mbiemrat e tipit B1: *i amëshuem*, *i mrekuelluem*, *i ngushëlluem*, *i shëjtënuem* dalin edhe me *-shim*: *i amëshueshim*, *i mbrekuellueshim*, *i ngushëllueshim*, *i shëjtënnueshim*. Edhe në krahasim me prapashtesën tjetër mbiemërformuese *-të*, që del në 29 raste, prapashtesa *-shim* në bashkëveprim me mënyra të tjera fjalëformuese, sipas modeleve të ndryshme, dëshmohet në 89 raste, gjë që në krahasim me prapashtesën *-të* del të jetë dukshëm më prodhimtare. Për më tepër, ky formant në disa raste dëshmohet në tekst edhe si prapashtesë ndajfoljeformuese, si: *mënishim* (I, 99), *ndërdyshim* (I, 113), *gëzueshim* (II, 30), *ngushëllueshim* (I, 92), *rrëshim* (II, 108), *zëmëruershim* (II, 72) etj. Prandaj, mund të thuhet se formimi i mbiemrave me këtë ndajshitesë është karakteristike e gjuhës së Bogdanit dhe, përtej tij, e gegërishtes së kohës, produktiviteti i së cilës dita-ditës ka ardhur duke u bërë gjithnjë më i madh drejt fazave të mëvonshme në gegërishten, dhe, përgjithësisht, në shqipen, duke qenë sot “më prodhimtarja për formimin e mbiemrave në gjuhën shqipe” (Agalliu et al. 2002: 193).

Këta mbiemra dalin të formuar kryesisht nga një temë foljore (50 raste), diçka më pak nga një temë emërore (30 raste) dhe, më rrallë, nga një temë ndajfoljore (8

raste). Por ka edhe raste, si shembulli *i tmerueshim* – *i tmershim*, që dëshmojnë se si temë mbiemërformuese shërben edhe tema emërore, edhe tema foljore. Khs. *i tmershim*, që dëshmohet 11 herë, është i formuar nga tema emërore *tmer(-ja)*, me kuptimin “i rreptë, it. severo”: Æshtë *i tmershim* kur qarton (II, 36) – *i tmerueshim* që dëshmohet në 3 raste i formuar nga tema e participit *tmeruem*: dita e Tinëz. e madhe, e *tmerueshime* (II, 152).

Sa u përket mbiemrave prejfoljorë me *-shim*, këta ndërtohen mbi bazën e tre tipave të temës: I. me konsonant, II. me likuide, III. me vokal. Në përgjithësi, mbi temën foljore dëshmohen 50 mbiemra të nyjshëm, të formuar me *-shim* sipas dy modeleve mbiemërformuese: I. $i + t^F + -shim = M$ (që është model mbizotërues në CP) dhe II. $pa- + tM = M$.

Duke qenë se numri më i madh i foljeve është i tipit III me temë në zanore, vetiu kuptohet që edhe mbiemrat me *-shim* të formuar mbi këtë temë janë më të shumtë te Bogdani. Të tillë janë 37 mbiemra të nyjshëm, të formuar sipas këtyre dy modeleve fjalëformuese. 29 mbiemra sipas modelit të parë: $i + t^F + -shim = M$ (*i + pa + -shim = i pashim*), që përbën mbiemërformim me mënyrë të përzier, nyjzëzim e prapashtesim njëherazi dhe 8 sish sipas modelit të dytë: $pa- + tM = M$ (*pa- + i pashim = i papashim*), që është formim me parashtesën *pa-* mbi bazën e një teme mbiemërore të ndërtuar sipas modelit të parë. Disa nga mbiemrat e formuar sipas modelit të parë janë: *i amëshueshim* (I, 43), *t'anëkueshim* (II, 72), *të durueshim* (II, 164), *e dbunueshime* (I, 9), *të fatueshim* (II, 125), *të frujtueshim* (II, 3), *të gëzueshime* (II, 162), *të hyjënueshime* (II, 122), *së lakëmueshime* (II, 87), *i lëvdueshim* (II, 20), por edhe: *i lëvduem* (II, 64), *i lëngueshim* (I, 26), *të mbrekullueshim* (I, 12), *i ngushëllueshim* (II, 126), por më shpesh: *të ngushëllueme* (I, 26), *të rrëshime* (I, 43), *e shëjtënueshime* (II, 2), por edhe: *të shëjtënnueme* (I, 61), *të shembëllueshime* (I, 80), por edhe: *të shembëlluem* (I, 66), *e shemptueshime* (I, 33), por më shpesh: *të shemptueme* (I, 28), *të shkëlqyeshime* (II, 73), por më shpesh: *të shkëlqyeme* (II, 132), *të tmerueshim* (II, 61), por edhe: *të tmershim* (II, 159), si dhe: *[të] tmeruem* (II, 133), *të vëjyeshime* (II, 68), *i virgjënueshim* (I, 128), *të pashim* (II, 2), *i pëlqyeshim* / *i pëlqyem* (II, 36), *i pushtueshim* (II, 139). Ndërsa mbiemrat e formuar sipas modelit të dytë: $pa- + tM = M$, janë: *i padurueshim* (I, 29), *të padhymbyeshim-itë* (I, 173), *e pagashime* (I, 31), *i pakthyeshim* (I, 50), *të pandëgueshim* (I, 7), *i pandërrueshim* (I, 50), *e papashime* (I, 64), *i pavëjyeshim* (II, 26).

Mbiemrat prejfoljorë me *-shim*, të ndërtuar mbi bazën e temave të tipit I në konsonant dhe, sidomos, të tipit II në likuide, dëshmohen më pak në tekst. Nga tema foljore në likuide del vetëm 1 i tillë, i formuar me nyjzëzim e prapashtesën *-shim*, sipas modelit mbizotërues në CP: $i + t^F + -shim = M$, si: *i prujshim* (II, 143), por që haset më dendur me *-të*: *të prunjëtë* (I, 153), që shkon sipas mbiemrave të nëntipit A5. Ndërsa nga tema e foljeve të tipit I në konsonant dalin diçka më tepër, duke u dëshmuar 12 të tillë, prej të cilëve 10 sish sipas modelit mbizotërues: $i + t^F + -shim = M$ dhe 2 sish

sipas modelit me parashtesën privative *pa-* mbi temën mbiemërore: *pa-* + *tM* = *M*. Të tillë janë: *i djitëshim* (II, 37) / *i ditëshim* (II, 8), *së dokshime* (II, 17) / *të dukshim* (I, 89), *i dhimptëshim* (I, 59) / *e dhimtëshime* (II, 117), *[i] gërdiçim* (I, 143), *e goditshime* (II, 15) / *ma i godiçimi* (I, 45), *i luejtëshim* (I, 102), *e mërziçime* (I, 3), *i ndriçim* (I, 25), *e trembslime* (I, 131) / *të tremshim* (I, 130), *i uzdaçim* (II, 12), nga folja e serb. “uzdati”, shq. “shpreso, besoj”, si dhe mbiemrat me parashtesën *pa-*: *të pādukshim* (II, 141) dhe *së pakalbslime* (I, 93). Duke i vështuar përmbledhtas mbiemrat e formuar mbi temat foljore del se modeli i parë me prapashtesën *-shim* e me nyjëzim: *i* + *tF* + *-shim* = *M*, është dukshëm më produktiv, duke dalë në 40 raste nga gjithsej 50 të tilla, gjë që e bën mbizotërues në këtë rast, ndërsa sipas modelit të dytë me parashtesën *pa-*: *pa-* + *tM* = *M*, përgjithësisht, formohen 10 mbiemra të nyjshëm.

Nga tema emërore formohet gjithashtu një numër i konsiderueshëm mbiemrash të nyjshëm, gjithsej 30, që kuptimisht mund të zbërthehen “që ka + emrin që përbën temën fjalëformuese” ose “me + emrin” (Agalliu et al. 2002: 193). Si tema mbiemërformuese shërbejnë gjithfarë emrash të përgjithshëm, më shpesh abstraktë, në numrin njëjës. Por mbi këtë temë, sa u përket modeleve fjalëformuese, këtu dalin tri të tilla, pra një më shumë në krahasim me mbiemrat nga tema foljore. Kështu, sipas shkallës së prodhimtarisë, kemi 18 formime sipas modelit: *i* + *tE* + *-shim* = *M* (*i* + *zell* + *-shim* = *i zellshim*), që është mbiemërformim me nyjëzim e me prapashtesën *-shim*, njëkohësisht. P.sh.: *i arrësyeshim*, *i etçim*, *i feshim* (“besnik”), *i bieshim*, *i mbarshim* (“i turpshëm”), *i mënishim*, *i mëshëriershim*, *i moçim*, *i ndershim*, *i nevojshim*, *i nierëzishim* / *i nierëzishim*, *i shishim*, *i tmershim*, *i njësisim*, *i unëçim*, *i vërtytshim*, *i vllëndetshim*, *i zellshim*; 9 sish dalin të formuar me mënyrë të përzier, nyjëzim dhe paraprapshtesim, njëherazi, sipas modelit: *i* + *për-* + *tE* + *-shim* = *M* (*i* + *për-* + *flak{ë}* + *-shim* = *i përflakshim*), si: *i përkujdeshim*, *i përdiçim*, *i përflakshim*, *i përkuershim* (“mesatar, i përkorë”), *i përmallshim* / *i përmallshim*, *i përmjalçim*, *i përmortshim*, *i përsipërçim* / *i përsipërçim*, *i përzjarshim*. Dhe 3 mbiemra, si: *i pafuqishim*, *i pambarshim*, *i panierëzishim*, të formuar me *pa-* nga një temë mbiemërore *i mbarshim*, *i nierëzishim*, që dëshmojnë në CP: *e mbarshime* (II, 7), me fjalë të *nierëzishime* (II, 125), sipas modelit: *pa-* + *tM* = *M* (*pa-* + *i mbarshim* = *i pambarshim*).

Nga tema ndajfoljore formohet një numër më i vogël mbiemrash të nyjshëm, gjithsej 8 sish, që kryesisht kanë kuptim përkatësor. Si tema mbiemërformuese shërbejnë ndajfolje të ndryshme. P.sh.: *i dijeshim*, *i gjithëberëshim*, *i ndërmjetshim*, *i nesërshim*, *i sodçim*, *i përjashtshim*, *i përmbrëndshim*, *i përsipërshim* / *i përsipërçim*. Siç shihet, të gjithë këta mbiemra të nyjshëm janë formime me mënyrë të përzier, nyjëzim e prapashtesim, sipas modelit: *i* + *tN* + *-shim* = *M*.

Nga tema të tjera nuk dëshmohet asnjë formim me prapashtesën *-shim* në CP. Por kemi një rast të huazimit të vonë *i devotshim* (nga it. “devoto”), i cili, ndonëse nuk

dëshmohe fare në përdorime të tjera, në përdorim mbiemëror del i integruar në klasën e mbiemrave të nyjshëm në saje të formimit me prapashtesën e specializuar për të nyjshmit *-shim*, siç del në këtë rast të vetëm: Janë vërtet disa grã të *devotshime*, të siatë sod ndënatë kjenë mbë vorrt të Jezusit (II, 134).

Siç u pa në disa shembuj, në kufijtë morfematikë, rastet e takimit të fundores *-t* tematike me nistoren *sb* të formantit *-shim* te Bogdani dalin zakonisht me afrikaten *ç*, si: *i gërdiçim* (p.sh.: *gërdit* + *-shim*), *i godiçim*, *i mërziçim*, *i moçim*, *i ndriçim*, *i përdiçim*, *i përmyalçim*, *i përshpirçim*, *i sodçim*, *i uziçim* etj., por ka dhe raste kur nuk shfaqet ky proces, si në shembujt: *i goditshim*, *i vërtitshim*, *i vullëndetshim*, *i përmortshim*, *i ndërmjetshim*, *i përjashtshim* etj., e në ndonjë rast ndërmjet morfemave del një *-ë* si zanore mbështetëse që pengon këtë shkrim, si në shembujt: *i dijtëshim* / *i ditëshim*, *i dhimptëshim* / *i dhimtëshim*, *i luejtëshim*.

Duke marrë parasysh të gjitha llojet e temave mbiemërformuese, formimi me *-shim* në CP duket mjaft produktiv, duke dalë mirëfilli në 66 raste nga gjithsej 89, prej të cilave 40 raste nga tema foljore, 18 raste nga tema emërore dhe 8 raste nga tema ndajfoljore. Të gjithë këta mbiemra praktikisht dalin të formuar sipas të njëjtit model: $i + tF/tE/tN + -shim = M$. Kurse nga 23 mbiemrat e tjerë, 9 janë sipas modelit: $i + për- + tE + -shim = M$, ku prapashtesa *-shim* bashkëvepron me nyjën *i* dhe prapashtesën *për-* mbi një temë emërore, 13 janë formime sipas modelit: $pa- + tM = M$, si dhe 1 huazim *i devotshëm*, i cili në saje të formantit *-shim* është sistemuar në paradigmen me *-shim* dhe, në përgjithësi, në paradigmen e mbiemrave të nyjshëm.

2.2.3. Mbiemrat e nyjshëm me prapashtesën *pa-*

Parashtesat përgjithësisht nuk luajnë rol në paranyjëzimin e mbiemrave. Këtë funksion e kanë prapashtesat, siç, b.fj., u pa me formantet *-shim* dhe *-t(ë)*. Megjithëkëtë, në shqipen ka një prapashtesë si *pa-* me burim parafjalor, e cila është e specializuar për formimin e mbiemrave të nyjshëm me kuptim mohor nga tema mbiemërore dhe emërore. Ndërsa në shqipen e sotme është mjaft prodhimtare edhe për formimin emrave, te Bogdani dëshmohe vetëm në një rast, si *padekëni* (“pavdekësi”): e veshunë *së padekënjë* (II, 131), që është neologjizëm i tij dhe që, siç shihet, del edhe me nyjën *së*, mbi ç’bazë mund të rindërtohet edhe forma përfaqësuese **e padekënjja*.

Sa i takon klasës së mbiemrit, siç u pa edhe më lart, me prapashtesën me kuptim privativ *pa-*, antonimike në raport me mbiemrat që i shërbejnë si tema fjalëformuese, krijohen mbiemra të nyjshëm, më shumë cilësorë e më pak marrëdhëniorë, mbi një temë mbiemërore strukturalisht e tipave të ndryshëm, si: me *-shim* të mbiemrit, që janë 13 të tillë, si në B2 (*i papashim*), me *-m* të participit, që janë 9 sish, si në B1 (*i papam*) dhe

me *-unë/-në* të participit, që janë 15 të tillë, si në A7 (*i pasosunë*), të cilët në tërësi dalin të jenë 37 mbiemra, të gjithë të formuar sipas modelit: $pa- + tM = M$. Për nga kriteri strukturor tematik, këta mbiemra janë sistematizuar tashmë në klasat dhe tipat e mësipërm të mbiemrave.

Por i njëjti kriter nuk mund të përfillet për mbiemrat me *pa-* që derivojnë nga një temë emërore, sepse mbiemrat e tillë ruajnë strukturë të njëjtë me emrat përkatës nga janë motivuar dhe, kështu, përbëjnë tipa të ndryshëm mbiemrash për nga karakteri i tingullit fundor. Prandaj edhe janë sistemuar në një paradigëm të veçantë, duke pasur si kriter vetë formantin *pa-*, pa marrë parasysh tingullin fundor me të cilin dalin dhe shenjuesit gramatikorë shtesë që marrin këta mbiemra për të ndërtuar kategori të caktuara gramatikore. Për dallim nga të mësipërmit, këta formohen edhe sipas një modeli të ndryshëm: $i + pa- + tE = M$, që në të vërtetë është njëlloj formimi me përngjitje të grupit parafjalor: *pa + emër* dhe me nyjën e paravendosur *i*, duke ndërtuar kështu mbiemra të nyjshëm që “mohojnë zotërimin e një sendi nga sendi i karakterizuar prej tyre (Agalliu et al. 2002: 196).

Sa i përket numrit të tyre, ndërsa te Buzuku dalin 44 mbiemra të tillë (Schumacher & Matzinger 2013), te Bogdani dëshmohen 28 sish, si: *i paarmë, i pàarrësye, i pabesë, i padritë, i padroe, i páfaj, i pafaqe, i pafë, i paferrë, i pafëmijë, i pafrujt, i pafund, i pabelm, i pakorë, i paletërë, i paligj, i pamadhështë, i pamasë, i pamashtrë, i pamëshërier, i pamort, i pander, i panevojë, i parnesë, i paskanj, i pashoq, i paudhë dhe i pavëner*. Ky tip mbiemrash me *pa-* mbi një temë emërore, siç u pa më lart, te Bogdani del paralel me formimet nga parashtesa *pa-* mbi një temë mbiemërore në *-shim* (*i pafuqishim, i pambarshim, i panierëzishim*) sipas modelit: $pa- + tM = M$ nga tema mbiemërore: *i mbarshim, i nierëzishim*, që dalin në tekst. Ky model bashkë me modelin tjetër: $i + tE + -shim = M$ (*i + zell + -shim = i zellshim*), i dëshmuar në 18 raste, edhe do të kenë ndikuar që nga Buzuku te Bogdani të ulet për 16 mbiemra produktiviteti i modelit: $i + pa- + tE = M$. Kjo prirje vihet re edhe më shumë në shqipen e sotme, ku formimet me *pa-* kanë ardhur duke u zëvendësuar gjithnjë e më tepër nga formimet me *-shim* (*-shëm*). Khs. *i paarrësye – i paarsyeshëm, i páfaj – i pafajshëm, i pafrujt – i pafrytshëm, i paligj – i paligjshëm, i panevojë – i panevojshëm, i pafuqi – i pafuqishëm, i pakujdes – i pakujdesshëm*. Me parashtesën *pa-* dalin te Bogdani edhe këta 5 mbiemra të tjerë të nyjshëm, të formuar po ashtu me përngjitje të grupeve parafjalore e me nyjëzim, si: *i patëkeq, i patëmirë, i patenëzonë, i patësosunë, i patëzënë*.

2.2.4. Disa mbiemra të nyjshëm me forma të veçanta kundërvënëse

Në CP dëshmohen edhe disa mbiemra të nyjshëm, si: *i buej, i imëth, i keq, i kuq, i lig, i lum, i madh, i ri, i zë, i vobek, i vogël*, të cilët duke qenë se dalin në temë me bashkëtingëllore e me zanore dhe krijojnë forma të veçanta kundërvënëse, nuk lejojnë klasifikimin e tyre të saktë në ndonjë nga klasat a nënklasat e mësipërme të mbiemrave të nyjshëm. Këta mbiemra, përveçse me mjete të ndryshme analitike (nyja) dhe sintetike (prapashtesa trajtëformuese), formojnë kundërvënje gramatikore edhe me ndërrime morfonologjike dhe me lëvizje të theksit.

Përfundime

Në formë përmbledhjeje të asaj që u trajtua më lart, mund të nxirret si përfundim se të nyjshmit në CP përbëjnë numrin më të madh në klasën e mbiemrave, duke qenë më shumë se 500 sish dhe duke pasur edhe denduri më të madhe përdorimi në krahasim me mbiemrat e panyjshëm, që në tërësi dalin 79 të tillë.

Sa i takon kriterit *fjalë e parme – fjalë jo e parme*, në tekstin e Bogdanit dalin shumë pak të nyjshëm të parmë. Numri më i madh i tyre janë formime sipas mënyrave të ndryshme fjalëformuese, ndër të cilat si më prodhimtare shfaqet sidomos paranyjëzimi i pjesores: *i nshëfunë, i gjetunë; i dalë, i mbështjellë; i bekuem, i bam*. Te ky tip mbiemrash, që përbëjnë numrin më të madh të të nyjshmëve të formuar sipas modelit: $i + tF = M$, nyja del jo vetëm “segment me funksion suplementar kategorial” (Bokshi 2005: 91), por, në radhë të parë, në funksion të formantit fjalëformues që pastaj vjen e merr vlera të tilla kategoriale, si gjini, numër, fleksion. Realisht, duke i vështruar sipas idesë së Bokshit (2005: 93), këto fjalë janë bikategoriale *pjesore – mbiemër*, të cilat i përftojnë vlerat e njërës a të tjetrës kategori varësisht nga sintaksa e përdorimit. Sipas kësaj që u tha, mund të përfundohet se paranyjëzimi përbën edhe prototipin mbiemërformues në CP, pas së cilës vjen prejardhja me anë të formantit *-shim*, sidomos ata që formohen me mënyrë të përzier mbi temën e participit sipas modelit: $i + tF + -shim = M$ (*i anëkueshim, i dijtëshim*) dhe mbi temën ndajfoljore sipas modelit: $i + tN + -shim = M$ (*i nesërshim, i sodçim*), kurse më pak ajo me formantin *-të* mbi temat emërore e foljore edhe me paranyjëzim sipas modeleve: $i + tF + -të = M$ (*i artë*) dhe $i + tF + -të = M$ (*i ngrohëtë*). Nga prejardhja parashtesore, më produktivja është ajo me formantin *pa-* mbi një temë mbiemërore sipas modelit: $pa- + tM = M$ (*i papashim, i papam, i pasosunë*) dhe mbi një temë emërore sipas modelit: $i + pa- + tE = M$ (*i paarmë, i pabesë*), ndërsa më pak prodhimtar del formanti *për-* sipas modelit: $i + për- + tE + -shim = M$ (*i përflakshim*).

Sa i përket fjalëformimit të mbiemrave me prejardhje prapashtesore, u pa se për formimin e mbiemrave të panyjshëm shërbejnë po ato prapashtesa që formojnë përgjithësisht emra, si: *-(ë)s; -ar, -tar; -uer, -tuer*, kurse për formimin e mbiemrave të nyjshëm prapashtesat me origjinë participore, si: *-ë, -të, -në / -rë, -m, -shim*. Madje, siç vëren edhe Topalli (2011: 530), pikërisht lloji i prapashtesës që merr pjesë në krijimin e mbiemrit të prejardhur përcakton paranyjëzimin e tij sipas një rregulle që prapashtesat që krijojnë pjesore e mbiemra formojnë mbiemra të nyjshëm, kurse prapashtesat që krijojnë emra formojnë mbiemra të panyjshëm. Kjo do të thotë se këto prapashtesa, duke qenë specifikuuese sa i përket tipit të mbiemërformimit sipas strukturës morfologjike të tyre, përcaktojnë paranyjëzimin ose jo të mbiemrave.

Edhe sa i takon mbiemrave të huazuar në aspektin kohor, sipas Topallit (2011: 530-531), mbiemrat e paranyjëzuar që kanë marrë njërën nga prapashtesat me burim participor dhe janë përdorur gjithnjë si mbiemra, janë huazime më të hershme, si: *i dërejtë, i largë, i fortë, i denjë, i verbënë, i shurdhë / i shurdhëtë, i vërtetë* etj., ndërsa mbiemrat e paparanyjëzuar, që u pa se kanë dënduri mjaft të madhe përdorimi, meqë nuk marrin prapashtesa me burim nga pjesorja, por prapashtesa me origjinë emërore, janë huazime të reja nga latinishtja, italishtja, sllavishtja, turqishtja, si: *mortar, kusar, konfinjētar, shëjtēnuor, bujar, kurvār, letērar, lēvdues, lufiētar, mixor, shēlbues, shtrazētār* etj. Por ka raste kur, edhe pse të huazime të vona, paranyjëzohen në saje të prapashtesës që kanë marrë, si: *i udobë* (më pas: “*i dobël*”), nga sll. “*udób*” për hir të prapashtesës *-ë, i devotshim* nga it. “*devoto*” për hir të prapashtesës *-shim* etj.

Por, duke i vështruar përmbledhtas të nyjshmit dhe të panyjshmit, ajo që vihet re është se të dy llojet e mbiemrave dallohen dukshëm mes vete në një tekst të shekullit XVII, i së cilës kohë është *Çeta* e Bogdanit. E një dallim kaq i kristalizuar i tyre në tekstin në fjalë (dhe në tekstet e tjera të vjetra pararendëse), na jep të kuptojmë se ky proces dyzimi i mbiemrave do të ketë ndodhur kohë përpara fazës shkrimore të shqipes. Sipas Bokshit (2005: 452), ky proces është krijuar në kohën e kontakteve të shqipes me greqishten e latinishten.

Nga aspekti tematik, mbiemrat e nyjshëm ndahen në dy klasa: Klasa A: tema më *-ë*, ku përfshihen mbiemrat që në trajtën e tyre përfaqësuese (e. nj. m.) dalin në temë me *-ë*, si të parmët, ashtu edhe jo të parmët dhe që marrin si shenjues gramatikor shtesë *-a* vetëm në paradigmen e shumësit të gjinisë femërore, khs. (e. nj. m.) *i naltë* (I, 2) – (e. nj. f.) *e naltë* (I, 56) – (e. sh. m.) *të naltë* (I, 13) – (e. sh. f.) *të nalta* (I, 18), kurse në njëjës tema e këtyre mbiemrave nuk lejon mbaresë të gjinisë, khs. (m. nj.) *i bardhë, i fortë, i afërë, i egrë, i artë, i marrë, i ardhunë* – (f. nj.) *e bardhë, e fortë, e afërë, e egrë, e artë, e marrë, e ardhunë*. Mbiemrat e kësaj klase ndahen në 7 nënklasa. Kurse në klasën B: tema me *-m*, përfshihen mbiemrat që dalin me tema që hyjnë në marrëdhënie solidariteti me

mbaresën e gjinisë: $\emptyset - e$. Khs. (m. nj.) *i amëshuem, i amëshueshim* – (f. nj.) *e amëshueme, e amëshueshime*. Tema e kësaj klase mbiemërore rregullisht mbaron më *-m*, gjë që është tregues i mbiemrave prejpjesorë, të formuar ose vetëm me paranyjëzim të pjesores sipas modelit: $i + tF = M$: ($i + amëshuem = i amëshuem$), ose në mënyrë të përzier me nyjëzim e me prapashtesën e specializuar mbiemërformuese *-shim* (sot: *-shëm*) njëkohësisht mbi temën e participit. Pra, siç shihet, të gjithë mbiemrat e kësaj klase janë mbiemra jo të parmë. Morfologjikisht, veçohen dy nënklasa: tipi B1 dhe tipi B2 dhe të dyja llojet gjininë femërore e formojnë me formantin *-e*, i cili bashkë me nyjën e paravendosur *e* përbëjnë shenjues të dyfishtë gjinie, që është karakteristikë e gegërishtes, ndërsa temat e shumësive gjejiës dalin nësoj si temat e njëjësit. Khs. Tipi B1: (e. m. nj.) *i bekuem* – (e. f. nj.) *e bekueme* – (e. m. sh.) *e bekuem* – (e. f. sh.) *e bekueme*. Tipi B2: (e. m. nj.) *i amëshueshim* – (e. f. nj.) *e amëshueshime* – (e. m. sh.) *të amëshueshim* – (e. f. sh.) *të amëshueshime*.

Për shkak të temave të ndryshme në bashkëtingëllore e në zanore me të cilat dalin dhe për shkak se krijojnë forma të veçanta kundërvënese, si me nyja, prapashtesa, me ndërrime morfonologjike e me lëvizje të theksit, përbëjnë grupim të veçantë mbiemrat: *i buej, i imëth, i keq, i kuq, i lig, i lum, i madh, i rr, i zë, i vobek*. Për shkak të karakterit të ndryshëm të tingullit fundor, janë sistematizuar në një paradigëm të veçantë edhe mbiemrat me prapashtesën *pa-*, që si të tillë në CP janë 28 mbiemra të nyjshëm të formuar sipas modelit: $i + pa- + tE = M$ (*i pafë*).

Siç u hetua më lart në A3, një tipar që e karakterizon një tip mbiemrash në CP është dalja e tyre pa formantet *-të, -n, -m, -ër*, por, në të shumtën e rasteve, me shenjuesin *-ë* në funksion mbiemërformues, ose në ndonjë rast të paktë me prapashtesën *-ø* (zero), si: *i afërë, i blerë, i epërë, i kjarë, i largë, i njimendë, i pakë, i plogë, i shumë, i shurdhë, i shkurtë, i turbullë, i zeshkë*. Me prapashtesën *-ø* (zero) është hetuar vetëm ky rast: *i lë* (“*i lehtë*”). Kjo është veçori arkaike që haset te Bogdanit dhe përgjithësisht tek autorët e vjetër. Megjithëkëtë, në CP hasen raste të përdorimit herë me formantin *-ë* dhe herë me *-të*, khs. *i shurdhë / i shurdhëtë*.

Një veçori tjetër e mbiemrave të nyjshëm është se, në përgjithësi, vërehet një frekuencë e lartë e substantivimit të tyre, krahas substantivimit të pjesoreve. Përdorimi mjaft i shpeshtë si fjalë bikategoriale bën që mbiemrat e nyjshëm të përdoren dendur edhe si emra që shprehin koncepte abstrakte.

Referencat

Agalliu, F., Angoni, E., Demiraj, Sh., Dhrimo, A., Hysa, E., Lafe, E. & Likaj, E. (2002). *Gramatika e gjuhës shqipe I*. (Redaktor: Shaban Demiraj). Tiranë: ASHSH, IGJL.

- Ashta, K. (2002). *Leksiku historik i gjuhës shqipe IV*. Shkodër: CAMAJ-PIPA.
- Bokshi, B. (1998). *Pjesorja e shqipes (vështrim diakronik)*. Prishtinë: ASHAK.
- Bokshi, B. (2005). *Rruga e formimit të fleksionit të sotëm nominal të shqipes*. Prishtinë: ASHAK.
- Çabej, E. (1968). *Meshari i Gjon Buzukut (1555)*. Botim kritik, I-II, Tiranë: USHT, IHGJ.
- Demiraj, B. (2006). *Gjon P. Nikollë Kazazi dhe "Doktrina" e tij*. Prishtinë: ASHAK.
- Demiraj, Sh. (1988). *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*. Prishtinë: Rilindja.
- Haxhillazi, P. (1969). Vëzhgime mbi mbiemrat foljorë me prapashtesën *shëm* në gjuhën shqipe. "Studime filologjike", nr. 2, 1969, f. 147.
- Lyons, J. (2001). *Hyrje në gjuhësinë teorike*. (Përktheu: Ethem Lika), Tiranë: Dituria.
- Mulaku, R. (2012). *Gjuba e shkrimeve të vjetra shqipe (shek. XV-XVIII)*. Prishtinë: Instituti Albanologjik.
- Omari, A. (2005). *Pjetër Bogdani, Cuneus Prophetarum (Çeta e profetëve)*. Botim kritik. Tiranë: ASHSh, IGjL.
- Riza, S. (1996). *Vepër I*. Prishtinë: ASHAK.
- Rugova, B. & Sejdiu-Rugova, L. (2015). *Hyrje në gramatikën e tekstit të gjuhës shqipe*. Prishtinë: KOHA.
- Schumacher, S. & Matzinger, J. (2013). Die Verben des Altalbanischen - Belegwörterbuch, Vorgeschichte und Etymologie ("Foljet e shqipes së vjetër – format, zhvillimi historik dhe etimologjia"). Albanische Forschungen 33, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Topalli, K. (2011). *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*. Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike.
- Thomai, J. (2006). *Leksikologjia e gjuhës shqipe*. Tiranë: Toena.

Korpusi:

- Pjetër Bogdani, *Cuneus Prophetarum (Çeta e profetëve)*, Botim kritik nga Anila Omari, ASHSh, IGjL, Tiranë, 2005.

Shpëtim ELEZI

PARADIGMATIC CLUSTERS OF ADJECTIVES IN “CUNEUS PROPHETARUM” OF PJETËR BOGDANI

Abstract

The paper deals with the morphological and word-formation patterns of adjectives in Pjetër Bogdani's "Çeta e profetëve". In the morphological aspect, the structural features of the adjectives are described, and consequently, according to the formal morphological plane, they are systematized into two paradigms that contradict each other namely articulated and non-articled adjectives. In the paper, all cases of use of both types of adjectives are highlighted, structural features are presented, and on the basis of the statistical data the density of their use is determined. In addressing these issues, the problem of determining the source and the formation comes at a surface. The latter issue raises the need to scrutinize the adjectives from the perspective of word formation, systematizing them in paradigms depending on the form and the type of formation. Thus, looking at the various forms and means of word formation, one can disclose Bogdani's tendencies of forming the adjectives, and consequently in the Albanian literature of the late 17th century.

Key words: Cuneus Prophetarum, Bogdani, adjectives, articulated adjectives, non-articled adjectives, Identity, density, word formation.

Mensur VOKRRI

**PIKËPAMJET E B. BOKSHIT DHE K. TOPALLIT PËR
PRAPAVENDOSJEN E NYJËS SHQUESE NË GJUHËN SHQIPE**

Abstrakt

Prapavendosja e nyjës shquese në gjuhën shqipe është një nga çështjet gramatikore më të rëndësishme, më të diskutueshme dhe më problematike në gjithë historinë e shqipes. Duke e pasur parasysh natyrën specifike e komplekse të kësaj çështjeje, janë bërë edhe përcaktime e zgjidhje të ndryshme gjuhësore nga gjuhëtarë të shumtë vendës e të huaj.

Për shkak të numrit të madh të autorëve që janë marrë me këtë problematikë gjuhësore, por edhe për arsye se e gjithë tematika trajtohet e përfaqësohet përmes dy teorive kryesore në historinë e albanistikës, ky punim do të përqendrohet vetëm në pikëpamjet e dy gjuhëtarëve tanë, Bokshit e Topallit. Duke qenë se thelbi i prapavendosjes së nyjës shquese në shqipen, përveç disa nuancimeve, reduktohet kryesisht në dy teori, pra në atë të pozitës fillestare të paravendosur të kësaj nyje ndaj pjesëve të grupit emëror dhe në teorinë e pozitës origjinare të prapavendosur të saj ndaj elementeve të këtij grupi, rrjedhimisht, kështu arsyetohet edhe përzgjedhja e autorëve të sipërshtënuar.

Janë përcaktuar këta gjuhëtarë, si dy nga përfaqësuesit më kryesorë të kohës sonë të dy teorive të ndryshme, sepse çështjes së nyjës në përgjithësi dhe prapavendosjes së nyjës shquese në veçanti, ata u kanë kushtuar edhe studime monografike. Janë të njohura në historinë e albanologjisë veprat shkencore të Bokshit *Rruga e formimit të fleksionit të sotëm nominal të shqipes* (1980) e monografia *Prapavendosja e nyjës shquese në gjuhët ballkanike* (1984) dhe vepra studimore e Topallit *Nyjat e shqipes* (2009), të cilat, njëherësh, e përbëjnë edhe bazën teorike mbështetëse për këtë punim.

Përmes këtij punimi mëtohet të diskutohen e shpërfaqen teoria e paravendosjes së nyjës shquese dhe teoria e prapavendosjes së saj në shqipen, të përfaqësuara nga autorët që janë referencë e studimit dhe të nxirren dëshmi e argumente shkencore që e provojnë qoftë njërën, qoftë teorinë tjetër.

Fjalët çelës: pikëpamje, teori, prapavendosje, një shquese, e paravendosur, shqupe, pozitë origjinare, emër, mbiemër, grup emëror

Hyrje

Për prapavendosjen e një shquese në gjuhën shqupe mbizotërojnë dy teza kryesore.

Njëra tezë pozitën origjinare të një shquese e sheh fillimisht të paravendosur ndaj segmenteve të grupit emëror (një shquese + mbiemër + emër) dhe vetëm më vonë e cilëson si të aglutinuar së pari ndaj mbiemrit e pastaj në kushte të caktura edhe ndaj emrit.

Teoria tjetër pozitën fillestare të një shquese e jep të prapavendosur dhe se nga përsëritja e saj ka dalë një e përpame.

Teorinë e parë e kanë mbështetur Pedersen, Riza, Bokshi etj, ndërsa teorinë e dytë Çabej, Demiraj, Topalli. Punimi ynë do t'i vështrojë pikëpamjet e Bokshit e Topallit si përfaqësuesit e dy teorive të ndryshme që i përmendëm më lart, të cilët i kanë zhvilluar më tutje këto teori (sidomos Bokshi) dhe i kanë dhënë rezultatet e tyre për këtë çështje.

Pozita origjinale e një shquese në shqupen sipas Bokshit

Pozita burimore e një shquese në shqupen, sipas Bokshit, ishte prepozitive në renditjen *nyjë – mbiemër – emër (i thellë pus)*. Një shquese, pra, qëndronte fillimisht para mbiemrit, sikur që edhe mbiemri qëndronte para emrit dhe, kur mungonte mbiemri, një rrinte para emrit si segment i grupit nominal. (Bokshi, 1984:84; 2005:68,342; 2010:54)

Bokshi (1984:100-101; 2005:341-345; 2010:54) shpjegon se momentet e shënuara të shqupes brenda fazës së dokumentuar zbulojnë qartë se një shquese në filltet e saj ishte vetëm prepozitive: *i thellë pus, i # pus, i thellë ø, i # bujar* etj. Ato, po ashtu, tregojnë se më vonë ishte krijuar një renditje brenda grupit të plotë nominal: *i thellë i pus, trim i djalë, i thellë i ø, i pus, i trim* etj. Nga renditja *i thellë i pus, trim i djalë dhe i thellë i ø* ndodhi aglutinimi i një: *i thelli pus, trimi djalë, i thelli* etj. dhe u shkaktua renditja e sotme e zakonshme *pusi i thellë, djali trim* etj.

Koha e krijimit e nyjës shquese sipas Bokshit

Për përcaktimin e kohës së krijimit të nyjës shquese në gjuhën shqipe, sipas Bokshit, duhet pasur parasysh të dhënat e përgjithshme që e përcaktojnë kohën e kalimit të shqipes në strukturën analitike. Duke e shqyrtuar zhvillimin e sistemit të fleksionit nominal në gjuhën shqipe, Bokshit i del se shqipja kishte mbetur pa fleksion dezinencial nominal që në prag të huazimeve latine. (Bokshi, 1984: 101 2005:349; 2010:54)

Momentet që e vërtetojnë lashtësinë e strukturës analitike dhe kështu edhe postpozicionin, sipas Bokshit, janë:

- Në kuadër të rindërtimit të zhvillimit të sistemit të temave emërore është imponuar të përfundohet se protoshqipja e kishte krijuar theksin dinamik shumë kohë para huazimeve nga greqishtja e vjetër e nga latinishtja.
- Mbeturia të gjendjes së lashtë kur shqipja i kishte flakur mbaresat rasore janë të dallueshme në fazën e dokumentuar të saj. Për këtë dëshmojnë edhe konstruktet e pronorëve me emra të farefisit të tipit *im bir*, *tim bir* etj; në të cilat shihet se të dyja segmentet janë pa mbaresa rasore.
- Edhe barazimi i ndajfoljeve e i pjesoreve me trupin e mbiemrave të nyjshëm: *mirë* – *i mrë*, *hapun* – *i hapun* etj. ka qenë e mundur të ndodhte vetëm pas humbjes së mbaresave të vjetra. Para se të bëheshin mbiemra të nyjshëm, këto fjalë kishin mbetur bikategoriale ndajfolje – mbiemër, pjesore – mbiemër pas rënies së mbaresave dhe merrnin funksionin e mbiemrit vetëm nga renditja me emrin.
- Duke e krahasuar efektin e mbaresave *-i* të gen-dat. të njëjësit me efektin e mbaresës **-i* të shumës ndaj temës emërore, mund të nxirret gjithashtu përfundimi se mbaresa e rasës në përgjithësi nuk është refleks i.e., por krijim i mëvonshëm. Mbaresa *-i* e gen. – dat. sing. p.sh. *pen-i* e shkaktoi rotacizmin e *-n-së*: *peri*, ndërsa **-i* e shumësit e shkaktoi palatalizimin e *-n-së*: *penj* (sing. *mullin-i* > *mulliri*, plur. **mullin-i* > *mullinj* etj.). Mbaresa **-i* e shumësit është padyshim refleks i mbaresës së nominativit shumës të gjuhës së lashtë ie. **-i* < *ǫi*. Po të ishte aq e vjetër edhe mbaresa e gen. – dat. sing. *-i* (nga **ǫi* > *-i*), do të kishin qenë të njëkohsme e do të kishte shkaktuar edhe ajo palatalizimin e të njëjtit tingull fundor të temës dhe nuk do të figuronte si mbaresë në fazën e dokumentuar të shqipes.
- Që nga dokumentet e para *SN* e akuzativit në gjuhën shqipe nuk del në funksion të *SP-së* (plotësit të rrethanës). Kjo tregon se në kohë të hershme të gjitha rasat që realizonin funksionet “abstrakte” të fjalisë kishin arritur

në një gjendje kur nuk do të mund të dilnin në funksionet “konkrete” si *SP* pa parafjalë, sepse është e pamundur që kjo të ketë ndodhur vetëm me akuzativin.

- Renditja e natyrshme e segmenteve të frazës (-*PH*-) është *SN – SV*. Segmentet e *SV*-së renditje të natyrshme e kanë renditjen *V–SN*. Kështu renditje e natyrshme e këtyre segmenteve në gjuhën shqipe që nga dokumentet e para është *SN – V – SN* apo *Subjekt – Verb – Objekt*. Është e njohur se kjo renditje është karakterizuar si renditje e detyrueshme e gjuhëve me strukturë analitike, ndërsa renditja *Subjekt – Objekt – Verb* është vlerësuar si renditje e zakonshme e gjuhëve me strukturë sintetike. Po të ishte fleksioni dezinencial nominal i shqipes trashëgim i fleksionit të gjuhës së lashtë ie., nuk do të lejohej që renditja analitike e segmenteve të shënuara të bëhej e natyrshme.
- Etimologjia e mbaresave rasore, që është pranuar në albanistikë, është e kritikueshme dhe e papranueshme edhe pa lidhje me sa u shënuar gjer këtu.
- Duke e theksuar karakterin aglutinativ të mbaresës rasore në gjuhën shqipe, jo vetëm në shumës, por edhe në njëjës, P. Skoku erdhi në përfundim të drejtë se këto nuk mund të jenë refleks i drejtëpërdrejtë i mbaresave ie...
- Siç kemi shënuar në veprën *Rruga e formimit të fleksionit të sotëm nominal të shqipes*, mbaresat rasore që ka shqipja në periudhën e saj të dokumentuar janë krijuar nga elementi i parë i njëjës dysegmentëshe të mbiemrit në gjinore në renditjen e tij të re prapa emrit: *i këtij lisi të gjatë* ← *i këtij lis i të gjatë*; dhe nga përemri *sí, so (así, aso)* me kuptim *i, e tillë* në grupin gjenitival partitiv: *tufë | lulesh* ← *tufë | lule so*. Këto mbaresat janë relativisht të vonshme. Ato janë krijuar pas aglutinimit të njëjës shquese, por gjithashtu të shek. VIII d.m.th. para përfundimit të rotacizmit (kujto: një peri etj.), sepse u krijuan në renditjen e re *emër – mbiemër*, që u shkaktua pas aglutinimit të njëjës shquese. (Bokshi, 1984: 101-113)

Aspekti fonetik dhe morfologjik i nyjave shquese te Bokshi

Lidhur me çështjen e nyjave në aspektin morfologjik e fonetik, Bokshi (1984:50) shpjegon se në albanistikë “vërtetimi” gjuhësor i lashtësisë së madhe të prapavendosjes së njëjës shquese mbështetet në këto dy momente:

- Në trajtën e shquar të kallëzores njëjës *-n(ë)* dhe
- Në trajtën e emërores së shquar njëjës të emrave të tipit *kro-i, fto-i* etj.

Dihet se *-në* e kallëzores së shquar (*nusenë* etj.) u gjykua nga H. Pedersen si refleks i shkrirjes së mbaresës së kallëzores ie. **-m* me nyjën shquese në të njëjtën rasë **tam. *tomr. *-(ā)m + *tam (*-(ŏ)m + *tom)* nëpër fazat **-mt > *-nt > *-nd > -n*. (Bokshi, 1984:50)

Edhe pse shumë nga gjuhëtarët e pranojnë këtë formulë, Bokshi nuk pajtohet me të dhe e sheh të paqëndrueshme, sikurse Skoku.

N. Joklin nuk e pengoi trajta e shënuar e kallëzores njëjës për të përfunduar se aglutinimi i nyjës nuk është bërë në kohën paralatine të shqipes. Në bazë të trajtës së shquar të nom. sing. të emrave me temë në *-on* të theksuar: *kero-i, fto-i përro-i* etj., ai përfundoi se aglutinimi i nyjës do të jetë bërë në kohën e huazimeve latine. Sipas tij, *-o-* e theksuar në trajtën e shquar mbeti pa u diftonguar nëpër fazat: 1. *-ôn*, 2. *-ô*, 3. *-ôu*, 4. *-ou*, 5. *-uo*, 6. *-ua, ue*, për shkak se nyja u aglutinua pasi kishte rënë *-n* e temës, d.m.th. në fazën *-ô* të këtij zhvillimi, duke e shkëputur kështu nga ndryshimi që pësoi në kuadër të trajtës së pashquar. (Bokshi, 1984:55)

Që nominativi i emrave të shënuar *kroi, përroi, ftoi, dragoi*, etj. nuk e vërteton këtë lashtësi të pretenduar të aglutinimit të nyjës si mendon Jokli e të tjerë pas tij, sipas Bokshit, flet edhe rotacizmi vështuar në krahasim me palatalizimin e metafoninë:

Tek emrat e tipit *pen-i, mullin-i, fren-i* etj; tosk. *peri, mulliri, freri* etj. shihet se nyja e gjeti *-n*-në e temës pa rënë. Fundori *-n* i këtyre temave në nom. të pashquar ka rënë pas huazimeve latine, kur nuk kishte përfunduar rotacizmi e kur kishte përfunduar palatalizimi e metafoia që i shkaktoi mbaresa **-i* e shumësit (pl. **pen-i > penj, *mullin-i > mullinj, *fren-i > frenj, *plak-i > pleg, *dash-i > desh* etj.), siç është treguar në veprën e cituar. Po të ishte bërë aglutinimi i nyjës në kohën romake e bile, sipas tezës së Joklit, edhe mjaft thellë brenda huazimeve latine, nyja *-i* e nom. sing. do të shkaktonte edhe ajo metafoninë e palatalizimin. Kjo, krahas momenteve të tjera, flet se aglutinimi i nyjës shquese në gjuhën shqipe u bë pas përfundimit të huazimeve latine e para përfundimit të rotacizmit që, pwr Bokshin, del të ketë pushuar së vepruari në shek. VIII.

Rindërtimi i fazave të prapavendosjes së nyjës

Fazat e prapavendosjes në gjuhën shqipe

Bokshi (1984:177) shpjegon se sa i përket prapavendosjes së nyjës shquese në shqipen, ajo ka dalë në pozicion prapa emrit, pra në postpozicion, duke kaluar nëpër këto tri faza:

Faza e parë. – Sipas Bokshit, kur u krijua, nyja shquese qëndronte para gjymtyrës nominale, aty ku qëndronin edhe përcaktorët e tjerë.

Pastaj, kur mungonte mbiemri si segment variabil i gjymtyrës nominale (*MN*), nyja qëndronte para emrit.

Kur mungonte emri, fjalët e tipit bujar, trim etj. që ishin bikategoriale mbiemër – emër, realizoheshin si emra, d.m.th. dilnin në vend të emrit, meqë në funksion të mbiemrit mund të dilnin vetëm në prani të emrit.

Me fjalët e tipit *thellë, thënë* etj., që ishin bikategoriale *mbiemër-ndajfolje, mbiemër-pjesore (e re)*, nyja shquese e mbante të katalizueshëm emrin, prandaj ai ishte i pranishëm me shkallë zero të ekspresionit dhe kjo fjalë e zinte edhe tani vendin e mbiemrit.

Në këtë kohë, kur shqipja e kishte humbur lakimin dezinencial, përemri dëftor e nyja kishin një paradigmë prej tri rasash në njëjës, që realizohej me variacion teme: mashk. nom. *i*, dat. *ti*, akuz. *tan*, fem. nom. *e*, respektivisht *o*, dat. *sa*, akuz. *ta*, dhe prej dy rasash në shumës e në njëjës të gjinisë asnjane: pl. nom. –akuz. mashk. *ta*, fem. *to*, dat. **tuin (tyn)*; asnj. sing. nom. –akuz. *ta*, dat. *ti*. Kuptimin e gjenetivit e realizonte dativi.

Për Bokshin, kjo ishte faza e parë e pozitës së nyjës në gjuhën shqipe. Në këtë kohë ishte krijuar plotësisht sistemi i nyjësimit, d.m.th. ishte krijuar kategoria gramatikore e shquarsisë me të tri elementet e saj: *nyjë shquese, nyjë joshquese* dhe *nyjë zero*. Përemri dëftor dhe nyja shquese dallonin vetëm në punë të theksimit: përemri ishte i theksuar, ndërsa nyja ishte e pathksuar. (Bokshi, 1984:181)

Faza e dytë. – Bokshi (1984:181) thekson se në këtë fazë ndodh krijimi i nyjës së mbiemrit e të gjinorës dhe ndryshimi i vendit të nyjës shquese, d.m.th. kalimi i saj prapa mbiemrit që ishte segment i parë i grupit nominal.

Ai precizon se, ndërsa në fazën e parë nyja shquese qëndronte para gjymtyrës nominale *i thellë pus, i bujar djalë*, para mbiemrit të tipit *thellë, thënë* etj.: *i thellë, i thënë*, e para emrit: *i pus, i bujar* etj., në fazën e dytë nyja shquese, duke qenë në një klasë me emrin, qëndronte midis mbiemrit e emrit: *i thellë i pus, bujar i djalë* etj., emrit *i pus, i bujar* etj. dhe prapa mbiemrit të nyjshëm: *i thellë i*. Nga analiza e GN-së kuptohet se emri në këtë kohë nuk mund të përdorej para nyjës (*pus-i*), sepse renditja e segmenteve të GN-së (*MF*) dhe të *F*-së (*Art. E*) ishte e detyrueshme. (Bokshi, 1984:189)

Lëvizja e nyjës shquese në GN e në SN të plota si më sipër, duke filluar nga prepozicioni original, sipas Bokshit, është bërë në gjuhën shqipe pa kurrfarë ndikimi të jashtëm.

Faza e tretë. – Bokshi (1984:190) shpjegon se në këtë faza nyja shquese u aglutinua me mbiemrin: *i thellë i o → i thelli o; i thellë i pus → i thelli pus* etj.

Sipas tij, nyja e humbi përdorimin prepozitiv ndaj emrit në përfundim të këtij procesi.

Bokshi (1984:195) mendon se koha e aglutinimit të nyjës shquese në gjuhën shqipe mund të caktohet nga zhvillimi i strukturës së temave emërore, nga zhvillimi i mbaresave të numrit shumës, nga koha e reduktimit të formave të caktuara të nyjës, nga palatalizimi, rotacizmi i tingujve fundorë të temave, si dhe nga tingujt antihiatizues që ndërhyjnë midis temës e formave vokalice të nyjës.

Në kohën e krijimit të kësaj faze të tretë të zhvillimit të nyjës, sipas Bokshit, gjuha shqipe nuk i kishte krijuar ende mbaresat rasore, kështu që, duke kaluar nga trajta e shquar në trajtën e pashquar, hiqeshin format e shënuara të nyjës: *djalitë bujar: këtij djalë bujar* etj. (Bokshi, 1984:196)

Skemat e krijimit të nyjës shquese në shqipen sipas Topallit

Mendimi i Topallit (2009:60) për rrugën e formimit të nyjave të shqipes, duke qenë se krijimi i tyre është proces sintaksor, lidhet me tri skema kryesore të sintagmave. Skema e parë, sipas Topallit, ka të bëjë me natyrën dhe esencën kuptimore e gramatikore të nyjës, që sikurse dihet nyja është një mjet gramatikor i realizimit të trajtës së shquar të emrave, ku emrat e tillë jo vetëm gramatikusht, por edhe kuptimisht janë të përcaktuar a të individualizuar, përkundrajt emrave gramatikusht të pashquar, që janë edhe kuptimisht të pacaktuar a të paindividualizuar. Por përcaktueshmëria e emrave në shqipen nuk përputhet gjithmonë me shquarësinë gramatikore, meqenëse ajo mund të shprehet jo vetëm me nyjën e prapme, por edhe me sintagma të tipit përemër dëftor me një emër të pashquar si *ky mish, ai mish*. Te këto sintagma, megjithëse emri është formalisht i pashquar, kuptimisht është i caktuar nga përemri dëftor, pasi ai nuk mund të shkëputet nga sintagma ku bën pjesë, dhe përemri bën po atë punë që bën edhe nyja shquese. Kjo do të thotë se trajta e shquar *mishi* dhe sintagmat *ky mish, ai mish*, janë barabar të përcaktuara, ku përcaktueshmëria është shprehur me të njëjtat mjete, por me mënyra të ndryshme: në rastin e parë me një mënyrë sintetike, me bashkimin e emrit me një përemër dëftor të kthyer në nyjë, kurse në rastin e dytë, me një mënyrë analitike me një përemër dëftor, që i paravendoset emrit përkatës. Elementet përcaktuese janë të një burimi, ndryshon vetëm pozicioni i tyre. (Topalli, 2009:60-61)

Një skemë tjetër të formimit të nyjës shquese Topalli (2009:61-63) e sheh te sintagma gjenitivale, ku nyja e emrit të rasës gjinore shfaqet kur ajo e përsërit nyjën e prapme të emrit paraprijës (*khs. mishi i dashit*). Kjo do të thotë se në këtë sintagmë të dyja gjymtyrët janë në trajtë të shquar dhe kuptimisht të përcaktuara. Përndryshe, në qoftë se emri i parë nuk është në trajtë të shquar, as emri i dytë nuk mund të marrë nyjë të përparme (*khs. mish dashi*). Me këtë kuptohet se shquarsia e gjymtyrës së parë e

përcakton edhe shquarsinë e gjymtyrës së dytë. Edhe këtu shquarsia shprehet ose me mjete sintetike (*mishi i dashit*) ose me mjete analitike (*khs. ky mish i këtij dashi*). Që këto dy mënyra kanë të njëjtën vlerë e tregon edhe fakti se të dyja ato mund të përdoren brenda së njëjtës sintagmë, domethënë, njëra gjymtyrë mund ta bëjë shquarsinë me mjete sintetike, kurse tjetra me mjete analitike (*khs. mishi i këtij dashi* ose *ky mish i dashit*). Dhe kjo është e kuptueshme, përderisa nyja në rasën gjinore ka dalë nga përsëritja e nyjës së prapme e emrit që ka përpara, domethënë ka dalë nga një emër i trajtës së shquar. Të gjitha këto të çojnë në përfundimin se në sintagmat gjenitivale ka sintagma të shquara e të pashquara, të cekura më sipër, dhe me këtë kuptohet se përse në sintagmat gjenitivale është e pamundur që njëra gjymtyrë të jetë e shquar e tjetra e pashquar; si rrjedhim, për shqipen struktura të tilla sintagmash, si: ***mish i dashit* (emër i pashquar + emër i shquar) ose ***mishi dashi* (emër i shquar + emër i pashquar), janë të pamundura, për arsye se në to nuk ka përshtatje në trajtë të emrit. Megjithëkëtë, këtu Topalli sqaron se ndërtime të tilla si *manual i muratorit, gramatikë e gjuhës shqipe* etj., nuk janë në natyrë të shqipes, ashtu si nuk janë edhe *mish i dashit e lëkurë e lopës*. Ndërtime të tilla, të farkuara nga intelektualë, janë kalke librore, të ndëruara sipas modeleve të huaja, khs. *grammatica della lingua italiana*. Pra, në krahasim me sintagmat mbiemërore, që kanë përshtatje në gjini, numër e në rasë, në sintagmat gjenitivale një përshtatje e tillë nuk ekziston, por ka përshtatje në trajtë.

Duke u nisur nga konceptimi i përcaktueshmërisë së emrave, Topalli (2009:63-64) shpreh qëndrimin se materialet e shqipes së sotme na lejojnë të supozojmë se edhe në shqipen e vjetër, para se të formoheshin nyjat, ka pasur sintagma të pashquara e të shquara, ku shquarsia shprehej me mënyra analitike, me një përemër dëftor që qëndronte para emrit, ashtu sikurse në shqipen e sotme dhe ashtu sikurse në të gjitha gjuhët e familjes indoevropiane. Meqenëse si përemër dëftor në vend të trajtave *ai* (*a- + i*), (*kë + i*) është përdorur forma më e thjeshtë *i*, atëherë edhe përcaktueshmëria e emrave në shqipen e lashtë, para formimit të nyjave, do të jetë bërë me sintagmën **i mish*, që do të thotë "*mishi*" ose "*ai mish, ky mish*", gjë që u përgjigjet sintagmave të gjuhëve të tjera të pajisura me nyja; khs. fr. *le fils*, it. *il figlio*, gjerm. *der Sohn*, ang. *the son* etj. Në një sintagmë gjenitivale, ku të dy emrat janë përcaktuar me të njëjtën mënyrë analitike, përcaktueshmëria e emrave të sintagmës do të jetë shprehur me skemën **i mish i dash*, ku secili emër ka marrë para tij përemrin dëftor, që shërben për ta shquar atë. Edhe kjo skemë u përgjigjet gjuhëve të tjera, që janë të pajisura me nyja me burim nga përemrat dëftorë, me ndryshimin e vetëm se këto gjuhë, përveçse me nyja, rasën gjinore e shprehin edhe me anën e një parafjale, derisa shqipja të njëjtën rasë e shpreh vetëm me nyja, pra pa parafjalë, ku karakterin gjenitival të emrit të dytë e tregon pozicioni i tij pas emrit me të cilin lidhet.

Sintagma e mësipërme, që u shënua për shqipen e vjetër (**i mish i dash*), për Topallin ka pasur kuptimin e së sotmes “*mishi i dashit*”. Në një sintagmë të tillë, përemri dëftor që i takonte emrit të dytë, në ligjërim të rrjedhshëm iu ngjiti nga prapa emrit të parë, si rrjedhim, nga **i mish i dash* doli **i mish-i...* dhe prej saj *mishi*, ku përemri dëftor i paravendosur ra, meqenëse doli jashtë funksionit të tij, kur rolin e shquarsisë filloi ta kryente përemri që iu prapangjiti emrit. Rënia e dëftorit të paravendosur, nga ana morfologjike, përlligjet me faktin se me përngjitjen e përemrit dëftor me emrin shquarsia e emrit të parë të sintagmës shprehej dy herë, me përemër të paravendosur dhe të prapavendosur. Prandaj me rënien e përemrit të paravendosur sintagma u kthye në formulën e vjetër *dëftor + emër*, por me një mënyrë sintetike e me rend të kundërt të elementeve të sintagmës (*emër + dëftor*). Kurse, nga ana fonetike, rënia e përemrit dëftor të paravendosur, përkundrajt ruajtjes së tij në pozicion të prapavendosur, përlligjet me faktin se përemri dëftor i paravendosur, në ligjërim të lidhur, krijonte një zanore të patheksuar fundore. E në këto dy pozicione zanoret nuk kanë pasur evolucion të njëjtë: derisa zanoret nistore kanë rënë të gjitha, zanoret fundore janë ruajtur pjesërisht (/ë/, /e/) që nga periudha indoevropiane, qoftë edhe me një gjendje të reduktuar, prandaj shqiptimi i tyre ishte më i lehtë dhe më i përshtatshëm për folësit e shqipes sesa zanoret në ballë të fjalës. (Topalli, 2009:64-65)

Me përngjitjen e përemrit dëftor prapa emrit, sipas Topallit, përemri dëftor i paravendosur pushoi së qeni përemër, sepse ai e humbi pavarësinë e tij, duke e kryer vetëm një funksion të caktuar gramatikor, të individualizojë një emër, funksion që përparandej kryhej nga përemri dëftor i paravendosur. Sipas Topallit, nga kjo kuptohet se skema nga nisi formimi i nyjës ka qenë sintagma gjenitivale, e përbërë nga dy emra në trajtë të shquar, njëri në rasën emërore e tjetri në rasën gjinore. Me këtë bëhet e qartë se nga dy nyjat, më e vjetër është nyja e prapme. Përemri dëftor, që i takonte emrit në rasën gjinore, sa ishte pa iu ngjitur ende emrit, nuk mund të ishte nyjë e përparme, por vetëm përemër dëftor, ashtu siç e kishte edhe gjymtyra e parë e sintagmës (*emri në rasën emërore*) dhe ashtu siç del edhe në shqipen e sotme (khs. (a)*i mish*). Përemri dëftor kaloi në një vetëm kur iu prapangjiti emrit që kishte përpara dhe kur filloi ta kryejë të njëjtin rol individualizues që kishte luajtur përemri dëftor i paravendosur. (Topalli, 2009:66).

Fazat e formimit të nyjës shquese në shqipen sipas Topallit

Nga ky shtjellim i formimit të nyjave të prapme, Topallit (2009:67) i del se mund të përcaktohen 4 faza nëpër të cilat është përshkuar formimi i saj:

- 1) Përemrat dëftorë, që ishin të paravendosur ndaj emrave sikurse sot, e kryenin funksionin e shquarsisë me një mënyrë analitike (*i mish "ai mish"*).
- 2) Në sintagmën gjenitive në trajtë të shquar, përemri dëftor para emrit të dytë, që e kryente funksionin e shquarsisë, iu ngjit nga prapa emrit që kishte para tij.
- 3) Pas përngjitjes së emrit me përemrin dëftor, kur funksionin e shquarsisë filloi ta kryente përemri i prapavendosur, përemri i paravendosur doli jashtë funksionit, si rrjedhim, ai ra. Ky proces përcakton edhe formimin e nyjës si një mjet gjuhësor që e krijon kategorinë e shquarsisë.
- 4) Modeli i ri që u krijua, ku shquarsia realizohej me një nyjë të prapavendosur, u shtri me rrugë analogjike edhe në gjymtyrën e dytë të sintagmës, duke u futur përsëri në formulën e parë, sintagmë e shquar, prej së cilës kishte nisur procesi i formimit të nyjës shquese.

Sikurse shihet, nyja e prapme e emrit me burim nga përemri dëftor është formuar me rrugë sintaksore në lidhjen e fjalëve në sand'hi, ku rolin kryesor e ka luajtur përngjitja e fjalëve në ligjërime të lidhur, një veçori dalluese e shqipes, që karakterizohet nga theksi i fuqishëm dinamik. Sipas kësaj rruge formimi, kuptohet se nyja u krijua në një kohë kur në shumicën e formave rasore kishin rënë mbaresat e vjetra, që i përcaktojnë kategoritë gramatikore dhe se në bjerren e mbaresave rasore mjeti kryesor sintaksor i përcaktimit të funksionit të fjalëve në fjali ishte ngulitja e rendit të gjymtyrëve nga një rend i lirë i tyre më herët. Prandaj, në shqipen mbiemrat dhe emrat në gjinore e kishin fiksuar rnedin e tyre pas emrit që e përcaktonin, dukuri e cila ka ndodhur edhe në gjuhët e tjera ie. (Topalli, 2009:67-68)

Përhapja e mëtejshme e kësaj nyje, për Topallin, është më e qartë. Ajo që ndodhi në rasën emërore, u shtri në tërë sistemin emëror, domethënë në rasat e tjera dhe në emrat e gjinive të tjera. Më vonë, duke ndjekur rrugë të përkundërt me të cilën ishte formuar, nga emri i trajtës së shquar, nyja e prapme u pësërit te mbiemri në sintagmën *emër + mbiemër*, duke u rishfaqur para trupit të tij. Domethënë nga *mishi majm* doli *mishi i majm* e pastaj një dukuri e tillë u shfaq edhe tek emri i rasës gjinore në sintagmën *emër + emër*, ku nga *mishi dashit* doli *mishi i dashit*. (Topalli, 2009: 68)

Mosha e nyjave sipas Topallit

Mosha e nyjave të shqipes, sipas Topallit, mund të vendoset në periudhën e marrëdhënieve të hershme ose intensive të shqipes me latinishten, jo më herët se shekulli IV, por jo më vonë se shekulli VI, gjithsesi para fillimit të marrëdhënieve gjuhësore me sllavishten e italishten. (Topalli, 2009:272) Sigurisht, këtu bëhet fjalë për

zanafillën e këtij procesi, sepse formimi i sistemit të plotë të nyjave, me të dyja llojet e saj (të prapme e të përparme) dhe me shtrirje në disa kategori leksiko-gramatikore, ka përfshirë një periudhë të gjatë duke u shtrirë edhe pas kësaj kohe. Kjo vlen sidomos për nyjat e përparme, që paraqiten më elastike në përdorim dhe me funksione të shumta e të ndryshme.

Pra, Topalli krijimn e nyjave e sheh si proces historik relativisht të vjetër (krahas tezës tjetër për lashtësi më shumë se 2000 vjeçare), mendim ky më objektiv, i cili arsyetohet me zhdukjen e mbaresave të vjetra rasore, prishjen e sistemit emëror të lakimit të vjetër indoevropian dhe krijimin e nyjave, zhvillimin gjuhësor brenda shqipes dhe formimin e sistemit të ri emëror.

Përfundime

Mbështetur në atë që u shtrua më sipër lidhur me tezat për prapavendosjen e njës shquese në gjuhën shqipe mund të nxirren disa përfundime:

Nga të dy tezat për pozitën e njës shquese në shqipen, të shqyrtuara në këtë punim, më e bazuar dhe më e argumentuar gjuhësisht na del teza e Bokshit.

Përveç fakteve dhe argumenteve gjuhësore të sjella nga Bokshi, duhet cekur edhe shpjegimin gjuhësor të tezës për pozitën fillestare të paravendosur të njës shquese në shqipen dhe më vonë prapavendosjen e saj, të cilën, pos Bokshit, e pranon përgjithësisht shkenca e albanistikës. Po kështu, krahas këtij shpjegimi, që fillimisht e japin Pedersenin e Riza, vlen të ceket edhe vërtetimi i disa fakteve lidhur me këtë çështje nga autorë të caktuar (Riza), si psh. parësia e formës nyjore shquese *i* ndaj asaj „ dhe procesi gjuhësor i kalimit të *i*-së në „. Por, derisa te Pedersenin vërehen paqëndrueshmëri shkencore lidhur me arsyetimin e pozitës dhe prapavendosjen e njës shquese, te Riza arsyetohet pozita burimore e paravendosur e njës shquese, por qw arsyet e kalimit në prapavendosje për të mbeten të sqarohen më kwnaqshwm.

Këtë arsyetim e shpjegim të prapavendosjes së njës shquese e jep pikërisht Bokshi përmes teorisë së tij, e cila duket më bindëse sesa teoritë e tjera. Përparësitë e tezës së Bokshit u përkasin të gjitha sistemeve gjuhësore (fonetik, morfologjik, sintaksor e leksikor).

Teza e Topallit, përpos burimit të njës shquese nga dëftorët anaforikë dhe krijimit të kësaj nyje brenda procesit sintaksor të sand'hit (lidhjes e pwrngjitjes së fjalëve në ligjërime të lidhura) nw periudhwn historike, nuk sjell ndonjë tjetër fakt dhe argument gjuhësor bindës. Marrja përsipër e vërtetimit të tezës për pozitën origjinare të prapavendosur të njës shquese, të shprehur më parë nga Çabej, Demiraj e gjuhëtarë të tjerë, has në vështirësi të pakapërcyeshme. E pakapërcyeshme dhe e

paqëndrueshme kjo tezë del si rezultat i faktorit fonetik, në rend të parë, e pastaj edhe si rezultat i faktorëve të tjerë gjuhësorë. Kur kësaj i shtohet edhe fakti i mbetjes pa mbaresa rasore të shqipes në një kohë, në të cilën rendi i elemeneve të grupit të plotë nominal ishte me përcaktorë (përfshirë nyjën) të vendosur para emrit, pastaj kalimi nga struktura sintetike në atë analitike, tregohet qartë dëshmia e përparësisë së tezës për pozitën origjinale të paravendosur të nyjës shquese ndaj emrit dhe më vonë të kalimit të saj në postpozicion.

Literatura

- Bokshi, Besim (2005). *Rruga e formimit të fleksionit të sotëm nominal të shqipes*. AShAK. Prishtinë.
- Bokshi, Besim (1984). *Prapavendosja e nyjës në gjubët e ballkanike*. Rilindja. Prishtinë.
- Bokshi, Besim (2010). *Periodizimi i ndryshimeve morfologjike të shqipes*. AShAK. Prishtinë.
- Topalli, Kolec (2009). *Nyjat e shqipes*. QSA. Botimet Toena. Tiranë.

Mensur VOKRRI

THE VIEWPOINTS OF B. BOKSHI AND K. TOPALLI ON THE BACK-PLACEMENT OF ALBANIAN LANGUAGE DEFINITE ARTICLE

Abstract

The back-placement of definite article in Albanian language is one of the most important, most discussable, and most problematic grammatical issues in all the history of Albanian language. Having into consideration the specific and complex nature of this issue, many foreign and native linguists made different linguistic determinations and resolutions.

Because of the big number of authors who have dealt with this linguistic problem, but as well as for the reason that the whole theme is treated and represented through two main theories in history of albanology, this study will be focused only in viewpoints of our two linguists, Bokshi and Topalli. The essence of back-placement of the definite article in Albanian language, except of some nuances is reduced mainly in two theories; thus in the initial predetermined position of this article towards parts of nominative group and in the theory of its original predetermined position towards

elements of this group. Consequently, in this way is justified even the selecting of above-marked authors.

These two linguists are assigned as two of the main representatives of our era of the two different theories, because they have dedicated even monographic studies to the issue of the article in general, and back-placement of definite article, in particular. Scientific works of Bokshi The Route of formation of the current nominal flexion of Albanian language (1980) and the monograph Back-placement of definite article in Balkan languages (1984), and the research writing of Topalli Albanian language articles (2009) are known in the history of albanology, which at once constitute even the supportive theoretical basis for this study.

Through this study is claimed to be discussed and displayed the theory of pre-placement of definite article and the theory of back-placement of it in Albanian, which are represented by the authors who are a reference of the study and scientific evidence and arguments should be issued, which prove either one of the theories.

Key words: viewpoint, theory, back-placement, definite article, pre-placed, Albanian, original position, noun, adjective, nominal group

Mimoza PRIKU

SHKODRA - QENDËR E RËNDËSISHME E LEKSIKOGRAFISË SHQIPE

Në dijen albanologjike leksikografia është një fushë e rëndësishme e cila e nis rrugëtimin e vet me autorët e vjetër. Fjalori i parë¹ i botuar është *Dictionarium latino-epiroticum*, përpiluar nga Frang Bardhi dhe i shtypur në Romë më 1635. Kjo traditë leksikografike ndër shekuj u pasurua me mjaft prurje të tjera. Nisur edhe nga tema bosht e këtij Seminari mendojmë se Shkodra i plotëson kushtet për t'u konsideruar një qendër e rëndësishme e zhvillimit të shqipes në përgjithësi dhe veçmas, një vatër e zhvilluar leksikografike. Studiuesi Bardhyl Demiraj duke u nisur nga ky konceptim për Shkodrën në prag të Pavarësisë përmbledhtas shkruan: “Një vështrim sado i thukët i aktivitetit botues, arsimor e shkencor si edhe i angazhimit social të rretheve intelektuale-fetare që vepruan në Shkodër në këtë periudhë, na lejon të vijmë natyrshëm në përfundimin se bash në këtë qytet u hodhën bazat e albanologjisë shqiptare për një numër disiplinash, si: gjuhësia, filologjia, kritika letrare, etnologjia me folkloristikën, historia, arkeologjia etj.”². Shkodra në këtë punim do të analizohet në dy pikëvështrime, *së pari* si **lokacion**, vendi i botimit të fjalorëve nga autorë shkodranë, por edhe të huaj që cilët ndihmuan dhe punuan në Shkodër, sidomos në periudhën e parë të marrë në shqyrtim dhe *së dyti*, **Shkodra si vatra** që ka nxjerrë emra shumë të njohur, të cilët kanë dhënë ndihmesat për leksikografinë shqipe, si në përpilimin e veprave kolektive ashtu edhe individuale të cilat janë botuar jo domosdoshmërisht në Shkodër. Megjithëse ky punim synon të jetë përgjithësues e klasifikues, nuk e ka pretendimin të jetë shterues. Po t'i referohemi Shkodrës si lokacion mund të themi se në këtë qytet gjalluan që herët shtypshkonjat dhe shtëpitë botuese, mes të cilave përmendim: Shtypshkroja “Zoja e Paperlyeme”, Shtëpia Botuese “Ora”, Shtypshkroja “Nikaj”, Shtypshkronja “Vllaznia”, Shtëpia Botuese “Cirka”, Shtypshkronja Françeskane etj., prandaj dhe nuk është rastësi që në këtë qytet të kemi edhe një veprimtari të pasur botuese.

Punimi do të përqendrohet në tri periudha:

¹ Më parë qenë përpiluar dy të ashtuquajturit fjalorthë që njihen deri më sot, ai i Arnold Von Harfit (1497) dhe Pjetër Mazerku (1633) me një listë prej 32 fjalësh italisht-shqip.

² Demiraj, B. (2015). Shkodra - një qendër albanologjike në prag të pavarësisë, në *Pavarësia e Shqipërisë dhe Albanologjia. Studime shqiptare* 21. Shkodër, f. 252.

I. Periudha parë përfshin fjalorët e parë që njohim deri tani deri në vitin 1944.

II. Periudha e dytë nga viti 1945 - 1990.

III. Periudha e tretë pas viteve '90.

Etapa e parë përfshin vepra që lidhen me konceptin e parë, me Shkodrën si vend i botimit të shumë fjalorëve, glosarëve, ndërsa e dyta do të prekë disa prej kontributeve të filologëve e studiuesve shkodranë në leksikografinë shqipe. Përshkrimet dhe analizat që prekin periudhën e tretë do të përqendrohen kryesisht tek puna e Institutit të Studimeve Albanologjike në Shkodër dhe Botimet Françeskane, por do të përfshihen edhe disa botime individuale.

I. Periudha parë: nga gjeneza deri në vitin 1944

Kjo periudhë karakterizohet nga hartimi i fjalorëve dygjuhësh, por jo vetëm. Në të përkoshmen “Shêjzat” (Le Pleiadi) Karl Gurakuqi na jep këtë këndvështrim për zhvillimet leksikografike për shqipen: “Fjalorë për gjuhën shqipe janë botue prej Shqiptarësh e prej të huejsh qysh prej shekullit XVIII e deri në ditët e sotme. Këta, në pjesën më të madhe, janë dy gjuhësh: shqip-gjuhë e huej asë anasjelltas. Janë përgjithësisht të thjeshtë, pa pretendime; janë radhitje fjalësh pa spjegime e pa shembuj. Nji shekull më vonë prodhimi leksikografik bâhet më sistematik. Gjuha shqipe hynë në rrethin e gjurmimevet shkencore me studimet historike krahasimtare të gjuhëtarevet gjermanë Franz Bopp e Gustav Mayer e më vonë të G. Pedersen e Norbert Jokl”³. Siç e theksuam edhe më lart, pjesën më të madhe produktit leksikografik e përbëjnë fjalorët dygjuhësh, por gjejmë edhe tipa të tjerë, si sprova të reja për shqipen. Le t'i shohim me radhë sipas tipave.

A. Fjalorë dygjuhësh:

- Fjalorë shqip-italisht, latinisht-shqip dhe anasjelltas;
- Fjalorë shqip-gjermanisht dhe anasjelltas;
- Fjalorë shqip-turqisht.

B. Fjalorë onomastikë;

C. Fjalorë biobibliografikë e enciklopedikë;

D. Fjalorë botanikë.

Më poshtë do t'i analizojmë sipas konceptimit të parashtruar më lart.

³ Gurakuqi, K. (1962). Hulumtime gjuhësore: Leksikografija shqipe deri te “Fjalori” i Tiranës”, në rev. *Shêjzat* (Le Pleiadi), nr. 7-8. Romë, f. 257.

A. Fjalorët dygjuhësh

Këta fjalorë, megjithëse dygjuhësh, ndihmuan në njohjen e shqipes, mbledhën thesarin leksikor të saj dhe në njëfarë mënyre mbushën boshllëkun e fjalorëve shpjegues për shqipen. Për këtë pasuri gjuhëtari Xh. Lloshi shënon: “Since that time, to the middle of our century about 100 dictionaries have been compiled, but almost half of them were never published, so from the historical point of view we may speak of the existence of an Albanian lexicography in manuscripts, which preserves its value up to our days as a document of Albanian in the past. All these dictionaries are bilingual, some of them are also multilingual”⁴. Në Shkodër kjo traditë është e pasur me disa lloj fjalorësh: shqip-italisht (dhe anasjelltas), shqip-latinisht, shqip-turqisht, shqip-gjermanisht etj., por mbizotëron më tepër përballja e shqipes me italishten.

Fjalorë shqip-italisht, latinisht-shqip dhe anasjelltas

Leksikografia shqipe zë fill si dygjuhëshe, po edhe në Shkodër nis me fjalorë bilingë. Ky grup fjalorësh i marrë në shqyrtim në Shkodër nis me dy dorëshkrime, të veçuar edhe nga Çabej, i cili për këtë trashëgimi shkruan: “Mjaft i madh është edhe numri i fjalorëve e glosarëve, të vjetër e të rinj, që gjinden në dorëshkrim, nga të cilët një pjesë ndodhet në Shqipëri, një pjesë tjetër jashtë vendet, sidomos në ngulmimet arbëreshe t’ Italisë. Hyjnë aty ndër të tjerë prej Shqipërie vetë Buffoli, Shp. Bardhi, Çekrezi, B. Dema, Iccaran (Zef Naraçi), Kamsi Kolea, Ulqini, Xanoni, prej Italie Bilotta, Cadicamo, Catalano, K. Gurakuqi, Luca da Monte Giove, De Rada, K. Serembe dhe fjalori i vogël i Grottaferratës i vitit 1710”⁵.

29 vjet pas fjalorit të parë që njohim deri tani për shqipen u hartua një tjetër glosar i cili pati fatin të mbestë në dorëshkrim, por nuk është ky fati që do të ndjekë edhe fjalorët e tjerë. Arbëreshi G. Petrotta që herët sinjalizon për këto dorëshkrime: “Në Bibliotekën e Kolegjit Saverian të Shkodrës ruhen në dorëshkrim:- një **Fjalor italisht-shqip** me 120 faqe i Zef Iccaran O.F.M. i vitit 1664;- dhe një **Fjalor italisht-shqip** i At Jul Bufolit, 1862”⁶. Disa prej këtyre fjalorëve që do të përmendim lindën si

⁴ Lloshi, Xh. (2011). Compiling and Editing Bilingual Dictionaries in Albania, www.euralex.org/elix_proceedings/Euralex1, pg.479.

⁵ Çabej, E. (1972). Gjendja e sotme dhe detyrat e etimologjisë së gjuhës shqipe, në *Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe* II. Tiranë, f. 218.

⁶ Petrotta, G. (2008). *Populli, gjuha dhe letërsia shqipe*, [Prof. Papas Gaetano Petrotta, Popolo, Lingua e Letteratura albanese, Palermo1932].Tiranë, f. 476. Shih edhe: Sharrexhi, A. – Basha, N. (1995). *Vepra të autorëve dhe studimesve italianë për shqipen dhe shqiptarët* (Shek. XV-XX). Katalog. Tiranë, f. 68; **Buffoli, Giulio**. (1862). *Vocabolario italiano - albanese compilato dal P. Giulio Buffoli S. J. interrogando i suoi scolari nel primo quarto di scuola [dorëshkrim]*. [Scodrae], 699 f.

domosdoshmëri mësimin e shqipes nga të huajt, sidomos klerikët që kryenin misionin e tyre në Shqipëri sepse “një pengesë serioze në marrëdhëniet mes priftërinjve vendas, besimtarëve dhe misionarëve italianë, - shkruan studiuesi G. Gurga, - ishte edhe mosnjohja e shqipes nga këta të fundit. Në Arkivin e Propogandës ruhen letra dhe dokumente të shumta që dëshmojnë për vështirësitë që hasnin misionarët italianë për shkak të mosnjohjes së shqipes”⁷. Në anën tjetër fëmijët shkodranë që mësonin në kolegje e gjimnaze kishin përparësi nxënien e shqipes e të gjuhëve të huaja. Në Shkodër përveç shkollave fillore u themelua që më 1877 Kolegji Saverian e më pas Gjimnazi “Ilyricum” (1921), Gjimnazi i Shtetit (1922) të cilët rritën nevojën për gramatika e fjalorë. Dhe nxitjen e parë në këtë drejtim e morën pikërisht misionarët e huaj që zhvillonin veprimtarinë e tyre në Shkodër. Nga qëmtimet e bëra rezulton se gjatë kësaj periudhe më shumë na rezultojnë botime të etërve jezuitë, të ndihmuar padyshim edhe nga themelimi i shqypshkonjës “Zojës s’Papërlyeme”. Ndër fjalorët e parë të botuar në Shkodër përmendim: **P. Giacomo Jungg** “Fialuur i voghel scryp e lliniscit mledhun prei Jak Junkut t' Scocniis Jezu”, (Shkodër, 1895). Kush ishte Jak Junggu?⁸ U lind në Tranto në vitin 1937 dhe vdiq në Kolegjin e Jezuitëve në Shkodër në vitin 1899. Iu bashkua Urdhërit Jezuit më 1855 dhe ndjek formimin e tij. Vjen në Shkodër në Seminarin Papnor për t’u mësuar seminaristëve bazat e gramatikës latine (M. Peters, 2013:268). Botoi më 1880 një gramatikë (1881 botimi i dytë)⁹ „Regole grammaticali sulla lingua Albanese compilate da P. Giacomo Jungg d. C. d. G.” në bashkëpunim me Imzot Engjëll Radojën si nevojë për mësimin e shqipes, lëndë të cilën filloi ta zhvillonte edhe Jungg-u. Për këtë gramatikë J. Kastrati shkruan: “Vepra për kohën duhet të ketë qenë mjaft e mirë. Si tekst për shkollën fillore të Kolegjit saverian si edhe për shkollën e mesme të ulët ka mjaft gjëra të vlershme. Autori, me sa duket, i nisur nga gjuha e gjallë e folur, ka dijtur të japë me përpikmëri disa veçori të shqipes, kryesisht të Shkodrës, e cila është dhënë me saktësi, ndonëse autori....ka qenë i huaj”¹⁰. Ai ishte bashkëthemelues i revistës “Elçija/Lajmtari i Zemrës së Krishtit”. “Në tetor të vitit 1878 jezuitët hapen Kolegjin Saveriane dhe në mars të vitit 1891, filluan botimin e revistës Elçija e Zemers t’ Jezu Krishtit (1891-1913), revista e parë kjo në gjuhën shqipe brenda territorit shqiptar, e cila më vonë merr emrin Lajmëtari i Zemers T’ Jezu Krishtit (1914-1944) e që u pasua në vitin 1914 me shtojcën historiko-

⁷ Gurga, G. (2009). *At Francesco Maria da Lecce O. F. M. “Dittionario Italiano-Albanese”* (1702). Botim kritik me hyrje dhe fjalësin shqip. Botimet Françeskane. Shkodër, f. 19.

⁸ Shih: *Diftime t’shkurta permi jet P. Jak Jungg-ut S. J.* (1907). Zoja e Papërlyeme, Shkodër.

⁹ Botimi i dytë mban titullin *Elementi grammaticali della lingua albanese* compilati da Giacomo Jungg d.C.d.G. (1881). Shkodër.

¹⁰ J. Kastrati, *Histori e gramatologjisë shqiptare* (1635-1944). Rilindja, Prishtinë, 1980, f. 110.

shkencore *Përparimi* (1914-1916)”¹¹. Nga Jak Junggu ruhen në Arkivin e Shtetit në Tiranë 4500 faqe dorëshkrim me materiale të pabotuara¹². “Fialuor i voghel scryp e lliniscet mledhun prei Jak Junkut t' Scocniis Jezu”, (Shkodër, 1895) ka 299 faqe dhe përmban rreth 9449 fjalë. Në hyje autori i fjalorit shkruan: “Il desiderio di giovare ai Missionarii italiani, che per zelo di promuovere gl’interessi di Dio e della sua Chiesa recansi non di rado in questa generosa nazione albanese, me fece cadere nell’animo il pensiero di compilare il presente dizionario, che ose offerir loro pubblicandolo per la prima volta colla stampa” duke shprehur burimin e frymëzimit të këtij meshtari në punën krijuese.

Një vit i rëndësishëm për shqipen është padyshim viti 1908, vit i cili lidhet me dy ngjarje mjaft domethënëse: Kongresin e Manastirit dhe botimin në Shkodër të fjalorit të “Bashkimit”. **“Fjaluer i ri i shqypes” botuar nga Shoqëria “Bashkimi” (Shkodër, 1908)**¹³ u shtyp katër vite pas fjalorit të Kristoforidhit dhe të dy së bashku qenë baza e fjalorit të shqipes të vitit 1954. Kjo Shoqëri e krijuar më 1899 kishte rreth vetes emra të njohur intelektualësh e patriotësh, si: Abatin e Mirditës Preng Doçi, famulltarin dhe mbledhësin e zellshëm të fjalës e frazeologjisë shqipe Pashko Bardhi, Dodë Kolecin, të cilit edhe i atribohet hartimi i këtij fjalori¹⁴, Gjergj Fishtën, Ndoc Nikajn etj. Kjo Shoqëri në historinë e albanologjisë është e njohur edhe për alfabetin e saj me bazë latine, me të cilin u botuan mbi 30 libra shkollorë, didaktikë e letrarë. Për hartimin e fjalësit të **“Fjaluer i ri i shqypes”** me rreth 11 mijë fjalë autorët janë mbështetur në veprat e Bogadanit, Meyer-it, Kristoforidhit e Jungg-ut duke e pasuruar këtë korpus edhe me fjalët e rralla të mbledhura në vise të thella. “I hartuar si një fjalor dygjuhësh, ai ka shërbyer jo vetëm si i tillë për qëllime didaktike, por shpjegimet e dhëna në gjuhë të huaj janë diçka më tepër se përkthimi i fjalës, meqenëse në to jepen shpjegime të hollësishme duke e bërë atë në të njëjtën kohë edhe një fjalor me pretendime shpjeguese, ndër të parët e këtij lloji”¹⁵.

¹¹ Marku, K. (2016). Injac Zamputti - themeluesi i diplomatikës dhe i shkollës historiografi ke shqiptare në *Gegnia*, nr. 2. Shkodër, f.9.

¹² Peters, M. (2013). At Jak Jungg, themelues dhe nestor i albanologjisë shkodrane, në *Hylli i Dritës*, Vjeti XXXIII, Nr. 3-4. Shkodër, f. 275.

¹³ Shih: **Xhuvani, A.** (1911). Fjalori i “Bashkimit” në *Shkreptima*, nr. 15; **Gurakuqi, K.** (1956). Pesëdhjetëvjetori i Fjalorit të “Bashkimi”, në rev. Shëjzat, nr. 7-8. Romë, f. 223-226; **Islamaj, Sh.** (1979 (1980), U ribotua Fjalori i shoqërisë “Bashkimi” në rev. *Gjurmime albanologjike-Seria e shkencave filologjike*, IX. Prishtinë. f. 136; **Rrokaj, Sh.** (2007). Disa parime leksikografike të zbatuara në Fjalorin e “Bashkimit” në *Çështje të gjuhës shqipe* 1. Tiranë; Samara, M. (2000). Rreth vlerave leksikografike të Fjalorit të shoqërisë “Bashkimi”, në *Shqyrtime albanologjike*. Shkup, f. 29-31.

¹⁴ Shih: Kastrati, J., *rep. e cit.*

¹⁵ Topalli, K. (2011). Fjalori i Shoqnisë “Bashkimi” dhe etimologjia e shqipes, në *Fjalori i Shoqërisë “Bashkimi” në 100-vjetorin e tij. Studime shqiptare* 19. Shkodër, f. 39.

Në leksikografinë shqipe një emër i njohur është ai i **P. Antonio Buseti-t**, i cili në ndihmë të shqipes publikoi gramatikën “Grammatichetta della lingua albanese” (Shkodër, 1910) e më pas fjalorin “Vocabulario Italiano-Albanese compilato dal P. Antonio Buseti S.J.” (Shkodër, 1911)¹⁶. Pas këtij fjalori voluminoz ai ribotoi një gramatikë për mësimin e shqipes, por duke i bashkangjitur asaj edhe një fjalorth. Vepra mban titullin “Pratica e grammatica della lingua albanese con 158 esercizi ed un rispettivo vocabolario” (Shtyp. E Zojës s’Paperlyeme, Shkodër, 1914)¹⁷. Në lidhje me fjalorin e Buseti-t gjuhëtari A. Xhuvani shkruan: “Edhe fjalori i Busetit nuk është tjetër veçse Bashkimi i sjellur italisht-shqip, Por Buseti, krejt për kundër me ça ka bëmë Tasi (Koço Tasi-shënimi ynë) e ka zgjatur vepren e vet me pak frazeologji që s’ka pasun Bashkimi e s’i ka shkue as për mëndshme na shitun fjalë të fabrikue prej tij për mall vëndi”¹⁸. Përgjithësisht hartuesit e fjalorëve të botuar në Shkodër i kanë shërbyer albanologjisë fillimisht me gramatika për mësimin e shqipes e më pas i janë përkushtuar fjalorëve. Një prej tyre është misionari italian **Adone Aldegheri (1873-)** lindur në Trento. Pas studimeve në Seminarin e Trentos ka studiuar letërsi në Isbruck. “Tue pasë studjue gjuhën Shqipe me kujdes të madh, muji me pasunue letersin tonë - sidomos shkollorë me botime të shumta. Vepnim të parreshtun, - shkruan Zef Valentini, - zhvilloi edhe prej 1919 si redaktor e prej 1926 si kryeredaktor i rivistes “Lajmtari i Zëmres së Krishtit, së cillës i dha një frymë popullore shumë të fjeshtë”¹⁹. Për disa vite ai ka drejtuar edhe shtypshkronjën “Zoja e Paperlyeme”. Pas disa sprovave, sidomos në përballjen e shqipes me latinishten, mes të cilave përmendim: “Sintassi albanese” (Scutari: Tipografia dell’ Immacolata Concezione, 1922.- 57 f., 21 cm., (Libri di testo per le scuole ginnasiali e commerciali pubblicati dai padri della compagnia di Gesu in. Scutari Volume IV); “Gramatika latine” (me morfologji e syntaks të rasavet; Shkodër, Zoja e Paperlyeme, 1922); “Ushtrime latine” (pjesë I; Shkodër, Zoja e Paperlyeme 1922; pjesa II, III u botuan në vitin 1923) botoi edhe një fjalor: **“Fjaluer latin-shqyp”** (Shkodër: Shtypshkroja e Zojës s’ Paperlyeme, 1925, 400 f.)²⁰, në ndihmë të gjimnazistëve që mësonin latinishten.

¹⁶ Ky fjalor voluminoz prej 1147 faqesh është i ndarë në dy vëllime, vëllimi i parë përfshin shkronjat A-L (576 fq.), ndërsa i dyti M-Z (571 fq.).

¹⁷ Më pas botoi *Grammatica albanese*. Seconda edizione interamente rifatta/P. Antonio Buseti S.I. (1933). Shkodër: Tipografia Immacolata Concezione, 167 f.

¹⁸ Kruja, M. (2011). Kritikë mbi kritikë, botuar për herë të parë në revistën *Leka*, nr. 2, (1935), më pas në përmbledhjen *Problema gjube*. Omsca-1, Tiranë, f. 54.

¹⁹ At Zef Valentini S. J., (1943). Nomenclator, në rev. *Leka*, Vjeti XV, nr. 6, f. 203.

²⁰ Më pas botoi: në bashkëpunim *Ortografia shqype* (1927). Shkodër: Shtypshkroja e së Paperlyemes, - 64 f.; 20 cm., (Tubë librash për shkollë gjimnazike, tregtare e fillore botue prej Etenve Jezuit. Bleni XXIX); [Aldegheri, Adone]. *Gramatika italishte*. (1934). Dora e dytë. Shkodër: Shtypshkroja “Zoja e Paperlyeme”, - 64 f., 20 cm., (Tubë librash për shkollë gjimnazike tregtare e fillore botue prej Etenve Jezuit. Bleni II); *Ushtrime italishte*. Bleni I. Botim i

Përpos misioneve fetare, edukative emri i **Fulvio Cordignano-s**²¹ lidhet fuqishëm me albanologjinë dhe në veçanti me leksikografinë shqipe. Cordignano misionin e tij e ushtroi në zona të thella veriore e aty ai pati mundësi të njihej më nga afër me gjuhën, zakonet, historinë e mitet shqiptare. “Kordinjano për gati tridhjetë vjet gjurmoi edhe në zonat më të thella malore të Veriut, duke mbledhur me mijëra fjalë e shprehje nga goja e popullit. Ai hyri edhe në kasollet më të varfëra e fjeti me krye në cung, ndenji sa herë pa ngrënë, por lapsin e bllokun nuk i hoq kurrë nga dora”²². Në leksikografinë shqipe dha ndihmesa me vlerë sepse diti të shfrytëzojë traditën shqiptare, thesarin leksikor të kësaj gjuhe, me modelet më të mira të italishtes duke iu dhënë fjalorëve të shqipes një frymë të re e bashkëkohore. Në vitin 1934 ai botoi “Dizionario albanese-italiano e italiano-albanese. (Il nuovo “Jungg”)” (Parte albanese-italiana, Milano, 1934). Për këtë fjalor ka shkruar edhe A. Xhuvani, i cili përveçse e përgëzon autorin për punën e bërë e analizon hollësisht fjalorin dhe e këshillon autorin: “libri kishte me mbetë një *agglomeracion* fjalësh të pasistematizueme e të papërdorshëme me siguri, në qoftë se nuk mirrej nëpër duer përsëri, për t’u koordinue e për t’u ndreqë si duhet”²³. Katër vite më vonë Cordignano boton anasjellën “Dizionario italiano-albanese e albanese-italiano. Parte italiano-albanese” (Shkodër, 1938)²⁴. Marin Sirdani nën pseudonimin Ales në një recension që i bën këtij fjalori në të përkohshmen “Leka” i rekomandon klerikut italian pasurimin me variante të tjera të shqipes. “Pasunoje veprën tande, - shkuan Sirdani, - edhe me frazeologji toskënishte sikurse ké bâ me gegnishte, (aqë sá hera herë me t'u bâ me e lexue fjalorin per qéf si lexohet një rromanx) e atëherë ké bâ një veper monumentale me të vertetë”²⁵ dhe i sugjeron që të mbajë afër një njohës të mirë të shqipes.

Fjalorë shqip-gjermanisht e anasjelltas

Këto lloj fjalorësh janë më të paktë të botuar në Shkodër, megjithëse lidhen me një gjuhë dhe një kulturë me të cilën Shkodra ka qenë mjaft në kontakt. Një emër që

tretë. (1930). Shkodër: Shtypshkroja “Zoja e Paperlyeme”, - 31 f., 20 cm., (Tubë librash për shkollë gjimnazike tregtare e fillore. Botue prej Etenve Jezuit. Bleni XXII) etj.

²¹ *Epopeja kombëtare e popullit shqiptar*. (Shkodër, 1925); *La lingua Albanese* (1934); Cordignano F. & Valentini G. *Saggio di un registro storico dell' Albania*. (Shkodër, 1939); *Catasto Veneto di Scutari e Registrum concessionum* (Roma, 1944) etj.

²² Pepa, S. (2000). Atë Fulvio Kordonjano për kulturën shqiptare në *Gjurmime kulturore*. Camaj-Pipa. Shkodër, f. 29.

²³ Xhuvani, A. (1990). Kritikë mbi Fjalorë të Shqipes në *Vepra II*. Tiranë.

²⁴ Ka botuar edhe një variant të përmirësuar, (Forni editore, Bologna, 1968).

²⁵ Sirdani A., (1939). Recension [Fjalori italisht-shqip I Cordignanos], në rev. *Leka*, nr, 1-2. Shkodër, f. 38-40.

bie në sy është ai i **Anton Merlo-së**. Ai sproven e parë e kapërceu me një udhëzues praktik për të mësuar shqipen priftërinjtë jezuitë dhe në fund të tij vendosi një fjalor shqip-gjermanisht dhe gjermanisht-shqip. Vepra mban titullin “Kurzer Leitfaden für das praktische und theoretische studium der albanischen Sprache: verfasst von den Priestern der Gesellschaft Jesu im päpstlichen Kollegium von Scutari (Skutari: Buchdruckerei der Unbefleckten Empfängnis, 1916). Vetëm një vit më pas Merlo botoi “Kurzer Leitfaden für das praktische und theoretische Studium der albanischen Sprache” (Skutari: Buchdruckerei der Unbefleckten Empfängnis, 1918, 312 f.) ku në 83 faqe gjejmë “Kurzes albanisch-deutsches und deutschalbanischer wörterverzeichnis”.

Fjalorë shqip-turqisht

Në këtë ndarje është e pamundur të mos veçohet emri i patritotit, klerikut musliman **Daut Boriçi** (1825-1896). Ai njihet për kontributet e tij në hartimin e abetareve për mësimin e shqipes me alfabetin arabo-turk²⁶, është autor i një gramatike dhe është vlerësuar për punën e tij edhe si didakt²⁷ dhe la në dorëshkrim edhe një fjalor, “Fjalor turqisht-shqip”, i cili ruhet në Arkivin e Shtetit. Sipas studiuesit Tomor Osmani: “Një analizë e hollësishme këtij fjalori është e vështirë t’i bëhet, mbasi ai nuk është i transkriptuar”²⁸, prandaj studiuesit e rinj urojmë ta kenë në vëmendje për të na sjellë një botim filologjik të plotë të këtë leksikon.

B. Fjalorë onomastikë

Një pjesë e vyer e historisë së një populli dhe një gjuhë është edhe onomastika e cila është cilësuar si gur themeli për shqyrtimet mbi burimin e shqipes dhe vendin e krijimit të saj, me vlerë si për etimologun edhe për historianin e gjuhës. Padyshim mbledhja e saj është një punë me vlerë dhe aspak e lehtë. Një sprovë të tillë e mori përsipër Nikollë Gazulli (1891-1946)²⁹ i cili është vlerësuar edhe si një themelues i

²⁶ **Abetare shqip** me shkronja arabo-turke. (1861, ribotuar më 1869). Litografuar në Stamboll.

²⁷ Shih: Osmani, Sh. – Kazazi, Nj. (5 shkurt 1997). Daut Boriçi (1825-1896): Personalitet i shquar i historisë, kulturës dhe i arsimit shqiptar. Botuar në gazetën *Rilindja*, Tiranë.

²⁸ Osmani, T. (2006). Vepra e Daut Boriçit në vështrimin gjuhësor, në *Tradita e sotmja në vështrim gjuhësor* I. Camaj-Pipa. Shkodër, f. 109.

²⁹ Shih: Pepa, S. (1999). Dom Nikollë Gazulli dhe vepra e tij leksikografike, *Studime filologjike*, 3-4. Tiranë, f. 97-110.

toponomastikës shqiptare.³⁰ **Fjalori onomastik** i Gazullit është botuar me pseudonimin Gelasius pjesë-pjesë në revistën "Hylli i Dritës" (nga nr. 2, fruer 1939, vjeti XV, f. 120-129 e gjer në nr. 9-12, 1943, f. 391-406 (shkronjat A-K) në 21 numra të kësaj reviste, por që mbeti punë e papërfunduar.

C. Fjalorë bibliografikë e enciklopedikë

Albanologu **Zef (Giuseppe) Valentini** mes shumë ndihmesave që ka për shqipen dhe kulturën shqiptare është i njohur edhe për përgatitjen e "Fjalorit biobibliografik Ilro-Shqiptar (*Nomenclator*)" që është konsideruar si e para Enciklopedi Shqiptare³¹. Ky fjalor doli si shtojcë e revistës së njohur "Leka" e cila qarkullonte në Shkodër gjatë viteve 1929-1944. Fjalori u botua në 16 numrat e kësaj reviste, duke nisur nga viti 1939 deri në vitin 1943. Megjithëse ai përfshin rreth 210 faqe, mbeti vetëm tek shkronja A³².

Franceskani **Benedikt Dema**³³ ka lënë dorëshkrim "Fjalorët të shtjelluem të gjuhës shqip" (fjalorë shpjegues terminologjikë shqip-shqip, sprovë për një fjalor enciklopedik), vëllimi I-VII, Bajzë 1964-Shkodër 1967, me një vëllim prej 1181 fletësh dorëshkrim³⁴, të cilat priten të nxjerrin në dritë atë punë kolosale të Demës dhe sivëllezërve të tij.

D. Fjalorë botanikë

Në këtë syth kemi dy emra të njohur me dy vepra në dorëshkrim. Sipas burimeve Ndre Mjeda ka lënë në dorëshkrim një fjalorth botanik³⁵, ndërsa **Benedikt Dema** ka lënë një "Fjalor me emra bimësh".³⁶

³⁰ Nga ky autor kemi Fjalorth i Ri (fjalë të rralla të përdorura në Veri të Shqipërisë). (1941). Botuar në *Visaret e Kombit*, vëll. IX. Tiranë.

³¹ Kamsi, W. (2008). *Leka (1929-1944). Bibliografi kronologjike*. Botimet Françeskane-Qendra Botuese Shoqata e Jezuitëve, Shkodër, f. 8.

³² Valentini, (At Giuseppe (Zef). (2009). *Fjalor bio-bibliografik iliro-shqiptar (Nomenclator)*". Plejad, Tiranë.

³³ Dema, B. (2005). *Fjalor fjalësh të rralla të gjuhës shqipe*. Botimet "Toena", Tiranë.

³⁴ Shih: *Udhërrëfyesi i Arkivit Qendror Shtetëror. Fonde personale dhe familjare*. (2000). Botim i Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave, Tiranë; **Sinani, Sh.** (2004). NJË "FJALOR SHITESË I SHQIPES" NË DORËSHKRIM, në rev. *Perla*, Viti IX. Tiranë, nr. 4 (35), fq. 40-49; **Ukgjini, Nikë D. - Sinani Sh.**, At Benedikt (Mark) Dema (1904-1971) si Pashtënie e *Fjalor fjalësh të rralla të gjuhës shqipe*. Botimet "Toena", Tiranë 2005, f. 302-311.

³⁵ Quku, M., (1984). Një fjalorth botanik i Ndre Mjedës, *Studime filologjike*, nr. 3, f. 155-172.

³⁶ Luli, F. (2004) Hyrje, *Fjalor biblik dhe i termave kishtarë*. Camaj-Pipa, Shkodër, f. 28.

Në dorëshkrim kanë mbetur edhe fjalorë të natyrave të ndryshme, si **Fjalori i fjalëve të rralla nga bota mitologjike** të Atë Bernardin Palajt apo **Fjalori i njësive frazeologjike të qytetit të Shkodrës** nga Atë Donat Kurti etj.³⁷

Vepra të tjera të botuara nga autorë shkodranë gjatë periudhës së parë

Nuk janë të pakta ndihmesat e intelektualëve shkodranë në leksikografinë shqipe të kësaj periudhe, si në llojin e fjalorëve që hartuan, ashtu edhe në cilësinë e tyre. Një prej emrave që shquhet është ajo e intelektualit dhe patriotit **Luigj Gurakuqi** (1879-1925). Ai botoi në Itali “Fjalorth shqyp-frangisht e frangisht-shqyp i fjalëve të reja” (Napoli, 1908). Ky fjalor përmban 1400 fjalë dhe sipas Jup Kastratit me këtë fjalor Gurakuqi “dha një ndihmesë të vyer edhe në çështjen e normalizimit të terminologjisë shqipe”³⁸. Në qarqet intelektuale mjaft i njohur është emri i mësuesi të njohur **Mati Logoreci**. Për këtë figurë Shefik Osmani shkruan: “Arsimi, gjuhësia shqipe, historia si lëndë mësimore, publicistika me problemet që paraqiste kombi, në gjysmën e parë të shekullit XX në trojet shqiptare, nuk mund të tejkalohen duke kapërcyer Mati Logorecin”³⁹. Logoreci botoi një fjalor me natyrë didaktike duke sjellë edhe një traditë të re në shqipe. Fjalori qarkulloi me miratimin e Ministrisë së Arsimit dhe mban titullin “Fjalorth i librit të lezimit për moshën e njomë” (Tiranë: Shtypshkroja e Ministris s’Arsimit, 1934).

Gjatë kësaj periudhe, por edhe në periudhat që vijojnë, në përballjen e shqipes me latinishten shquhen kontributet e **Filip Fishtës** dhe **Henrik Lacajt**. Fjalorin e parë “Fjaluer latin-shqip” e botuan në Tiranë në vitin 1942 (Luarasi), por është një fjalor që njohu disa ribotime në Shqipëri dhe Kosovë.

II. Periudha e dytë nga viti 1945-1990

Botimet e viteve 1945 deri pas viteve ’90 kanë qenë të përqendruara sidomos në Tiranë, ku u themeluan edhe disa bërthama të rëndësishme albanologjike. Autorët shkodranë kanë ndihmuar kryesisht në vjeljen e materialit leksikor dhe në hartimin e veprave kolektive. Kanë punuar gjatë kësaj periudhe emra të njohur, në Sektorin e Leksikologjisë dhe Leksikografisë pranë Institutit të Gjuhësisë dhe Letërsisë në Akademinë e Shkencave apo edhe shërbyen me vjelje e botime, si: Pashko Geci,

³⁷ Pepa, S., (1999). Kontributi i Klerit Katolik në Leksikografinë Shqiptare, në *Krishterimi ndër Shqiptarë* (Simpozium Ndërkombëtar, Tiranë, 16-19 Nëntor, Seksioni i Gjuhës, Letërsisë dhe Kulturës).

³⁸ Kastrati, J., *vep. e cit.*, 1980, f. 273.

³⁹ Osmani, Sh. (2008). *Shpallime etnopedagogjike*, Vëll. II. Tiranë, f. 293.

Ferdinand Leka, Anton Krajni, Zef Simoni, etj. Megjithatë nuk mungojnë edhe botime individuale. Kështu, përkthyesi e poliglotti **Zef Simoni** që herët qe përpilues fjalorësh dygjuhësh. Veçojmë: “Fjalori gjermanisht - shqip”, Tiranë, 1978, me 25.000 fjalë (ribotuar nga Shtëpia botuese “Infobotues”, Tiranë, 1998, 2011). Një personalitet shkencor, sidomos në fushë të pedagogjisë, por që u shqua edhe në leksikografi është profesor **Shefik Osmani**. Ai botoi të parin fjalor të pedagogjisë në shqipe (“Fjalor i pedagogjisë”, Tiranë, 1983). Për këtë botim me vlerë ai ka marrë vlerësime nga personalitete të njohura, si: Hamit Beqja, Bedri Dedja, Jup Kastrati, Musa Kraja, Gjovalin Shkurtaç etj. “Fjalori, - shkruan E. Lafe, - është fryt i një përvojë të gjatë e të pasur dhe i një pune hulumtuese e studimore shumëvjeçare të autorit. Kjo vepër është jo vetëm një enciklopedi e vogël e pedagogjisë si shkencë, në vështirë të gjerë, por edhe një enciklopedi e arsimit tonë kombëtar, e rrugës sa të vështirë aq edhe të lavdishme të shkollës shqipe”⁴⁰. Ndërsa në diasporë të bie në sy emri i **Gasper Kicit**, i cili kontribuoi në hartimin e fjalorëve anglisht-shqip duke na sjellë disa botime me vlerë edhe me bashkautorësi⁴¹.

III. Periudha e tretë pas viteve ‘90

Cilat janë arritjet e leksikografisë gjatë këtyre viteve? A vazhdon Shkodra të jetë një qendër e leksikografisë? Cilat janë sfidat e sotme?

Kjo periudhë sjell tipare të reja në leksikografinë shqipe që lidhen me lëvrimin e botimin e terminologjisë fetare, pjesë kjo e munguar në fondin e fjalorëve. Përmendim: **Fran Luli** “Fjalor Biblik dhe i termave kishtarë” (Camaj-Pipa, Shkodër, 2004, 537f.)⁴². Gjatë kësaj periudhe panë dritën e botimit shumë vepra që ose kishin mbetur dorëshkrim (**Tahir Dizdari** “Fjalori i Orientalizmave në gjuhën shqipe”, Tiranë, 2005) ose ishin botuar në mënyrë të pjesshme ndër organe të ndryshme dhe qarkulluan për herë të parë në mënyrë të plotë në këto vite, si “Fjalor etnofolklorik” i **Fadil Podgoricës** (Shkodër, 2000). Nga ky autor kemi gjithashtu “Fjalor i termave të

⁴⁰ Lafe E., (1985). Shefik Osmani “Fjalor i pedagogjisë”, në *Studime filologjike*. Tiranë, nr. 3, f. 163-165.

⁴¹ Kiçi-G. Aliko, H. (1969). *English-Albanian Dictionary*. Tipografica Editrice Romana, Roma, Kiçi, G. (1978). *Fjalor shqip-anglisht* [Albanian-english]. Tivoli, Italy, Tipografia A. Picci, 488 pp.; Kiçi G. (1992). *A Thesaurus of the Albanian Language in Dictionary Form*. Washington, D.C., 248 pp.

⁴² Nga ky autor kemi gjithashtu: Luli, F. (2005). *Fjalor dhe shprehje te "Kanunit te Skanderbegot" te Mons. Frano Illis*. Shkodër, Camaj-Pipa.

letërsisë” (ba. Safet Hoxha, Ferdinand Leka)⁴³, por sipas kolegëve ai ka lënë dorëshkrim edhe një Fjalor të leximit letrar⁴⁴.

Dy qendra të rëndësishme me veprimtari të gjallë botuese që shquhen në Shkodër në këto dhjetëvjeçarët e fundit janë **Instituti i Studimeve Albanologjike në Shkodër** dhe **Botimet Françeskane**.

Instituti i Studimeve Albanologjike në Shkodër i atashuar pranë Fakultetit të Shkencave Shoqërore të Universitetit të Shkodrës e ka nisur punën e tij fillimisht në vitin 1995 me emërtimin Sektori Shkencor i Albanologjisë me objektiva të qarta për studime në fushën e gjuhës shqipe në rrafshin diakronik dhe sinkronik të krijimtarisë gjuhësore dhe letrare të autorëve të traditës dhe bashkëkohorë, si dhe studime në fushën e dialektologjisë, onomastikës, toponimisë etj. Një nga veprat më të shënuara është botimi “Leksiku historik i gjuhës shqipe” I-VI (1999-2002) i **Kolë Ashtës**. Nga kjo kolanë janë botuar gjashtë vëllime dhe është në përfundim vëllimi VII. Sipas gjuhëtarit S. Mansaku “Puna e K. Ashtës ka lehtësuar pa masë përgatitjen e një fjalori historik të gjuhës shqipe”⁴⁵. Nga ky institucion shkencor panë dritën e botimit edhe “Fjalor arbërisht-shqip” (Universiteti i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”, Sektori Shkencor i Albanologjisë, Shkodër, 1996-2000) i **Kolë Kamsit**⁴⁶. Ky fjalor ka rreth 800 fjalë dhe është i pajisur edhe me shënime gramatikore. Sipas leksikografit Ferdinand Leka “Një veçori e fjalorit, e mund të thuhet edhe një meritë, është se autori ka pasqyruar një leksik të dokumentuar me saktësi në shkrimet arbëreshe, duke i ilustruar fjalët me citate origjinale e të zgjedhura, pa shtuar asgjë nga vetja, duke e bërë kështu veprën një mjet pune të sigurt edhe për studiuesin e kulturës arbëreshe”.⁴⁷ Nga dora e punonjësve të kësaj qendre të rëndësishme albanologjike dolën: T. Osmani- S. Pepa “Tabu dhe eufemizma” (Shkodër, Camaj-Pipa, 2000); **Simon Pepa** “Tradita bujqësore nëpërmjet thesarit gjuhësor”. Vëll.2: Fjalor (Shkodër, 2002); **Artan Haxhi-**

⁴³ Podgorica, F. – Hoxha, S. (1965). Përpjekje për një fjalor terminologjik të leximit letrar, në *Buletin shkencor*. Shkodër, f. 339-350.

⁴⁴ Shih: Pepa, S. (2000). Dijetari që punoi në heshtje një jetë të tërë, në *Gjurmime kulturore*. Camaj-Pipa, Shkodër, f. 98-103.

⁴⁵ Mansaku, S. (2005). Përmasa historiko-etimologjike në leksikografinë e shqipes në *Leksikografia shqipe-trashëgimi dhe perspektivë*. Konferencë shkencore (Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë 3 dhjetor 20004). Tiranë, f. 139.

⁴⁶ Këtë autor e njohim edhe përmes botimeve: *Shqiptarët e Italisë* (fillimisht në rev. “Leka” 1934-1944, ndërsa si botim i veçantë në Shkodër, në vitin 2005); *Manuale pratico della lingua albanese: nozioni grammaticali, esercizi di conversazione, vocabolario albanese-italiano e italiano-albanese*. (1930). Zara: Libreria Internazionale E. de Schönfeld; *Lulet e mendimit: vjersha për shkollat fillore të përmbledhura*. (1919). Vlorë: Shtypshkronja Italiane etj.

⁴⁷ Leka, F. Parathënie e *Fjalorit*, f. 3.

Tefë Topalli “Leksikon: Gjuhëtarë shqiptarë dhe Albanologë” (Fiorentina, Shkodër, 2012)⁴⁸.

Qendra e dytë e rëndësishme e botimeve shkencore me kah leksikografik është **Shtypshkonja Franceskane** me prurje interesante nga leksikografia shqipe. Përmendim me këtë rast dy botimet kritike të gjuhëtarit e studiuesit **Bardhyl Demiraj** “*Dictionarium latino-epiroticum. Per R. D. Franciscum Blanchum*”, (Romæ 1635), Botime Françeskane, Shkodër 2008); **Gezim Gurga** “*Dittionario italiano-albanese: 1702/ at Francesco Maria da Lecce*” (botim kritik me hyrje dhe fjalësin shqip), [Shkodër: Botime Franceskane, 2009]. Nga B. Dema kemi edhe një fjalës të shpjeguar të disa leksemave në veprën e Gjergj Fishtës “*Lahuta e Malsis*”⁴⁹ (Botime Françeskane, Shkodër, 2006). Një detyrë e këtyre dy qendrave të rëndësishme do të jetë sigurisht botimi i asaj pasurie leksikografike e cila ka shpëtuar dhe ruhet si relike në arkiva dhe pret të shohë dritën e botimit, duke e sjellë me këtë rast këtë pasuri në kohë, me metodologji e teknika të reja.

Përveç botimeve që dolën nga dy qendrat e përmendura më lart në Shkodër nuk kanë munguar edhe gjatë kësaj etape botime individuale ndër të cilat përmendim: **Safet Hoxha** “Elemente leksikore të gjuhës shqipe në gjuhët sllave ballkanike” (përmban edhe një fjalorth shpjegues f. 47-192; Shkodër, Camaj-Pipa, 2001); **David Luka** “Kontribut për etimologjinë e gjuhës shqipe” në *Studime gjuhësore* I (A-D; Instituti i Studimeve Shqiptare "Gjergj Fishta", 1999), II (Dh-K; Camaj-Pipa, Shkodër, 2002).

Sa i takon fjalorëve të hartuar nga autorë shkodranë, por të botuar jo në Shkodër përmendim: **Ferdinad Leka-Zef Simoni** “Fjalor italisht-shqip=Dizionario italiano-albanese” (Tiranë: Çabej MÇM; Besa, 1995, 965 f.); **Zef Simoni-Ferdinand Leka** “Fjalor shqip-italisht=Dizionario albanese-italiano” (Tiranë: Çabej MÇM; Besa, 1996, 707 f.); **Zef Simoni** “Wörterbuch Deutsch-Albanisch (German Edition; Buske 1997); “Fjalor spanjisht-shqip” me 41.000 fjalë (Omsa, Tiranë, 1999, 677 f.).

Një intelektual i njohur që punoi me përkushtim me gjuhën shqipe, sidomos në përkthimet e tij, është Gjon Shllaku me disa ndihmesa në leksikografi ku dallohen: “Fjalori latinisht-shqip” të nisur prej shumë vitesh me afërsisht 65.000 fjalë dhe “Fjalorin greqisht-shqip” me rreth 18.000 fjalë të lënë të papërfunduar.

Një emër i njohur në albanologji është padyshim ai i studiuesit **Kolec Topalli**⁵⁰, i cili përveç shumë botimeve në fonetikën dhe gramatikën historike, së shpejti do të

⁴⁸ Po nga këta autorë: *Leksiokon istaknutib albanskib lingvista*. (2013). Podgoricë.

⁴⁹ Dema, B., At. Fjalori i fjalvet të rralla shqipe e i fjalvet të hueja, të përdoruna në veprën e At. Gjergj Fishtës “*Lahuta e Malsis*”, në: *Lahuta e Malsis*, bot. XV.

⁵⁰ Disa nga botimet: *Theksi në gjuhën shqipe* (1995), Tiranë: Shtëpia Botuese Enciklopedike; *Për historinë e hundorësish së zanoreve në gjuhën shqipe* (1996). Tiranë: Shtëpia Botuese Enciklopedike;

sjellë një kontribut me vlerë në leksikografinë historike shqipe “Fjalorin etimologjik të shqipes”.

Përfundime

Shkodra u bë që herët një qendër e botimeve në fushë të leksikografisë, megjithëse një pjesë e këtyre veprave kanë më shumë vlerë për historiografinë e kësaj disipline gjuhësore. Ndonëse botimet e para i përkasin fundit të shek. XIX, kulmin ky zhvillim do ta njohë gjatë gjysmës së parë të shek. XX. Përveç llojeve të njohura të fjalorëve, si p.sh. fjalorët dygjuhësh, në Shkodër u hapën shtigje të reja në lëmë të leksikografisë me tipa të rinj fjalorësh, si: fjalorë onomastikë, bibliografikë. Gjatë viteve 1944-1990 produkti leksikografik është më shumë kolektiv dhe më pak individual, por pas viteve '90 u rigjallërua aktiviteti botues e kjo risi preku edhe leksikografinë.

A është e domosdoshme njohja e plotë e kësaj pasurie? Sipas leksikologut H. Shehu “leksikografia e sotme shqipe, edhe pse është normative, e ka për detyrë ta pasqyrojë leksikon popullor-dialektor a krahinor-sigurisht, sipas parimeve, kritereve, teknikave e teknologjive leksikografike moderne. Prandaj, zbulimi i visarit gjuhësor popullor dhe botimi dhe pasqyrimi i fjalëve dhe shprehjeve popullore, ende të panjohura a pak të njohura në gjuhën letrare shqipe duhet vlerësuar si njo nga drejtimet kryesore të kërkimeve të gjuhësisë shqiptare”⁵¹.

Prandaj mendojmë se detyrë e qendrave të institucionalizuara shkencore në Shkodër, por jo vetëm, do të ishte botimi i plotë i këtij thesari të trashëguar, por duke u trajtuar këto vepra në kohë, në mënyrë që përmes përdorimit të leksikografisë tektuale të kompjuterizuar kjo pasuri të fitojë vlera të reja.

Burime

Gjinaj, M. – Mele, M. - Elmazi, M. (2010). *Bibliografi e librit shqip në fondet e Bibliotekës Kombëtare (1913-1944)*. Tiranë.

Daka, P. Bibliografi retrospektive e shtypit periodik shqiptar e mbi Shqipërinë e viteve 1848-1944, në *Studime historike*, Nr.3-4 (1964); Nr.1-2,4, (1972); Nr.1-4, (1973); Nr. 1 (1974).

Mbylltoret e gjuhës shqipe (2002). Tiranë: Akademia e Shkencave; *Fonetika historike e gjuhës shqipe*. (2007). Tiranë: Dituria; *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*. (2011). Tiranë: Kristalina-KH; Botimet Albanologjike etj.

⁵¹ Shehu, H. (2014). Revista “Studime filologjike” dhe rubrika “Material leksikor nga krahinat”, në *Studime filologjike*, nr. 3-4. Tiranë, f. 84.

Kamsi, Willy. (2008). *Hylli i Dritës (1913-1944). Bibliografi kronologjike*. Botimet Françeskane, Shkodër.

Kamsi, Willy. (2008). *Leka (1929-1944). Bibliografi kronologjike*. Botimet Françeskane-Qendra Botuese Shoqata e Jezuitëve, Shkodër.

Bibliografi

Xanoni, Át Anton (1910). Saa Fialore kaa Shqypia? në *Lajmtari i Zemers Jezu Krishtit*, Pjesa II, Nr. 12, f. 183-86.

Demiraj, Bardhyl (2015). Shkodra - një qendër albanologjike në prag të pavarësisë në *Pavarësia e Shqipërisë dhe Albanologjia. Studime shqiptare* 21. Shkodër, f. 249-258.

Gurakuqi, Karl (1962). Hulumtime gjuhësore: Leksikografia shqipe deri te “Fjalori” i Tiranës”, në rev. *Shëjzat (Le Pleiadi)*, nr. 7-8. Romë, f. 257-262.

Gurga, Gëzim (2009). *Át Francesco Maria da Lecce O. F. M. “Dittionario Italiano-Albanese” (1702)*. Botim kritik me hyrje dhe fjalësin shqip. Botimet Françeskane, Shkodër.

Kastrati, Jup (1980). *Histori e gramatologjisë shqiptare (1635-1944)*, Rilindja, Prishtinë.

Universiteti i Shkodrës “Luigj Gurakuqi” (2011). *Fjalori i Shoqërisë “Bashkimi” në 100-vjetorin e tij. Studime shqiptare* 19.

Kruja, Mustafa (2011). *Problema gjuhe*. Omsca-1, Tiranë.

Akademia e Shkencave të Shqipërisë (2005). *Leksikografia shqipe –trashëgimi dhe perspektivë*. Konferencë shkencore (Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë 3 dhjetor 20004). Tiranë.

Luli, Fran (2004). *Fjalor biblik dhe i termave kishtarë*. Camaj-Pipa, Shkodër.

Lloshi, Xhevat (1988). Compiling and Editing Bilingual Dictionaries in Albania, in *Proceedings of the 3rd EURALEX International Congress*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 479-487.

Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Sektori i Leksikologjisë e i Leksikografisë (1972). *Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe* II. Tiranë.

Marku, Kastriot (2016). Injac Zamputti - themeluesi i diplomatikës dhe i shkollës historiografi ke shqiptare, në *Gëgnia*, nr. 2. Shkodër, f. 8-26.

Osmani, Tomor (2006). *Tradita e sotmja në vështrim gjuhësor* I. Camaj-Pipa, Shkodër.

Osmani, Shefik (2008). *Shpalime etnopedagogjike*, Vëll. II. Tiranë.

Pepa, Simon, (2000). *Gjurmime kulturore*. Camaj-Pipa, Shkodër.

Peters, Markus (2013). Át Jak Jungg, themelues dhe nestor i albanologjisë shkodrane, në *Hylli i Dritës*, Vjeti XXXIII, Nr. 3-4. Shkodër, f. 268-277.

- Petrota**, Gaetano (2008). *Populli, gjuha dhe letërsia shqipe* [Prof. Papas Gaetano Petrotta, Popolo, Lingua e Letteratura albanese, Palermo, 1932]. Tiranë.
- Shehu**, Hajri (2014). Revista “Studime filologjike” dhe rubrika “Material leksikor nga krahinat, në *Studime filologjike*, nr. 3-4, Tiranë.
- Quku**, Mentor (1984). Një fjalorth botanik i Ndre Mjedës, në *Studime filologjike*, nr. 3, f. 155-172.
- Xhuvani**, Aleksandër (1990). *Vepra II*, Tiranë.

Mimoza PRIKU

SHKODRA - AN IMPORTANT CENTER OF ALBANIAN LEXICOGRAPHY

Abstract

Lexicography as the art of creating dictionaries has an important role in the history of studying and developing a language. In the rich tradition of Albanian lexicography Shkodra is known as a center that has helped a little in the development of this field of knowledge. This legacy has started and developed at the very beginning as a bilingual lexicography to enrich with explanatory and glossary dictionaries of various types and kinds. This statement will summarize a history of the development of this direction together with some achievements in Shkodra. This tradition flourished into this city-center in the second half of the 19th century to come to a valuable asset especially during the first half of the 20th century with the compilation of the Latin-Albanian vocabulary (Giacomo Jungg Fialuur i voghel scryp e ltnisct, Mledhun prei P. Jak Junkut t' Scocniis Jezu n' Sckoder t' Scrypniis, 1895) and especially Italian-Albanian and vice versa “Fjaluer i Ri i shqypes” published by the Society "Bashkimi", Shkodër, 1908, Antonio Busetti “Vocabolario italiano-albanese”, Scutari: Tipografia dell'Immacolata, 1911; Fulvio Cordignano “Dizionario Italiano-Albanese” Shkodër: Shtypshkronja e Zojës s'Paperlyeme, 1939). They came as a necessity for teaching classic and modern language and often as auxiliary to grammar or as an appendix. Among others, there were dictionaries of a different nature, such as the *Fjalori onomastik* developed by Nicholas Gazulli (published in part by the "Hylli i Dritës" magazine, No. 2, fruer 1939, v. XV, pp. 120-129 up to nr. 9-12, 1943, pp. 391-406 (letters AK), total 21 issues of the journal).

Certainly during the training we will be trying to answer some of the problems, such as: Does Shkodra continue to be such a center? What are the challenges of today? The post-90s publications of the Institute of Albanological Studies in Shkodra (Kolë Ashta "Historical Leksik" I-VI, Kolë Kamsi "Fjalor arberisht-shqip,, Shkodër, 2000) will be attended to, as well as some valuable publications of Franceskane Printing House (Bardhyl Demiraj, "Dictionarium latino-epiroticum") for RD Franciscum Blanchum (Romæ 1635), Botime Françeskane, Shkodër 2008; **Gezim Gurga: "Dittionario italiano-albanese": 1702/ at Francesco Maria da Lecce** (critical edition with introduction and Albanian word) Shkodër: Botime Françeskane, 2009.) etc.

Key words: Shkodra, lexicography, vocabulary, Albanology.

Adelinë SELMANI

MËNYRAT E FJALËFORMIMIT SIPAS TEMËS FJALËFORMUESE

Abstrakt

Synimi i këtij punimi është trajtimi i mënyrave të fjalëformimit në varësi të temës fjalëformuese. Tradicionalisht, mënyrat e fjalëformimit në gjuhën shqipe, por edhe në gjuhë të tjera përcaktohen sipas elementit të fundit që i bashkëngjitet temës aktuale, e cila është e tillë vetëm përderisa ka kapacitete për të marrë një formant fjalëformues. Parimisht është vështirë e zbatueshme, pasi jo gjithmonë e dimë se cili është elementi i fundit i shtuar apo se cila është tema e cila është zgjeruar ose konvertuar për të fituar fjalë të re, vështirësitë të tilla hasen kryesisht te tipi i fjalëve të formuara me prejardhje para dhe prapashtesore, ku duke e pasur pothuajse të pamundur identifikimin e elementit të fundit të bashkëngjitur, do të përdorim edhe parametra të tjerë si kontekstin e përdorimit të fjalës, uljen e regjistrat apo qëndrimin e folësit, si ndihmesa, në përcaktimin e llojit të fjalëformimit. Pikërisht marrja parasysh e këtyre parametrave bën që ky punim të tejkalojë gramatikën tradicionale, të cilat klasifikimin e fjalëve sipas mënyrave të fjalëformimit e kanë bazuar në analizë të modeleve të gatshme.

Hulumtimi mbështetet në një korpus të përbërë nga tekste letrare dhe joletrare, të kategorive të ndryshme, dhe duke provuar të tejkalojë trajtimet e gjertanishme për mënyrat e formimit të fjalëve, synon të sjellë një qasje të re për temën fjalëformuese dhe llojet e fjalëformimit, në përgjithësi, në gjuhën shqipe.

Fjalët kyçe: tip fjalëformimi, temë fjalëformuese, prejardhje, folës.

Tradicionalisht, mënyrat e fjalëformimit në gjuhën shqipe, por edhe në gjuhë të tjera përcaktohen sipas elementit të fundit që i bashkëngjitet temës aktuale. Por para se të flasim për mënyrat e fjalëformimit do të ndalemi fillisht te tema dhe ndajshitesat, sipas Huddleston & Pullum (2002:282), kemi dy lloje njësisht morfologjike, pra, temat dhe ndajshitesat, sipas tyre (ibid.), tema është zakonisht një element i lirë, që është në gjendje të qëndrojë e vetme si fjalë, kurse ndajshitesa është element i lidhur, që nuk është në gjendje të qëndrojë e vetme si fjalë, nëse marrim fjalët butësi, zakonisht,

malor, bregdetar, temat do të jenë butë, zakon, mal dhe bregdet, ndërsa ndajshitesat – si, -isht, -or dhe -tar. Ndërsa, Gramatika e gjuhës shqipe 1 (2002:43-54) e përkufizon temën si pjesë e fjalës ku ngjiten ndajshitesat, por sipas Paçarizit¹, në paragrafin vijues, në Gramatiken e gjuhës shqipe 1, bëhet ngatërrimi i fjalës me temën, ku thuhet se tema e fjalës është pjesa e fjalës që mbetet pasi t'i heqim mbaresat dhe ndajshitesat trajtëformuese, kur kemi fjalë të tilla si: det-i, shok-un, trim-ave etj, kurse te pjesët e pandryshueshme të ligjëratës, tema përkon me vetë fjalën, si: sot, poshtë, vonë etj. Por në vijim, thuhet se tema e fjalës mund të jetë e parme dhe jo e parme, duke e përkufizuar të parmen si të pazbërthyeshme morfologjikisht dhe të pamotivueshme semantikisht, ndërsa jo të parmen si të zbërthyeshme morfologjikisht dhe të motivueshme semantikisht.

Gabimi këtu qëndron, sipas Paçarizit (ibid.) se kjo ndarje i takon fjalës dhe jo temës së fjalës, meqë, tema sipas tij është inekzistente, ajo është, në njëfarë mënyre, vetëm një stand i caktuar gjatë fjalëformimit, pra është temë vetëm në një moment shkurtësisht të papërcaktueshëm deri kur mbi të vepron procesi i fjalëformimit përmes ndonjërit nga mekanizmat e tij, pra deri në momentin kur i ngjitet një ndajshitesë, një nyjë a një rrënjë. Tema, së këndejmi është një fjalë potencialisht e ndryshueshme në kuptim të strukturës së saj morfologjike. Ajo që në disa gramatika quhet temë, në fakt është fjalë e cila potencialisht është e gatshme t'i nënshtrohet procesit të fjalëformimit dhe në momentin kur ndodh ky proces, ajo njësi sërish është fjalë. Pra, secila temë është patjetër fjalë dhe secila fjalë mund të jetë temë, por vetëm gjatë procesit fjalëformues kur mund të jetë derivuese, përndryshe nuk mund të jetë e tillë.

Ndarje më ndryshe të përbërësve morfologjikë e bëjnë Plag (1993), Cartairs-Mccarthy (2002) e të tjerë, të cilët flasin për morfema të lira (morfema rrënjore) dhe morfema të lidhura (morfema ndajshitesore), por ne do ta ndjekim ndarjen dhe përkufizimin e Paçarizit për temën dhe për ndajshitesat.

Pra, thamë se mënyrat e fjalëformimit përcaktohen sipas elementit të fundit që i bashkëngjitet temës aktuale, kjo, parimisht është vështirë e zbatueshme, pasi jo gjithmonë e dimë se cili është elementi i fundit i shtuar apo se cila është tema e cila është zgjeruar apo konvertuar për të fituar fjalën e re. P.sh fjala shfrytëzoj do të duhej trajtuar mbi parimin e fjalëformimit morfematik, pasi nuk kemi një fjalë *shfryt* për ta quajtur fjalë të formuar me prejardhje prapashtesore, por as kemi një fjalë *frytëz* për ta quajtur fjalën *shfrytëz* me prejardhje parashtesore.

Edhe më e komplikuar në këtë kuptim është fjala *përzgjedhje* (*për-zgjedh-je*). Kjo fjalë mund të ketë temë fjalën *përzgjedh*, po aq sa edhe fjalën *zgjedhje*. Në këtë rast do të na duhej të përdornim kontekstin e përdorimit të fjalës *përzgjedhje*, por edhe ai jo

¹ Ligjërata të autorizuara.

gjithëherë na siguron një analizë të saktë të mënyrës së fjalëformimit mbi bazën e temës, pasi për fjalën *përzgjedhje*, sa *përzgjedh*, po aq edhe *zgjedhje*, mund të jenë tema mbi të cilat është formuar fjala *përzgjedhje*. Prandaj, këtë fjalë nuk do të mund ta klasifikonim me siguri të lartë as te prejardhja parashtesore (në atë rast do të vendosnim arbitrarisht se tema është zgjedhje), as te prejardhja prapashtesore (në atë rast do të vendosnim arbitrarisht se tema është përzgjedh), pasi qartësisht, njëra nga fjalët (*përzgjedh* ose *zgjedhje*) do të jetë patjetër tema fjalëformuese.

Ndërsa, për ta bërë analizën temëformuese, do të ndjekim mënyrat dhe tipat e fjalëformimit të përshkruar na Gramatikën e Akademisë, duke i ilustruar ato mënyra me shembuj nga korpusi i hulumtuar.

Prejardhja

Parashtesimi

*Ldk vendos për **rizgjedhje** në partinë e saj në Gjermani, Zvicër e Kllokot... kryesia vendosi që zgjedhjet e Ldk të përsëriten, për shkak të parregullsive të konstatuara.*

Në shembullin e dhënë vërejmë se fjala *rizgjedhje* është e përbërë nga parashtesa “ri” rrënja “zgjedh” dhe prapashtesa “je”, ne analizën e saj do ta bëjmë në kuadër të parashtesimit ngaqë tema e kësaj fjalës është zgjedhje dhe është pikërisht parashtesa ajo që i paravijet fjalës për t’i dhënë një kuptim të ri, pra në këtë rast tregohet se Ldk ka vendosur që të ketë zgjedhje të reja brenda partisë, kjo gjë kuptohet lehtësisht nga fjalja vijuse ku fjala “*rizgjedhje*” në njëfarë mënyre është zbërthyer me “zgjedhjet e Ldk-së të përsëriten”. Në këtë rast, tema fjalëformuese “zgjedhje” është temë emërore, dhe gjithashtu ka formuar një emër tjetër “*rizgjedhje*”. Duke qenë se emrat e formuar me prapashtesën “je” janë emra abstrakt veprimi, atëherë folësi përdor parashtesën **ri** me vlerën e paradigmes kuptimore të përsëritjes

Prejardhje prapashtesore

*Kjo i bie se edhe pse ka mundësi **rizgjedhjeje** prapëseprapë është dashur të shpallet konkursi*

Këtu kemi përsëri fjalën “*rizgjedhje(je)*”, por kësaj radhe, elementi i fundit që i bashkëngjitet temës është prapashtesa, fjala “*rizgjedhje*” është trajtuar edhe te parashtesimi, por atje në kuptimin e zgjedhjeve të reja dhe në njëfarë mënyre kokë e

saj ishte parashtesa “ri”, kurse këtu kemi temën ‘rizgjedh’ të cilës i bashkëngjesim prapashtesën “je”, Mirëpo, këtu folësi ka nevojë ta emërtojë veprimin e përsëritur dhe këtë e bën duke i shtuar një prapashtesë emërzuese *je* temës foljore *rizgjedh*, këtë mund ta vërtetojmë përmes ndërrimit të regjistrit:

“Kjo i bjen që edhe pse ka pasë mundsi me u zgjedh prapë personat e njejtë, prapëseprapë është dashtë me u shpallë konkursi”

Pra, nga shembuj e trajtuar shihet se kjo fjalë nuk është derivat i operimit me modele, dhe se, jo gjithmonë tema fjalëformuese është e njejtë.

Prejardhja parashteso-prapashtesore

Një nëndetëse amerikane ka arritur në Korenë e Jugut.

Meqë në gjuhën shqipe nuk ekziston as fjalë nëndet dhe as fjala detëse, atëherë mund të përfundojmë se në këtë raste ka vepruar para dhe prapashtesimi njëkohësisht.

Mënyrat e përziera

Mos vallë une jam fajtor pse jam i pafajshëm.

Në këtë fjali kemi një situatë tjetër, pasi kundërvënja që krijon fjala *i pafajshëm* nuk është një fjalë e panyjshme, por as një fjalë e nyjshme, e cila do ta kishte ndërtuar privativin me një *-pa*. Pra, fjala *i pafajshëm* nuk e ka një fjalë kundërvënëse *i fajshëm*, por një fjalë me strukturë krejt tjetër *fajtor* (e pranishme edhe në fjali). Për këtë arsye cilado analizë morfematike nuk do të na siguronte se ekziston një temë, e cila do ta bënte këtë fjalë të ndërtuar me paranyjëzim apo me prejardhje, qoftë parashtesore apo prapashtesore, apo të dyja njëherësh. Për këtë arsye, fjala *i pafajshëm* është një fjalë e ndërtuar me mënyrë të përzier në kuptim të fjalëformimit, por që strukturalisht del si parashtesim.

Mysafiri ynë i sotëm është shkrimtari i njohur.

Në këtë rast ndajfoljes *sot*, e kësaj fjale të derivuar i janë shtuar nyja *i* dhe prapashtesa *-ëm* (*shëm*). Kjo është lehtësisht e vërtetueshme, pasi nuk ka një temë potenciale *i sot*, por as një temë potenciale *sot(sh)ëm*.

Nyjëzimi

Mysafiri ynë i sotëm është shkrimtari i njohur.

Do të del ai front që do të qubej opozita e bashkuar.

Në rastet *i njohur* dhe *i bashkuar* kemi shembuj të qartë të paranyjëzimit, me ç'rast mbiemrat e deverbalizuar, njëkohësisht kanë marrë attribute të caktuara gramatikore, duke e ndryshuar kategorinë gramatikore *njob-njobur* përkatësisht *bashkë-oj-bashkuar*.

Konversioni

Tek konversioni nuk do të ndalemi ngaqë nuk ka elemente të tjera gramatikore për të ndërtuar fjalë të reja

Prapaformimi

Një grup gjeografësh anglezë kanë zbuluar grumbuj akullnajash në malet veriore të Shqipërisë.

Prapaformimi në gjuhës shqipe është trajtuar fare pak ose aspak, ndonëse kemi raste të formimit të neologjizmave si rezultat i veprimt të pikërisht kësaj mënyre fjalëformimi, në shembullin e lartcekur “gjeograf” kemi prapaformim nga fjala gjeografi, shembuj të ngjajshëm janë edhe biolog nga biologji, etnograf nga etnografi dhe të gjithë emrat e tjerë që i referohen specialistëve të fushave të caktuara, të po së njejtës natyrë janë edhe shembujt e marrë nga Paçarizi (2015), si: krip nga kripë, pije nga i pijshëm, bardh nga i bardhë etj.

Pra do thënë se prapaformimi në shqipe vepron por nuk është aq prodhimtar në krahasim me mënyrat e tjera fjalëformuese dhe vështirësitë për identifikimin e fjalëve të formuara me anë të kësaj mënyre paraqiten duke qenë se shqipja nuk ka një fjalor në të cilin do të ishin dhënë fjalët të përdoruara për herën e parë.

Kompozimi

“Qytetarët, rrugët e kryeqytetit i krahasojnë me ato në Bangladesh.”

“Po Rugova ishte kryefortë, ai shpesh na kundërshtonte edhe në ndërkombëtarëve”

Në gramatikat tradicionale, si dhe në Gramatikën e Akademisë (2002:73), fjala “kryeqytet” është trajtuar në kuadër të kompozimit, pra një kompozitë e përbëra nga dy tema. A është e tillë?

Le të marrim disa fjalë që në vetvete përbajnë formantin “krye”

- Kryeqytet, kryeradhë, kryeministër, kryerresht; dhe
- Kryeçekiç, kryemadh, kryefortë

Atëherë do thënë se këtu kemi të bëjmë me dy grupë fjalësh: grupi i parë i fjalëve të formuara me parashtesim ngaqë gjymtyra e parë nga pikëpamja e funksionit dhe e kuptimit ka tipare parashtesore dhe grupin e dytë e përbëjnë fjalët e formuara me kompozim.

Grupi i parë janë fjalë me parashtesim ngaqë gjymtyra e parë e tyre, përkatësisht “krye” në këtë rast ka kuptimin e të qenët kryesor, ndërsa te grupi i dytë i fjalëve krye ka kuptimin parësor të fjalës gjegjësisht kokë.

*Keni **zëvendëskryeministrin** që më tepër kontakton me shefin e policisë sekrete.*

Në këtë rast kemi kompozitën *zëvendëskryeministrin*, e cila përbëhet nga dy tema fjalëformuese *zëvendës* dhe *kryeministër*, ku asnjëra nuk është temë e parme. Tema e parë është mënyrë e përzier, pasi mbi temën *vend* kanë vepruar një temë tjetër foljore *zë* dhe prapashtesa *-ës*, meqenëse nuk mund të ketë një temë *vendës*, pasi konteksti i përdorimit dhe semantika e fjalës *vendës* nuk lidhet absolutisht me një temë eventuale e cila do ta merrte një prapashtesë *-ës*, dhe as *zëvend*, e cila madje nuk shfaqet në asnjë rast si temë, e rrjedhimisht as këtu semantikisht nuk funksionon si një temë potenciale. Gjithsesi, ndonëse bëhet fjalë për tema jo të parme, fjalët *zëvendës* (e përzier) dhe *kryeministër* (parashtesore) janë temat fjalëformuese për fjalën *zëvendëskryeministër*.

Përfundim

Pra, si përfundim përcaktimi i temave fjalëformuese në korpusin e hulumtuar dhe përdorimi i disa metodave për përcaktimin e temës fjalëformuese në fjali e kontekste të ndryshme, ka dëshmuar se mbështetja në modele të temave fjalëformuese nuk është e mjaftueshme për ta përcaktuar saktësisht temën fjalëformuese të një fjale të re jo të parme. Analiza, besojmë, ka dëshmuar se për ta përcaktuar temën fjalëformuese patjetër duhet pasur parasysh konteksti i përdorimit të një fjale të caktuar dhe qëllimi i folësit. Në këtë kuptim, gjatë prodhimit të të folurit, folësi përpara se t'i ketë parasysh modelin temëformuese e fjalëformuese apo prapashtesat dhe mjetet e

tjera gramatikore, ai ka nevojë të shprehë konceptet e tij në mënyrën më të qartë të mundshme, në mënyrë që të arrijë të realizojë komunikimin si të tillë, duke u bazuar në këtë, pra në shmangien e modeleve dhe duke e vënë folësin në qendër të procesimit dhe përdorimit të gjuhës, përtej operimit me modele, folësi, i cili në krye të herës i ka ndërtuar ato modele, mund të ndërtojë edhe modele të reja, mund të ndërtojë paradigma të reja dhe këto paradigma varen nga nevojat shprehëse që janë në raport të drejtë me kapacitetet marrëse të përdoruesit të gjuhës, që do me thënë në kuadër të një konsensusi të plotë gjuhësor.

Pra, vënia e folësit në qendër të analizës fjalëformuese, mbi baza semantike është thelbësore për të bërë një analizë të saktë temëformuese për fjalët jo të parme, pavarësisht nga mënyra e fjalëformimit, njëherësh kjo qasje dhe ky këndvështrim më bashkëkohor do të bënte që të shmangeshim nga metodat preskriptive të cilat kanë prodhuar gjuhësi normative dhe t'i hapnim rrugë metodave gjenerativiste, kognitiviste etj, të cilat do të na mundësonin të operonim më lehtësisht me gjuhën tonë, t'i shohim kapacitetet e saja fjalëformuese dhe më pas ta pasuronim atë me shenjues të rinj.

Bibliografia

- Akademia e shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë, *Gramatika e gjuhës shqipe 1*, Tiranë, 2002.
- Carstairs-Mccarthy, Andrew, *An Introduction to English Morphology Words and Their Structure*, Edinburg University Press, 2002.
- Huddelston Rodney, Pullum Geoffrey K., *The Cambridge Grammar of English Language*, Cambridge University Press, 2002.
- Paçarizi, Rrahman, *Konversioni në gjuhën shqipe*, Parnas, Prishtinë, 2015.
- Plag, Ingo. Sentential complementation in Sranan. On the formation of an English base creole language. Tübingen: Neimeyer, 1993.

Adelinë SELMANI

WAYS OF WORD FORMATION ACCORDING TO STEM AND BASE FORMATION

Abstract

This paper aims the treatment of ways of word formation according to stem and base formation. Traditionally, the ways of word formation in Albanian Language, but also in other languages, are determined by the last element which is added to the actual stem, which is considered as such only if it has the capacities of a word-forming format. In principle it is hardly applicable, because we do not always know which the last added element is or which is the stem that has been expanded or converted to gain a new word. Such difficulties are mostly found at the type of words formed with prefix and suffix derivation. While the identification of the last added element is almost impossible, we will use other parameters such as the context that the word is used, lowering the registry or the attitude of speaker, as an aid in determining the type of word formation. Precisely taking into consideration these parameters is what makes this work exceed traditional grammar books, which classified the words, according to the ways of word formation, based on the analysis of ready-made models.

The research is supported by a corpus of literary and non-literary texts, of different categories. And trying to overcome current treatments of ways of word formation, it aims to bring new approach for the stem and base formation and types of word formation, in Albanian Language, in general.

Key words: type of word formation, stem and base formation, derivation, speaker.

Adelajdë BAFTIU

SINTAGMA PARAFJALORE NË FUNKSION TË RRETHANORIT TË VENDIT

Abstrakt

Sintagma parafjalore në funksion të rrethanorit të vendit, në përgjithësi, del me një strukturë të njëjtë, me parafjalën si kokë të sintagmës parafjalore dhe me sintagmën nominale si komplement të saj. Komplement tipik i sintagmës parafjalore është sintagma emërore dhe rendi tipik i saj është parafjalë + komplement. Ky studim i përket fushës së sintaksës dhe është nisur duke u mbështetur në hipotezën se te tipat e ndryshëm të teksteve dallon struktura e sintagmave parafjalore që shprehin vend. Këtë hipotezë jemi munduar ta vërtetojmë me analizën e sintagmave me anë të pemës, metodës statistikore dhe asaj krahasimtare në gazetën *Koha ditore*, romanin *Pesë vakte* dhe në përthimin e skenarit të filmit *Zoti i unazave*. Analiza e sintagmave bëhet duke u mbështetur në analizën sipas përbërësve të drejtpërdrejtë, çdo përbërës i frazës në vetvete ka përbërës më të vegjël, të cilët përimitohen deri te elementi më i imët i sintagmës. Nga të dhënat statistikore, bëhen edhe krahasimet ndërmjet teksteve, duke i nxjerrë ngjashmëritë dhe dallimet. Nga ky studim, shihet se në tekstet që kemi përzgjedhur kanë dalë sintagma parafjalore me 27 parafjalë, në gazetë përdoren vetëm 5 lloje parafjalësh në funksion të rrethanorit të vendit, në skenar përdoren 14, kurse në roman kemi një përdorim më të madh të parafjalëve, gjithsej 21 parafjalë dhe një lokucion parafjalor. Pra, shohim që romani mbizotëron me shumëllojshmërinë më të madhe të parafjalëve, pastaj skenari dhe gazeta.

Fjalët kyçe: sintagmë parafjalore, rrethanor i vendit, analizë në përbërës të drejtpërdrejtë, kokë, komplement

0. Hyrje

Objekt i këtij studimi është sintagma parafjalore në funksion të rrethanorit të vendit në tipa të ndryshëm tekstesh. Do të shohim analizën e sintagmave sipas strukturës sintaksore, rolin apo funksionin që ato shprehin dhe kuptimet semantike.

Pra, duke u mbështetur në tipat e teksteve që i përkasin gjuhës së folur dhe asaj të shkruar, do të mundohemi të nxjerrim ngjashmëritë dhe dallimet që ekzistojnë në mes tyre.

Në këtë studim jemi përpjekur të shfrytëzojmë metodën e analizës së sintagmave me anë të pemës, atë statistikore dhe krahasimtare. Analiza strukturore e sintagmave bëhet duke u mbështetur në analizën sipas përbërësve të drejtpërdrejtë. Paraqitja e analizës në përbërës realizohet nëpërmjet pemës, në të cilën vendosen sintagmat. Gjetja e parafralëve është bërë me programin kompjuterik KWIC, nga i cili prapë është bërë një analizë, sepse me të njëjtat parafralë mund të dalin edhe sintagma parafralore që e kryejnë funksionin e rrethanorit të kohës, qëllimit, mënyrës etj.

Korpusi që hulumtohet në këtë punim përfshin tri lloje tekstesh: gazetën *Koha ditore* 14 janar 2015, romanin *Pesë vakte* të Zejnullah Rrahmanit dhe përkthimin e skenarit të filmit *Zoti i unazave*. Përzgjedhja e këtij korpusi ka qenë e qëllimshme, sepse tekstet i përkasin edhe gjuhës së folur edhe asaj të shkruar. Romani dhe gazeta futen në njërin tip, por edhe brenda tyre ka dallime sepse gazeta është shkrim objektiv, ndërsa romani subjektiv, gjë që mund të nxjerrë në pah mjaft dallime.

Hipotezat te të cilat është mbështetur studimi janë:

- Te tipat e ndryshëm të teksteve dallon struktura e sintagmave parafralore që shprehin vend.
- Në një skenar filmi sintagma parafralore del e shprehur vetëm me parafralën duke e nënkuptuar edhe prezencën e sintagmës emërore.
- Në roman strukturat parafralore dalin më komplekse se në gazetë dhe në skenar.

1. Sfondi teorik

Gjuhësia strukturale i studion elementet gjuhësore apo njësitë gjuhësore në lidhje me njëra-tjetrën. Kjo teori e zbulon funksionin e njërit element nga lidhja që e ka me një ose disa elemente të tjera. Një nga teoritë e gjuhësisë strukturale është distribucionalizmi, i shpikur nga Leonard Bloomfieldi, që dominoi në SHBA deri në vitin 1950. Metoda e tij ishte analiza në përbërës të drejtpërdrejtë. Dykro e Todorov (1984: 59) e përshkruajnë këtë analizë si ndërtim hierarkik të frazës që e përimton atë në segmente të gjera, pastaj e ndan secilin prej tyre në nënsegmente, deri te njësitë minimale. Sipas Lyons (2001: 201), kjo analizë u fut për herë të parë në vitin 1933, e cila u zhvillua më vonë nga Wellsi, Harrisi, Chomsky, dhe vazhdon të përdoret akoma.

Për ta provuar këtë analizë në këtë studim, duhet t'i qartësojmë njësitë sintaksore me të cilat kanë punuar gramatikat e shqipes. Njësia sintaksore e

togfjalëshit, që u përdor në gramatikat e shqipes, zëvendësohet me sintagmën, e cila është njësi më e përshtatshme për analizën e frazës. Sipas Martine (2002: 104), sintagma është *çdo kombinim monemash, raportet reciproke të të cilave janë më të ngushta se raportet që kanë ato me elementet e tjera të thënies, plus, eventualisht, monema funksionale që lidh këtë kombinim me pjesën tjetër të thënies*. Ndërsa togfjalëshi kërkonte të kishte dy ose më shumë fjalë kuptimplota, sintagma mund të realizohej nga një fjalë e vetme ose nga një fjalë kokë me fjalë të tjera që e plotësojnë atë. L. Rugova (2009: 121) vëren se togfjalëshi e hedh poshtë autonominë e ndërtimeve me parafjalë në gjuhën shqipe, të cilat e përbëjnë bazën e studimeve strukturaliste në sintaksë. Ndër të parët që e përmendin sintagmën janë: S.Prifti (1958), L.Rugova (2004), Th.Dhima (2005), R.Memushaj (2008), B. Koskoviku (2014), Anila Kananaj (2012) etj. Sintagmën e përdor edhe B. Bokshi (2005), edhe pse në shërbim të shpjegimit të dukurive historike, pjesa e analizës sintagmatike paraqet interes të veçantë për raportet e sintagmave mes vete, për rendin e tyre në frazë etj.

Koskoviku (2014: 286) thekson se gjymtyra si kategori funksionale që realizohet përmes një fjale emërtuese apo kuptimplotë nuk është e përshtatshme për të përshkruar strukturën e përbërësve sintaksorë të fjalisë. Sipas tij, ndarja në gjymtyrë kryesore dhe gjymtyrë të dyta nuk është i drejtë, sepse gjymtyrët e dyta si përcaktorët nuk mund të jenë as gjymtyrë më vete, ata janë vetëm njësi funksionale që e plotësojnë kokën e një sintagme. Në këtë studim do t'i përmbahemi ndarjes në sintagma.

Analizën e sintagmave parafjalore e kemi bazuar në studimet e Huddleston dhe Pullum. Në analizën sintaksore të tyre shohim që klauza, e cila është njësi më e lartë e analizës, përbëhet nga fraza nominale - NP dhe fraza verbale - VP. Fraza të tjera që dallojnë në analizën e tyre janë: fraza mbiemërore - AdjP, fraza parafjalore - PP, fraza ndajfoljore - AdvP, fraza determinative - DP. Fraza në këtë analizë është e barabartë me sintagmën që do të përdoret në këtë punim. Pasi sintagma nominale është pjesë përbërëse e sintagmës parafjalore, duhet ta bëjmë një përshkrim të shkurtër edhe të kësaj kategorie. Huddleston dhe Pullum (2002: 327) brenda strukturës së sintagmës nominale dallojnë dy kategori kryesore: emrat dhe determinativët. Emri (në këtë kategori përfshihen edhe përemrat) është koka e strukturës së sintagmës nominale. Sintagma: *Analiza e Suas* analizohet si **determiner i subjektit** (subject-determiner). Ndërmjet kategorisë së emrave dhe sintagmës nominale njihet kategoria e grupit nominal, p.sh. a. *the old man*; b. *that book you were talking about*. Në shembullin e parë *the* shërben si determinues i *old man*, kurse përemri dëftor *that* determinon *book you were talking about*. Sintagma nominale përbëhet nga koka, e cila mund të shoqërohet nga një apo më shumë **dependentë**.

Huddleston dhe Pullum (2002: 598) parafralët i konsiderojnë koka të frazave, të krahasueshme me ato fraza që e kanë kokë një folje, emër, mbiemër, ndajfolje, dhe që përmbajnë vartës të ndryshëm. Sipas tyre (2002: 599), parafralët mund të marrin modifikues të ndryshëm, p.sh.: *Ndodhi vetëm brenda zonë së dënimit*. Pas parafralës, nuk shfaqet vetëm sintagma nominale, por mund të dalë edhe një SP tjetër, një SNd, një klauzë pyetëse dhe një SMB.

Greenbaum dhe Nelson (2002: 70) strukturën e frazës (sintagmës) parafralore e ndajnë në dy përbërës: parafralën dhe komplementin. Sipas tyre, komplementi tipik i sintagmës parafralore është sintagma nominale.

Përveç formulës prototip të SP-së, nganjëherë ajo del mungesore, duke mos e shprehur komplementin e saj, por që e ka të nënkuptueshëm. Nëse konteksti e nënkupton komplementin, çfarëdo qoftë ai SN apo SP tjetër, nuk do të thotë se mungon, por thjeshtë nuk është i shprehur, p.sh.; *Jam brenda (shtëpisë)*.

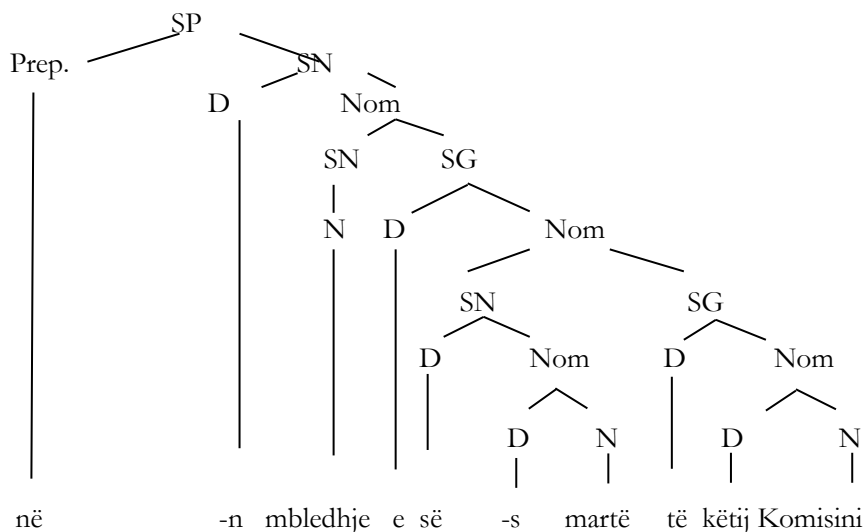
2. Analiza e sintagmave parafralore të vendit

Vendi, hapësira, drejtimi janë disa nga elementet plotësuese, e nganjëherë edhe të domosdoshme, që një fjali të ketë kuptim. Në sintaksë këtë funksion e kryejnë rrethanorët e vendit. Ngjyrimet e ndryshme kuptimore që shprehin rrethanorët janë: hapësira, drejtimi, rruga, pikënisja, pikësynimi, por edhe kuptime të figurshme, siç janë rrethanorët metaforikë dhe metonimikë. Në këtë korpus janë hasur ndërtime parafralore me këto parafralë: *në, te, nga, për, prej, nën, mbi, nëpër, para, pas, tej, afër, teposhtë, poshtë, rreth, sipër, skaj, midis, për, ndër, përtej, përmbi, rrotull, brenda, jashtë, drejt, mes për mes*.

Një shembull i sintagmës parafralore në gazetë është, p.sh.: *Në mbledhjen e së martës të këtij Komisioni, bëri të ditur se në këto zgjedhje janë 606 votues të rinj (Koha ditore, 14 janar 2015)*.

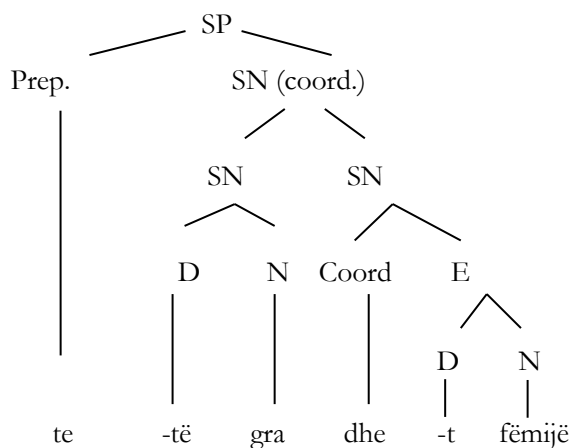
Në këtë sintagmë parafrala *në* e luan rolin e kokës së sintagmës parafralore dhe sintagma nominale *mbledhjen e së martës të këtij komisioni* rolin e komplementit të SP-së. Sintagma nominale ndahet në determinerin *—n* dhe në kokën *mbledhje e së martës të këtij Komisioni*. Ky grup nominal ndahet në sintagmën nominale *mbledhje* dhe në sintagmën gjenitivale *e së martës të këtij Komisioni*. Emri është koka e SN-së, kurse sintagma gjenitivale është determiner i subjektit. Sintagma nominale degëzohet drejt në emrin *mbledhje*, kurse ajo gjenitivale në nyjën apo determinerin *e* dhe në grupin nominal *së martës të këtij komisioni*. Grupi nominal degëzohet prapë në sintagmë nominale *së martës* dhe në sintagmë gjenitivale *të këtij komisioni*. SN-ja ndahet në determinerin *së* dhe në kokën *martës*, që tutje ndahet në determinerin *—s* dhe kokën *martë*. SG-ja ndahet në

determinerin *të* dhe kokën *këtij Komisioni*, që ndahet edhe më tej në determinerin *këtij* dhe në kokën *Komisioni*. Kjo sintagmë paraqet rrethanor vendi metonimik:

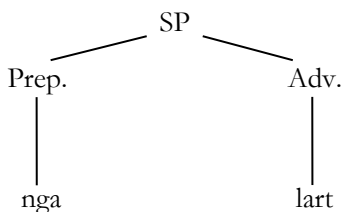


Një lloj tjetër i sintagmës parafjalore paraqitet me bashkërenditjen si komplement, p.sh.: *Prite të mos vijë te gratë dhe fëmijët* (Zoti i unazave, përkthim).

Te ky shembull parafjala *te* është koka e sintagmës parafjalore, kurse sintagmat nominale të bashkërenditura e kryejnë funksionin e komplementit brenda SP-së. Sintagmat nominale ndahen në emrat/ kokat *gra, fëmijë* dhe në determinerët apo nyjet shquese *-të, -t*. Në këtë rast rrethanori i vendit është metonimik dhe tregon pikësynimin e lëvizjes. Struktura e kësaj sintagme është:

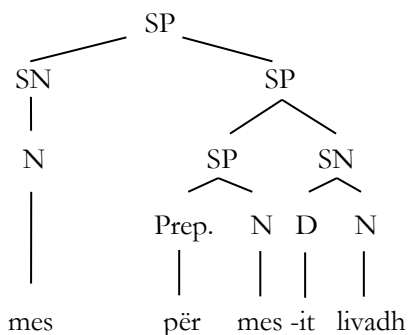


Rasti tjetër nga skenari është: *Do ta mbulojmë xhadenë dhe portën nga lart* (Zoti i unazave, përkthim). Këtu koka e SP-së është parafjala *nga*, kurse ndajfolja *lart* është komplement i SP-së. Ky ndërtim nuk është i zakonshëm për ndërtimet parafjalore, më shumë haset ndërtimi me sintagmë nominale. Struktura e saj është:

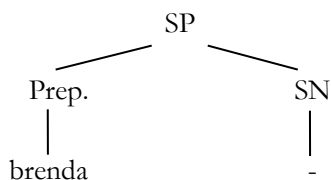


Të vetmin rast me lokucion parafjalor e hasim në roman: *...dhe ecën përpara drejt përroskës, që rrjedh mes përmes livadhit* (Zejnullah Rrahmani, *Pesë vakte*, Faik Konica, 2013).

Në këtë sintagmë komplement i parafjalës është emri *mes* në të majtë dhe në të djathtë të parafjalës, kurse sintagma nominale *livadhit*, që është komplement i gjithë i SP-së, degëzohet në emrin apo kokën *livadh* dhe në deteminerin *-it*. Pema për këtë analizë është:



Në roman dalin sintagma parafjalore që prezantohen vetëm nga parafjala, p.sh. me parafjalët *brenda* dhe *përyashta* si kokë e SP-së, p.sh.: *Asgjë e papastër nuk guxon të kethehet brenda se pastaj, bereqeti do të prishet e kalbet* (Zejnullah Rrahmani, *Pesë vakte*, Faik Konica, 2013). Kjo nuk d.m.th. se mungon sintagma nominale, ajo nënkuptohet nga konteksti. Struktura e saj është:



3. Rezultate

Parametri kryesor që e kemi përdorur për t'i vënë në pah ngjashmëritë dhe dallimet ndërmjet tipave të teksteve është ndryshimi *gjuhë e folur/gjuhë e shkruar*. Në tekstet që kemi përzgjedhur kanë dalë sintagma parafjalore me këto 27 parafjalë: *në, te, nga, për, prej, nëpër, nën, përmbi, jashtë, afër, ndër, sipër, drejt, mbi, brenda, poshtë, rreth, përjashta, rrotull, teposhtë, përtej, midis, mes përmes, skaj, tej, pas, para*. Në gazetë përdoren ndërtime parafjalore në funksion të rrethanorit të vendit me parafjalët: *në, te, nga, para dhe brenda*. Nga 195 sintagma parafjalore, 168 apo 86.15 % janë me parafjalën *në*, 17 apo 8.71% me parafjalën *nga*, 4 apo 2.05% me parafjalën *brenda*, 3 apo 1.53% me parafjalën *te* dhe 3 apo 1.53% me parafjalën *para*.

Në skenar përdoren 14 lloje parafjalësh: *në, te, nga, mbi, nën, nëpër, skaj, pas, teposhtë, jashtë, brenda, drejt, afër dhe tej*. Nga 195 sintagma parafjalore, 113 apo 57.94% janë me parafjalën *në*, 22 apo 11.28% me parafjalën *te*, 22 apo 11.28% me parafjalën *nga*, 7 apo 3.58% me parafjalën *mbi*, 7 apo 3.58% me parafjalën *nëpër*, 6 apo 3.07% me parafjalën *brenda*, 5 apo 2.56% me parafjalën *nën*, 4 apo 2.05% me parafjalën *pas*, 3 apo 1.53% me parafjalën *drejt*, 2 apo 1.02% me parafjalën *skaj*, 1 apo 0.51% me parafjalën *jashtë*, 1 apo 0.51% me parafjalën *teposhtë*, 1 apo 0.51% me parafjalën *tej*, 1 apo 0.51% me parafjalën *afër*.

Në roman ka një përdorim më të madh të parafjalëve, gjithsej 21 parafjalë dhe një lokucion parafjalor: *në, te, nga, prej, për, nën, nëpër, përmbi, afër, ndër, sipër, drejt, brenda, poshtë, rreth, përjashta, rrotull, teposhtë, përtej, midis dhe mes për mes*. Nga 195 sintagma parafjalore, 94 apo 48.20% janë me parafjalën *në*, 22 apo 11.28% me parafjalën *nëpër*, 13 apo 6.66% me parafjalën *nën*, 12 apo 6.15% me parafjalën *te*, 8 apo 4.10% me parafjalën *mbi*, 6 apo 3.07% me parafjalën *prej*, 6 apo 3.07% me parafjalën *përmbi*, 5 apo 2.56% me parafjalën *nga*, 5 apo 2.56% me parafjalën *drejt*, 4 apo 2.05% me parafjalën *brenda*, 4 apo 2.05% me parafjalën *rrotull*, 3 apo 1.53% me parafjalën *afër*, 3 apo 1.53% me parafjalën *për*, 2 apo 1.02% me parafjalën *midis*, 1 apo 0.51% me parafjalën *ndër*, 1 apo 0.51% me parafjalën *sipër*, 1 apo 0.51% me parafjalën *poshtë*, 1 apo 0.51% me parafjalën *rreth*, 1 apo 0.51% me parafjalën *përjashta*, 1 apo 0.51% me parafjalën *teposhtë*, 1 apo 0.51% me parafjalën *përtej*, 1 apo 0.51% me lokucionin

parafjalor *mes për mes*. Pra, shohim që romani mbizotëron me shumëllojshmërinë më të madhe të parafjalëve, pastaj skenari dhe në fund gazeta.

4. Përfundime

Dallimi *gjuhë e folur/e shkruar* bën që edhe sintagmat parafjalore në funksion të rrethanorit të vendit të dalin ndryshe. Shohim që romani mbizotëronte me shumëllojshmërinë më të madhe të parafjalëve, pastaj skenari dhe gazeta. Sintagma parafjalore në funksion të rrethanorit të vendit, në përgjithësi, dilte me një strukturë të njëjtë, me parafjalë dhe me sintagmë nominale, e cila varësisht nga tipat e teksteve mund të jetë më komplekse ose më e thjeshtë. Nga të tria tekstet, vetëm një rast del më ndryshe i shprehjes së komplementit SP-së, ajo me ndajfoljen *lart*, p.sh.: *Do të mbulojmë xhadenë dhe portën nga lart*.

Disa parafjalë, si: *në, nga, te, brenda* dëlnin në të tri grupet e teksteve, por në gazetë e kishin ndërtimin më kompleks. Pra, sintagma nominale brenda sintagmës parafjalore del më komplekse në gazetë krahasuar me romanin e skenarin, sepse gjuha e gazetës i përket gjuhës së shkruar, dhe duke qenë e tillë ajo është më e plotë dhe më e qëndrueshme, kurse gjuha e skenarit është gjuhë e folur, të cilën e karakterizojnë shpeshherë elipsat, fjalitë më të shkurtra etj. Gjuha e folur e ka kontekstin që i ndihmon për t'i realizuar ato që jepen me mjete gjuhësore në gjuhën e shkruar. Elementi i vendit në gazetë del i specifikuar mirë, ndoshta edhe pse përbën një nga kushtet që është i domosdoshëm për lajmin. Për dallim nga gazeta e skenari, sintagma parafjalore me parafjalën *brenda* dhe *përylashtë* shfaqet vetëm me kokën, por që e ka të nënkuptueshëm edhe objektin e saj.

Nga e gjithë kjo, mund të vijmë në përfundim se romani përdor më së shumti parafjalë të ndryshme për të përshkruar një vend që mund ose jo të ekzistojë, ndryshe nga skenari e gazeta që japin vende të vërteta. Në skenar përdoren më pak lloje parafjalësh në krahasim me romanin, sepse aty gjithçka ndodh drejtpërdrejt dhe përzgjedhja e elementeve gjuhësore varet nga situata në të cilën ndodhen folësit.

Bibliografia

- Agalliu, Fatmir – Angoni, Engjëll – Demiraj, Shaban et al.(2002). *Gramatika e gjuhës së sotme shqipe 1*, ASHSH, Tiranë.
- Kananaj, Anila (2012). *Funksionet e rrethanorit në gjuhën shqipe*, disertacion i doktoratës, Universiteti i Tiranës, Tiranë.

- Koleci, Flora - Turano, Giuseppina (2011). *Hyrje në sintaksën gjenerative të shqipes*, SHBLU, Tiranë.
- Koskoviku, Bahri (2015). *Struktura dhe funksionet gramatikore të sintagmës parafjalore në gjuhën shqipe*, Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, 34\1, Prishtinë.
- Prifti, Stefan (1959). *Sintaksa e gjuhës shqipe*, ETMMK, Tiranë.
- Rugova-Sejdiu, Lindita – Rugova, Bardh (2013). *Sintagmat parafjalore të shqipes*, Shën Petërburg, Rusi.
- Rugova-Sejdiu, Lindita (2009). *Sintaksa e shqipes krahas teorive bashkëkohore gramatikore*, Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, 28/1, Prishtinë.
- Dykro, Osvald - Todorov, Cvetan (1984). *Fjalor enciklopedik i shkencave të ligjërimit*, Rilindja, Prishtinë
- Martinet, Andre (2002). *Elemente të gjuhësisë së përgjithshme*, Dituria, Prishtinë.
- Bokshi, Besim (2005). *Rruga e formimit të fleksionit të sotëm nominal të shqipes*, ASHAK, Prishtinë.
- Çeliku, Mehmet (2012). *Sintaksë e gjuhës shqipe*, ILAR, Tiranë.
- Chomsky, Noam (2011). *Strukturat sintaksore*, Dituria, Tiranë
- Graffi, Giorgio (2008). *Sintaksa*, Dituria, Tiranë
- Greenbaum, Sidney – Nelson, Gerald (2002). *An introduction to English grammar*, Longman
- Hudleston, Rodney – Pullum, Geoffrey (2002). *The Cambridge Grammar Of the English language*, Cambridge University press.
- Lyons, John (2001). *Hyrje në gjuhësinë teorike*. (përktheu: Ethem Likaj). Dituria, Tiranë.

Adelajdë BAFTIU

THE PREPOSITIONAL PHRASE FUNCTIONING AS ADJUNCT OF PLACE

Abstract

The prepositional phrase functioning as adjunct of place has the same structure, the preposition as head of the prepositional phrase and nominal phrase as its complement (object of preposition). Typical complement of prepositional phrase is nominal phrase and its typical order is preposition + complement. This study belongs

to the field of syntax and is based on the hypothesis that different types of texts have different structure of prepositional phrase that expresses adjunct of place (location). We tried to confirm this hypothesis by drawing tree diagrams of the phrases, by using statistical method and the comparative one in the newspaper *Koha ditore*, the novel *Pesë vakte* and the translation of *Lord of the Rings* movie script. Furthermore, the analysis of the phrases is done based on the immediate constituent analysis, in which every component of the phrase itself is compiled of smaller components, which can be divided to the finest element of the phrase. Taking into account statistical data, comparisons between texts are done concerning similarities and differences. According to this study, we come to a conclusion that 27 different prepositions are used in the selected texts, only five types of prepositions are used in the newspaper, in the movie script are used 14 types, while in the novel there is a greater use of prepositions, totally 21 preposition and a preposition locution (*mes për mes*). Therefore, the novel prevails with the greater variety of prepositions, followed by script and newspaper.

Keywords: preposition phrase, adjunct of place, immediate constituent analysis, head, complement.

Qëndresa JAKUPI

BASHKËRENDITJA E NJËSIVE MË TË VOGLA SE FRAZA

1. Sfondi teorik

Në rrjedhën lineare të të folurit, folësit artikulojnë thënie duke bashkuar e kombinuar grupe apo etnitete fjalësh. Bashkimi i të cilave formon frazën e njësi më të mëdha se fraza¹. Çdo grup apo etnitet fjalësh i përket gjuhës, ndërsa fraza e përfutur nga ky etnitet i përket të folurit (Saussure 2002: 143). Prandaj, secila frazë ndërtohet me lidhjen e përbërësve sintaksorë që e përbëjnë sistemin gjuhësor. Për ndërtimin e tyre shërbejnë një ose më shumë fjalë që lidhen me njëra-tjetrën në bazë të rregullave të përcaktuara në çdo gjuhë (Koleci, Turano 2011). Njësitë sintaksore brenda një fraze mund të lidhen me njëra-tjetrën në njërën nga dy mënyrat: *sintagmatike* ose *josintagmatike*. Marrëdhëniet sintagmatike përbëjnë lidhjet e dy ose më shumë elementeve për të formuar një ndërtim të vetëm gramatikor. Ato përfshijnë dy lloje të lidhjeve: parataksën dhe hipotaksën (Peterson 1998, 2004). Me parataksë nënkuptohet kur çdo element ka status të barabartë në frazë dhe asnjë element nuk varet nga elementi tjetër. Pra, te ky lloj i marrëdhënieve sintagmatike përfshihet bashkërenditja. E që ndryshe nga nënrenditja, ajo mund të lidhë përbërësit më të vegjël se fraza, siç janë sintagmat (Huddleston et al. 2002). Dihet se gramatika e shqipes mund të përshkruhet në aspektin e strukturës së sintagmës, ne synojmë ta trajtojmë lidhjen e sintagmave si përbërës sintaksorë në rrafshin e parataksës te skenari i filmit *Zoti i unazave*. Në këtë punim përmes analizës në përbërës të drejtpërdrejtë, synojmë ta hulumtojmë bashkërenditjen e njësive më të vogla se fraza, pra bashkërenditjen e sintagmave, mënyrën e bashkërenditjes, kufizimet që shfaqen në renditjen e tyre, po ashtu raportin e përbërësve brenda sintagmave.

¹ Frazë, sipas Totonit (2000: 9), nënkupton njësinë sintaksore e ligjërimore që karakterizohet nga intonacioni i mbaruar dhe nga kuptimi i plotë i saj brenda një konteksti. Frazë mund të jetë e thjeshtë kur struktura e saj përputhet me strukturën e fjalisë dhe e përbërë kur struktura e saj përmban dy a më shumë fjalë.

Në këtë punim ne do t'i analizojmë vetëm njësitë e bashkërenditura më të vogla se fraza e thjeshtë.

Strukturat sintaksore në raporte bashkërenditëse janë studiuar edhe në sintaksën e gjuhës shqipe. Studimet mbi raportet bashkërenditëse janë orientuar më shumë drejt njësive të bashkërenditura të një niveli më të lartë, siç e quan Huddleston (2002) *higher-level coordination*, në këtë nivel përfshihen studimet mbi strukturat e fjalive ose klauzave të koordinuara. Sa u përket studimeve të këtij niveli në gjuhën shqipe ka disa autorë që janë marrë me to, si: Rrota (1942), Cipo (1952), Domi (1971), Përnaska (1987), Çeliku (2010), Dhima (2005), pra këta studiues bashkërenditjen e kanë vështruar në rangun e frazës, por jo veçmas për sintagmën. Megjithatë, në shqipe nuk mungojnë as studimet mbi raportet bashkërenditëse të njësive të nivelit më të ulët se fraza ose siç quhet, sipas Huddleston-it (2002) *lower-level coordination*. Studime mbi strukturat e këtij niveli në gjuhën shqipe janë bërë nga Flora Koleci, Guisepinna Turano (2011) dhe Rami Memushaj (2014) në aspektin e gjuhësisë gjenerativiste. Pra, siç duket, studimet mbi sintagmat e koordinuara në gjuhën shqipe kanë nisur vonë, pasi gramatika tradicionale siç shjeron edhe Sejdiu-Rugova (2004), nuk e ka njohur sintagmën si njësi sintaksore.

Sipas gramatikës së ASHSh-së (2002: 65), raporte barazie mund të kemi midis gjymtyrëve të një fare, gjymtyrëve homogjene, në periudhë midis fjalive të një periudhe me bashkërenditje, në periudhë me fjali jolidhëzore (asindetike), midis fjalish kryesore a midis fjalish të varura të një lloji të bashkërenditura a asindetike, po ashtu në periudhën e përzier midis një fjalie kryesore e një fjalie të varur. Pra, gramatika e ASHSh-së shpjegon se raporti i barazisë shfaqet vetëm midis gjymtyrëve homogjene². Domethënë se edhe kjo gramatikë e ka pranuar se funksioni sintaksor është faktori kryesor për renditjen e dy gjymtyrëve.

Rrota (1942) dhe Cipo (1952) bashkërenditjen nuk e kanë trajtuar në rrafshin e njësive më të vogla se fraza, megjithatë, ata e kanë trajtuar bashkërenditjen si dukuri. Sipas Rrotës (ibid. 62-65) fjalitë e bashkërenditura quhen *të përbame prej fjalish të para* (të pamvarshme). Rrota më tutje i ka ndarë sipas mënyrës që lidhen e sipas lëndës që tregojnë. Kjo mënyrë e ndarjes, pothuajse është e ngjashme me ndarjen që i bën gramatika tradicionale. Sipas Cipos (ibid. 9) dy fjali mund të lidhën duke e ruajtur secila pavarësinë e vet, sipas tij këto quhen *të renditura bashkë*.

Domi (1971: 42), bashkërenditjen e ka trajtuar si një ndër mjetet kryesore të bashkimit të fjalive të pavarura, me vlerë të barabartë. Pra, edhe sipas tij, bashkërenditja është mjet sintaktik që bashkon vetëm gjymtyrë homogjene. Ai, po

² Gjymtyrë homogjene quhen ato gjymtyrë që përmbushin të njëjtat funksione sintaksore, janë në raporte me të njëjtën gjymtyrë e në raporte kuptimore bashkërenditjeje midis tyre, duke u bashkuar me lidhje bashkërenditëse e asindetike (ASHSh 2002: 295).

ashtu, bën dallime ndërmjet fjalive bashkërenditëse dhe asindetike. Duke i trajtuar këto të fundit si parataksë e thjeshtë, ndryshe nga Huddleston et al. (2002).

Dhima (2005: 44) duke i shtjelluar lidhjet e veçimit në sintaksën e shqipes e ka cekur se këto lidhje mund të veçojnë edhe gjymtyrë apo sintagma të bashkërenditura që kryejnë të njëjtin funksion. Domethënë, Dhima, sintagmat bashkërenditen kur të dyja kryejnë të njëjtin funksion sintaksor. Ai nuk i ka trajtur më tutje ato si strukturë.

Studimet e Kolecit dhe Turano (2011) mbi sintagmat e bashkërenditura janë të mbështetura mbi teorinë e Gramatikës Universale. Prandaj, sipas tyre, e gjithë bashkërenditja e segmenteve është *në dorë* të folësit, i cili edhe nëse nuk ka njohuri teorike me të cilat bën renditjen, ai ka aftësinë të bashkërendojë si duhet fjalët në një frazë. Po ashtu, një studim tjetër, i Memushajt (2014) që mbështetet në teorinë e gjenerativizmit, argumenton se në sintagmat me bashkërenditje, përbërësit i përkasin gjithmonë kategorisë së njëjtë, të cilës i përket edhe sintagma dominuese.

Quirk, Greenbaum, Leech dhe Svartvik (1985: 942) në librin e tyre kanë diskutuar më shumë për renditjen e përbërësve të klauzave të bashkërenditura, po ashtu për koordinatorët, vendin e tyre dhe kuptimet që shprehin ata, po ashtu e trajtojnë edhe dukurinë e elipsës të strukturat me bashkërenditje, por shumë pak për sintagmat e bashkërenditura.

Një studim më të gjerë mbi strukturat e sintagmave të koordinuara në gjuhën angleze e kanë bërë autorët, si: Huddleston, Payne, Peterson (2002) dhe Huddleston, Pullum (2005). Sipas Huddleston et al. (2002: 1273), kur për shembull, kemi dy sintagma emërore në lidhje bashkërenditëse, atëherë kemi sintagma emërore të bashkërenditura ose të koordinuara (NP coordination), të dyja funksionalisht janë të njëjta sikur një sintagmë emërore (NP). Dy sintagmat e koordinuara sipas tyre, quhen koordinata, kurse mjeti që i lidh apo i koordinon quhet koordinator, për shembull, *Genci dhe Petriri = X1 + C + X2*. Ata, po ashtu, kanë dalluar struktura kontraste, si: struktura binarike dhe të shumëllojshme; korrelative dhe jokorrelative etj.

Sipas tyre, koordinimi është një mjet që përdoret në një gjuhë për t'i bashkuar dy e më shumë elemente që së bashku formojnë një element të vetëm. Ky element i koordinuar funksionon tamam siç mund të kishte funksionuar edhe i vetëm, si: subjekt, objekt, objekt i një parafjale në një fjali. Për shembull, *[Dashuria] dhe [imajinata] janë iluzione*, asnjëra nga gjymtyrët nuk është koka e as e varura, të dy sintagmat funksionalisht i përgjigjen një sintagme emërore (NP), por nuk e kanë një strukturë të saj, prandaj struktura që krijojnë këto dy sintagma quhet NP e bashkërenditur (NP coordination). Në këtë rast, *[Dashuria] dhe [imajinata]* kanë të njëjtin kategori gramatikore, megjithatë sipas studimeve të Huddleston et al. (2002: 1276), mund të bashkërenditen edhe struktura të sintagmave që nuk i përkasin të njëjtës

kategori gramatikore, për shembull, *E ndjekja pa u ndalur* [për tri ditë] e [tri net], kemi dy sintagma të kategorisë së ndryshme, përkatësisht një koordinim të një sintagme parafjlore (PP) dhe të një sintagme emërore (NP). Sipas tyre, koordinatë quhen struktura e elementeve me status të barabartë sintaksor e që zakonisht lidhet me një koordinator (lidhëz), koordinatori, pra, është mjeti, për shembull, *Ai mund të takojë* [këtë pasdite] ose [të martën]. Të dyja koordinohen nëpërmjet koordinatorit ose. Sipas Huddleston et al. (ibid. 1274), arsyeja kryesore për ta shpjeguar barazimin e koordinatave është se secila prej tyre mund të qëndrojë më vete pa e prishur strukturën dhe të këmbehen pa shkaktuar efekte në strukturë ose kuptim, për shembull, *Ai mund të takojë ty të martën ose këtë pasdite*.

1.2. Metodologjia dhe qëllimi i punimit

Në këtë punim nëpërmjet zbatimit të analizës në përbërës të drejtpërdrejtë është synuar të trajtohet mënyra se si shfaqen dhe në ç' formë shfaqen strukturat e bashkërenditura të sintagmave, te skenari filmik *Zoti i unazave*. Ky korpus është përzgjedhur me qëllim, pasi filmi është produkt verbal, i shkruar dhe vizual, të gjitha përfundimet mbështeten te konteksti dhe këndvështrimi i folësit, në bazë të të cilave ai i ndërton sintagmat, pra zgjedh përbërësit. Vizualiteti i filmit është një mjet që ua mundëson edhe folësve edhe dëgjuesve njëkohësisht mbështetjen te shprehjet e fytyrës dhe gjestet. Këto gjurmë vizuale mbështesin mesazhin verbal dhe sigurojnë një fokus të vëmendjes. Me ç'rast, roli i kontekstit supozohet të ketë ndikim në përzgjedhjen ose strukturën e këtij koordinimi.

2. Analiza e sintagmave të bashkërenditura në skenarin e filmit *Zoti i unazave*

2.1. Përbërja e koordinatave

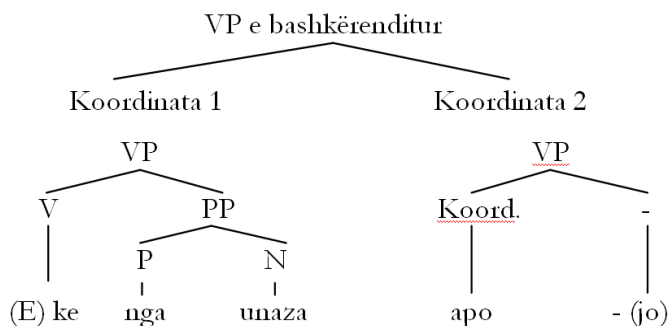
Skenari është zgjedhur me qëllim që të vështrojmë renditjen e sintagmave në gjuhën e folur, duke e ditur se gjuha e folur zhvillohet krejtësisht si komunikim spontan dhe i lidhur me një kontekst të caktuar. Ndërprerjet, belbëzimet, pauzat, elipsat, fjali të paplota, përsëritje, mbushës të prefabrikuar etj janë karakteristika të gjuhës së folur (Rugova, Sejdiu-Rugova 2015: 46). Edhe pse nuk është puro e folur, pasi është gjuhë e shkruar që interpretohet nga personazhi, por kur rikthehet në të folur mund të ndodhin fenomenet e lartpërmendura.

Në bazë të rezultateve të nxjerra nëpërmjet analizës mund të shprehem, se:

1. Sintagmat e bashkërenditura verbale në këtë artikull dallohen me karakterizimin e elipsës dhe të zëvendësimit, 80% prej tyre i përmbajnë

këto dukuri. Dukuria e elipsës kryesisht shfaqet pas koordinatorit, për shembull, Shumë gjëra *s'i kishte paramenduar të ndodhnin*, (Sem)... por *ndodhën*. Në këtë shembull, te koordinata e parë janë të dhëna të gjitha elementet që e përbëjnë një VP, ndërsa te koordinata e dytë nuk shprehet një element (plotës i foljes drejtuese) për ta formuar VP-ën tjetër, ai nënkuptohet nga folja e cila i referohet përemrit ato.

Po ashtu, zëvendësimi i koordinatës së dytë te ky lloj i bashkërenditjes del me pjesëz, pa elemente të tjera: *Dikur ke qenë si hobiët, apo jo... Smigol?*

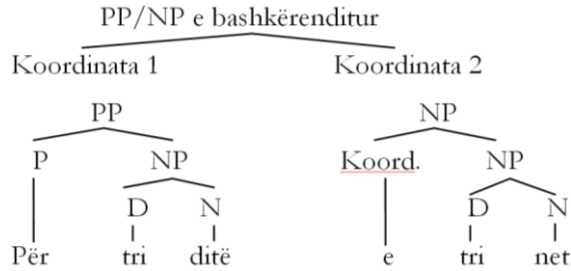


Siç dihet gjuha e folur është e kapluar nga zëvendësimet të cilat i bën folësi për arsye të ndryshme, koordinata e parë VP (koordinata boshe), në këtë shembull mund të zgjerohet me një koordinatë të dytë e cila ka koordinator, por strukturë të VP-ës jo, ajo është zëvendësuar me pjesëzën jo. Kuptimisht pjesëza *jo* e shpreh një VP e cila së bashku me VP-ën e koordinatës së parë e krijojnë strukturën verbale të koordinaur (VP coordination).

Dukuria e bashkërenditjes së sintagmave të ndryshme në skenar, kryesisht, shfaqet për ta shmangur përsëritjen e njësive të njëjta që e kryejnë të njëjtin funksion në përbërjen e sintagmës. Për këtë arsye, ky tekst karakterizohet edhe me dukurinë e zëvendësimit të konstituentëve, që zakonisht ndodh për të mos e thënë koordinatën e dytë për shembull: *E ke nga unaza, apo jo?*

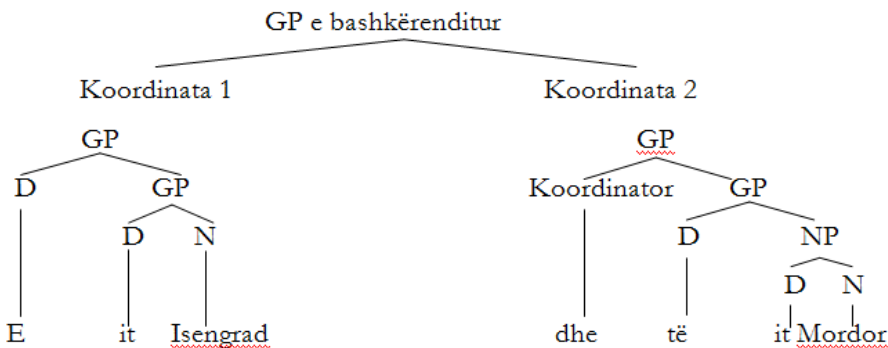
2. Artikulli i skenarit, ndryshe nga rezultatet e nxjerra në zhanrin gazearesk nuk dallon për heterogjenitetin e llojeve të bashkërenditjes. Ky tekst nuk toleron një koordinim më të madh të llojeve të ndryshme të sintagmave: te skenari kemi hasur këtë lloj bashkërenditjeje PP/NP: *E mora rrugën për në Mordor dhe Smigoli*; sintagmë parafjalore + sintagmë emërore. Kjo bie ndesh me konkluzionin e Dhimes (2005), sipas të cilit, strukturën e sintagmave të bashkërenditura, e formojnë vetëm ato sintagma që kanë të njëjtat kategori

sintaksore. Pra, siç duket del të jetë funksioni sintaksor vendimtar për bashkërenditjen e tyre.



Disa tipare të tjera të strukturave të koordinuara në skenar:

- Të sintagmat verbale që i kemi analizuar në tri zhanret dukuria e elipsës kryesisht shfaqet pas koordinatorit. Po ashtu, zëvendësimi i koordinatës së dytë të ky lloji i bashkërenditjes del me pjesëz në koordinatën e dytë pa elemente të tjera: *Kështu të quanin dikur, apo jo?*
- Sintagmat emërore në skenar përmbajnë në përbërjen e tyre grupe nominale: *I biri i Gloinit, Legolasi i mbretërisë së Pyllit.*
- Pjesëza mohuese *jo* që semantikisht shkon me foljen, strukturalisht del pranë sintagmës në koordinatën e dytë dhe pas koordinatorit, për shembull, *Theodeni e jo Aragorni ishte mbret i Rohanit.*
- Elementi që përcaktohet nga sintagmat gjenitivale nuk përsëritet në koordinatën e dytë por mbetet si njësi eliptike, për shembull, *Pyjet e Takboros dhe të Buklandit.*
- Sintagmat gjenetivale (GP coordination) të bashkërenditura gjithmonë shfaqen si përcaktorë të një sintagme tjetër, në shembullin: *Për t'u matur me ushtritë e Isengardit dhe të Mordorit.*



Koordinata e parë e *Isengradit* e përcakton sintagmën parafjalore *me ushtritë*, njëjtë edhe koordinata e dytë. Shihet se të dyja sintagmat kanë elemente të barabarta. Dallimi ndërmjet nyjave *e* dhe *të* është se *nyja* e parë varet drejtpërdrejt nga emri në kallëzore, ndërsa e dyta *të* tërthorazi pasi gjendet pas koordinatorit *dhe*. Pas tij, nënkuptohet përemri *ato*, prandaj *nyja të* është pasojë e këtij ndikimi.

- Përsëritja e konstituentëve është një karakteristikë tjetër që e dallon këtë tekst. Kjo përsëritje ndodh te elementet me funksion të njëjtë duke shkaktuar ndryshime në strukturë, por jo në semantikë, për shembull: *Bukë e këndshme e Lembasve dhe, po ashtu, edhe më bukë të Lembasve*.

Ky shembull përfshin një sintagmë nominale të bashkërenditura (NP coordination). Duke u bazuar në llojin e ndërtimit, mund të themi se kemi të bëjmë me bashkërenditje sindetike, për arsye se shenjohe lidhja e tyre nëpërmjet koordinatoreve (lidhëzave). Në mes të dy koordinatave janë të pranishëm tre koordinatore dhe, po ashtu, edhe, të cilët në këtë strukturë janë *pasojë* e kontekstit pasi folësi numëron ushqimin. Pra, paraqitja e tre koordinatoreve është pasojë e gjuhës së folur dhe e kontekstit.

3. Përfundimi

- Rezultatet e këtij hulumtimi tregojnë se strukturat e koordinuara të njësive më të vogla realizohen përmes bashkërenditjes së njësive jo vetëm me kategori të njëjta sintaksore, por edhe me funksion të njëjtë sintaksor, për shembull, *E mora rrugën për në Mordor dhe Smigoli*. Në rastet kur kategoritë lineare e përjashtojnë njëra-tjetrën kemi të bëjmë me një strukturë sintaksisht jogramatikore.
- Po ashtu, ky hulumtim tregon se koordinatat në disa raste strukturalisht nuk janë paralele, por semantikisht po. Këto janë rastet kur në strukturë janë të pranishme dukuritë e elipsës dhe të zëvendësimit. Këto na e argumentojnë ndikimin e kontekstit në strukturën e tyre.

Bibliografia

Agalliu, Fatmir – Angoni, Engjëll – Demiraj, Shaban – Dhrimo, Ali – Hysa, Enver – Lafe, Emil – Likaj, Ethem (2002). *Gramatika e gjuhës së sotme shqipe I*. ASHAsH. Tiranë.

Cipo, Kristo (1952). *Sintaksa*. Insituti i Shkencave. Tiranë.

- Çeliku, Mehmet – Domi, Mahir – Floqi, Spiro – Manasku, Seit – Përnaska, Remzi – Prifti, Stefan – Totoni, Menella (2002). *Gramatika e gjuhës shqipe II*. ASHAsH. Tiranë.
- Çeliku, Mehmet (2012). *Sintaksë e gjuhës shqipe*. Iliar. Tiranë.
- Domi, Mahir (1970). *Sintaksa e gjuhës shqipe*. Universiteti i Prishtinës. Prishtinë.
- Dhima, Thoma (2005). *Gjuha shqipe, sintaksa*. Shblu. Tiranë.
- Huddleston, R. Pullum, G. K. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*, Cambridge University Press.
- Huddleston, R. Pullum, G. K. (2005). *A student's introduction to English Grammar*. Cambridge University Press.
- Huddleston, Rodney (1984). *Introduction to the Grammar of English*. Cambridge University Press.
- Koleci, Flora – Turano Guiseppina (2011). *Hyrje në sintaksën gjenerative të shqipes*. Shblu. Tiranë.
- Memushaj, Rami (2014). *Hyrje në gjuhësi*. Toena, Tiranë.
- Memushaj, Rami. (2002). *Gjuhësia Gjenerative*. Tiranë
- Peterson, Peter (1998). *On the boundaries of syntax: non-syntagmatic relations*. In Collins, P. & Lee, D. (eds) *The Clause in English*. Berlin: John Benjamins.
- Peterson, Peter (2004). *Non-restrictive relatives and other non-syntagmatic relations in a lexical-functional framework*. Miriam Butt and Tracy Holloway King (eds). *Proceedings of the LFG04 Conference*. University of Canterbury
- Prifti, Stefan (1971). *Sintaksa e gjuhës shqipe*. Universiteti i Prishtinës. Prishtinë.
- Progov, Liljana (1998). *Structure for coordination*. *Glott International*, Volume 3, Issue 7, September.
- Quirk, R. Greenbaum, S. Leech, G. and Svartvik, J. (1985) *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London.
- Rugova B, Sejdiu L (2015). *Hyrje në gramatikën e tekstit të gjuhës shqipe*. Trembelat. Prishtinë.
- Rugova Bardh (2009). *Gjuha e gazetave*. Koha. Prishtinë.
- Rugova, Lindita (2004). *Periudha me nënrenditje në gramatikën shqipe në gjysmën e parë të shekullit XX*. Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 23/1. Universiteti i Prishtinës (437-441). Prishtinë.
- Rugova, Lindita (2006). *Sintagmat sintaksore të shqipes*. Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 25/1. Universiteti i Prishtinës (421-427). Prishtinë.

- Rugova, Lindita (2007). *Koncepti i fjalisë në gramatikën e tekstit*. Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 26/1. Universiteti i Prishtinës (171-179). Prishtinë.
- Rugova, Lindita (2009). *Sintaksa e shqipes krahas teorive bashkëkohore gramatikore*. Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 26/1. Universiteti i Prishtinës (117-125). Prishtinë.
- Rrota, Justin (1942). *Sintaksi i shqipes*. Gjergj Fishta. Shkodër.
- Saussure, Ferdinand (2002). *Kursi i gjuhësisë së përgjithshme*. Dituria, Tiranë.
- Zhang, Nina (2009). *Coordination in syntax*. Cambridge University Press.

Qëndresa JAKUPI

THE COORDINATION OF THE SMALLER UNITS THAN PHRASE

Abstract

It has been proved that the grammar of the Albanian can be described in terms of the structure of syntagm, we intend to treat the connection of syntax constituents (syntagms) in the paratactic plane in The Lord of the Rings film script. Generally speaking, it is well known the fact that syntactic units within a particular phrase can be related to one another in two ways: syntagmatically or non-syntagmatically. The syntagmatic relationships include the links of two or more elements to form a single grammatical construction. These syntagmatic relationships involve two types of links: paratactic and hypotactic. The paratactic term is defined to mean each element has equal status in the phrase and no element depends on the other element (Peterson 1998, 2004). Hence, the paratactic is the syntagmatic relationship that involves the type of coordination. Coordination in comparison to subordination links components smaller than phrases, such as syntagms and words. On the other hand, subordination does not create links between two limbs smaller than the phrase (Huddleston et al. 2002). In addition, in this paper by using the immediate constituent analysis (ICA), we intend to explore the coordination of units smaller than the phrase, so, the coordination of the syntagms, the way and the type of coordination, the constraints appearing in their rankings, and the ratio of the components within the syntagms. The coordination is formed only by those syntagms that have the same syntactic categories (Dhima 2005), but according to Huddleston et al. (2002: 1276), syntactic structures that do not belong to the same grammatical category can also be coordinated. This

corpus (film script *The Lord of the Rings*) has been deliberately selected, as the film is a verbal, written and visual product, all conclusions rely on the speaker's context and viewpoint, on the basis of which he constructs the syntagms, so selects the constituents.

Keywords: coordination, syntagm, the immediate constituent analysis, coordinated structure, *The Lord of the Rings* film.

Tanja TRAJKOVIĆ

FRAZODIDAKTIKA NË MËSIMDHËNIEN E GJUHËS SHQIPE NË FAKULTETIN E FILOLOGJISË SË BEOGRADIT

Duke u nisur nga qëndrimi i Buslajevit „që në gjuhë pasqyrohet tërë jeta popullore e që ajo na vjen si thesari i jetës sonë të kaluar“, mund të thuhet se frazeologjia është ambient gjuhësor i cili përfshin format kalimtare e thënies popullore, panoramën kulturore të një populli, trashëgiminë e tij shpirtërore, shumë anët e jetës së njeriut dhe përvojën e tij jetësore. Ehoja e mjeteve të saj dëgjohet sot në frazeologjinë të gjuhës letrare serbe dhe shqipe. Rrënjë historike, vlera kulturore-historike të gjuhëve gjeografikisht të afërta, përvoja universale njerëzore e folësve të tyre, motivuan autoren në analizën e materialeve mësimdhënëse (doracakë, libra mësimi etj.), ky qëllim kryesor është përvetësimi i drejtë i minimumit e maksimumit frazeologjik, zhvillimi i kompetencës frazeologjike, zbulimi i logjikës, natyrës dhe karakterit frazeologjik që mundëson një komunikim të suksesshëm midis përfaqësuesve të dy kulturave. Në këtë mënyrë është treguar edhe dimension esktrajgjuhësor të materialit, meqë me përmbajtjen e tij, pasurinë e temave dhe motiveve zbulon kulturë shpirtërore të traditave të ndryshme, habitus të shoqërisë, modelet e të menduarit dhe shprehjes kulturore dhe gjuhësore.

Fjalë çelëse: mësimdhënia, frazeologjia, gjuha serbe, gjuha shqipe, materiale

I. Hyrje

Është fatkeqësi e vërtetë se kaq shumë pedagogë sapo bëhet fjalë për mësimdhënien e gjuhës, menjëherë mendojnë për rregulla gramatikore e në këtë mënyrë fundin e vënë në fillim (Lorenz Kellner, pedagog katolik gjerman në Durbaba 2011: 162).

Është e saktë se frazeologjia nuk është (as nuk mund) të jetë mënyrë parësore e të mësuarit dhe përvetësimit të çdo gjuhe bashkë me leksikun e saj, duke marrë parasysh faktin se për të kuptuarin e saj të drejtë i cili është kushtëzuar me strukturën e saj të veçantë, është e nevojshme njohja e mirë e strukturës morfosintaksore dhe leksikore të gjuhës që mësohet. Këtë ka nënvizuar Ellis në punimin e tij, duke theksuar posaçërisht se si frazeologjia lidh fjalë, gramatikë, semantikë si përdorim shoqëror të

gjuhës, kështu që hulumtime e studime në ato fusha sigurojnë hulumtimin e saj të mëtejshëm. Mirëpo, zhvillimi i kompetencës frazeologjike të të huajt nuk nënkupton vetëm përvetësim të thjeshtë të kuptimeve semantike të njësive frazeologjike, por edhe aftësi të të kuptuarit të një këndvështrimi të veçantë, abstrakt e më të madh të botës por edhe të njeriut në të. Çdo gjuhë është pjesë përbërëse e praktikës kulturore e sjelljes gjuhësore të një populli ku frazeologjia zë një vend të veçantë, meqë brenda fondit gjithpërfshirës të njësive të ruajtura frazeologjike-leksikore mund të shihen edhe atavizma kulturorë-qytetëruesë (Ellis në Mutavdžić, Kampouris 2016: 293). Meqë frazeologjizma janë pjesë përbërëse e çdo gjuhe, ekziston nevojë të justifikuar metodologjike e pedagogjike që të përfshihen në proces të gjuhës së huaj, meqë zotërim i drejtë i frazeologjisë konsiderohet si nivel më i lartë i kompetencës leksikologjike e gjuhësore. Duke vështruar nga ana e teorisë, qëllim ideal i mësimdhënies së frazeologjisë është që të afrohen studentët e gjuhëve të huaja sa më shumë kompetencës frazeologjike të shqipfolësve, por a do të realizohet kjo varet nga numri i madh i faktorëve të ndryshëm në të cilët nuk mund të ndikohet (shpejtësi të përvetësimit të frazeologjisë, aftësi të kujtimit të tyre, përdorim në komunikim gojor a shkrimor etj). Studentët e filologjive të huaja gjithsesi duhet të jenë përkrahur të mësojnë kuptimin e frazeologjizmave dhe përdorimin e tyre, duke marrë parasysh faktin se përdorim adekuat e të shkatët të frazeologjizmave konsiderohet si një nga karakteristikat e shqipfolësve mesatarisht të arsimuar (Mutavdžić, Kampouris 2016: 294). Mbi nevojë për përfshirje të frazeologjisë në proces mësimdhënës të gjuhëve të huaja është folur në Kongresin e Tretë të Euraleksit, të mbajtur në Budapest në vitin 1988. Atëherë është theksuar se frazeologjia, pranë faktit që konsiderohet për disiplinë relativisht e re, mund të përmirësojë në masë të madhe ndërtimin e formimin e kompetencave gjuhësore në gjuhë të huaj, meqë ajo ka (kushtimisht thënë) të gjitha predispozicionet për këtë – jo vetëm që brenda saj përvetësohet e kontrollohet leksiku por edhe zgjerohet e thellohet dija adekuate nga kultura e përgjithshme e një populli. Për këtë arsye, Fedesh kishte të drejtë kur tha se frazeologjizma janë thelbi i kujtimit kulturor të një bashkie gjuhësore ku tregohet dija kolektive e nga ajo edhe këndvështrim gjuhësor të botës (Foldes në Mutavdžić, Kampouris 2016: 294).

II. Lëndë, qëllim e metodologji e punimit

Në fjalë si edhe në pemë e në gjithçka që është e gjallë rrjedh një lëng jetësor i padukshëm dhe ai është si ndonjë diell mëngjesi që i lëviz, u jep formë, ngjyrë, fuqi e shprehje. Ndërkohë që një njeri me kujdes shënon e ndjek apo shfrytëzon me më shumë a më pak sukses ato veçanti të lojës së

pandryshueshme dhe të pakuptueshme. Në këtë mënyrë fjalët jetojnë jetë të dyfishtë: edhe për veten, edhe si shenja brenda mendimit njerëzor që kërkon shprehjen e vet. - Ivo Andrić

Duke u nisur nga qëndrimi i Buslajevit „që në gjuhë pasqyrohet tërë jeta popullore e që ajo na vjen si thesari i jetës sonë të kaluar“, mund të thuhet se frazeologjia është një ambient gjuhësor në të cilin shihen forma kalimtare të thënies popullore por edhe lloji i të shprehurit shpirtëror me ngjyrim të qartë stilistikor bashkë me panoramën kulturore të një populli, trashëgiminë e tij shpirtërore, shumë anët e jetës së njeriut dhe përvojën e tij jetësore. Ehoja e mjeteve të saj gjuhësore dëgjohet edhe sot në frazeologjinë aktuale të gjuhës së sotme serbe dhe shqipe. Rrënjë historike, historia konceptuale, vlera kulturore-historike të këtyre gjuhëve gjeografikisht të afërta, përvoja universale njerëzore e folësve të tyre, zhvillim letrar e kulturor të këtyre popujve, ngjashmëri në mentalitet dhe motivim semantik kanë motivuar autoren në analizën e materialeve mësimdhënëse (doracakë, libra mësimi etj.) bashkë me një hulumtim të vogël i cili përfshin studentët e Degës së Gjuhës, Kulturës e Letërsisë Shqiptare (përveç atyre të vitit të parë meqë janë fillestarë absolutë) të vitit të dytë (përkatësisht ata që kanë njohje më shumë se elementare të gjuhës), të tretë (ata që përdorin gjuhë në mënyrë të kompletuar) e të katërt në Fakultetin e Filologjisë së Beogradit (ata që përdorin gjuhë në mënyrë të pavarur) ku sipas ushtrimeve të zgjedhura autorja mund të përkufizojë nivelin e tyre të tanishëm të kompetencës frazeologjike. Në këtë mënyrë qëllim kryesor është përvetësimi i drejtë i minimumit, përkatësisht, maksimumit frazeologjik, zbulimi i logjikës, natyrës dhe karakterit frazeologjik në njësitë e shënuara me grupin e vogël apo të madh të dallimeve që mundëson një komunikim të suksesshëm midis përfaqësuesve të dy kulturave. Rezultati i punës nuk është vetëm përmirësimi i frazodidaktikës në mësimdhëniën e gjuhës shqipe në ambient serb por edhe konstatimi i lidhjes së ngushtë të frazeologjive. Në këtë mënyrë është treguar edhe dimension jashtëgjuhësor të materialit, duke qenë se ai mund të shërbejë si material gjuhësor-kulturor dhe shoqëror meqë me përmbajtjen e tij, pasurinë e temave dhe motiveve zbulon rrjedha qytetëruese, kulturë shpirtërore të traditave të ndryshme, habitus të shoqërisë, modelet e të menduarit dhe shprehjes kulturore dhe gjuhësore.

III. Analiza e hulumtimit dhe materialeve mësimdhënëse

Ajo që një ditë do të kryejmë me lehtësi, së pari duhet të mësojmë me këmbëngulësi (Samuel Johnson në Durbaba 2011: 229).

Mësimdhënësit e gjuhëve të huaja nuk përfshijnë frazeologjinë në mësim me shumë kënaqësi e kjo është për dy arsye:

- a) të mësuarin e frazeologjisë nënkupton angazhim aktiv të mësimeve, që do të thotë se duhet të udhëheqë e të drejtojë këtë tip të mësimit me aftësi e për të duhet të jetë shumë i / e përgatitur;
- b) gabime në përkthim të frazeologjisë së gjuhës së huaj janë gjithmonë të mundshme e deri në një farë shkalle edhe të pritura, meqë pa marrë parasysh përvojë që mësimeve ka, mundësi të vijë deri shpjegim a kuptim të gabuar konotativ është reale dhe e pashmangshme (Mutavdžić, Kampouris 2016: 301).

Gjithsesi, kjo nuk do të thotë se frazeologjia duhet të shmanget në procesin mësimeve të gjuhës së huaj, përkundrazi, naviguesi i mësimit (pedagog) ka liri akademike në fushë të punës mësimeve të zgjedhë model efikas në kontekst të caktuar, që do të thotë se me ndjenjë të zhvilluar të përgjegjësisë ndaj disiplinës me të cilën merret, me aftësinë e tij të afrimit të përmbajtjeve gjuhësore studentëve, shkatësinë e të shpjeguarit, organizimin e mësimit, mund të bëjë nga mësime një kurs cilësor gjuhësor ku me aktivitete të përzgjedhura studentë do të jenë të aftë për zotërim gojor e shkrimor të gjuhës në nivel të lartë. Për të guxuar të analizojë frazodidaktikën në mësimeve e gjuhës shqipe si aktivitet sistemor dhe të përkufizuar qartë, autorja ishte e pranishme në disa mësime për të parë menaxhimin e procesit të të mësuarit e për të dhënë mundësitë më pas studentëve të interpretojnë dijenitë e tyre frazeologjike me shkrim e shtjellim. Në këtë kontekst nuk mund të mos vërhen komponente përmbajtëse-metodologjike e përdorim të sërë parametrash në frazodidaktikën e shqipes, e cila për qëllim ka që përfaqësuesi i një kolektivitetit gjuhësor të posedojë një inventar të mjeteve frazeologjike të caktuara. Duke mos analizuar hollësisht të gjitha teorirat e faktorët e lidhur ngushtë në mësimeve e gjuhës shqipe, por vetëm ata që janë të rëndësishëm për të parë rezultatet e praktikës deritanishme në aksion mësimeve, disa prej këtyre komponenteve të strategjive, metodave, programeve mësimeve e tipave të mësimit janë: kombinimi i metodave gramatikore-përkthyes, eklektike, komunikuese dhe metodave alternative (*superlearning, community language learning, natyral approach dhe face-to face tandem*). Sa i përket orientimit humanist është vërejtur se sjellje e drejtë komunikuese zhvillohet kur me dozim të drejtë të përmbajtjes gjuhësore, qarkullim të lirë të shenjave të huaja dhe llojin kompleks të përgjegjësisë së pedagogut i cili është i vetëdijshëm që profili i ri i pedagogëve nënkupton kompetenca sociale, interkulturale, pedagogjike, didaktike-metodologjike dhe moderatore, të zhvilluara në masë të barabartë, përkrahin studentë që përdorin kapital të përgjithshëm të tyre për të zbuluar veten, potencialet e resurset e veta, e për të zhvilluar aparaturë komplekse emocionale-intelektuale të tyre. Dy pika të tjera të rëndësishme në sërë mësimeve janë tipi i mësimit e forma sociale të punës

ku dominojnë kombinime të tipave “prezantuesë, informuesë, shpjeguesë, treguesë, riprodhuesë, korrigjuesë, verifikuesë, kërkuesë, kreativë,” (Prodanović, Ničković në Krajišnik 2016: 12) kurse forma sociale të punës, të cilat nënkuptojnë interaksion të shumfishtë në procesin mësimdhënës janë mësimdhënia frontale, në grup, punë individuale, punë partnerësh e punë projekti. Duke marrë parasysh këto karakteristikat është bërë hulumtim i aftësisë frazeologjike, i cili përshtatet programit të tanishëm, instrumenteve të pedagogut dhe nivelit të dijes së vetë studentëve. Qëllimi i parë i hulumtimit¹ është që të zbulojë nëpër katër ushtrime të thjeshta sa studentë mund të njohin frazeologjizma në ndonjë kontekst (në këtë rast në fjalitë e veprave letrare dhe të komunikimit të përgjithshëm), pa kontekst, të shkruajnë vetë frazeologjizma që dinë dhe cila materiale përdorin për të zhvilluar kompetencën e tyre frazeologjike. Sipas vlerësimit dhe analizës së përgjigjeve të tyre (ku me **bold** janë të shënuara përgjigje të sakta, ato të nënvizuara janë të pasakta, kurse ato përgjigje me viza bosh do të thotë se studentë nuk kanë dhënë asnjë përgjigje, e ato *me italics* janë përgjigje të sakta, të dhëna nga vetë autorja), pa llogaritur përqindje për secilin vit, mund të arrihet në pëfundim vijues: ata të vitit të dytë pavarësisht gabimeve, kanë treguar potencial e bazë të mirë për të vazhduar me përvetësim të njërive të shënuara me grupin e vogël të dallimeve me gjuhën serbe, që akoma nuk përdorin të gjithë libra mësimi, fjalorë, doracakë që janë të parashikuar për përdorim në nivelin e tyre dhe që u nevojiten domosdoshmërisht ndihmë e përkrahje e rregullt në zhvillim të tyre profesional. Ata të vitit të tretë e të vitit të katërt nuk kanë treguar njohuri frazeologjike të dëshiruar dhe të duhur, pasi që kanë dhënë përgjigje të sakta tek ata frazeologjizma që kanë përputhje të plotë semantike e kuptimore, që nuk kanë ditur të shkruajnë asnjë frazeologjizëm që njohin, apo kanë dhënë mezi dy barasvlerës të saktë të tyre, nuk kanë shënuar asnjë libër mësimi, doracak a material sikur ata nuk janë ndjekës i mirë i procesit të të mësuarit dhe kanë shkruar që përdorin Fjalorin e Frang Bardhit, Gramatikën e Shqipes dhe Drejtshkrimin e Shqipes, ku dihet se përveç fjalorit të përmendur i cili përmban njësi në forma dialektore, këta dy libra nuk janë material adekuat për t’i mësuar. Pavarësisht se Robert Lado mendon që kodifikim më të kompletuar të përbërjeve të strukturës gjuhësore të një kulture do të paraqiste një fjalor a përmbledhje e fjalëve, shprehjeve, idiomave, emrave të heronjve, legjendave e rrëfimeve të përhapura, veprimeve guximtare, besimeve e kështu me radhë (Šafran 2006: 772), autorja ka bërë analizë të frazeologjizmave në të gjithë doracakë metodologjikë², kurse materiale të mbyllura të tipit tradicional (libra, video e audio

¹ Për ta parë hulumtimin, shih appendix;

² SHQIP. AL (të mësojmë gjuhën shqipe), Libri i ushtrimeve B1, SHQIP. AL (të mësojmë gjuhën shqipe), Libri i mësimeve B1 (156) njësi; SHQIP. AL (të mësojmë gjuhën shqipe), Libri

materiale, CD), forma kalimtare të tipit të gjysëm të mbyllur (kompjuter a laborator i gjuhësore e kompjuterizuar për punim individual apo punim në grup) e tip modular, i hapur – (material nga interneti me burime të pasura të informacioneve ku kombinohen dijeni nga kultura, historia, qytetërimi, tregohet diversitet, realitet, material me karakter modern që më tej mund të përpunohet (Vučo 154-156)) janë të përjashtuar meqë shumica prej këtyre llojeve nuk përdorin në mësimdhënien e shqipes. Në këta doracakë metodogjikë e libra mësimi ku më pak e ku më shumë mund të shihet strukturë kompakte, koordinuar dhe koherente, tërë sistem, kornizë për gjuhë të huaja, tekste që paraqesin situatë kontradiktore, të papritura që kërkon lexim të shumëfishtë; kanë disa këndvështrime të cilat u përkasin realitetit të njëjtë shoqëror që shkakton mospërputhje të qëndrimeve të autorit, lexuesit e personazhit në tekst; kanë shenja gjuhësore me të cilat vlerësohet apo nënvlerësohet sjellje të grupeve të çaktuara etnike a sociale (që gjithashtu shkakton reaksion); drejtojnë vëmendje në përdorim të lëndëve (subjekteve, objekteve) kulturore e jo vetëm në ato të qëlluara (Šotra Katunarić 2001: 117), që do të thotë se nuk janë lënë anash vlera kulturore të kontekstit të synuar, pranimi i instrumenteve dhe perspektivave të ndryshme dhe asimilim të ndërtimit të pasur e të përbërë frazeologjik që mundëson studentëve zhvillim profesional e më efikas në procesin mësimor modern. Ndonëse Këshilli i Evropës në vitin 2003 hartoi Kornizë të Përbashkët Evropiane të Rëfimit për Gjuhë, bashkë me Udhëzim për Përparim të Politikës së Mësimdhënies së Gjuhës në Evropë dhe për Njohje të Realitetit Shoqëror ku gjuha mësohet, këto dokumente të analizuara të viteve ‘97 dhe ‘89 tregojnë se falë pjekurisë së autorëve, përzgjedhjes së temave, hapjes dhe vetëdijes që në vitet ‘60 të shekullit XX Komiteti Amerikan për Gjuhë dhe Kulturë përfaqësonte këto tri qëndrime:

- gjuhë është pjesë e kulturës e duhet t’i afrohet në të njëjtën mënyrë si edhe kulturës;
- gjuha është e rëndësishme për kulturë, kështu që, nëse nevojitet, mësimdhënësi i gjuhës mund të jetë edhe ai i kulturës;
- gjuhë vetë është lënda e qëndrimeve dhe besimeve të kushtëzuara kulturologjikisht të cilat nuk mund të lihen pas dore në mësimdhënien e gjuhës (Šafranj 2006: 772).

Kjo do të thotë se tema të çaktuara kanë gjetur vendin e vet në mësimdhënien e hartimin e librave dhe materialeve të tjera arsimore dhe që ekzistonte qëllim i

i ushtrimeve B2. SHQIP. AL (të mësojmë gjuhën shqipe), Libri i mësimave B2 (125 njësi); Mësojmë gjuhën shqipe, Metodë për mësimin e gjuhës shqipe nga të huajt (80) njësi; Албански језик (123 njësi), Gjuha Letrare Shqipe. Libër mësimi (60 njësi); Discovering Albanian I textbook. Discovering Albanian I workbook (85 njësi);

përgjithshëm i mësimdhënies për çdo vit, ku nxënësit paten mundësi të bëjnë vetë kornizë për të kuptuar tekste ushtrime, aktivitete dhe për të koduar të gjitha mesazhet në rrafsh kulturor e rrafsh gjuhësor. Në lidhje me këtë, tregimi i vlerave të gjuhës dhe kulturës së huaj është shumë i rëndësishëm për frazeologjinë, pasi që ajo ka rol ndërmjetës në tregim të numrit të caktuar të fenomenave jashtëgjuhësorë siç janë: jetë e përditshme, kushte të jetës, marrëdhënie njerëzore, gjuha e trupit, sistemi i vlerave dhe i besimeve, konvencione shoqërore, përvetësim të karakteristikave nga grupet fqinje, kultura e gjinive, kultura profesionale, rajonale, kulture religjioni, kulture brezash, të kuptuarin e botës nga ku vijmë e ku po shkojmë etj.

Frazeologjia e çdo gjuhe evropiane, si mënyrë e të folurit metaforik, edhe pranë ngjashmërive të shumta të cilat shihen në gjuhë të tjera, është krejt e veçantë madje edhe specifike në forma të veçanta. Për këtë arsye, domosdoshmëria baze në proces mësimdhënës pranë studimit të gjuhës së huaj është që të afrohet frazeologjia studentëve e të shpjegohet në mënyrë sa më adekuate. Një nga qasjet e mundshme do të ishte, pranë kontrastive e konfrontative, e cila mundëson konfrontim drejtpërdrejt të dy a më shumë gjuhëve me qëllim të të kuptuarit më të lehtë të parimit të formimit të frazeologjizmave në gjuhë që mësohet, por edhe të analizës së anës semantike si përdorim konkret të frazeologjizmave brenda diskursit. Gjatë mësimdhënies së gjuhës së huaj, është e nevojshme të kemi ndër mend 4 kritere kryesore vijuese:

- 1) qëndrueshmërinë e përdorimit të tyre në diskurs
- 2) ndarjen e tyre strukturale brenda deklaratës
- 3) shumëllojshmëri të kuptimit të tyre
- 4) veçori të formimit (ndërtimit) të tyre (Mutavdžić, Kampouris 2016: 299).

Për këtë arsye përvetësim të frazeologjizmave në kohë gjatë mësimdhënies së çdo gjuhe të huaj mundëson studentëve:

- të kuptuarin më të mirë të strukture gramatikore e sintaksore të gjuhës amëtare por edhe të gjuhës së huaj;
- të mësuarin më të lehtë të leksikut bazë;
- zgjerimin e dijenive nga leksikologjia;
- të lidhurin e leksikologjisë, frazeologjisë e pjesëve të tjera të gramatikës së gjuhës;
- pasurim të fjalorit individual;
- zhvillimin e mendimit abstrakt;
- të kuptuarin më të lehtë të përdorimit e kuptimit të frazeologjizmave;
- përdorimin e frazeologjizmave gjatë produksionit vetjak shkrimor e gojor (Mutavdžić, Kampouris 2016: 307).

IV. Përfundim

Kush nuk mëson sot asgjë të re, do të jetë – pavarësisht nga arsimi i tij i djeshëm – nesër analfabet (Wilby Meurer, publicist gjerman-kanadez në Durbaba 2011: 2019).

Duke qenë se në punim përqendruam në dokumente baze mësimore, mjete pedagogjike e metodologjike e në arritje individuale të studentëve në frazeologji, përfundime dhe instruksione të përshtashme për frazodidaktikën e gjuhës shqipe dhe përmirësim të saj në kushte joideale do të ishin: zgjerimi i stafit akademik, më shumë mësim me dy lloje të mësimdhënies: *Cognitive Academic Language Proficiency* - aftësi kognitive akademike gjuhësore (krahasim i përbërë dhe i zhvilluar me nivel të lartë kognitiv që u referohet nocioneve abstrakte të cilat janë karakteristike për disiplina të veçanta gjuhësore siç është frazeologjia (ekspert kandez Jim Cummins në Serragiotto 2003: 5) dhe *Content and Language Integrated Learning (CLIL)*, përparësitë e së cilës shihen në autencitet të të mësuarit i cili realizohet me anë të materialeve, përmbajtjeve, interaksioneve e kontekstit, hartimi i librave mësimi për të mësuarin e gjuhës shqipe nga pedagogët e Degës së Shqipes së Beogradit ku do të kombinohen metoda tashmë të përmendura, pasi që secila ka të metat e veta e me kombinim plotësojnë njëra-tjetrën, interferohen e mund të lehtësojnë faza zhvilluese në përvetësim të gjuhës, pasi që studentë do të kenë mundësi të analizojnë gjuhë në mënyrë konfrontative e kontrastive aty për aty. Në valët e të gjitha ndryshimeve dhe arritjeve botërore në fushë të mësimdhënies dhe frazodidaktikës në veçanti, pedagog gjithsesi duhet të ketë qëndrim kritik e t'i mos ndjekë e pranojë verbërisht por duhet t'i përshtatë studentëve, mësimëve, ambientit ku ligjeron, meqë fakti se disa metoda kanë dhënë efekt në Gjermani, Amerikë etj, nuk do të thotë që do të janë kaq prodhimtare edhe këtu, pasi që dallohen tradita e të mësuarit, karakteristikat e parimet të mësuarit të studentëve, mjedis shoqëror, aftësitë e studentëve etj. Prandaj është më mirë që të vlerësojë ai vetë nevojat gjuhësore e studentëve dhe në përputhje me këto që të përvetësojë, përshtatë, modifikojë, ndryshojë, përjashtojë, përgatitë, krijojë koncepte, modele e metoda të reja.

Literaturë e cituar

Çepani, A., Deda, A., Shegani, K., Rushiti, R., Jubani, A., Kore, M., Çerpja A., Gjokutaj M. (2016). *SHQIP. AL (të mësojmë gjuhën shqipe), Libri i ushtrimeve B2*. Tiranë. Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë.

- Çepani, A., Deda, A., Shegani, K., Rushiti, R., Jubani, A., Kore, M., Çerpja A., Gjokutaj, M. (2016). *SHQIP. AL (të mësojmë gjuhën shqipe), Libri i mësimeve B2*. Tiranë. Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë.
- Durbaba, O. (2011). *Teorija i praska učenja i nastave stranih jezika*. Beograd. Zavod za udžbenike.
- Kadare, I. (2011). *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, Tiranë: Onufri.
- Kadare, I. (2012). *Kështjella*, Tiranë: Onufri.
- Krajišnik, V. (2016). Neka pitanja iz metodike nastave srpskog kao stranog jezika. *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi*. (3). 7-26.
- Mëniku, L., Campos, H. (2011). *Discovering Albanian I textbook*. England. The Board of Regents of the University of Wisconsin System.
- Mëniku, L., Campos, H. (2011). *Discovering Albanian I workbook*. England. The Board of Regents of the University of Wisconsin System.
- Mutavdžić, P., Kampouris, A. (2016). Frazeologija i nastava stranog jezika na primeru srpskog i grčkog jezika. *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi*. (3). 291-309.
- Radovicka, L. (2010). *Mësojmë gjuhën shqipe, Metodë për mësimin e gjuhës shqipe nga të huajt*. Tiranë. ASD Studio.
- Rushiti, R., Çepani, A., Xhafaj, K. (2016). *SHQIP. AL (të mësojmë gjuhën shqipe), Libri i ushtrimeve B1*. Tiranë. Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë.
- Rushiti, R., Çepani, A., Xhafaj, K. (2016). *SHQIP. AL (të mësojmë gjuhën shqipe), Libri i mësimeve B1*. Tiranë. Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë.
- Serraggioto, G. (2003). *Il C.L.I.L. Apprendere insieme una lingua e contenuti non linguistici*. Perugia: Guerra Edizioni. Welland Ontario: Soleil. 3-13.
- Šafran, J. (2006). Odnos jezika i kulture u nastavi stranih jezika. *Pedagoška stvarnost: časopis za školska i kulturno-prosvetna pitanja*. 9/10. 771-779.
- Šotra Katunarić, T. (2001). Savremene tendencije u nastavi stranih jezika: interkulturalni pristup. *Savremene tendencije u nastavi stranih jezika*. 111-122.
- Шушка, Ђ., Несими, Р. (1997). *Албански језик*. Београд. Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Toma, A., Karapici, Z., Radovicka L. (1989). *Gjuha Letrare Shqipe. Libër mësimi*. Tiranë. Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë të Akademisë së Shkencave.
- Vučo, J. (2001). Nove tehnologije – od tradicionalnog ka modularnom pristupu u izradi materijala za nastavu stranih jezika. *Savremene tendencije u učenju i nastavi stranih jezika*. 153-165.

APPENDIX

Hulumtim – Frazodidaktika në mësimdhënien e shqipes

Viti i studimit: 2

1. Në fjalitë e mëposhtme nënvizoni frazeologjizma:

a) Më **dolën qime të bardha** duke pritur Ambrën.

b) Nëna **hodhi një sy** në fustanin e Albës.

c) U **bë kockë e lëkurë** nga sëmundja.

2. Në radhën poshtë nënvizoni ndërtim i cili nuk është frazeologjizëm:

Në atë krah fli! Turp të të vijë! Avokati i djallit; Rri dhe mendoj; Unë po lulëzoj; Të puth dorën;
Bien në grackë; Ngec në cep dikë; Ngec në rrugë; E gjeti tenxhere kapakun;

3. Shënoni të paktën tre frazeologjizma në shqip:

_____ **dorë për dorë** _____; _____ **qeni që leh nuk të**
ha _____; _____ / _____; _____ / _____;
_____ / _____;

4. Shënoni fjalorë, materiale mësimdhënëse etj. të cilët përdorni gjatë mësimdhënies a të mësuarit për të zhvilluar kompetencën tuaj frazeologjike:

Gjuha shqipe 1995; Mësojmë gjuhën shqipe (doracak); Albansko-srpskohrvatski rečnik;

Pasqyra 1: Hulumtimi i vitit të dytë

Hulumtim – Frazodidaktika në mësimdhënien e shqipes

Viti i studimit: 4

1) Në fjali vijuese të veprave të Kadaresë nënvizoni frazeologjizma:

a. Ndoshta, ishte pamja e saj që i bëri njerëzit t'i lining rrugë, ndoshta, lutjet esaj, por sidoqoftë, ajo hyri dhe të gjithë lëshuan thirrje dhe zëra. Ajo ishte e lagur qull, e ngjyer e zëra me baltë, krejt e bardhë në fytyrë, si një e vdekur, dhe në krahë mbante një thes.

b. Pastaj ndjeu tringëllimën e qelqeve dhe zërin e dikujt përbri, që i tha në gjuhën e tij: Ngrijeni gotën! Ai e ngriti dhe piu. Po ai zë se ç filloi t'i shpjegonte diçka, por gjenerali ende nuk ishte në gjendje t'i kuptonte gjërat qartë dhe çuditëj dhe vetë se si e humbi toruan.

c. Ato kafshët e egra, që, kur ndiejnë rrezikun, para se të hidhen, rinë në një tendosje të madhe, shtrëngojnë të gjithë muskujt dhe të gjitha shqisat i kanë në alarm. Me sa duket, ky vend ka qenë shpesh pranë rrezikut dhe kjo gjendje i është bërë natyrë e dytë.

2) Në radhën poshtë nënvizoni ndërtim i cili nuk është frazeologjizëm:

Sot jemi nesër, s'jemi; Liroi gjuhën; Armiq për vdekje; Punë dreqi; Ndjek me sy; Shikoj me sy; Unë për lisa ti për fshesa; Unë për libër, ti për fletore; Punë e madhe;

3) Shkruani barasavlerësit e këtyre frazeologjizmave:

Dheu i zi bën bukën e bardhë – *u ratara crne ruke a bela pogača*; Roma po digjet, Neroni i bie tavolinës – *selo gori a baba se češlja*; Tri fije bëjnë një spango – *sloga kuçu gradi*; Buke e dhjatë – *maçji kašalj*; Fle mbi dafina – *spavati na lovorikama*;

4) Shënoni fjalorë, materiale mësimdhënëse etj. të cilët përdorni gjatë mësimdhënies a të mësuarit për të zhvilluar kompetencën tuaj frazeologjike:

Hasan Çipuri – Albansko-srpski rečnik; Jani Thomai – Srpsko-albanski rečnik 1976 (Priština); Fjalori i gjuhës shqipe (ASHSH, 2006); Rečnik albansko-srpsko-hrvatski 1981; Albansko-srpski rečnik (Ndreca, 1976);

Pasqyra 3: Hulumtimi i vitit të katërt

Tanja TRAJKOVIĆ

PHRASEODIDACTIC IN ALBANIAN LANGUAGE TEACHING AT THE FACULTY OF PHILOLOGY IN BELGRADE

Abstract

Following Buslaj's opinion "that language reflects folk life in its entirety while being perceived so as to constitute a treasury of our erstwhile life,, it may well be said that phraseology is in fact a linguistic ambience with a transitional form of folk narrative as well as a type of spiritual expression with sharp stylistic features encompassing the cultural panorama of a nation, its spiritual heritage, many a side of man's life and his life experience. The echo of its linguistic means i.e. idioms can be heard even nowadays in the current phraseology of both the Serbian and Albanian literary language. Historical roots, conceptual history, cultural-historical values of these two spatially close languages, universal human experience of their speakers, literal and cultural development of the two respective peoples, similarities and differences in mentality, and semantic motivation, have all instigated the author to analyse teaching materials (manuals, books etc.) with aim to contribute to proper acquisition of the minimal or maximal phraseological funds in addition to developing phraseological competence, discovering the underlying phraseological logic, character and nature of units delimited by a smaller or larger set of distinctions, and establishing successful communication among bearers of these two cultures. The research results entail not only achieving the highest level of quality of phraseodidactics in Albanian language teaching, which should have as its objective a large number of speakers, but they also include determining close ties between the afore-mentioned phraseologies. The extra-linguistic dimension of the representative material has also been demonstrated in this manner owing to the fact that it may serve as both linguistic-cultural and sociological material since it reveals civilisation flows, spiritual culture of various traditions, habitus of society, models of opinion and of linguistic and cultural expressing and expressions.

Key words: teaching, phraseology, Serbian, Albanian, manuals

Aida URUÇI

KONTRIBUTI I MARTIN CAMAJT NË REVISTËN “SHËJZAT”

“Shëjzat” (Le Pleiadi) përfaqëson një revistë të përkohshme kulturore, shoqërore e artistike të botuar jashtë atdheut, në Romë, Itali. Numri i parë i saj doli në gusht të vitit 1957 (plot 60-vite më parë) dhe vazhdoi deri në vitin 1974 për 18 vite rresht, me përjashtim të vitit 1978 që del një numër përkujtimor kushtuar Ernest Koliqit (pas vdekjes) ideatorit të kësaj reviste.

Kjo revistë u themelua me iniciativën e E. Koliqit dhe shkrimtarëve më të shquar të mërgimit, pasi Shqipëria në ato vite ishte nën tutelën regjimit komunist e themeluesit e saj donin që *me armën e kulturës të zgjidhnin qetësisht çështjen shqiptare*.¹ Prandaj kësaj reviste:” *Iu bane kunorë miqt anë e kand në botën e lirë, nuk e lane vetëm secili sipas mundësisë së fuqive të veta*”.²

Në këtë revistë ka një larmi artikujsh që përfshijnë studime për letërsinë e historinë, artikuj gjuhësor, krijime letrare, folklor, kronika kulturore, recensione, bibliografi etj. Me të drejtë për rolin që luajti në ato vite kjo revistë është cilësuar *si një dritare e hapur informacioni, si një burim i pasur gjuhësor, historik e kulturor*.³

Emrat më në zë të “Shëjzave” qenë: E. Koliqi, themeluesi i kësaj reviste e studiues i letërsisë, M. Camaj⁴ në rolin e kryeredaktorit, por edhe si një nga

¹ E.Koliqi, *Mbas udhëbëkjes së Shëjzavet*, Shëjzat” (Plejadi), Romë, vjeti I, gusht, 1957, nr. 1, f. 2.

² K. Gurakuqi, *Nëpër vullajt e Shëjzave*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, vjeti X, dhjetor-shtator, 1966, nr. 9-12, f. 515.

³ P. Hoxha, R. Gurakuqi, *Disa konsiderata të përgjithshme mbi themelimin e revistës “Shëjzat”*, në botimin “Albanologu i shquar austriak Norbert Jokoli 1918-1942), Studime shqiptare, 12, Shkodër, 2003, f. 343.

⁴ Camaj në kohën kur u krijua kjo revistë ndodhej në Romë pasi kishte një vit që ishte kthyer nga Jugosllavia (1956), aty ai kishte botuar vëllimet poetike: “Një fyell ndër male” (1953, Prishtinë) e “Kanga e vrrinit” (1954, Prishtinë). Në Romë ai ndjek rrethet letrare të këtij qyteti...e nën kujdesin e Koliqit bëhet kryeredaktor i revistës “Shëjzat” (1957-1975) dhe eksploron së afërmi botën arbëreshe. Gjithsesi qëndrimi i Camajt në Romë dhe aktivizimi i tij si lektor pranë katedrës së gjuhës dhe letërsisë shqipe nuk do të vijoje më gjatë se fundi i vitit 1960. Në këtë vit ai do të botojë në revistën “Shëjzat” studimin “Il Messale” di Gjon Buzuku. Contributi linguistici allo studio della genesi”, botuar (1960), i cili është një punim serioz dhe origjinal në drejtim të ndriçimit të problemeve themelore që paraqet për gjuhëtarët, filologët dhe studiuesit e historisë e letërsisë së shkruar shqipe libri i shkruar prej Gjon Buzukut (1555). Po atë vit ai u ftua të linte Romën e miqtë e tij dhe shkon në Gjermani për të marrë përsipër

pjesëmarrësit më aktiv të kësaj reviste, Karl Gurakuqi që do të bie në sy kryesisht për shkrimet gjuhësore, Zef Valentini, i njohur në fushën e albanologjisë, Luigj Marlekaj e Tahir Kolgini të cilët u dalluan mjaft për shkrimet me karakter gjuhësor, Mustafa Kruja, Anton Logoreci, albanologët Georg Shtadtmuler, Peter Bart e mjaft intelektuale të tjerë.

Lidhur me gjuhën e përdorur në faqet e kësaj reviste studiuesi T.Osmani vëren:” Në revistën “Shëjzat” që nga numri i parë e deri në të fundit mbizotërues ka qenë gegërishtja, por kanë botuar edhe shkrime në toskërisht të autorëve jugorë. Vendimet e Kongresit të Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe, revista nuk i ka njohur dhe nuk i ka zbatuar”.⁵ Duhet theksuar se mjaft artikuj e studime janë botuar edhe në italisht, frëngjisht, gjermanisht e anglisht.

Në këtë kumtesë do të ndalemi në kontributin që dha M. Camaj nëpër faqet e kësaj reviste, pasi atë e ndeshim si poet që në numrin e parë të revistës me vjershat: ”Vendit tem”, ”Shiu mbi lum”⁶ etj., më pas si prozator me tregimet: ”Dy pushkë që ranë te arka e Gegës”⁷, ”Vendi që i përngjante një zgjoni bletësh” etj. Camajn do ta shohim edhe si studiues të letërsisë dhe gjuhësisë, si gramatikan, si përkthyes, ai bën recensione të një sërë veprash me karakter letrar e gjuhësor, pa anash kaluar studimet mbi botën arbëreshe.

Duke shfletuar koleksionin e plotë të kësaj reviste për gjatë tërë viteve kemi ndeshur punën kolosale të Camajt (me rreth 100 artikuj të botuar nga ai), pasi siç shprehet Karl Gurakuqi:”Martin Camaj asht kryeredaktori i Revistës, krabu i djathtë i prof.

lektoratin e gjuhës shqipe e të letërsisë shqiptare në Universitetin e Mynihut. Atje M. Camaj eci e përparoi dukshëm edhe më tej në karrierën e tij shkencore, dhe në vitin 1965 mbron në gjermanisht doktoratin me temë: ”Fjalëformimi i shqipes. Mënyrat e formimit të emrave të vjetër.”

M. Camaj duke qenë lektor i shqipes dha ndihmesën e tij të çmueshme edhe në fushën e gramatikës, duke bërë botime të posaçme për mësimin e gjuhës shqipe, ku mund të përmendim, ndër të tjera: *Libri i mësimit të gjuhës shqipe në gjermanisht*, (*Lehrbuch der albanischen Sprache*) (1969).

Në vitin 1971, Camaj emërohet ”Profesor” për albanologjinë në këtë universitet, duke përfaqësuar për një kohë të gjatë të vetmen degë mësimore dhe kërkimore albanologjike, ku ishte e mundur edhe mbrojtja e doktoratave nga fusha e studimit të gjuhës shqipe dhe të letërsisë shqiptare. Synimi kryesor i Camajt ishte konsolidimi i degës si qendër e re studimesh shkencore-universitare. Për këtë qendër albanologjike pati interesim edhe nga albanologë të vendeve të ndryshme, të cilët erdhën të thellonin njohuritë e tyre ose të punonin pranë kësaj qendre, si: F. Altimari, G. Bevington, Z. Mirdita, A. Berisha, L. Mulaku etj., që të gjithë ithtarë e nxënës të Martin Camajt dhe që, pikërisht prej ndikimit të tij, do të bëheshin gjurmues e studiues të dalluar të shqipes së diasporës arbëreshe të Italisë.

⁵ T. Osmani, *Shëjzat për gjuhën shqipe*, Shkodër, 2013, f. 51.

⁶ M. Camaj, ”Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti I, gusht, 1957, nr. 1.

⁷ M. Camaj, ”Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti I, nanduer-dhetuer, 1957, nr. 4-5.

Koliqit, qysh prej numrit të parë të botimit, në gushtin e vjetit 1957 dhe sot e kësaj dite. Asht kot të gjerrim lëvdata për Martin Camajn pse bota intelektuale shqiptare e njëj mirfilli nga botimet qi na ka dhanë dhe nga artikujt-studime qi ka shkruar për revistën e mikut të vet “Shëjzat”. Ka shkruar gati në çdo numër të Saj pa përtesë, vetëm për t’i shërbye gjuhësisë dhe letërsisë shqipe, e për të krye një barrë qi tash ma shumë se dhjetë vjet ka marrë përsipër për t’i shërbye shtypit shqiptar në mërgim.”⁸

Më poshtë po trajtojmë disa shkrime e recensione të botuara në këtë revistë nga Camaj duke i klasifikuar në: 1.Gjuhësi (artikuj, recensione, kronika kulturore etj.); 2. Letërsi (histori letërsie). Problematika që trajton në këto artikuj është e larmishme, atë e ndeshim në shkrimet për arbëreshët, për figura të shquara të gjuhësisë e letërsisë, në studime gjuhësore, në rrahjen e problematikave për zhvillimin e letërsisë shqipe etj.

*Një vëmendje të veçantë Camaj i kushtoi kulturës e traditave arbëreshe. Në artikullin “*Ndër katundet arbëreshe në Kalabri*” krahas ndjenjave atdhetare që e përshkojnë autorin kur sheh këto katunde arbëreshe, ai gjen rastin të tregojë sesi janë ruajtur traditat e gjuha arbëreshe. Edhe pse kanë kalu “*pesëdhjet motë*” përsëri dëgjohen fjalë të gjuhës së Buzukut, madje sheshi quhet “*Skanderbeg*”. Fjalët arbëreshe ata mundohen t’i ruajnë, por ajo që bie në sy është kumbimi i mbaresave diminutive me *ç* e me *th*, ndërsa në fund autori jep disa “*kokerra krye arbëreshe, ose thënie të urta*”.⁹

Në artikullin “*Nji konferencë e professor Schmans mbi Epikën popullore shqiptare në Universitetin e Romës*”,¹⁰ Camaj thekson rolin që ka luajtur Italia në studimin e traditave e gjuhës arbëreshe, duke vënë në dukje punën e palodhur të prof. Zef Valentinit, J. Marlekaj, prof. Koliqit, K. Gurakuqit etj., të cilët “*landën e mbledhur*” mund ta botonin. Autori ndalet tek studimi i prof. Schmans i cili theksoi se *tek arbëreshët kishin mbetur akoma këngë të epikës popullore, të cilat ata i kishin mbartur me vete*.¹¹

Camaj bashkë me Koliqin e Institutin e Studimeve shqiptare në Romë ishin të interesuar të mblidhnin letërsinë gojore të Arbëreshëve të Italisë prandaj ndërmorën një “*Udhetim veruer nëpër Arbëreshët t’Italisë*”.¹² Në takimet që patën me Papasat Solano, Tampuri e Lupinacci dhe profesorët Gradilone e Mauro, ata shfaqën shqetësimin, se: “*Koha moderne me dinamizmin e vet (lëvizja e popullsisë arbëreshe prej një vendi në tjetrin për punë, shtyp, shkolla, radio e televizioni) sistematikisht shkon tue e qitë jashtë përdorimi gjuhën shqipe ndër Arbëreshët e Italisë*”.¹³ Prandaj lindte e nevojshme të shpëtonin gjuhën,

⁸ K. Gurakuqi, *Nëpër vullajt e Shejzave*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, 1967, nr. 10.

⁹ M. Camaj, *Ndër katundet arbëreshe në Kalabri*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti III, korrik-gusht, 1959, nr. 7-8, f. 281.

¹⁰ M. Camaj, *Nji konferencë e professor Schmans mbi Epikën popullore shqiptare në Universitetin e Romës*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VII, mars-prill, 1963, nr. 3-4, f. 78.

¹¹ Po aty, f. 79.

¹² M. Camaj, *Udhetim veruer nëpër Arbëreshët t’Italisë*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti V, korrik-gusht, 1961, nr. 7-8, f. 254.

¹³ Po aty, f. 254.

folklorin e kostumet arbëreshe. Camaj e Koliqi vunë re se në Kalabri e në katundet si: Acquafamosa, Lungro, Firmo, S. Basili (Shën Vasili), Frascineto (Frasnita) e Ejaninë është ruajtur mjaft mirë e folmja arbëreshe. Ndërsa në Frasnitë e Ejaninë po punohet më me vull për gjuhën e traditat shqiptare nga *Papas Solanos bashkë me të nënshkruesin, të cilët po punojnë tash dy vjet për fonetikën e 35 katundeve arbëreshe*.¹⁴ Camaj pohon se ky është një punim sinkronik i fonetikës së këtyre dialekteve ku në fund bëhen krahasime me dialekte të tjera e tekste të vjetra të shqipes. Këtu merren në shqyrtim edhe ndikimet e fonetikës kalabreze në të folmet arbëreshe. Ndërsa Papas Emanuel Giordano, po punonte tash sa vjet për fjalorin arbëresh, kurse prof. Lukë Perrone ka mbledhur afër 200 përralla arbëreshe nëpër katundet e Ejaninës, Frasnitës, Çifti (Civita), Platan (Plataci), Kastternexhë (Castroregio) e Franetë. Këto përralla do të dalin në një vëllim të posaçëm afër 300 faqe nën kujdesin e drejtpërdrejtë të prof. Koliqit. Krahas kësaj vlerëson mikpritjen, një traditë që ka mbetur e trashëguar tek arbëreshët e Italisë, kurse gjuha shqipe në gojën e tyre ishte “*një shqipe e lashtë e kumbuese*”.¹⁵

Interes për Camajn patën edhe figura të rëndësishme të kulturës arbëreshe, ndër të cilët shquhet Jeronim de Rada, i cili sipas tij “...nuk është një gjuhëtar gjurmues e analizues i një tipi të Demetrio Camardës (Dhimitër Kamardës) apo të Vincenzo Dorsës”, por ai ishte një poet në kuptimin e mirë të fjalës pasi për te “...gjuha arbnore ishte bërë një mjet për të shprehur ndjesi e mendime në mënyrë të bukur”.¹⁶

Çështja që trajtoi në fillim De Rada ishte ajo e alfabetit, e cila del e pasqyruar sidomos në shkresat me Gustav Meyer-in. Pyetja që shtron Camaj është se si e pse De Rada u mor me një lloj etimologjie shqipe? De Radës, ashtu si Rilindasve të tjerë lashtësia i ngjallte ndjenja poetike. Në kohën kur De Rada po zhvillonte veprimtarinë e tij letrare gjuhësia krahasuese kishte arritë në disa përfundime të rëndësishme, prandaj edhe ai duhej të ishte marrë me këto probleme aktuale, konstaton Camaj. De Rada në një ndër pikat e testamentit politik i shtyrë nga krenaria mendon se: “...bashkë me të edhe vlerat e kombit tonë janë vijues të fiseve pelazge apo të ndonji populli shumë të vjetër të antikës.”¹⁷ Poeti arbëresh pranonte ndonjë parim gjuhësor të shekujve të kaluar, ai mendonte se lashtësia e një kombi përcaktohej nga cilësia e fjalëve njërrökshe, p.sh.: *rró, ec, et, jam, kam* etj. Studiuesit A. Masci, më pas Vincens Dorsa e De Rada për të vërtetuar vjetërsinë e shqiptarëve e të gjuhës së tyre u nisën nga disa të dhëna historike e në radhë të parë nga pohimi i Platonit, në Kratylos, se fjalët grege që s’mund të

¹⁴ Po aty, f. 255.

¹⁵ Po aty, f. 255.

¹⁶ M. Camaj, *Jeronim de Rada për gjuhësinë shqiptare*, “Shêjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VIII, korrik-gusht-shtatuer-tetuer, 1964, nr. 7-8-9-10, f. 332.

¹⁷ Po aty, f. 334.

sqarohen me këtë gjuhë ishin barbare. V. Dorsa duke u mbështetur tek thënia e Platonit mendonte se ky leksik mund të shpjegohej lehtë me shqipen. Edhe De Rada duke u nis nga ky parim desh të sqaronte me anë të shqipes disa emra njerëzish, popujsh e hyjnish të vjetra, por pa kritere shkencore a parime të tjera metodike. Camaj radhit një sërë fjalësh që De Rada i shpjegon me anë të shqipes, p.sh.: *Ilio: shqip ill (yll); Iliria=vendi i Ilyrëve: shqip ill (yll) i ri; pelazg: shqip (plak)*.¹⁸ Ai mendonte se kjo mënyrë shpjegimi fjalësh nuk ka të bëjë me vërtetësinë shkencore, fjalët e marra në shqyrtim kërkojnë një studiues të përgatitur që njeriu i thjeshtë nuk mund ta ketë.

*Dialektologjia është një fushë interesi për mjaft studiues, edhe Camaj në shkrimin “*I pari Kongres ndërkombtar i djalektologjis së përgjithëshme*”¹⁹, u përpoq të pasqyronte zhvillimet e këtij Kongresi të organizuar në Belgjikë më 21-25 gusht 1960 nga prof. Sever Pop, Drejtor i Qendrës Ndërkombëtare të Dialektologjisë së Përgjithshme në Universitetin e Lovanio-s. Në këtë Kongres morën pjesë: E.Koliqui, drejtor i Institutit të Studimeve shqiptare pranë Universitetit të Romës; Zef Valentini, albanolog i shquar; Papas Mathé Sciambra i Universitetit të Palermos e Papas Francesco Solano. Camaj ka veçuar punimet e përfaqësuesve të shqipes, si Koliqui, Valentini etj.

Koliqui trajtoi dallimet mes të folurës së burrave dhe grave, të cilat vijnë si shkak i veprimtarive në ambjente të ndryshme. Burri që qëndronte jashtë shtëpisë në kontakt me të huaj e njerëz të krahinave të ndryshme, i cili ishte i gatshëm të bënte ndryshime në veshje e gjuhë dhe grujat më tradicionale. Kjo ishte një dukuri shumë interesante dhe e rrallë në gjuhët evropiane dhe që trajtohej për herë të parë në lidhje me gjuhën shqipe.

Albanologu Zef Valentini ishte ndalur tek “*Polifonia e contrappunti dei dialetti albanesi*”, ai duke u mbështetur tek autorët e vjetër bëri një analizë togjeve *kl, gl* në periudha të ndryshme. Kurse Francesco Solano paraqiti një hartë gjeografike të katundeve arbëreshe në Itali, duke pasqyruar edhe të folmet e tyre. Ai hodhi një vështrim mbi gjendjen e sotme të këtyre të folmeve tek të cilat dita-ditës po hyjnë elemente të shumtë të italishtes. Vetë Camaj që ishte pjesëmarrës në këtë Kongres do të pasqyrojë punimet e reja bërë në fushë të dialektologjisë që pas luftës së dytë botërore e deri më sot. Më pas do të ndalet mbi problemet e teksteve të vjetra të shqipes në lidhje me të folmet, pasi ky studim do të vlente në sqarimin e gjuhës së këtyre teksteve.

¹⁸ Po aty, f. 335.

¹⁹ M. Camaj, *I pari Kongres ndërkombtar i djalektologjis së përgjithëshme*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjetit IV, 1960, korrik-gusht, nr. 7-8, f. 219.

Në këtë Kongres morën pjesë dijetarë të fushave të ndryshme të gjuhësisë, të cilët cekën sado pak problemet e gjuhësisë shqiptare. Po veçojmë prof. anglez David Deringer, i cili dha një kontribut të veçantë në historinë botërore të ortografisë, por që “...*është i interesuem shumë edhe për alfabetet e shqipes, të cilat i citon shpesh ndër studimet e tij*.”²⁰ Albanologjia u ba gjatë punimeve të Kongresit objekt diskutimesh të zjarrra, ku indoevropianistët e romanistët paraqitën interes dhe kërkuan njoftime mbi autorë e vepra që trajtojnë problematikën e gjuhës shqipe.

Me rastin e katërqind vjetorit të lindjes së P.Budit, Camaj shkroi artikullin “Pjetër Budi”²¹. Pas përshkrimit që i bën jetës së autorit, Camaj e cilëson Budin si një yll në historinë e kulturës shqiptare, shkrimtar e stilist i radhës së parë. Kur ndalet tek analiza e veprës së Budit “Pasqyra e të rrëfymit” (Pasqyra e t’rrfyemit), Camaj vlerëson punën e bërë nga autori, por mundohet të shprehë edhe mendimet e tij. Budi kur bën përkthimin e veprës përpiqet të jetë sa më original dhe idetë t’i shprehë sa më thjeshtë në gjuhën shqipe, prandaj Camaj thekson se vepra e Budit të duket në fillim e pakapshme, por më pas lexuesi mësohet me stilin e tij sepse fjalët janë të lidhura me njëra-tjetrën e kështu togje fjalësh të përngjitura të krijojnë përshtypjen se je duke dëgjuar një bisedë e cila dalëngadalë bëhet e kumbueshme dhe e rrjedhshme. Ndërsa për gjuhën e autorit Camaj do të shprehet: “*Gjuha e Budit është vertë popullore, ndoshta me shumë elemente të matjanes së lashtë. Asgjamangut nuk ndahet nga tradicioni gjuhësor kishtar i Buzukut, të cilin edhe poqese nuk e ka lexue kurr-gjâ që besoj se është e pamundun – mbetet se mbetet i lidhun me të, jo vetëm në ortografi e terminologji fetare por edhe në mënyrat e të shprehurit*.”²²

Autori (Camaj) gjithashtu ndalet në disa fjalë të përngjitura si: *basckemeta*= *bashkë me ta*; *posicundrese asete*= *po si kundër se është*, të cilat ai mendon se janë shkruar bashkë si pasojë e shtypjes së shkronjave. Por sjell edhe dyshimin nëse Budi i shkruante këto fjalë të ndara sikur i shqiptonte vetë apo i dëgjonte nga folësit shqip, pasi ata kishin mësuar me shkru përngjitas të gjithë artikujt e prepozicionit: *etreta- e treat, mepaguom* = *me paguam*.

Camaj kur përshkruan figurën e Budit si poet, e quan atë një farkues i mirë i vargut tetërrokësh. Artikulli mbyllet me disa vargje nga vepra “Pasqyra e t’rrfyemit”.

*Objekt i punës së Camajt nuk janë vetëm veprat letrare e gjuhësore, por edhe veprat e përkthyer, ku autori përpiqet të shprehë sado pak idetë e tij lidhur me përkthimin në gjuhën shqipe, pasi *ajo është e dëjë dhe e pjekun sa të flasin në të edhe xhenit më*

²⁰ Po aty, f. 221.

²¹ M. Camaj, “Pjetër Budi”, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti X, 1966, nr. 9-10, f. 494.

²² Po aty, f. 494.

*të mëdhaja botënore e artit të fjalës.*²³ M. Camaj ndalet tek përkthimi i “Komedisë hyjnore” të realizuar nga Pashko Gjeçi, por thekson se kjo vepër nuk është e panjohur në Shqipëri pasi para 30 viteve E. Koliqi kishte përkthyer disa pjesë nga “Komedia hyjnore”(2) pikërisht “Vita Nova” (Jeta e Re). Autori nuk resht së vlerësuari bukurinë e gjuhës shqipe, saqë edhe përkthimi i veprës madhore zë vend natyrshëm tek gjuha jonë, por *mjeshtria e përkthyesit është pikërisht në gdhendjen e trajtës pa cënue masën metrike t’originalitetit.*²⁴ Camaj vëren se Gjeçi nuk del novator, ai përsërit fjalë të ndeshura në letra shqipe, gjithashtu gjatë përkthimit ruajti në disa raste rregullat gjuhësore të originalitetit, si p.sh.; vendosja e përemrave dëftorë para emrave: *e jotja fisnikë*, apo rasa gjinore para emrit si: *ai i Silvit ati*, apo ë-ja nuk njihet si tingull në mbarim të fjalëve dyrrrokëshe, sipas rregullit të shkrimtarëve gegë. Ndërsa kur ka përkthyer “Purgatorin”²⁵ Gjeçi ka ndjek dy rrugë:

1. Shqipton ad litteram, ose 2. ndjek përkthimin e lirë. Tek kantina e parë gjuha e përdorur është gegërisht, në Burgatuer përdor edhe mënyra të të thëni të toskërishtes. Gjeçi përfshin disa fjalë si *varkë* në vend *barkë*, *kambanë* në vend *kumbonë*, por Camaj mendon se është më e drejtë të merren fjalët *barkë*, *kumbonë*, *kumborë*, *këmborë* (arbërisht) pasi i përkasin më tepër shqipes së përgjithshme. Me anë të përkthimit të kësaj vepre si Gjeçi e Koliqi pohon Camaj *u përpoqën t’u apin vargjeve t’originaliteti veshjen e vërtetë e shijen e gjuhës shqipe ku ata ndihmuan në zhvillimin e gjuhës letrare.*²⁶

*Camaj në këtë revistë bie në sy edhe për recensionet bërë veprave të ndryshme, me poshtë po ndalemi në disa prej tyre. Autori i bën recension punimit: “*Nji vepër me randësi e dialektologjisë shqipe*”,²⁷ të akademikut I. Ajetit, e cila është shkruar në serbokroatisht me titull “*Istoriski razvitak govora Arbanasa kod Zadrâ*” botuar në Sarajevë, më 1961. I. Ajeti në këtë vepër merret me hulumtimin e të folmes së arbëreshëve të Zarës, për të cilët është shkruar shumë. Camaj bën një përshkrim të pesë kapitujve të këtij libri, ku ne po veçojmë disa prej tyre. Kështu në kapitullin e katërt autori bën një përshkrim të së folmes së Briskut dhe të Shestanit, duke u përpjekur të përshkruaj jo vetëm gjendjen e sotme të kësaj të folmeje (pra rrafshin

²³ M. Camaj, *Ferri e para kantinë e Komedisë Hyjnore në gjuhën shqipe*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VI, maj-qershor, 1962, nr. 5-6, f. 149

²⁴ M. Camaj, *Ferri e para kantinë e Komedisë Hyjnore në gjuhën shqipe*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VI, maj-qershor, 1962, nr. 5-6, f. 149.

²⁵ M. Camaj, “Purgatori” e dyta kantinë e Komedisë Hyjnore në gjuhën shqipe, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti XI, shtator-tetor, 1965, nr. 9-10.

²⁶ M. Camaj, *Ferri e para kantinë e Komedisë Hyjnore në gjuhën shqipe*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VI, maj-qershor, 1962, nr. 1, f. 150.

²⁷ M. Camaj, *Nji vepër me randësi e dialektologjisë shqipe*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VIII, kallënduer-fruer, 1964, nr. 1-2, f. 69.

sinkronik), por edhe sa është e mundur të mbështetet në shkrimet e vjetra shqipe (rrafshin diakronik). Ajeti i kushton rëndësi trajtimit të tingullit /, duke plotësuar kështu të dhënat e Bariqit të pasqyruara në “Godičnjak” të Insitutit Balkanologjik, kurse hundorësia në të folmet e Briskut e të Shestanit si dhe tek Arbneshtë e Zarës është në zhdukje e sipër. Në kapitullin e pestë e të fundit Ajeti ndalet tek karakteristikat kryesore si në fonetikë e në morfologji mes dy dialekteve Brisk-Arbnesh. Ai mënjanon disa gabime të bëra nga Taliavini, pasi mendonte (Taliavini) ka gjetur pranë Arbneshtëve të Zarës variant të tingullit *s*, tingull që Weigandi nuk e ka shënuar. Ajeti pohon se informatorja e Taliavit Lidia Vuksani ka pasë një mungesë shqiptimi për arsye të dhëmbëve të parë, prandaj ka shqiptu një *s* jo karakteristike për këtë të folme. Camaj e vlerëson punën e bërë nga Ajeti, pasi vepra e tij është një model metodik që përmbldh në vetvete sintezën e cilësive hulumtuese si në sinkroni edhe në diakroni. Ndryshe nga vepra e Cimochowskit “Le dialecte de Dushmani” që bën një përshkrim aktual të folmes së Dushmanit, Ajeti vë në dukje sidomos: 1. Ndryshimet mes të folmeve arkaike apo periferike (Brisku-Arbnesh) dhe të folmeve inovatore të qendrës; 2. Më pas kalon në trajtat e teksteve të vjetra d.m.th. në gjendjen e kaluar të gjuhës. M. Camaj e përfundon këtë recension duke u shprehur se *kjo monografi është një kontribut i mirë për njohjen e historisë së gjuhës shqipe*²⁸.

Interes për Camajn pati edhe gramatika e shkruar nga Francesco Solano “*Manuale di lingua Albanese –Elementi di morfologia e sintassi, esercizi, cenni sui dialetti*”,²⁹ të cilën Camaj e cilëson si më të mirën e atyre viteve. Kjo gramatikë kishte karakter didaktik dhe ishte hartuar për shqiptarët që jetojnë jashtë atdheut. Aty bëhet një shpjegim i qartë i rregullave dhe paradigmata janë të thjeshtëzuara. Solano këtë gramatikë e hartoi mbi bazën e dialektit të toskërishtes, gjë që e lehtëson mësimin e gjuhës së shkruar shqipe nga arbëreshët. Ai u përpoq që të bashkërendonte lëndën gramatikore të shqipes me skemat e ndërtimit të gjuhëve klasike që të lehtësonte të mësuarit e kësaj gjuhe. Camaj në këtë moment gjen rastin të shprehë mendimin e tij që *paraqitja e sistemit të artikullimit në sintagma (emër+emër, emër +mbiemër etj.) nxjerr jashtë përdorimit një sasi rregullash mbi lakimet. Një gjë e tillë ndodh edhe në sistemin e klasifikimit të foljeve e të përemrave ku trajtat e tyre mbesin të papërcaktuara mirë*.³⁰ Solano kur pasqyron ushtrimet në gjuhën shqipe pranë tyre bën edhe përkthimin në gjuhën italiane. Kjo mënyrë është sidomos praktike për ata që dojnë të mësojnë këtë gjuhë pa mësues, por edhe dalin kontrastet sintaksore mes shqipes e italishtes, të cilat çojnë në kuptimin e

²⁸ Po aty, f. 70.

²⁹ M. Camaj, “*Manuale di lingua Albanese –Elementi di morfologia e sintassi, esercizi, cenni sui dialetti, Corigliano 1972 9 Adresa: Zjarri, S. Demetrio Corone-Cosenza*”, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti XVII, 1973, korrik-gusht, nr. 1-4, f. 140.

³⁰ Po aty, f. 140.

veçorive sintaksore të shqipes. Këto njohuri sintaksore si në të gjitha gramatat e tjera dalin të trajtuara tepër shkurt. Tek shënimet “Vërejtje mbi dialektet e shqipes” Solano pasqyron ndryshimet kryesore fonetike, morfologjike e sintaksore mes toskërishtes e gegërishtes. Solano mes toskërishtes njihet arbërishten pasi ajo përfaqëson një fazë të vjetër të toskërishtes, ndërsa Camaj gjen rastin të pohojë, se *pas përshkrimit të të folmeve të shqipes, do të pranohet tëzën e tri degëve: të gegërishtes, të toskërishtes dhe të arbërishtes*.³¹ Camaj e vlerëson punën e bërë nga autori, pasi si shkrimtar ai ka përzgjedhur mjaft mirë trajtat e shqipes të cilat i njih edhe nga ana teorike.

* Tek kronikat kulturore po ndalemi tek gramatika e Karl Gurakuqit dhe ndihmesën që dhanë E. Koliqi e Z.Valentini për zhvillimin e studimeve albanologjike.

Karl Gurakuqi bashkë me E.Koliqin e M. Camajn ishin figurat kryesore të revistës “Shëjzat”. Numri i artikujve të shkruar nga Gurakuqi arrin rreth 100 e shumica kanë karakter gjuhësor. Camaj në këtë shkrim do të ndalet tek gramatika e K.Gurakuqit: “*Grammatica Albanese dell’uso modern*”.³² K.Gurakuqi bashkë me Xhuvanin e M.Logorecin vunë bazat e para të trajtimit të gjuhës së shkruar duke hartuar gramatika, tekste shkollore duke bërë studime gjuhësore e kritika që fjala shqipe e fjalori të përdoren sipas normave të vendosura. K.Gurakuqi ishte i vetëdijshëm se normalizimi i gjuhës së shkruar është punë e shumë studiuesve të bërë ndër breza. Në gramatikën e tij ai u përpoq për afrimin e dy kryedialekteve të shqipes apo përparimin për trajtimin e një gjuhe të shkruar, duke pranuar disa ortografi të reja. Kjo gramatikë ishte përgatitur për studentët e universiteteve italiane e jashtë saj pasi gramatika të tilla mungonin. Gurakuqi lidhur me *Ortografin e re* (khs. dhe Rregullat e drejtshkrimit të shqipes-projekt, Tiranë, 1967) mendon se ajo është më pak fonologjike se drejtshkrimi i mëparshëm. Vështirësitë që hasen e që duhen diskutuar janë për vokalizmin. Në këtë projekt mbetet jashtë dore gegërishtja, sipas pikëpamjeve të reja hundorësia nuk shënohet, ndërsa Gurakuqi shënon jo vetëm hundoren por shpesh edhe theksat. Nëse do të përdorej ortografia e sotme e Tiranës nuk do mund të perceptohen vlerat fonematike të shqipes. Ai beson se hundorja nuk ka për të humbur kaq shpejt pasi ka një funksion kuptimor dhe jep një shembull: *Çka asht asht*. E shkruar në këtë mënyrë lexuesi nuk arrin të kuptojë se çfarë shkruesi ka kërkuar më thanë. 1. *Çka është është* (tosk. *Çka është është*) apo 2. *Çka është asht* (tosk. *Çka është asht*). Po ashtu nuk pajtohet me drejtshkrimin e fjalës *gjërë* që është përdorur në vend *gjërë*, pasi zanorja *ë* e theksuar është e njëjtë me fonemën *ë* në fund të fjalës.

³¹ Po aty, f. 141.

³² M. Camaj, “*Grammatica Albanese dell’uso modern*”, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjetit XII, kallënduer-mars, 1968, nr. 1-2-3, f. 124.

Në kronikën: “Mbledhje në nder të Prof. At Zef Valentinit dhe të Prof. Ernest Koliqit”,³³ Camaj vlerëson punën e bërë nga E. Koliqi e Z. Valentini në zhvillimin e gjurmimeve shqiptare në perëndim. Për nder të tyre u organizua në Romë më 5 dhjetor të 1971 një mbledhje me miq të zgjedhur shqiptarë e arbëresh dhe të huaj, për të bërë prezantimin e vëllimit me studime albanologjike: “Vëllim syzimesh albanologjike në nder të Prof. At Zef Valentinit dhe të Prof. Ernest Koliqit”. Këtë vëllim e paraqitën prof. Dr. Hans Joachim Kissling, drejtor i Insitutit të Historisë dhe të Kulturës së Lindjes së Afërme si dhe i Turkologjisë dhe Dr. Dr. Rudolf Trofenik (ky ndihmoi edhe në botimin e këtij vëllimi). Në fjalën që mbajti prof. Kissling, theksoi se Koliqi e Valentini edhe pse me prejardhje të ndryshme u pajisën me një kulturë të përbashkët e u morën me të njëjtën lëndë shkencore e letrare. Koliqi e Valentini në bashkëveprim të ngushtë me njëritjetrit vunë një gur të rëndësishëm në themelimin e albanologjisë moderne. E. Koliqi, shkrimtar e poet diti t’ia bënte të njohur mbarë botës erudite pasurinë shpirtërore të kombit shqiptar. Ndërsa Z. Valentini, venecian, kaloi një pjesë të jetës së tij në Shqipëri ku zhvilloi një veprimtari të gjerë kulturore e mësoi shumë mirë gjuhën shqipe. Ai arriti të depërtojë thellë në çështjet e kanunit të Lekë Dukagjinit saqë mund të mbahet si njohësi më i mirë i ligjeve e zakoneve shqiptare. Një gjë të tillë e vërteton vepra e tij “Acta Albania Veneta”. Të gjithë të pranishmit, pohoi prof. Kissling nuk duhet të habiten pse lindi ideja e këtij vëllimi pikërisht në Münchenin e Bavjerës (Bavarisë), pasi aty ishte një qendër albanologjike ku gjuha shqipe, historia e popullit shqiptar, folklori e zakonet e tij kanë qenë të studiuara. Prandaj kjo traditë vlente për afrimin e popujve dhe është e drejtë që të vazhdohej më tej.

*Një pikë tjetër ku do të ndalemi janë disa shkrime që prekin historinë e albanologjisë, pikërisht disa letra (12 letra) të Mjedës dërguar G. Majerit (Meyer) në Grac nga Krakovija e Polonisë ku Mjeda studionte për teologji. Në shkrimin e parë “Njiqindvjtori i lindjes së Ndrë Mjedjes (1866-1966). Letrat e Ndre Mjedjes dërgue Gustav Meyerit”,³⁴ Camaj na tregon se ky letërkëmbim ka filluar në maj të vitit 1892 deri në mars të 1893, ai nisi nga dëshira e Mjedës (atëherë 26 vjeç) për të pasë librat e studimet e Majerit mbi shqipen. Autori vë në pah etjen e madhe të Mjedës për libra madje ai kishte arritur të mblidhte të gjitha gramatikat e shqipes. Pikënisja kryesore e poetit ishte që “...t’i japë zemër Meyerit që të mirret me gjuhën shqipe sa më shumë sepse është i bindun se vetëm nëpërmjet gjurmimeve shkencore të njimendta, të bame simbas metodave të reja mund të dalë në dritë ‘la mia povera patria, l’Albania’.”³⁵ Mjeda na paraqitet në këtë letërkëmbim për

³³ M. Camaj, *Mbledhje në nder të Prof. At Zef Valentinit dhe të Prof. Ernest Koliqit*, “Shêjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti XV, 1971, nr.10-12, f. 331.

³⁴ M. Camaj, *Njiqindvjtori i lindjes së Ndrë Mjedjes 1866-1966*. *Letrat e Ndre Mjedjes dërgue Gustav Meyerit*, “Shêjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti X, 1966, nr. 5-6, f. 180.

³⁵ Po aty, f. 181.

herë të parë si letërshkrues me një stil elegant në gjuhën italiane e që flet me një dashuri të zjarrtë për gjuhën shqipe. Në vitin 1967 kemi botimin e disa letrave të tjera të N. Mjedës: “*Disa letra të tjera të Poetit Ndre Mjedja*”³⁶. Në fillim Mjeda i kërkon Meyer-it të falur për heshtjen dy vjeçare dhe që i ka dërguar kopjen e parë të fjalorit të Jungut ku e siguron se është i saktë në paraqitjen e trajtës së vërtetë të fjalëve shqipe. Më pas ai pohon se disa shkrimtarë nuk pranojnë disa shenja grafike të Meyer-it, pasi siç dihet Mjeda ishte kundër vendimeve të Kongresit të Manastirit, pra ishte kundër përdorimit të dy shkronjave në një tingull, se çdo shenjë grafike duhet të përfaqësojë një tingull ose siç thuhet sot një fonemë. Në letrën e tretë ai falenderon Meyer-in për dërgimin e vëllimit “*Albanesische studien*”. Autori lavdëron punën e bërë nga ai, por përpiket t’i sugjerojë disa elemente si p.sh.: në Shkodër nuk thuhet *dretë* (*dreç*) por *dreq*, pasi *ç* e *q* ortografikisht ngatërrohen në Shkodër e në shumë të folme të kësaj krahine pasi janë shkri ose kanë rënë në një fonemë (*q* ose *ç*) prandaj ngatërrohen germat në fjalë. Element tjetër që vë në dukje është prania e *o*-së në vend të *u*-së që është karakteristike e të folmeve lindore gege: në Prizren kemi *odhë* në vend *udhë*. Trajta të tilla dialektore e kanë shty Joklin në disa gabime mbi shtresat e fjalëve latine në shqipe, të cilat Çabej me të drejtë i kundërshton se kemi praninë e varianteve dialektore. Mjeda i ofron ndihmën e tij nëse dëshiron të bëjë një botim të dytë të fjalorit etimologjik. Ai gjithashtu në shumë letra me kryeneçësi i kërkon Meyer-it të mbarojë një gramatikë krahasuese të shqipes, pasi i tregon botës rëndësinë e shqipes në gjuhësinë krahasuese indoevropiane.

*Letërsi. Do të ndalemi në disa punime me karakter letrar, por që në fokus kanë në fakt gjuhën e shkrimtarit. Interesante janë edhe mendimet e Camajt për zhvillimin e letërsisë në Shqipëri. Në artikullin: “*Mendime rreth zhvillimit të letërsisë së mbas luftës në Shqipëri*”³⁷, autori ndalet tek trajtat gjuhësore në letërsinë e re. Përpjekjen e shkrimtarëve për një gjuhë të re të njehsuar, ose një *gjuhë zyrtare ase shkrimi*, ku për gjuhë shkrimi kanë menduar *gjuhën artistike letrare*. Por zgjidhja e këtij problemi do çonte në flijimin e njërit prej dialekteve toskërishtes ose gegërishtes. Ndryshimi mes dy dialekteve nuk duhet të mbetet vetëm tek një ndryshim fonetik – rotacizmi në toskërisht e vokalizmi nazal në gegërisht, por theksi duhet të vihet mbi ndryshimet në morfologji e sintaksë. Me afrim gjuhësor shprehet Camaj do të thotë që *kur gega dhe toska i thjeshtë kuptobeshin kur njani thonte i gjanë e tjetri i gjerë ose kanë shkue dhe do të shkoj*.³⁸ Së dyti, gegërishtja është e pasur në forma, shkrimtari gegë zgjedh atë trajtë në dy a tri

³⁶ M. Camaj, *Disa letra të tjera të Poetit Ndre Mjedja*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti XI, 1967, nr. 9-10-11-12, f. 326.

³⁷ M. Camaj, *Mendime rreth zhvillimit të letërsisë së mbas luftës në Shqipëri*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti XV, 1966, nr. 9-10-11-12, f. 514.

³⁸ Po aty, f. 514.

që i ka edhe toskërishtja, shpesh herë instiktivisht. Por ky proces i natyrshëm i afrimit të dialekteve të shqipës është ndërprerë. Një fakt që nënvizon autori është edhe ajo e redaktorit gjuhësor në veprat letrare, i cili do të sillte një prozë të kuptueshme e korrekte nga ana shkencore, por jo poetike.

Camaj gjithashtu në artikulli: "*Rreth prozës së sotshme në Shqipëri*"³⁹ do të shpreh disa mendime rreth veprave të disa autorëve të atyre viteve. Shkrimtarët kanë mungesa në njohjen e traditave letrare si dhe për gjuhën shqipe të shkruar nga të vjetrit. Për të bërë të qartë zhvillimin e krijimtarisë letrare të realizmit socialist pas luftës së dytë botërore, ndalet tek romani i Kin Dushit "Udha e Velanit" dhe romani "Kënetat" të F. Gjatës". Camaj në këto shkrime na paraqitet sa letrar po aq edhe gjuhëtar, pas analizave të thukëta bërë veprave letrare të dy autorëve, ndalet në gjuhën e përdorur nga ata, por pa lënë mënjandë edhe shprehjen e mendime të tij. Romani i K. Dushit është mjaft interesant, ai është një gegë që shkruen në toskërisht, por një pjesë e madhe e fjalorit dhe e frazeologjisë i përket trashigimisë letrare të Veriut të Shqipërisë dhe veçanërisht të Shkodrës, ja disa shprehje: ...*Do ta pranoj fajin copë. E pa punën pick. Me llapë. Picorr- i vogël* etj. Dushi arrin të përziejë natyrshëm elementët e dy dialekteve.

Një ndër shkrimtarët e talentuar të atyre viteve ishte edhe F. Gjata me romanin "Kënetat". Gjuha që ka përdor F. Gjata është ndër më të pasurat e prozatorëve të pasluftës. Ai dha një kontribut në futjen e disa fjalëve e frazave të reja në veprat e tij. Edhe F. Gjata edhe pse është toskë në shkrimet e tij gjejmë ndonji gegizëm që e pasuron krijimtarinë e vet. Në fund Camaj arrin në këto përfundime se këta shkrimtarë gegë e toskë përpiqen të krijojnë një gjuhë shkrimi duke pasë si bazë dialektin e Jugut, por duke marrë elemente gjuhësore nga Veriu, sidomos nga Shkodra. Por dy problemet që has autori janë: 1. Kjo gjuhë nuk përfaqëson asnjë krahinë të Shqipërisë; 2. Toskërishtja kur pranon trajta të reja del jashtë shijes së vet. Prandaj Camaj është i mendimit që "...*tue ecë krabas gegnishtja e tosknishtja e shkrueme apo letrare, si dy motra të mira, pa ia prë rrugën njana-tjerës, kanë me vijue më me fryt të gjejnë pikat e përbashkëta, simbas një zhvillimi normal.*"⁴⁰

Si përfundim mund të themi që figura shumëplanëshe e Camajt shfaqet edhe nëpër faqet e kësaj reviste. Atë e ndeshim në studimet e bëra për arbëreshët, ku autori nxjerrë në pah vlerat që mbart gjuha e letërsia arbëreshe, duke u ndalë tek ndihmesa që dhanë J. de Rada, Z. Valentini, E. Koliqi, K. Gurakuqi etj. Në këtë revistë nuk mungojnë punimet për figura të shquara të gjuhësisë, si: F. Solano, I. Ajeti etj., ku autori krahas vlerësimeve që ju bën veprave të tyre, mundohet të pasqyrojë edhe

³⁹ M. Camaj, *Rreth prozës së sotshme në Shqipëri*, "Shëjzat" (Plejadi), Romë, Vjeti IV, shtator-tetor, 1960, nr. 9-10, f. 296.

⁴⁰ Po aty, f. 299.

mendimet e tij. Zhvillimi i letërsisë shqipe ishte një nga çështjet që i interesonte autorit, gjë që pasqyrohet mjaft dukshëm me shkrimet e tij, që në fokus kishin gjuhën e shkrimtarëve.

Kështu, mund të pohojmë që Camaj ishte jo thjesht kryeredaktori i kësaj reviste, por edhe një zë i fuqishëm pasi pothuajse në çdo numër të “Shëjzave” e paraqiti veten si shkrimtar (poet, prozator etj.), por edhe si gjuhëtar me artikuj të ndryshëm, recensione e kronika kulturore, me qëllim që kjo revistë të njihej në botën albanologjike perëndimore.

Bibliografi

- Koliqi E., *Mbas udhëbëkjes së Shëjzavet*, Shëjzat” (Plejadi), Romë, vjeti I, gusht, 1957, nr. 1.
- Camaj M., *Ndër katundet arbëreshe në Kalabri*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti III, korrik-gusht, 1959, nr. 7-8.
- Camaj M., *Pamje historike e ligjërimit shqip të Gjakovës në fillim të shekullit XIX*, Prishtinë, 1960, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti V, korrik-gusht, 1961, nr. 7-8.
- Camaj M., *Ferri e para kantinë e Komedisë Hyjnore në gjuhën shqipe*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VI, maj-qershor, 1962, nr. 5-6.
- Camaj M., *Nji vepër me randësi e dialektologjisë shqipe*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VIII, kallënduer-fruer, 1964, nr. 1-2.
- Camaj M., *Nji konferencë e professor Schmans mbi Epikën popullore shqiptare në Universitetin e Romës*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VII, mars-prill, 1963, nr. 3-4.
- Camaj M., *Jeronim de Rada për gjuhësinë shqiptare*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti VIII, korrik-gusht-shtatuer-tetuer, 1964, nr. 7-8-9-10.
- Camaj M., *“Purgatori” e dyta kantinë e Komedisë Hyjnore në gjuhën shqipe*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti XI, shtator-tetor, 1965, nr. 9-10.
- Camaj M., *Njiqindvjtori i lindjes së Ndrë Mjedjes 91866-1966*. *Letrat e Ndre Mjedjes dërgue Gustav Meyerit*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti X, 1966, nr. 5-6.
- Camaj M., *Disa letra të tjera të Poetit Ndre Mjedja*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti XI, Camaj M., *Mendime rreth zhvillimit të letërsisë së mbas luftës në Shqipëri*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti XV, 1966, nr. 9-10-11-12.
- Gurakuqi K., *Nëpër vullajt e Shejzave*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, vjeti X, dhjetuer-shtatuer, 1966, nr. 9-12.
- Gurakuqi K., *Nëpër vullajt e Shejzave*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, 1967, nr. 10.
- Camaj M., *“Grammatica Albanese dell’uso modern”*, “Shëjzat” (Plejadi), Romë, Vjeti XII, kallënduer-mars, 1968, nr. 1-2-3.

- Camaj M., *Mledhje në nder të Prof. At Zef Valentinit dhe të Prof. Ernest Koliqit*, "Shêjzat" (Plejadi), Romë, Vjeti XV, 1971, nr.10-12.
- Camaj M., "Manuale di lingua Albanese –Elementi di morfologia e sintassi, esercizi, cenni sui dialetti, Corigliano 1972 9Adresa: Zjarri, S. Demetrio Corone-Cosenza)", "Shêjzat" (Plejadi), Romë, Vjeti XVII, 1973, korrik-gusht, nr. 1-4.
- Osmani T., *Shêjzat për gjuhën shqipe*, Shkodër, 2013.
- Hoxha P., Gurakuqi R., *Disa konsiderata të përgjithshme mbi themelimin e revistës "Shêjzat"*, në botimin "Albanologu i shquar austriak Norbert Jokoli 1918-1942), Studime shqiptare, 12, Shkodër, 2003.

Aida URUÇI

M. CAMAJ'S VALUABLE CONTRIBUTION TO THE MAGAZINE "SHÊJZAT"

Abstract

The magazine "Shêjzat" was a temporary cultural, social, and artistic publication published outside the homeland in the second half of the twentieth century. Its main voices were: E. Koliqi - the founder of this magazine, M. Camaj, who was in the role of editor-in-chief. Camaj in this magazine we come across as: a poet, a prose writer, a literary and a linguistic scholar, a critic, a grammar and a translator.

In this topic we will focus on some review articles published in this magazine by Camaj classifying them in: 1. Language (articles, reviews, cultural chronicles etc.); 2. Literature (history of literary). The issues discussed in these articles are varied and wide-ranging, as we come across in the writings for Arbëresh, for prominent figures of linguistics and literature, in language studies, in the beating of problems for the development of Albanian literature, and so on.

We want to distinguish the study devoted to Jeronim de Rada, the author emphasizes though De Rada was not a linguist he tried to explain a lot of words through the Albanian language. Of interest are the linguistic studies on the dialect and tradition of Arbëresh of Calabria.

On the pages of the *Shêjza*, we find also studies and reviews on various linguistic and literary problems. Camaj, when reciting K. Gurakuqi's "Grammar of the Albanian Language" work, was of the opinion that the "Spelling of the Albanian language" compiled by Xhuvani, Cipoja and Çabej remained as the best variant of the

written language, as in the grammar of Gurakuqi had trouble in vocalism. Of interest are also several works of literary character, but on the focus is actually writer's language.

We can say that the multidimensional figure Camaj appears in the pages of this periodical. He was not only her editor-in-chief, but also a powerful voice of this magazine.

Key words: Shêjza, Martin Camaj, language, albanian literature, researcher.

Elvis BRAMO

**“DISA VEÇORI TË GJUHËS SË SHKRUAR ME ALFABET GREK
NË SHEKULLIN XVIII”
(VOSKOPOJA)**

Abstrakt

Në këtë shkrim, autori bën objekt të punës së tij, gjuhën e shkruar me alfabet grek të Theodhor Bogomilit, Kostandin Beratit, Vangjel Meksit dhe Grigor Gjirokastrit, të cilët bëjnë pjesë në atë grup përkthyesish të Biblës, të cilët dëshironin që shërbesat fetare të bëheshin në gjuhën amtare. Në radhën e studiuesve tanë ata shpesh janë quajtur se kanë formuar një drejtim letrar, të quajtur ‘neoklerikazëm’.¹ Dr. E.Bramo, e vështrohet gjuhën e këtyre autorëve nga rrafshi fonetik, morfologjik dhe sidomos në nivelin e sintaksës, edhe në rrafsh krahasimtar me gjuhën greke, nga përkthyen ata. Ndërsa për Shkollën e Voskopojës, autori vë në dukje edhe rrezatimin kulturor dhe arsimorë që pati ajo në të gjithë hapësirën shqipfolëse.

Fjalë kyçe: dorëshkrim, përkthim, shqipërim, transkriptim, transliterim, alfabet, gjuhë shqipe, greqisht, sistem shkrimor, terma fetare, stil fetar, figura biblike, situata reale, mrekulli, ligjërim, ungjill, Vithleem, çifut, Israelnë, mbreti Erodh, Anatoli, Iiseu (Jezusi), Nazaret, kryq, fjalor, darka e Krishtit, Vithani, dhidhaskal, Mari, dishepuj, kryqëzim, qiell, Jerusalem, engjëjt, ngashëryer, gjykonjëne, Iudha, i mallëkuarë, mbëethyerë, mundimetë, Iudheesë, etj.

Hyrje

Voskopoja, historia e së cilës sot quhet edhe *histori e një qyteti virtual*, shpesh i shpëputur nga mjedisi kobor,² është ndoshta e vetmja qendër urbane qytetare në Ballkan e më gjerë, që në pikëvështrimin ekonomik e shoqëror-kulturor, bëri të sajën njëqind

¹ Hysa, Mahmut, “**Hyrje në letërsinë shqiptare**” – Dëshmitë, humanizmi shqiptar, neoklerikalizmi shqiptar, iluminizmi shqiptar dhe alamiada shqiptare, Fakulteti Filologjik Shkup-Prishtinë, Botues “Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Kosovës – Prishtinë, 2000.

² Xhufi, Pëllumb, **Shekulli i Voskopojës (1669-1769)**, Botimet Toena, Tiranë, 2010, f. 13.

vite zhvillimi, në harkun kohor 1669-1769. Për *Akademinë e Re* të kësaj qyteze, Dh.Shuteriqi ka shënuar se këtu, *të dyja Dhjatat u vunë shqip, çka do të thotë se shqipja shërbeu edhe në kishë, si ka shërbyer edhe në Elbasan, Berat e gjetiu, ku më pak e ku më shumë*.³ Historiani i njohur P. Xhufi, që i ka kushtuar një monografi “Shekullit të Voskopojës” shkruan se *duke i dhënë përgjigje pyetjes se cili ishte atdheu i një voskopojari në shek. XVIII, kodiku i Shën Prodromit tregon, gjithashtu, në çdo faqe të tij se “atdheu i vogël” Voskopojë bashkëjetonte e njësohej për çdo ditë në interesa, në marrëdhënie e shkëmbime, në jetë, në punë, në gjuhë, në kulturë e mentalitet me një mjedis gjeografik e njerëzor, që ishin vendet e njerëzjt e Korçës fqinje, të Oparit, Shpëskës, Polenës, Kolonjës, Grabovës, Vithkuqit, Kamenicës, Mashkullorës, Frashërit, Përmetit, Myzeqesë, Beratit, Elbasanit, Obrit, Durrësit, Vlorës, Saiadhës, Shkodrës, Ulqinit, me të cilët voskopojarët mbanin lidhjet jetësore*.⁴

Duket se këtë përparim shekullor ia dha qytetit pranë Korçës ajo që u quajt “Akademia e Re”, aq sa vetë përparimi çoi natyrshëm tek kjo Akademi, ku u promovuan emra aq të mëdhenj të kulturës shqiptare, si: Kostandin Berati, Dhanil Haxhiu, Vangjel Meksi, Theodhor Bogomili, Theodhor Haxhifilipi, dhe më i shquari prej këtyre, filozofi dhe iluministi Theodhor Kavaljoti. Midis tyre, Vangjel Meksi do të bëhej *përkthyesi i parë i suksesshëm i Dhjatës së re shqip*, siç shkruan prof. Xhevat Lloshi,⁵ i cili, në pikëpamje stili, merr e vë pasazhe biblike të shqipërimit të tij, pranë atyre të Buzukut dhe Kristoforidhit.⁶ Në historinë e gjuhës së shkruar shqipe, pjesa më e madhe e tyre, duke nisur me Th.Kavaljotin, mësuan dhe studiuan në Voskopojë; disa u bënë dhe mësues e rektorë e, me veprat e tyre, përfshirë edhe traditën elbasanase,

³ Shuteriqi, Dhimitër, S., **Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1800**, Tiranë, 2005, f. 266. (Për jehonën e zhvillimit kulturor dhe ekonomik të Voskopojës, brenda shekullit të 18-të, shkruan më tej Dh. Shuteriqi tek e njëjta vepër e cituar këtu, se *mësim të shqipes ka pasur edhe në shkollën greqishte të Vithkuqit: më 1770, një Sava ieromonaku, autor i një epigrame për nder të Theodhor Kavaljotit, kur ky botoi Gramatikën e tij, njihet si mësues në Vithkuq. Supozohet se ai ka qenë mësues i Erstrat Vithkuqarit, një nga lëvruesit e shqipes në fillimet e shek.XIX, që besohet se dha mësim në Akademinë e Voskopojës, pastaj në Vithkuq; në vitet 70 të shekullit, dihet se ai jepte mësim në Artë e në Përmet. (f. 284). Po kështu, akademiku Shuteriqi, heton se gjuha shqipe është mësuar edhe në shkollën greqishte të Beratit, si dhe meshimi shqip (f. 296); ashtu si ka të dhëna që edhe në Mirditë, është zhvilluar katekizmi në gjuhë amtare (f. 331); siç tregohet edhe për një shkollë mësimi në shqip, në Shkodër, 1745, ku jepte mësim Filip Shkodrani, një françeskan (f. 216).*

⁴ Po ai, po aty, f. 22. (Në veprën e cituar të historianit Xhufi, mësojmë se “rrëfimi” i Voskopojës mbështetet tek Kodiku i njohur i Manastirit të Shën Prodromit, bërë i njohur nga Metropolit i Ksanthit, Ioakim Martiniani, në vitin 1939. Ai, pohon historiani ynë, nuk është thjesht një kronikë ngjarjesh e paradë personazhesh të fiksuara nga dora e kujdesi i murgjeve të manastirit. Aty sillen e integrohen edhe ato pak dokumente autentike në zotërim të manastirit, që i japin rrëfimit besueshmëri historike...(f. 18)

⁵ Lloshi, Xhevat, **Bibla shqip dhe tradita**, Botimet Toena, Tiranë, 2004, f. 40.

⁶ Po ai, po aty, f. 46.

themeluan dhe lëvruan shqipen e shkruar me alfabet grek.⁷ Shkrimtarët e kësaj periudhe i dhanë hov shkrimit të gjuhës amtare, duke formuar një lëvizje të njohur kulturore, e cila do të vazhdojë edhe në shekullin XIX nën petkun fetar. Në këtë kohë pati edhe shkrimtarë që me vetëdije u bënë shprehës të rritjes së ndërgjegjes kombëtare, çka shënon një përpjekje për emancipimin kulturor dhe shpëputje prej helenizmit,⁸ aq më tepër se jo pak prej tyre përdoren edhe alfabetet të veçanta, çka mund të shihet si një përpjekje për ta pajisur gjuhën shqipe me shkronjat e veta. Nga ana tjetër, të dhënat historike dëshmojnë që janë bijtë e Voskopojës: teologë dhe intelektualë të nivelit akademik në forume shkencore të Greqisë, si kryepeshkopi Eulog Kurilla, që shkante më larg në guximin e tij, duke u shprehur se *Voskopoja, e themeluar fillimisht nga shqiptarët dhe më tej e banuar nga popullsi shqiptare e vllabe, konsiderohet si vendi ku “u ngjiz ideja e bashkimit shqiptar dhe shkrimi i gjuhës shqipe”, vendi “ku shqipja zuri mish e kocka.”*

Priifti protopapë, Th. Kavaljoti, që në vitet e para si mësues në *Akademinë e Re*, iu përvesh punës për hartimin e teksteve mësimore, radhitur si ndër më të mirët e Ballkanit, hartoi një gramatikë elementare të greqishtes, shtypur në Voskopojë; la në dorëshkrim manuale mësimore-filozofike prej qindra faqesh, si: *Logjika* (1749), *Fizika* (1752) dhe *Metafizika*; dhe në fund shkroi veprën madhore “*Protopiria*” (Mësimet e para), botuar më 1770, në Venedik. Ky libër shkollor, që përmban një abetare të kohës, lutje fetare, rrëfenja biblike, sentenca morale e dogma në gjuhën greke, merr rëndësi për shqipen sepse nga f. 13 – 59, është përfshirë edhe një fjalor trigjuhësh greqisht-arumanisht-shqip, me 1170 fjalë greke, por fjalët përgjegjëse shqipe janë më tepër kryesisht fjalë të gjuhës së popullit, më së shumti nga e folura e krahinës së Korçës. Është pikërisht fjalori i Kavaljotit ai që ka lema të fondit vendës, krijime prej vetë autorit, edhe fjalë të huazuara.

Sipas strukturës, themi se fjalësi i fjalorit përmban leksema të parme, fjalë të prejardhura formuar me ndajshesa a mjete të tjera fjalëformuese, ku bien në sy si më prodhimtare parashtesat: **për-, shpër-, z-**; prapashtesa, si: **-atë, -(ë)si, -im, -je, -shëm, -tar, -ac, -or, -zë** (*mëshikëz, përparëse, luga, pendesë, ndjekës, jetimore, femëror, kordbëzë, i gjithagjinishim, i mirudishim, shërbëtoj* etj. Për më tepër, fjalori trigjuhësh i Kavaljotit, ka qenë ndër fjalorët e parë, me zëra shqip, që u bënë të njohur prej albanologëve të huaj dhe u shërbeu atyre për njohjen e gjuhës sonë, si ngjau me djetarin gjerman Johan Tunman, që mori prej tij mjaft të dhëna për shqipen dhe

⁷ Haxhi, A., Topalli, T., **Histori e gjuhës së shkruar shqipe**, Shkodër, 1999, f. 114.

⁸ Po ata, po aty, f. 114.

⁹ Kurilla, Eulog, **E Moschopolis kai i Nea Akademia autes**, Athinë, 1935, f. 5 (Citohet sipas historianit P.Xhufi, në veprën e sjellë më sipër).

vllahishten. Për Kavaljotin dhe Mjeshtër Dhanilin ka studime edhe në tekstet për shkollat tona para Luftës II Botërore, nga Namik Resuli.¹⁰

Që në fillim, do shënuar se në studimin e historisë së gjuhës së shkruar shqipe me alfabet grek, prej kohësh, radhët e këtyre lëvrujesve: K. Berati, Dh. Haxhiu, Th. Bogomili, Th. Kavaljoti, janë grupuar më vete, kurse brenda shekullit XVIII, njihet edhe dega e disa shkrimtarëve, të cilët hartuan vepra me alfabete të veçanta. Pa u larguar nga grupi i parë, duhet nënvizuar se, si pasojë e dominimit kulturor dhe propagandës jomiqësore helene të qarqeve fetare të kohës, pati edhe ndonjë zë, si Dhanil Adam Haxhiu (1754-1822),¹¹ thirrur nga voskopojarët edhe “*Mjeshtri Dhanil*”, që kaloi në armiqësi me shqiptarësinë dhe vetë gjuhën shqipe, duke e quajtur atë “*gjuhë barbare*”! Ai la një vepër greqisht «*Eisagogiké Dhidhaskalia*»- «Εισαγωγική Διδασκαλία» (Libër i mësimave fillestare), shtypur në Venedik më 1802: *me pak dialogë doktrinarë të krishterë, njohuri nga shkencat e natyrës; disa modele letrash e aktesh, këshilla, vjersha e kushtime*.¹² Por, edhe me qëllimin e keq të autorit në dukje, fjalori me 235 fraza nga jeta e përditshme dhe 1070 lemat e tij, patën rëndësi për popullarizimin e gjuhës sonë për kohën. Libri i tij është thurur si tekst me bashkime sintagmatike paralelisht në 4 gjuhë. Dh. Haxhiu kërkonte të studiohej shqipja, *me qëllimin e vetëm për të arritur që brenda një kobe sa më të shkurtër të kuptohet e të përdoret gjuha greke*.¹³

Autori ndoqi udhën e mësuesit të vet, Kavaljotit, në hartimin e fjalorit, por e tejkaloi atë tipologji, pasi nga frazeologjitë e regjistruara, lë vend të njohim e të analizojmë strukturën e shqipes në rrafshe të ndryshme: nga fonetika, morfologjia dhe sintaksa e shqipes, në gjysmën e dytë të shekullit të 18-të, veçanërisht të dialektit të toskërishtes. Libri i tij përmban edhe një vjershë me 28 vargje, ku bën thirrje nënshtrimi ndaj helenizmit. Vlera e veprës së Dh. Haxhiut, *që ishte arumun shqiptar dhe folës dygjuhësh, ndërsa arumanishten e kishte si gjuhë amtare*,¹⁴ qëndron tek Leksikoni, një tekst bashkëbisedimi në 4 gjuhë: greqisht, arumanisht, bullgarisht dhe shqip, me 856 njësi lemash shqipe.

¹⁰ Namik Resuli, **Shkrimtarët shqiptarë-1**, Botimi I, 1941 dhe botimi II Pakti, 2007, f. 71 – 84.

¹¹ Viti i vdekjes u shënuar sipas veprës së prof. Xhevat Lloshit “William Martin-Leake, **Kërkime për shqiptarët dhe për gjuhën shqipe**”, Bota Shqiptare, Tiranë, 2005, f. 88. Shkruan Xh. Lloshi: “...magjia e kulturës së lashtë greke nuk ka lënë jashtë edhe shqiptarë, për atdhetarinë e të cilëve nuk ka dyshime, si Jani Vretoja, që më 1866, ka botuar një Gramatikë të greqishtes së folur në gjuhën shqipe, ku kërkonte ‘të psonemi në gjuhë tjetër’, sepse greqishtja ishte ‘nderi i gjuhëve dynjasë.’” (f. 89.) Edhe Dhimitër Kamarda ndër arbëreshët e Italisë po në ato vite e rekomandonte greqishten si gjuhë letrare për shqiptarët. (f.90)

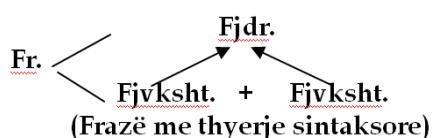
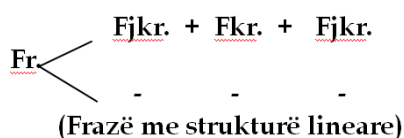
¹² Haxhi, A., Topalli, T., **Histori e gjuhës së shkruar shqipe**, Shkodër, 1999, f. 117.

¹³ Po ata, po aty, f. 118.

¹⁴ Lloshi, Xhevat, **William Martin-Leake Kërkime për shqiptarët dhe për gjuhën shqipe**, Bota Shqiptare, Tiranë, 2005, f. 89.

Studiuesi i shquar i përkthimeve biblike në gjuhën shqipe, Xh.Lloshi, nënvizon se *rryma që përdorte alfabetin e përshtatur të greqishtes për shkrimin e shqipes u shfrytëzua nga Dhanili për ta pasur shqipen mjet ndihmës që të përvetësohej vetë greqishtja. Mirëpo volens nolens kjo metodë nguliste edhe shqipen e shkruar, ndihmonte anasjelltas të mësohej shqipja me ndihmën e greqishtes së shkruar.*¹⁵ Figura e tij, sipas gjuhëtarit tonë, nuk është përfaqësuar saktë në *Historinë e letërsisë shqiptare të vitit 1983*, ku thuhet se Dhanili i shkroi gjuhët e tjera me një qëllim të mbrapshtë: të përhapte greqishten, që për të ishte ‘mëma e diturisë’ dhe t’i bënte nxënësit të mohonin gjuhët e veta barbare,...më drejt do të ishte të thuhej se Dhanili është përfaqësues i qëndrimit të qarqeve fetare, të cilat po shihnin se me zgjerimin e përpjekjeve për një liturgji në gjuhë amtare dhe për përkthime shqipe do të thyhej monopoli i tyre mbi ortodoksët në këtë zonë, sidomos pas shkatërrimit të Patriarkatit të Ohrit.¹⁶ Sot, në studimet tona albanologjike, del qartë se M.Liku e ka njohur tekstin e plotë të Dhanilit, të cilin e ka përpunuar në dy rrugë: **A.** Ka marrë prej tij pjesët që i quante të përshtatshme për ushtrime, por që edhe mund të shërbenin për krahasime ndërmjet gjuhëve ballkanike; **B.** ka vjelë fjalët që i interesonin për të plotësuar fjalësin e Fjalorit të vet. Veprën e Dh.Haxhiut e ka vlerësuar edhe albanologia ruse Agnia Desnickaja.¹⁷

Edhe nga trashëgimi letrar i pakët i Dh.A.Haxhiut, mund të krijojmë një përshtypje për sintaksën e ndërtimeve të tilla, me bashkime me parataksë si dhe me hipotaksë: *Kemi dy vreshtë edhe plot janë pa rrush/ Edhe nuk u arrinë edhe do të pres ca zaman gjer t’arrihenë mirë/ Dola në Pazar edhe pashë shumë meleqet pa njerëz edhe u shastisa. / / Edhe atë herë si t’ëmblesohenë do të njom karrutënë edhe vozat/ Edhe si të zënjë dyzet ditë do të hedh të parënë verë në një vozë/ I sëmuri në dashtë të shërohet të mos haj arra edhe lajthi po të haj bajame dardha dhe molla.*¹⁸ Nëse fraza-strofë e parë del me enumeracion linear të veprimeve që kryen a pëson veta I, sipa foljeve që shënojnë njësitë kallëzuesore, fraza e fundit, e nënvizuar, vjen me thurje simetrike njësisht, me një QOS,* me një subjekt të përbashkët për të gjithë përbërësit, si në skemën poshtë:



¹⁵ Po ai, po aty, f. 91-92.

¹⁶ Po ai, po aty, f. 90.

¹⁷ Shih veprën e cituar të Xh.Lloshit, f. 90 – 99.

¹⁸ Hysa, Mahmut, **Autorë dhe tekste nga letërsia e vjetër shqiptare, II**, Shkup, 1995, f. 83 – 84. * QOS = qendër e organizimit sintaksor.

Në radhë të këtyre autorëve të Shkollës së Voskopojës vjen edhe Kostë Berati, hartues i një libri (kodik), dorëshkrim me 154 faqe: me lutje, urata, proverba, kronika historike, shkruar në greqisht dhe shqip, ku dallon një vjershë e përshtatur “*Zonja Shën Mëri përpara Kryqësë*”,¹⁹ me 88 vargje në 8-rrokësh. Pa u ndalur në nivele të tjera të gjuhës, është interesante sintaksa e poetikës së autorit: me elipsë të foljeve-kallëzues, me strofa-fraza me ndërtim të drejtë dhe të zhdrejtë, por kryesorja që duhet vënë në dukje dhe që është karakteristikë e poezive fetare nga Budi e këndeje: bëhet fjalë për një shtrirje të strukturës frazore, përndryshe, **për një kalim nga kufijtë e frazës në strukturë teksti**.²⁰ Gjuhëtari italian Stefano Telve shkruan: “*Raporti mes frazës dhe tekstit është ai që kanë fjalët me frazën: ashtu si shumë fjalë formojnë një frazë, kështu edhe disa fraza formojnë një tekst. Ai vazhdon më tej: Fjala, fraza dhe teksti bashkëndajnë, së paku, dy aspekte: janë të gjitha të rregulluara nga norma gramatikore (morfologjike e sintaksore) dhe transmetojnë informacione (mund të thuhet se janë semantikeisht plot), ndryshe nga pjesë të tjera të ligjëratës, si lidbëzat, parafjalët dhe nyjat, të cilat funksionojnë vetëm në lidhje të emrave, mbiemrave e foljeve, dhe quhen pra, semantikeisht boshe*.”²¹ Për më tej, gjuhëtarët shpjegojnë se ndryshimi më i madh qëndron, me sa duket, në shtrirjen e tyre: fjala është uniteti informativ minimal, kurse teksti është uniteti informativ maksimal. Një tekst, për më tepër, përputhet me një frazë, ose edhe me një fjalë të vetme, siç ngjet në lëmë të poezisë, në titujt e tyre, më saktë; për shembull: *Për diçka që mbase s’më takon* – është një frazë ku fjalia përcaktuese (që s’më takon), varet nga SP (sintagmë parafjalore) (për diçka) që ka edhe ajo vlerë përbërësi predikativ, por me elipsë të foljes: *flas, shkruaj, mendoj, ëndërroj* etj. Po kështu fjala-titull, nga i njëjti poet dhe përmbledhje poetike²² “*Mërgim*” – si fjali njëshe emërore, në kontekstin poetik na kumton se *autori ndodhet në mërgim, po vuan mërgimin, është i përmalluar nga mërgimi* etj.; pasazhe shpirtërore, varg pas vargu, deri sa poeti vjen e “zbulohet”: “*Mërgimi im vërtet/filloi kur të njoha ty;/e di që brenda teje jam,/e brenda meje je ti*.”²³

Me një dukuri të tillë, që e dhamë aq shkurt teorikisht, sipas gjuhëtarit të cituar, Telve, ndeshemi në tekstin poetik “*Shën Mëria përpara Kryqësë*”, në të cilën vështrimi për sintaksën nuk mund të bëhet, as brenda kufirit të frazës, as atij të strofës, duke “respektuar” pauzat sintaksore që na dikton pikësimi. Në këtë mënyrë, 6 strofat katërshe, kanë qendër organizimin sintaksor të strofës së parë, që nuk përmban asnjë

¹⁹ Po ai, po aty, f. 99 – 100.

²⁰ Telve, Stefano, **L’italiano: frasi e testo**, Carocci editore – Bussola, Roma 2013, p. 23.

²¹ Po ai, po aty, p. 23.

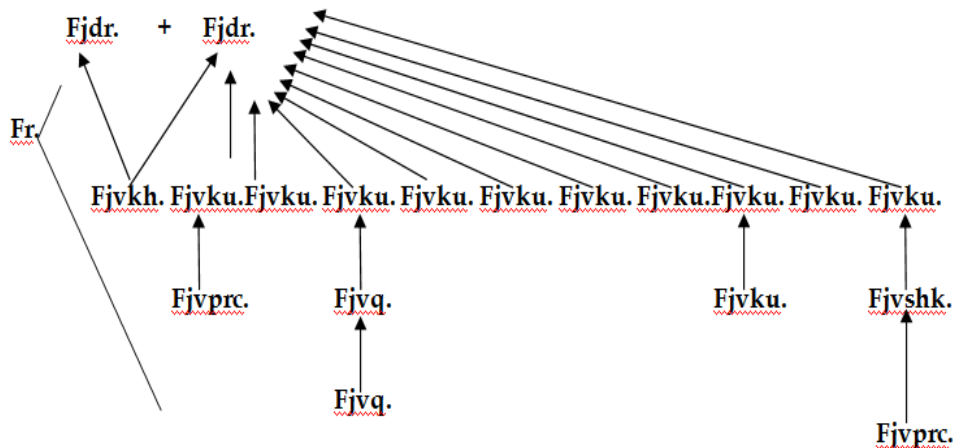
²² Të dy shembujt u morën nga poeti Emil P.Asdurian, **Lulet e egra**, Botimet Toena, Tiranë, 2015, f. 55/57.

²³ Po ai, po aty, f. 60.

E /kur e pa mbërthyerë
shpëtimnë e njerëzisë,
e qante ngashëryerë,
me mallëngjim thërriste:/

Të shpunë/ të të gjykonjënë
ndë avli të Pillatit,
qiturë/ shahit jallanxhi,/
Që të të turpërojnë./

Vallë ç'u pate bër'o bir,/
 a ç'të lig'u punove,/
 që mbë kryq të mbërthyen
 E vdekë /që të dhanë?"²⁴



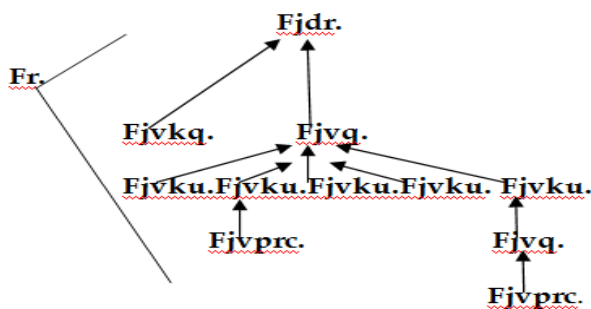
Studiuesi i njohur i historisë së gjuhës së shkruar, prof.Mahmut Hysa, shprehet se *poezia të lë përshtypjen se është origjinale, me sintagmat idiomatike e me gjuhën e pastër... që për shumëçka të kujton vajet popullore.*²⁴

²⁴ Po ai, po aty, f. 244

Në shumë të dhëna, nga shkrimet origjinale apo shqipërimet e lira të Biblës, në kohën tonë duhet pohuar jo vetëm ajo që nënvizohet se *tashmë e kemi të pranishëm në gjuhën shqipe stilin biblik*,²⁵ por që ai stil është më i vjetri i dëshmuar dhe i përvijuar që nga dokumentet dhe librat e parë në gjuhë amtare dhe që jo rrallë e përdorin edhe stilistë të shquar e mjeshtër të fjalës në letërsinë tonë.

Një shikim i prozës së përkthyer nga Th.Bogomili (quajtur për një kohë të gjatë në studimet tona “Anonimi i Elbasanit”), na çon te gjykimi se teksti me titull “Darka e Krishtit”ka disa karakteristika, që e bashkon me shkrime të tjera biblike, siç janë lidhëzat e përsëritura në bashkimet sintaksore në mënyrë lineare, sidomos ndërmjet frazave, si p.sh.: *Atë ditë darkoi zoti Krisht ndë Vithanit me apostujt, në shtëpi të Marisë e Marthësë; me t’amënë. E desht të venjë tjetërënë ditë ndë Ierosolimt e të keyqësobëtë...E ai ju ka për të ju dëftyam vend të madh e atje bani gati. E tye votë këta të dy apostoj e banë si porositi Krishti.*²⁶ Por, në brendësi të këtij shqipërimi, ndeshim edhe struktura tjera, si në frazën që vijon, ku përdoren këmbyerazi bashkimet e përbërësve frazorë me parataksë dhe hipotaksë, ku dalin lidhëza të përsëritura në marrëdhëniet funksionale homogjene. Për ndërtimin e mësipërm si dhe për modele të tilla, gjuhëtarët mendojnë se format:

“O e amblë mama uime, të lutem / të jeç me durim të math,/ e ta diç bukur/ se është / e duhet të mbarohenë gjithë të thanat e fjalëparëvet, / **qi** kanë shkruam për mu / e duhet të vdes për shëndet të farësë njeriut, / e njime erth koha e mortsë sime / e ti ke, o mama uime, të helmobesh tepër mbi gjithë gra të jetës,/ **qi** të mbarohet fjala e shenjitit Simeon / **qi** ka për të shkruam shpatë ndë mjedis të zemëresë sate.”²⁷



tingëllore janë të afta të pasqyrojnë struktura të statusit mendor dhe shtrojnë pyetjen si ngjet kjo? Gjuhëtari dhe psikologu Fodor këmbëngul që “forma logjike” e shprehjes

²⁵ Lloshi, Xhevat, I Gj L, **Bibla shqip dhe tradita**, Botimet Toena, Tiranë, 2004, f. 44.

²⁶ Hysa, Mahmut, **Hyrje në letërsinë shqiptare**, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore të Kosovës, Prishtinë, 2000, f. 240-241.

²⁷ Po ai, po aty, f. 241.

(këtu: fjalisë, frazës- *shënimi im, E.Bramo*), luan një rol interfaqës: në trurin e njeriut ka një modul specifik, i aftë të drejtojë procesin e të kuptuarit, duke transformuar tingujt në shenja; mund ta bëjë këtë në lidhjen e ngushtë që ka forma logjike, nga njëra anë, me sistemin e tingujve dhe, nga ana tjetër, me strukturën sintaksore të mendimit.²⁸ Edhe pa u vërtetuar biologjikisht, ky pohim i gjuhëtarit amerikan, skematizimet e thënieve, siç janë ato të shprehjeve biblike, dëshmojnë për një mënyrë të menduari konkrete, me anë të enumeracionit, çka shfaqet në bashkimet me sisteme të gjata lidhëzash edhe pa to, të cilat i ndeshim aq dendur në përkthimet e para të Shkrimeve të Shenjta, jo vetëm në gjuhën shqipe, por pasqyruar kjo dukuri edhe në gjuhë të tjera.

Pa u ndalur këtu më tepër, për prozën e trashëguar prej këtij rrethi lëvruesh të Shkollës së Voskopojës, si Vangjel Meksi (veprimtarinë gjuhësore e letrare të të cilit e ka ndriçuar prof. dr. Xh.Lloshi²⁹), dhe atyre që e shkruan shqipen edhe me alfabetë të veçanta, si: Theodhor Bogomili, Theodhor Haxhifilipi e të tjerë, themi se në formimin e alfabeve, ata u mbështeten në alfabetin glagolitik sllav, por që për alfabetizimin e gjuhës sonë, u shënuan përpjekje të shqiptarëve që do të çonin tek një alfabet i njësuar, më 1908. Në planin fonetik, ata shënuan përdorimin e zanorës “ë” të pathekse, në të gjitha pozicionet (*zëmërsë, fjalëparëvet, kryqësonjëne*), dëshmuar togun zanor –ua: *bekuami, truajnë*, përgjithësisht, u shkruan të plota grupet e zanoreve: ye, ie, ae: *Ierosolim, qielsë; të lutunae* etj. Në gjurmë të autorëve të vjetër, kjo rrymë shkrimtarësh i ruan të plotë grupet e bashkëtingëlloreve mb, nd, ngj, si: *i ambli, mbë, mbret, shtambë, e ndajtë, engjit* etj. Sa i përket rrafshit morfologjik, tek Bogomili, del rasa vendore, shoqëruar me parafjalët mbë, ndë: *ndë Vitbanitë, mbë kryqtë*, etj. Dalin në shkrimet e tyre trajta arkaike të rrjedhore, si: *pëshymet, darket*. Ndeshen gjithashtu, edhe emra femërorë, që në kohën tonë dalin mashkullorë, si: *krygja, qiella, gjyqia*. Veçanërisht, tek Bogomili njohim disa tipa të së ardhmes: kam + paskajoren (*kam për të bam*), por edhe trajta tjetër gege “*kam me thanë*”. Për Th.Haxhifilipin, themi se në të shumën e rasteve ka përdorur një leksik nga gjuha e popullit, pa lënë jashtë edhe leksema të krijuara prej tij, si: *besës (besues), duresës, mjekës, vërtetës (dëshmitar), shortar (falltar), mundja (fitorja), dituni (urtësi)*, etj.; *prapashatesat më të dendura janë: -ës, -ar, -tar, --i, -ni, -ishte, -ro* dhe pak të tjera. Nuk mungojnë tek Haxhifilipi edhe disa fjalë kompozita, si: *perëndi-leem, miir-bam, syshumë, gjithmbajtës*, etj.

²⁸ Ferretti, Francesco, **Alle origini del linguaggio umano-Il puno di vista evoluzionistico**, GLF Editori Laterza, Roma-Bari, 2016, p. 37.

²⁹ Lloshi, Xhevat, **Përkthimi i V. Meksit dhe redaktimi i G. Gjirakastirit (1819-1827)**, Onufri, Tiranë, 2012.

Nuk duhet harruar se lëvruesit e shqipes me alfabetin grek, nuk kanë punuar përherë në kushte të lira, pasi ata shkruanin dhe regjistronin fjalën shqipe, që s'ka qenë përherë e lirë të regjistrohet dhe të ruhet.

Përfundime

Nga një vështrim yni, në përmasat e një ligjërata aule, mund të nxjerrim disa përfundime, si këto që po radhitim më poshtë:

1. Veprimtaria e Akademisë së Voskopojës, me shtypshkronjën dhe botimet që bëri, lidh dokumentet dhe veprat e gjuhës së shkruar shqipe mes atyre që u hartuan në shekujt pararendës me atë të shekullit të 19-të.
2. Disa prej pedagogëve që dhanë mësim në Shkollën e Voskopojës, u bënë të njohur edhe në universitete evropiane, jo vetëm me kontributin e tyre shkencor e pedagogjik, por edhe në nivelin e dijeve të kohës në rrafshin e atyreve të vendeve të tjera të zhvilluara.
3. Autorët voskopojarë, sa herë që përkthyen vepra të huaja, kryesisht nga greqishtja, vunë përballë gjuhën tonë ndaj gjuhëve të tjera, duke treguar se shqipja ishte e aftë të përcillte mesazhe dhe ide, ndjenja e mendime nga më të thellat të botës shpirtërore shqiptare.
4. Intelktualët shqiptarë të shekullit të 18-të, që e kanë shkruar shqipen me alfabetin grek ose edhe me alfabetë të veçanta, klerikë apo shekullarë qofshin ata, kanë dhënë një ndihmesë të dukshme për ruajtjen dhe lëvrimin e fjalës shqipe.
5. Kjo duhet pohuar sepse në historinë e gjuhës së shkruar shqipe, shekulli XVIII, në krahasim me periudha të tjera historike, ka pasur më pak shkrime dhe libra në gjuhën amtare, për shkaqe që njihen.
6. Fjala shqipe, me çfarëdo shkronjash që është ruajtur, përndryshe: me çfarëdo alfabeti të jetë shkruar gjuha jonë, shprehja shqip: fjalitë dhe frazat, kanë arritur në kohën tonë dhe mbi to ne kemi mundësinë të hetojmë, të gjykojmë dhe të analizojmë jo vetëm për fjalëformimin e njërive ndërtimore siç janë leksemat, por edhe strukturat kumtuese- fjalitë: si janë ndërtuar ato, çfarë rendi kanë dhe si dalin në situata të ndryshme pragmatike.
7. Edhe në ato pak shkrime, përgjithësisht shqipërime, të lëvruesve të shqipes me alfabetin grek përgjatë shekullit XVIII, kemi mundësi të gjykojmë për pastërtinë e gjuhës sonë në këtë fazë, si na vjen ajo në raport me huazimet greke, sllave dhe sidomos turke.

8. Sa u takon huazimeve me gjuhët në kontakt, siç janë sllavishtja dhe greqishtja, por në mënyrë të veçantë, ato të turqishtes, me hulumtime të kujdesshme, studiuesit mund të arrijnë në përfundime edhe për kohën e futjes së tyre në gjuhën tonë, shtresat e leksikut ku kanë zënë vend, dhe sa prej leksemave a shprehjeve janë asimiluar në ligjërimin shqip, krahas asaj, edhe fjalë, lokucione e frazeologji, që vetë gjuha përgjatë kohëve, i ka nxjerrë nga përdorimi.
9. Lëvruetit e shqipes me alfabetin grek apo edhe me ndërthurje alfabetesh origjinale, janë vazhdues të një tradite të përvijuar aq qartë në shekujt e mëparshëm, në mënyrë të veçantë me traditën e Shkrimtarëve të Vjetër të Veriut, të cilët hartuan vepra origjinale të nivelit të lartë, por edhe në përkthime, ia dolën të sjellin një shqipe me shprehësi të veçantë edhe për kohën tonë.

Bibliografia

- Resuli, Namik, Shkrimtarët shqiptarë-1, (Histori e Letërsisë shqipe), Tiranë, 1941.
- Shuteriqi, Dhimitër, Autorë dhe tekste, SHB “Naim Frashëri”, Tiranë, 1977.
- Hysa, Mahmut, “Hyrje në letërsinë shqiptare”, Fakulteti Filologjik, Shkup-Prishtinë, 2000.
- Hysa, Mahmut, Autorë dhe tekste nga letërsia e vjetër shqiptare II, “Flaka e vëllazërimit”, Shkup, 1992.
- Lloshi, Xhevat, “Përkthimi i Vangjel Meksit dhe redaktimi i G. Gjirokastritit” (1819-1927), Onufri, Tiranë, 2012.
- Haxhi, A.& Topalli, T. “Histori e gjuhës së shkruar”, Shkodër, 1999.
- Haxhi, A.& Topalli, T. “Histori e gjuhës së shkruar” - Ushtrime, Shkodër, 2007.
- Mulaku, Ragip, Gjuha e shkrimeve të vjetra shqipe (shek. XV-XVIII), Prishtinë, 2012.
- IGJL, Bibla shqip dhe tradita, Botimet Toena, Tiranë, 2004
- ASHSH, Xhufi, Pëllumb, “Shekulli i Voskopojës” (1669-1769), Botimet Toena, Tiranë, 2010.
- Demiraj, Bardhyl, Jeta dhe trashëgimia e Gjon P. Nikollë Kazazit, Botime Françeskane, Shkodër, 2013.
- Telve, Stefano, L'italiano: frasi e testo, Carocci editore – Bussole, Roma 2013.
- Ferretti, Francesco, Alle origini del linguaggio umano-Il puno di vista evoluzionistico, GLF Editori Laterza, Roma-Bari, 2016, p. 37.

Elvis BRAMO

"SOME CHARACTERISTIC FEATURES OF THE WRITTEN LANGUAGE IN GREEK ALPHABET DURING THE XVIII TH CENTURY" (VOSKOPOJA)

Abstract

The core subject of the article written by Elvis Bramo is the written language of Theodor Bogomil, Constantin Berati, Vangjel Meksi, and Grigor Gjirokastriti in the Greek alphabet. They belong to that group of Bible translators who wanted religious services made in their mother tongue. Among our scholars, they are said to have formed a literary current called "Neoclericalism"³⁰.

Dr. Elvis Bramo considers the language of these authors from the phonetic, morphological and particularly the syntactical level, as well as in the comparative level with the Greek language, which they used to translate from. As regards the Voskopoja School, the author also reveals the cultural and educational radiation it had throughout the Albanian speaking countries.

Key words: manuscript, translation, transcription, transliteration, alphabet, albanian language, greek, writing system, religious terms, religious style, etc.

³⁰ Hysa, Mahmut, "Introduction to the Albanian Literature" – Evidences, albanian humanism, albanian neo-clericalism, albanian illuminism, and the albanian **alamiada**, Faculty of Filology Scpie-Pristina, Publisher "Entity of text books and teaching tools of kosovo-Pristina", 2000.

Hana RADONIQI

STUDIMI I THEKSIT TË SHQIPES NË FONOLOGJINË METRIKE DHE NË TEORINË E OPTIMALITETIT

Abstrakt

Qëllimi i këtij punimi është të ofrojë shpjegime për theksin e shqipes. Ajo që e karakterizon këtë është palëvizshmëria gjatë eptimit: cilado rrokje pasuese e temës është e parëndësishme për pozitën e theksit (Lowman 1932, Bevington 1974, Canalis 2007).

Meqë mund të bjerë në rrokje të ndryshme, gjuhëtarët shqiptarë kanë arsyetuar se vendi i theksit në fjalët e shqipes nuk mund të paraqitet me një rregull të përgjithshme, duke lënë të kuptohet se rëndom, në të shquarën tek emrat, theksi bie në rrokjen parafundore: prandaj, edhe në huazimet nga gjuhë të ndryshme ky rregullohet sipas kësaj prirjeje (Dodi 1970, 2004). Përveç kësaj, edhe se lëvizja e theksit mund të paraqitet sipas rregullimit mekanik (Topalli 1995).

Punimi do të marrë parasysh zbatimin e teorive që shkojnë përtej tradicionales, për t'u afruar me teoritë e fonologjisë gjenerative. Si trajtim i parë do të merret theksi në përfaqësimet e rregullave (Bevington 1974), në kuadrin e Fonologjisë Metrike dhe si pjesë e Teorisë së Optimalitetit (Maynard 1997, Trommer & Grimm 2004, Canalis 2007, Bozhoviq 2012, Bermúdez-Otero 2007, 2011, Rugova 2006, 2016). Qasja e këtyre autorëve se si e kanë përfaqësuar studimin e theksit në përgjithësi dhe, studimin në shqipen në veçanti, i ka tejkaluar paraqitjet e vendosjes së tij në rrafshin e fjalës ose të rrokjes, duke u orientuar tashmë në traditën gjenerative – me sqarimin e marrëdhënies ndërmjet theksit dhe peshës së rrokjes që studiohen nga teoria metrike e fonologjisë dhe me analizën e theksit përmes kufizimeve të Teorisë së Optimalitetit.

Fjalët kyçe: theks, rrokje, morë, Fonologji Metrike, Teori e Optimalitetit.

Theksi në përfaqësimet e rregullave

Fonologjia është studimi i strukturës së tingullit të gjuhës. Në kuadrin e fonologjisë gjenerative, fonologjia bashkëkohore fillon me punën e Chomsky-t dhe të

Halle-it “The sound pattern of English (SPE)” (1968)¹. Teoria e proceseve fonologjike në *SPE* është një teori universale që i pasqyron rregullat në kuptimin e metagjuhës. Metagjuha (ndryshe e quajtur edhe *sistem shenjash* ose *marrëveshje e shkurtuar*) paraqet llojet e rregullave fonologjike që janë të mundshme në cilëndo gjuhë natyrale² (McCarthy 2003: 327–330).

Kështu, nëse u referohemi studimeve albanistike në SHBA, merret shembull studimi gjenerativ i fonologjisë së shqipes i Gary L. Bevington-it (1974), si i pari studiues i aksentologjisë së shqipes, ndërkaq rregulla për pozicionin e theksit brenda fjalës është shprehur (Bevington 1974: 26):

$$V \rightarrow [+e \text{ theksuar}] / \text{---} (V)C_0 \left\langle \begin{array}{c} \underline{e} \\ \underline{a} \\ \underline{o} \\ \underline{\ddot{e}}(C) \\ \underline{as} \\ \underline{ull} \end{array} \right\rangle \text{] TEMË } \leftarrow \text{folje}^1$$

Sipas Bozhoviqit (2012: 144), qëndrimet e Bevington-it për rolin e fonemave në suazën e dukurive morfologjike janë dyfaqësh: së pari, ndryshon vendosja e theksit ndërmjet temave emërore dhe foljore; nuk i përfshin temat emërore që mbarojnë me -e (*rrufë, edhë*), -a (*babá, allaxhá*) dhe -o (*byró*) të theksuar; nuk i përfshin po ashtu as ato me -ë (*atë, dikë*) të theksuar dhe ato tema njërrrokëshe me mbaresat e sipërshënuara, të cilat sipas Bevington-it nuk do të merrnin asnjë theks etj. Mirëpo, pikëpamjet e shprehura se rregullat e vendosjes së theksit të fjalës në shqipen vihen vetëm brenda temës/ rrënjës së fjalës dhe se, mbaresat flektive nuk kanë peshë metrike, por sufiksët e derivacionit të fjalëve, kanë krijuar përfundimin për rregullat e vendosjes së theksit në morfonologjinë e shqipes (ibid.: 144).

Së këndejmi, edhe Rugova (2016: 200) duke u mbështetur në pikëpamjet e Bevington-it në kuadrin e gramatikës gjenerative, veçanërisht të fonologjisë gjenerative, e cila fillimisht ishte shtjelluar te Chomsky-i dhe Halle-i (1968), është

¹ Shih te *Teoria e optimalitetit dhe gjuha shqipe*. Rugova (2006: 427–430) ka veçuar në njërën anë studimin e Chomsky-t dhe të Halle-it e, në tjetrën, atë të Prince-it dhe të Smolensky-t: sipas të parëve, rregullat e përcaktojnë gjuhën; sipas të dytëve, *kufizimet*.

² Shih te *Dictionary of Language and Linguistics*. Sipas definicionit të Bussmann-it (2006: 788), *gjuha natyrale* është term për gjuhët, të cilat janë zhvilluar historikisht dhe janë shtresuar nga ana regionale e shoqërore.

shprehur se vendosja e theksit të fjalës në gjuhën shqipe mund të përcaktohet me rregullat gramatikore, ndryshe nga konceptet tradicionale të Dodit dhe të Gjinarit (1983), të cilët nuk e dallojnë derivacionin *punëtori* nga fleksioni *punoj* dhe që priren për theksim parafundor.

Fonologjia metrike

Zhvillimit të Fonologjisë Metrike i kanë paraprirë veprat, si: Mark Liberman “The Intonational System of English” (1975) dhe Mark Liberman & Alan Prince “On Stress and Linguistic Rhythm” (1977).

Kjo është një familje e nënteorive të fonologjisë gjenerative që ka për qëllim të përshkruajë tiparet e theksit dhe rregullat e tij. Teoria metrike konsideron se, ndryshe nga tiparet e tjera fonologjike, theksi nuk është veçori e saj; ai paraqet strukturën hierarkike të rrjedhës së të folurit (Hayes & McCarthy 2003). Së këndejmi, studimi i theksit ka sjellë zhvillimin e teorisë së Fonologjisë Metrike, ku ky është parë në marrëdhënie ndërmjet rrokjesh, jo si pronë e brendshme e tyre (McCarthy 2003: 329).

Mirëpo, sipas McCarthy-it (1979: 444), Chomsky-i dhe Halle-i i shmangen referimit të drejtpërdrejtë për peshën e rrokjes kur flasin për toget e dobëta; së këndejmi, mora e Shkollës së Pragës është karakteristikë abstrakte e rrokjeve. Tutje kësaj, mora (μ) mat peshën e rrokjes. Përgjithësisht, grupet që përbëjnë modelin e rrokjeve të shqipes, janë:

- **rrokja e lehtë** (rrokje që mbaron me zanore BZ) përmban *një morë* – e përbërë nga një zanore e shkurtër në bërthamë dhe nuk ka bashkëtingëllore në fund të rrokjes (no coda);

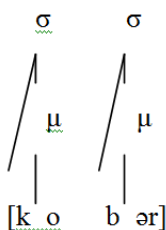
- **rrokja e rëndë** (rrokje që mbaron me bashkëtingëllore BZB (rr. e mbyllur) ose BZZ (rr. e hapur)) *dy mora* – e përbërë nga një zanore e gjatë, nga një diftong në bërthamë ose nga një zanore e shkurtër + një bashkëtingëllore në pozicion fundor;

- **rrokjet e peshës më të madhe** (BZBB ose BZZB) *tri e më shumë mora* (psh. në indishten, në persishten, në estonishten etj.) (Hayes 1989: 291–293).

Nga ana tjetër, elementet fillestare (bashkëtingëllorja që paraprin bërthamën) duken të jenë të parëndësishme te pesha e rrokjes, sepse ritmi në rrokje e përfshin bërthamën dhe kodan (bishtin). Rregulla të ngjashme ekzistojnë edhe në shqipen, por megjithatë pa ngushtim në rrokjet e fundit të fjalës, të cilat konsiderohen si të gjata nëse mbarojnë me bashkëtingëllore: rrokja e fundit mund të jetë atone, kurse theksi të bjerë mbi rrokjen e gjatë më afër fundit të fjalës, duke llogaritur si një morë rrokjet e hapura me zanore të shkurtër: **le.pur**, **ve.gël**, **ze.mër**, **ka.tër**, **si.për**, **pa.sur** (kam).

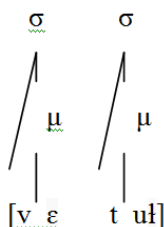
Për më tepër, ky rast mund të shpihet më tej, me sqarimin e marrëdhënies ndërmjet theksit dhe peshës së rrokjes që studiohen nga teoria metrike e fonologjisë, por edhe nga *teoria moraike* (Van der Hulst 1984, Hyman 1985, Hayes 1989, Trubeckoi 1985). Së këndejmi, rrokjet janë të lidhura me drurët rrokjesorë. Çdo njëj σ , ngrihet nga një njëj e fortë (koka) + nga një a më shumë të dobëta skajore (fillimi dhe fundi): kjo përbën këmbët, ku secila këmbë ka një rrokje të spikatur. E gjitha shprehet duke përdorur drurët e degëzuar binarë, të cilët merren vetëm me fjalët dyrrrokëshe; ndërkaq, kur një fjalë përmban më shumë se dy rrokje, mund të përsëritet e njëjta manovër.

Në këtë rast, mund të përshkruajmë rastet më specifike të shqipes për ndjeshmëri ndaj sasisë dhe për këmbë trokaike:



Pra, zanorja e patheksuar /ə/ është zanore e ndërfutur midis dy bashkëtingëlloresh, me ç'rast me bashkëtingëlloren e dytë formon bërthamën rrokjesore (ər). Rrjedhimisht (Canalis 2007), /ə/ nuk i kontribuon peshës, sepse mungon në përfaqësimin leksikor të temës (**ko**.bra, shembull tjetër edhe **va**.tra, **mo**.tra, **gjar**.pri, **Shko**.dra). Kështu theksi bie në rrokjen parafundore (në morën e parafundit) dhe ka vetëm një morë, meqë rrokja fundore është e lehtë. Pra, ky është statusi i rrokjes -ëB si pjesë e patheksuar fundore e temës. Shpjegim i ngjashëm mund të jepet edhe për trokeun /'dasm/, ['dasəm], ['dasmə], ku /m/ del si sonante me vlerë silabike.

Ngjashëm ndodh edhe me peshën e -ull, -ur në pjesën e patheksuar fundore të temës, edhe pse këtu nuk kemi të bëjmë me zanore të ndërfutur (**he**.kur-i, **plu**.hur-i, **pe**.tull-a, **ve**.tull-a, **te**.mpull-i, **tje**.gull-a, **pjer**.gull-a, **qer**.thull-i, **sqe**.tull-a, **mje**.gull-a etj.), ndonëse siç e ka përshkruar Canalis-i (2007), në gjuhën e folur kjo /u/ mungon shpesh, por edhe ndërkëmbëhet me /ə/. Së këndejmi, në përfaqësimin e thellë, /t/ dhe /ɾ/ janë paraqitur si bashkëtingëllore me aftësi rrokjeformuese (duke formuar rrokje pa ndihmën e zanores /u/) e që në përfaqësimin sipërfaqësor paraqitet zanorja e ndërfutur /u/ para bashkëtingëllores: ['vɛtuɫ], /'vɛtɾ/ me theks në morën e parafundit, psh.:



Për më tepër, ka autorë që përveç me kuantitetin e rrokjes, theksin e kanë lidhur edhe me kualitetin e zanoreve. Sikurse në teoritë tradicionale, edhe Trommer-i e Grimm-i (2004) kanë pohuar se eptimi nuk ndikon në vendosjen e theksit: kjo shtrihet edhe në prapashtesat ndajfoljore dhe në parashtesa. Por, më pas kanë theksuar se cilësia e zanoreve është “e spikatur” vetëm në rrokjet fundore psh., zanoret e ngritjes së lartë *-i*, *-u* dhe të ulët *-a* e tërheqin theksin – priren të theksohen në çdo rrokje fundore: *ba.ri*, *ash.tu*, *ha.ta* etj. Po ashtu, sipas tyre, vetëm pesha e rrokjeve fundore është “e spikatur”, dmth. rrokjet e mbyllura me zanore të plota (me zanore tjetër nga /ə/) e tërheqin theksin: *ar.mik*, *re.zul.tat*, *çi.fut*, *she.qer*, *pa.tok* etj. Ndryshe, zanoret e ngritjes së mesme *-e*, *-o*, nuk priren të theksohen në rrokje të hapura fundore dhe, zanorja qendrore *-ë* (Topalli 1995), nuk priret të theksohet në çdo rrokje fundore. Këtë e kanë theksuar edhe Chomsky-i dhe Halle-i (1991: 59) te trajtimi për ciklin transformacional në fonologjinë e anglishtes, duke shtuar se zanorja që është e theksuar pamjaftueshëm, në njëfarë mënyre, redukohet në zanore të mesme; megjithëkëtë, këtu nuk tregohet se për cilën rrokje bëhet fjalë.

Mirëpo, për të dhënat e Trommer-it, Canalis-i (2007) sjell argumente të tjera, duke shtuar se ekzistojnë shembuj ku /a/ dhe /i/ në kuadrin e temës janë të patheksuara në pozitën fundore (parafjalët me theks parafundor: *pára*, *prápa*, *brénda*, *cíli*, *gáti*) dhe /ə, e, o/ janë të theksuara në po këtë pozitë (*devé*, *kopé*, *byró*, *apó*, *tashmé*). Të parat i ka arsytuar me rrugë morfologjike: /i, a/ vlejné vetëm për temat emërore (e shquara e njëjësit mashkullor dhe femëror *mal-i*, *fushë-a*), në anën tjetër /i/ e theksuar është shembull i derivacionit (*mal-malësi*, *bukur-bukurë*).

Shpjegime të tilla gjenden edhe te Chomsky-i dhe Halle-i (1991), ku këta të fundit kanë folur për cilësinë e bërthamës e, që në këtë rast, është zanorja fundore. Rregulla për shënimin e strukturës sipërfaqësore mund të përmblihet kështu:

$$\begin{array}{l}
 \begin{array}{c} 2 \quad 1 \\ \text{sheqEr} \end{array} \quad \text{DF} - \text{she tog i dobët dhe qer tog i fortë} \\
 \begin{array}{c} 3 \quad 2 \quad 1 \\ \text{sheqerOs} \end{array} \quad \text{DDF} - \text{she tog i dobët, qe i dobët dhe ros i fortë} \\
 \text{[F [E sheqer]E os]F}
 \end{array}$$

Kështu, zbatohet Rregulla e Rrokjes së Theksuar ose Rregulla e Theksit Kryesor, duke e zhvendosur theksin primar në të djathtë.

Teoria e Optimalitetit (TO)

Teoria e Optimalitetit është një model i përgjithshëm, me anën e të cilit shihet se si janë strukturuar gramatikat: shërben për modelimin e kompetencës gjuhësore të njeriut. Më 1991, Alan Prince-i dhe Paul Smolensky-i filluan të paraqitnin në punën e tyre një qasje të re ndaj gjuhës. Që nga viti 1993, kjo qasje e re kishte një emër – TO – dhe u bë e njohur gjerësisht në fushën e fonologjisë dhe në fusha të tjera përmes dorëshkrimit të tyre *Teoria e Optimalitetit: ndërveprimi kufizues në gramatikën gjenerative*. TO krijon një ndarje dyshe: komponenti veprues i gramatikës (quhet GEN: gjeneratori) ndërton një grup formash të output-it të kandidatit që devijojnë nga input-i në disa mënyra dhe, komponenti kufizues (quhet EVAL: vlerësuesi), zgjedh një anëtar të këtij grupi që të bëhet output-i aktual i gramatikës (McCarthy 2007, Kager 2004).

Dy forcat e mëdha të shprehura nga kufizimet janë: MARKEDNESS (shënueshmëria) dhe FAITHFULNESS (besnikëria)³. E para përdoret si emërues i përgjithshëm për faktorët gramatikorë që ushtrojnë presion ndaj tipave të pashënuar të strukturës (strukturat prozodike: rrokjet e hapura janë të pashënuara në krahasim me rrokjet e mbyllura, zanoret e shkurtra në krahasim me zanoret e gjata etj.): kufizimet e shënueshmërisë vlerësojnë formën e kandidatit të output-it, duke i favorizuar disa trajta strukturore (rrokjet që fillojnë me bashkëtingëllore (onset), kundrinën e drejtë) mbi disa të tjera (rrokjet që nuk fillojnë me bashkëtingëllore, kundrinën e zhdrejtë); kjo forcë kundërbalancohet nga besnikëria, e cila nënkupton faktorët e kombinuar gramatikorë që ruajnë kontrastet leksikore: kufizimet e besnikërisë kërkojnë ngjashmëri midis input-it dhe, sipas vlerësimit, kandidatit të output-it, duke përdorur të dhënat e kontrasteve të input-it/ output-it që jepen nga GEN (gjeneratori) (Kager 2004, Rugova 2016).

Si shembull i kufizimeve të shënueshmërisë nga strukturat prozodike: rrokjet nuk duhet të kenë coda; si shembull i kufizimeve të besnikërisë: output-i duhet të ruajë rendin linear të segmenteve në input.

Edhe në shqipen nuk ka munguar një analizë që shprehet në kuadrin e Teorisë së Korrespondencës, një nënteorie e TO, e cila lejon një ndërtim të kufizuar të ndryshimeve strukturore e ku niveli sipërfaqësor është esencial për vlerësimin e përgjithësimeve fonologjike. Trommer-i (2006) ka bërë krahasime ndërmjet theksit tek

³ Shih te *Remarks on phonological opacity in Optimality Theory*. Sipas ndarjes së McCarthy-it (1996: 217), kemi: kufizime strukturore dhe kufizime të besnikërisë.

emrat dhe te foljet, duke iu referuar segmentimit morfologjik. Tek emrat që përfundojnë me *-o*, sipas rregullës, ka dëshmuar se theksi bie në rrokjen e parafundit në emëroren e pashquar **ba.bo** dhe në kallëzoren e shquar **ba.bon**, kurse tek emrat që përfundojnë me *-oB* është e theksuar rrokja fundore (B)ZB në emëroren e pashquar **pa.tok**, por në kallëzoren e shquar **pa.to.kun**. Në bazë të këtij shembulli, autori ka dhënë shpjegimet e mundshme – siç i quan ai – të uniformitetit. Kjo lidhet me një cikël rregullash ose parimesh ciklike, sipas teorisë çomskiane, të cilat vlejné edhe për shqipen.

Së këndejmi, ndryshe qëndron puna me theksin te foljet: ai është gjithmonë në rrokjen e fundit të temës. Psh., e tashmja e dëftores me një model kanonik:

	fundorja -oB	fundorja -o
1nj.	ku.llo.t-Ø	for.mo-j
2nj.	ku.llo.t-Ø	for.mo-n
3nj.	ku.llo.t-Ø	for.mo-n
1sh.	ku.llo.t-i	for.mo-j.më
2sh.	ku.llo.t-ni	for.mo.-ni (n.n është thjeshtuar fonologjikisht në n)
3sh.	ku.llo.t-in	for.mo-j.në.

Pra, Trommer-i ka theksuar se uniformiteti i theksit në shqipen është ciklik, i ndryshëm për emrat dhe foljet. Ndërkaq, rasti te folja *formoj*, kufizimi UNIFORMITETI-IO shkelet (Kager 2004) meqë elementi i output-it nuk i ka korrespondentët e shumëfishtë të input-it: nuk ka bashkim, shkrirje.

Duke u bazuar në interpretimet e Trommer-it (2009) për analizën ciklike, folja *thelloj* = *thello* (temë) + *-j* (mbaresë) nuk ka theks parafundor, mbasi *thello* mbaron me zanoren e mesme, ndërsa vendosja e theksit e bazuar në formën e plotë *thelloj* gjeneron saktë theksin fundor, i cili pastaj mund të zbatohet nga kufizimet e output-output-it (OO) në forma të tjera si *thelloni*. Sipas tij, *-j* dhe *-n* janë pjesë e temës, si:

1nj.	thellój-Ø
2nj./ 3nj.	thellón-Ø
1sh.	thellój-m
2sh.	thellón-ni
3sh.	thellój-n.

Kjo analizë unifikon: shënjesit në shumës me tema më zanoren fundore *-o*, pozitën e *j*-së dhe shënjesit në njëjës që janë $\emptyset$ më zanoren tjetër fundore *-i*:

1nj.	pi- $\emptyset$
2nj./ 3nj.	pi- $\emptyset$
1sh.	pi-m
2sh.	pi-ni
3sh.	pi-n dhe,

të gjitha temat më bashkëtingëllore fundore:

1nj.	hap- $\emptyset$	vras- $\emptyset$
2nj./ 3nj.	hap- $\emptyset$	vret- $\emptyset$
1sh.	háp-im	vrás-im
2sh.	háp-ni	vrít-ni
3sh.	háp-in	vrás-in.

Kështu, kemi mbaresa identike për të tillat folje.

Për ciklicitetin ka shkruar edhe Bermúdez-Otero-i (2011, 2017), dmth. për trajtimin e bazës josipërfaqësore në modelet jokanonike në kuadrin e theksit të shqipes. Në rrethana të tilla, ka paraqitur parashikimet e ciklicitetit dhe të marrëdhënieve ndërmjet nxjerrjeve (OO-correspondence), të cilat dukshëm ndryshojnë. Psh., fjalët *a* dhe *b* kanë struktura të njëjta sintagmatike në të gjitha aspektet, por u takojnë modeleve me grupe të ndryshme të elementeve: njëra kanonike, tjetra jokanonike. Teoria e ciklit parashikon që, në fonologji, *a* dhe *b* duhen të shfaqin të njëjtat efekte të gjendjes procedurale morfosintaksore, mbasi rrjedha e derivimeve⁴ ciklike varet vetëm në strukturën sintagmatike. Për dallim nga kjo, marrëdhëniet ndërmjet nxjerrjeve (OO-korrespondenca) parashikojnë të kundërtën, pasi efektet transderivacionale të identitetit varen nga disponueshmëria e bazave sipërfaqësore (output-i). Sipas Bermúdez-Otero-it (ibid.: 2040), në bazë të të dhënave nga shqipja, Trommer-i (2006, 2009) ka argumentuar se parashikimi i parë është i saktë, i dyti i pasaktë. Me fjalë të tjera, është i saktë, sepse struktura e njëjtë

⁴ Nuk është fjala për derivimin, term që përdoret në morfologji; këtu bëhet fjalë (në gramatikën gjenerative) për derivimin si formë e output-it, mbasi është aplikuar rregulla (fonologjike) transformuese. E kundërta e këtij sistemi është hierarkia e kufizimeve (TO në fonologjinë joderivacionale).

sintagmatike paraqet efekte të njëjta ciklike; i pasaktë, sepse modelet e ndryshme paraqesin efekte të ndryshme transderivacionale.

Së këndejmi, sipas shpjegimeve të Kager-it (2004: 257), pararendësi teorik i nxjerrjeve (OO-korrespondenca), koncepti i *uniformitetit të modelit*, ka gëzuar një traditë të gjatë në gjuhësinë paragenerative. Ky nocion ka luajtur rol modest në fonologjinë gjenerative, ku ngjashmëritë midis formave që lidhen me aspektin morfologjik u janë atribuuar mjeteve derivacionale, në veçanti *ciklit fonologjik*.

Tutje, duke iu referuar Trommer-it (2004, 2006, 2009), Bermúdez-Otero-i ka shpjeguar se opaciteti⁵ metrik paraqitet si rrjedhojë e faktit se fusha e vendosjes së theksit është tema, jo fjala: theksi vendoset qartas në ciklet e nivelit të temës, por bëhet opak në nivelin e fjalës me shtimin e mbaresave flektive dhe nga sand’hi i brendshëm sistematik në junkturën (bashkimin) temë-mbaresë.

Në këtë rast, mosaplikimi te foljet, si ilustrim, mund të jepet kështu (Bermúdez-Otero 2007):

Forma e thellë			Forma sipërfaqësore	
1NJ.VEP.	[[_{fjalë} [[_{temë} formoj]]]]		[for. 'moj]	
2NJ.VEP.	[[_{fjalë} [[_{temë} formon]]]]		[for. 'mon]	
3NJ.VEP.	[[_{fjalë} [[_{temë} formon]]]]		[for. 'mon]	<i>këtu nuk aplikohet</i>
1SH.VEP.	[[_{fjalë} [[_{temë} formoj]] [[_{mbaresë} mə]]]]		[for. 'moj.mə]	<i>vendosja e theksit</i>
2SH.VEP.	[[_{fjalë} [[_{temë} formon]] [[_{mbaresë} ni]]]]		[for. 'mo.ni]	←
3SH.VEP.	[[_{fjalë} [[_{temë} formoj]] [[_{mbaresë} nə]]]]		[for. 'moj.nə]	
1NJ.PËS.	[[_{fjalë} [[_{temë} formoj]] [[_{mbaresë} hem]]]]		[for. 'mo.hem]	}
2NJ.PËS.	[[_{fjalë} [[_{temë} formoj]] [[_{mbaresë} hej]]]]		[for. 'mo.hej]	
3NJ.PËS.	[[_{fjalë} [[_{temë} formoj]] [[_{mbaresë} het]]]]		[for. 'mo.het]	
1SH.PËS.	[[_{fjalë} [[_{temë} formoj]] [[_{mbaresë} hemi]]]]		[for. 'mo.he.mi]	
2SH.PËS.	[[_{fjalë} [[_{temë} formoj]] [[_{mbaresë} heni]]]]		[for. 'mo.he.ni]	
3SH.PËS.	[[_{fjalë} [[_{temë} formoj]] [[_{mbaresë} hen]]]]		[for. 'mo.hen]	

Sipas Kagerit (2004: 288), theksi është opak (jotransparent) në kuptimin që nuk arrin të përputhet me rrokjezimin sipërfaqësor. Veç kësaj, kufizimi strukturor

⁵ Shih te *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Sipas Crystal-it (2008: 339–340), termi përdoret në fonologjinë gjenerative dhe i referohet shtrirjes, në të cilën aplikimet e një rregulle të caktuar te një formë e caktuar, nuk mund të shihen në output-in fonetik në fund të derivacionit (rregulla jotransparente). Opaciteti i një rregulle dallohet nga transparenca e një rregulle.

dominon mbi kufizimin e besnikërisë, ku ky i fundit vlerëson se forma sipërfaqësore dhe forma leksikore janë identike:

Input: /formon-ni/ Forma bazë: /formoj/	Rrokjet janë të hapura	M _{AKSIMALITETI} -IO
a. [for.mon.-ni]	**	
b. [for.mo.-ni]	*	*!

NO-CODA

*C]_σ (rrokjet janë të hapura) » M_{AX}-IO (segmentet e input-it duhet të kenë korrespondentë të output-it: nuk ka fshirje)

Përfundime

Gjatë këtij punimi jepet theksi në një këndvështrim të ri: fonologjia metrike, ndryshe nga njësitë e tjera fonologjike siç është rrokja, theksin e paraqet si strukturë hierarkike e rrjedhës së të folurit, ku ky është parë në marrëdhënie ndërmjet rrokjesh, jo si pronë e brendshme e tyre.

Në shqipen paraqitet trajtimi aritmetik i sasisë, pra i njehson morat, të cilat merren si njësi më të vogla prozodike: bëhet dallimi në mes rrokjeve të rënda (me një zanore të gjatë ose me një bashkëtingëllore fundore) dhe rrokjeve të lehta (me një zanore të shkurtër dhe pa bashkëtingëllore fundore). Zanorja kontribuon gjithmonë në peshën e rrokjes (dmth. është gjithmonë moraike).

Kufizimet më të rëndësishme të theksit të shqipes në Teorinë e Optimalitetit dhe renditja e tyre, është:

- R_{ADHITJA} (σ, e djathtë, temë, e djathtë): për çdo rrokje duhet të ekzistojë një temë, në mënyrë që skaji i djathtë i rrokjes të përputhet me skajin e djathtë të temës. Në të kundërtën, kufizimi R_{ADHITJA} (σ, e djathtë, temë, e djathtë) shkelet nga një rrokje, skaji i djathtë i së cilës nuk përputhet me skajin e djathtë të një teme [ba_{σ1}.r_{iσ2}]_{temë}.

- P_{ESHA TE RREGULLA E THEKSIT}: rrokjet e rënda (parafundore) BZB dhe BZZ janë të theksuara. Ky kufizim shkelet nga një rrokje e rëndë që nuk është e spikatur (a.fër).

- K_{EMBËT BINARE}: këmbët janë binare në analizën moraike ose rrokjesore (σσ). Një këmbë duhet të ketë dy mora ose dy rrokje. Funkcioni kyç i K_{EMBËVE BINARE} është që të përjashtojë këmbët e zvetënuara (e degjeneruara) (L), të cilat përmbajnë një rrokje të vetme të lehtë, psh. di.të.lind.(jē).

- A_{NALIZA E RROKJEVE}: rrokjet analizohen nga këmbët. Ndërsa, nëse vetëm rrokja e fundit nuk analizohet nga këmba, ky kufizim shkelet: (ar).gjend.

Bibliografia

- Bermúdez-Otero, Ricardo (2007). On the nature of the cycle. *First meeting of the network "Core Mechanisms of Exponence"*, Leipzig [On-line]. Gjetet në: <http://home.uni-leipzig.de/jtrommer/WOTM3/Bermudez-WOTM3.pdf>.
- Bermúdez-Otero, Ricardo (2011). Cyclicity. *The Blackwell companion to phonology: General Issues and Segmental Phonology, Volume I*. Wiley-Blackwell: Malden, MA (2019–2048).
- Bermúdez-Otero, Ricardo (2017). Stratal Phonology. *The Routledge handbook of phonological theory*. Routledge: Abingdon (1–45).
- Bevington, Gary L. (1974). *Albanian Phonology*. Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- Bozhoviq, Gjorgje (2012). Theksi i fjalës në morfonologji të shqipes: teoria metrike dhe e optimalitetit. *Seminari 31 Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare*. Universiteti i Prishtinës: Prishtinë (143–152).
- Canalis, Stefano (2007). To what extent is Albanian word stress predictable?. *Proceedings of the XXXIII Incontro di grammatica generativa*. University of Bologna: Bologna (1–14).
- Chomsky, Noam & Halle, Morris (1991). *The sound pattern of English*. MIT Press: Cambridge, MA.
- Hayes, Bruce (1989). Compensatory lengthening in moraic phonology. *Linguistic Inquiry*, vol 20. The Massachusetts Institute of Technology (253–306).
- Hayes, Bruce & McCarthy, John J. (2003). Metrical phonology. *International Encyclopedia of Linguistics*, vol 3. Oxford University Press: New York (54–57).
- Kager, René (2004). *Optimality Theory*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Lowman, Guy Sumner (1932). The Phonetics of Albanian. *Language*, vol. 8, no. 4. Linguistic Society of America: Washington, DC (271–293).
- McCarthy, John J. (1979). On stress and syllabification. *Linguistic Inquiry*, vol. 10, no. 3. The MIT Press: USA (443–465).
- McCarthy, John J. (2003). Phonology: overview. *International Encyclopedia of Linguistics*, vol 3. Oxford University Press: New York (327–330).
- McCarthy, John J. (2007). What is Optimality Theory?. *From the Selected Works of John J. McCarthy*. University of Massachusetts: Amherst (1–28).
- Rugova, Bardh (2006). Teoria e optimalitetit dhe gjuha shqipe. *Seminari 25/ 1 Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare*. Universiteti i Prishtinës: Prishtinë (427–430).
- Rugova, Bardh (2016). Kontributi i Bevington-it për fonologjinë e shqipes – theksi si rast studimi. *Studimet albanistike në Amerikë*. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës: Prishtinë (199–206).

- Topalli, Kolec (1995). *Theksi në gjuhën shqipe*. Shtëpia Botuese Enciklopedike: Tiranë.
- Trommer, Jochen & Grimm, Angela (2004). Albanian word stress. *Manchester Phonology Meeting* [On-line]. Gjendet në: <http://home.uni-leipzig.de/jtrommer/papers/alb.pdf>.
- Trommer, Jochen (2006). Stress Uniformity in Albanian: Morphological Arguments for Cyclicity. *GLOW – Workshop on Approaches to phonological opacity* [On-line]. Gjendet në: <http://home.uni-leipzig.de/jtrommer/papers/pm14.pdf>.
- Trommer, Jochen (2009). Stress Uniformity in Albanian: Morphological Arguments for Cyclicity. *University of Leipzig* [On-line]. Gjendet në: <http://filcat.uab.cat/clt/glow2006/abstracts-opacity/opacity-Trommer.pdf>.

Hana RADONIQI

THE STUDY OF ALBANIAN STRESS IN METRICAL PHONOLOGY AND OPTIMALITY THEORY

Abstract

The aim of this paper is to provide explanations for the Albanian stress. What characterizes this is immovability during inflection: whichever syllable following the stem is irrelevant to stress assignment (Lowman 1932, Bevington 1974, Canalis 2007).

Since it may fall on different syllables, Albanian linguists have argued that the stress position in the Albanian words can not be presented with a general rule and that, in definite form of the nouns, it falls on the penultimate syllable: therefore, even in the borrowings from different languages this is regulated according to this tendency (Dodi 1970). In addition, even the movement of the stress may be presented through the mechanic regulation (Topalli 1995).

As a first treatment, stress will be treated in rules representations (Bevington 1974), in the framework of Metrical Phonology and as part of the Optimality Theory (Maynard 1997, Trommer & Grimm 2004, Canalis 2007, Bozhoviq 2012, Bermúdez-Otero 2007, Rugova 2006). The approach of these authors how they have represented the study of stress in general and, the study in Albanian in particular, has surpassed the appearances of its placement in the domain of word or syllable – explaining the relationship between stress and syllable weight and analysis of stress through constraints.

Keywords: stress, syllable, mora, Metrical Phonology, Optimality Theory.

LETËRSI / LITERATURE

Kujtim RRAHMANI

NË DORË TË MITIT: FIKSIONI E POLISI

Ky punim synon të japë një pamje të mitit si gjenerues i strukturave të fikSIONIT e polisIT, të përbashkëtave dhe veçantive të tyre.

Në origjinat e veta të lozës së mitit, fikSIONI sillet me të sikur edhe me polisIN, si rend etik-politik. Vetë fikSIONI kërkon të identifikohet me poiesisin si burim miti, duke farkuar faktin përballë realitetit të faktuar si polis. PolisIN e dëmton prania e pamasë e mitit porse mungesa e tij e shkatërron fare.

Në hapësirat evropiane, nga origjinat e tij e deri më sot, miti shtegtoi nëpër tri aveny që aty-këtu priten e bashkëjetojnë por shumë herë marrin drejtime të ndryshme. Miti, si ideosinkrezë dhe si histori, u ngrit mbi shtyllat që u bënë aveny etike, religjioze dhe estetike. Ndaj dhe atribuimi i miteve ndaj këtyre avenyve bëhet mënyrë shikimi e botës përbrenda këtij punimi.

Fjalët kyçe: mit, logos, fikSION, polis, etikë, estetikë, histori, arsye, emocion

Kafeja: Mith e Polis

Miti lëshon rrënjë e shtat vertikalisht por edhe horizontalisht; duke njohur kështu mbretërinë e Chronosit si burim kuptimesh paradigmatiche e sintagmatike. Kjo mbretëri ka në arkivat e saj mite nga ai i Orfeut dhe Euridikës deri te ai i Coca-Colës; një hark ky vërtet i gjerë i imagjinares mitike.

Autori shqiptar Muçi Zade, më 1725 shkroi poezinë *Imzot mos na lerë pa kahve* ku kafeja shfaqet si atë lëng që kthn në realite ose që na krijon realitet apo edhe që na arratis larg tij, ashtu si duam e kemi nevojë.

Vetë përhapja e kafesë në Evropë, në Renesancë, pasi kishte vërshuar nga Etiopia e kishte pushtuar Lindjen e Mesme, Indinë, Afrikën e vende të Azisë, u shfaq me tamburet e mitit dhe shijen e lëngut me të cilën sufitet i luteshin zotit. Ajo u bë shije e panjohur e jetës, kuptim i dimensionit të ri të jetës, një alkool i ri që vjen si motërzim i lehtë i mitit të lëngut të verës dhe kupës së shenjtë, Gralit, që rrjedh si lumë në Parajsë dhe bëhet sinonim i jetës së mrekullueshme aty, madje edhe në tekste kanonike si Kurani. Verës së moçme, kafeja iu ngjit si një aleat i fshehtë, i pashpallur

por i paevitueshëm madje edhe si semantikë etimologjike (arabisht: *qabā* ~ *qahwā* = lloj vere që heq urinë). Aleati i tretë, duhani, do të përmbyllë trekëndshin e miteve ludike duke e shndërruar atë në markë të jetës moderne *à la* Baudelaire. Me një fjalë, treshja e miteve verë+raki – kafe – duhan, përbën trininë e Chronosit të shkrire në mit nëpër kohë të ndryshme, si linjë horizontale që natyrisht se njeh ehot e miteve vertikale kozmogonike. Kjo trini markon dimensionin prijës të filozofisë hedoniste të jetës moderne; përjashtoj zbehjen e elementit të tretë, më të vonshmit në këtë trekëndsh, cigares, i cili, së fundmi, është bërë cak i meskinitetit të angazhuar për *shëndet të pastër* fizik, duke e mbërthyer kuptimin e shëndetit në kthetra të fizikës së shëndetit. Mbase kjo flet sadopak edhe për temën - deri ku, mitet shekullare, të intensitetit të ulët, mund të garojnë me kuajt e miteve origjinare, vertikale?

Tingëllon nga ato identifikimet *e lehta* ky krahasimi i kafesë me mitin por vërtet duket se damarët e mbushur me lëng kafeje e lidhin besueshëm sistemin e bimës fiksonale me atë të bimës së mitit. Ja që kjo bimë e bën poetin t'i përgjërohet zotit të mos e lërë pa *kave* në një poezi ku pothuaj temë është akti i iftarit dhe agjërimi. Pra, pikërisht në kohë iftari subjekti lirik bën esenciale një dëshirë fare laike, i lutet zotit për kafe dhe kafeja bëhet thelbi i këndimit poetik, sepse kafeja mbytet urinë e bukës. Lëngu u kafesë bëhet kështu lëng i ritualit dhe mitit përballë pritjes së bukës si substancë fizike që ngop, si një lloj logosi. Kafeja mungon më së paku, si fizikë, për iftarin e Muçi Zades por, megjithatë, bëhet më i dëshirueshmi dhe rrjedhimisht më ngopësi sepse vret urinë. Fizika e ushqimeve të tjera materiale shuan urinë, metafizika e kafesë si një lloj fizike miti, shuan etjen por di të shuajë edhe urinë fizike. Parë në terma konceptuale, buka bëhet fakt, kafeja fikson; buka *logos*, kafeja *mythos*. Kështu, Muçi Zade, rron me bukë e *banon* në kafe; buka e kafeja antropomorfizohen në polaritete njerëzore *trup* e *shpirt*.

A nuk përkujton ky shembull poetik funksionin aktiv të mitit në formësimin e realiteteve; kulturalisht, historikisht, politikisht dhe poetikisht. Edhe kur duket se është i tërhequr nga jeta publike e polisit dhe madje edhe nga regjistri i rendit fiksonal në një polis apo në polisitet e kohës, miti merr pjesë në këtë formësim si mungesë strukturale e transcenduar në prani fryme e shqisë. Pushteti i mitit, thjesht, nuk replikon sipërfaqësisht me pushtetet e sistemeve politike të poliseve sa u sugjeron atyre elemente kulturore të cilat bëhen rikonfiguruese edhe të formave të polisit. Po të flitej me Muçi Zaden atë vit kur e shkroi poezinë dhe kur pushteti i Iluminizmit evropian po e rishpallte të vdekur mitin, këtë lugat eternal, themi se do të deklarohej për logonin para se për mitin; për logonin e polisit osman, mbase, për logonin e teksteve kanonike (me rrënjë në mitin po ashtu) për faktin para se për fiksonin. Por, kafeja e Muçi Zades tregon më shumë nga ç'është në gjendje të dëftojë ai vetë; kafeja

që e pimë rrëfen më mirë për ne nga ç'rrëfen goja jonë. Keni parë se si njeriu nis të njohë veten nga falli i hedhur, nga fjalët e falltores që dalin nga *arbor vitae* personale i mbjellë në filxhanin e kafesë. Edhe të tillëve që janë krejt logocentristë, scientistë, etatistë, polis-istë, që janë përshëndetur kahmot me mitin, u ngjallet kureshtja para drurit të tyre të jetës, të vizatuar mbi pluhurin e kafesë në fund të filxhanit.

Atëbotën e Zades, diku mes 1732-1735, J. S Bach kompozoi *Kantatën për kafe* që përmbante vargje të zjarrta si:

Sa e ambël kjo kafe; ah, medet,
As njëmijë puthje s'kanë kaq lezet.

Kjo frymë kantate e dehu shumë shpejt botën e Perëndimit me aromën romantike të mitit të kafesë. Ajo u bë mit i jetës, i gazit, i kuptimit, i lojës, i dashurisë, i besimit e i miqësisë. Si do të flitej sot për miqësinë pa mitin e kafesë që e vaditi atë? Vetë miqësisë së Kohërave Moderne i vjen aromë kafeje.

Por, s'do mend, kjo është faqja e butë, e fildishtë e mitit. Faqja e *egër*, herake, idiosinkretike, rri në origjinat e tij. Prandaj mund të thuhet se fytyra e mitit njeh dy faqe: vertikalen dhe horizontalen, të djathtë dhe të majtë. Miti i vertikales prek motivet origjinare të qenies njerëzore dhe të zotave dhe ka imagjinare tejkohore, ndërsa miti i horizontales ri/krijohet brenda epokave sociale e kulturore, si trupëzim i kërkesave praktike për kuptime përtej logosit, nga lulet e deri te propaganda e ndërmarrësia.

Thuhet se mythosi buron kryesisht nga hemisfera e djathtë e trurit dhe logosi nga hemisfera e majtë (Zulauf, 2009). Madje besohet se hemisfera e djathtë është më e pajisur sa u përket *ndjeshmërisë për të duhurën* dhe "kërkesave estetike; kuptimit, të vërtetës, vlerës, cilësisë dhe të bukurës" (Po aty, 31). Në frymën e një narracioni të tillë do të mund të thuhej se, brenda strukturës së vetë mitit, shtrirja vertikale prek më shumë imagjinaren origjinare ndërsa ajo horizontale tangjenton më shumë me linja që çojnë kah poli i logosit. Me një fjalë, miti përkthehet në nivel simbolesh por e dobëson rrëfimin dhe motivimin brenda vetes. Rrjedhimisht, mitet e Kohërave Sekulare kanë më shumë aromë miti se sa tharm herak origjinar. Miti bëhet më shumë mëlmesë se sa përbërës bazik. Prandaj dhe miti i rendit sekular bëhet më i shtrirë si regjistër gjuhe e si perceptim ndonëse, *suma sumarum*, fjala *mit* ka marrë, kryesisht, ngjyrim pezhorativ, që disa shekuj.

Për fat, agjencia semantike e mitit thyen horizontet receptive kulturore të kohërave. Për më tepër, fara e mitit mbijeton përtej një storjeje me nota teleologjike, përtej një horizonti të pritjes ku ai del hero, fitues a i mundur. Miti, si strukturë

mentale që di të fle brenda indiferencës, nuk është antinom i polisit, sikur që polisi s'do duhej të marrë rolin e antinomit të mitit, çfarë bën shpesh. Duke mos qenë i tillë nuk është miti ai që prodhon ndjeshmëri dhe mendim *armiqësor*, është zakonisht artikulimi doktrinar i polisit ai që prodhon rrezatim të tillë. Miti mbetet, para së gjithash, një echo kozmogonike e jetës së Universit dhe njeriut, me të vërtetat, hiletë, bukuritë dhe shëmtitë, me heronjtë e antiheronjtë e tij, mbetet gjithnjë misteri që mbetet për t'u parë ende. Një echo që e thërret vertikalen brenda nesh dhe zbut ngarkesat emotive goditëse, të sugjeruara e diktuar nga polisitet.

Miti është dera sekrete përmes së cilës, energji të pashtershme të Kozmosit derdhen në manifestimet kulturore të njeriut” (Campbell, 1993: 3). Mit domethënë rrëfim me fjalë, gjepte, pamje, heronj, subjekte, sy, veshë. Barthes vetë pyeste e vetë përgjigjej ‘gjithçka qenka mit? Po, besoj që po, sepse universi është pafundësisht sugjestiv’ (Barthes I, 2002: 823). I mbrujtur me pushtet misteri e rrëfimi të pasur, miti mbetet një thirrje permanente e origjinave, që formëson realitete e polise, fakt e fiksjon; mbetet një përkthim eternal, i pandërprerë, i Kaosit në Kosmos por, me raste, edhe i Kosmosit në Kaos. Si mund t'i mbyllë dyert Kosmosi/Polisi/Logosi dhe të vetëmjaftohet me botën e vet kur para dyerve të tij apo nën rrogoz, rri gjithnjë Kaosi/Miti/Fiksioni?

Tashmë brenda një tradite refuzuese, polisi vazhdon ta shikojë me përbuzje substancën poetike mitike. Neo-iluminizmi politik i sotëm vazhdon ta varrosë veten duke dashur ta varrosë mitin; madje, duke dashur ta tallë edhe fiksjonin, e rikonfirmon origjinën e tij të vjetër fiksjonale, mitike. Ekstremi scientist dhe iluminist nuk do t'ia dijë që “ju nuk mund t'i zhvilloni përnjëherësh të gjitha aftësitë mentale që i janë dhënë njerëzimit. Ju vetëm vetëm mund të përdorni një pjesë të vogël dhe kjo pjesë nuk është e njëjta, sipas një kulture. (Strauss, 1981: 6). Duke ecur mbi këtë shteg refuzimi “dija, miti, gjuha dhe arti, janë reduktuar në një lloj fiksjoni i cili atyre ua rekomandon veten si i përdorshëm që është”(Casirer, 1953: 7-8), pra e afirmon vetëmjaftueshmërinë.

Zakonisht, polisi paraqet “modelin për realizimin e komunitetit më të mirë të mundshëm” (Andersson 1971: 141) dhe ky model sugjerohet shpesh edhe në kohët tona, i rrënjosur mbi racionalitet e arsye. Por, nga ana tjetër, imagjinaria e këtij logosi ose edhe “modeli i pastër racional rrezikon të bëhet model për një botë që nuk ekziston” (Bottici, 2007: 1) që nuk mund ta kuptojë strukturën plastike të mitit. Raportet e mitet me polisitet ndërtohen shpesh si raporte me ideologjinë.

Në të vërtetë, mitet dhe ideologjitë janë zhvilluar në mënyra të ndryshme edhe pse gjejnë tipare që i lidhin sadopak. Edhe mitologjia ka krijuar degët e saj filozofike, religjioze, kulturore, filologjike, historike, antropologjike, përderisa ideologjia ndërton

shtrirje totale. Veçse ideologjia ndërton interpretim sistematik dhe struktural përballë mitit që ndërton shpjegim *poetik* përmes rrëfimit të tij.

Mitet janë të krijueshme, si ëndrrat. Ëndrra që shihet me sy hapur është brumë miti. Një shenjë kjo se për sa të kemi ëndrra do të kemi edhe mite dhe anasjelltas. Edhe përmbushje emocionale, intelektuale e civile nga kjo marrëdhënie infinite.

Jo vetëm në traditën indo-evropiane (West: 2007) poezia, krahas mitit, ka nënkuptuar krijim që ka marrë formën e këngës, fjalës metrike, edhe kur ka rrjedhë si lutje a narracion heroik, si pjesë e ritualit ndërsa poeti, përveç si mjeshtër i vargut është parë edhe si njeri i bëmave magjike e sakrale, deri dhe profetike. Për indo-iranianët, grekët, keltët e gjermanikët poezia mbetet *thurje* e cila e mban brenda gjithnjë edhe brumë miti. “Lactantius flet se si *shkrimtarët më të vjetër grekë qubeshin teologë*” (Curtius, 2013: 219) dhe kishin të bënin me një teologji mitike; ky koncept arriti edhe në Mesjetë.

“Miti është një histori *e vërtetë* e cila ka ndodhur në fillim të Kohërave dhe që u shërben për model sjelljeve njerëzore” (Eliade, 1957: 22) duke ndihmuar zbulimin e ralitetit kozmik, hyjnor, tokësor e njerëzor. Ai rikthen lidhjet origjinare në gjuhë, në paralogjikë, në përvoja sensuale e racionale, në ëndrra e rite. Ai vë marrëdhënie dinamike me strukturat e ndryshme mentale edhe pse ndonjëherë duket fillimisht përjashtues. Për më tepër ai di të shtresohet edhe mbi mite e diskurse të ndryshme ndonëse ne shikim të parë duket shprehje individuale e situatës së veçantë. Miti ka krijuar rend e semantikë gjuhe; narracionet e heronjtë mitikë janë shndërruar në koncepte, simbole e përmbajtje gjuhësore, kështu që ta godasësh mitin domethënë ta godasësh veten, semantikën gjuhësore e kuptimet kulturore e filozofike në gjuhë. Prandaj dhe në tiranitë më të egra anti-mit, lëvizin emra si Olimpi, Edipi, Narcisi, Odiseu, Akili që kanë hyrë si regjistra simbolikë gjuhësorë dhe mbrapa vetes heqin një histori mitike. Prandaj çdo betejë e shpallur me mitet duket të jetë betejë me gjuhën dhe tingëllon betejë e humbur. Natyrisht, përvjedhja e imagjinare dhe kulturës së miteve brenda regjistrave gjuhësorë nuk është e mjaftueshme për ta ndier poetikën e miteve në dritën e vet.

Paradoksalisht, miti i njëjtë di t’u përgjigjet situatave të ndryshme madje edhe polariteteve. Ta zëmë, miti i sakrificës njerëzore, flisë, ka prodhuar situata relativisht të ndryshme. Në njërin rast, flijimi njerëzor bëhet për shkak të ndërtimit të themeleve të një polisi/kombi, në rastin tjetër për hir të hyjit, si shenjë bindjeje ndaj hirit të tij. Harku i sakrificës në këtë rast nis nga sakrifica si pragmatizëm e arrin deri te sakrifica sakrale; nga sakrifica për interes tokësor, praktik, te ajo e interesit hyjnor. Vetëm miti i sakrificës, nga disa mija vjet më parë e deri sot ka prodhuar ngjyime të panumërta

fenomenesh etike, religjioze, politike, estetike; me një fjalë ka prodhuar shoqëri goxha të ndryshme.

Miti, sikur që di t'i thërrasë emocionit e besimit - me ç'rast diskursi argumentues shkrihet nga ai bindës, di të nxisë edhe argumentin dhe rrjedhimisht ideologjinë. Kur ideja mitike i thërret diskursit argumentues e bindës dhe pretendon të shndërrohet në sistem, duke krijuar aparat ideologjik, këtu përfundon natyra e mitit. Në të vërtetë, sisteme tiranike monarkiste, sikur pastaj edhe ideologji si nazizmi, fashizmi e nacionalizmi, janë motivuar nga mite të ndryshme, kryesisht nga farkesa historike mitesh, mbi të cilat kanë krijuar ngrehinat e sistemeve represive. Madje, këto sisteme, me traditat e tyre të sundimit, kanë krijuar mite *sui generis* si modele përkatëse mitike të qeverisjes; kanë farkuar struktura të tëra poliseve të prezentuara si perfeksione të sundimit njerëzor. Por, këto lloj mitesh nuk kanë të bëjnë me origjinën e saktë kozmogonike të miteve që shpjegojnë por nuk shndërrohen në regjim sundues, në polis tiranik, nuk përkthehen në procedura as tiranike, as monarkiste as demokristike. Edhe në këso telashesh, mitet, në njërin dorë e mbajnë fiksionin dhe në tjetrën faktin. Madje, qoftë duke u mbajtur për dorë të faktit qoftë të fiksionit, miti di të jetë naiv dhe joshës, dramatik, refuzues, admirues; përmes jehonës së lojës, ëndrrës, bëmave.

Edhe pse ndonjëherë mitit i janë atribuuar thirrje drejt ndryshimeve radikale, këto më shumë i shkojnë mentalitetit utopist. Miti rezervon, ndryshon, risjell, ngjyros, mbindërton; utopia zbulon mrekulli perfekte të askundit, sado që edhe ajo, kur hyn në fazën e projeksioneve konkrete për ngritjen e polisit, pushon të jetë më utopi, sepse bëhet *dikund* dhe *dicka* që dëshiron të jetë *gjithëcka*. Shqetësimet e thella që rrjedhin nga konfliktet sociale, politike e kulturore të kohës sonë, e thërrasin shpesh mitin si oazë poetike çlodhëse, joshëse; si një ekzil psikologjik; ai sjell përvojë dhe frymë, qartësi dhe paqartësi të nevojshme për shpirtin njerëzor. Kur mendimi the arsyet abstenojnë para pikëpyetjeve të mëdha dhe ne i dvesim: *Si t'ia bëjmë?*; ato nuk mund të thonë tjetër përveç se: *Pyeje Mitin!*

Miti e pranon heshtjen, madje edhe kur ajo di të jetë rrafshuese për ndonjë element. Duke qenë strukturë imagjinare e përtëritshme, me peshë për kujtesën, miti mund të ketë kundërefekt për të keq kryesisht kur deformohet apo ndrydhet meqë ai synon ta rimarrë formën e vet origjinare dhe mund ta "humbasë rrugën" për shkak të inxhinieringut politik.. Në të vërtetë, nuk është faji i mitit pse prodhon atë që *basileusët* e poliseve dëshirojnë ta nxjerrin nga ai; ai thotë çfarë ata i thonë të thotë. Kështu ndodhi me mitet *ariane* në Gjermani, para luftës së Dytë Botërore dhe me mitet nacionale në ish-BRSS dhe aleatët e saj, në Kinë etj. Ta zëmë, miti i Rozafës, fliste në Shqipërinë e para disa dekadave ashtu si fliste doktrina politike: miti u fiksionalizua pasi

u kanonizua politikisht e vërteta e tij që doli nga *demistifikimi*. Në të vërtetë, miti kishte rënë në gjumë, kishin nxjerrë krye vetëm surrogatet e tij. Natyrisht, në këtë fushë edhe surrogatet krijojnë realitete me efekte mitesh të llojit të vet, nga ato horizontalet.

Pa dyshim se, edhe në horizontale, mitet sugjerojnë, por klasa e oligarkëve apo tiranëve këto sugjerime i përkthen në urdhra dhe dalëngadalë krijon doktrinën. Kur e krijon atë, doktrina fillon të sundojë vetë për tiranin apo oligarkët, apo për polisin si entitet tiranik, pa pasur më nevojë për kujtesë mitike, ose të shumtën, kujtesa mitike bëhet një dekor a reliket në vitrinën ideologjike të polisit logocentrik. Përndryshe, kur doktrina e një polisi stabilizohet, mitet, për shkak të natyrës së tyre sugjestive, i prishin punë ndaj ato përjashtohen duke u zëvendësuar kryesisht me regjistrin e *të vërtetave shkencore* apo edhe *hyjnore*, teologjike. Duket se sakraliteti i mitit ka njëfarë impakti civil dhe nuk rrjedh prej një sistemi ideologjik. Prandaj vetë karakteri i mitit filloi të bëhet i padurueshëm për logოსin e polisit që kërkonte interpretim sistematik. Nga ana tjetër, evidencat shkencore që nuk janë të lidhura strukturalisht me ideologjinë e polisit, nuk shfaqin asnjëherë mosdurim ndaj miteve; nëse kurrgjë tjetër, mitet dinë të jenë edhe dëfryese dhe mentaliteti shkencor pa sfond ideologjik nuk u shpall luftë efekteve dëfryese e poetike.

Miti zakonisht shpjegon por nuk bën interpretime të gjera doktrinare si bën ideologjia e cila jep interpretime, bën vlerësime, gjykime, përjashtime. Miti afirmon në vetvete, përmes vetë rrëfimit shpjegues të tij duke dashur të përçojë një efekt parabolik. Një klasë apo një oligarki politike zakonisht është ajo që interpreton mitet sistematikisht dhe pastaj ndërton polisín, qoftë edhe duke u dhënë miteve shkelmin.

Miti është Protobota. Ai flet *si u bë bota* e jo *si të sundohet* ajo, ndonëse nga aty mund të nxirren edhe interpretime *sundimi*. Përkthimin e miteve nga *si u bë* në *si të sundohet*, nga parabola në procedurë e kod civil e penal, e bën interpretimi politik i individit a grupit, për interesa të veta. Përkthimin e aketipeve dhe arkisituatave të protobotës në mësimet sundimi, më saktë e nxjerrin arkitektët e poliseve dhe e shndërrojnë në argument, në fakt i cili duhet të mbrohet përballë *fantazirave*.

Siç thotë Straussi (1981), sot ne përdorim më pak aftësi shqisore; realitetet shkencore na kanë orientuar me shumë drejt aftësive racionale, intelektuale. Duket sikur gjithnjë e më shumë mbretëria e logosit e ka pushtuar gjeografinë e mitit po jo dhe vegjetacionin e saj, i cili e ka bërë të veten ashtu në heshtje dhe vazhdon të mbijetojë ende. Me kohë, nga mbretëria e vegjetacionit të mitit janë farkuar mite teknike-teknologjike, sociale, politike, historike e letrare, si derivate të zhvillimeve përkatëse. Këto lloj mitesh, duke qenë derivate që dalin nga ndërmarrjet shkencore e sociale, kanë invariantizuar dhe zbutur karakterin origjinar të miteve por, megjithatë,

mund të trajtohen si mite të horizontales - kryesisht simbolike - meqë receptohen si të tilla.

Shkenca dhe industria jo vetëm se marrin pjesë në krijimin e miteve të sotme industriale-shkencore sot, por krijojnë etikë të mitit industrial, duke farkuar kështu një racionalitet agresiv ndaj miteve klasike dhe një simpati ndaj miteve industriale dhe propagandistike. Vetë ndërmarrësia si shkathtësi moderne e njeriut të poliseve të sotme vishet me një aureolë mitike që bëhet e lakmueshme, madje edhe e admirueshme. Mbahen kurse se si të zhvillohet shkathtësitë ndërmarrëse që ndërtojnë mite dhe shesin mallra. Vetë ndërtimi i *reklamës* është mit themeltar i poliseve moderne demokratike. Polisi modern e ka bërë identitet të vetin reklamën; në asnjë prej formave të tij të sotme, propaganda e shkathtë e inteligjente, sado e rrejtshme dhe irrituese, nuk është e dënueshme përderisa nuk ka implikime direkte penale. Psikologjia e rrejtshme dhe mashtruese, intencionale si e tillë, e reklamës nuk është e dënueshme përderisa nuk shndërrohet në vepër penale.

Nga iluminizmi e këndeje, miti gjithnjë e më shumë është projektuar si një lloj fikcioni që rri larg faktit, ndaj dhe u denoncua për karakterin e tij sakral dhe fantast. Narrativët hyjnorë dhe simbolikat mitike e godisnin racionalen njerëzore të projektuar nga Iluminizmi. Kjo etiketë iluministe pothuaj e përcjell mitin deri më sot, hiq perudhën e romantizmit dhe trashëgiminë e tij, me ç'rast edhe u ekzagjerua dhe politizua miti.

Duke u interpretuar miti, qoftë ai i kohëve homerike qoftë ai i mëvonshëm, është provuar që të rianimohet në mit njeriu i sotëm, prej kohës kur është projektuar. Është kërkuar e matur njeriu i dikurshëm *primitiv* mbi mentalitetin njerëzor të sotëm, ose në rastin më të mirë, duke insistuar në nxjerrjen e *progresit human* nga ky njeri.

Nga shtegu në shteg: nga Antika në Mesjetë

Miti, nga origjinat e tij e deri më sot, në hapësirat evropiane, eci nëpër tri aveny që aty-këtu priten e bashkëjetojnë por shumëherë marrin drejtime të ndryshme. Këto janë shtyllat që u përkasin: rendit etik, rendit religjioz dhe atij estetik, sado që rendi politik shfaqet më shumë si një rend i ndërmjëmë, i enkriptuar në rendin etik dhe pjesërisht edhe në atë estetik.

Kosmologjia mitike, si imagjinare dhe si kulturë e mitit me ndikime të gjera sociale e politike, mori krahë në kohë të Homerit (vitet 800 p.e.s.), kryesisht përmes veprave të tij. Madje, deri para Herodotit (vitet 400 p.e.s.), “në Antikë, nuk kishte një hiatus mes mitologjisë dhe historisë: personazhet historike, përpqeshin t'i imitonin arketipat e tyre, zotat dhe heronjtë mitikë” (Eliade: 1957: 31-32). Jo rrallë, *mitikë*

domethënë edhe *historik*, si domethënie e perceptim kulturor historik. Mbase periudha e kalimit nga shikimi i botës si *mythos* në shikimin si *logos* mund të lokalizohet në shkollën e Miletit, aty nga vitet 600. Me këtë po ndërronte vetë karakteri dhe struktura e polisit.

Herodoti ishte ai që ia zuri kërthizën diskursit historiografik ndonëse e distiloi atë nga origjinat e kujtesës historike, rrëfimeve mitike e legjendave. Diskursi i tij i parapriu diskursit etik të Platonit që pasoi duke i dhënë krah edhe tërë logosit të polisit ideal që po bënte hapat e tij të vendosur. Pra, diskursi i Herodotit i dha një dorë të fortë jo vetëm diskursit historiografik por edhe tërë logosit të polisit grek të atëbotshëm.

Megjithatë, Herodoti, mbetet rob i strukturave mitike, i ritualeve dhe paradigmave hyjnore. Heronjtë e historive të tij e njohin prejardhjen e tyre mitike, hyjnore, e njohin parashikimin e orakujve, fuqinë e zotërove, kafshëve e bimëve, ngjashëm miteve e projeksioneve fikSIONALE. Për më tepër, miti i rrëfyer në shkrimin e tij bëhet fakt dhe parim që përshkon jetën e polisit në kohën e tij. Karakteret historike janë shpesh karaktere mitike, në luftë, në paqe e në qejf. Me një fjalë, diskursi historiografik, faktizues, i ngritur mbi faktin, që do të vërsjojë mendimin dhe mentalitetin racional që nga ajo kohë e deri në ditët e sotme, do të rindërtohet mbi gjedhen e kujtesës orale, që në fakt ishte burim i vetëm atëherë, dhe eventualisht., në kohën e tij, mbi dëshmitë okulare. Vetë Herodoti shkruante në një rast:

“Sa u përket orakujve, nuk kam pikë dyshimi në të vërtetën e tyre, ajo është e qartë dhe as që më vete ndërmend t’i bie mohit”. (Herodotus, 1969:75)

Mbështetja në kulturë mitike, kujtesë orale e legjenda, bën që ngjarjeve historike ai t’u japë një filozofi kompozicionale poetike. Por, natyrisht që, me sa shihet nga fryma e diskursit të tij, ai nuk do t’i pranonte lidhjet e konstatuara me mitin dhe fikSIONIN. Ai afirmonte hapur distancën me rrëfimet mitike dhe me strukturat orale që vijnë si dimensione religjioze, letrare a kulturore; prandaj dhe njihet për atë që është. Çështja është se, ai përfshihej, pa dashje, nga vetë substanca mitike e përmbajtur në strukturën mentale të polisit të ditëve të tij. Nëse mendimi e çonte kah faktet historike, mentaliteti dhe kultura e mbanin lidhur me traditën poetike-mitike dhe kujtesore. Sido që të jetë, atituda e tij ndaj botës, ngjarjeve, historisë, miteve e heronjve, tashti do të bëhej shkrim dhe me këtë do fitojë status të faktit kohor dhe dëshmisë. Për të qëndruar më afër statusit që i atribuon vetes, Herodoti nuk ndërton subjekte letrare por përdor minisubjektet në formë të miteve, legjendave e rrëfimeve, të cilat përçojnë vërtetësinë e ngjarjes që e ka temë.

Nga ana tjetër, efekti mitik e fiksional i *Historive* të tij, e rrit dukshëm lexueshmërinë e tekstit; ai flet si një enciklopedi letrare-diturore e llojit të vet, duke ofruar njohje dhe kënaqësi estetike në të njëjtën kohë. Të dhënat antropologjike që shkojnë përtej fakteve të thata historike dhe prekin mentalitetin mitik, e bëjnë shkrimin e tij *historik* të këndshëm; vetë sinteza e mitit me fiksionalen e faktiken/historiken bëhen eho e njëra-tjetrës dhe rrjedhin besueshëm e pëlqyeshëm, prandaj dhe në diskursin e tij “dallimi mes *spatium mythicum* dhe *historicum* nuk është i qëndrueshëm” (Wesselman, 2011: 2). Poezia flet brenda mitit e historisë dhe historia brenda mitit. Fundja, vetë elementi mitik, si traditë narrative e si topos, krahas gjuhës së ritualit, krijon efektin e një ‘pranie eternale’ (Eliade 1949: 329) brenda diskurseve të tjera. Prandaj, teksti i Herodotit është ekzemplar i një epoke të tërë kulturore që shkruhet si shkrirje e historikes dhe fiksionale, mitoit e logoit. Miti këtu, si shkrim e receptim brenda epokës, nuk e përjashton logosin si një kulturë e re e polisit të ditëve të tij dhe as logosi mitin. Është kjo një përfundim i epokës homerike të mitit dhe një hyrje në epokën e logosit platonik. Ky kryqëzim kulturash e kishte ngjallur edhe poezinë lirike po edhe mendimin.

Nëse veç mund të merret si dihotomi binomi fakt-fiktion, kjo do të kishte pak rëndësi për *Historitë* e Herodotit (Wesselman: 2011). Ai, të shumtën, nuk ia del të bëjë kufizim të saktë kohor të ngjarjeve e as të linjave kryesore; narracioni legjendar dhe historia gojore përfundojnë shpesh në përshkrime të palimpsesteve gojore; koha historike dhe ajo legjendare nuk kanë prerje të saktë sikurse edhe ajo e heronjve mitikë, religjiozë e tokësorë. Edhe narracioni ritualesk i përshkuar nga intenca e shkrimit parabolik e alegorik ka jehonë në rrënjët e rrëfimit mitik. Mitet dhe ritualet janë më shumë se mënyra rrëfimi, ato bëhen pjesë e shikimit të botës.

Fundja diskursi i Herodotit promovon një Poetikë të Historisë, me të gjitha shfaqjet kulturore që ajo mban brenda. Një kah fiksional do të mund të hapej gjithmonë edhe mbi këtë lloj historie sikur që mbetet rrugë edhe për rrugën e faktit. Një poetikë që nuk njihet kurrë nga një mentalitet sekular i cili përjashton lojën e emocioneve dhe intelektit.

Pa dyshim, projekti racionalist iluminist që nis me Herodotin, shkon shumë më larg me Platonin, i cili, pavarësisht synimeve, njohu autoritetin e miteve si një anë e medaljes që nuk mohohej dot. Ai, sikurse Herodoti, veç sa u përpoq të mos e ekspozonte anën tjetër të medaljes.

Eseja dialogjike në zë, *Republika*, e Platonit, nis kështu:

„Dje, bashkë me Glaukonin, të birin e Aristonit, vajta në Piraeus që t’i përfalesha hyjneshës dhe të shihja se si do të udhëhiqej festivali që po

inaugurohej. Procesionin (ritualin) e vendësve e pashë me admirim por nuk mbeti më pas edhe shfaqja e parakalimit të kontingjentit trakas. Mbasi thamë lutjet dhe ndoqëm spektaklin u nisëm për në qytet...”

(Plato, 2005: 576)

Pra, Platoni nis librin e tij për logosin e polisit a politikës duke rrëfyer hyrjen e tij në këtë dialog nga dera e lutjes dhe ritualit. Me apo pa dashje, mbase aksidentalisht, por shumë saktë, Platoni konfirmon origjinën mitike të diskursit të tij që mban vulën e logosit. Me këtë, me apo pa dashje, konfirmon edhe lidhjen strukturale të logosit e lojës, të jehonës poetike të bërthamës së mitit në bërthamë të projeksioneve intelektuale racionale. Platoni e kontrollon mendimin mitik *të qëruar* dhe që vjen *së jashtmi*, por jo edhe pasionin për mitin i cili brenda diskursit të tij funksionon si kulturë e brendshme emocioni e mendimi. Struktura emotive e intelektuale e diskursit të tij racionalist i pranon, pa dashje, nga dera e prapme, interferencat e mitit.

Pikërisht te *Republika* ku diskursi ka për intencë racionale e argumentin, shumë argumente për drejtësinë e padrejtësinë po edhe për tema të tjera, ilustrohen me shembuj nga poezia e Hesiodit, Homerit, Eskilit, Pindarit; aty hyjnë edhe mitet si struktura poetike dhe si si parabola që pretendojnë të japin argumentin. Për më tepër, hyjnorja mbetet gjithnjë burim argumenti i të folurit të faktuar; polisi real e utopik i Platonit banohet nga shtresa mitike dhe besueshmëria e këtij projekti ilustrohet me shembuj homerikë dhe nga poetë të tjerë të ndryshëm. Me një fjalë, autoriteti legal i polisit konfirmohet nga autoriteti i referencave poetike, mitike. Natyrisht aty hyn tendenca e refuzimit për t'i marrë si reale luftërat e perëndive të kënduara nga Homeri duke u vënë kështu një vijë e hollë e dallimit të fakteve nga fikcioni. Pikërisht ky refuzim merr kah drejt kthimit në sistem të polisit të projektuar duke u zhvilluar në propozim censure ndaj përmbajtjeve të dyshimta mitike e poetike:

- Atëherë çfarë edukimi na duhet. Është vështirë të gjendet diçka më e mirë se ajo që tash kaq kohë e kemi, e ajo është, ma merr mendja, gjimnastika për trupin dhe muzika për shpirtin.
- Ashtu është.
- E pra, a do duhej të fillonim me edukatën muzikore para se me gjimnastikën?
- S'do mend.
- Dhe me muzikë ju po i nënkuptoni edhe rrëfimet (logoi), a po?
- Posi.
- Dhe rrëfimi (logoi) është dy llojesh, i vërtetë dhe i stisur.
- Po pra.

- Por edukimi duhet t'i fusë në punë të dyja, madje të parin atë që është i stisur.
- S'di çfarë po mendon me këtë.
- Thashë: a nuk e dini se së pari ne fillojmë t'u tregojmë fëmijëve mite, dhe siç e dimë, miti është i stisur por, po ashtu, përmban edhe të vërtetë brenda? Pra, fëmijëve ua ofrojmë mitet përpara se gjimnastikën.
- Ashtu është.
- Këtë e mendova kur thashë se fillojmë me edukatën muzikore para gjimnastikës.
- Mirë e kishe, tha ai.
- A e di se kryesorja është fillimi i gjithçkaje, veçan për çdo krijesë të re e të brishtë? Është kjo koha e krijimit të formës dhe lënies gjurmë brenda saj.
- Pikërisht.
- A duhet pra, që ne të lejojmë që fëmijët të sfiliten duke dëgjuar çfarëdo mitesh nga çfarëdo mësuesish dhe të marrin mësim kryesisht të kundërta nga ato që ne mendojmë se do të ishin të dëshirueshme kur të rriteshin?
- S'duhet ta lejojmë këtë assesë.
- Pra, duket se ne duhet t'i mbikëqyrim krijesit e miteve; rrëfimet e duhura t'i pranojmë e të tjerat t'i hedhim. Rrëfimet që janë të pranueshme, dadot e nënat do t'ua japin fëmijëve dhe me to t'i formësojnë shpirtat më shumë se që i formësojnë me duar trupat e tyre. Por, shumica e atyre rrëfimeve që tregohen sot duhet të hidhen.
- Cilat rrëfime? - pyeti ai.
- Po them se shembulli e rrëfimeve të njohura na dëfton edhe për ato më pak të njohura. Sigurisht që e njëjta gjedhe vlen për të dyja; e njohur apo e panjohur, cilado të jetë, tregon të njëjtën prirje. A nuk mendon kështu?
- Po, - tha ia, - por nuk po kuptoj cilat po i mendon për më të njohura.
- Ato që Hesiodi, Homeri dhe poetët si ata na i kanë treguar, - thashë. Më duket se ata kanë krijuar dhe treguar rrëfime të tilla të stisura të cilat vazhdojnë t'i tregohen njerëzisë edhe sot.

(Plato 2005: 623-624)

Komenti i parë do të ishte: Platoni e nëndrendit qartë e rreptë mitin (poetikën e estetikën e mëvonshme) nën etikën. Qoftë *poiesis* qoftë *mythos* vjen në radhë pas *logos*it dhe ndjek urdhrat e tij. Përmes këtij dialogimi për të vërtetën, të drejtën, mitin, logosin, stisjen, gjimnastikën e muzikën, ai sprovon të pozicionojë faktin përballë fiksionit, mitin e duhur përballë atij të stisur. Edhe kur thotë *logos* mendon në *mythos*. Thjesht, *mythosi* dëshiron ta integrojë brenda rendit të *logos*it. Ishte vepra e Platonit që

pothuaj e nxori nga regjistri gjuhësor nocionin *mythos*. Poetët e filozofët e tjerë, nga Aristoteli e më pastaj, nocionin *mythos* do ta përmendin fare rrallë. Vetëm civilizimi romak do ta rianimojë këtë fjalë.

Megjithatë, është me shumë peshë që miti e rrëfimi janë temë e diskutimeve në veprën e Platonit. Kjo tregon se ato ishin tema të mëdha të epokës. Ato ishin të ndërkallura edhe në *muzikë* e cila duhej herrur nga barërat e dëmshme sepse mund ta pushtonte shpirtin e fëmijës. Vetë koncepti *muzikë* te grekët, pra edhe te Platonit, përveç këngës e valles ‘mbulonte të gjitha artet e artistëritë’ (Huizinga: 183), natyrisht, edhe mitin e ritualin.

Pa dyshim që korniza humane te polisi homerik ishte më e gjerë. Aty edhe konceptet e “publikes dhe private janë shpesh të dallueshme” (Starr, 1986: 25).

Shkrimi e epikës në Iliadë e Odise ishte më shumë se kërkesë për shkrim faktizues, argumentues e historik; por edhe më shumë se fikcion - këto dimensione të shkrimit shkriheshin në kërkesën për “eksplorimin e aftësive dhe kufizimeve njerëzore” (Starr, 1986: 17).

Në periudhën për të cilën flet Iliada, autoriteti i basileusit (bajraktarit, mbretit) mbi laos-in/demos-in (turmën) është i fuqishëm, sado që lihej hapësirë edhe për figurën dhe autoritetin që mund të krijonte heroi; për shembull, Akili përballë Agamemnonit. Fuqinë e kurores mbretërve ua ka dhuruar vetë Zeusi. Polisi pashomerik, i pas-shkollës së Miletit, do ta lëkundë këtë poetikë autoriteti; me demokracinë si një horizontale të kufizuar egalitare, pa prekur atributet hyjnore të prijësve që kanë lidhje me hyjnoren. Hyjnorja ende lidhet me mitin dhe miti është fuqi, fuqia mit e miti edhe fikcion. Kjo zonë e kontaminuar imagjinare në të cilën vazhdoi të jetojë miti në kohën e polisit të Platonit, e dobësoi statusin e tij publik. Më parë, në kohë homerike, krijimi i perceptcionit për realitetin ishte domsodoshmërisht më fiksional sepse *common sens*i publik vendoste që një realitet me bazë fiksionale-mitike të quhej realitet. Rrjedhimisht, poeti nuk i përkiste rendit të zakonshëm, përfshirjes në *demos*; ai ishte pjesë e *demiorgei*, me profetë, shërues e orakuj, pa u marrë direkt me aktivitete politike ndonëse ata shquheshin për personalitete që me mendimet e emocionet që shprehnin kishin ndikim në jetën publike. Por kjo gjendje po ndryshonte dalëngadalë. Ndryshimi i organizimit prej *ethos* e *i bershëm* në *polis* të mirëfilltë te grekët, kryesisht pas Homerit, pas shkollës së Miletit aty kah vitet 600, flet për zhvillimin e sensit komunitar; pra edhe të miteve komunitare të cilat vazhduan të kenë peshë edhe në kohë të Platonit si prototipe prej nga mund të distilohej natyra e *logos*it. Polisi i *Iliadës* e *Odisesë* nuk i duronte *mungesat* e enitetit politik të polisit që po krijohet. Por, pavarësisht prej strukturimeve administrative, politike e sociale, marrëdhënia emocionale me vendin po ruante format tashmë të vendosura: polisi jo rrallë bëhet

“ekuivalencë e atdheut” (Starr, 1986: 23) siç ndodhte qysh te *Odisheja*, pra vetëm sa po i forconte atributet e patrias.

“Shumica e filozofëve parasokratikë preferonin të flisnin kryesisht për logosin dhe i shmangeshin përmendjes së mythosit” (Lincoln: 1999: 29 i cili në epokën kulturore të Homerit, 300 vjet më parë, zinte kryet e vendit. Për mitin filloi të flitej me përçmim ashtu si u përçua fryma kulturore në kohën e iluminizmit dhe siç flitet ndonjëherë sot. Gjuhën injoruese ndaj miteve e vazhdoi edhe Aristoteli. Por përderisa për Homerin flitej me respekt, nga Platoni e të tjerët (pavarësisht ballafaqimit të hapur të Platonit me Homerin si poet) flitej keq për mitin. Nga distanca jonë kohore e kulturore ishte ky një problem i perceptimeve etike/estetike që ishin të tjera nga koha jonë. Atëherë nuk kuptohej diçka që nuk kishte kuptim e vërtetësi si etikë porse mund të çmohej si estetikë. “Mitet si i përdor në mënyrë tipike Platoni, janë të lidhura me realitetin; ato japin çfarë mund të jetë reale, edhe nëse nuk mund ta verifikojmë pëmbajtjen e reales së tyre” (Reydams-Schils 2011: 355) hyjnore a tokësore.

Kur shihet nga një distancë kohësh, kapet lehtë që Platoni i dha rrënjë logosit të polisit si rend etik që i nënrendit brenda vetes të gjitha rendet tjera. Me veprën e tij ai vaditi edhe rrënjët e udhëheqjes së polisit, qoftë si demokraci qoftë si një lloj *kracie* tjetër, ndonjëherë edhe me elemente diktature. Po te *Republika* ai angazhohej për aplikimin e censurës si ndalesë e jo si kulturë redaktoriale e si autoritet mendimi. Jo rastësisht është cilësuar se polisi i tij ecën kah utopitë. Dihet se utopitë, si zhanër shkrimi e mendimi, tentojnë kah fikcioni; ndonëse shpesh nuk shkruhen si të tilla ato receptohen si fiksiione sepse kanë brumë të pasur fikSIONAL. Ato bëhen kështu zhanre ku projekSIONET jofiksionale bëhen fiksiione. Utopia, ndonëse nuk është mit, huazon nga rrënjët mitike, veçan kur lakmon formën e distopisë. Platoni, me a pa dashje, e kishte futur edhe utopinë në rendin etik.

Edhe Aristoteli vazhdoi ta përpunojë shikimin platonik të këtij problemi duke e parë njeriun si një qenie që në natyrën e tij ka synimin të jetojë në polis sepse gjithkush që s’i përket komunitetit politik duhej t’i përkiste rendit të zotave ose frymorëve që gjuhen.

Nëse gjatë Antikitetit Grek e Latin dhe gjatë Mesjetës, miti hynte në dialog me rendin etik, diskutimet për të bëheshin nga pikëshikimi etik. Në Kohërat Moderne, nga Rilindja e këndej, miti u bë pjesë e rendit estetik, tashmë më të diferencuar nga ai etik dhe religjioz. Duke kaluar nga Athina në Romë, miti gjeti përkohësisht një truall të volitshëm. Athina pothuaj e kishte bërë të pamundur ekzistencën e mitit dhe punën me të si dikur. Rrëmbimi platonian i athinasve pas logosit nuk e duronte më mitin dhe veprat që ndërtoheshin mbi të. I ndodhur në këtë ngushticë, pasi duroi edhe pak, miti migroi në polisin e Romës, ku diskursi i logosit ishte më i butë, dhe pasioni për

autoritetin e Perandorit dhe vlerave gjente vend ende. Aty gjetën truall veprat e Virgjilit; Eneu nxori krye duke u arratisur nga Troja e Homerit. Miti ia doli ta ruante identitetin e tij si kulturë letrare, të paktën, pa fërkime të mëdha me logosin si në Athinë.

Por autoriteti i Perandorit edhe aty erdhi duke u identifikuar me autoritetin e religionit kështu që, dalëngadalë, erdhi puna si në Athinë. Miti u kthye në gjirin e religionit për disa shekuj me radhë; mitet që nuk lidheshin dot me religionet, tashmë të monoteizuara, lexoheshin aty-këtu si raritete por nuk u jepej hapësirë të zhvillonin ndikime kulturore e ditunore. Me një fjalë, miti u gjend prapë nën strehën e etikës religjioze, nën të cilën mbijetoi vetë polisi i Mesjetës, në ç’kohë, megjithatë, u lexua mjaft vepra e Virgjilit dhe më pak ajo e klasikëve grekë.

Fundi i Mesjetës dhe kulturat popullore nacionale, të lidhura me vernakularin, e lëvizën ujin. Pas Dantes, me të cilin miti u rikualifikua nën sqetullën e etikës religjioze duke u krijuar harku kulturor poetik i lidhjes me Virgjilin, u hap porta me Shekspirin e teatrin elizabetian. Mu tashti po fillonte erë e re për vetë estetikën. Miti do të bëhej vetëm një nga shtyllat kryesore të rendit estetik që *po shpallte* dita-ditës pavarësinë nga rendi etik dhe ai religjioz. Po krijohej njëfarë polisi estetik përballë atij politik, ndërkohë që po krijohej një pavarësi e rendit etik politik duke e lënë më vete edhe rendin religjioz. Mbase, *Komedia* e Dantes ishte përshëndetja me mentalitetin e tri rendeve në një; ku mitikja bëhej religjioze, të dyja këto shkriheshin në fikzionale dhe fiksjonalja, në një masë, fliste edhe si fakt. Por, tashmë, religjiozja dhe politikja ishin bërë këmishë e ngushtë për njëra tjetrën - miti dhe logosi kishtar po ndaheshin nga logosi i polisit/shtetit. Kjo këmishë ishte edhe më e ngushtë për mitin tashmë të ushqyer si sensibilitet poetik e estetik më vete.

Kështu, qenia njerëzore gradualisht po polarizohej si qenie sociale-politike, religjioze dhe estetike. Rendi etik i deridjeshëm që e mbante për të veten edhe mitin, estetikën e religionin, tashti u shndërrua në rend tredimensional prej tri shtyllash: shtylla etike-politike, shtylla religjioze dhe shtylla estetike. Këto, që të tria, fituan pavarësi relative nga njëra-tjetra dhe me kohë, lidhën një kontratë të heshtur: të linin njëra-tjetrën në orbitën e vet. Ndarja e kishës nga shteti (që zuri fill më herët por u bë faktike veçan nga shekulli XVIII e kënde) krijoi me kohë fundamentet e etikës sekulare; efekte të kësaj fryme sekulare i hynë në punë edhe etikës estetike. Disa lidhje të brishta mes këtyre rendeve u konservuan, megjithatë. P.sh. Mbretëresha e Anglisë edhe sot ruan titullin e të parës së kishës së Anglisë si Mbrojtëse e Fesë/*Defensor Fidei* (*Defender of the Faith*) por këto janë më shumë lidhje simbolike të cilat nganjëherë e kanë edhe ndikimin e vet në jetën publike. Referencat ndaj zotit dhe disa miteve religjioze gjejnë shprehjen e vet jo vetëm në Angli por edhe në shumë shtete të tjera

sekulare. Me një fjalë, Polisi sekular ruan kujtesën e polisit të etikës religjioze (qoftë të zotave Antikë qoftë të zotit të Kohëve pas-romane) përmes miteve a ritualeve e celebrimeve të rastit, duke krijuar me mitin e ritualin një marrëdhënie si me një fakt.

Rrjedhimisht, nga ndarja kishë - shtet – estetikë, u krijua njeriu tredimensional i cili brenda vetes ushqen mitet e hyjnore, sekulare/politike e poetike. Pra, pavërejtshëm edhe në njeriun e modernitetit funksionojnë mitet mbi të cilat ai ndërton strukturën e mendimit, banimit e sjelljes. Mbetet çështje e individit nëse brenda tij do të pajtojë dimensione të kësaj qenieje.

A janë pasuri apo barrë tri shtylla kurrizore për një kurriz njerëzor? A ka kjo shenja rikthimi në modelet e polisit parasokratik, në atë të Homerit, në vitet 800 p.e.s. kur polisi e pranonte hapur mythosin krahas logosit? A a pranon polisi estetik më lehtë ekumenën se polisi etik/politik dhe ai religjioz?

Me Shekspirin, marrëdhënia e fiksionit me mitin bëhet komplekse, konform statusit të ri të mitit brenda rendit estetik. Tashti miti nuk e bartte më frikën e deformimit atë keqkuptimit përveçse të funksionimit të mirë estetik. Raporti i mitit me polisin dhe me estetikën ndryshoi përfundimisht.

Këtë status mes dy poleve, miti vazhdon ta ruajë edhe sot, ndonëse nga këndshikimi etik-politik - çfarë përbën thjerrëzën masive të shikimit - vazhdon të shihet kryesisht si element *përrallor* i një rendi estetik që shpesh shkakton trazira politike dhe bëhet i mërzitshëm për nxënësit e shkollës.

Në të vërtetë, miti mbetet gjithnjë në bërthamë të të tri rendeve edhe sot: rendit etik të polisit që manifestohet si diskurs racional ideologjik, rendit religjioz që zhvillohet si diskurs moral e sakral ideologjik dhe rendit estetik që manifestohet si re permanente që riformësohet në forma të pafundme. Vija e rendit etik, klasik, ku religion e polis flenë në një shtrat, tani u bigëzua në rend etik religjioz dhe rend etik politik. Sikur rendi religjioz, edhe rendi politik, e sheh me nënçmim, si gjithnjë, rendin estetik ku i është bërë strehë *zyrtare* mitit. Tipari fiksional i rendit estetik mbetet element i ndërkallur vazhdimisht në dy rendet tjera porse ai është zhvilluar pothuaj në një sfond ideologjik të estetikës duke u shpallur si mbretëri më vete, duke injoruar instancën religjioze dhe politike.

Miti: Rilindje e Rivdekje

Në Kohërat Moderne, Miti rilind e rivdes

Pikërisht pas triumfalizmit estetik të Rilindjes Evropiane në arte, iluminizmi, ndonëse e njohu rendin estetik, e eklipsoi mitin duke e identifikuar me struktura etike të paqëndrueshme dhe duke përçmuar kështu vetë rrënjët e rendit estetik. Me një fjalë,

autonomia e artit në kurriz të mitit, e la estetikën në gjysmë të rrugës. Kjo mungesë ishte kompensuar disi me estetikën e pamores, të zhvilluar kryesisht në pikturë, skulpturë e arkitekturë. Estetika vizuale e mbisundoi estetikën dramatike e narrative.

Krahas goditjes konceptuale që mori nga Iluminizmi, Romantizmi e përmirësoi statusin e përmbysur të mitit, por tashti duke e bërë atë alfa e omega jo vetëm të rendit estetik por edhe të atij etik, gjerësisht. Imagjinaria e mitit u ekzagjerua dhe eskaloi në efekt ideologjik, kryesisht nëpërmjet poetikës së komunitetit e kombit. Miti tek Schilleri e artikuloi përjetimin dhe përvojën estetike si 'lojë e lirë' në *Letrat* e tij (2016) duke insistuar në çlirimin e mendjes nga diktati i arsyes. Helderlini e pastaj Herderi e Niçe, ishin ata që i dhanë atij attribute ideologjike me ngarkesa të forta nacionaliste. Sundimin themeltar të mitit Niçe e përshkruan në mënyrë proverbiale si një dimension të veçantë, si një horizont që përshkohet nga miti, ku miti jepet si mbështjellës fundamental i çdo kulture. Madje, pa mitin, sipas tij, as që ekziston kultura.

Por, mbase ringjalljen glamuroze të mitit e solli skocezi Macpherson me *Këngët e Osianit*, mes 1760-63, të cilat doli se janë të simuluar. Që nga *Këngët e Osianit* dhe shkrimet e Herderit, miti filloi të njohë anën e keqe të tij si shërbëtor ideologjik i nacionalizmave. Saga e simuluar mitike skoceze, dha shembullin e keq të furnizuesit ideologjik të polisit të projektuar nacional. Së shpejti, mite të tilla, të farkuara e të shkumëzuara nga tradita poetike popullore vërshuan gjithandej Evropës dhe vazhdojnë të gjallërojnë edhe sot. Mbase këta japin shembujt më tipikë të instrumentalizimit politik të miteve. Pak dekada më parë, miti ishte parë si formë primitive nga Iluminizmi, tashti ishte bërë si farë e konstruksionit nacional të lirisë, nderit, krenarisë; dalëngadalë filluan të nxjerin krye gjithë Macphersonët e popujve të tjerë.

Romantizmi Nacional Kulturor Gjerman i dha krah manipulimit politik të mitit dhe ky rrezatim negativ i sajësave mitike mbi intenca politike duket shpesh edhe sot. Pa *fajin* e tij, miti është bërë objekt i instrumentalizimeve të shumta ideologjike.

Për fat, brenda rendit estetik, miti ka vazhduar të gjenerojë jetë e interpretim në arte dhe në interpretimin e tyre; deri diku edhe në studimet humane e sociale, veçan në antropologji. Në letërsi ka vazhduar të bëhet temë, subjekt, hero e figurë; ka vazhduar ta pasurojë gjuhën me substancë mitike në regjistrat e saj.

Miti, në fundin e shekullit XX, pas shfytërimeve që ka përjetuar është konservuar e mënjeluar në dy rrugë, kah religjioni dhe kah fikcioni, me shpërthime të rastit në ideologji politike nacionale. Fiksioni me bazë mitike ka ecur drejt intimes dhe sintaksës imagjinare personale, drejt narracionit personal që së fundmi po merr formë autobiografike si mitos narrativ personal; përballë faktit narrativ që njeh gjuhën e logosit të polisit modern. Disi mjegulla e miti e ka nxitur përrallën e intimes. Polisi i

vjen pas kësaj përralle mos sot nesër, me ligje e receta regjiesh politke e sociale. Natyrisht, ndikimi kulturor e politik i polisit mbi njeriun merr peshë varësisht sipas fuqisë së polisit për të ushtruar pushtet e autoritet që prek sa emocionet po aq edhe inteligjencën e njeriut, aq sa duke u parë mbitheksimi i këtij ndikimi te Republika e Platonit është thënë se *polisi e bën njeriun* por pa harruar se paradigmat “*njeriu bën polisën* dhe *polisi bën njeriun* garojnë formalisht me njëra tjetrën” (Andersson, 1971: 23).

Shekulli XX solli një perceptim kompleks të mitit, nga injorimi i tij deri te afirmimi i tij pothuaj në përmasa romantike. Natyrisht injorimi erdhi kryesisht nga fahu shkencor-ideologjik, në emër të *të së vërtetës shkencore* dhe *racionale* si evokime iluministe. Nga ana tjetër, zuri fill krijimi i një lloj mitologosi shkencor që dilte si fantazi e perceptimeve dhe hulumtimeve shkencore. I tillë është *miti shkencor* Big-Bang (çfarë oksimoronil!) i dalë nga imagjinata shkencore që bëhet furnizues i mentalitetit sa shkencor aq edhe scientist.

Miti ka pasur fatin që nga një zotërues i psyches dhe kulturës njerëzore të trajtohet si demon. Kryesisht nga ndonjë ideologji politike ajo u pa si pengesë e mbeturinë që gjeneron *vetëdije primitive*, mendime e veprime irracionale. Përballë tij u promovua logosi politik dhe ai shkencor i poliseve të reja, kryesisht të modelit demokratik, duke rianimuar demokracinë e dikurshme greke. Ky model, në emër të racionale, e ka hedhur mënjanë strukturën *e errët* të mitit duke e demistifikuar atë.

Substrati i mitit i jep formë e energji vetë kulturës; asnjë kulturë nuk do të kishte kuptim si e tillë pa e njohur së brendshmi avullnajën e mitit; natyrisht të kthjelluar edhe me horizontin e logosit që lëshon rrënjë në polis. Në të vërtetë, polisën e dëmton prania e tepërt e mitit ndërsa e shkatërron fare mungesa e tij duke e kthyer në ideologji diktature.

Pavarësimi i trendit estetik nga ai etik e religjioz duket se ka krijuar shtylla ndarëse edhe për kohën kur ndjehemi artist, njeri i zotit, i politikës. Vetë marrëdhëniet përjashtuese mes tyre në modernitet kanë prodhuar marrëdhënie përjashtuese brenda personalitetit. I njëjti person, po qe se vjen nga katedra e klerikut flet me një rezon e ndjeshmëri tjetër nga ajo e politikanit apo artistit. Tri gdiskurse në një gjuhë, një person!

Rendi estetik, ku miti vazhdon të rrijë në fron, tashti nuk sillet vetëm si Narcis brenda estetikës por dëshiron të përçojë emocione e ide mitike të cilat e pasurojnë fantazinë dhe strukturën emocionale-intelektuale të njeriut të sotëm. Mitet e sajua politike nga diktaturat dhe ideologjitë, gradualisht mund të marrin kthesë drejt riaranzhimeve në pikëtakime me mitin. Jeta e njeriut do mit. Miti është gjenerues i pafundmë i kuptimit dhe pakuptimit të nevoshëm. I lodhur nga toni heshtak nën diktatin e logosit, miti dëshiron të flasë më shumë. Duke kërkuar gjuhën e tij të

hershme, ai do ta rinjohë lidhjen e tij të hershme me njeriun, zotat, bimët, kafshët; me ujin, zjarrin, tokën e ajrin.

Miti rivjen gjithnjë si një fakt që sjell me vete poezi e fiksim, pa të cilën, edhe mërzhitet polisi; e humb kuptimin. Pushteti i tij transcendental brenda rendit estetik u jep frymë marrëdhënieve që duken të shuara, gjërave që duken të vdekura. Miti ofron gjithnjë kuptime tekstgjeneruese.

Ndarja e faktit nga fiksimi herë forcohet e herë bie, sipas kulturave e epokave. Ose, ajo që është fiksim në një epokë, në epokën tjetër është fakt religjioz ose parafakt shkencor, ose parashkencë, parapsikologji... Diskurset ndryshjnë kode faktike/fiksionale varësisht prej determinantave të tyre kulturore, ndonëse gjithmonë ruajnë farën gjenerike brenda tyre. Kur rritet vëllimi i poetikës brendareligjioze, ta zëmë, ajo del diskurs më vete dhe braktis fakturën bazike religjioze, si dikur te Danteja.

Common sensi i polisit të sotëm njeh ende mitin, kryesisht si element poetik estetik, në një anë, dhe si faqe e vrazhdë e doktrinae politike në anën tjetër. Mitet politike historike që shndërrohen në burime ideologjike të veçanta janë vetëm variacione mitike prej plasteline që mund të shndërrohen lehtë në elementa mentalitetesh totalitare. Por, miti që farkohet nga ideja e sundimit nacional ose ngritjes nacionale nuk përbën esencën e mitit si shpjegim i origjinave të jetës dhe i dramës së saj. Për më tepër, kur miti fillon të shndërrohet në formësues struktural të vijave të polisit të dëshiruar ai, në të njëjtën kohë, rrezikon ta minojë ngrehinën e vetë polisit; të tilla janë kryesisht mitet e farkuara historike. Nga ana tjetër, për qëllime pragmatike, polisi përvetëson diskursin e rendit estetik, duke përdorur regjistra fiksimale si fakt.

Në origjinat e veta të marrëdhënies me mitin, fiksimi sillet me të sigurt që sillet me polisin, si entitet etik-politik. Vetë fiksimi kërkon të identifikohet me poiesisin si burim miti, duke farkuar faktin përballë realitetit të faktuar si polis.

Problemi politik i polisit është gjithmonë problem i sensit, sensibilitetit dhe common sensit dhe anasjelltas. Mosakordimi i sensit racional me origjinat mitike të sjella përmes common sensit në një polis shkakton kokëçarje të mëdha personale e nacionale, sociale e politike.

Kosova e vjetëve të fundit është shembull tipik i distancimit struktural nga mitet dhe ritualet ndërsa së brendshmi ndihen gjurmët e tyre. Ta zëmë, dinjtari shtetëror premton se do të bëjë be për diçka, të themi faj të paqenë, duke premtuar ‘të lahet me pleq’ ngjashëm ritualit mitik procedural të njohur në Kanun. Por e gjithë kjo bëhet si retorikë politike që shpejt shihet se nuk mund të mbetet një recitim kulturor dhe religjioz; se miti i gurit në qafë është miti/rituali që heq mbrapa një mentalitet, një rend etik më vete. Dinjtari kupton se guri në qafë nuk është vetëm një shprehje e

rendit të ulët fiksional që mund të përdoret për efekte retorike porse përbën një diskurs të kontaminuar fuqishëm nga një rend etik që ka brenda ritualin (e çdo ritual, siç do të thoshte Girard, - 2007 - nënkupton sakrificën dhe sakralen). Ai zbulon beftas pushtetin e panjohur të sakrales mitike brenda vetes, të sakrales që ka menduar se nuk e ka, se është i spastruar nga ato. Për një çast, *guri në kerub*, nga figura retorike shndërrohet në fakt moraliteti sakral.

Loja retorike me diskursin mitik është bërë dëfryese në lëvizjet e shpërlarjeve demokratike të Evropës Juglindore, dekadave të fundit. Në Kosovë po ashtu. Diskurseve të tilla të shpërlara u japin shpirt në mënyrë të veçantë diskurset e Medias së Lirë (free=cheap medias!), të Reklamës, të filozofisë ekonomike *lessez faire* në emër të tregut të lirë etj.

Përdorimi i fiksionit në propagandën publike të TV-ve, radiove e programeve në Internet është tërësisht i lirë në vendet me demokraci. Madje Mediat e ndryshme kanë ngritur gradualisht vetë mitin e Pushtetit të Veçantë të mediave përballë polisit. Duke ndërtuar *polis paralel*, mediat po ndërtojnë *drejtësi paralele*. Nganjëherë, polisi i Vjetër përballë këtij vërsimi propagandistik të polisit elektronik, të Ri, auditiv e vizual, tingëllon më ashpër se ballafaqimi i dikurshëm i *Ancien Régime* me polisin që e kishte pasuar atë. Polisi i sotëm elektronik po pretendon të ndërtojë polis brenda polisit, rend brenda rendit. Sigurisht që do ta bëjë këtë në mënyrën e vet.

Nga ana tjetër, mitologjia nuk e injoron polisin e shkencën sepse i ka ato brenda vetes... Pse Polisi nuk ia kthen duke tentuar të ushtrojë autoritet mbi këtë polis paralel të propagandës? Sepse nuk ka autoritet! Autoriteti që fitohet nga zgjedhjet në demokracitë e sotme *nuk ka autoritet*. Autoriteti nuk krijohet vetëm me procedura. Një shoqëri pa autoritet, siç është polisi i sotëm, në shumë vende, mbetet gjithnjë shoqëri e adolehencës, me shumë dëshira e shumë pakënaqësi, me shikimin e botës dhe të regjimeve të poliseve si *Progres*. Të privuara nga qetësia dhe imagjinata e kënaqësia që të jep miti, *sot e këtu*, entitetet e sotme sociale shohin gjithçka në ecjen *përpara*, drejt *progresit*. Në utopitë e moçme.

Miti, nga ana tjetër, rri dhe pret; ngre krye aty ku i jepet hapësirë. Pret futjen në lojë me kategoritë mentale, emocionale dhe intelektuale sepse kufiri mes faktit dhe fiksionit po bëhet gjithnjë e më kompleks dhe efekti kryesor i lojës ndodh si perceptim që del nga marrëdhënia emocion-intelekt dhe fakt-fikson.

Herakliti thoshte: *rrufeja sundon gjithçka* (Gadamer, 2008: 43). Unë do preferoja ta përktheja këtë në: miti sundon gjithçka - madje edhe kur, në shikim të parë, nuk sundon asgjë.

Miti - ky gjuetar dhe rojtar i marrëdhënies me jetën! Na ruan dhe e ruajmë!

Imzot mos na lerë pa kahve kur jemi të uritur.

Referencat

- Andersson, Torsten J. (1971) *Polis and Psyche: A Motif in Plato's Republik*, Goeteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Bottici, Chiara (2007) *A philosophy of political myth*, Cambridge: Cambridge University Press
- Campbell, Joseph (1993) *The Hero With a Thousand Faces*, Glasgow: FontanaPress.
- Casirer, Ernest (1953) *Language and Myth*, New York: Dover Publications Inc
- Curtius, Ernst. R. (2013) *European Literature and the Latin Middle Ages*, (transl. by Trask, Willard R.), Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Girard, René (2007) *De la violence à la divinité*, Paris: Grasset.
- Lévi-Strauss, Claude (2011) *Myth and Meaning*, London: Routledge.
- Lincoln, Bruce (1999) *Theorizing Myth: Narrative, Ideology, and Scholarship*, Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Herodotus (1969) *Histories IV*, books 8-9 (transl. by Godlay, A. D.) Cambridge, London: Harvard University Press, William Heinemann LTD.
- Huizinga, Johan (1970) *Homo Ludens: A Study of the Play Element in Culture*, London: Paladin.
- Mircea, Eliade (1957) *Mythes, rêves et mystères*, Paris: Gallimard.
- Müller, Max (1873) *Introduction to the science of religion*, London: Longmans & Green and Co.
- Schiller, Friedrich (2016) *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*, Berlin: Karl-Maria Guth.
- Starr, G. Chester (1986) *Individual and Community: The Rise of the Polis 800-500 B.C.*, Oxford & New York, Oxford University Press.
- Plato (2005) *The Collected Dialogues* (Ed. by Hamilton E., Cairns H) Princeton: Princeton University Press.
- Reydam-Schils, Gretchen (2011) *Myth and Poetry in the Timeaus in Plato and the Poets* (Ed. By Destreé, Pierre & Harman, Fritz-Gregor), Leiden & Boston: Brill.
- Wesselmann, Katharina (2011) *Mythische Erzählstrukturen in Herodots 'Historien'*, Berlin: De Gruyter.
- Zulauf, Silvia (2009) *Unternehmen und Mythos*, Wiesbaden: Gabler.

Kujtim RRAHMANI

IN THE HANDS OF MYTH: FICTION AND POLIS

Abstract

This paper aims at providing an overview of the myth as a generator of fiction and polis, their commonalities and particularities.

In its origins of the kinship with myth, the fiction behaves at the same way like with polis as an ethical-political order. By itself, fiction seeks to be identified with poiesis as a mythic source, by forging fact versus polis. Polis get damaged from the presence of myth insofar as polis get destroyed from the lack of myth.

Within the European space, from its origins to the present, myth has walked on three avenues that sometimes tend to cohabit but often take different directions. Historically and idiosyncratically observed, the myth was raised on the pillars that belong to the ethical, religious, and aesthetic avenues. This is why the attribution of the myth to these avenues becomes a way of looking at the world, in this paper.

Key words: myth, logos, fiction, polis, ethics, aesthetics, history, rationality, emotion

Nysret KRASNIQI

HISTORI E LETËRSI

(Diskutime filozofike-teorike)

Koncepti aristotelian se dallimi i vërtetë ndërmjet historisë dhe poezisë qëndron në faktin se *e para lidhet me atë që ka ndodhur, ndërsa e dyta me atë që ka mundur të ndodhë*, prandaj *poezia është më filozofike, më e lartë sesa historia: poezia shpreh universalen, historia partikularen*¹ vë në raport vlerësimi këto dy botë *mimetike* për jetën njerëzore. Mirëpo, nëse historia lidhet me rastet e veçanta do të thotë se tekstet narrative historike do të jenë *episodike*, pra copa të cilat pretendojnë në një tërësi. Ndërsa, poezia qoftë edhe kur bazohet në histori episodike pretendon *terësinë artistike*, e cila në harmoninë e saj e synon estetikën universale. Mirëpo, qartë, relacioni ndërmjet historisë dhe poezisë është një fenomen tepër i ndërlikuar dhe si i tillë prek filozofinë krijimtare, e cila për konceptin antik kishte për detyrë të paraqiste *veprimet e madhbërshme*, qoftë të ndodhura, qoftë të ndoshura të mundshme.

Mirëpo, gjykuar mbi bazë të modeleve evolutive, nëpër kohë, ka ndryshuar edhe vetë koncepti i historisë.

Hanna Arendt na mëson se parimi i historianit antik, pra i Herodotit dhe i Tukididit, të cilët njihen si baballarët e diskursit hetues-historik për jetët njerëzore si kalim nga përshkrimi i jetës së perëndive greke, ishte *paraqitja e veprimeve të madhbërshme*. Kjo nënkuptonte se *persona* e historianit ishte fshirë, madje konsiderohej tërësisht e panevojshme karshi madhështisë së veprimeve, të cilat duhej të regjistroheshin. Autorësia historike e tyre rrudhej për hir të paraqitjes së veprimeve, pra kur Herodoti i Halikarnasit paraqiste *Luftën greko-persiane* apo kur Tukididi paraqiste *Historinë e luftës së Peloponezit*. Duhet të themi se Herodoti shkruante *historinë moralizuese*, e cila bazohej në rrëfimet orale dhe si e tillë përpiqej të ishte vazhdimësi e *traditës homerike*,² madje konfliktet greko-persiane Herodoti i shihte se si buthtojnë nga thyerja e koncepteve morale, ndërsa Tukididi shkruante *historinë politike* të raportit të *strategut me demokracinë* athinase si dhe shtonte dëshmitë e tij jo më nga *rrëfimet* e të tjerëve, siç bënte Herodoti, por nga *dëshmitarët e luftës* për t'i plotësuar të dhënat e tyre me dokumente relevante.

¹ Aristotle: *Poetics*, Translated by S. H. Butcher, Part IX.

² Shih: John Marincola: *Herodotus and Poetry of the Past in Herodotus*, CUP, 2007, ff. 13-29.

Sidoqoftë, Herodoti konsiderohet “babai i historisë”, ndërsa Tukididi “historiani i vërtetë”. Mirëpo, qoftë edhe i cilësuar më vonë si historian i vërtetë, madje edhe si autor që *përvojën e luftës* e kthen në *tekst*, Tukididi nuk kurseu karakterizimet e fuqishme për akterët e demokracisë athinase duke e afruar diskursin e tij me konceptet e figurshmërisë letrare.³

Në pamjen e disa modeleve, të mos e harrojmë Ciceronin, i cili mund të shihet konkretizues i konceptit teorik-filozofik për diskursivitetin kalimtar greko-latin. Ciceroni në pika themelore, e pa *historinë* si pjesë të *retorikës*. Ndërkaq, me që retorika filozofi themelore ka manovrimin me figurat, domosdo e lidhur edhe me natyrën politike të Romës, *historia* e amalgamuar që përfaqësohej nga Ciceroni, u cilësua si *narrativitet ironik*. Këtë e dëshmon vet Ciceroni, i cili në definimin e konceptit të *memoria-s* jep moralitetin e lidhjes me historinë. Sipas tij, *memoria* e së kaluarës, e cila gjithsesi se do të fokusojë lartësimin e paraardhësve nëpërmjet *exempla-s* duhet të jetë në funksion të së ardhmës. Diskursi ironik oratorik ndërlidhet me filozofinë dialogjike sokratike, mirëpo me që synimi i tij ishte ndikimi në shoqërinë romake, dimension i kritikës sforcohej për të arritur efektet e dëshuruara të bindjes. Në këtë sistem bindjeje, për Ciceronin nuk konsiderohej problematik devijimi nga fakti, sepse nëpërmjet argumentimit, i cili domosdo do të këtë arsenal retorik, synohej efekti. Mbi këto koncepte, në veprën e tij *De inventione* etablon trininë filozofike për narracionin me termat *fabula*, *historia*, *argumentum*.⁴ Ciceroni *fabulën* e definonte si shumë të ngjarjeve që nuk janë të vërteta dhe nuk i ngjajnë së vërtetës, *historinë* si shumë të ngjarjeve të shkruara në kohën tonë për ngjarje të kaluara, ndërsa *argumentum* definohej si narracion, i cili nuk është e thënë të ketë ndodhur ndonjëherë.

Kjo pikëpamje për rolin e historianit ndryshon në periudhën judeo-kristiane, qoftë edhe si pasojë e thyerjes së fuqisë së botës së *miteve* si dhe konceptit kristian për vdekjen. Nëse mbi parimet filozofike antike qenia i nënshtrohej procesit të kalimit, levizjes në rreth, por jo vdekjes, kjo nënkuptonte vetëm evidencimin e ngjarjeve njerëzore në “prerjet” e tyre në kohën infinite të natyrës. Por, epoka latine-kristiane ndërton një koncept tjetër në krahasim me imortalitetin grek dhe lidhjen e tij me natyrën. Në *kristianitet as bota dhe as qarku i përbershëm i rilindjes se jetës nuk konsiderohen të pavdekshme. Pra, është bota që do të vdesë e jo shpirti i njeriut*.⁵ Pra, është kjo periudhë kur autori merr fuqinë e kritikës dhe të autoritetit, madje edhe të opinionit politik, për rievluimin e një periudhe paraprake të raportit të njeriut me natyrën, duke e bërë

³ Shih: Mathieu de Bakker: *Character Judgement in the Histories: Their Function and Distribution* in A. Tsakmakis & M. Tamiolaki: *Thucydides Between History and Literature*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2013, f. 23.

⁴ Cicero: *De Inventione*, LEOB Classical Library.

⁵ Hanna Arendt: *Between Past and Future*, The Viking Press, New York, 1961. f. 52.

ndryshimin qenësor të ndërtimit të raportit filozofik e metafizik të njeriut me Zotin. Mirëpo, rënia e Romës ndikon ndjeshëm në zbehjen e koncepteve të besimit kristian, qoftë edhe si tendencë e interpretimit tokësor se qendrën kristiane e ka harruar Zoti, ngase synimi për të shenjtën metafizike e ka dëmtuar bërthamën e organizimit social e shoqëror të njeriut. Si kundërpeshë e koncepteve, të cilat mohonin devocionin, del Shën Augustini, i cili konsiderohet ndër baballarët më të mëdhenj fetarë, dhe shkruan veprën *De civitate Dei contra paganos* (470). Qëllimi i lartësimit të *doktrinë kristiane*, integrimi i diskursit alegorik dhe sulmi ndaj paganizmit e shquajnë *autorin e fuqishëm*, qoftë si intepretues i Skripturës Shejte, qoftë si selektues i kulturës së bollshme të antikitetit grek, e cila ishte percjellë si dominancë në kulturalitetin latin. Në konceptin e tij themelor qëndron ajo që studiuesit e quajnë *teologjia e historisë*. Pra, historia konceptohet si dije që na mëson për rendin e gjërave të kaluara, por gjithnjë e pranueshme vetëm si mjet për letësimin e kuptimit të Librave të Shenjtë. Ernst Robert Curtiusi, i cili duke aplikuar metodën *historike-filologjike* ripohon *vazhdimësinë* e traditës greko-latine, pra kursesi prerjet dhe cilësimet si kohë e errët për Mesjetën. Mirëpo, nëse për konceptimin e lashtë grek *poezia merrte vlerë metafizike jo nga subjektiviteti i poetit, por nga autoriteti suprahuman*, te latiniteti ndryshimi qëndron në faktin se *kerijues* është vetëm Zoti, Njëshi Transcendental, kurse krijimet njerëzore duhet t'i përshtaten pikërisht vullnetit të tij të shfaqur në Bibël, e cila *është shkruar me gishtin e Tij*.⁶ Por, nëse ndryshon konceptimi i sferës metafizike apo të themi i raportit të njeriut me perënditë e Perëndinë, kjo nënkupton një diferencë ideore, e cila nuk e nënkupton edhe një zhbërje të diskursivitetit narrativ, i cili megjithatë ecën në rrjedhën e tij historike. Interpretimi i Skriptes Shenjte bëhet nëpërmjet arsenalit të dijes tropologjike greke, qoftë edhe duke reduktuar pjesën pagane të shkrimit shenjt, apo edhe duke ikur nga heksametri poetik në drejtim të rrjeshtimeve në prozë, si ndryshim formal i tekstit të shenjtë. Nga kjo del se raporti i shkrimit me veti retorike qoftë edhe kur ndërlidhej me teologjinë e historisë në kuptimin letrar nuk zhbëhej nga figura. Pra, diskursi teologjik-historik mund të konsiderohet formë e veçantë letrare, qoftë edhe mbi parimin e vrojtimit retrospektiv të trashëgimisë literare e pse jo edhe të kthimit të mitit religjioz në teskt religjioz kanonizues. Pra, del se relacioni i letërsisë me historinë është aq i ndërliqshëm sa definimet strikte nuk kerkoheshin, madje nuk dukeshin në horizontin e hulumtimeve gjenerike të literaturës mesjetare. Madje ky relacion i ndërliqshëm diskursiv është i pranishëm edhe në periudhën e Renesancës, ku duke shfrytëzuar konceptcionet teorike të antikitetit dhe latinitetet u kërkua që diskursi historik të interpretonte me kujdes mitet dhe kulturën e traditës për të themeluar 'të vërtetën' historike. Kërkimi i së vërtetës historike çoi në interpretime të rrepta të traditës sa që

⁶ Ernst Robert Curtius: *European Literature and Latin Middle Ages*, PUP, Oxford, 2013, f. 154.

në raste të caktuara Herodoti u quajt ‘babai i historisë’, por edhe “babai i gënjeshtreve”. Mirëpo, sidoqoftë është pikërisht Renesanca ajo që riktheu idealizimin e mitit, qoftë ai religjioz, nacional apo politik.⁷ Mirëpo, edhe Iluminizmi, i cili i mbërthyer nga *racionaliteti* i dijes ekzakte kërkonte të vërtetën e pamohueshme, ndërlidhja e tij me konceptin autentike të individit nuk arrinte ta ndryshonte interdiskursivitetin histori-letërsi. Madje, studiuesi Peter G. Bietenholz, thekson se “historianët duhet ta kuptojnë se nuk mund të reprodukojnë se çfarë ka ndodhur në të vërtetë. Ata vetëm mund të krijojnë iluzionin letrar të realitetit të mëhershëm... Sikur edhe shkrimtarët e fiksionit, historiografët duhet të mbështeten në “syrin e brendshëm” për të dëshmuar ngjarjet, të cilat duan t’i përshkruajnë.”⁸ Madje, ky dijetar thekson dhe insiston në vazhdimësi se në ndarjen e brishtë zhanrore, historikisht kemi të bejmë me bashkëveprimin e *historisë* me *fabulën*, pra në krejt harkun kronologjik e filozofik të kulturës perëndimore që nga antika e deri në kohën moderne. Por, mund të theksojmë se antika greke-latine diskursin narrativ historik u përpoq *ta largonte nga rrëfimtaria mitike*, duke e kategorizuar si subformë të letërsisë. Kjo filozofi e narracionit historik shndërrohet në epitete nominues si *intencë për të vërtetën*. Pra, edhe kur ngjarjet e vagullta, të cilat nuk mund të konstruktoheshin mbi bazë të dokumentit, merrnin epitetin *histori*, duke u shndërruar në vepra që pretendonin diskursin e larguar nga imagjinarteti e fantastikja e tepruar. Vetë denominimi *histori* synonte krijimin e një vepre që i afrohet reales, por kurrë pa e “përfashtuar” imagjinaren. Shpërthimi i termit *histori* ndodh pikërisht me Renesancën e mëpastaj edhe Iluminizmin, qoftë edhe si vetëdije më e fortë për sensin historik.

Megjithatë, është faza e Romantizmit e cila, në njëfarë forme, i jep historisë rrugën e diferencimit apo së paku nevojën e kërkimit të vendit të vet në kuadër të disiplinave humanitare. Kthimi te koncepti i Aristotelit ku *poezia konsiderohej më filozofike* bën që *historia* të kërkojë një ridisajnim gjenerik e gnoseologjik në kohën e re. Ndoshta, janë zhvillimet e reja kulturore, etnike-nacionale, të cilat ndikuan që historinë ta afrojnë më shumë me politikën, për ta krijuar kështu vetëm “imazhin” e diferencimit nga hermeneutika, poetika e retorika, pra nga tradita hibride e saj si formë e veçantë e *tekstit me vlerë pragmatike* siç e quan Gadameri. Historia si formë letrare e politikës për të kaluarën buthton sidomos kur nisin e zhvillohen format e ideve etnike-nacionale. Kjo dukuri popullore shtyn historianin të hulumtojnë në ngjarje e tekste të së kaluarës, pra në *dokumentin*, për ta sforcuar politikën e së tashmës, pra për ta rikrijuar traditën së cilës pretendohet se i ngjet.

⁷ Donald R. Kelley: *Versions of History from Antiquity to the Enlightenment*, YUP, 1991, f. 219

⁸ Peter G. Bietenholz: *Historia and Fabula*, E.J. Brill, Leiden, New York, Koln, 1994. ff. 1-20.

Por, a ndërroi shumë kjo diferencë në vetë imanencën diskursive të tekstit historik? Arriti teksti historik të çlirohet nga *fabula* apo të themi nga figuracioni *retorik* e pse jo edhe nga *rikrijimi i botës tekstuale*, e cila domosdo ndërliidhet me rikrijimin e botës fikzionale? Përgjigja arbitrare në pyetjet retorike del të jetë jo. Dijetari amerikan, kryesisht i Romantizmit në kulturën perëndimore, profesori i letërsisë dhe historisë, Uilliam Trent, në një ligjeratë të mbajtur para Lidhjes së Historianëve të Virxhinias më 1906, jep disa konstante interesante sa i përket relacionit të historisë me letërsinë. Duke përvijuar në arkeologji e histori të problemit, Trent historinë e sheh si pjesë të letërsisë, me gjithë diferencimet e saj në fazën e romantizmit në letërsinë dhe kulturën perëndimore. *E përzier me letërsinë, e përzier me filozofinë, e ngjyrosur me patriotizëm, e ngjyrosur me partishmërinë, e buruar nga errësira e pavetëdijes, e përfunduar në terrin e konfuzionit, historia thjesht ka pasur shanse të vogla për t'u ngritur në shkencë, kur spiriti i hulumtimit dhe kërkesa për të vërtetën ishte e jashtme si dhe kishte një entuziazëm për spekulimin filozofik.*⁹ Këto konstante historike, të cilat nëpër epoka të ndërrimeve diskursive japin udhën e tekstit me premisa historike bëhen me qëllim të arsytimit të diferencimit modern të tekstit historik nga teksti letrar, antropologjik, sociologjik, politik, etj. Mirëpo, qoftë edhe kur historia, në kuptimin e termit hulumtim, arrin në shkallën e pjekurisë për t'u veçuar, profesori Trent nuk pranon diferencim arbitrar, por rithekson se relacioni i saj me letërsinë, qoftë edhe i ridimensionuar, është i natyrshëm, përveç dallueshmërisë gjenerike, pra formale, për ta synuar *të vërtetën*. Pra, ndryshojnë format, por si historia si letërsia e synojnë të vërtetën. Përderisa historiani duhet të ketë njohjen e letërsisë për ta rikrijuar botën e gjërave të ndodhura, letrari duhet të ketë njohjen e historisë për ta ngritur figurën e saj. Shembull i kësaj marrëdhënie janë teksti dramatik dhe teksti letrar. *Edhe drama edhe historia janë më shumë sesa letërsi, por në instancë të fundit që të dyja janë letërsi*, thekson profesori Trent.

Pra, historia në kohën moderne ridimensionohet në planin e separacionit tematik, qoftë edhe si pasojë e zhvillimeve të reja politike, ekonomike e teknologjike. Mirëpo, kur temat e historisë bazohen në veçimin e rasteve të veçanta të ngjarjeve, të cilat kanë pasur ndikim në udhën etnike-nacionale, si temë identitare, sa i përket diskursit, prap nuk hetohet ndonjë dallim thelbësor edhe pse sforcohet i ashtuquajtimi *koncept scientist historik*. Meqenëse baza e hulumtimit historik mbetet kërkimi, gjetja e dokumentit, faktit etj., qoftë edhe si befasi e bukur e realizimit të dëshirës për të ndritur fatumin e baballarëve, prapseprapë është interpretimi i historianit, rikonstruktimi, nëpërmjet tekstit historik, ai që dokumentin si fakt e mvësh me fikcion për të rezultuar në tekstin hulumtues historik. Pra, të themi shkurt, iluminizmi e

⁹ William P. Trent: *The Relations of History and Literature*, Columbia University, Adress, 1906, f. 458.

romantizmi e duan *dokumentin* si pikënjise për risemantizime narrative historike. Por, duhet të mos harrojmë se dëshira e madhe për ta pasur *dokumentin* nuk e ka mohuar traditën letrare të regjistrimit të ndodhive historike nëpërmjet epikës popullore, qoftë ajo e trashëguar, qoftë e rikonstruktuar si frymë e shpërthimit të identiteteve nacionale. Madje, tradita letrare ka regjistruar shumë ngjarje të larguara në kohë duke rikrijuar mitet për figurat historike, të cilat më vonë janë shndërruar në tema interesante për historinë në planin e kërkimit të së vërtetës së dokumentuar. Nga kjo del se në gjenerikën interdiskursive histori-letërsi mund të debatohet paskaj, qoftë edhe si pamundësi e diferencimit të gjuhës si arbitraritet apo motivim. Por, nëse i harrojmë për pak çaste simbiozat e diskursit dhe merremi me synimin e historiografisë për ta dëshmuar të vërtetën prapë hasim në një problematikë tepër sfiduese. E vërteta historike është parë gjithnjë me dyshim, mirëpo idealin e saj e ka mbrojtur etika e historianit apo qoftë edhe politika e tij për të shkruar me besimin e ndriçimit të së kaluarës. Etika e gjetjes së dokumentit dhe mëpastaj rikonstruktimit të ngjarjes ka mundësuar shumësinë e interpretimeve historike duke pasur për bazë pikërisht dokumentin e njëjtë apo dokumentet të cilat kanë “folur” njëra me tjetrën duke rezultuar kështu në shumë interpretime historike, por megjithatë dokumentare e dokumentuese. Mirëpo, ky synim i së vërtetës sfidohet rëndë pikërisht kur pritej të insistohej edhe më tej në vlerën e shkrimit apo të trashëgimisë së tij. E vërteta historike u sulmua pikërisht duke e relativizuar edhe *vërtetësinë e dokumentit*. Mirëpo, ky sulm nuk erdhi nga filozofët e historisë, as nga dijetarët e shkollës klasike të studimeve historike e politike. Sulmi u nis si pasojë e shpërthimit të teorive sociale, antropologjike e filozofike - letrare të viteve 60’ të shekullit të kaluar në hapësirën dijetare evropiane. Mbi markën e strukturalizmit dhe të post-strukturalizmit u filozofua shumë lidhur me konceptin apo “vendin” themelor të historisë: arkivin. Nëse historiani të themi klasik arkivin e shihte si vend të dokumentacionit, pra qendër të pikënisjes së tij studimore, interpretimi i së të cilit do të rikonstruktonte kontekstin, parimi strukturalist sulmonte pikërisht arkivin duke mos e parë si qendër, por si proces tërësisht të interpretueshëm. Kështu që, nëse çdo dokument relativizohej deri në shkallën e identifikimit të tij me fiksionin nuk është i habitshëm edhe venerimi i historianit freng të ideve, Mishel Fuko, i cili në njëfarë forme diskursin narrativ historik e ktheu te *miti i ri*. Fuko thekson se fiksioni kurrë nuk është ndarë nga shkrimi historik pavarësisht se çfarë temash ka trajtuar historiani i literaturës. Për më tepër, ky filozof mendon se edhe në diskursin fiksional mund të mbretërojnë synimi për të vërtetën. *Jam shumë i vetëdijshëm se kurrë nuk kam shkruar asgjë tjetër përveç fiksionit. Por, nuk dua që më këtë të nënkuptoj se, megjithatë, e vërteta këtu është e paparanishme. Më duket se ekziston mundësia që fiksioni të funksionojë në të vërtetën, pra diskursi fiksional të përfaqësojë efekte të*

së *vertetës...*¹⁰ Ky mendim i Fukosë nuk është venerim i izoluar i tij, por përfaqëson frymën e krijuar kundër kanoneve tradicionale në dijet humane. Gjithashtu, perforcon të arriturat e fragmentimit analizues në fushë të dekonstruktimit të diskursve humane me qëllim çfronësimin e autorit si autoritet, shmangien nga intenca në tekstet letrare, sforcimin e arbitraritetit gjuhësor mbi mësimet e Sosyrit, të cilat stimulojnë dijet strukturale filozofike-letrare, arritje që që çuan në relativizimin e synimit për të vërtetën e motivuar autoriale, duke sforcuar shtresën e interpretimit politik e aktual të trashëgimisë kulturore. Referencë e të gjitha këtyre konstanteve të studimeve kulturore merret Mishel Fuko qoftë edhe për faktin se për një kohë të gjatë ishte profesor i historisë së ideve dhe të institucioneve.¹¹ Duke qenë historian i ideve, megjithatë, Mishel Fuko, përveç të tjerash, ishte një *lloj historiani*. Mirëpo, mbi parimin e relativizimit të arkivit, ky studiues arriti që të themelojë koncepte të tjera për hulumtimin historik. *Epistema, arkeologjia, problematizime e gjenealogji* janë nocionet operuese të tij, të ngritura në filozofi argumentimi mbi bazë të harmonizimit të interpretimit historik e aktual të proceseve humane, që në fakt janë goditje *kontra-punktive*¹² ndaj vet tendencës së historisë për t'u bërë disiplinë e pavarur, pra në fakt kërkojnë rrëshqitjen e saj drejt shkencave sociale. Nëse Mishel Fuko ka ardhur në këto përfundime domosdo kjo filozofi ka një *histori*. Një kërkim i beftë historik të ndërlidh me frymën që më vonë u quajt *strukturalizëm*, rrënjët e së cilit nisin përafërsisht në vitet 20-të të shekullit të kaluar nga filozofia e *arbitraritetit të shenjë gjuhësore* të Ferdinand de Sosyrit, i cili theksoi se gjuha është mjet autonom komunikimi dhe si e tillë ka mundësi të ndërtojë aparaturën e vet dhe për vetëveten me të cilën do të merret *gjuhësia*. Kjo ide e cila u zhvillua deri në formësimin e *semiologjisë*, pra ku të gjitha dijet humane mund të shiheshin mbi parimet e komunikimit të shenjave, ndikoi jashtëzakonisht edhe te koncepti i universalitetit të metodës, i cili preku filozofinë, studimet letrare e pse jo edhe studimet historike. Nëse amzë e shpërthimit të idesë së sistemit e sistematikës mirret Sosyri, atëherë gjithsesi se pasues të tij në fusha të tjera mund të konsiderohen Rolan Barti me *semiologjinë strukturale letrare*, Zhak Lakani me *psikanalizën strukturale*, Klod Levi Strosi me *antropologjinë strukturale* etj. Kështu që, *strukturalizmi* e kërkoi stabilitetin e sistemit, i cili sikur edhe *langue* e Sosyrit është koncept i menduar, ndërsa autori si zë plus, por përpëlitës, i cili nuk arrin t'i ndryshojë shtyllat strukturore të sistemit të vetëmjaftueshëm duke qenë i varur vetëm në përgjegjësinë e tij që t'i lidh njësitë e paracaktuara të sistemit, sipas konceptit të *brikolazhit*, të cilin në nisjet e tij

¹⁰ Michel Foucault: *Pöer and KnoWledge: Selected Interviews and other Writings 1972-1977*, CG, New York, 1980, f. 193.

¹¹ Shih: Keith Windschuttle: *The Killing of History*, FP, New York, 1997.

¹² Thomas Flynn: *Foucault's mapping of history*, f. 33.

hulumtuese strukturale e paraqiste më vonë filozofi Derrida e gjithsesi edhe poetikologu frëng Zherar Zhenet. Mirëpo, me që koncepti i strukturës bazohej në lidhjen lineare, ndërsa nënkuptonte një qendër, krisjen e këtij koncepti fundamental e bëri Zhak Derrida, i cili në vend të saj propozoi *lojën*, theksoi mungesën e *strukturalitetit të strukturës*, *differentencen* në sistemin e shenjës etj., gjë që rezultoi me një relativizim të fuqishëm të diskursit, i cili njëkohësisht mohoi tashmë edhe përpëlajtjen e autorit brenda sistemit, duke sforcuar tendencën e humbjes së *intencës së autorit* për ta synuar jetën e tekstit pa praninë e asnjë autoriteti validues. *Krejt historia e konceptit të strukturës, para thyerjes për të cilën po flas tani, duhet të mendohet si një seri e zhvendësimeve të qendrës për qendrën, si një zinxhir i përcaktimeve të qendrës. Suksesivisht dhe në mënyrë të rregulluar, qendra merr forma dhe emra të ndryshëm. Historia e metafizikës, ngjashëm sikur historia e Perëndimit, është histori metaforave dhe metonimive të tilla.*¹³ Sforcimi i mungesës së qendrës, shndërrimi i historisë tradicionale të metafizikës dhe të historisë tradicionale të historisë në konceptim metaforik e metonimik, pra abstragues e përngjasues, nënkupton humbjen e racionalitetit iluminist, humbjen e tendencës së ndriçimit romantik e konkretësinë moderniste për hir të *lojës*, e cila i shkon për shtati relativizimit të çdo diskursi në shkencat humane. *Loja* e tillë nënkupton *dekonstruksionin* e historisë, veprim i cili është i kundërt me *konstruksionin* tradicional të fenomeneve dhe ndodhive të së kaluarës. Kjo filozofi mori epitelin *post-strukturalizëm* dhe pati ndikim të jashtëzakonshëm në qarqet intelektuale evropiane dhe amerikane.

Në udhën e konceptioneve të rrymave moderne dijetare një rol të veçantë në kulturën perëndimore zë edhe dalja në dritë e *historisë së ideve* që burimin e kanë në Universitetin e Kalifornisë, Berkeley, me konkretisht nga profesori i *poetikës kulturore* Stiven Grenblat, i cili farkoi termin *historizmi i ri*. Grenblat, profesor i teorive marksiste, në fushë të kulturës propozon *circulation-in*, pra, thënë me thjeshtë, kombinimin e materialeve të vjetra, qofshin ato letrare apo historike si dialogim me të kaluarën për të krijuar efektin e ri, apo historinë e re kulturore mbi parime *mimetike*.¹⁴ Kjo do të thotë se *historizmi i ri* duke u përpjekur të dallojë nga mendimet e strukturalizmit dhe të post-strukturalizmit, zhvillon një koncept, i cili lidhet me traditën letrare e historike, por me synimin për ta parë atë nga koha e tashme dhe për të konstatuar se veprat kanonike të kësaj trashëgimie duhet të shihen si produkt i rrethanave, të cilat i realizon autori si interlokutor duke e pasur mendjen te efekti aktual social, kulturor, politik e ideologjik i kohës së reprezentimit. Pra, historizmi i ri kërkon në lakorën historike ngritëse, por e vrojtuar jo nga ajo që buron nga teksti, por nga rrethanat që e kanë kushtëzuar tekstin.

¹³ Jacques Derrida: *Structure, Sign and Play* në Macksey & Donato, 1970. f. 249.

¹⁴ Stephen Greenblatt: *Towards a Poetics of Culture* në *Southern Review* 20, 1987, ff. 3-15.

Pra, siç shihet, në konceptimet gjenerale, këto rryma dijesh nuk e pranojnë relavencën e dokumentit, të autorit dhe të veprës së kanonizuar, qoftë ajo me premisa të diskursit historik apo letrar. Por, duhet të theksojmë se rryma të tilla me epiqender në dijet neo-majtiste frënge, qoftë edhe “të lodhura” nga pozitivizmi ekstrem, qoftë për ta zbutur paksa marksizmin e fortë, disidencën e tyre filozofike-letrare e shfaqin jo si refuzim, por si rievluim të koncepteve ideologjike, të cilat kërkonin që të bëhej bartja e autoritetit kulturor, politik e nacional nga kultura e lartë kanonike në subkulturën, e cila për burimësi e ka ndjenjen se tradita duhet të rikrijohet e jo të perservohet e vazhdohet me përplotësime të motivuara në udhën e saj të natyrshmërisë evolutive identitare. Ky rikrijim do të bëhet nëpërmjet sforcimit të konceptit të komunikimit, i cili bën që të kuptohet sistemi, por të shfrytëzohen kanonet duke u lënë nën hije apo duke u fragmentuar deri në shkallën e tendencës për ta zhdukur *veprën* e për ta lansuar konceptin e *tekstit*.¹⁵ Siç hetohet, tashmë kemi ecur edhe më larg. Problematizimi i relacionit diskursiv ndërmjet historisë dhe letërsisë nuk e përbën problemin themelor. Madje duhet të theksojmë se askush deri më sot diskursin historik nuk e ka ndarë, madje nuk ka arritur ta ndajë, nga diskursi letrar. Por, nëse në dritën e zhvillimeve romantike e pasromantike sforciohej *dokumenti* janë rrymat teorike-kritike të modernitetit, të cilat e përmbysën konceptin klasik të historisë se ajo duhet të jetë *më shumë se letërsia*, në planin e kërkimit të së vërtetës, për ta rikthyer prap në lojën e një *neo-miti*, i cili tashmë lidhej edhe amalgalmin e dijeve të tjera si valë e studimeve të përgjithshme kulturore. Historisë iu mor e drejta për ta synuar të vërtetën dhe këtë tendencë historianët tradicionalë e cilësuan me mllef *vrasja e historisë nëpërmjet teoricienëve të kritikës dhe të teorive sociale*. Kështu që, relativizimi i kanoneve, veprave të trashëgimisë, ndikoi aq fuqishëm në produksionin e shpërthimin e formave të teorive dhe të kritikës sa që këto forma tashmë janë shndërruar në bibliotekë në vete, dije e madhe për dijen, të cilat në fakt e kanë larguar natyralitetin e kulturës paraprake. Kjo meta-dije, e cila, e shkrirë në teorizime të dimensioneve të ndryshme, pretendon analizën dekonstruktuese të së kaluarës qoftë edhe me qëllimin për ta rivizituar, në fakt rrezikon të shndërrohet në mekanizëm ndihmës për ta harruar të kaluarën. Ndërkaq, në planin letrar kjo valë e sulmoi *autorin* si të vetmin parim validues të tekstit duke e synuar anonimitetin si filozofemë të fshirjes. Se a është koha që të bëhet një revaluim i kësaj dukurie në rrafsh historik, jo historicist, i rishqyrtimit të pozicionimit të diskursit historik në raport me vetë natyrën e letërsisë si fenomen fiksional nuk e dimë dhe nuk mund ta prejudiojmë. Por, përvijuam këtë pamje të brishtë të këtij relacioni për të theksuar lidhjen e ndërliqshme të diskursit historik dhe diskursit letrar

¹⁵ Shih: Roland Barthes: *From Work to Text* në *The Rustle of Language*, Hill and Wang, New York, 1986, ff. 56-64.

nëpër kohë për të parë qoftë tendencën e shkrirjes, qoftë të diferencimit të diskursve sidomos kur ato ndeshen në format letrare narrative, të cilat sforcohen sidomos në kohët moderne. Por, kur ndërlidhemi me konceptin e synimit të idealit të së vërtetës duhet të mendojmë për vetë konceptimin e saj. Në shumë debate filozofike-historike, por edhe në semantikën religjioze *aletheia*, koncepti i lashtësisë greke, u nënkuptua si synimi për të vërtetën apo *shpërfaqjen e saj*. Kjo e dyta, pra shpërfaqja, është kuptimi që i dha nocionit *aletheia* filozofi gjerman Martin Hajdeger, si e kundërta e mbulimit. Mirëpo, nëse komentojmë filozofemat e Hajdegerit del se, synimi për të vërtetën buron nga përfshirja e lirshme e *Dasein*-it për ta treguar vetë qenien nëpërmjet *aletheia*-s, e cila arrihet nëpërmjet vënies në pikëpyetje, të menduarit si dhe të udhës zbulimtare të së vërtetës. *Aletheia* del të jetë rruga drejt së vërtetës nëpërmjet shpërfaqjes. Por, pa qenien e lirë, e cila përfshihet në *aletheia*-n e synimit të së vërtetës, nuk ka histori. Sepse *vetëm ekzistenca njerëzore është historike. Natyra nuk ka histori*,¹⁶ tha Hajdegeri. Përveç kësaj, në ligjërimet e tij për filozofinë e historisë, Hajdegeri sikur thekson praninë e përhershme të saj në qenien. *Çka nënkupton historia? Të kaluarën, mendojmë ne, atë që ka ndodhur. Por a është historia vetëm e kaluara? Jo. Historia është gjithçka që ndodh: historia është ajo që ka ndodhur, por ajo edhe ajo që është duke ndodhur dhe ajo se çfarë do të ndodhë. Historianët për të cilët historia nuk është një totalitet i tillë i së ndodhurës do të dështojnë*.¹⁷ Mirëpo, nëse *shpërfaqjen* (*aletheia*-n) e historisë Hajdegeri e shihte si punë të *materialit* historik për ta synuar të vërtetën, kjo filozofi ndryshonte sa i përket *aletheia*-s të cilën e posedon *bukuria artistike*, e cila e synon një formë të veçantë të së vërtetës njerëzore. *Kështu pra, në vepër është e vërteta, jo vetëm diçka e vërtetë, por ajo që është në vepër. Piktura që tregon këpucët e bujkut, poema që flet për fontanën romake, nuk përbejnë vetëm manifestime se çfarë janë ato qeniesi të izoluar - nëse në fakt ato manifestojnë diçka; më tepër, ato shpërfaqin atë që ndodh sa i përket qenies si tërësi. Sa më esencialisht dhe sa më qartë që këpucët janë mbërthyer në esencën e tyre, aq më drejtpërdrejt dhe më përfshirshëm të gjitha qeniesitë ruajnë shkallë të lartë të qenies brenda tyre. Kjo është mënyra se si vetë-shpërfaqja e Qenies qartësohet. Drita e tillë bashkon rrezatimin e saj te dhe në vepër. Ky rrezatim, i përbashkuar në vepër, është e bukura. E bukura është mënyra në të cilën e vërteta esencialisht ndodh si mosshpërfaqje*.¹⁸ Me fjalë të tjera, *aletheia* (shpërfaqja) si rrugë për ta synuar të vërtetën e Qenies ekziston te historia dhe te letërsia. Mirëpo, nëse historia është proces i vazhdueshëm i shpërfaqjes së qenies historike njerëzore dhe e synon totalitetin e qartësisë, letërsia nëpërmjet së bukurës esenciale si mosshfaqje e synon një formë të veçantë të së vërtetës së Qenies. Me disa dallime të vogla, të cilat mund të

¹⁶ Martin Heidegger: *On the essence of Truth* në *Basic Writing*, Harper Collins Edition, New York, 1993, f. 127

¹⁷ Martin Heidegger: *Nature, History, State: 1933-1934*, Bloomsbury, London, 2013, ff. 25-26

¹⁸ Martin Heidegger: *The Origin of the Work of Art* në *Basic Writing*, Harper Collins, New York, 1993, f. 181

theksohen në pikëpamjet e *totalitetit* për historinë dhe të *mosshfaqjes* për letërsinë, prap kthehemi të koordinatat aristoteliane për këto dy fenomene primordiale të qenies njerëzore.

Në e morëm Hajdegerin për të theksuar ekzistencën e *aletheia*-s drejt së vërtetës, në forma të ndryshme imanente, tek të dyja diskutet, pra te historia dhe letërsia, por edhe për të ritheksuar fenomenin e ndikimit të këtij mendimtari në filozofemat e strukturalizmit dhe të post-strukturalizmit, filozofema që përfaqësoheshin nga qarku teorik-filozofik frëng i viteve 60-70'. Por, duhet të ritheksojmë se pikërisht format e së vërtetës hajdegeriane nuk u pëlqyen nga ky qark dhe si të tilla buthtuan dhe u rritën fuqishëm në shkencat sociale. Një shtimung të fuqishëm, kundër së vërtetës së tekstit, qoftë ai historik, letrar apo kanonik autorial ndodhi edhe me valën e diskursit *postmodernist*, i cili vinte si zgjerim i teorive të post-strukturalizmit dhe, sidomos mbas filozofemave për *gjendjen postmoderne* të Fransua Liotarit, u shpënda në të gjitha porët e dijeve humane. Çka nënkuptonte gjendja postmoderne? Ideja racionaliste shkencore e Iluminizmit, pastaj narracionet e mëdha të Romantizmit, qofshin ato kulturore, nacionale e politike, por edhe koncentrimi në format e vetëmjaftueshme të Modernizmit, në kulturë e dije të përgjithshme shoqërore, nga *politika e postmodernes* shihen me dyshim. Zgjatimi post-strukturalist, pra postmodernizmi, i mbështetur fort në *avancimin teknologjik kibernetik*, i cili, sipas Liotarit, e diktoi *gjendjen postmoderne*, kërkoi më ngulm *fragmentimin e dijes*, i cili po bëhej i nevojshëm qoftë edhe për nevoja të konsumit. Duke mos hyrë në dimensionet e kërkesës për fragmentim në diskursin e shkencave ekzakte, politike, sociale, etj., theksojmë se në fushë të historisë dhe të letërsisë kërkohet që narracioni të zhvillohet në *interes të thjeshtëzimit*.¹⁹ Kjo nënkuptonte lojën e gjuhës, e cila nëpërmjet imanencës së saj avangardiste e pandehte *postmodernen* si parakusht të çdo inovacioni shkencor e kulturor, pra duke i atribuar vetë nocionit dimensionin *ahistorik*, qoftë edhe me tendencën majtiste të iluzionit retrospektiv! Një *vepër mund të jetë moderne vetëm nëse ajo së pari është postmoderne. Postmodernizmi i tillë, pra i kuptuar në këtë mënyrë, në synimin fundor nuk është modernizëm por rri në një gjendje zhvilluese dhe se kjo gjendje e tij është konstante*.²⁰ Përveç kësaj, thyerja e rregullit, pra e kanonit, është detyra e shkrimtarit, i cili pandehet si zëvendësim i filozofit apo si instancë që e *zëvendin e filozofit. Artisti apo shkrimtari postmodern rri në pozitën e filozofit: teksti që ai e shkruan, veprat të cilat ai i prodhon në parim nuk udhëhiqen nga rregullat e paracaktuara dhe si të tilla ato as nuk mund të gjykohen sipas një gjykimi të përcaktueshëm duke aplikuar kategori të njohura ndaj tekstit apo veprës. Këto rregulla dhe kategori janë vetëm ato që vetë vepra e artit i kërkon... Le të*

¹⁹ Jean-François Lyotard: *The Postmodern Condition*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1984, f. 7.

²⁰ Po aty, f. 79.

*zhvillojmë luftë kundër totalitetit.*²¹ Lufta ndaj totalitetit si dhe shkatërrimi i normave rregullative gjenerike si dhe loja e gjuhës, e cila në esencë legjitimon edhe lojën me synimin e së vërtetës, legjitimojnë gjendjen e përhershme postmoderne, e cila sforcon paradoksin e ironinë duke luftuar format statike të strukturalitetit tekstual. Mirëpo, sa i përket vet definimit të *postmodernes* nuk jemi të zotët të gjejmë ndonjë përcaktim përafrues apo konsensual të dijetarëve e teoricienëve të shkencave humane. Ajo që dihet nga Fredrik Jameson, teoricien i kësaj rryme, është se njëra nga postulatet themelore të saj është *humbja apo shkatërrimi i historicitetit* e bashkë me të edhe vënia në pikëpyetje e realitetit, pra e vërtetës. Mirëpo, po të njëjtit teoricienë që e proklamuan fuqishëm këtë filozofi si Linda Hutcheon e Terry Eagleton, më vonë, thanë se *postmodernizmit i ka ardhur fundi*,²² ngase bota tashmë është duke e ridimensionuar vetveten. Askush nuk e vë në dyshim trashëgiminë e postmodernizmit, i cili tashmë ka lënë një shumë të konsiderueshme të shenjave të thyerjeve gjenerike, të cilat vërehen në literaturën historike, letrare, por edhe në eksperimentet shkollore deri tek te thyerjet arkitekturale. Mirëpo, kjo trashëgimi, e parë në raport me filozofinë e historisë, vijoi sulmin ndaj parimit të arkivit e dokumentit deri në shkallën e përngjasimit të tij me fiksin duke 'lejuar' historianin që të mos e këtë kurrë frikën e validimit drejt së vërtetës së tekstit të tij. Në letërsi, postmodernja, duke qenë gjithnjë nën hijen e modernes apo zgjatim i saj, shfrytëzoi politikën e shthurjes së tij, ndërsa në raport me traditën sforcoi ironinë e parodinë deri në shkallën e përbuzjes. Pra, i fshehur në lojën me format, postmodernizmi, del të jetë vazhdimësi ideologjike e thyerjes së autorësisë, ngjashëm siç bënte strukturalizmi e dekonstruksioni, baza e të cilave ishte në teoritë marksiste të hibridizuara me teoritë kulturore. Të thyesh fuqinë, shenjën, intencën, etikën e poetikën e autorit deri në masën e zhvleftësimit ekstrem të pranisë së tij në strukturën e tekstit do të thotë ta mohosh veprën e ta favorizosh lojën. Favorizimi i lojës me diskurset stabile nënkupton produksionin dhe sforcimin e shkrimtarit. Por, duhet të theksojmë se dallimi ndërmjet *autorit* dhe *shkrimtarit*, për ne, është esencial. Nëse autori krijon monumente letrare, historike, trashëgimore, *shkrimtari* ndërkaq krijon produksion tekstual, i cili i mveshur me modën, madje me unifikimin e standardeve në rrafsh politik të globalizimit, në të shumtën, sforcon *përsëritjen*, e cila është më e afërt me *barresën*. Autori sforcon identitaren në udhën e tij drejt globales, ndërsa shkrimtari priret drejt globales për ta shkrirë identitaren drejt një relativizimi ekstrem, i cili nëpër udhën e tij mund t'i humbasë shenjat themelore veçuese. Mirëpo, me që, me gjithë shtimin e *post-post*-eve për lojë të tjera diskursive, poetika e postmodernes tashmë kalon në trashëgimi. Megjithatë, levizjet e reja japin sinjale për

²¹ Po aty, ff. 81-82.

²² Linda Hutcheon: *Postmodern Afterthoughts*, Wascana Review, f. 5.

një “vdekje” të kësaj fryme politike-filozofike, duke mos ia mohuar aspak ndikimin e bujshëm në kulturën perëndimore e botërore. Pra, relacioni ndërmjet diskursit letrar dhe historik nuk vjen duke u qartësuar, por duke u komplikuar.

Siç shihet nga ky përvijim, sinkretizimi i formave diskursive ka qenë dhe mbetet imanencë e këtyre dy formave njohëse, të cilat në mënyra specifike e synojnë të vërtetën dhe lejojnë shumë pikëpyetje. Si element shumë i rëndësishëm, mbetet *relacioni tematik*, qoftë ai i ngjarjes së caktuar të trajtuar në diskursin historik apo, si e tillë, e trajtuar në diskursin letrar. Mëpastaj, element i kësaj natyre mund të cilësohet edhe aspekti i *ndërkommunikimit* ideor e poetik. Sa mund ta ketë ndikuar një vepër historike një fiksionalitet letrar në formësimin e *klasës së figurës* apo se sa një vepër letrare ka krijuar *spiritin* e një periudhe historike, e cila mund t'i ketë shërbyer historianit për ta përvijuar pikërisht spiritin e një segmenti kohor të cilin e trajton mbi bazë të dokumentaritetit, i cili duhet të mbushet me kolorit real si projektion i syrit autorial të historianit. Sa mund të ketë ndikuar mungesa e historisë në formësimin e së vërtetës, aq më tepër, sa mund të ketë ndikuar *historiografia e ideologjizuar* e kohës së re, pas-romantike, në formësimin e figurave letrare me mungesë të moralitetit letrar e historik, por edhe rrjedhimisht krijimi i figurave konotative politike. Sa mund të ketë ndikuar mungesa e dokumentit, qoftë kjo mungesë reale, qoftë e fshirë qëllimshëm, në tematikën historike të letërsisë apo në forcimin e formave tematike *pseudo-historike letrare*. Cili është efekti i formësimit të figurave historike në retorikën poetike, sidomos e vrojtuar në letërsinë nacionale, e cila qoftë në planin tematik apo gjenerik domosdo ndërlidhet me zhvillimin evolutiv nacional.

Në e dimë se *fenomeni letërsi* është hapësirë e pakufishme e shprehësisë. Sa ka përjetime e ndjesi aq ka forma të ndërliqshme në poezi, ndërkaq sa ka trajta të panumërta të rrëfimeve, potencialisht aq ka mundësi për narracione të pakufishme në format e prozës. Kjo do të thotë se letërsia në misterin e vet jeton në tendencën permanente për ta *shpërfaqur (aletheia-n)* të vërtetën e shpirtit njerëzor. Por, shpirti njerëzor nuk është i mbrujtur vetëm me historiken, madje, mund të themi se, historikja është stadi më i zhvilluar i qenies njerëzore apo gnosisi i fituar me empiri e literaritet, qoftë mbrenda një kulture identitare, qoftë i mbrujtur me filozofi historike universale. Njohja e historisë si vetënjohje është në fakt dëshira për të mos vdekur i ri. Mirëpo, shprehësia artistike ka edhe një dimension tjetër i cili nuk është e domosdoshme të varet nga njohja historike, sepse mbi filozofinë e *igiturit*, gjithsesi mundëson vdekjen në rinë. Çka nënkuptojmë me termat-figurë: *mosvdekje në rinë* dhe *vdekje në rinë*?

Mosvdekja në rinë, si filozofi krijimtare, ndërlidhet me konceptionin autorial karshi vetë natyrës intristike të letërsisë. Kjo filozofi nuk ndërlidhet me kategorinë e

moshës, por të perceptimit ndaj vet fenomenit letrar. Pra, për ne dhe këtu, *mosvdekja në rini* nënkupton tendencën autoriale të një shkrimi që nuk mund të jetojë, rrjedhimisht, nuk mund të shkruhet pa natyrën e ndërkomunikimit me format e tjera të njohjes. Dijetarët e letërsisë, kësaj forme krijuese, shpeshherë ia vënë epitetin *letërsi e shkallës së dytë*. Mirëpo, *letërsia e shkallës së dytë* lidhet më ngusht me ndonjë *arki-tekst*, ndërsa ndërlidhja jonë me konceptin e *mosvdekjes në rini* nënkupton edhe vepra autoriale që nuk posedojnë lidhjen me *arki-tekstet* dhe si të tilla mund të krijohen edhe sipas filozofisë *anti-mimetike*, por që në nukleuesin formativ të tyre lidhen me situata sociale, politike e historike, qoftë edhe duke arritur të krijojnë hapësirën autentike letrare apo të themi konceptimin krijimtar *të botës së veçantë letrare*. Kurse, *vdekja në rini*, prap nuk lidhet me moshën, por kap intencat krijimtare autoriale, të cilat janë më shumë të prirura ndaj fenomeneve e temave universale filozofike, të cilat synojnë lartësimin e së bukurës e të vërtetës letrare duke mos u identifikuar me temat identitare, përveç identitares e idiomatikës gjuhësore, e cila gjithsesi se bartë filozofinë e folësve të saj. Pra, këtu diskutuam për tipin e letërsisë së *mosvdekjes në rini*, e cila është shumë e pranishme në diskursin letrar, qoftë edhe si pasojë e ndërkomunikimit atipik e permanent, të cilin shkrimi letrar e ka pasur dhe e ka me rrjedhat sociale, politike, historike e vizionet nacionale.

Bibliografia

- Aristotle: *Poetics*, Translated by S. H. Butcher, Part IX.
- Cicero: *De Inventione*, LEOB Classical Library.
- Donald R. Kelley: *Versions of History from Antiquity to the Enlightenment*, YUP, 1991
- Ernst Robert Curtius: *European Literature and Latin Middle Ages*, PUP, Oxford, 2013
- Hanna Arendt: *Between Past and Future*, The Viking Press, New York, 1961
- Jacques Derrida: *Structure, Sign and Play* në Macksey & Donato, 1970
- Jean-François Lyotard: *The Postmodern Condition*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1984
- John Marincola: *Herodotus and Poetry of the Past in Herodotus*, CUP, 2007
- Keith Windschuttle: *The Killing of History*, FP, New York, 1997
- Linda Hutcheon: *Postmodern Afterthoughts*, Wascana Review
- Martin Heidegger: *On the Essence of Truth* në *Basic Writing*, Harper Collins Edition, New York, 1993
- Martin Heidegger: *The Origin of the Work of Art* në *Basic Writing*, Harper Collins Edition, New York, 1993
- Martin Heidegger: *Nature, History, State: 1933-1934*, Bloomsbury, London, 2013

- Mathieu de Bakker: *Character Judgement in the Histories: Their Function and Distribution* in A. Tsakmakis & M. Tamiolaki: *Thucydides Between History and Literature*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2013
- Michel Foucault: *Power and Knowledge: Selected Interviews and other Writings 1972-1977*, CG, New York, 1980
- Peter G. Bietenholz: *Historia and Fabula*, E.J. Brill, Leiden, New York, Köln, 1994
- Roland Barthes: *From Work to Text* në *The Rustle of Language*, Hill and Wang, New York, 1986
- Stephen Greenblatt: *Towards a Poetics of Culture* në *Southern Review* 20, 1987
- William P. Trent: *The Relations of History and Literature*, Columbia University, Adress, 1906

Nysret KRASNIQI

THE RELATION OF HISTORY AND LITERATURE

Abstract

In this paper the whole argument lies in discussing a close relationship between history and literature on the generic basis especially due to long path of theoretical and philosophical coherence. From Aristotle to Michael Foucault and Lyotard the generic coherence of hybrid discursive formations dictated perplexity of defining the very idiosyncratic composition of them. Thus, the main part of this paper deals with philosophy of history in terms of its reflecting on literary writings. We may say that that for better understanding of certain historical developments, it would be undoubtedly worth to scan the rich repository of diverse experiences recorded sensitively by a creative writers.

Key words: Philosophy of history, aletheia, literary criticism, structuralism, deconstruction, new historicism, myth and reality.

Avdi VISOKA

FAKTI DHE FIKSIONI NË ROMANIN E PASHKUT DHE ATË TË LË KLEZIOS

Relacioni i paktit fiksional dhe paktit referencial është në thelb të preokupimeve letrare që në origjinat e tekstit romanesk. Shpeshherë herë ato edhe i janë kundërvënë njëra-tjetrës. Megjithatë në gjirin e fiksionales, fakti mund të zë vend më shumë ose më pak qenësor. Ai qëndron në proporcion të drejtë me të besueshmen, me të gjasëshmen dhe varet drejtpërdrejt nga sasia e fakteve reale të ndërfutura në diegjezë.

Romani bashkëkohor karakterizohet nga një vetëdije e fuqishme e trajtimit të referencave reale përbrenda fiksionales. Anton Pashku, në letërsinë shqipe, dhe Zhan-Mari Gystav Lë Clezio, në letërsinë frënge, paraqesin dy modele krejt origjinale të trajtimit të paktit fiksional dhe atij referencial në universin e tyre romanesk. Oh-i dhe Shkretëtira shquhen për një ndërthurje komplekse metatekstuale të kësaj problematike prandaj vënia e një paraleleje krahasimi ndërmjet tyre është e rëndësishme jo vetëm për hulumtimin letrar të relacionit ndërmjet faktit dhe fiksionit por edhe për studimet krahasimtare për dy letërsitë respektive nacionale.

Fjalët kyçe: fakti, fiksioni, romaneskja, Pashku, Lë Klezio

Nëse problematika e raportit ndërmjet faktit dhe fiksionit mund të trajtohet nga pikëpamja e mirëfilltë letrare ose nga pikëpamja strikte estetike, kjo mund të shqyrtohet edhe nga perspektiva historike, sociologjike dhe filozofike. Me këtë rast do të dëlnin në pah faktorët dhe paradokset me të cilat përballen letrarja dhe jashtletrarja, e vërteta dhe e pavërteta, realja dhe iredalja, racionalja dhe iracionalja. Në të vërtetë, binomi fakt-fiksion ka ekzistuar në çdo kohë, gjithandej. Që në antikë, *Iliada* aspironte faktin ndërsa *Odiseja* fiksionin. Dikush do të thoshte se kjo shtrihet edhe më herët, ndoshta që nga *Gilgameshi*.

Kufijtë e statusit fiksional të universit letrar nuk janë as domosdoshmërisht të prerë, as historikisht stabilë. Shumica e epeve dhe krijimeve teatrale antike nuk e kishin të njëjtin status që e kanë sot. Lexuesi i atëhershëm nuk i shihte tërësisht fiktive ngjarjet apo personazhet e trajtuara në to. Zotat dhe heronjtë antikë konsideroheshin më realë sepse miti ua mundësonte një gjë të tillë. Edhe historikisht statusi i

fiksionalitetit është i ndryshueshëm. Në Mesjetë miti fiton tjetër status dhe rrjedhimisht ndryshon edhe receptimi i teksteve fiksiionale antike. Por edhe tekstet e kësaj periudhe, të Mesjetës, sot kanë tjetër receptim nga ai i dikurshmi. Ta zëmë statusi referencial historik i *Këngës së Rolandit* ka ndryshuar pothuaj plotësisht nga koha kur është krijuar. Rolandi, nga një personazh historik mesjetar është transformuar sot në një personazh fiktiv dhe aventurat e tij receptohen vetëm si fiksiion. Por edhe përbrenda një harku shumë më të shkurtër kohor, statusi i botës fiksiionale mund të ndryshojë rrënjësisht. Ta zëmë udhëtimi fantastik zhylvernian tetëdhjetëditor rreth botës, lexuesit të sotëm edhe mund t'i duket si njëfarë udhëtimi i kërmillit.

Nëse nocioni i *fiksionit* edhe mund të identifkohet me atë *letrar*, përkundrazi, nocioni i letërsisë nuk mund të reduktohet në atë të fiksiionit. Në traditën franceze dhe gjermane nocioni letërsi kurrë nuk e ka përjashtuar esenë. Nuk ka prerje të rreptë çfarë e hasim në traditën angleze dhe amerikane mes fiksiionit dhe jofiksionit (fiction and nonfiction). Pa e orientuar debatin në origjinat, domethënien dhe përdorimet e tij çfarë do ta tejkalonte pretendimin e këtij punimi, do të mjaftohemi vetëm me situimin e traditës letrare shqiptare në njëfarë pozicioni të ndërmjetëm përbrenda këtyre traditave të mëdha. Një konstantë e përbashkët e të gjitha këtyre praktikave do të mund të vihej në pah: dallimi ndërmjet faktit dhe fiksiionit e përcakton një horizont të pritjes në nocionin e të vërtetës të cilën pretendon ta shprehë një tekst i caktuar, çka në vete paraqet një faktor të rëndësishëm jo vetëm letrar e estetik por edhe historik, social e filozofik, në kuptimin që teksti supozon se e qartëson një mendim më shumë se sa prodhon një indoktrinim. Në punimin tonë ajo është përdorur vetëm për të sugjeruar më mirë kufizimin e qasjes tonë që do të mjaftohet me fiksiionin romanesk në kuadrin e aktivitetit letrar.

Nocioni i *faktit* është edhe më i vështirë për t'u definuar. Historiani Arnold Toynbee argumentonte se shkrimi i historisë është vetëm përzgjedhje, aranzhim dhe prezantim i fakteve që në të vërtetë janë teknika që i takojnë fushës së fiksiionit (Cohn, 2001). Në këtë kuptim disa teoricienë pohojnë se të gjitha rrëfimet, madje edhe ato të historianëve, janë fiksiione për aq sa ato e prodhojnë një kuptim. Atëherë çka është e kundërta e fiksiionit? Realja? E besueshmja? Diksioni zhenetian? Faktualja? Është bërë shprehje që kjo e fundit të shenjojë termin fakt prandaj edhe ne do ta përqendrojmë diskutimin në të ani pse çështja e raporteve të fiksiionit dhe formave të tjera të përmendura do të meritonte po aq vëmendje.

Teoritë antike që trajtonin efektet sociale të letërsisë ishin të përçara në mes të rreziqeve që Platoni i paraqiste si potenciale për të rinjtë, meqë ato kërcënonin të prishnin ndjeshmërinë e tyre, dhe të virtyteve morale të cilave Aristoteli ua atribuonte

efektin katarzik (Aristoteli, 1984); përçarje kjo që ka frymëzuar konceptime të ndryshme të këtyre efekteve deri në kohët tona.

Kanti shkruante se nocionet si koha dhe hapësira janë fiksione heuristike. Me këtë nuk e kishte fjalën për kundër-të vërteta por për konstrakte konceptuale që mundësonin interpretimin e realitetit. Ndërsa kur Niçe pohonte se ndjenja që e shpie individin të ndjehet si subjekt i unifikuar është fikson. Atëherë fikcioni është aluzion në kuptimin etimologjik, nga latinishtja *fingere* që d.m.th. *sajoj*. Lajbnici, inicues i traditës logjike-filozofike, e refuzon teorinë mimetike dhe fut konceptin e botërave të mundshme i cili u pranua gjerësisht nga filozofia analitike anglo-saksone (Leibniz, 1999). Bota e mundshme ka të bëjë me vendosjen e specifikimeve pragmatike dhe logjike të përbashkëta (paplotësia semantike e personazheve, hapja e fabulës për lexuesin, organizimi i ngjarjeve në intrigë, roli i intertekstualitetit si botë me referencë të mundshme) si mekanizmat e autentifikimit ose të transpozimit (kah sfera simbolike ose mitologjike), të qëllimeve (etike, ludike, didaktike etj.).

Shekulli njëzet njohu një pamje të përmbysur të kësaj problematike. Në një regjistër tjetër, përcaktimi i rolit të letërsisë komuniste sillej midis realizmit dhe romantizmit revolucionar, ku i pari pasqyronte transformimet e botës sociale (superstrukturës), ndërsa i dyti përcaktonte një funksion të qartë ideologjik në këto transformime, për të mbështetur revolucionin në zhvillim e sipër, në përputhje me konceptin e shkrimtarëve si "inxhinierë të shpirtit".

Bashkëkohësia e mban aktual relacionin fakti-fikcioni. Në komunikimet tona të përditshme shpesh na bie të dëgjojmë reagime të ndryshme që demantojnë një lajm të dhënë duke thënë se ai lajm është *vetëm një fikcion*. Me këtë dëshirohet të thuhet se ai është sajim i rremë, e pavërtetë. Në këtë rast, kemi të bëjmë me teorinë logjike të të vërtetës, me atë që shpreh kundërfaktiken apo me të rrejshmen. Natyrisht, një qasje e tillë nuk mund të aplikohet për trajtimin e romanit. Gjatë leximit të tij, ndjejmë intuitivisht se shkrimi romanesk nuk shpreh as të vërtetën as të pavërtetën në kuptimin logjik ashtu si u definua më parë. Dëshmia më e mirë është se këtu, duke mos diskutuar për absurdin, bëhet fjalë për të vërtetën fikzionale romaneske.

Fikcioni është paraqitje letrare e cila sajon një botë autonome, apo të paktën pjesërisht të ndryshme nga bota reale. Meqë teoria moderne konsideron se bota fikionale nuk është as e vërtetë as e pavërtetë, sepse nuk u referohet objekteve në botën reale ose sepse nuk i referohet një ligjërimi të zakonshëm që duhet të vërtetoj vërtetësinë e asaj që është paraqitur në vepër, çështje esenciale mbetet vlerësimi që i bëhet vlerës së të vërtetës së botës së mundshme duke provuar lidhjet më pak a më shumë të ngushta me botën tonë të përbashkët, me anë të imitimit përgjasues, vërtedukshmërisë ose edhe me anë të kundërvënies antimimetike të përpunuar

hollësisht, në prodhimin e kuptimit. Po ashtu, mekanizmi i njohjes që vjen në shprehje në këtë rast, ngre njëkohësisht efektin e reales dhe të dëshmisë për botën.

Fiksioni dhe fakti në *Shkretëtirën* e Lë Klezios

Struktura e *Shkretëtirës* është ndërtuar mbi dy akse narrative paralele, të cilat përbëjnë dy universe diegjetike krejt të pavarura, të lidhura nga një nyjetim i përbashkët – shkretëtira (Visoka, 2016). Aksi i parë narrativ rrëfen ngjarje reale dhe kolektive të fiseve nomade të Saharasë. Narracioni fokalizohet në marshimin e nomadëve nëpër shkretëtirë pas humbjes së tyre nga ushtria frënge me rastin e kolonizimit të Marokut nga Franca ndërmjet viteve 1909 dhe 1912. Aksi i dytë narrativ fokalizohet në një ngjarje fiktive dhe individuale të një vajze të lindur në shkretëtirë, e cila “e zbulon” qytetërimin perëndimor në një periudhë që mund të jetë analoge me atë kur shkruhet edhe libri. Ngjarjet ndodhin në vitet tetëdhjetë.

Lë Klezio i përdori fuqishëm burimet e reales në roman, si marshimi dhe humbja e Njerëzve të Kaltër që paraqet mjerimin e njeriut të sotëm; në këtë rast, njërën ndër episodet më të errëta të kolonializmit frëng. Po aq shkathtësisht ai ndërthuri përbrenda saj burimet e fiktives, si rrëfimin për Lalanë që nxjerr në pah avanturën njerëzore të njeriut të sotëm. Duke e vënë pikëshikimin në personën e një vajze nomade, një emigranteje, Lë Klezio i ofron lexuesit mundësinë të krijojë një pikëshikim tjetër, mbi qeniet dhe situatat që ai i ka krijuar përgjithësisht nëpërmjet filtrit të diskursit social dhe politik.

Por, origjinaliteti i Lë Klezios, i cili ishte i bindur se arti është i mundshëm vetëm si emocion, konsiston në atë se duke e shkruar *Shkretëtirë* ai krijoi një mit të vërtetë, personal dhe universal, për të paraqitur vizionin e tij për botën. Ai e dinte, sikur edhe Pashku, se miti është fjalë që ka ndikim të atypëratyshëm në ndjeshmërinë dhe imagjinatën e lexuesit. Kundërvënja ndërmjet urbanes dhe shkretëtirës shpreh një filozofi jetësore, e cila ka për qëllim të fundëm kërkimin e një urtësie dhe harmonie të lidhur me ëndrrën për kohën dhe hapësirën origjinare. *Shkretëtira*, në të vërtetë, na e vë përpara imazhin e përmbysur të kësaj ëndrre. Shkretëtira me hapësirën e paprekur, dritën, qetësinë, del si simbol i krejt anës njerëzore që gjakon përbrenda njeriut, ndërsa urbanja inkarnon çnjerëzoren dhe kotësinë e marrëdhënieve njerëzore. Dramat e Nurit dhe Lelasë u kundërvihen brutalitetit dhe cinizmit të qytetërimeve perëndimore, vlerave materiale dhe ambicieve të sëmura për dominim dhe pasurim. Ato fuqishëm na kujtojnë ngulmimin shpirtëror që i vë në lëvizje forcat e brendshme të njeriut për të ruajtur dinjitetin dhe lirinë kundër çfarëdo forme të skllavërisë.

Indikatorët e saktë hapësinorë dhe kohorë që shtrihen përgjatë tërë aksit të parë të rrëfimit, por edhe titujt dhe elementet e tjera paratekstuale që e përshkojnë aksin e dytë narrativ *Shkretëtirës*, i japin një përmasë të romanit historik.

Shkretëtira për afrohet me romanin historik në kuptimin e parashtrimit të argumenteve historike. “Franca e kishte kolonizuar Algjerinë që në gjysmën e parë të shekullit nëntëmbëdhjetë, por Maroku ia doli ta ruajë pavarësinë e tij deri në fillim të shekullit njëzet.” (Salles, 1999: 14) Lë Klezio, jo vetëm që trajton argumentet historike, por depërton deri në shkaqet që sollën këtë kolonizim. Teksti i Lë Klezios ndjek besnikërisht kronologjinë e këtyre ngjarjeve nëpërmjet indikatorëve të saktë kohorë dhe hapësinorë. Aty përshkruhen në detaje betejat, datat dhe vendet. Ndonëse përshkruhet në episode të shkurtra dhe të errëta, rrëfimi i betejave jep fuqishëm dhunën e një lufte të pabarabartë. Lë Klezio i jep vend qendror udhëheqësit historik të kryengritësve kundër pushtuesve francezë. Ndoshta ai është personazhi më karizmatik por edhe më tragjik i romanit.

Lë Klezio, si fëmijë shtatëvjeçar, e kishte vizituar Afrikën. Aty kishte bërë dy njohje që do të linin gjurmë të thella në kujtesën e tij. Kishte njohur babanë e vet dhe Afrikën, në të cilën babai shërbente si mjek në ushtrinë angleze. Disa vjet më vonë e vizitoi Marokun ku e gjejmë një variant primitiv të *Shkretëtirës*. Por, Lë Klezio nuk e kishte vizituar Saharanë marokene para se ta shkruante *Shkretëtirën*. Përpara se ta prekte shkretëtirën, ajo ishte një vend teorik dhe abstrakt. Para së gjithash, ishte një hapësirë me konotime të fuqishme simbolike. Ai e përdor termin shkretëtirë në tërë shtrirjen e tij semantike. Shkretëtira është vend i heshtjes, i varfërisë por njëkohësisht edhe vend i autenticitetit dhe i pranisë së sakrale.

Në romanin e Lë Klezios, shkretëtira përshkruhet si vend mitik, sepse ajo situohet jashtë rrjedhës së kohës lineare. Ligjet e zhdukjes së pandërprerë nuk i kanë mundësuar historisë njerëzore të lënë gjurmë, ai: “Ishte vend jashtë kohës, jashtë historisë së njerëzve, ndoshta, vend ku më asgjë nuk mund të lindte ose të vdiste.” (Le Clézio, 1980: 11)

Shkretëtira e Lë Klezios është më shumë mitike dhe më pak gjeografike. Një përshkrim i tillë simbolik i hapësirës sakrale na kujton Mirsea Eliaden: “Në hapësirën sakrale nuk duhet të ekzistojë ndërprerje ndërmjet këtyre tri momenteve të të njëjtit mister, që janë gjenerimi, vdekja dhe regjenerimi” (Eliade, 1996: 277). Për këtë arsye, në shkretëtirë, të vdekurit u shfaqen të gjallëve përderisa në tokën profane vdekja është ndarje e pakthyeshme.

Fakti dhe fiksioni në romanin *Oh* të Pashkut

Edhe romani *Oh* i Anton Pashkut ka strukturë binare. Aksi i parë narrativ rrëfen ngjarje fiktive të marrëdhënieve të pamundura njerëzore mes Atij dhe Asaj; në thelb të rrëfimit gjendet absurdi sepse rrëfimi nuk ka as logjikë, as intrigë. Aksi i dytë narrativ nëpërmjet metalepsës fokalizohet në ngjarje reale me paratekst të fuqishëm historik. Tek *Oh* ato ekspozohen nëpërmjet dy linjave narrative: e kaluara e largët rrëfhet nga Plaku me mjekërr e kësulë të bardhë kurse e kaluara e afërt, që është pak a shumë ajo e kohës kur është shkruar edhe romani, rrëfhet nëpërmjet Atij. Romani, ndonëse në lexim të parë krijon përshtypjen e një atmosfere onirike, sikur është jashtëkohore (ky atemporalitet është sidomos ai që ndjehet përgjatë komunikimit mes Atij dhe Asaj) megjithatë i referohet një historie reale. Në të vërtetë, edhe pse në tekst nuk gjejmë prerje të sakta historike, lexuesi e ka fare të qartë se rrëfimi u referohet ngjarjeve të vërteta historike. Përkundrazi, shumë personazhe historike janë evokuar në romanin *Oh* dhe krahas personazheve fiktive të krijuar nga imagjinata e romancierit, kontribuojnë në rrënjosjen e rrëfimit në realitetin e saktë historik: Bato i Desidiatëve, Bato i Breukëve, Pini i Breukëve, Skeva, Genti, Rex Illyricorum, Platori, Monuni, Etleva, ose ata romakë: Oktaviani, Imperator Caesar Augustus, divi Filius, Tiberi, Anici, Agripa, Mark Egnatie Rufi, etj. Edhe indikatorët topografikë janë të një saktësie gjeografike: Andeteriumi, Skodra, Korkyra, Klausali, Barbana, Drini, etj.

Referencialiteti historik në romanin *Oh*, prezantohet nëpërmjet rrëfimit retrospektiv. Aty shtjellohet kryengritja e madhe ilire e viteve 6-9 të erës sonë. Narracioni nuk jep detaje historike por nëpërmjet një diskursi simbolik parashtro argumente faktuale dhe ndjek besnikërisht kronologjinë e këtyre ngjarjeve duke depërtuar në shkaqet që sollën këtë luftë, qëllimet liridashëse por edhe pasojat e dështimit të saj. Nëpërmjet një strategjie të shkathtë narrative Pashku e interpolon mjeshhtërisht edhe Luftën e rënies së Shkodrës, kryeqytetit të mbretit ilir Gentit, nën pushtimin romak. Intenca narrative tash më shumë synon nxjerrjen e mësimit nga historia sesa reprodukimin e një kronologjie të saktë të ngjarjeve historike: “Ne desidiat, shpesh e kemi humbë kryet për pasqyra me dy faqe dhe për seli më të madhe.” (Pashku, 1979: 52) Pasqyra me dy faqe bëhet kështu metafora pashkiane për tradhtinë. Tema e tradhtisë është lajtmotiv në këtë tip të letërsisë tek të gjitha letërsitë nacionale, te të gjitha periudhat historike dhe të të gjitha formacionet letrare. Ajo është edhe pjesa më e elaboruar romaneske e *Oh*-ut. Elaborimi stilistik dhe estetik i tradhtisë së udhëheqësit të kryengritjes ilire, Batos së Breukëve, mund të barazohet me krijimet më të mira letrare jo vetëm në letërsinë shqipe dhe frënge por edhe jashtë tyre.

Terrori dhe barbaritë e luftës si një reflektim universal i kësaj të keqeje të madhe të njerëzimit nuk janë të vetmet tema pashkiane. Pashku, sikurse edhe Lë Klezio, shtron shqetësimet më të ndjeshme të njerëzimit. Korrupsioni moral e politik nuk përfaqëson vetëm universin romak apo ilir. Morali, përgjithësisht familiar i Imperator Caesar Augustus, divi filius-it, nuk është fare shembullor, përkundrazi, ndërsa është ai vetë që “ka shpallur ligjet për forcimin e martesës dhe kundër tradhtisë së burrit nga gruaja”. (Pashku, 1979) Me një aluzion të zgjeruar dhe të figurshëm Pashku synon një refleksion tejkohor dhe tejhapësiror.

Trashëgimia historike, etnike, transformohet në mitologji me anë të simboleve ilire të luftës si barka qifteli, apo me anë të simboleve sakrale ilire si qerrja e diellit, ikonë e jetës, besimit, shpresës:

“Ndërfutja e mitit për *Qerren e diellit* në vijën e narracionit dhe të idesë, në romanin *Oh*, manifestohet si një performancë frapante diskursive, pasi që kjo figurë mitologjike ndërkallet në lojën narrative përmes një diskursi historik e dokumentar. [...] autor i këtij diskursi të ri, historiko-dokumentar, është sërish Plaku, ai personazh-trupëzim i një antroposi, që në trajtën e një heroi-ide përmasash mitike rrëfen historinë dhe simbolikisht lë të rrjedhin paradigmën simbolike.” (Rrahmani, 2002: 257)

Historia e re artikullohet më një diskurs sugjestiv e poetik dhe një simbolikë fantastike nëpërmjet Atij, njërit prej personazheve më komplekse të letërsisë shqipe, i cili symbyllur, buzë liqenit, mediton për traumat personale prej njeriu pa thonj të cilit ia kanë thyer fyell e gavyell por edhe për ato kolektive. *Oh* artikulon terrorin mbi shqiptarët por edhe terrorin mbi qenien njerëzore:

“Dy gjuetarë bisedojshin:

‘A thue, sa do të jetë i madh ky kapinzaiz?’

‘Ku me dijtë...’

‘Do të jetë i madh, mbasi rrethi ynë asht kaqë i madh.’

‘Ndoshta.’

‘A thue, a ka mbetë gja e gjallë jashtë rrethit tonë?’

‘Dyshoj.’

‘Asnji?’” (Pashku, 1979: 121)

Oh-i shpreh tragjedinë personale dhe nacionale. Është tragjedi personale sepse shpreh viktimizimin e individit nga shoqëria(të) totalitare; është tragjedi nacionale sepse lexuesi i kujdesshëm e lexon qartë që prapa një diskursi simbolik, rrëfimi fokalizohet në situata të identifikueshme nga historia jonë jo fort e largët.

“Kështu që, hajka e aparaturës (shtetërore komuniste, A.V.) u vu në *gjueti të shtrigave* nga e cila pësuan njerëz e rajone të tëra. Kjo gjueti mundësohej nga krijimi i rrethit të mbyllur apo *kapinzaizit*, i cili del të jetë figurë për situatat e vazhdueshme

spastruese, qoftë të eliminimit të zërave kundërshtarë, qoftë të aksioneve të ndryshme ndëshkuese nën pretekstin e kërkimit të armëve, qoftë të shtypjes së kërkesave për forcimin e njësisë nacionale. [...] Ky dialog për gjuetinë në unazë jep ployën e vazhdueshme mbi njeriun shqiptar të Kosovës duke u penduar si fatum i njeriut tonë nëpër kohë historike.” (Krasniqi, 2016: 132)

Në këtë mënyrë, romani *Ob* i Anton Pashkut afirmon kohën dhe sentimentin universal duke prekur gjeografitë e historitë lokale, heronjtë e këtyre gjeografive dhe vendeve. Ky universalitet pashkian estetikisht realizohet nëpërmjet një diskursi sa erudit poaq edhe të figurshëm ku situatat dhe tematikat transformohen në simbole. Ky diskurs simbolik aspirojnë një lexim tejkohor dhe tejhapsinor apo thënë ndryshe gjakon lexime të pafundme për të gjitha kohët dhe për të gjitha vendet.

Nacionalja vs universalja

Në këtë kumtesë u analizua relacioni ndërmjet faktit e fiksionit dhe fuzionimi e derivatet e tyre përbrenda formës romaneske në dy kontekste dhe dy poetika të ndryshme. Veçanërisht u trajtua natyra e romanit duke u shqyrtuar mënyrat në të cilat fiksioni krijon artefakte komplekse letrare por edhe historike, mitike dhe filozofike, ku çështja e faktuales varet reciprokisht nga ajo e fiksionale. *Oli* i Anton Pashkut dhe *Shkretëtirra* e Zhan-Mari Gystav Lë Klezios shenjojnë dy faqe të ndryshme të të njëjtës pasqyrë që reflekton shqetësimin universal për njeriun dhe vlerat njerëzore.

Përderisa Pashku e vë fiksionin në funksion të faktit, Lë Klezio e vë fakin në funksion të fiksionit. Një antinomi e tillë funksionon si oksimoron asimetric krejt i veçantë në letërsinë e përbotshme. Kjo disonancë letrare e bën Pashkun shkrimtar edhe më nacional e Lë Klezion shkrimtar edhe më kozmopolitan. Pashku përfaqëson dhe inkarnon shpirtin nacional; vepra e tij dominon qoftë nëpërmjet ndikimit të ideve, qoftë nëpërmjet gjuhës si palcë etnike, qoftë nëpërmjet fuqisë së stilit të tij dhe mbi të gjitha është i pakontestueshëm njeriu dhe shkrimtari, Antoni dhe Pashku. Ai është shkrimtar nacional sepse vepra e tij është vepër transnacionale.

Lë Klezio i njohur botërisht për vokacionin e vet kontestues e solidar që lidhet me kozmopolitizmin e tij origjinar e bën të vështirë përcaktimin nacional të tij. Nënshkrues i manifestit ”Për letërsinë e botës”, madje nuk pranoi të identifikohet as si shkrimtar frëng me rastin e pranimit të çmimit Nobel; më shumë preferoi të identifikohet si shkrimtar i letërsisë në gjuhën frënge e cila nuk i ka rrënjët në konceptin e nacionit. Lë Klezio është ”shkrimtar i thyerjes, i avanturës poetike dhe ekstazës sensuale, eksplorues i një humaniteti përtej dhe mbi qytetërimin mbizotërues”, nënvizonte Akademia suedeze në komunikatën e shpalljes së tij fitues të çmimit Nobel.

Literatura

- Pashku, A. (1979). *Ob*. Prishtinë, Kosovë: Rilindja.
- Le Clézio, J. M. G. (1980). *Désert*. Paris, Francë: Gallimard.
- Cohn, D. (2001). *Le propre de la fiction*. Paris, France: Seuil.
- Eliade, M. (1996). *Mythes, rêves, mystères*. Paris, Francë: Gallimard.
- Salles, M. (1999). *Le Clézio Désert*. Paris, Francë: Ellipses.
- Visoka, A. (2016). *Shkrim dhe Receptim: Paralele shqiptaro-frënge*. Prishtinë, Kosovë: Faik Konica.
- Rrahmani, K. (2002). *Intertekstualiteti dhe oraliteti: E. Koliqi, M. Kuteli, A. Pashku*. Prishtinë, Kosovë: AIKD.
- Krasniqi, N. (2016). *Letërsia e Kosovës: 1953-2000*. Prishtinë, Kosovë: 99 AIKD.
- Aristoteli, (1984). *Poetika*. Prishtinë, Kosovë: Rilindja.
- Leibniz, G. W. (1999). *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*. Paris, Francë: GF Flammarion.

Avdi VISOKA

FACT AND FICTION IN THE NOVELS OF PASHKU AND LE CLÉZIO

Abstract

This paper aims to interrogate two different national literatures/authors through the common literary procedures, topics, and style within the spectrum of Fact-Fiction interplay.

Regarding the literary preoccupations since the prose writing origins, the relationship between the fictional and the referential pact seems to be crucial. Many times they are opposed to each other. However, within the fictional structure, the factual power could vary. According to the context, it can interact with the plausible, with the likelihood, and depends directly from the real facts infused into diegesis.

The contemporary novel is characterized by a powerful awareness of real references handling within the fiction. Anton Pashku, in Albanian literature, and Jean-Marie Gustave Le Clézio, in French literature, represent two original models of handling with the fictional and factional pact in their prose writing. The novels *Oh* and *The Desert* are characterized for a complex meta-textual perplexity. This is why a comparative examination between them is important for the literary research of the relationships

between fact and fiction, and for the comparative approaches between these national literatures as well.

Key words: Fact, Fiction, Topics, Le Clézio, Pashku.

Agron GASHI

FAKTI DHE FIKSIONI NË *AUTOCONFESSION* (Një përballje teorike)

*Universi është një novelë, Zoti është novelist!*¹, thoshte John Barth nga pamundësia për ta ndarë faktin prej fikSIONIT, përderisa Littré, i gjendur në një situatë të tillë thoshte se romani është një *histori e rreme, e shkruar në prozë*²

- A vetëm kjo? pyeste Camus në shkrimin *Romani dhe revolta*,³ për t'iu referuar më pas një kritiku tjetër, i cili kishte parasysh teorinë mimetike, që kishte thënë se *arti, çfarëdo qoftë qëllimi i tij, gjithmonë i bën Zotit një konkurrencë të dënueshme*.⁴

Sipas Camus, sa i përket fikSIONIT, më e drejtë është të flitet për konkurrencën me Zotin, sesa për konkurrencën me gjendjen civile.⁵

Autor edhe i një romani autobiografik, siç është *Njeriu i parë*,⁶ Camus ishte i pajtimit që letërsia *mund* të bëhet mbi *të jetuemit*, sepse *çdokush kërkon të bëjë një vepër arti nga jeta e tij*.⁷ Megjithëse, realizmin në art e konsideronte si një nocion të paqartë, të padefinuar mirë, i bindur se bota romaneske nuk synon reproduktimin e pastër dhe të thjeshtë të realitetit, por stilizimin e tij arbitrar.⁸

Këtë (hipo)tezë e ilustronte me shembullin e Proust-it, për të cilin mendonte se kishte bërë përpjekje që të *krijojë i nisur nga fakti*, duke e quajtur atë dhe letërsinë e tij *botë të kujtesës*, përkundër romanit amerikan, të cilin e cilësoi *botë të njerëzve pa kujtesë*.⁹

Në anën tjetër, nobelistit Mario V. Llosa, për të ndërtuar një fikSION të thellë, gjithmonë i duhej të fillonte nga një fakt konkret, nga ajo që ai e quante *trampolina e realitetit*. Madje, ai bënte kërkime dhe vizitonte vende ku zhvillohej veprimi, jo me

¹ Isona Arai, *Fiction and Reality*, Philozophy of John Barth, <http://ci.nii.ac.jp/naid/110000539593/en>, shikuar për here të funfit, shtator 2014

² Isona Arai, Idem

³ Albert Camus, *Romani dhe revolta*, Jeta e re, nr. 1, Prishtinë, 2010 (tekst i përkthyer nga Avdi Visoka)

⁴ Albert Camus, Idem, f. 249

⁵ Albert Camus, Idem

⁶ Alber Kamy, *Njeriu i parë*, Dritan, Tiranë, 2002

⁷ Idem, f. 251

⁸ Idem, f. 255

⁹ Idem

qëllimin për ta *riprodhuar realitetin saktësisht*, sepse kjo për të ishte e pamundur, por të krijonte një bazë prej nga do të nisej filli i krejt narracionit.

Përderisa Llosa pranon se përkundër vullnetit të autorit, është e pamundur shmangia e një *iluzioni të realitetin*, po ky iluzion, sipas Hemingway-it, i mbetet lexuesit të zgjedhë, nëse një gjë të tillë do ta pranojë si fakt apo fiksion.

Statusi i padefinuar i një vepre të caktuar na shpie në një debat të madh për relacionin ndërmjet *faktit* dhe *fiksionit*, apo fiksionit dhe autokonfesionit. Diskutimet e tilla janë shoqëruar shpesh me dilemat e mëdha: nëse autokonfisioni duhet të konsiderohet si fakt apo fiksion.

Në këtë kontekst, teoricieni i njohur, Timothy D. Adams, shkrimet autokonfesionale tradicionalisht e konsideron si *zhanër jofiksional*. Ky kategorizim ka qenë i motivuar dhe i mbështetur nga pikëpamja se *autobiografia nuk është një shpikje e autorit të saj, por një raport dokumentar mbi jetën e tij*.¹⁰ Një konstatim i tillë është kontestuar nga Paul de Man, përderisa studiuesja Ann Jefferson vëren dallimet në mes të *novelës* dhe *autobiografisë*, edhe pse proza letrare po zbulohet si autobiografi, qoftë vetëm si efekt i leximit. Kështu, dallimi në mes të fiksionit dhe autokonfesionit, konkretisht autobiografisë, nuk është i vendosur në një pikë kufiri, duke i hapur shteg dallueshmërisë së bazuar në dy elemente, që i gjejmë në frazën e Wordsworthit, *as njëra as tjetra, dhe (janë) që të dyja në të njëjtën kohë*.¹¹

Tutje, Alan Collet vë theksin në një *dokument raportues*, çfarë do të thotë se lexuesi supozon se përgjigjet e raportuara në një (auto)biografi posedojnë *vlerë të së vërtetës*, ose me fjalë të tjera, lidhen me një realitet jashtë tekstit, lidhje kjo e cila mund të verifikohet apo të falsifikohet. Po sipas Collet-it, lexuesi shpreson se gjithçka që autori shkruan për jetën e tij i korrespondon mënyrës siç kanë qenë gjërat në të vërtetë, që ato të dhëna të jenë të vërteta. Në fakt, magjepsja e të lexuarit të një autobiografie rrjedh nga dëshira e lexuesit për të mësuar diçka për jetën e vërtetë jashtë vetes së tij dhe për të parë autorin realisht të ndarë nga fiksioni që ai krijon. E shikuar nga kjo pikëpamje, autobiografia bëhet një *subzhanër i biografisë*. Është biografia në të cilën narratori është identik me subjektin e që pak a shumë është ajo çfarë termi autobiografi nënkupton *një jetë e shkruar nga vetja*. Për këtë, Collet merr shembull analizën e një romani autobiografik, ku natyra e tij autobiografike bëhet e evidente.

¹⁰ Birgitt Flohr, *The Relationship between Fiction and Autobiography* në <https://www.itp.uni-hannover.de/~flohr/papers/m-american-lit2.pdf>, Porter H. Abbott. 'Autobiography, Autography, Fiction: Groundwork for Taxonomy of Textual Categories', *New Literary History* 20 (1988)

¹¹ Heidi Marek, *Fact and Fiction - The Problem of Autobiographical Writing in Philippe Lejeune and Luigi Malerba*, in *Italian Studies in Southern Africa* XV/2 (2002), Sondernummer, *Life Writing/ Scrivere l'auto/biografia*, S. 51– 65

Teksti qartësisht i referohet një realiteti jashtë botës së tij. Kjo referencë ndaj një realiteti të jashtëm është e motivueshme skajshmërisht, që të rrëfëhet nga veta e parë.¹²

Se fikcioni mund të bëhet gradualisht i besueshëm këtë e potencon edhe shkrimtari suedez, Julian Barnes, në një fragment të veprës së tij autokonfesionale, i cili në mes të tjerave shkruan:

*Sa shpesh na qëllon të rrëfejme historinë e jetës sonë? Sa herë na qëllon që ndërsa tregojmë, e përmirësojmë, e ndreqim, madje edhe e ndryshojmë në variante të ndryshme. Dhe sa më gjatë që shkon jeta, aq më të pakët janë ata që mund të na i kundërshtojnë variantet e reja, të na kujtojnë dhe thonë se jeta që po e rrëfejme, nuk është jeta jonë dhe se në fakt, duke u treguar të tjerëve një gënjeshtër, kemi filluar edhe ne të besojmë dhe të marrim si të vërtetë gënjeshtren tonë.*¹³

Në anën tjetër, André Gide çështjen e faktit e shtron në një rrafsh tjetër, duke ia atribuuar më shumë zhanreve tipike fikSIONALE sesa atyre dokumentare. Sipas Gide-së, memoaret janë gjithmonë gjysmë të singerta, për të vazhduar, *ndoshta i afrohem më shumë të vërtetës tek romanet*.¹⁴ Përderisa Gide sugjeron se fikcioni është më afër të vërtetës se sa autobiografia, François Mauriac e përforcon edhe më shumë këtë qëndrim:

*Vetëm fikcioni nuk gënjën; ai gjen në jetën e një njeriu portën e zhveshur, përmes së cilës rrëshqet jashtë çdo kontrolli shpirti i tillë i panjohur.*¹⁵

Në këtë pikëpamje, fikSIONI del të jetë më i besueshëm se sa autokonfesionit, deri në atë masë sa shpjegon aspektet e kuptueshme të jetës së shkrimtarit, pa intervenuar vullneti i këtij të fundit në cënueshmërinë e autenticitetit.¹⁶

Në këtë lloj qëndrimi të adoptuar nga Mauriac apo Gide, Lejeune-i e ka emërtuar këtë proces me emrin *pakt fantasmatik*.¹⁷ Lexuesi është i ftuar të lexojë romane, jo vetëm si fiksiONE, por duke i përshtatur ato me të vërtetën dhe në natyrën e njeriut.¹⁸

¹² Birgitt Flohr, Idem

¹³ Ridvan Dibra, *Julian Barnes: Një shkrimtar nuk është kurrë vetëm*, Shkodër, nëntor 2011

¹⁴ Natacha Allet & Laurent Jenny, *L'autobiographie, Méthodes et problèmes*. Dpt de Français moderne, Genève, 2005, f. 7

¹⁵ Natacha Allet & Laurent Jenny, Idem

¹⁶ Idem

¹⁷ Philippe Ljeune, *Le pacte autobiographique* (novella édition augmentée) Éditions du Seuil, 1996, f. 41

¹⁸ Philippe Ljeune, Idem

Ai na mundësoi të kuptojmë se, në përgjithësi, fiksioni në mënyrë të pavetëdijshme është autobiografik. Kështu, Lejeune-i nënvizoi më në fund se ithtarët e këtij *pakti*, nuk përqendrohen kryesisht në zhvlerësimin e gjestit autobiografik, të cilin e praktikojnë ata vetë; ata kërkojnë të kundërtën, që ta zgjerojnë atë duke krijuar një *hapësirë autobiografike* në të cilën do të lexohet vepra e tyre.¹⁹

Thënë në mënyrë më të butë, Alain Robbe-Grillet sinjalizoi gjithashtu pjesën e *rikonstruktimit imagjinar*, e cila e përshkon autobiografinë e tij, *Pasqyra që riktbehet*.²⁰ Ai filloi formulimin sipas mënyrës së Gide-së ose të Mauriac-it, një pakt i llojit të vet: *Kurrë nuk kam folur diç tjetër, vetëm për vete...*, për të shtuar më tej: *Dhe ende në fiksion po rrezikoj*.²¹ Në këtë mënyrë, duke përdorur stilin narrativ të fiksionit, teksti autobiografik pushon së qenuri jofiksion. Madje, më mirë se ku fiksioni hapur del te autokonfesionit.

Në fakt, kategorizimi i autobiografisë si autokonfesion (pra, autorrrëfim), por edhe si një jofiksion është bërë gjithnjë e më shumë kontradiktor. Adams, pas të gjithë dilemave më në fund rithekson që në vitet e fundit, pavarësisht se çfarë thonë *studuesit* për këtë zhanër, *autokonfesionit*, konkretisht është *fiksion*.

Ndërsa, Genieve Lloyd potencon që ky zhvillim është i ndikuar nga nocionet e lartpërmendura të *vlerës së vërtetës*, pra, që është e mundshme të argumentosh se koncepti i njëjtë që të drejton te kategorizimi i autobiografisë si jofiksion, gjithashtu mund të të drejtojë tek kategorizimi i vet si fiksion. Idetë tona të *vlerës së vërtetës*, falsifikimit dhe verifikimit janë bazuar në konceptet e njohurisë objektive. Vetëm njohuria objektive mund të përputhet me standardet e së vërtetës dhe vetëm objektet mund të bëhen pjesë e njohurisë objektive.²²

Sidoqoftë, vetja nuk është as një objekt i thjeshtë, por as një objekt krejtësisht objektiv. Është gjithashtu një temë rrjedhimisht subjektive. Duke u bazuar në “trashëgiminë e idealeve të njohurisë objektive”, subjektiviteti kundërshton objektivitetin e kështu edhe realitetin. Lloyd argumenton që në linjën e këtij koncepti të diturisë, të kualifikosh si real, gjërat duhen të jenë të pavarura nga pikëpamjet e veçanta. Objektiviteti kërkon mënjanimin e pikëpamjeve të *brendshme* në përpjekje për ta parë botën siç ka qenë. Vetja dhe perceptimet subjektive gati sa nuk shkojnë në një sferë joreale, d.m.th. në fiksion. Duke u përputhur me Paul John Eakin se *vetja është në qendër të të gjithë tregimit autobiografik është domosdo një strukturë fiktive*, dhe që *fiksionet dhe*

¹⁹ Philippe Ljeune, Idem

²⁰ Alain Robbe Grillet, *Le miroir qui revient*, Les Editions Minuit, Paris, 1985

²¹ Natacha Allet & Laurent Jenny, *L'autobiographie, Méthodes et problèmes*, dpt de Français moderne, Genève, 2005, f. 7

²² Genieve Llyod, *The Self as Fiction: Philosophy and Autobiography*, Philosophy and Literature 18 (1986) 168-185

*procesbërjet e fiksioneve janë qendër përbërëse e së vërtetës të çdo jete siç jetohet dhe të çdo arti të përkushtuar në prezantimin e asaj jete.*²³

Aron Fleishman shton që *jeta, në të vërtetë ideja e të jetuarit është e strukturuar si tregim*. Vetja dhe perceptimi i vetes për jetën janë thellësisht të lidhura me fikSIONIN. Njëri nga fikSIONET që formojnë idenë personale të jetës dhe, rrjedhimisht, shkrimi autobiografik është nocion i jetës si një *udhëtim për të zbuluar veten*, ndaj Abbott rithekson se *kjo formë tregimi propozon një normë fikSIONALE si një standard deskriptiv*, i cili është marrë nga modele të ndryshme të prozës autobiografike nga Shën Augustini e këndej.

Sipas Abbott-it, ironikisht, *kur një autobiografi është lexuar si faktike, në disa aspekte më shumë është lexuar si një fikSION konvencional*. Për ta shmangur leximin e tekstit autobiografik si faktual, nuk do të thotë ta shkëputësh këtë tekst nga realiteti i vet i jashtëm. Kjo vetëm do të thotë ta shohësh realitetin në një aspekt tjetër nga teksti.

Pra, koncepti i sugjeruar nga Abbott-i i shikon faktet si pjesë të fikSIONIT në secilin tekst autobiografik. Kjo do të thotë se teksti autobiografik, edhe pse krijon fikSIONIN, ai prezanton një të vërtetë, të vërtetën e vetes që zbulohet vetë nga prezantimi i fikSIONIT të jetës së tij/saj. Pika interesante e propozimit të Abbott-it është fakti se *autobiografia nuk kategorizohet si fikSION, por as nuk kategorizohet si jofikSION*.²⁴

Në këtë lojë teorish, e shohim të udhës t'i kthehemi *Autopoetikës*, kërkimit tonë të mëhershëm, e cila brenda vetes përmbledh tërë këtë kompleksitet në formën e një konkludimi pa pikë përmbyllëse. Sipas saj, fikSIONI, të paktën 'ligjërisht', nuk është esenca e autobiografisë, përderisa kjo e fundit mbështillet me fikSION. Shkrimi autokonfesional duke rrëfyer jetën, mitizon historinë personale dhe përherë është në kërkim të objektivitetit. Objektiviteti është i kontestueshëm përderisa kemi të bëjmë me një zhanër kaq personal, ku referencë kryesore është vetë autori.

Për Roy Pascal-in, në procesin e shkrimit të autobiografisë, hapen shumë çështje. Në radhë të parë memoria *selekt*on mbi të gjitha vetëm momentet që mund të jenë më atraktive, më kreative dhe drejton instinktin artistik kah dorëzimi ndaj fikSIONIT. Së këndejmi, edhe kreacioni letrar është më funksional, sesa dëshmia arbitrare.²⁵

²³ Cituar sipas Birgitt Flohr, P. J. Eakin, *How our lives become stories*, cituar nga *Fictions of the Self: The End of Autobiography*, in *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, ed. James Olney, Princeton, Princeton University Press, 1980

²⁴ Cituar sipas Birgitt Flohr, *The Relationship between Fiction and Autobiography* në <https://www.itp.uni-hannover.de/~flohr/papers/m-american-lit2.pdf>, Porter H. Abbott. 'Autobiography, Autography, Fiction: Groundwork for Taxonomy of Textual Categories', *New Literary History* 20 (1988) 597-615

²⁵ Roy Pascal, *Design & Truth in Autobiography*, Routledge & Kegan Paul, London, 1960

Duke qenë se autokonfesion i shpërfaqet si zhanër me kompromis, marrëveshje në mes të kërkesave listografike dhe artit, nuk zbulon tek ne vetëm individualitetin e narratorit/autorit empirik, por edhe shpalos individualitete dhe karaktere të tjera të njohura dhe të panjohura për ne, që në vete bartin vulën e përshkrimit dhe të rrëfimit fiktiv.²⁶

Aty-këtu edhe *rrëfimi homo/heterodiegetik* vihet në funksion të tekstit autobiografik e që funksionon si *intertekst*, qoftë në cilësinë e 'ëndrrës' së narratorit, qoftë në cilësinë e formës së thjeshtë letrare, qoftë në cilësinë e metarrëfimit si kategori e fiksionit.²⁷ A do të thotë kjo se *autori empirik*, i cili që në titull shpall kategorinë e zhanrit, po e tradhton modelin zhanror?

Nëse sërish i referohemi Jacques Derrida-s, atëherë kemi një refuzim të rregullave formale; autori kalon *vijën e demarkacionit*, duke provuar fiksionin nga dëshira për letërsi.

Fundja, nuk është veç distanca në mes *subjektit* dhe *objektit* ajo që e fton autorin autobiografik a ideografik që t'i hyjë një aventure të tillë, por edhe distanca në kohë; koha e rikrijimit dhe e përshkrimit të jetës jep *idenë për autobiografinë si vepër fikzionale*.²⁸

Prandaj, autobiografia është *fakticitet* nëse brenda saj kërkojmë faktin. Autobiografia është *fiksion*, nëse provohet të lexohet si letërsi. Pra, *fiksioni* i dhënë përmes *fakticitetit* jep modelin më të veçantë të autobiografisë si kategori zhanrore. Ndërsa, *fakticiteti* i dhënë përmes *fiksionit* shfaq autobiografinë *si/në esencë*.

Nga ky këndvështrim, autobiografia *në esencë* del vepër autoreferenciale fikzionale: zhanër që kërkon *lexim të dyfishtë*.²⁹

Autofiksion në autokonfesion

Çdo ligjërim është një fiksjon, thoshte Paul Claudel.³⁰ Ndonëse, praninë e fiksionit në një tekst ku për esencë ka faktin, teoricienët e viteve '70-të e konsideruan si një paradoks të madh, si një fenomen që kërkon elaborim të mirë, sidomos brenda zhanrit të autobiografisë, ndaj shpikën termin *autofiksion*.

²⁶ Idem

²⁷ Agron Y. Gashi, *Autopoetika- Modelet narrative autobiografike*, Faik Konica, Prishtinë, 2009, f. 100

²⁸ Kujtim M. Shala, *Miniatura*, f. 99

²⁹ Agron Y. Gashi, Idem

³⁰ Paul Claudel, *Meditime për poezinë*, Paris, 1953

Siç thuhet, ky ishte rezultat i kërkimeve të studiuesit francez Serge Doubrovsky që në vitin 1977,³¹ ndërsa konsekuencat teorike më tej i zhvilluan Roland Barthes-i dhe Gerard Genette-i.

Autofiksion quhet teksti në të cilin drejtpërdrejt është nënvizuar fiksionaliteti i unit të krijuar, bazuar në faktin se uni tekstual është një *genie fiktive*. Nëse në autobiografinë klasike është theksuar orientimi në prezantimin e unit real, autofiksioni koncentrohet në procesin e prodhimitarisë tekstuale, pra, në vetë procesin e të treguarit, të shkruarit dhe në ndërtimin e të rrëfyerit. Thënë në gjuhën e teoricienëve francezë, autobiografia na flet: *unë shkruaj jetën time*, ndërsa autofiksioni, *unë jetoj të shkruarit tim*.³² E para me dëshminë, e dyta me kënaqësinë e të rrëfyerit bukur. E si mund të ndodh kjo pa konstiuës fiksionalë?!

Nga këtu duhet të konstatojmë se njëri ka të bëjë me *procesin*, ndërsa tjetri me *produktin* dhe *gjendjen* e subjektit. Një dallueshmëri si kjo me kohë është bërë në mes *tekstit* dhe *diskursit*: i pari si produkt, i dyti si proces.

Gjatë procesit, faktet shndërrohen në fiksiione dhe të tillat, përderisa shkruhen nga vetë subjekti i cili ka objekt veten, dalin si autofiksione. Fundja, ky është problem edhe i gjuhës, meqë *ajo ka aftësi ta ndërrojë realitetin tekstual dhe kontekstual*, me të cilat merret *gramatika e tekstit* dhe *analiza e diskursit*.

Në anën tjetër, disa rryma të mendimit teorik i kanë kontribuar faktit se problemet e *fiksionit të vetvetes*, përveç karakterit të tyre universal, gjejnë referenca në strukturën e sensibilitetit postmodern. Është e rëndësishme të shpjegohet koncepti i autofiksionit dhe limitet e aplikimit të tij, ashtu siç është i rëndësishëm fakti për ta gjetur hapësirën ku është shfaqur për herë të parë vetëdijesimi për shenjat fiksiionale te proza autobiografike. Në këtë rrjedhë, autofiksioni është konceptuar në dy lloje: si *lloj tematik* dhe *semantik*. Kuptimi i tij specifik i referohet zhanrit letrar, gjithnjë parë në kontekst më të gjerë si mënyrë e të kuptuarit, si sens interpretativ, i cili paraqet dramën autoriale me *konventa të autobiografisë* (duke përfshirë madje edhe parodinë dhe metakomentimin).³³

Mirëpo, teoritë letrare shpesh autofiksionin (si proces) e kanë ngatërruar me zhanrin (si formë dhe produkt), përderisa atë e gjejmë në gjirin e këtij të fundit si shenjë të diskursit e modus të shkrimit.

Proza autobiografike, përveç karakterit kurioz, të shenjuar nga *shtrirja* dhe *rëshqitja* edhe në zhanre të tjera (Anderson), në kuptimin e përgjithshëm është

³¹ Serge Doubrovsky, kritik dhe teoricien francez (1928-1989)

³² Andrea Zlatar Violić, stud. i cit., f. 5

³³ mungon teksti i fusnotës

përforcuar për faktin se, autofiksioni shfaqet si konstruktion, i cili është i thirrur për ta *lëkundur ligjin e zhanrit*.³⁴

Madje, edhe te studimet në të cilat fokusi bie më shumë në nevojën e normalizimit të fenomenit në fjalë, shfaqet një lloj debati për shkak se autofiksioni, *nuk ka lënë gjurmë formale te lexuesit, as nuk ka imponuar ndonjë kod të vetin* (...).³⁵ Kjo edhe për faktin se kërkesat e lexuesit nga proza autobiografike janë dyfish më të mëdha, sepse është i prirë të kënaqet me dysinë: *informatë dhe lojë me faktet*.

Përfundimisht, janë modelet autokonfesionale ato që përcaktojnë shtrirjen e këtij konstrukcioni ku më shumë e ku më pak. Proza autobiografike shqipe ka prodhuar modele të mjaftueshme, ku autofiksioni shfaqet edhe tek zhanret më të 'pastra' dokumentare, në të cilat dëshmia është mision, jo pasion.

Prandaj, nëse fakti i dhënë përmes një autobiografeme është i pranueshëm dhe i verifikueshëm, *fiksioni i vetvetes* pranohet si i mundshëm, në kuptimin e asaj që retorika e përemroi si *e vërtetëdëshmja*.

Kështu fakti është i natyrshëm te autokonfesionit, po aq sa natyrshëm shkrihet në fikson. Kjo është dëshmuar nga *Rrëfimet* e Shën Augustinit deri te Proust-i, Marquez-i e madje edhe nte nobelistja Aleksieviç. Te ne, nga De Rada e Noli, te Ndoc Nikaj, Pllumi e Trebeshina.

Kështu, kthehemi sërish ku u nisem: fakt, sepse rrëfimi për vetë jetën i provon faktet, fikson, sepse faktet thuren sipas praktikës fiksonale në një rrëfim autobiografik, e që nga mesjeta s'është gjë tjetër sall një konfesion i autorit para Zotit dhe Njeriut.

Tash kush është novelist, do ta pyesnim John Barth-in: Zoti a Njeriu?!

E njëjta dilemë mbetet mes fakti dhe fiksonit.

Referencat

- ABBOTT, H. Porter: *Autobiography, Autography, Fiction: Groundwork for Taxonomy of Textual Categories*, New Literary History 20 (1988) 597-615.
- ADAMS, Henry: *The Education of Henry Adams (1918)*, Digireads, Com Publishing, This Edition Copyright, 2009.
- ADAMS, Timothy Dow: *Introduction: Life Writing and Light Writing, Autobiography and Photography*, Modern Fiction Studies 40 (1994) 459-491.

³⁴ mungon teksti i fusnotës

³⁵ Jagoda Dolińska, *Autofiction and New Realist Prose: Jonathan Franzen's Freedom* në <https://www.academia.edu/10246832/> shikuar për herë të fundit, mars 2015

- AICHINGER, Ingrid: *Probleme der Autobiographie als Sprachkunstwerk*, Österreich in Geschichte und Literatur 14 (1970): 418-438.
- AICHINGER, Ingrid: *Problemi autobiografije kao jezično-umjetničkog djela* KOLO, br.2, ljeto 2002, te Matica Hrvatska: <http://www.matica.hr/Kolo/kolo0202.nsf/>, shkuar për herë të fundit, korrik 2015.
- ALMUT, Finck: *Subjektbegriff und Autorschaft: Zur Theorie und Geschichte der Autobiographie, në Einführung in die Literaturwissenschaft*, Herausgegeben von M. Pechlivanos, S. Rieger, W. Struck, M. Weitz, (Verlag, J.B. Metzler), Stuttgart, Weimar, 1995.
- ALLET, Natacha & JENNY, Laurent: *L'autobiographie, Méthodes et problèmes*, Dpt de Français moderne, Genève, 2005.
- ANDERSON Linda: *Autobiography*, The New Critical Idiom, Routledge, New York, 2000.
- ARAI, Isona: *Fiction and Reality*, Philozophy of John Barth, <http://ci.nii.ac.jp/naid/110000539593/en>, shkuar për here të funfit, shtator 2014.
- CAMUS, Albert: *Romani dhe revolta*, Jeta e re, nr. 1, Prishtinë, 2010 (tekst i përkthyer nga Avdi Visoka)
- COLLET, Alan: *Literature, Fiction and Autobiography*, British Journal of Aesthetics 29 (1989) 341-351.
- COMPAGNON, Antoine: *Vdekja dhe ringjallja e autorit*, Jeta e re, nr.2, Prishtinë, 2012.
- CULLER Janathan: *Teoria letrare*, Era, Prishtinë, 2001.
- CULLER, Jonathan: *Supozimi i intertekstualitetit*, revista Jeta e re, nr. 3, Prishtinë, 2004.
- DALI, Salvador: *Jeta e fshehtë e Salvador Dalisë e treguar nga i vetë*, Onufri, Tiranë, 2010.
- DERRIDA, Jacques: *Çaste filozofike*, Tirana Times, Tiranë pa vit botimi.
- DERRIDA, Jacques Derrida: *The Law of Genre*, Johns Hopkins University Press, *Glyph*, 1980.
- DIBRA, Ridvan: *Julian Barnes: Një shkrimtar nuk është kurrë vetëm*, Shkodër, nëntor 2011.
- Dolińska, Jagoda: *Autofiction and New Realist Prose: Jonathan Franzen's Freedom* në <https://www.academia.edu/10246832/> shkuar për herë të fundit, mars 2015.
- FLOHR, Birgitt: *The Relationship between Fiction and Autobiography* në <https://www.itp.uni-hannover.de/~flohr/papers/m-american-lit2.pdf>, Porter H. Abbott. 'Autobiography, Autographyt, Fiction: Groundwork for Taxonomy of Textual Categories', New Literary History 20 (1988).
- GASHI, Agron Y.: *Autopoetika- Modelet narrative autobiografike*, Faik Konica, Prishtinë, 2009.
- GRILLET, Alain Robbe: *Le miroir qui revient*, Les Editions Minuit, Paris, 1985.
- KAMY, Alber: *Njeriu i parë*, Dritan, Tiranë, 2002.

- LEJEUNE, Philippe: *Le pacte autobiographique* (novella édition augmentée) Éditions du Seuil, 1996.
- LLYOD, Genieve: *The Self as Fiction: Philosophy and Autobiography*, Philosophy and Literature 18 (1986).
- LLYOD, Genieve: *The Self as Fiction: Philosophy and Autobiography*, Philosophy and Literature, 18, 1986.
- MAN, Paul de: *Autobiography as De-facement*, *Modern Language Notes* 94, 1979.
- MAN, Paul de: *Autobiography As De-Facement, The Rhetoric of Romanticism*. Yale: Columbia Univ. Press, 1984.
- MAREK, Heidi: *Fact and Fiction - The Problem of Autobiographical Writing in Philippe Lejeune and Luigi Malerba*, in *Italian Studies in Southern Africa* XV/2 (2002), Sondernummer, *Life Writing/ Scrivere l'auto/ biografia*, S. 51– 65.
- Natacha Allet & Laurent Jenny, *L'autobiographie, Méthodes et problèmes*. Dpt de Français moderne, Genève, 2005.
- OLNEY, James (ed): *Fictions of the Self: The End of Autobiography*, in *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton University Press, 1980.
- OLNEY, James: *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*, Princeton: Princeton Univ. Press, 1980.
- P. J. Eakin, *How our liqes become skorie*, cituar nga Fictions of the Self: The End of Autobiography," in *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, ed. James Olney, Princeton, Princeton University Press, 1980.
- PASCAL, Roy: *Design & Truth in Autobiography*, Routledge & Kegan Paul, London, 1960.
- PASCAL, Roy: *Die Autobiographie: Gehalt und Gestalt*, Kohlhammer, Stuttgart-Berlin, 1965.
- Paul Claudel, *Meditime për poezinë*, Paris, 1953.
- SHALA, Kujtim M.: *Miniatura*, Buzuku, Prishtinë, 2003.

Agron GASHI

FACT AND FICTION IN AUTOCONFESSION

(A theoretical confrontation)

Abstract

Formulation of the topic Fact, fiction in autoconfession comes as a result of earlier researches, where the greatest theoretical confrontations take place in autobiographical prose. In this paper, we are discussing and exploring issues with which contemporary poetics is faced regarding the concepts in question, especially when they coexist within a work either with genre codification or with undefined status (hybrid genre).

Such discussions are often accompanied by great dilemmas, if autoconfessional texts such as autobiography or autobiographical prose should be considered as fact or fiction. Being a fierce confrontation, especially for a genre that is considered a compromising genre and the facts are weaved according to fictional practice, we say that a double reading (fact-fiction) will highlight issues that are essential to interpret and decode a text with autoconfessional premises and, beyond that, a codification of the genre when dilemmas grow and become even larger: fiction genre, nonfiction, novel, autobiographical novel, autobiography etc.

In this theoretical confrontation we always refer to the conclusions of the theoreticians of the field, such as Adams, Lejeune, de Man, Jefferson, Doubrovsky, Barthes, Derrida, Genette, Eakin, Collet, Mauriac, Lloyd, Fleishman, Pascal, Claudel supported also by essay trials of well-known authors such as: Camus, Mario V. Llosa, Julian Barnes, André Gide, and others.

Key words: fact, fiction, autofiction, fiction and non-fiction genre, subgener, phantasmatic and autobiographical pact, autobiographical prose, etc.

Ag APOLLONI

ARTI I ARKIVAVE

(Romani *Gurit të varrit ia rrëfej* i Agron Tufës)

Abstrakt

Romani *Gurit të varrit ia rrëfej* i Agron Tufës, si hipertekst fiksional i shkruar mbi hipotekste dokumentare, është roman me dy linja narrative që përmbajnë historitë e rrëfyera nga dy femra të përdhunuara në dy periudha: komuniste dhe demokratike. Rrëfimi nga perspektiva e femrës e kthen romanin në diskurs gjinocentrik. Historitë e Lirikës dhe Ritës jepen si fakte, si dokumente, si incizime, pasi ato edhe janë nxjerrë nga dosje të vërteta dhe pastaj janë modifikuar nga autori.

Agron Tufa me këtë roman i kthen rrëfimet e arkivave në një art tronditës që depërton thellë në psikologjinë e dhunuesve dhe viktimave. Kështu, romani njëkohësisht mund të lexohet si ankim dhe si nderim (homazh): si ankim i dy femrave për fatin e tyre në dy regjime dhe si nderim i autorit për viktimat.

Romani *Gurit të varrit ia rrëfej* i Agron Tufës është vepër që gërsheton dëshminë me trillimin dhe anamnezën individuale me amnezinë kolektive, për t'u artikuluar si denoncim estetik që nuk ka për qëllim të linçojë, por të shkaktojë një katarsis kombëtar.

Fjalët çelës: arkigjini, epigraf, epitekst, gjinocentrik, metafiksion, postmodern etj.

Postkomunizmi/Postmodernizmi

Letërsia postkomuniste shqipe shfaqet si letërsi postmoderniste, e cila, duke mos përfillur distinkcionin e diskurseve metaforike dhe metonimike, thënë me fjalë të David Lodge-it, dhunon ligjin e Jakobsonit (Lodge, 1977: 42-43). Edhe pse termi postmodernizëm për herë të parë shfaqet në vitet '70 të shekullit XIX, kur J. W. Chapman e përkufizoi impresionizmin si *stil postmodern të pikturës* (shih: Hassan, 1987: 12), letërsia postmoderne lindi pas Luftës së Dytë Botërore, ndërsa diskursi mbi postmodernizmin kulmoi në vitet '70 – '80 të shekullit XX.

Në Kosovë, kjo poetikë u aplikua që në vitet '70 të shekullit të kaluar, kurse në Shqipëri, për shkak se realizmi socialist ishte metodë zyrtare e regjimit komunist, shfaqja e postmodernizmit u bë e mundshme vetëm pas rënies së diktaturës. Një emër i dalluar i periudhës postkomuniste dhe i poetikës postmoderniste është Agron Tufa, i cili me jetën dhe veprën e tij është pozicionuar kundër komunizmit. Ai krahas “denoncimeve estetike” me vepra letrare, drejton edhe Institutin e Studimit të Krimeve të Komunizmit, nëpërmjet të cilit shpesh hap çështjen e pastrimit të ndërgjegjes kombëtare dhe sjell të dhëna të rëndësishme për rehabilitimin e letërsisë dhe të kulturës shqiptare. Duke e ditur që *postmodernizmi është mosbesim ndaj metanarrativave* (Lyotard, 1979: 7), Agron Tufa e fshikullon ashpër metanarrativën komuniste, aq sa sot ai mund të konsiderohet, pa dyshim, autori më antikomunist shqiptar.

Autori

Agron Tufa (1967) është autor që ka ndikuar fuqishëm në jetën kulturore e letrare nga vitet '90 e këndej. Fillimisht si njëri nga themeluesit e revistës avangarde *E për7shme*, pastaj edhe si editor i revistës *Fjala* dhe ko-editor i revistës *Alef*, me përzgjedhjet, përkthimet dhe shkrimet e tij kontribuoi në ngritjen e vetëdijes letrare te lexuesit shqiptarë. Me librat poetikë, si *Aty te portat Skee* (1996), *Rrethinat e Atlantidës* (2002), *Avangardë engjëjsh* (2005), *Fragmentet e Gjësë* (2012) dhe *Kafsha dhe fantazma* (2016), sjell një sensibilitet të ri në poezinë shqipe dhe promovon një model shkrimi krejtësisht të ndryshëm nga modelet e mëparshme të poezisë shqipe; me librat eseistikë/studimorë, si *Thembra e Akcilit* (2009), *Kuja e Mnemozinës* (2010) dhe *Nga biri i të vdekurve* (2014), sjell një qasje që harmonizon intuitën me dijen dhe talentin me guximin; me romanet *Dueli* (2002), *Mërkuna e Zezë* (2005), *Tenxherja* (2009) dhe *Gurit të varrit ia rrëfej* (2015), sjell një mënyrë të re reflektimi dhe strukturimi. Romani *Dueli* mund të kategorizohet si roman psikologjik, apo si aventurë e guximshme nëpër subkoshiençën e njeriut; *Mërkuna e Zezë*, pa dyshim një prej romaneve më të bukura të letërsisë shqipe, është roman që tejkalon diskursin psikologjik dhe ngrihet mbi paradigma mitike, legjendare, për t'u shndërruar në diskurs fantastik; *Tenxherja*, një histori rrëqethëse familjare e personale dhe një vepër që rri si urë mes romanit paraprak dhe romanit pasues (bora, Firuzja e shoqëruar nga dhia, rrëfimi nga perspektiva e fëmijës etj., janë elemente që e afrojnë me *Mërkunën e Zezë*, ndërsa hipokrizia, egërsia dhe gatishmëria e komunistëve për t'i dënuar familjet jo të devotshme ndaj regjimit socialist, e afrojnë me romanin e fundit); *Gurit të varrit ia rrëfej*

është roman që rrëfen nga perspektiva e femrës tmerret që kanë përjetuar femrat shqiptare në burgjet komuniste.

Si element paratekstual, emri i autorit paralajmëron autenticitet, prandaj Agron Tufa mund të shihet si një intelektual antikomunist dhe si shkrimtar me profil postmodernist, sado që në romanin *Gurit të varrit ia rrëfej* ai është vënë në kërkim të një spiritualiteti të ri që paralajmëron se po bëhet kapërcimi në modelin e ri, për emërtimin e të cilit sot konkurrojnë shumë terma: post-postmodernist, rimodernist, performatist, dixhimodernist, metamodernist etj.

Titulli

Si univers diegjetik, romani godet me një paradoks që shfaqet në titull dhe zgjat deri në fund të rrëfimit: *gurit të varrit ia rrëfej*. Për ta kuptuar këtë paradoks, duhet të shohim relacionin narrator (fr. *narrateur*) – narrater (fr. *narrataire*), ku narratori nënkupton destinuesin, kurse narrateri receptuesin. Titulli sugjeron që narratori historinë ia rrëfen narraterit të pjetë. Së këndejmi, ai kthehet në titull me katër kuptime: 1. narratori (Lirika Mërtiri) i rrëfhet gurit të varrit (objektit); 2. narratori ia rrëfen të vdekurit (Arsenios) historinë për vetveten; 3. (pasi guri dhe i vdekuri s'mund ta pranojnë mesazhin), narratori i rrëfhet vetvetes; 4. narratori derisa rrëfen për së gjalli, domethënë jo në varr, këtë histori nuk e ruan për gurin e varrit (objektin), por për ata që heshtin si varri përballë tragjedisë së femrave të përdhunara, domethënë Lirika i rrëfhet shoqërisë. Paradoksalisht, rrëfimi i saj është protestë e heshtur. Kështu, narrateri katërfishohet: guri (varri), i vdekuri (Arsenio), vetvetja (Lirika) dhe shoqëria (shqiptare). Të katër rastet dëshmojnë për mungesë të komunikimit.

Sipas Genette-it, narrateri (1972: 227), ashtu si edhe narratori, është qenie e trilluar dhe ekziston në tri forma: narrateri intradiegetik (me tipare të një karakteri), narrateri i invokuar (pa tipare, por i apostrofuar) dhe narrateri ektradiegetik (me të cilin identifikohet çdo lexues). Në romanin *Gurit të varrit ia rrëfej*, nëse pajtohemi që “storja” i tregohet Arsenios, mund të themi se kemi narraterin intradiegetik, por meqenëse Arsenio është i vdekur, rrëfimi, në vend të komunikimit, shfaq pengun e moskomunikimit. Titulli shfaq vetëdijen e narratorit për pamundësinë e komunikimit me të vdekurin, prandaj rrëfimi i rezervohet gurit (varrit), çka e zhdok shpresën e narratorit për t'u kuptuar nga ndokush. T'i rrëfesh gurit domethënë ta mbash rrëfimin për vete. Teksti edhe pse është thurje gjuhësore, nuk paraqet komunikim, por qëndrim, pasi, sipas psikanalistit Jacques Lacan, funksioni i gjuhës nuk është të komunikojë, por ta pozicionojë subjektin folës (1966: 298).

Titulli, në relacion me romanin, shfaq karakterin e shumëfishtë të narraterit: guri i varrit si dëgjues i historisë, Arsenio i vdekur si narrater i dëshiruar dhe lexuesi real si qenie nga e cila ka frikë narratori. Destinimi i historisë për gurin e varrit sugjeron që historia është tepër intime dhe nuk mund të tregohet; destinimi për Arsenion (të dashurin e rrëfimtares) tregon pengun e narratorit për t'u sqaruar me narraterin, kurse destinimi për lexuesin mund të aludohet nga konteksti i dorëshkrimit. Meqenëse, guri dhe i vdekuri nuk mund ta pranojnë mesazhin e narratorit, mundësia e vetme për komunikim mbetet me lexuesin. Por edhe pse narratori ka frikë të komunikojë me lexuesin bashkëkohës, nuk e zhduk dorëshkrimin. Mbijetesa e dorëshkrimit, apo thjesht shkrimi i një teksti, sipas Eco-s, tregon që autori/narratori e fut një mesazh në shishe dhe e lë në duar të fatit (2007: 117).

Zhanri

Triada e arkigjinive në antikitet, sipas Platonit, njihet si triadë e mënyrave të rrëfimit: ditirambi – narrativë e pastër (shprehja e rezervuar për poetin), epopeja – narrativë e përzier (shprehja alternohet mes poetit dhe personazhit) dhe drama – mënyrë mimetike (imituese dhe paraqitëse), e cila rezervonte shprehjen ekskluzivisht për personazhet. Te mënyra e dytë (epopeja) më vonë subordinohet romani, që nënkupton zhvillim brenda epikës.

Postmodernizmi e shpall romanin formë dominante dhe përfaqësuese të letërsisë. Për shkak të poetikës së kombinimit dhe teknikave të montazhit, kolazhit dhe brikolazhit, romani postmodern thyen ligjet zhanrore dhe përfshin brenda vetes të gjitha trajtat letrare. Kështu, romani, duke u hapur ndaj të gjitha llojeve të shkrimit, përziej jo vetëm arkigjinitë e antikitetit, por edhe domenet e ndryshme.

Agron Tufa, si autor me vetëdije postmoderne, romanin që për nga natyra është epik, e shkruan si një monolog lirik, të cilin e deklaroi si dialog të nënkuptuar. Pra, epika rrëfëhet nga Lirika. Duke e ndërtuar epikën nëpërmjet optikës së Lirika Mërtirë, autori e bën zhanrin epik (romanin) të lexohet si zhanër lirik (elegji). Nëse mënyra është narrative e përzier, nën-mënyra - homodiegetike, gjinia - roman, kurse nëngjinia - roman psikologjik, atëherë tonaliteti dhe destinacioni (të alternuar me temën) prodhojnë diskursin elgjak. Tmerri, tortura, poshtërimi dhe dhimbja nëpër të cilat kalon narratori homodiegetik dhe rrëfimi drejtuar të vdekurit, i japin romanit temën dhe tonalitetin e elegjisë, për të krijuar kështu statusin paradoksal: roman lirik.

Epigrafi

Një shenjë tjetër paratekstuale është edhe epigrafi. Në këtë roman kemi dy epigrafe, njërin si besim artistik, tjetrin si justifikim juridik. Epigrafi i parë është marrë nga një intervistë e regjisorit Quentin Tarantino: Unë nuk shkruaj dialog; unë bëj që personazhet të flasin me njëri-tjetrin (Tufa, 2015:5).

Ky epigraf kthehet në moto të romanit dhe u referohet sa bisedave të shumta mes personazheve, aq edhe komunikimit të synuar ndërmjet Lirikës dhe Arsenios.

Ndërsa, epigrafi tjetër vendoset për t'u ironizuar: Ngjarjet, personazhet dhe situatat e pasqyruara në këtë libër janë të trilluara. Çfarëdo ngjashmërie apo përafrimi me ngjarje reale, situata apo persona, gjallë a vdekur qofshin, është krejtësisht i rastësishëm (dhe nuk i bie ndesh së vërtetës) (Tufa, 2015: 13).

Derisa ky distancim, që e ka origjinën te gjyqi që iu bë kompanisë MGM për filmin *Rasputin and the Empress*, është një tekst që shërben si mburojë nga gjyqi eventual, pjesa e vënë në kllapa, nëpërmjet ironizimit, tregon që distancimi i plotë mes artit dhe realitetit është i pamundshëm dhe i padëshirueshëm.

Për ta kuptuar talljen me epigrafin juridik, mjafton të shohim një epikekt publik.

Epiteksti publik

Sintagma *epitekst publik* nënkupton tekstet dhe deklaratat e ndryshme të autorit apo të kritikëve për veprën që kemi zgjedhur për objekt studimi. Epitekstet e autorit quhen autorefleksione, kurse epikekstet e të tjerëve i shohim si tekste kritike. Në këtë rast, për të sqaruar njërin epigraf, na nevojitet vetëm një autorefleksion, të cilin mund ta shkëpusim nga një intervistë e autorit, e botuar në gazetën *Panorama* (2 dhjetor 2015). Pyetjes së gazetares: Sa të vërteta janë dy historitë e romanit tuaj?, autori i përgjigjet: *Them se janë 100% të vërteta (as që dubet vënë në dyshim). Kuptohet, këto të vërteta, nëse flasim për faktografi të pastër, për rrëfim të drejtpërdrejtë apo për dëshmi të dokumentuar, u janë nënshtruar ligjeve të transfigurimit artistik. Por meqenëse po i referohemi "të vërtetës", atëherë realiteti i asaj që ka ndodhur në burgjet, kampet apo dikasteret e komunizmit e tejkalon shumë herë edhe imagjinatën artistike.*

Siç mund të shihet, në këtë intervistë autori në roman ka bërë të kundërtën e asaj që ka deklaruar në epigrafin e dytë. Madje, më tutje në intervistë ai tregon se ka shfrytëzuar shumë regjistrime të rrëfimeve të femrave të përdhunuara. Si për ta përforcuar ngjashmërinë e librit me realitetin, romani u botua pikërisht në kohën kur në Tiranë po ziente debati i nxitur nga deklaratat e Alida Hiskut, këngëtares së

përdhunuar në burgjet komuniste. Pra, epitekti publik zbulon dhe lidh së bashku kontekstin historik me debatin aktual për krimet e së kaluarës, për dhunën sistematike dhe përdhunimet e shumë femrave nga “veprat” e pushtetit komunist. Në këtë mënyrë, teksti artistik tingëllon si dëshmi drithëruese: *Çdo natë nëpër qelitë e katit të parë dëgjoheshin ulërima, ankime, rënkime grash e vajzash që përdhunoheshin, derisa trokëllinin dyert e qelive dhe shuajt e rëndë të këpucëve të epsbeshkrehurve largoheshin nga fundi i korridorit, drejt shkallëve, për të vazhduar ngjytjen në katet e tjera më lart* (Tufa, 2015: 2013).

Dorëshkrimi

Një prej praktikave më të shpeshta të autorëve postmodernë, në letërsinë botërore dhe në atë shqiptare, është paraqitja e veprës si një dorëshkrim i gjetur. Edhe *Gurit të varrit ia rrëfej* ndjek këtë model, pasi në *Prolog* autori pasi tregon sesi rastësisht e ka gjetur dorëshkrimin te një shitës librash në trotuar, sqaron se si e ka organizuar rrëfimin në kapituj, si e ka ndarë në dy pjesë, si dhe pse ia ka vënë titullin idiomatik dhe pse ka vendosur ta botojë librin e gjetur: *[meqë] autorja e këtyre shënimeve e ka fshehur emrin e saj të vërtetë pas një emri tjetër dhe, meqë kërkimet tona në media nuk e ndeshën asnjëherë emrin Lirika, vendosa ta botoj dorëshkrimin. Në tekstin e shënimeve të dorëshkrimit nuk kam vënë dorë, përveç një epigrafi në hyrje, që m'u duk në funksion të rrëfimit. Mandej, rrëfimin vetëm sa e organizova në kapituj, e ndava në dy pjesë (...) këto zhvendosje i bëra në të mirë të rrjedhshmërisë dhe unitetit të rrëfimit (...)* E fundit ndërhyrje ka qenë titulli (Tufa, 2015: 12).

Nëpërmjet dorëshkrimit autori ia atribuon vetes rolin e kompilatorit, ndërsa personazhit ia jep jo vetëm rolin e narratorit, por edhe të autorit. Kjo strategji e forcon besimin në temën e trajtuar dhe e arsyeton erudicionin e derdhur brenda strukturës së veprës.

Metafiksioni historiografik

Ndryshe nga romani historik që glorifikonte historinë dhe retushonte heronjtë deri në shenjtërim, metafiksioni historiografik paraqet një qëndrim kritik ndaj historisë dhe trajton jetën e personazheve të viktimizuar, të tëhuajësuar, apo edhe të kriminalizuar. Siç thotë Linda Hutcheon, metafiksionet historiografike janë më të afërta me romanet dokumentare sesa me romanet historike (1988: 105-123).

Kështu, romani *Gurit të varrit ia rrëfej* krijon iluzionin e veprës dokumentare, duke përdorur dokumente nga dosjet e femrave të përdhunara, por, për nga funksioni (duke mos pretenduar denoncimin për t'i hapur rrugë proceseve gjyqësore, por duke imponuar thirrje për katarzë shpirtërore) artikullohet si vepër fikzionale.

Ngjashmëria mes romanit dokumentar dhe metafiksjonit historiografik qëndron në përdorimin e materialit të njëjtë (materialit faktografik), ndërsa dallimi mes tyre vërehet në funksionet e ndryshme që kanë: njëri ka qëllim pragmatik, tjetri qëllim estetik; njëri strukturohet si vepër letrare, por synon të pranohet si dosje dokumentare, kurse tjetri strukturohet si vepër dokumentare, por synon të lexohet si vepër letrare.

Kodimi i dyfishtë

Umberto Eco, duke e sjellë termin *double coding*¹ nga arkitektura në letërsi, shënjoj parimin themelor të poetikës postmoderniste, e cila e ka kusht të domosdoshëm kodimin e dyfishtë, i cili lakmon përvetësimin e dy tipave të lexuesit: linja semantike tërheq lexuesin e pasherr (inoçent), kurse linja semiotike tërheq lexuesin profesional (2007: 214-215).

Sipas këtij parimi është strukturuar edhe romani *Gurit të varrit ia rrëfej*, i cili për lexuesin semantik është thjesht një vajtim femrash, një histori e porealizuar dashurie (Lirika), apo një histori e një karriere muzikore të ndërprerë dhimbshëm (Rita). Madje edhe emërtimi i personazhit Rita O. duket sikur luan me lexuesin semantik, pasi asocon me këngëtare Rita Ora, por që ndryshe nga këngëtarja kosovare që ka realizuar ëndrrën e saj, këngëtares së mëhershme shqiptare i është thyer ëndrra në mes.

Në anën tjetër, lexuesi semiotik sheh strukturën e thellë të romanit, heton rrjetin e referencave, kupton përdorimin e pastishit si imitim të qëllimshëm të stileve të ndryshme dhe nuk çuditet me lojën autoriale të shenjëzimit. Një lexues i tillë e vëren që romani nëpërmjet Lirikës dhe diskursit elegjiak na çon deri në antikitet, kurse Arsenio na lidh me poezinë homonime të Montales. Leximi semiotik mundëson edhe identifikime të tjera të shumta: intertekstuale dhe intermediale. Në rrjetin intertekstual të këtij romani gjenden: Dante Alighieri, Robert Burns, Franz Kafka, Vladimir Nabokov, Boris Pasternak, Josif Brodskij, Eugenio Montale, Cesare Pavese, D. M. Thomas, Milan Kundera, Philip Roth etj. Ndërsa, në rrjetin intermedial (intersemiotik), veçmas në paraqitjen e seksualitetit, vërehet jehona filmike e regjisorëve Pasolini, Bertolucci, Lars von Trier etj., por nuk mungojnë as referencat nga muzika, nga Vivaldi deri te Metallica, si dhe ndikimet produktive nga teatri dhe piktura.

Natyrisht, referencat e shumta të romanit nga vepra letrare, kinematografike dhe dosje të ndryshme, e thellojnë vertikalen kuptimore dhe e nxisin polivalencën e tekstit; i japin romanit karakter kaleidoskopik, apo, siç thoshte Roland Barthes, e bëjnë

¹ Term i krijuar nga arkitekti Charles Jencks në librin *The Language of Post-Modern Architecture*, Academy Editions, London, 1977.

veprën të shkrueshme (scriptible). Kurse teknika e montazhit në këtë roman vjen herë si jehonë nga letërsia amerikane, herë si ndikim nga montazhi filmik, të cilin e ktheu në parim estetik regjisori rus Sergej Esienstein.

Po ashtu, edhe për nga funksioni romani synon një katarsis të dyfishtë, varësisht prej tipit të lexuesit: katarsisin homeopatik që lidhet me lexuesin semantik dhe katarsisin alopatik që lidhet me lexuesin semiotik.

Poezia e shtypur dhe muzika e ndalur

Romani *Gurit të varrit ia rrëfej* ndahet në dy pjesë: *Rrëfimi i Lirika Mërtirit* dhe *Rrëfimi i Rita O*. Në të dy pjesët është e pranishme Lirika, porse në pjesën e parë jepet tragjedia e saj, kurse në pjesën e dytë, ajo si gazetare, na e shpalos tragjedinë e një këngëtareje shqiptare. Historitë e të dy pjesëve flasin për femra të përdhunuar në dy kohë: në diktaturën komuniste dhe në demokracinë pluraliste. Në të dy rastet, shkrimi i tyre i hap shteg përdhunimit. Lirika, një vajzë që sapo ka hyrë në moshën e adoleshencës, shkruan lirika dhe ka nevojë për vlerësimin e tyre, kështu që poezitë e ia jep profesorit të saj, Mariglenit, i cili, duke e shfrytëzuar naivitetin e saj, e përdhunon në zyrën e tij. Pasi që vajza e bukur është nga një familje e deklasuar, ndërsa profesori një person i devotshëm i Partisë, kuptohet që ajo s'ka ku të ankohet, ndërsa ai s'ka ndërmend të ndalet. Prandaj, përdhunimi i saj bëhet sistematik. Jo rastësisht emri i profesorit është një deformim i akronimit shumë të përhapur në Shqipëri, të përbërë nga emrat e ideologëve dhe diktatorëve komunistë: Marengelen – Marks, Engelsi dhe Lenini (madje dy shkronjat e fundit asocojnë edhe me diktatorin shqiptar). Ngjashëm ndodh edhe pas rënies së diktaturës. Lirika, tashmë studente, bie viktimë e herëpashershme e përdhunimeve në konvikte, hotele dhe anije. Lirika, siç e thotë edhe emri i saj, është njeriu fragjil që nëpërkëmbet nga mizoria e dy periudhave. Autori ka zgjedhur pikërisht një shpirt lirik për të na treguar se sa i egër ka qenë sistemi tiranik dhe sa i rrezikshëm kaosi demokratik.

Edhe historia e këngëtares Rita O. vjen si një rrëfim vajtues para një të përdhunuar. Derisa në pjesën e parë, historinë e femrës së dhunuar “e dëgjonte” një i vdekur aksidentalisht, në pjesën e dytë, historinë e këngëtares së përdhunuar e dëgjon gazetarja e përdhunuar. Prandaj, dy pjesët shkon si rrëfime të dy shpirttrave binjakë të përdhunuar. Ngjashëm me historinë e Lirikës, edhe Rita është një femër që ia sheh sherrin shkrimit. Ajo mban një ditar, si formë e shkrimit privat, ku shpalos të fshehtat e mendjes dhe zemrës së saj. Ai ditar bie në duart e një sigurimi që ishte fiksuar ta shtinte në dorë vetë autoren e ditarit. Pra, është ditari që e çon “zogun” në kafaz dhe

është skifteri ai që e përdhunon sistematikisht (“skifterë më kobure” quheshin sigurimsat, kurse “zogu” është epitete që ia vë sigurimsi Ritës).

Ashtu siç ndodh me Lirikën, edhe tragjedia e Ritës nuk merr fund me rënien e diktaturës. Ajo përdhuhet edhe në demokraci nga i njëjti person, i cili tashmë është pjesë e strukturave të reja politike. Këngëtarja Rita, e martuar më një të huaj jashtë shtetit dhe e rikthyer përkohësisht në Tiranë, duke mos e ditur që gazetarja Lirika është duke e regjistruar rrëfimin në diktafon, thotë: *rrëfimet tona, Lirika, nuk t'i zë besë kush në Europë! Na i zënë për ndikime të leximeve, si me bestsellerat horror. Kaq larg të paskemi shkuar vallë në modelimin e së keqes, sa të mos na besojë kush? E meqë kush nuk mund të na zërë besë, atëherë mbetet të bëjmë diçka vetë: t'i propozim kujtimet tona dhe ta shpërfillim faktin se ato kanë ngjarë pikërisht me ne. Dhe vërtet, iu vura me mish e me shpirt të bëja diçka, të kërkoja psikoterapetë, psikanalistë, e më në fund, kur mbeta vetëm, e pakuptuar prej askujt, e rrezikuar të më klasifikonin të sëmurë me mani persekutimi, vendosa ta mbaja për vete depozitën e këtyre kujtimeve (...) vendosa të jem vetë varri i kujtesës sime* (Tufa, 2015: 225-226). Pra, Lirika dhe Rita janë dy femra që nuk kanë kujt t'i rrëfehen, pos gurit të varrit, dhe kjo është tragjedia e tyre e radhës.

Romani *Gurit të varrit ia rrëfej* jep dy linja narrative paralele që përfshijnë dy persona të përdhunuar në dy periudha. Së këndejmi, kuptohet që romani i shkruar me tone elegjiake, vjen si një homazh për femrat e përdhunuar dhe si një kritikë e rreptë për shoqërinë aktuale, që udhëhiqet nga njerëzit e ricikluar të komunizmit. Romani që vjen si anamnezë e përsosjeve, nxjerr në shesh amnezinë e shoqërisë shqiptare.

Romani *Gurit të varrit ia rrëfej* i Agron Tufës, duke qenë roman lirik mbi fate tragjike, promovon një diskurs të ri letrar dhe artikulohet si thirrje për katarsis kombëtar. Nëse pajtohemi me një mendim të njohur që populli është një individ i madh, atëherë dhunimin e një kategorie njerëzish, do të duhej ta shihnim si dhunim të një pjese të trupit tonë kombëtar. Ky identifikim do ta bëjë edhe më tronditës këtë roman dhe ndoshta kjo tronditje letrare mund të na zgjojë nga letargjia kombëtare dhe, ndoshta, nëpërmjet këtij romani do ta kuptojmë që Todorovi kishte të drejtë kur thoshte se letërsia mund ta transformojë nga brenda secilin prej nesh.

Agron Tufa me këtë roman të përbërë nga histori reale të nxjerra nga dosjet e arkivave, duket sikur aprovon një mendim të njohur që thotë se nuk është nevoja të kërkojmë tema, mjafton t'i shohim arkivat ku ruhen dosjet e krimeve. Kështu, *Gurit të varrit ia rrëfej* shfaq para lexuesve artin e arkivave, artin që frymëzohet nga dosjet. Kjo do të thotë që inspirimi më nuk është *shpikje*, por *gjetje*.

Bibliografia

- Eco, Umberto (2007). *Për letërsinë*. Tiranë: Dituria.
- Genette, Gérard (1972). *Figures III*. Paris: Seuil.
- Hassan, Ihab (1987). *The Postmodern Turn*, Ohio: Ohio University Press.
- Hutcheon, Linda (1988). *The Poetics of Postmodernism*, New York – London: Routledge.
- Jencks, Charles (1977). *The Language of Post-Modern Architecture*, London: Academy Editions.
- Lacan, Jacques (1966). *Ecrits*, Paris: Seuil.
- Lodge, David (1977). "Modernism, Antimodernism and Postmodernism." *New Review* 4, no. 38.
- Lyotard, Jean-François (1979). *La condition postmodern*. Paris: Minuit.
- Platoni (1999). *Republika*. Tiranë: Phoenix.
- Tufa, Agron (2015). *Gurit të varrit ia rrëfëj*. Tiranë: Onufri.

Ag APOLLONI

THE ART OF ARCHIVES

Abstract

The novel *I confess to the tombstone of Agron Tufa*, as a fictional hypertext written on documentary hypotexts, is a novel with two narrative lines that contain stories by and about two raped women in two systems: communism and democracy. The story of the novel narrated by the female perspective turns the narrative into gynocentric discourse. The stories of raped females are given as facts, documents and recordings, as they are also taken from real files and then modified by the author.

Agron Tufa with this novel turns the confessions founded in archive into a thrilling art that penetrates deep into the psychology of abusers and victims. The novel can also be read as a complaint and as a tribute: as a complaint of two women about their fates in two political systems and as an author's tribute for the victims.

The novel *I confess to the tombstone of Agron Tufa* combines the documents with the fabrications and the individual anamnesis with the collective amnesia, to articulate an aesthetic denunciation which is not meant to lynch, but to make a national catharsis.

Key words: hypertext, hypotext, epitext, epigraph, gynocentric, metafiction, postmodern, etc.

Gëzim ALIU

ROMANET E KADARESE TË KOHËS SË DIKTATURËS KOMUNISTE

Abstrakt

Teksti i mëposhtëm, të cilin e kam lexuar si ligjëratorë në Seminarin e 36-të Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, në Prishtinë, gusht 2017, është paraqitje shumë e shkurtër në trajtë punimi studimor, e pjesës së parë të monografisë sime (Aliu: 2016), ku, për objekt studimi kam romanet e Ismail Kadaresë të shkruara e të botuara në kohën e diktaturës komuniste në Shqipëri. Janë pesëmbëdhjetë romane që marr në shqyrtim: *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, *Përbindëshi*, *Dasma*, *Kështjella*, *Kronikë në gur*, *Dimri i vetmisë së madhe*, *Nëntori i një kryeqyteti*, *Ura me tri barqe*, *Pashallëqet e mëdha*, *Muzgu i perëndive të stepës*, *Prilli i thyer*, *Kush e solli Doruntinën*, *Koncert në fund të dimrit*, *Dosja H*, dhe *Viti i mbrapshtë*. Prozën romanore të Kadaresë e analizoj duke e ballafaquar me doktrinën e realizmit socialist që kishte synim shndërrimin e letërsisë në mjet propagande. Ky ballafaqim ndikon që autori të ndërtojë një strategji krijuese, e cila rezulton me futjen në funksion të retorikës binare: me njërin binar, teksti i romaneve të Kadaresë lëviz me doktrinën e realizmit socialist, kurse me binarin tjetër shmanget.

Fjalët çelësa: Romani, retorika, retorika binare, autori, autori i nënkuptuar, realizmi socialist, teksti, konteksti, ideologjia, politika, komunizmi.

I.

Vepra letrare e Ismail Kadaresë ndahet nga një kufi i ashpër kontekstual. Është ky viti 1990,¹ koha kur në Shqipëri fillon të shembet diktatura komuniste. Gjatë periudhës së sundimit komunist në Shqipëri, Ismail Kadare ka shkruar dhe botuar shumë vepra dhe kryesisht romane.

¹ Ismail Kadare është arratisur nga Shqipëria në fund të vitit 1990, ndërsa statuja e Enver Hoxhës në Tiranë është rrëzuar në shkurt të vitit 1991.

Fjala e fundit e paragrafit të mësipërm duket e thjeshtë. I ka diku afër njëzet fjalë. Por, kjo fjali nuk e ka aftësinë të na zhvendosë automatikisht në kohën reale të diktaturës komuniste kur ka krijuar e jetuar Ismail Kadare. Kur diçka nuk është personale, që nuk na ka prekur drejtpërdrejt, ne e kemi të vështirë të bëjmë zhvendosje emotive e racionale kohore, madje edhe tre vjet më herët, e lëre më në kohën kur kontrollimi i njeriut ishte politikë ditore e regjimit. Prandaj, kur flasim për shkrimtarët e shquar të kohës së diktaturës, japim mendime të shpejta, shpërndajmë akuza, kërkojmë gjyqime, jemi të mbushur mllef për mungesën e guximit të tyre. Tashmë ne jetojmë në kohën e lirisë së shprehjes, lirisë së mendimit dhe lirisë së interpretimit. Por, ne jetojmë edhe në kohën e mungesës së rëndë të leximit të letërsisë. Sot, pakkujt i intereson se çfarë shkruajnë shkrimtarët, krejtësisht ndryshe nga koha e diktaturës kur letërsia ishte çështje popullore. Politikanëve të sotëm që e udhëheqin shtetin fare pak. Nuk ka institucione kulturore të financuara nga shteti përmes të cilave filtrohet ideologjikisht e politikisht gjithçka që botohet. Nuk ka kritikë zyrtarë të letërsisë, shkrimet e të cilëve në të vërtetë ishin raporte jo të drejtpërdrejta për Komitetin Qendror të Partisë së Punës së Shqipërisë. Nuk shtrohen pyetje të rënda për shkrimtarin, të cilit i kërkohet të japë shpjegime se, përse, për shembull, karakteri i një personazhi të një romani të tij të posa botuar, i quajtur *Gjenerali italian*, është njerëzor, që e kupton luftën e drejtë të shqiptarëve kundër pushtimit fashist. Si mund të jetë një gjeneral i NATO-s njerëzor? Shkrimtari e kupton që duhet bërë ndryshime, apo, siç quheshin në atë kohë, “retushime”, përndryshe rruga krijuese e nisur me sukses mund të përfundonte fare lehtë ndryshe. Në ribotim, shkrimtari e ndryshon karakterin e gjeneralit, nga humanist, në pothuajse neofashist. Megjithatë, edhe pse karakteri i gjeneralit retushohet, shkrimtari arrin që ta motivojë, duke e ruajtur kështu strukturën e motivimit të romanit, do të thotë, ai e ruan baraspeshën artistike të veprës. Mënyrën e tillë të krijimit, Kadare e zbaton edhe në romanet e tjera. Ndonëse jeton në një sistem totalitar, shkruan e boton romane që e tejkalojnë Shqipërinë komuniste, madje priten mirë edhe në Perëndim. Për më tepër, romanet e tij e tejkalojnë edhe kohën e shkrimit e të botimit. Romanet e Kadaresë lexohen edhe sot, interpretohen e studiohen.

Mos ka këtu një paradoks?

Si e arrin Kadare këtë? Si arrin ai të shkruajë letërsi tejkohore duke e pasur përmbi krye saçin e kuq të diktaturës komuniste?

Ismail Kadare, në kohën e diktaturës komuniste, e “luan” lojën në mënyrë perfide, të themi kushtimisht, “dinake”, duke lëvizur sa me retorikën e doktrinës politike-estetike të realizmit socialist, pra në vijë me ideologjinë dhe politikën e kohës, sa me retorikën individuale, që shfaqet si diskurs kreativ. Retorika e tekstit të

romaneve të Kadaresë kushtëzohet nga retorika e doktrinës, e kjo do të thotë se retorika e tekstit të romaneve të Kadaresë nuk është dukuri normale, është dukuri e kushtëzuar. Ky kushtëzim e shkakton lindjen e një mënyre specifike të krijuari, që e kam quajtur retorika binare e romaneve të Kadaresë, fillimisht si shprehje e pavetëdijshme e talentit autorial e më vonë si strategji e vetëdijshme e Autorit. Duke lëvizur përpara herë në njërin binar e herë në tjetrin, herë duke respektuar kërkesat e doktrinës e herë duke ndjekur shpirtin krijues individual, Ismail Kadare e hap një dritare përmes së cilës mund ta shohim një peizazh më ndryshe në fushën e letërsisë shqipe të asaj kohe. Këtë dritare të cilën Kadare e hap përmes kësaj mënyre specifike të krijuari, e ndeshim, ku më pak e ku më shumë, qysh nga romani i parë. Është interesante që përmes kësaj dritareje që hap ky autor mund ta shohim edhe ecjen në rrugën zyrtare, edhe largimin nga ajo. Ky paradoks funksionon nëpër krejt krijimtarinë e Kadaresë, të shkruar nën diktaturë (Aliu, 2007: 33-34).

Në vitin 1954, Ismail Kadare e boton përmbledhjen e parë me poezi, *Frymëzimet djalosbare*, në të cilën përfshihen disa poezi kushtuar Stalinit, disa kushtuar atdheut dhe një poezi për Parisin. Ndërkaq, tre vjet më vonë, më 1957, Kadare boton librin *Ëndërrimet*, ku kemi vjersha për partizanë, për Leninin, për kohën e partisë, por edhe interesime për historinë dhe folklorin. E ngjashme është edhe përmbledhja tjetër me poezi *Shekulli im*, botuar më 1961, ku ndër të tjera, një poezi titullohet “Komunizmi”. Është ky viti kur shpallet vendimi i radhës i Komitetit Qendror të Partisë së Punës së Shqipërisë mbi zhvillimin e mëtejshëm të letërsisë dhe arteve. Përmes këtij vendimi përcaktohej qartë e në detaje rruga që duhej ndjekur nga shkrimtari dhe artisti (“Vendim i Komitetit Qendror të Partisë së Punës së Shqipërisë mbi zhvillimin e mëtejshëm të letërsisë dhe arteve”, Nëndori/6, 1961: 3-11).

Ismail Kadare, poet i ri, përgjithësisht e nis karrierën letrare duke ecur rrugës së shtruar nga këto detyrime e urdhra partiake. Edhe pse fryma militante nuk është aq lartë, librat e tij të parë me poezi janë dëshmi e qartë për ndikimin e urdhrave në kryerjen e detyrave kombëtare, ideologjike, politike e historike, gjithnjë sipas pikëpamjeve marksiste-leniniste. Natyrisht! Mirëpo, gjithashtu, dy vjet më vonë, ky autor dëshmon se nuk do të jetë shkrimtar tipik i realizmit socialist. Botimi i romanit *Gjenerali i ushtrisë së vdekur* e nis rrugëtimin e Kadaresë në binarët e tij krijues.

II.

1. Gjenerali i ushtrisë së vdekur (1962, 1963, 1967). Tregimin *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, të botuar në revistën letrare-politike *Nëndori*, nr. 5, 1962, në formën e romanit, Ismail Kadare e ka botuar në vitin 1963. Ky shkrimtar të gjitha veprat e veta i

riboton, i retushon, i ndryshon. Mirëpo, te *Gjenerali...* kemi një dallim esencial. Botimi i parë i këtij romani ka 167 faqe dhe, përveç disa elementeve të tjera, karakteri i gjeneralit del human, që i kupton shqiptarët. Është, ndër të tjera, ky ndërtim karakteri që ndikon te Kadare të bëjë kompromis në ribotim, pasi kritika zyrtare e kishte quajtur roman që devijonte nga rregullat e doktrinë (Myftiu et al., 1978: 289-290). Në ribotimin e vitit 1967 (*Gjenerali i ushtrisë së vdekur*: 1967) tashmë me afër njëqind faqe më shumë, karakteri i gjeneralit ndryshon dhe ai del antagonist, madje në situata të caktuara përgjatë tekstit veç sa nuk e shfaq edhe karakterin neofashist. Vetëm me këtë shembull mund ta ilustrojmë ndikimin e doktrinë në punën e autorit. Sidoqoftë, ndërtimi i karakterit të gjeneralit si të tillë është i motivuar. Por, paraqet kompromis.

Së pari të shohim pra lëvizjen e këtij romani në binarin e doktrinë (po flasim për botimin e vitit 1967, që pëson pak ndryshime në ribotimet e mëvonshme).

Në vështrimin e përgjithshëm, sidomos sa i përket shtresës ideologjike, *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, mund të interpretohet si vepër në prozë që i plotëson normat e realizmit socialist.

Elementet që e plotësojnë normën e doktrinë:

- Tema e luftës nacionalçlirimtare kundër nazifashizmit,
- Karakteri antagonist i gjeneralit,
- Mendimet raciste të priftit kundrejt shqiptarëve,
- Shpartallimi i ushtrisë fashiste në luftë,
- Kriza morale e gjeneralit,
- Figura e Plakës Nicë,

Pra mund të thuhet se bëhet fjalë për një roman me temë nga Lufta e Dytë, më saktë nga lufta nacionalçlirimtare, rrjedhimisht edhe me triumfin e revolucionit komunist.

Po të lëshohemi nga ky kuadër i përgjithshëm për të bërë një shëtitje nëpër disa elemente strukturore të poetikës së këtij romani, atëherë largimi i tekstit nga doktrina na del i konsiderueshëm. Autori nisat nga një skemë e imponuar dhe shmanget (Pipa, 1999: 10) duke e krijuar modelin e vet.

T'i shohim me radhë disa elemente, që funksionojnë si taktika shmangëse, por që arrijnë ta mbulojnë edhe makrostrukturën e krejt tekstit.

- Mungesa e heroit pozitiv revolucionar,
- Rrjedhimisht, mungesa e pranisë permanente të partizanëve dhe të partisë,
- Pra, edhe e shabllonit bardh e zi (partizanë në njëren anë e pushtues e ballistë në tjetrën),
- Perspektiva nga syri i të huajt,
- Metafora e motit të lig,

- Luftëtari i vetmuar (Nik Martini),
- Figura pozitive e fratit shqiptar,
- Prania e vdekjes si atmosferë,
- Elementet formale artistike.

2. Përbindëshi (1965). Romani i shkurtër *Përbindëshi* është botuar dy vjet pas versionit të parë të *Gjeneralit...*, në numrin 12 të revistës letrare-politike “Nëndori” (1965). Romani nuk ribotohet më deri në vitin 1990. Forma e tij, si dhe mesazhi i stërholluar politik, edhe qëndrojnë brenda skemës së doktrinës së realizmit socialist, edhe ikin tutje. Sidomos mesazhi ambivalent, që është në pajtim me retorikën binare të autorit.

Romani hapet me një epigram, një varg huazuar nga “Eneida” e Virgjilit: *Mos i besoni kalit* (Përbindëshi, 1965: 26). Menjëherë lind pyetja se çfarë përfaqëson ky kalë? Dihet që kali trojan është simboli i mashtrimit, dredhisë, tradhtisë, infiltrimit, pabesisë. Por, cili kalë tashmë qëndron para dyerve të qytetit shqiptar? Kali i pabesisë imperialiste të kapitalizmit perëndimor? Apo kali të cilit nuk duhet besuar është kali i social-imperializmit revizionist sovjetik, me të cilët atyre viteve ishte prishur Shqipëria, çka është më e besueshme. Të shkojmë më tutje: a është kali përfaqësues i së vjetrës që po luftohej ashpërsisht nga bota e re komuniste? Romani i shkurtër e luan lojën figurative të dykuptimësisë. Në njërën anë mund të themi se për nga ideja që shtrën, romani qëndron brenda skemës, kurse për nga forma jo; e në anën tjetër, interpretimi na çon te mendimi se alarmi që ndihet vazhdimisht në atmosferën e ngjarjeve të romanit vjen nga propaganda e fabrikimit të armikut të imagjinuar, kështu e terrorit politik.

Në këtë roman kemi edhe ndërlikime të jetës së përditshme, ku prishet një fejesë shkaku i dashurisë. Nëse nisemi nga ky motiv social, atëherë kali me terroristët brenda bëhet simbol i së vjetrës, mentalitetit të prapambetur, obskur, që nuk pajtohet me ardhjen e së resë, të pangarkuar me kalbjen shpirtërore e materiale. Maksi nuk mund ta pranojë kurrësi që e ka lënë e fejuara: për një tip tradicional shqiptar kjo është pothuajse barazi me vdekjen, prandaj vetëm vdekja e lan këtë turp (sipas mendësisë së vjetër); kurse ikja e Elenës nga një i fejuar të cilin nuk e do paraqet të renë, triumfin e emancipimit femëror, që nuk është dhe nuk dëshiron të mbetet robëreshë e pikëpamjeve të vjetra, tradicionale e fisnore, pra dëshiron ta ketë jetën e vet dhe të jetojë si të dojë. Prandaj, kali përfaqëson të vjetrën (është jashtë qytetit), kurse Elena dhe akti i saj i arratisjes përfaqëson të renë (asaj i ofron strehim qyteti, civilizimi komunist, strehë e ngrohtë për gratë që duan të ikin nga bota e vjetër). Sipas këtij interpretimi, romani qëndron në binarin e realizmit socialist. Lufta mes së resë dhe së vjetrës ishte ndër temat e preferuara të doktrinës.

Kështu, ky roman, duke qenë “konfuz”, me intencë të paqartë (mbase paqartësia është qëllim autorial), me temë politike dykuptimëshe dhe i tillë që lejon disa interpretime, mund të shihet si:

1. Roman i terrorit politik (shmangie);
2. Roman i paralajmërimit të rrezikut imperialist e social-imperialist revizionist (kompromis);
3. Roman i ndeshjes mes së resë dhe së vjetër (që e shndërron në roman tipik soc-realist) dhe
4. Roman i eksperimentimit dhe si i këtillë i papranueshëm për doktrinën.

Kur i marrim së bashku të katër mundësitë interpretuese që na i lejon ky roman, atëherë e themi me bindje se pikërisht kjo e bën romanin atë që është, vepër të rëndësishme të Kadaresë.

3. Dasma (1968) është roman që paraqet ndërtimin socialist të vendit dhe kështu përfill plotësisht kërkesat e doktrinës, edhe pse forma e tij është atraktive, jo e mërzitshme dhe atmosfera e romanit është e mbushur me humor, ironi e tallje (Pipa, 1999: 52). Ky roman dallon nga dy romanet paraprake të Kadaresë. Qysh në titull kemi një ndryshim atmosfere. Romani i parë në titull kishte vdekjen, i dyti përbindëshin, kurse i treti del te dasma, ndër ngjarjet më të gëzueshme të jetës njerëzore. Kështu, puthja e parë me realizmin socialist, dhe e përgjithshme e Ismail Kadaresë, bëhet me këtë roman. Çfarë nuk ndryshon është stili i autorit, mënyra si rrëfen, ironizimi i mprehtë (dhe figurat e tjera), fjalitë e bukura dhe depërtuese, përshkrimi i ambientit dhe ndërtimi i karaktereve. Do të thotë, artistikja qëndron, ndonëse e kushtëzuar nga doktrina, prandaj edhe e dobësuar.

4. Kështjella (1970), na lejon dy interpretime (Hamiti, 1974: 139-140): *Kështjella* është roman i luftës (arbrit mbrojtës dhe osmanët pushtues) dhe *Kështjella* është roman politik, ideologjik, që përmes alegorisë historike rrëfen për ballafaqimin e Shqipërisë komuniste me social-imperializmin revizionist sovjetik; madje, ky interpretim mund të zgjerohet edhe në kuptimin e ballafaqimit të Shqipërisë e Ballkanit ndaj të gjithë pushtuesve të mëdhenj, kështu që *Kështjella* shndërrohet në simbol (Qosja, 1973: 156). Sigurisht që interpretimi i dytë ka mbështetje në argumente, por duke pasur parasysh horizontin e lexuesit të sotëm e të ardhshëm (e jo vetëm lexuesin e kohës kur është botuar romani), mendoj se ky është roman i luftës dhe i tillë do të mbetet, i luftës pushtuese dhe i luftës mbrojtëse; i luftës së të voglit kundër të madhit.

5. Kronikë në gur (1971, 1972). Biografia e shkrimtarit, jeta e tij personale fillon të zërë vend në veprën e tij fikzionale qysh nga noveleta *Qyteti i fundit*, botuar në numrin 12 të revistës *Nëndori* (1964), që është bazë për romanin *Kronikë në gur*, një roman ky i ndryshëm nga veprat e tij të deriatëhershme. Pse? Janë një varg elementesh

që këtë roman e bëjnë më të ndryshëm nga romanet e mëparshme dhe më të ndryshëm se romanet e mëpastajme. Kjo arrihet pikë së pari përmes një teknike elegante të shmangies së realizmit socialist: përdorimin e kujtesës fëmijërore për të rrëfyer për Gjirokastrën, qytetin e lindjes së shkrimtarit, gjatë kohës së Luftës së Dytë Botërore.

Por, meqë e përmendëm Luftën e Dytë Botërore, atëherë mund ta risjellim në kujtesë se kjo temë ishte ndër të preferuarat dhe të dashurat e doktrinës. Prandaj, të shohim si funksionon ky roman nëse dëshirojmë që sadopak të vërejmë lëvizje të tij në binarin e kompromisit.

Tema e Luftës së Dytë, siç e thamë, është temë e doktrinës, prandaj:

- Romani *Kronikë në gur* është roman soc-realist.

Autori e paraqet botën e vjetër, besëtyte të qytetit, prandaj:

- *Kronikë në gur* e mohon botën e vjetër dhe të amullt (Myftiu et al., 1978: 296), të instaluar nga pushtimi osman dhe të mbajtur nga regjimi zogist.

Në roman kemi pjesë ideologjike që qartazi aludojnë në ndryshimet që ndiheshin se po vinin, prandaj:

- Bota e re do ta rrënojë botën e vjetër dhe do ta çlirojë nga vargonjtë e prapambetjes. Kështu:

Ky roman është roman soc-realist.

Të gjitha këto elemente që përmendim e bëjnë romanin të botueshëm. Përndryshe, *Kronikë në gur* është romani me largesën më të madhe nga doktrina. Këtu na lejohet të shtojmë se ky roman është thjesht i bukur, kryevepër. Ky është roman i kujtesës personale e intime autoriale.

6. Dimri i vetmisë së madhe (1973) është roman me elemente dokumentare dhe i plotëson pothuajse në përgjithësi normat e realizmit socialist. I plotëson, ngase këto janë të dukshme nëpër krejt strukturën e romanit, që nga fillimi e deri në fund, madje edhe te ajo që e quajmë evoluim i karaktereve.

Romani që ka në qendër prishjen e Shqipërisë së Enver Hoxhës me Bashkimin Sovjetik për çështje parimore të stalinizmit, ka një titull pesimist, melankolik, jo të frymës socialiste, e as heroike. Dimri është sinonim i acarit, i ngrirjes, ndërkaq të qenit i vetmuar në këtë dimër të botës komuniste, përveç melankolike, bëhet edhe dramatike. Shqipëria e vogël po prishej me aleatin kryesor, po prishej me perandorinë e kuqe sovjetike, që mbante nën sundim pothuajse gjysmën e botës. Edhe njëherë lufta e të voglit kundër të madhit. Por, i vogli, në titull paraqitet i vetmuar. Shteti i vogël komunist, heroik dhe parimor, kishte mbetur krejtësisht i vetmuar. Prandaj, nuk është çudi që në ripunimin e romanit, shkaku i presionit zyrtar e jozyrtar, ndryshon edhe titulli (Hoxha, 1986: 74). Nga titulli pesimist-melankolik *Dimri i vetmisë së madhe*,

dalim te titulli epik-heroik *Dimri i madh*. Figurë qendrore e këtij dimri të madh është Enver Hoxha. Ai nuk është thjesht personazh, ai shndërrohet në figurë rreth të cilit sillet bota. Pra, ai është heroi, jo vetëm pozitiv, gjë që edhe paraqet kompromisin më të madh. Derisa te romani *Gjenerali...*, (versioni 1967, pra i ripunuar), Enver Hoxha përmendet duke përdorur ndërgjegjen e gjeneralit italian, do me thënë shmanget kështu, te romani *Dimri...*, e kemi figurë qendrore pikërisht Enver Hoxhën dhe parimet e tij staliniste.

Sidoqoftë, t'i shohim me radhë elementet e respektimit të normës, e pak më vonë, do të shohim edhe çfarë e bën këtë roman ende të lexueshëm, megjithatë:

- Tema e trajtuar, një ngjarje historike e afërt “e realitetit që njohim”;
- Heroi pozitiv;
- Paraqitja negative, ironike, e të deklasuarve;
- Personazhi i Arben Strugës, që evoluon nga një karakter pa qëllime, në një ushtar që mbron atdheun socialist;

Gjithçka në këtë roman lidhet me ideologjinë, madje ideologjinë parimore të Shqipërisë së vogël karshi Bashkimit Sovjetik të madh, që kishte devijuar. Madje edhe personazhet krejt të parëndësishëm lidhen me ngjarjen e madhe, dramën e madhe të prishjes me mikun e madh. Nuk ka si të jetë ndryshe kur kjo ngjarje kishte traumatizuar tërë shqiptarët e Shqipërisë së Enver Hoxhës. Atëherë, çfarë mund të vlerësojmë si shmangie nga doktrina? Është e vështirë kjo punë, kur posa vlerësuam se tema e madhe ideologjike “infekton” secilin detaj të veprës, deri edhe raportet intime. Megjithatë, ndonëse roman që plotëson kërkesat e doktrinës, ai është i krijuar me mjeshtri. Mjeshtëria e autorit realizohet edhe në rrëfim, edhe në ndërtim të karaktereve, edhe në formim të botës së tyre, edhe në krijimin e situatave, edhe në lidhjen me temën bosht të të gjitha linjave, të vogla e të mëdha; vërehet madje edhe në detajet më të imëta. Kështu, trajtimi artistik i realizuar i një teme ideologjike që domosdo përfill rregullat e doktrinës, e bën këtë vepër edhe sot të lexueshme. Mjeshtëria narrative e autorit është shmangia e parë e madhe. Kjo do të thotë: rrëfim i bukur për një temë të ndjeshme ideologjike. Gjë që është jashtëzakonisht e vështirë. Efektin e të rrëfyerit bukur, Kadare e ka arritur duke shmangur përgjithësisht militantizmin dhe frymën revolucionare, patetizmin dhe sentimentalizmin, duke shmangur thjeshtësinë dhe deri në një masë edhe realizmin e lodhshëm. Sado që romani është mjaft voluminoz, duke qenë se ndërtohet përmes mozaikut të copëzave narrative, ai mbetet prapë atraktiv dhe nuk të lodh. Brenda kësaj mënyre rrëfimi, ne gjejmë personazhe dhe ngjarje që ndërtojnë ato që do t'i kisha quajtur mini-rrëfime. T'i shohim disa me radhë:

- Mbledhja e Moskës (dokumentariteti, ose prani e një romanthi brenda romanit);
- Fantazma e Koçi Xoxes, kur drejtpërdrejt përmenden krimet e partisë;
- Ndarja e Besnikut me Zanën;
- Lidhja e Benit me Mondën;
- Rrëfimet për tipat e çuditshëm;
- Vdekja e partizanit të dikurshëm, Xhemal Strugës, rrëfimi për varrimin;
- Prania e lehtë e talljes me burokratët, me kritikët zyrtarë, ku autori i nënkuptuar shpreh mendimin për paaftësinë e tyre;
- Paraqitja e jetës në Tiranën e atyre kohëve.

7. Nëntori i një kryeqyteti (1975). Pas *Dimrit...* Kadare i kthehet një lufte tjetër, kësaj radhe pa diplomaci e sekrete. Është lufta nacionalçlirimtare, më saktë, lufta për çlirimin e Tiranës nga nazistët gjermanë, në nëntor të vitit 1944. Shenjat për ecjen “i bindur” në binarin e kompromisit, Kadare i kishte dhënë qysh me romanin *Dasma*, kishte vazhduar te *Dimri i vetmisë së madhe*, por te *Dimri...* vërejmë edhe “manovrimet” dinake, madje deri në nivelin e ndeshjes së mendimeve dhe pikëshikimeve, ku teksti nganjëherë ikën nga doktrina. Ndërkaq, kompromiset e mbijetesës vazhdojnë, kësaj radhe duke tematizuar Luftën e Dytë tërësisht sipas doktrinë së realizmit socialist. Te *Gjenerali...* dhe te *Kronika...*, flitej për këtë luftë, por jo drejtpërdrejt. Këto dy romane nuk mund të quhen romane për Luftën Nacionalçlirimtare. Aty mungojnë partizanët dhe heronjtë pozitivë revolucionarë. Kështu që romani i radhës, *Nëntori i një kryeqyteti* i kushtohet tërësisht Luftës Nacionalçlirimtare. Vetë tematizimi i luftës për çlirimin e Tiranës nuk do të paraqiste apriori qëndrim brenda doktrinë, pra edhe respektim të normave të saj. Por, brenda strukturës së veprës nuk ka vetëm luftë, gjak, predha, beteja etj. Në këtë roman i kemi edhe disa elemente të cilat jo vetëm që e bëjnë romanin ideologjik, por herë-herë i japin edhe hije propagandistike.

8. Ura me tri harqe (1978). Pas romanit me partizanë, Kadare rikthehet te streha Mesjetës, te arbitri e osmanët, më saktë, te koha e ardhjes së “errësirës aziatike”. Autori, ardhjen e osmanëve e lidh me legjendën e murosjes (murosja në urë, jo në kështjellë), që ndërtohet ditën e rrënohet natën, e kërkon flijim (sipas legjendës). Kadare e zbërthen këtë legjendë sipas pikëpamjeve të veta ekonomike e historike. Nuk kishte aty asgjë legjendare e mitike; ishte thjesht një telashe ekonomike e ndryshimit të raporteve feudale dhe ardhjes së korporatave të mëdha në skenën historike të Ballkanit, bashkë me pushtuesit osmanë. Ura ishte mjet i ri i kalimit të lumenjve; trapet i takonin së kaluarës. Por, a i takon së kaluarës edhe mënyra e jetës së arbërve? Mendimi i autorit real për këtë gjë është i qartë. Ata duhej të jetonin në vendin e tyre, por, pa ndërtuar ura drejt Lindjes. Aludimi se kah duhet ndërtuar urat natyrisht që i

bie nga Perëndimi (ndonëse murgu kronist e shpreh një mendim kundër të dyjave), pasi krejt ambienti që e ndërton në roman ngjan me ambientin mesjetar perëndimor, edhe pse Arbëria, në atë kohë ngjante më shumë me Bizantin e Lindjes.

9. Pashallëqet e mëdha (1978) është roman që, duke e ‘përjashtuar’ aktualitetin, vetvetiu del jashtë binarëve të doktrinë. Ky roman ka në qendër kokën e prerë të Ali Pashë Tepelenës. Rrëfimi për Ali Pashën gërshetohet me mendimet e gjykimet e autorit për praninë e Perandorisë Osmane në Shqipëri. Referencat historike po ashtu gërshetohen me imagjinatën e fuqishme autoriale, më së shumti shprehur përmes shpalimit të projektit fiksional osman të shkombëtarizimit, “Kra-kra”-së. Lufta për pushtet është njëri ndër motivet kryesore të romanit.

10. Muzgu i perëndive të stepës (1978). Së bashku me dy vepra ku rrëfëhet për kohën para dhe nën Perandorinë Osmane, Ismail Kadare e boton edhe romanin autobiografik *Muzgu i perëndive të stepës*. Sikur romani *Kronikë në gur*, ky është roman i temave e motiveve personale, prandaj edhe ndikimi i doktrinë është i vogël. Rrëfimi personal e përshkon tërë romanin. Derisa te *Kronikë...* është narratori-fëmijë që rrëfen, te *Muzgu...* e kemi narratorin-student. Në të dy romanet e gjejmë Ismail Kadarenë e një kohe të caktuar, të shndërruar në personazh. Por, në *Muzgu...*, rrëfimi arrin shkallë të lartë të personale e intime dhe kështu shmangie të theksuar nga doktrina. Të vetmet kompromise, që i quaj të lehta, në roman janë ndërtimi i portretit minimal negativ që autori i nënkuptuar ia bën Mbretit Zog në fillim të romanit dhe paraqitja e Enver Hoxhës në fund të romanit si figurë mitologjike shqiptare që shkon të luftojë me perënditë shkurtabiqe të stepës ruse.

11. Prilli i thyer (1980). Interesimi i Kadaresë për Kanunin është i hershëm, por romani *Prilli i thyer* paraqet kulmin e këtij interesimi. Tematizimi i përgjithshëm i Kanunit, e më detajisht, i gjakmarrjes, ndërthur artistiken me etnografiken dhe e japin një roman që në të njëjtën kohë mund të shijohet edhe si vepër që shkakton kënaqësi leximi, edhe si vepër që na jep informacione interesante për Kanunin dhe mënyrën kanunore të jetesës. Niveli i pranisë së elementit etnografik është krijuar sidomos për lexuesin real të huaj dhe të painformuar për këtë mënyrë jetese.

Ky roman nuk mund të futet tërësisht nën thjerrëzën e analizës sonë, për shkak se autori bën një largim nga doktrina duke u strehuar në folklor, ashtu siç strehohej në histori. Edhe pse *shpirti popullor* është ndër kërkesat e doktrinë, megjithatë, Kadare nuk shkruan për këtë shpirt. Shkruan për shpirtin e malësorit shqiptar verior të kurthuar në jetën e paracaktuar sipas Kanunit.

Retorika e tekstit të këtij romani është në të vërtetë retorikë e informacioneve dhe shpjegimeve, që gërshetohet bukur me rrëfimin.

12. Kush e solli Doruntinën (1980). Admirimi ndaj shoqërisë pa pushtet shtetëror shprehet përmes romanit *Kush e solli Doruntinën*. Ky është roman për Besën shqiptare, për fjalën e dhënë, për etikën njerëzore që nuk ka nevojë për shtrëngime të ligjeve të jashtme shtetërore. Autori sikur kërkon që ndërgjegjja njerëzore të burojë nga vetë qenia njerëzore e jo nga ligjet e shkruara të jashtme e shtrënguese. Është kundër moralit me zor. Ky është guri themeltar i *ideologjisë* së Kostandinit. Ideologjisë së Besës.

13. Koncert në fund të dimrit (1990). Pasi e trajton Besën dhe shpreh admirimin për shoqërinë pa shtet, Kadare u kthehet mekanizmave të shtetit komunist totalitar. Në këtë roman, Kadare merret me dy shtete komuniste: Shqipërinë e vogël e Kinën e madhe dhe marrëdhëniet e prishjen që ndodh mes tyre. Ky roman është zgjatim tematik i *Dimrit...* sovjetik dhe stina e dimrit, bashkë me ftohtësinë, ende ka mbetur në titujt (edhe pse, dimri kinez është shumë më i lehtë se ai sovjetik, i stolisur madje edhe me humor të hollë). Kështu, Kadare, pas një “shëtitjeje” në Mesjetë, kthehet në aktualitet, ndër temat e preferuara të doktrinës së realizmit socialist.

Tema e trajtuar, prishja me Kinën e largët të Mao Ce Dunit, këtë roman e mban brenda doktrinës, për shkak se fillimisht merret me aktualitetin, e si rrjedhojë autorit i duhet që domosdoshmërisht qëndrimi ndaj aktualitetit të tillë politik të mos e kapërcejë qëndrimin zyrtar. Shqipëria e Enver Hoxhës, sipas versionit zyrtar, qe prishur me Kinën për çështje parimore ideologjike (e shkas ishte vizita e Niksonit, presidentit amerikan, në Kinë). Kështu, prapë, po si në konfliktin me sovjetikët, shqiptarët janë ata që kanë të drejtë, ndërkaq miku i djeshëm i madh, sot demonizohet si mos më keq. Shqipëria e vogël edhe njëherë del mbrojtëse e parimeve marksiste-leniniste. Në krye të kësaj Shqipërie është Enver Hoxha, figura pozitive e *Dimrit...*, por që, kësaj radhe, kjo figurë shfaqet “fizikisht” vetëm kah fundi, i rehatuar në një shtëpi pushimi, duke medituuar dhe duke lexuar shënimet e tij për Kinën. Ai është lideri i pamëshirshëm parimor marksist-leninist i Shqipërisë komuniste që i asgjëson edhe miqtë e tij të deridjeshëm për ta ruajtur partinë dhe komunizmin e pastër shqiptar.

Kështu, ecjen me doktrinë ky roman nuk ka si ta shmangë:

- Qëndrimi për prishjen me Kinën është në vijë me qëndrimin zyrtar;
- Trajtimi i kinezëve dhe Kinës;
- Prania e Enver Hoxhës ndihet që nga fillimi, por ai shfaqet kah fundi, figurë që e shpëton Shqipërinë nga Kina dhe komplotistët;
- Denigrimi i mëtutjeshëm i ish-borgjezëve;
- Cili realitet? Paraqitja e jetës kryeqytetase në këtë roman lë përshtypjen e një jete normale me të gjitha të mirat dhe të këqijat, sfidat e telashet që mund t'i ketë jeta (po flasim për jetën brenda botës së fiksonit që ka referencë jetën jashtë tij). Nën këtë

vel normaliteti, syri i mprehtë i lexuesit e vëren frikën që mbizotëron në brendi të *njerëzve*. Frika i shtyn njerëzit të bëjnë autokritikë, por, mbase e njëjta i motivon për t'u bërë anëtarë partie. Sidoqoftë, loja me dykuptimësinë nuk "reflekton" realitetin. Po të shkruante autori për realitetin e vërtetë, dhe jo këtë të parë me syze të kontrolluara nga partia e pushteti, ai sigurisht që do të përfundonte në burg.

Më lart i pamë motivet që e bëjnë romanin respektues të doktrinës. Por, me çka realizohet shmangia më e madhe e këtij romani? Me rrëfimin për totalitarizmin. Janë disa motive që lidhen në temën e totalitarizmit:

- Mao Ce Duni dhe komploti i vrasjes së Lin Biaos;
- Ministri D., dhe rënia e tij nga pushteti;
- Arrestimi i Arian Krasniqit;
- Parodizimi i "Njeriut të ri";
- Motivi i mikrofonave dhe përgjimit;
- Simon Dersha dhe çështja e autokritikave përgjithësisht.

14. Dosja H (1981, 1990) është roman i mbushur me tallje ndaj mbretërisë zogiste dhe me mendime e gjykime autoriale për epikën homerike, shprehur përmes personazheve irlandezë. Derisa duke u tallur me mbretërinë lëviz me doktrinën, duke dhënë mendime e gjykime 'shkencore', autori paraqet mendimet e tij lidhur me folklorin shqiptar.

15. Viti i mbrapshtë (1986, 1990). Në fund të këtij romani të shkurtër, Shestan Verdha, një burrë i bukur shqiptar, prijës i formacionit të papërcaktuar ushtarak, që kishte dalë në mbrojtje të atdheut, kryqëzohet:

Kishte rënë nata dhe nën dritën e pishtarëve flokët e verdhë të gjatë të Shestanit, ndonëse të llangosur vende-vende me gjak, spërndritnin zbehtë. Ishte ndoshta ajo spërndritje që shkaktonte hije frike në sytë e esadistëve, ngaqë u dukej se i kryqëzuari kishte vërtet diçka të ngjashme me kometën, siç pëshpëritej prej kohësh, kështu që ata mund të ndëshkoheshin për të. (*Viti i mbrapshtë*, 1990: 105-106)

Pamje që ta zgjon në mendje shëmbëlltyrën e ikonës së Krishtit biond që gjendet gjithkrah nëpër kishat e shtëpitë, filmat e dokumentarët e botës së krishterë perëndimore.

Shestani është figura e luftëtarit për lirinë e Shqipërisë. Ai, ndonëse kryqëzohet nga armiqtë e saj, do të ringjallet në trajtën e shumë luftëtarëve të tillë që do t'ia kthejnë dinjitetin atdheut të tyre, ndonëse të gjymtuar. Shestani është Krishti i

Shqipërisë (Tufa, 2009: 384). E feja është Shqiptarizma. Ky është mesazhi qendror i këtij romani interesant që qëndron jashtë ndikimit të doktrinë.

III.

Diku më pak e diku më shumë, Ismail Kadare arrin që të shkruajë romane nën diktaturë, të botojë vazhdimisht, të marrë çmime letrare dhe të jetë shkrimtari më i rëndësishëm i vendit. Ky autor, po ashtu, ishte edhe shënjestër e leximeve dogmatike ideologjike, kritikave, edhe zyrtare, edhe jozyrtare, por edhe e lavdërimeve; po ashtu, pjesë të caktuara veprash i qenë ndaluar për botim, kurse disa të tjera kishte qenë i detyruar t'i ndryshonte, diku më pak e diku më shumë, e t'i ribotonte.

Kjo është dëshmi për diçka të rëndësishme sa i përket veprës së tij në prozë, do të thotë, në rastin tonë, romanit. Ismail Kadare *ishte* shkrimtar i realizmit socialist, ngase thjesht nuk mund të mos ishte. Telashe këtu përbënte një tjetër fakt: ai nuk ishte shkrimtar tipik i realizmit socialist, ai ishte shkrimtar jotipik i kësaj metode doktrinare të shkrimit të letërsisë. Ishte shkrimtar i pazakonshëm i kësaj doktrine. Duke qenë i tillë, me kalimin e kohës, ky shkrimtar e krijon letërsinë e vet, që nisët nga baza e realizmit socialist, e kapërcen dhe bëhet origjinale. Prandaj, mund të flasim për një realizëm të Kadasë që shquhet për një varg nuancash: etnografizëm, nacionalizëm, historizëm, ideologji dhe kryesorja, rrëfim të realizuar e të qëndrueshëm nga njëri roman te tjetri.

Rrëfimi i realizuar dhe i qëndrueshëm është shenja dalluese e këtij autori.

“Loja” me doktrinën, futja në funksion e retorikës binare, këmbëngulja e vazhdueshme për të shkruar e për të botuar duke përdorur strategjinë e tillë, nuk do të mund të arrihej sikur ky autor të mos i kishte e sikur të mos dinte t'i përdorte aftësitë e jashtëzakonshme të mjeshtresë të rrëfimit.

Shkrimtarët e mëdhenj janë rrëfimtari të mëdhenj. I tillë është Ismail Kadare!

Bibliografia

- ALIU, G. (2007) *Diskurset e ideve në prozën e Kadasë*, Prishtinë: Faik Konica.
- ALIU G. (2016) *Romanet e Ismail Kadasë 1963-1990 (retorika e tekstit dhe narracioni)*, Prishtinë: Instituti Albanologjik.
- ARISTOTELI (1998) *Poetika*, Prishtinë: Buzuku.
- ARISTOTLE (2007), *On Rhetoric, A Theory of Civic Discourse*, Second Edition, New York, Oxford: Oxford University Press.

- BOOTH C. W. (1983) *The Rhetoric of Fiction*, Second Edition, Chicago & London: The University of Chicago Press.
- DADO F. (2010) *Letërsi e painterpretuar (Qasje teorike ndaj Realizmit Socialist)*, Tiranë: Bota Shqiptare.
- DOBRENKO, E., BALINA, M. (2011), *The Cambridge Companion to Twentieth-Century Russian Literature*: Cambridge University Press.
- ELSIE R. (2001) *Histori e letërsisë shqiptare*, (botim i dytë), Pejë: Dukagjini.
- FORSTER, E. M. (1955) *Aspects of the Novel*, San Diego, New York, London: A Harvest Book.
- HAMITI S. (1974) *Variante*, Prishtinë: Rilindja.
- HOXHA E. (1986) *Veptra/51*, 8 Tiranë: Nëntori.
- KADARE I. (1962) Gjenerali i ushtrisë së vdekur, tregim në revistën *Nëndori* 5, Tiranë: f. 53-76.
- KADARE I. (1963) *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1967) *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1971) *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1965) *Përbindëshi*, në *Nëndori/12*, Tiranë: 26-84.
- KADARE I. (1968) *Dasma*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1970) *Kështjella*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1972), *Kronikë në gur*, Prishtinë: Rilindja.
- KADARE I. (1978) *Kronikë në gur*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1973) *Dimri i vetmisë së madhe*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1975) *Nëntori i një kryeqyteti*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1980) *Nëntori i një kryeqyteti*, Prishtinë: Rilindja.
- KADARE I. (1978), *Ura me tri barqe*, triptik, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1978), *Pashallëqet e mëdha në triptikun Ura me tri barqe*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1978), *Muzgu i perëndive të stepës në triptikun Ura me tri barqe*, Tiranë: Naim Frashëri.
- KADARE I. (1980) *Prilli i thyer*, Prishtinë: Rilindja.
- KADARE I. (1980), *Kush e solli Doruntinën*, Prishtinë: Rilindja.
- KADARE I (1990) *Koncert në fund të dimrit*, Prishtinë: Rilindja.
- KADARE I. (1990), *Dosja H*, Prishtinë: Rilindja.
- KADARE I. (1986), *Viti i mbrapshtë në Koba e shkrimereve*, Tiranë: Naim Frashëri, f. 270-363.
- KADARE I. (1990), *Viti i mbrapshtë*, Prishtinë: Rilindja.
- KADARE I. (1990), *Përbindëshi*, Prizren: Vreber.

- KRASNIQI B. (1980) *Komunikime letrare*, Prishtinë: Rilindja.
- MIRACCO E. (2012) “Analizë e temave të romanit *Kështjella* të Ismail Kadaresë”, Tiranë: *Përpyekja*, 28-29, f. 308-352.
- MORGAN P. (2011) *Kadare, shkrimtari dhe Diktatura 1957-1990*, Tiranë: SHB 55.
- MYFTIU A., et al. (1978) *Historia e letërsisë shqiptare të realizmit socialist*, Tiranë: Akademia e shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë.
- PIPA A. (1978), *Albanian Literature: Social Perspectives*, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik.
- PIPA A, (1999) *Subversion drejt konformizmit, fenomeni Kadare*, Phoenix.
- QOSJA R. (1973) *Panteoni i rralluar*, Prishtinë: Rilindja.
- SINANI, Sh. (2005) *Një dosje për Kadarenë*, Tiranë: OMSCA-1.
- SINANI Sh. (2011) *Letërsia në totalitarizëm dhe “Dossier K”*, Tiranë: Naimi.
- TUFA A. (2009) *Thelbi karnevalesk i historisë në Ismail Kadare, Vepër, 12*, Tiranë: Onufri, f. 379-386.
- VENDIM i Komitetit Qëndror të Partisë së Punës së Shqipërisë mbi zhvillimin e mëtejshëm të letërsisë dhe arteve, (1961), Tiranë: Nëndori/6, f. 3-11.

Gëzim ALIU

THE KADARE’S NOVELS OF THE PERIOD OF COMMUNIST DICTATORSHIP

Abstract

This paper, which I have given as a lecture at the 36th International Seminary on Albanian Language, Literature and Culture, (Prishtina, August, 2017) is a very short introduction of the first part of my monograph on Ismail Kadare’s novels of the period of communist dictatorship in Albania (Aliu: 2016). There are fifteen novels I take under consideration: *General of the Dead Army*, *The Monster*, *The Wedding*, *The Castle*, *The Chronicle in Stone*, *The Winter of Great Solitude*, *The November of a Capital City*, *The Three-Arched Bridge*, *The Great Paschalis*, *The Twilight of the Gods of the Steppe*, *The Broken April*, *Who brought Doruntine*, *The Concert at the end of Winter*, *The File on H*, and *The Dark Year*. I analyze the fiction of Kadare in juxtaposition to the doctrine of socialist realism that was intended to transform literature into propaganda tool. This situation affects the author to build a creative strategy, which results in the introduction of a double

rhetoric, which I call it a binary rhetoric: on one rail, the text of Kadare's novels moves with the doctrine of socialist realism, while on the other rail it avoids it.

Key words: Novel, rhetoric, binary rhetoric, author, implied author, socialist realism, text, context, ideology, politics, communism.

Vehbi MIFTARI

BARLETI: KUJTESA E RRËFYEME

Abstrakti

Letërsia, sikundër dihet, e ndihmon pikëvështrimin historik duke e pasqyruar “nderin epik”. Shembujt janë të shumtë, nga antika te këngët osianike dhe, më tej, te letërsia bashkëkohëse. Akili, ta zëmë, njihet nëpërmjet Homerit, Gjergj Kastrioti-Skënderbeu njihet nëpërmjet Barletit, po kaq sa nga mësimet e historisë, ndërsa heronjtë epikë të Fishtës janë po aq “historikë” sa edhe letrarë.

Kumtesa synon ta analizojë historinë e rrëfyeme për *ngjarje të kujtueme* në librin *Historia e Skënderbeut* të Barletit, i cili, sikur thoshte vetë, po e shkruante librin e tij duke u mbështetur në kujtimet e atyre që mund ta kishin jetuar “epokën e Skënderbeut”. Meqë kujtesa aty “rrëfëhet”, fiksioni është i pashmangshëm. “Historia” e Barletit e fton në ndihmë “kujtesën letrare”, krahas asaj historike. E, sikur është nënvizuar nga P. Nora, kujtesa i njeh vëtëm këto dy trajta të rishpalosjes së saj.

Kumtesa, prandaj, synon të japë përgjigje se si ngjet që *kujtesa historike* të bartet përmes transformimit të dëshmisë në një *dëshmi* të dytë, artistike dhe t’i shërbejë krijimit të përfytyrimit për *përbashkësitë* (Weber).

Fjalët çelës: historia, nderi epik, kujtesa historike, “kujtesa” letrare, rrëfimi, përbashkësia, letrat.

Sikur në jetën e individëve, edhe në jetën e kombeve, ngjarjet historike mund të shndërrohen lehtësisht në një proces mbamendjeje e rikujtimi të vazhdueshëm, kolektiv, i cili ruhet si *kujtesë e përbashkët*. Kujtesa historike është njëra ndër premisat mbi të cilat kombet synojnë të jetësohen si “super-familje”,¹ teksa besojnë në solidaritetin ndërmjet anëtarëve të tyre. Kjo, pa dyshim, ndikon në përforcimin e përkatësisë së përbashkët. Prandaj, nëse kombet duan ta njohin përkatësinë e tyre, ata pashmangshëm duhet t’i kërkojnë dhe t’i njohin premisat mbi të cilat janë formuar, si

¹ Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Barkeley, Los Angeles & London, University of California Press, 1982).

dhe shenjat kryesore të përkatësisë së tyre, të cilat kanë ndikuar në krijimin e “kompaktësisë” dhe “solidaritetit” mes anëtarëve të tyre. Në këtë kuptim, njohja e “kujtesës historike” (nga vijnë?) nënkupton njohjen e asaj së çfarë përfaqësojmë ne në të vërtetë (kush jemi?)

Mbretëria vendësore / Mbretëria shpirtërore

Kujtesa e së ndodhurës dhe rrëfimi i së kujtuarës, prandaj, janë karakteristikat themelore të *Historisë së Skënderbeut*, të Barletit. Aty autori e rrëfente historinë, ashtu si u kujtohej ajo përjetuesve të saj. Pra, ai e bartte kujtesën historike të dëshmitarëve për të bëmat heroike të Skënderbeut. Kësisoj, ai po shkruante *histori të rrëfjera për ngjarje të kujtuara* dhe jo rrallë ua atribuonte atyre madhështinë e të bëmave epike (vetë Barleti thoshte se po i shkruante ngjarjet ashtu siç ia kishin rrëfyer të tjerët). Kjo histori e ngjarjeve, e mbështjellë me petkun e epikës heroike, bartet në një *libër*, i cili po aq sa tekst historie është tekst kujtese në formë të rrëfimeve për të bëmat e mëdha e për nderin etnik (Weber) të një epoke që lidhet me emrin e kryeheroit: Skënderbeut. Heroi i Barletit, prandaj, nuk është hero vetëm i përmasës historike, por edhe i diskursit rrëfimtari (jo vetëm për shkak të “të të rrëfyerit”), ndërsa përmasa e veprimeve të tij është mobilizuese. Madje, edhe karakteri që ai bart e ka këtë synim: mobilizimin rreth disa parimeve, të cilat artikulohej si kërkesë për ridëshmim (të kujtesës në rrëfim). Kjo ka ndikuar që të dëshmohet lidhja e ngjarjes me rrëfimin, në një platformë kujtese historike e të rrëfyeri pothuaj letrar. Miti i Skënderbeut lidhet jo vetëm me ripërtëritjen shpirtërore e përbashkuese, por edhe me atë vendësore, pra me territorin. Duke e ripërtrirë Arbërinë shpirtërore, ai e ripërtërinte Arbërinë tokësore, nderin e saj e të etnisë, “nderin e mbretërisë”, si sublimim i idesë për të jetuar të lirë. Kjo mbretëri në konceptin humanist të Barletit ishte e dyfishtë: fizike dhe shpirtërore. Arbëria, territori etnik, ishte mbretëria e trashëguar, e cila i përfshin zotërimet e fiseve arbërore, është *le lieux de memoire* (sipas P. Noras), nderi i së cilës mbrohej duke e mbrojtur nderin etnik. Në fjalimin e tij para betejës së njohur të Sfetigradit, hero i Barletit, Skënderbeu, si mjet retorik për t’i motivuar luftëtarët, krahas përmasës së lirisë e thekson përmasën e vendit, me të cilin e lidhte nderin etnik:

*Cjer tani ne kemi luftuar për fitoren, për nderin e mbretërisë; tani ju duhet të luftoni për shpëtimin, për lirinë, për muret e atdheut.*²

² Marinus Barletius, *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis*, pa datë botimi (mendohet se libri është shkruar mes viteve 1508-1510), përkthyer në shqip nga origjinali në 372

Por, përtej saj, ishte mbretëria shpirtërore, së cilës mbretëria arbërore i shërbente si pararojë dhe së cilës ia mbronte nderin nëpërmjet luftrave mbrojtëse kundër osmanëve. Kjo mbretëri që mbretëria e krishterë. Vlerat shpirtërore e religjioze, kësisoj, krijojnë një marrëdhënie funksionale, e cila e ndjek fillin e pashkëputshëm mes shpirtërores dhe fizikes. Liria dhe mbretëria shndërrohen në premisa të fuqishme për përkatësinë, ndërsa vetë përkatësia është e paplotë pa shpirtëroren, pa vlerat hyjnore, të cilat i përfaqësonte Krishti. Skënderbeu, miti i të cilit u krijua për të gjallë të tij, që “profeti i pagabuar”, i cili ishte në gjendje ta parashihte të ardhmen e secilës betejë dhe të të gjithë Epirit. Sikur shihet, letërsia humaniste, vepra e Barletit po se po, prirej që t’i trajtonte heronjtë sipas modelit antik, i cili fatin e tyre e shihte të ndërlidhur me ndikimin që perënditë kishin në jetën e tyre. Zoti nuk ishte vetëm besimi në vlerat supreme, por edhe njëra nga shtytjet e mëdha, krahas asaj fisnore, që i bënte heronjtë të vepronin. Në këtë pikë, letërsia humaniste shqipe (me subjekt shqiptar) që e ngjashme me letërsinë antike dhe me këngët epike të disa letërsive të mëvonshme, në të cilat lidhja “klanore” (lexo: fisnore) dhe prania e perëndive u shërbeu si aureolë heronjve dhe e përcaktoi peshën e tyre historike, por që e ndryshme nga letërsi të tjera, sikur është ajo gjermane, ta zëmë, e cila që “e zdeshur nga perënditë”.³ Ky dimension, megjithatë, nuk është thelbësor për trajtesën tonë. Çfarë duket një lloj hamendësimi i papërgjigje të plotë është nëse letërsia mund të jetë dëshmitare e prejardhjes së kombeve dhe e formimit të tyre duke e përjetësuar kujtesën historike, mitologjike etj. Si ngjet, ta zëmë, që *kujtesa historike* të bartet nëpërmjet transformimit të dëshmisë në një dëshmi të dytë, artistike dhe t’i shërbejë krijimit të përfytyrimit për përbashkësitë?⁴

Dëshmia e kujtesa

Përpara se ta shohim kujtesën barletiane për *mitin e rrëfyer kujtesor*, le ta shohim se si kujtesa mund të shndërrohet në objekt ripërtëritjeje dhe se si i rimerr historitë e rrëfyera dhe me to e krijon mitin e ripërtëritur për vendin e njerëzit.

latinisht nga: Stefan I. Prifti: Marin Barleti, *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut* (“Rilindja”, Prishtinë, 1989), fq. 180.

³ Robert Ernst Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (Frencke Verlag, Bern und München, Dritte Auflage, 1961). Cituar sipas përkthimit në gjuhën kroate: Ernst Robert Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovekovlje*, përkthyer nga Stjepan Markuš (“Naprijed”, Zagreb, 1998), fq.185.

⁴ Pierre Nora, *Between Memory and History: Le Lieu de Mémoire*, translated in English by: Marc Roudebush (“Representaion” 26, Spring, 1989), fq. 7-24.

Së pari, *memoria* (kujtesa e përbashkët) nuk është vetëm histori së cilës i referohen anëtarët e një bashkësie. Ajo përbën moment të gjallë të jetesës së popullit, një *të tashme eternale, të përjetshme*, e cila e përcakton zhvillimin e mëvonshëm të vetëdijes për të, sikur ai të ishte momenti thelbësor në zhvillimin e përbashkësisë. Historia është pasqyrim i kësaj të vërtete. Pra, ajo e rithur këtë çast përjetësie, e rrëfen atë, duke e krijuar *iluzionin e së vërtetës*. Kësisoj, historia është çast i kujtuar i një çasti *të jetuem*. Ajo e zhvendos atë në pamje të re, duke e thurur për vete *iluzionin e përjetësisë*. Pra, historia synon ta rilindë kujtesën, për ta shmangur harresën. Meqë format e bartjes së saj (kujtesës) janë kryesisht dy llojesh: historike dhe letrare, ajo shndërrohet në objekt ripërtëritjeje historike e ringjalljeje letrare.

Le ta trajtojmë tani këtë *iluzion historik* si qëllim autorial të Barletit për ta shkruar “historinë” e Skënderbeut. Kujtesa është substrati mbi të cilin thuret rrëfimi barletian, me qëllim rishkrimin e të bëmave të kryeheroit shqiptar. Kjo “histori” shkruhet sipas një modeli, i cili e ripërtërin të vërtetën ashtu si e mbajnë në mend përjetuesit e saj: bashkëluftëtarët e Skënderbeut e banorët e qyteteve të rëna të Epirit. Barleti është mbledhës i rrëfimeve të tyre, duke provuar që kujtimet, rrëfimet për ngjarjet e përjetuara, t’i lidhte sipas një rendi logjik, për ta krijuar tablonë e plotë të të ndodhurave. Ai nuk u referohet shumë kronikave të kohës, më shpesh i drejtohet kujtesës së banorëve, përfshirë edhe kujtesën e vet personale, si “një spektator jo i huaj” i madhështisë së dikurshme. Pra, të ndodhurat, historitë, na vijnë të shkruara nga Barleti, por në zanafillë ato janë mbledhur e sistemuar si rrëfime gojore të bashkëkohësve të tij. Ato e përbëjnë një fill epik të historisë mesjetare, të cilat Barleti i bart në tekst. Kësisoj, *Historia e Skënderbeut* prek gojëtarinë si zhanër e dokumentaritetin si intencë. Kjo metodë e përcakton edhe diskursin: rrëfimtari, duke e afruar jo rrallë me diskursin letrar gjatë përshkrimit të ngjarjeve ose të përjetimeve të personave, historitë e të cilëve i përshkruan në libër.

Teksti i Barletit, sikur nënvizonte vetë ai, është tekst i cili e synon dokumentaritetin. Por, për ta arritur plotësisht këtë synim i mungonin mjetet. Historia e bartur prej tij, prandaj, është histori e rrëfyer e përjetuesve të madhështisë epike të një kohe dhe të një heroi. Ajo është histori e cila nuk e bart të vërtetën e dokumentuar shumëfish, por të vërtetën e kujtuar, një të vërtetë kujtesore. Ajo e krijon “iluzionin” e historisë në një tekst rrëfimtari. Sikur nënvizuar, Barleti që i vetëdijshëm se po e shkruante “historinë” e Skënderbeut pa i pasur mjetet e nevojshme, por me qëllimin e domosdoshëm për ta ripërtërirë madhëshëtinë epike të një kohe e të një vendi. Ai e kërkon dhe e gjen njëjën ndërlihdhëse ndërmjet kujtesës e historisë, për ta ripërtërirë “madhëshëtinë vendore”. Por, po kështu, ai e gjen edhe hallkën ndërlihdhëse mes

kujtesës e fiksionit, për ta krijuar madhështinë shpirtërore, ndjenjën e krenarisë së përhershme për të bëmat heroike të një brezi luftëtarësh.

Vetë Barleti thoshte se po e shkruante librin e tij duke u mbështetur në kujtimet e atyre që mund ta kishin jetuar “epokën e Skënderbeut”. Pra, ai po e ringjallte kujtesën duke i mbledhur copat e rrëfimeve, mbetjet kujtesore, përfytyrimet e luftëtarëve e të bashkëkohësve dhe dëshminë personale. Këtë e bënte me të vetmin qëllim që ta shpëtonte nga bjerrja kujtesore madhështinë arbërore. Ky, sikur u tha, përbën raportin thelbësor mes kujtesës e historisë. Por, meqë kujtesa rrëfëhet, fikcioni është i pashmangshëm. Historia e Barletit e fton në ndihmë *kujtesën letrare*, krahas asaj historike. E, sikur është nënvizuar nga P. Nora, kujtesa i njeh vëtëm këto dy trajta të rishpalosjes së saj. Po t’ia shtojmë kësaj edhe praninë e mitit të heroit, si mjet për artikulum historiko-rrëfimtar të madhështisë së kujtuar arbërore, del se Barleti do të shkruante tekst për ripërtëritjen historike nëpërmjet thurjes së iluzionit për të.

Kujtesa e rrëfyeme

Nisur nga titulli i veprës, *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut*, Barleti po shkruante tekst historie. Madje, edhe po të nisemi nga aspekti çfarësues i gjinisë së shkrimit, teksti del si *histori*. Pra, në kuptimin referencial, teksti i përshkruan të ndodhurat (ngjarjet reale). Por, pikërisht ky lloj referencialiteti na shtynë ta kërkojmë raportin e tekstit me përshkrimin përtej “së ndodhurës”, në botën e transformimit të historisë në mit dhe të rikthimit të saj nëpërmjet mitesh të rrëfyera. Vetë Barleti thoshte se po shkruante vepër të diskursit historik. Por, për ta shkruar atë, i mungonin modelet:

Unë nuk pata në këtë rrugë asnjë udhëbeqës (...) S’pata mundësi të shikoj as analet e vjetra.⁵

E, duke qenë se i mungojnë referencat, ai i kërkon e i gjen ato në *kujtesën* e njerëzve për to:

Unë nuk kam shkruar trillime, por ato që m’i kanë treguar me kujdes më të mëdhenjtë dhe ato që kanë parë me sytë e tyre disa që kanë marrë pjesë.⁶

Ky *kujtim*, afër mendsh, nuk përbën të vërtetën, por “thurjen”, rrëfimin për të, ose, më saktë, rrëfimin e shndërruar në *mit*. Pra, Barleti nuk shkruan vepër të diskursit

⁵ M. Barleti, *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut*, e cit., fq. 48.

⁶ Po aty.

historik (sikur e thotë vetë), sado që e synon atë, nuk ka referencë me të ndodhurat, por me kujtesën për to. Ai, madje, nuk i referohet realitetit, por *iluzionit të realitetit*. Kjo nënkupton që Barleti i referohet *jehonës së realitetit* nëpërmjet procesit të *mbindërtimit të reales* në një diskurs i cili jo rrallë e shmanng diskursin e pastër historik dhe rrëshqet në atë gjysmëfiktiv narrativ.

Diskursi historik / Diskursi gojor-rrëfimtari

Megjithatë, Barleti i ka përjetuar disa nga ngjarjet e mëdha të historisë të cilën e paraqet në librat e tij, duke qenë brenda mureve të kalasë së Shkodrës, kur ajo që rrethuar nga trupat osmane. Pra, për to ai dëshmon si pjesëmarrës e si kujtues i së ndodhurave.

Kështu, më kujtohet se, në rrethimin e parë të Shkodrës, armiqët u dukën rrëzë mureve gati më parë se të merrnim vesh për ta.⁷

Porse, këtë dëshmi ai e kishte vetëm për disa ngjarje. Pjesën më të madhe të “mozaikut” ai e krijoi duke u mbështetur në rrëfimet gojore të të tjerëve, të bashkëkohësve e bashketnikëve të tij. Duke qenë se nuk kishte pasur udhëheqës tjetër pos *së rrëfyerës*, si dhe duke qenë një *spektator jo i buaj*, pra dëshmitar i ngjarjeve të mëdha, ai e kombinon përvojën e tij të kronikanit me rrëfimtarin, diskursin historik me atë gojor-rrëfimtari:

Unë kam parë vetë shumë të tillë, kur fati i zi e solli të mbanja armët e pafat për ta mbrojtur atdhenë, nga kujtimi i të cilit tani përtërihem si për mrekulli, por edhe për të cilin s’mund të shkruaj pa lot në sy.⁸

Kësisoj, teksti e mbindërton përvojën rrëfimtare përmbi përvojën jetësore, duke i dhënë asaj dimensione të reja, më të gjera. Ai e ndërton këtë përvojë nëpërmjet jehonës, kujtimit, pra mitit. E, jehona e të kujtuarit të heronjve dhe e betejave është njëra nga shtysat historike për kujtesë të përbashkët. Ajo ka ndikuar në *përbrendësim* e *përbashkim*. Ky lloj përbashkimi nuk do të ishte i mundur po të mos ekzistonte një parastrukturë, e ngjashme me atë të mitit, mbi të cilën do të lidhej besimi në synimin e përbashkët dhe e cila do të shndërrohej në parasubstrat mbi të cilin do të thurej legjenda për *heroin bashkues*. Ky dimension i mitit të heroit, pra aftësia e tij (ose e

⁷ Po aty, fq. 175.

⁸ Po aty, fq. 257.

autorit të tekstit për të) për t'u shndërruar në personalitet bashkues për bashkëkohësit e në mit përbashkues për brezat e mëpastajmë, nënkupton *jehonën e mitit të bartur në histori*, e cila është e zonja që ta ringjallë herë pas here synimin për ripërtëritjen e atdheut, qoftë atij historik (si kujtesë e të bëmave të mëdha dhe e territorit të trashëguar, te Barleti), qoftë shpirtëror (si kujtesë për arealin shpirtëror të *bashkëpatrijësve*, te Budi). Duke përzgjedhur figura letrare, Barleti nuk ia atribuonte vetëm Skënderbeut shkathësitë për t'i bashkuar princat shqiptarë. Në sytë e Barletit, të gjithë arbërorët i kishin këto cilësi, duke qenë para së gjithash (krye)trima e të urtë. Barleti i identifikonte ata qëllimshëm me kryeherin, Skënderbeun, madje i quante me emrin përmbledhës: *skënderbegas*.

Arbëria e sajuar

Barleti shkroi libër për kryetrimin e shqiptarëve, Skënderbeun, por në gjuhën latine. Teksti i tij, prandaj, e ruan statusin e tekstit historik, të ndërtuar përmbi dëshmitë dhe rrëfimet, në një gjuhë që ishte *gjuha e kohës*. Rrjedhimisht, teksti i tij i përket shkrimtarisë universale, por është e ndërlidhur me letërsinë shqipe përnga subjekti që e trajton. Thelbi i kësaj nyjeje është subjekti dhe jo gjuha, si dëshmi identitare.

Identifikimi i arbërorëve (i fiseve të Arbrit) me kryeherin nuk e prek vetëm dimensionin historik dhe rolin e tij në krijimin e lidhjes, si besatim rreth një ideje: ripërtëritjen e Arbërisë. Ai lidhet edhe me rolin që kryeheri kishte në përlindjen shpirtërore të arbërorëve. Skënderbeu ishte figurë qendrore rreth së cilës besatoheshin princat shqiptarë dhe e projektonin ripërtëritjen e Arbërisë së tyre, të njohur historikisht. Ai ishte, po kështu, edhe personalitet që e ndihmonte përlindjen shpirtërore të shqiptarëve të asaj kohe, madje bartës i emrit me të cilin identifikoheshin religjioni i arbërorëve të kohës. Ai që “i krishteri” (ngjashëm me arbërorët e tjerë), i cili e njohte territorin, gjuhën dhe traditat si shenja të identitetit (prandaj luftonte për *Arbërinë historike*), ndërsa shpirtërisht i tejkalonte këta kufij dhe e shtrinte mbretërinë e tij brenda mbretërisë së Zotit. Republika për të cilën luftonte ai në rrafshin shpirtëror që *Republika e Krishtit*, aleanca e krishterë, e cila në pikëshikimin e Barletit që mbrojtësja e vetme e vlerave qytetëruese të Perëndimit. Skënderbeu që princi mbrojtës i saj, ndërsa ushtarët nën urdhrat e tij qenë *ushtarë kryqtarë*, të cilët në njërin anë luftonin për *republikën historike* (ripërtëritjen e Arbërisë historike), ndërsa në anën tjetër për *republikën e Krishtit* (ripërtëritjen e qytetërimit perëndimor e të vlerave kulturore të shqiptarëve të kohës).

Duke qenë se sakrifica dhe miti janë dy mjetet kryesore për ta krijuar “varësinë e ndërsjellë” (*mutual dependance*) ndërmjet anëtarëve të bashkësisë, modeli i heroit që synon ta forcojë krishterimin (dimensioni kulturor) dhe e synon mëvetësinë e trojeve të të parëve (dimensioni politik), i shërben kompaktësimit të anëtarëve rreth idesë së vazhdimësisë, të origjinës dhe të ndryshueshmërisë nga të tjerët. Në veprën e Barletit ky dimension që disaformësh.

Së pari, Barleti shkroi nga pozicioni i kujtuesit, mbledhësit të rrëfimeve dhe dëshmuesit të madhështisë së të bëmave të kryheroit të arbërve. Kësisoj, ai e thuri tekstin e tij sipas strukturës së mitit të heroit, i cili, sipas Frajtit, nis me lindjen e tij e përfundon me disfatën e tij.⁹ Sipas modelit arketipor mesjetar, Barleti e shkroi tekstin duke e përshkruar madhështinë e të bëmave të Skënderbeut nga paralindja e tij, nëpër të bëmat e mëdha e deri në vdekjen e tij. Kësisoj, ai është objekt i legjendave të ndryshme, të cilat qenë krijuar që para se ai të vinte në jetë: e ëma e tij ëndërronte ta lindte një fëmijë të jashtëzakonshëm; si fëmijë kryente vepra të pazakonshme për moshën e tij; veprat e tij diturore qenë po kështu të pazakonta; sjellja në oborrin mbretëror e ngriti shpejt në idhull të moshatarëve, ndërsa veprat dhe strategjitë ushtarake e ngritën në idhull të oborrit. Të gjitha këto i dhanë një status social e ushtarak të veçantë.

Origjina vendësore

Veçse, këto privilegje nuk ia shembën asnjëherë kalanë e kujtesës, të vetmin element që mund ta mbante të lidhur shpirtërisht *me tokën e babës*, me Arbërinë. Të bëmat do të mbeteshin vepra të një heroi të zakonshëm dhe nuk do të merrnin madhësi epike, sikur teksti të mos pikëniset nga ideja e rilindjes së kujtesës për vendin e të parëve, pra nga *mungesa kujtesore*. Ai e kishte bartur në vete dëshirën që me veprën e vet të vihej në themele të ripërtëritjes shpirtërore të fiseve të Arbrit e të një projekti politik për rikrijim të mbretërisë epirote, koka e së cilës sipas Barletit (atribuar fjalimit të famshëm të Skënderbeut pas kthimit) që Kruja. Pra, Kruja ishte qyteti qendror i mbretërisë së kujtuar të Gjonit dhe i mbretërisë së rilindur të Gjergjit; ajo që kujtesa vendësore përreth së cilës do të hartohet projekti i mbretërisë arbërore, sikundërçë do të shërbejë si fortifikatë qendrore e saj. Kthimi i saj, prandaj, nuk nënkuptonte vetëm rikthim të tokave të të parëve, por edhe të një projekti të ngulitur në histori. Kruja është vendi i të parëve, vendi i origjinës e i motivimit të madh për t’iu rikthyer kujtesës dhe rrjedhojës së madhe të saj: dashurinë për *homeland*-in, për vendin e origjinës, për vendin i cili nuk është vetëm territori fizik në të cilin zhvillohet kombi,

⁹ Shih: Northrop Frye, *Anatomy of Criticism*, Princeton University Press, 1971.

por edhe vatër e përbashkët, territor shpirtëror, i cili e përcakton jo vetëm karakterin etnik të banuesve të saj, por edhe përkatësinë shpirtërore, pa të cilën njeriu është i përhumur. Kjo e shtyn heroin e Barletit që t'i ballafaqojë dy botët e tij: botën reale, e cila ishte e kufizuar brenda rregullave të hekurta të perandorisë, si dhe atë shpirtërore, e cila shtrihej gjithandej nga shtrihej kujtesa për tokën e Arbrit. Sikur dihet, te humanistët *origjina vendësore* është e ndërlidhur me rrjedhën historike: ajo është e përcaktuar sojesh. Prandaj, në veprën e Barletit origjina vendësore (*locational origins*) bëhet vend simbolik, i cili e synon jetësimin e idesë së përbashkësisë. Kruja, prandaj, është jo vetëm *qendra e mbretërisë*, por edhe shtytësja e madhe e ruajtjes së saj. Kësisoj, ky qytet shndërrohet në qytet simbolik. Për ta përmbushur këtë kuptim, ai duhej të shihej si i pathyeshëm nga njerëzit dhe i mbrojtur nga perënditë:

Dhe, me të vërtetë, pozita e qytetit (Krujës, v.j.) ishte aqë fort e mbrojtur prej natyre, sa që, edhe sikur qytetarët të rrinin duarkryq, vetë vëndi mund t'ia thyente me lehtësi hundët dhunës.¹⁰

Pra, synim i Barletit nuk është të dëshmojë për të bëmat *par se*, por për efektin e tyre në ripërtëritjen shpirtërore dhe në zgjimin kulturor. Skënderbeu, “kreu i kushtuar nderit kristian, bëri që të rishkëlqente në Epir liria e vjetër”.

Kulti i përkatësisë / Simbolika e ripërtëritjes

Barleti i referohej territorit të Arbërisë / Epirit sikur njëres nga simbolikat e mëdha mbi të cilat qe thurur projekti i *territorializimit të kujtesës*. Skënderbeu e la ushtrinë osmane në log të betejës dhe u nis për në Krujë, për “në vendin e të parëve”, i thirrur sa nga zërat e arbërorëve të tij, të cilët i injoronte publikisht, por i ndrynte në zemër privatisht, sa nga *kujtesa e arkivuar* për vendin dhe për trashëgiminë e të parëve. Pra, në kujtesën e tij qe arkivuar ndjenja e përkatësisë dhe e origjinës, mbi të cilat qe zhvilluar *kulti i përkatësisë*, ose i ndjenjës se kujt i detyrohemi ne për ekzistimin tonë. Toka e të parëve, babë Gjoni, tradita kristiane, tradita familjare, doket, zakonet, gjuha, vendi e farefisnia, përbëjnë *kujtesën e arkivuar* të Skënderbeut, thirrjen e brendshme për t'iu kthyer atyre. Toka e Gjonit është territori i ëndërruar i Skënderbeut, vendi i cili përbën Arbërinë shpirtërore të tij. Në kuptimin material ajo përbën pronë familjare së cilës duhet t'i dalim zot. Porse, në kuptimin simbolik ajo ishte “atdheu i kujtuar nëpërmjet babës”, pra atdheu shpirtëror, trashëgimia të cilën e ripërtërinte vazhdimisht në kujtesë. Ajo përbën jo vetëm territor, por hapësirë në të cilën shtrihen

¹⁰ M. Barleti, *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut*, fq. 178-179.

bashkësi (Barleti i quan popuj) të një gjuhe e një gjaku, të një kulture të përbashkët e të riteve, dokeve e zakoneve të përbashkëta:

Le t'i rifitonin më parë vatrat e të parëve dhe lirinë e gjithë popujve të saj...¹¹

Toka në të cilën mbretëronte i ati i Gjergjit, Gjoni, në kujtesën e tij kishte përmasa jo vetëm të vendit të të parëve, pra të “tokës historike”, por edhe të vendit, i cili, duke u rikujtuar merr kuptim simbolik, përtej atij material. Si vend i të parëve ai përbën territor të njohur historikisht (*lieux d'histoire*), në të cilin kanë jetuar *gjinja* e tij. Rrjedhimisht, ai nuk mund të jetë vetvetiu motivues për lëvizje të reja. Por, kuptimi simbolik e shndërron në vend të kujtuar (*lieux de mémoire*), motivues për rikthim të tij e të gjendjes së tij, sikur të përbënte kthim në esencën e gjërave të cilat na përdallojnë nga të tjerët.

Pa synimin për ta ripërtërirë në kujtesë, lieux de mémoire do të mbetej i pandashëm nga lieux d'histoire.¹²

Pra, atdheu fizik shndërrohet lehtësisht në strumbullar të kujtesës për origjinën e përkatësinë. Kuptimi i tij imaterial, shpirtëror e simbolik e ndihmon përlindjen e kultit të origjinës. Ai e përjetëson vetëdijen tonë për të, sigurqë e ndihmon edhe lindjen e mitit (të heroit), i cili mund ta dëshmojë atë.

Arbëria shpirtërore

Heroi i Barletit, Gjergj Kastrioti-Skënderbeu, jeton me kujtesën për dy gjëra, të cilat e cilësojnë atë si hero: territorin në të cilin qeveriste i ati, Gjoni, si dhe kulturën e krishterë, me të cilën qe mbrujtur si fëmijë në vendin e të parëve. Për sa kohë qe “rob” në kampin e sulltanit, ai e ruajti në kujtesë dashurinë e përhershme për vendin e të parëve (*amor patriae*). Barleti i referohet *patria*-s si *mbretëri atërore*. Kufijtë e saj qenë kufijtë “e babës”, herën e parë, e kufijtë brenda të cilëve jetonin fiset arbërore, herën e dytë. Territori në të cilin qeveriste i ati, Gjoni, qenë “kufij të kujtuar”, të cilëve ai u referohej sikur substratit mbi të cilin do ta hartonte projektin e tij për *Arbërinë mbretërore*, ose për territorin i cili nuk është më vetëm territori i fisit të tij, por arenë e homogjenizimit të fiseve përmbi një simbolikë të fuqishme dalluese, siç është gjuha, territori e kultura e përbashkët. Kësisoj, dheu atëror u shndërrua në epiqendër të

¹¹ Po aty, fq. 130.

¹² P. Nora, *Between Memory and History...*, e cit., fq. 19.

projektit të tij për ta krijuar lidhjen e përbashkët mes arbërorëve katolikë (si lidhje mes “princave farefis”, sikur i quante Barleti), e cila i mbledhi fiset arbërore, por edhe fiset e tjera të robëruara përreth Arbërisë. Veçse, territori mbi të cilin qe ruajtur kujtesa e më shumë krahinave nuk mbante ende një emër të përbashkët. Barleti i referohej atij herë si Arbëri, herë si Epir, e herë tjetër si Maqedoni. Kufijtë historikë, kësisoj, ngatërorhen me kufijtë shpirtërorë e ata religjiozë. Sido që të jetë, kujtesa për vendin e të parëve, për territorin e kujtuar, pra *kujtesa e territorializuar*, qe premisa mbi të cilën u zhvillua projekti skënderbejan për *mbretërinë arbërore*.

Kujtesa e dytë e fuqishme, të cilën e përmendëm më lart, është *kujtesa religjioze*. Sikur dëshmon Barleti, si fëmijë Skënderbeu qe i devotshëm ndaj parimeve të krishtera, të cilat nuk i braktisi krejtësisht as sa qe rob në kampin e sulltanit dhe të cilave iu kthye në rastin e parë të mundshëm. Ky formim i mundësoi që të zhvillonte parime qëndrestari, krahas formimit fizik dhe edukimit që kishte marrë:

*Durimi jo i pavend dhe forca e paepur e trupit, si dhe fuqia e pamposhtur e shpirtit të tij, i bënë ballë çdo gjëje me lehtësi.*¹³

Pra, kujtesa për territorin e të parëve dhe për fenë e të parëve u shndërruan në premisa mbi të cilat Skënderbeu e projektoi dashurinë e tij për “mbretërinë tokësore dhe atë qiellore”. Ato e shtynë drejt projektit të parë integrues shqiptar, i cili synonte ripërtëritjen e mbretërisë së tokës e të qiellit, territorializimin e kujtesës së parbashkët dhe aleancën me parimet e kishës. “Me bâ vepra fort të mira kundër turqve për të mirën e fesë së krishtere dhe të Ungjillit” u shndërruan në pikësynim të Skënderbeut, sipas Barletit.

Ripërtëritja e mbretërisë së tokës dhe e asaj të qiellit ndër arbërorët e lehtësoi krijimin e aleancës së krishterë. Të dyja janë rrjedhojë e kujtesës së tejbartur, si dhe e një lloj transcendence ndërdisjore, e cila bartet tek anëtarët e bashkësisë religjioze a etnike. Nëse anëtarët e mbretërisë qiellore qenë lehtësisht të identifikueshëm, katolikët e zonave në të cilat mbretëronte Kastrioti, anëtarët e mbretërisë tokësore nuk qenë vetëm anëtarët e fisit të Kastriotit, por të krahinave të tjera, të cilat historikisht kishin jetuar në lidhje gjaku, gjuhe e kulture. Pra, Arbëria e *sajuar* e Barletit u referohet raporteve historike dhe përmbi to kërkon ta ripërtërijë identitetin gjuhësor, kulturor e historik, si dhe t’i përfshijë pjesëtarët e një gjaku, kulture e traditash të përbashkëta. Rrjedhimisht, ajo (*Arbëria e sajuar*) është historike. Ajo lind nga kujtesa për “trojet e të parëve”, dimensionet e saj shtrihen gjithandej nga shtrihen fiset e Arbrit dhe është “farefisni” e gjerë në kuptimin që këtij nocioni ia njihnin modernistët. Bashkëkohësve

¹³ M. Barleti, *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut*, fq. 76.

të Barletit ajo u shfaqej si jehonë e të bëmave të mëdha epike të një epoke. Kufijtë e saj qenë të përcaktueshëm jo vetëm mbi bazën e zotërimeve, por edhe të një “qytetërimi arbëror”, i dallueshëm nga qytetërimet e tjera dhe i ngulitur në kujtesën e njerëzve abrahamshtfolës e arbërndjesish. Ajo është sajuar si lidhje fisesh të ngulitura në atdheun e shqiptarëve. Pra, mbështetur edhe në premisat moderniste, Arbëria e krijoi lidhjen e njëjtëgjuhësve, njëjtëbesuesve dhe njëjtëkulturësve, duke e krijuar një farefisni, e cila përbën parabazën e fuqishme për krijimin e etnive, të cilat i bashkon gjaku, gjuha, territori dhe kujtesa e përbashkët, qoftë ajo historike, religjioze ose kulturore. Ky na del të jetë rezultati më i madh i projektit të Skënderbeut, por po kështu edhe aftësia e Barletit për ta përfshirë strukturën e mitit të kryeheroit në tekst. Duke ecur përgjatë tehut të dëshmisë historike ai arrin ta zhvillojë rrëfimitarinë për mënyrën e homogenizimit kulturor e fetar të arbërorëve mesjetarë. Barleti e krijoi *mitin e heroit* të rrëfyer në një tekst referencial. Vepra e tij do të mund të ishte tekst historie po të mos ishin *rrëfimet* (e dëshmitarëve) dhe *të rrëfyerit* (barletian), që mbështillen në një *paradigmë mitike*, e cila u paraprinë paradigmave të tjera. Por, cila është dëshmia për këto paradigma? Si mund të themi se miti letrar barletian i Skënderbeut shërbeu si paradigmë për idealogjinë shqiptare dhe se ndikoi ndërdijshëm në përfundimin e substratit etnik?

Letrat shqipe, të mëvonshmet, e rimorrën *mitin e rrëfyer* të Barletit për Skënderbeun dhe e shndërruan në *transcendencë mitesh*, pra ia dhanë formën e “mitit të dëshmuem letrash” përmbi “mitin e rrëfyer”. Kësisoj, ai i ruajti dimensionet epike për veprat e jashtëzakonshme me kordhë e kalë. Por, ky mit u shtri në gjithë letërsinë, duke u mitizuar sërishmi në rrëfim letrar.

Përfundime

Barleti, sikur kemi shpjeguar, e sajoi Arbërinë historike, nëpërmjet ringjalljes së vetëdijes për territorin historik të arbërve, si dhe synimit për ripërtëritjen e tij. Pra, ai e *rrëfeu* në tekst të shkruar historinë dhe për të e pati një shtysë të fuqishme, ta letrarizonte njërin ndër mitet më të famshme në Mesjetë, mitin e heroit, i cili mund të pikëpreket me historinë, por gjithsesi është pjellë e rrëfimit. Nëse në letrat shqipe ka pasur një kategorizim të vazhdueshëm të tekstit të Barletit për Skënderbeun si tekst i cili rri në kufirin mes dëshmisë e trillit, kjo ngjet ngaqë ai e rithur mitin për historinë në rrëfim. Sikur provon teksti, *letrarizimi* i historisë, e rrëfyera e dëshmisë, është sajim për vendin, heroin, territorin e gjuhën, pra është dëshmi e simbolikës etnohistorike, së cilës i referohen kuptimdhënësit e Arbërisë. Kësisoj, në tekstin tonë Barleti trajtohet si

sajuesi i Arbërisë (Shqipërisë), ai e krijoi atë nëpërmjet mitit të heroit nacional të saj, Skënderbeut.

Te Barleti diskursi historik i nënshtrohet diskursit letrar, sikur që edhe mitologjia, figurat e shumta retorike dhe vetë stili jo rrallë janë të sajua prej letrari dhe jo prej historiani. Barleti nuk shkroi në gjuhën shqipe, ngaqë ata që do ta lexonin edhe ashtu qenë të paktë, por në gjuhën latine. Ajo që e ndërlidh me “substratin identitar” është subjekti, i cili shërbeu si parabazë e paramodel për një vistër tekstesh të mëvonshme, letrare e historike, për Skënderbeun e për epokën e tij.

Barleti i referohej *jehonës së realitetit* nëpërmjet procesit të *mbindërtimit të reales* në një diskurs gjysmëfiktiv narrativ. E, jehona e të kujtuarit të heronjve dhe e betejave të tyre është njëra nga shtysat historike për kujtesë të përbashkët. Ajo ka ndikuar në *përbrendësim* e *përbashkim*. Barleti e krijoi *mitin e heroit* në një tekst përjetueshëm si referencial. Letrat e mëvonshme e rimorën *mitin e rrëfyer* të Barletit për Skënderbeun dhe e shndërruan në *transcendencë mitëse*, pra ia dhanë formën e *mitit të dëshmuem letrash* përmbi *mitin e rrëfyer*.

Bibliografia

- Barletius, Marinus. *De obsidone Scodrensi*, botuar nga Bernardin & Vitalibus, Venedik, 10 janar 1504. Cituar sipas botimit në gjuhën shqipe: Marin Barleci, *Rrethimi i Shkodrës*, përkthyer nga Henrik Lacaj (“Pakti”, Tiranë, 2011);
- Barletius, Marinus. *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis*, pa datë botimi (mendohet se libri është shkruar mes viteve 1508-1510), përkthyer në shqip nga origjinali në latinisht nga: Stefan I. Prifti: Marin Barleti, *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut* (“Rilindja”, Prishtinë, 1989);
- Burke, Kenneth. *The Rethoric of Religion – Studies in Logology*, 1970;
- Curtius, Robert Ernst. *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (Frencke Verlag, Bern und München, Dritte Auflage, 1961). Cituar sipas përkthimit në gjuhën kroate: Ernst Robert Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovekovlje*, përkthyer nga Stjepan Markuš (“Naprijed”, Zagreb, 1998);
- Myhill, John. *Language, Religion and National Identity in Europe and the Middle East: A Historical Study* (Amsterdam, John Benjamins Publishing Co., 2006);
- Nora, Pierre. *Between Memory and History: Le Lieux de Mémoire*, translated in English by: Marc Roudebush (“Representaion” 26, Spring, 1989);
- Pierre, Nora. *Realms of Memory* (Columbia University Press, New York, 1996);
- Riza, Selman. *Pesë autorë të vjetër* (“Toena”, Tiranë, 2002);

- Roques, Mario. *Recherches sur les anciens testes albanais* (Paris, 1932), në gjuhën shqipe: *Gjurmime mbi tekstet e vjetra shqipe e shkrime të tjera* (Botimet françeskane, Shkodër, 2011);
- Thiesse, Anne-Marie. *La création des identités nationales – Europe XVIII-XX siècle* (Éditions de Seuil, Mars 1999). Cituar sipas përkthimit në gjuhën shqipe: Anne-Marie Thiesse, *Krijimi i identiteteve kombëtare – Europa e shekujve XVIII-XX*, përkthyer nga: Etleva Shiroka (“Dukagjini”, Pejë, 2004).

Vehbi MIFTARI

FACTS AND FICTION IN “HISTORY OF SKANDERBEG”

Abstract

Art and literature can help the writing of the history, as far as the history can stimulate the imaginative acts or fiction. “Telling” the collective “epical honor” in a discourse which is more literary than historical it is a matter of collective sensitivity and of the ways how this collective sensitivity is expressed. Examples of this type of participation of literature in a process of writing the history are well known from the ancient world to the nowadays. So far, Achilles has been known from the Homer’s work. The Albanian national hero, Gjergj Kastrioti, so called Skanderbeg, has become well known by the Barleti’s work: History of Skanderbeg, more than from any other medieval chronicles. Further, literary characters of Gjergj Fishta’s *Lahuta e Malcís* have a strong relationship with a real life. This relationship of fiction with the facts, institutionalised in the osianic songs, has been carried in the contemporary literature.

Our lecture analyzes this relationship between fiction and history in the work of albanian humanist: Marinus Barletius (Marin Barleti), History of Skanderbeg. The text has been written based on the “oral narrative” of the people who lived in the Skanderbeg’s epoch and it is the first book in Albanian culture which was written based in the memory of the people. .

Barletius faces the facts (which has been told by those who were part of the ethnic pride) and fiction (which is authorial part of creating a literary discourse in a text which aims to be nonfictional text).

Formally, The History of Skanderbeg is categorised as a history (even nominally), but being written based on the memory (memoire) of the people who

lived in the Skanderbeg's epoche and connecting facts with this "aral narrative", the texts has been often identified as a text which connects the facts with the literary diescourse in a text with a dual character: hsitorical and literary.

Key words: History, "epical honor", historical memory, literary discourse, facts, fiction

Adem JAKLLARI & Silvester MANAJ

ARKITEKTURA REALE DHE AJO FIKSIONALE E GJIROKASTRËS TE KADAREJA

Abstrakti

Objekt i hulumtimit në këtë kumtesë do të jenë kryesisht tri romanet e Kadaresë: “Kronikë në gur”, “Çështje të marrëzisë” dhe “Darka e gabuar”, në të cilat referencat me kartografinë e qytetit dhe banorit të tij janë më eksplicite. Duke u mbështetur në një teori të gjerë që vjen që nga Antikiteti deri në ditët e sotme, e cila shqyrton kufijtë midis reales dhe fiksionale, do të përpiqemi të ndriçojmë mpleksjen e këtyre dy rrafsheve në poetikën romanore kadareane. Fokusi kryesor i studimit tonë do të jetë mënyra se si një univers i tërë shenjash njerëzore, simbolikash antropologjike, koordinatash arkitekturore trashëgimore të qytetit dhe të psikesë së banorit të qytetit të Gjirokastrës, që është edhe toposi lëndë i këtyre teksteve letrare, shndërrohen në materie dhe strukturë artistike. Raporti intensiv, që shkrimtari i madh krijon me qytetin e tij të lindjes në nivel antropologjik dhe simbolik, ushqen po të njëjtin raport edhe në nivel të idiomës gjuhësorë. Toposi i qytetit, lëhtësisht i identifikueshëm, është, në këtë mënyrë, jo vetëm produkt i referencave jetësore, por edhe i lëndës gjuhësore më të cilin ndërtohet ligjërata artistike. Në kumtesë do të argumentohet, gjithashtu, se si e gjithë kjo botë mimetike, që është e pranishme te Kadareja, nuk cënon karakterin e njëmendtë të rrëfimit artistik.

Fjalët kyçe: qytet, shenjë, Kadare, roman, fiksjon, fakt, realitet

Raporti mes faktit dhe fiksionit në ato tekste që lexohen si të atilla ku mbizotëron funksioni poetik i përdorimit të gjuhës dhe mandej i atij referencial më tepër se në vetvete si mbështetës i të parit, është i lehtë për t’u dalluar dhe përcaktuar dhe i vështirë për t’u interpretuar për sa i përket thellësisë dhe dendësisë së kuptimit kur kemi të bëjmë me poetikën romanore të I. Kadaresë dhe të romaneve “*Kronikë në gur*”, “*Çështje të marrëzisë*” dhe “*Darka e gabuar*” në veçanti. Janë këto tri romane, në të cilat *topos*-i, qyteti i Gjirokastrës, është po aq i rëndësishëm, nëmos edhe më, sa edhe karakteret dhe fabula e romanit. Është ai vetë që i gjeneron të gjitha këto elemente të

artit të romanit. Përshkruar dhe strukturuar përmes një tërësie të pasur shenjash që i përkasin kartografisë së qytetit, simbolikash antropologjike të sjelljes dhe vështrimit të botës, paraqitjes së arkitekturës së qytetit dhe një peizazhi tejet të pasur njerëzor, ku njerëzit, në më të shumtën e herëve janë krejt të ndryshëm nga njëri-tjetri, paraqesin tipare të spikatura që i përkasin psikesë së banorit të qytetit të Gjirokastrës, pra të atij që është përjetuesi i kësaj hapësire kulturore, në këtë rast qyteti.

Megjithatë në këtë kundërvënie, e cila është e amullt kur kemi të bëjmë me artin e letërsisë artistike, ka diçka konceptuale që duhet qartësuar. Nëse një fakt është një e dhënë e njohur dhe e pranuar për vërtetësinë e saj, atëherë fiksioni nuk është domosdoshmërisht e kundërta e faktit, sepse mund të jetë i ndërtuar pikërisht mbi faktiken. Për aq sa është letërsi është doemos edhe e vërtetdukshme. Dhe, të gjurmosh për faktiken në art, në një përmasë do të thotë të gjurmosh edhe për mimesis-in realist. Dhe për realizmin ka një amullt edhe pak më të madhe përsa u përket përkufizimeve; si më gjithëpërfshirësin po marrim atë të Roman Jakobsonit, i cili shprehet se *“realizmi” është një rrymë që ka si qëllim riprodhimin e realitetit në mënyrën më të besueshme të mundshme dhe që aspiron shkallën më të epërme të së vërtetdukshmes: do të quajmë si realiste ato vepra që ngjajnë më të vërtetdukshme, besnike të realitetit.*¹ Kur rrekesh të shohësh veprat e marra në shqyrtim për nga pikëpamja e kësaj besnikërie, vëren se ato janë realiste dhe fakti është i pashtrembëruar për hir të fiksionit. Te romani *“Çëshjtje të marrëzisë”* Kadareja bën anatominë e mëposhtme te fisit:

*“Në ato pak fjalë që kishte këmbyer me mua, im atë më kishte thënë një ditë se gjysma e Dobatëve ishin të çmendur. Të njëjtën gjë thoshin ata për ne. Madje, sipas tyre, jo gjysma, por krejt Kadarenjtë ishin të lojtur. [...] Hallë Xhemua tregohej me gisht si një nga vërtetimet e marrëzisë së fisit.² [T]jetri dëshmues i lajthitjes, ishte kushëriri ynë, Remzi Kadareja, që brenda një jave kishte humbur në kumar shëpëpinë e vet të stërmadhe me njëzet e ca kthina. Tregonin se e kishte nisur me katin e tretë, që e kishte bitisur aty nga mesnata e së hënës, duke u gdhirë e marta. Kurse të dytën e kishte humbur të mërkurën. Të enjten pasmesnate kishte tretur katin e parë, por ndaj të gdhirë e kishte rifituar, madje bashkë me gjysmën e katit të dytë. Kjo, me sa dukej, i kishte dhënë zemër, por të shtunën, duke u gdhirë e diela ishte rrënuar krejt.”*³

Pa u ndalur në veçori të përgjithshme të poetikës kadareane të romanit, duke u përpjekur që të interpretojmë këtë raport mbi shenjën mbizotëruese të *topos*-it të Gjirokastrës në këto tri romane, mendojmë se konstatimet e arritura, do të jenë domethënëse sa për t'i qëndruar besnike poetikës së tij të romanit në përgjithësi. Ndër

¹ Jakobson, R. (2015). *“Il realismo nell'arte”*. Në: Todorov, T., *I formalisti russi*. Torino: Piccola Biblioteca Einaudi, fq. 98.

² Kadare, I. (2005). *Çëshjtje të marrëzisë*. Tiranë: Onufri, fq. 39-40.

³ Po aty.

qëllimet e interpretimit nuk do të ishte kurrësi dallimi mes atyre shenjave që i përkasin faktit dhe të atyre që i përkasin fiksionit në këto romane, por kundrimi i mjeshtërisë me të cilën të dhënat që i përkasin rrafshit të faktit për këtë qytet e shndërrojnë atë në një qytet-metaforë, e cila strukturon fort qëllimin e tekstit për lexuesit. Kjo mjeshtëri, por edhe kjo pasuri e figurës, i kanë dhënë mundësitë autorit që ta përdorë atë si përftesë kyçe të të tria romaneve, duke e rilexuar atë gati-gati si një mit letrar të vetë autorit, por ndoshta potencialisht edhe të krejt letërsisë shqipe. Sepse kemi të bëjmë me të dhëna që i përkasin realitetit të Gjirokastrës, por të ngarkuara me domethënie dhe kuptim, sa për të krijuar një ambient të magjepsur, të çuditshëm, e gati imagjinar, mbi të cilin shkrimtari e ka më të lehtë për të strukturuar fiksionin. Vështirë të ketë një qytet tjetër të letërsisë shqipe që t'i ketë shërbyer kësaj shkrimtarit dhe është e pamundur që këto romane të ekzistojnë pa Gjirokastrën. Qasja më e dobishme për qëllimin e kësaj kumtese do të ishte ajo semio-kulturore.

Që këto romane janë ngritur mbi hapësirën e një qyteti që për nga e çuditshmja do të ngacmojë kufijtë mes reales dhe imagjinare këtu e pohon edhe vetë shkrimtari Kadare në librin e tij *"Ftesë në studio"*: *"Nuk më kujtohet mirë se si filloi biseda, por dihet se nuk ka gjë më të natyrshme për një shoqëri me njerëz të kombësive të ndryshme se sa një bisedë rreth qyteteve të lindjes. Po flitej për qytete të jashtëzakonshme, të zhbukuruara nga malli i ndarjes, për qytete me diell apo hënë të çuditshme, me blerime, me liqene dhe ura që ngriheshin natën si fantazma. Kur më erdhi radha mua, unë thashë që isha nga një qytet vërtet i çuditshëm, ku po të ishe i debur dhe të rrëzohesh në rrugë, në vend që të bije në hendek, mund të bije mbi çatinë e një shtëpie tjetër. Qeshën të gjithë dhe, për të mos më quajtur gënjeshtar, më thanë se isha fantazist. Për fatin tim, midis tyre ishte një shkrimtar grek, i cili, pas thyerjes së partizanëve grekë në Gramoz kishte qenë mjekuar ca kohë në Gjirokastrë. Ai poboji fjalët e mia dhe madje shtoi se për të ishte një nga kujtimet më të paharruara kontakti i tij i parë me atë qytet."*⁴, apo edhe përmes një zëri gati dramatik që qëndron mbi narratorin e që e cilëson kështu irealitetin e këtij qyteti: *"Ishte me të vërtetë një qytet shumë befasues. Ti mund të ecje rrugës dhe, po të doje, mund të zgjatje pak krahun e ta vije kësulën tënde mbi majën e një minareje. Shumë gjëra këtu ishin të pabesueshme dhe shumëçka ishte si në ëndrra."*⁵

Në mes të gjithë nënlojeve të romanit, i cili i përket kryekëput rrafshit të fiksionit, ashtu siç i përket çdo tekst letrar, romanet që zotërojnë tipare të romanit biografik dhe autobiografik⁶, janë ata që kërkojnë në mënyrë implicite prej instancës së lexuesit që t'u besojë edhe më fort historive që do të tregohen, si histori reale të ndërtuara prej faktit. Në mes të shkrimtarit dhe realitetit, pra të Gjirokastrës së

⁴ Kadare, I. (2004). *Ftesë në studio*. Tiranë: Onufri, fq. 19-20.

⁵ Kadare, I. (2008). *Kronikë në gur*. Tiranë: Onufri, fq. 40.

⁶ Kadare, I. (2004). *Ftesë në studio*. Tiranë: Onufri, fq. 21.

njëmendtë dhe Gjirokastrës imagjinare ekziston një lloj tensioni i lehtë dhe kjo vjen si pasojë e motivimit që i duhet *intentio auctoris*-it për të ndërtuar historinë. Kadare për këtë do të shkruajë se do t'i druhej tej mase qëndrimit të plakave të rrëfyera në “Kronikë në gur”, por detyrimisht edhe të “*Darka e gabuar*” dhe “*Çështje të marrëzisë*”, sikur ato të mos kishin vdekur prej vitesh, por të ishin ende gjallë.

Shenjë mbizotëruese për t'u dekoduar në këto tri romane është edhe ajo e antropomorfizimit dhe personifikimit të qytetit, i cili imagjinohet se jeton me dhe përmes qytetarëve të tij, si një qenie njerëzore që bart sjellje, simbolika dhe zakone të ngjashme, nëmos të njëjtat me ato të banorëve. Kjo është një shenjë e pastër, e cila na mundëson që t'i qasemi atij si një “strukturë menduese” në terma të semiotikës së Lotmanit. Megjithatë, për këtë duhet kryer një përvijim i imtësishëm i kontekstit dhe një analizë e kontekstit. Në romanin “Kronikë në gur” kemi të bëjmë me përjetimin e një fëmije të vogël, të cilin nuk mund ta mbajmë përgjegjës se nuk bart arsyetimin e ftohtë të të rriturit dhe gjithçka përreth tij cilësohet përmes *marrëzisë*. “*Heroi rrëfimtars-fëmijë, në mendjen e të cilit ngatërrohen realiteti me fantazinë, perceptimi me vegimin, dëshira me të qenën e njëmendtë, herë nga dashuria e dhembja e herë nga frika e percepton qytetin si një katragjysh qindrvjeçar e vigan që duron gjithçka, por edhe kundërvepron për t'u mbrojtur.*”⁷ Megjithëse i mbërthyer mirë në kufijtë e reales dhe të vërtetës, sa prej të dhënave të sakta rreth atij qyteti, të cilat janë vënë në pah dhe janë pranuar gjerësisht, si nga kritika, ashtu edhe nga shumë receptues jo profesionistë, por edhe përmes përbërësish tekstorë, si titulli që mban fjalën “kronikë”, çka i përgjigjet të vërtetës; ndërkaqllja e një kronike të shkruar nga një prej personazheve të romanit “Kronikë në gur”, Xivo Gavo, ku kronika ngjan fare më fiksionale se edhe vetë romani, por edhe përmes pranimin nga ana e vetë autorit, i cili pohon se donte të shkruante për qytetin e tij që ngjante kaq produkt i fantazisë. “*Çdo imagjinare është ndërgjegje e subjektit që imagjinojnë*” përmes imazheve⁸, - shprehet J.-P. Sartre në librin e tij filozofik “*Imagjinaria*”. Pikërisht këtu kemi menduar se ndodh ndërthurja e faktikes me imagjinaren në këto fiksione. Edhe për aq sa mund të ngjajë si imagjinare e gjithë aventura e kundërimit nga jashtë e narratorit, ky i fundit nuk mund të largohet për asnjë çast prej hapësirës kulturore që e ka gjeneruar.

Duke qenë se qyteti, për nga perspektiva kulturore është një rast i veçantë i përqendrimit të kulturës në hapësirë dhe në aspektin sociologjik i dendur me individë që u përkasin identiteteve të ndryshme socio-kulturorë⁹ dhe siç e ka konceptuar edhe

⁷ Kuçuku, B. (2009). “*Qyteti-personazh, përftesë e modernitetit bashkëkohor*”. në: *Letërsia dhe qyteti*. Tiranë: Skanderbeg Books, fq. 83.

⁸ Sartre, J.-P. (2017). *Imagjinaria*. Tiranë: Fan Noli, fq. 29.

⁹ Radovani, Gj. (2009). “*Qyteti, një entitet organik*”, në: *Letërsia dhe qyteti*. Tiranë: Skanderbeg books, fq. 26.

Walter Benjamin-i, një sistem kompakt shenjash që komunikon me veten dhe hapësirat e tjera¹⁰, kjo Gjirokastrë e teksteve kadareane, përpos përmes përshkrimeve të qytetit, mund të lexohet më tepër edhe përmes peizazhit njerëzor. Për shembull, ato që në tekstin e “*Kronikës në gur*” cilësohen si “plakat e jetës”, ngjajnë sikur të jenë arkitektet, si të arkitekturës së qytetit, ashtu edhe të shpirttrave njerëzore, sepse prej tyre buron edhe këndvështrimi që njerëzit kanë për gjërat.

*“Gjysma e Gjirokastrës thotë kështu për gjysmën tjetër, - tha me zë të ulët. – Po ti përpiqu të mos i mendosh këto. [P]o unë a jam i marrë? – pyeta pas pak. [T]i je aq i marrë sa ç’dubet të jetë i vogël.”*¹¹

Shembujt për ta ilustruar këtë pikë janë të shumtë, por këtu mund të përdorim edhe një nga titujt e krerëve të romanit “*Çështje të marrëzisë*”, “*Çdo shtëpi, veç timit, ka edhe kuvendimin e vet*”.

Po a mund të flitet për një mit letrar të Gjirokastrës në letërsinë shqipe?

Përpyekja e Kadaresë për ta mitizuar qytetin e tij është vërejtur më parë edhe prej studiuesit Bashkim Kuçuku, i cili sheh si arsye interpretimin e mundshëm të mospërmendjes së emrit të vërtetë të qytetit në botimet e para të romanit të parë me topos qytetin e tij të lindjes, “*Kronikë në gur*”. Megjithatë miti letrar dallon disi për nga struktura me mitizimin në përgjithësi. Miti letrar bart në natyrën e vet mundësinë për të shërbyer me strukturën e tij në vepra të tjera falë pasurisë dhe originalitetit për të përfshirë karaktere dhe ngjarje të caktuara, të cilat në këtë rast nuk mund të ndodhin në tjetër vend, pos Gjirokastrës. E, për t’u quajtur mit letrar ai duhet të jetë i vërtetë, po aq sa ç’është, ta zëmë, edhe miti letrar i Don Kishotit. Sërish vijmë drejt të njëjtit konstatim, këto romane nuk mund të gjejnë zhvillim në asnjë areal real tjetër gjeografik dhe kulturor. Realja e kësaj hapësire, e përfutur si metaforë përmes rrëfimit të tij, me krejt simbolikën,

Kjo pyetje është me vend dhe është shtruar edhe më herët lidhur me qytete të tjera të Shqipërisë nëse mund t’i qëndrojnë si modele toposi për letërsinë shqipe në atë shkallë sa të thuhet se një tjetër shkrimtar nuk ka arritur që të fiksonalizojë në këtë rrafsh intrige qytetin. Hëpërhë, në asnjë prej teksteve të autorëve të tjerë të letërsisë shqipe nuk shohim një shfaqje me një intensitet të këtillë.

“Ringjallja e së kaluarës në të tashmen dhe kthimi i së tashmes në të kaluarën është pikërisht mekanizmi semiotik i modelit kulturor të qytetit. Sepse qyteti është një mekanizëm që risjell përsëri në jetë vazhdimisht të kaluarën, e cila ka mundësinë të këmbëhet me të tashmen, sikur e kaluara dhe e tashmja të ishin në një plan sinkronik.

¹⁰ Benjamin, W. (1986). “*On Language as Such and on the Language of Man*”. në: *Reflections*. New York: Schocken, fq. 329.

¹¹ Kadare, I. (2005). *Çështje të marrëzisë*. Tiranë: Onufri, fq. 42.

Në këtë kuptim, qyteti, si kultura, është një mekanizëm që i kundërvihet kohës.”¹² Ky konstatim i modelit semiotik të interpretimit të qytetit prej semiologut rus Jurij Lotman, dallohet fare qart, madje disa herë, veçanërisht në “*Kronikë në gur*” dhe “*Çështje të marrëzisë*”. “*Hapsana, për nga vetë fjala ishte burg. Vetëm shtëpitë më të vjetra të qytetit kishin të tilla. Ishte një kthinë e thellë prej guri, përbri kubesë së madhe. Nuk kishte derë, veç një qepen që hapej nga lart, sa për të zbritur i burgosuri. Pastaj shkalla ngrihej dhe qepeni mbyllej. [T]ë gjitha këto ndodhnin në kohë të vjetra. Gjyshja më kishte treguar se në ato kohëra, nga të dy llojet e burjeve, ai i shtëpisë ishte kryesori.*”¹³ Pra, siç shihet, krah kësaj ashpërsie të ndëshkimit dhe vetëndëshkimit ndër zakonet e banorëve, e cila i përket një vetëdijeje të fortë që ka kushtëzuar gjer edhe arkitekturën e shtëpive gjirokastrite, nuk mbeten edhe aq të çuditshme normaliteti me të cilën ndodhin ndëshkimet që sjellin rrethanat historike brenda historive të rrëfyera.

Arkitektura e banesave të qytetit të Gjirokastrës ngjan të jetë e drejtuar prej një hierarkie vertikale, e cila përkon me një rend vlerash të familjes me të tjerët jashtë dhe shtresor me njëri-tjetrin me banorët që jetojnë jashtë. Sa për ilustrim, diçka të ngjashme e mundëson edhe interpretimi i kësaj mënyre të vendosjes së banorëve në romanin “*Dimri i vetmisë së madhe*”. Ja se si e përshkruan heroi-narrator në romanin “*Çështje të marrëzisë*”, por edhe i “*Kronikës në gur*”, dhomën e tij: “*U ktheva te mbretëria ime, njëfarë kethine e veçantë, gjysmë mesore, midis dy kateve. [...] Dëgjova portën e jashtme që u mbyll dhe u ngjita në dhomën e madhe...*”

Kundërvënia e parë në tekst ndaj qytetit dhe arkitekturës së tij vjen prej komunistëve të romani “*Darka e gabuar*”, të cilin ata duan ta shndërrojnë. Dhe sulmin e tyre e kanë të drejtuar kundrejt shtëpive të mëdha e të bardha, duke i metonimizuar ato përmes krahasimit me “damat” që jetojnë brenda tyre. Fjala “*damë*” këtu, sa ç’tregon për madhësinë e “zonjave të bardha”, tregon edhe për madhësinë e këtyre shtëpive që përftojnë imazhin e këtij qyteti. Sulmi është sa ndaj madhështisë arkitekturore që krenon narratorin dhe qytetin, por edhe ndaj kulturës së jetësuar prej tyre.

“*Ky këtu (dhe i ra me gisht mbulesës së librit), thotë se të gjithë kishim vrarë diçka ose dikë dhe e kishim mbyllur pastaj thellë, shumë thellë, në bodrumet tona.*”¹⁴

Mirëpo, pyetja që na ngacmon më së tepërmi është se cili është *intentio operis*-i i këtyre teksteve? A është paraqitja e një bote kaq të marrë një preteks për t’ia atribuuar

¹² Lotman, J. (1985). “*Il simbolismo di Pietroburgo e i problemi della semiotica della città*”. në: *La semiosfera*. Venezia: Marsilio, fq. 232.

¹³ Kadare, I. (2005). *Çështje të marrëzisë*. Tiranë: Onufri, fq. 10.

¹⁴ Kadare, I. (2005). *Çështje të marrëzisë*. Tiranë: Onufri, fq. 94.

marrëzisë së qytetit edhe marrëzinë që kaplon Shqipërinë pas kohës historike të përzgjedhur në të cilën zhvillohen ngjarjet në roman?

Në këtë pikë është ndalur më parë, fare afër kohës së botimit për herë të parë të romanit, atëherë kur qyteti nuk emërtohej ende me emrin e vet, por denduria e shenjave dalluese tregonte posaçërisht për të, edhe Arshi Pipa. Ai shprehet se kjo Gjirokastrë e çuditshme, e marrë gjer sa për t'u cilësuar si produkt i fantazisë dhe theksimi i "Sokakut të të marrëve" prej ku e kanë vendlindjen si shkrimtari, ashtu edhe udhëheqësi, të cilit i është shtuar edhe emri në variantet e mbrame të "Kronikës në gur", kërkon të shenjojë se prej këtej e ka burimin edhe marrëzia vijuese e komunizmit dhe e udhëheqësit të saj. Mirëpo, pranimi i këtij konstatimi si pjesë të *intentio operis*-it e redukton tej mase përmasën artistike të këtyre veprave. Ajo mund të jetë shumë-shumë një trill i shkrimtarit, që teksti ta ketë të ndërkallur brenda si një qëllim të autorit të mundshëm ose është një deduktim fare i thjeshtë i njërit ndër qëllimet e panumërta të lexuesit...

Si përfundim, kjo paraqitje bujare e qerthullit të të dhënave të vërteta për qytetin e Gjirokastrës në romanet "Kronikë në gur", "Çështje të marrëzisë" dhe "Darka e gabuar", jo vetëm që nuk e cënojnë fare karakterin e njëmendtë të rrëfimit artistik, por e ndërtojnë atë.

Diskursi artistik dhe tërë rrafshet e tjera të shndërrimit letrar dëshmojnë sesi një univers i tërë shenjash njerëzore, simbolikash antropologjike, kordinatash arkitekturore trashëgimore të qytetit dhe të psikesë së banorit të qytetit të Gjirokastrës në realitet shndërrohen në materie dhe strukturë artistike. Raporti intensiv, që shkrimtari i madh krijon me qytetin e tij të lindjes në nivel antropologjik dhe simbolik, ushqen po të njëjtin raport edhe në nivel të idiomës gjuhësorë. Toposi i qytetit, lëhtësisht i identifikueshëm, është, në këtë mënyrë, jo vetëm produkt i referencave jetësore, por edhe i lëndës gjuhësore më të cilin ndërtohet ligjërata artistike.

Bibliografia

- Benjamin, W. (1986). *Reflections*. New York: Schocken.
- Jakobson, R. (2015). Il realismo nell'arte. In T. Todorov, *I formalisti russi* (pp. 95-115). Torino: Einaudi.
- Kadare, I. (2005). *Çështje të marrëzisë*. Tiranë: Onufri.
- Kadare, I. (2009). *Darka e gabuar*. Tiranë: Onufri.
- Kadare, I. (2004). *Ftesë në studio*. Tiranë: Onufri.
- Kadare, I. (2008). *Kronikë në gur*. Tiranë: Onufri.

- Kuçuku, B. (2009). Qyteti si personazh, përfitesë e modernitetit bashkëkohor. *Letërsia dhe Qyteti* (pp. 82-89). Tiranë: Skanderbeg Books.
- Lotman, J. (1985). La semiotica di Pietroburgo e i problemi della semiotica della città. In J. Lotman, *La Semiosfera* (p. 232). Venezia: Marsilio.
- Sartre, J.-P. (2017). *Imagjinaria*. Tiranë: Fan Noli.

Adem JAKLLARI & Silvester MANAJ

THE REAL AND THE FICTIVE ARCHITECTURE OF GJIROKASTRA IN ISMAIL KADARE

Abstract

The object of this paper is the analysis of three main novels of Ismail Kadare: *Chronicle in Stone*, *Questions of Lunacy* and *The Fall of the Stone City*, where the references to this city's cartography, as well as to its citizen's are explicitly obvious. Based on a wide theoretical set since the Antiquity to the present days, which reviews the boundaries between the real and the fictive, we are looking into shedding light on the amalgamation of these planes in Kadare's novelistic poetics. The main focus of our study is the way in which a unique universe of anthropological signs and symbols, architectural coordinates, and of the psyche of this city's citizen are transformed into an artistic matter and structure. The intensive relation that this great author creates with his birthplace in an anthropological and symbolic level, feeds a same relationship in the linguistic idiom. So, the topos of this city, which can easily be identified in the real world, is not only the product of some references to lived experiences, but also of the linguistic material used to build the linguistic discourse. It will also be argued the ways in which this mimetic world that is present in Kadare's work does not infringe on the character of the artistic narrative.

Albanë MEHMETAJ

LETËRSI DHE E VËRTETË - NJË PERSPEKTIVË ONTOLOGJIKE
(Fakti dhe fikcioni letrar sipas Ibrahim Rugovës)

Abstrakt

Në këtë kumtesë do të trajtojmë problemin e raportit të fikSIONIT me të vërtetën, të artit me jetën dhe me fjalën e faktuar si fakt. Probleme si ky janë trajtuar përgjatë historisë së letërsisë, që nga tentimi i parë për të shpjeguar natyrën e letërsisë dhe të funksionit të saj. Në kërkimin tonë venerohet te një dijetar yni, Ibrahim Rugova, i cili këtë problem e ka trajtuar në vazhdimësi si çështje të estetikës, të filozofisë së artit dhe të teorisë letrare. Kur trajtojmë idetë e Rugovës lidhur me këtë problem, arrijmë ta vednosim atë në dijen moderne letrare dhe njohim propozimet që jep ai si një dijetar modern, me formim të një filozofi të letërsisë, esteti e teoricieni letrar.

Fjalët çelës: Fakt, fikcion, ontologji, vepër, qenie letrare-artistike, refuzim estetik, refuzim ontologjik.

1.

Në këtë kumtesë do të vënojmë një problem të përhershëm të letërsisë, raportin e fikSIONIT me të vërtetën, të artit me jetën dhe me fjalën e dëshmuar si fakt. Ky problem është trajtuar përgjatë historisë së letërsisë që nga Antika, kur filozofët janë rrekur që ta shpjegojnë natyrën e letërsisë dhe funksionet e saj letrare dhe joletrare.

Në këtë tekst problemi venerohet te dijetari ynë, Ibrahim Rugova, i cili raportin e fikSIONIT letrar me faktin e ka trajtuar në vazhdimësi si problem të estetikës, të filozofisë së artit dhe të teorisë letrare, në veprat: “Kah teoria”, “Strategjia e kuptimit” dhe “Refuzimi estetik”.

Fakti dhe fiksoni jashtë letërsisë veçohen si dy kategori që kundërshtohen, ndërsa kur trajtohen si elemente të një vepre letrare apo si kategori të letërsisë, ato komunikojnë dhe bashkëpunojnë në funksion të ontologjisë së veprës.

Kategoritë “fakt” dhe “fiksion” kanë të bëjnë drejtpërdrejt me çështjen e të vërtetës, të reales dhe të fiksionit apo të virtuale, si një fushë në të cilën manifestohet fiksioni. Mendojmë se në studimet letrare këto dy kategori nuk duhet të trajtohen të ndara, si dy përbërës të një çifti antitetik, por si faqe të një elementi, si shenjuesi dhe i shenjuari, duke e pasur parasysh se të dy konceptohen si kategori letrare.

Ne, kur trajtojmë idetë e Rugovës lidhur me këtë problem, e shohim konkretisht atë në dijen moderne letrare dhe njohim propozimet që jep një dijetar modern, i formuar si teoricien letrar dhe si estet. Ndërsa, brenda veprës së tij studimore, do të ndalemi tek esetë, meqë aty probemi del shumë i fokusuar, por edhe zgjidhjet janë shumë të hapura, në trajtën e diskutimit modern për natyrën e letërsisë dhe për interpretimin e saj.

Rugova letërsinë e koncepton si një botë paralele të jetës reale dhe, në këtë mendim, letërsia është fiksioni, ndërsa jeta është fakti i letërsisë. Kur konstaton kështu, ai e ka parasysh, në rend të parë, letërsinë moderne, e cila është e çliruar nga misioni pararomantik dhe romantik i përfaqësimit të ideve të përgjithshme shoqërore apo nacionale.

Por, për ta parë se si duket ky problem në mendimin teorik të Rugovës, duhet ta lexojmë atë në tekste përfaqësuese teorike e filozofike letrare, si: “*Differentia specifica*”, “*Nga ontologjia e veprës letrare artistike*”, “*Interpretimi i veprës letrare*”, “*Strategjia e kuptimit*” dhe “*Refuzimi estetik*”, në të cilat çështja e faktit dhe e fiksion, e letërsisë dhe e të vërtetës, trajtohen si kategori të letërsisë dhe si objekt i rëndësishëm i studimit të letërsisë, lidhur me ontologjinë e veprës letrare dhe me interpretimin e saj.

2.

Letërsia si qenësi në vete dhe si tërësi estetike është preokupim esencial i studimeve të Rugovës, andaj kërkimi letrar i tij bëhet nga pikëpamja filozofike, si kërkim i botës së veçantë të letërsisë në raport me ekzistencën njerëzore. Kështu, duke pasur për bazë konceptin “*letërsia si differentia specifica*”, si diçka ndryshe dhe e diferencuar, Rugova e shpjegon letërsinë si medium që e braktis rolin e përfaqësimit të jetës sociale aktive dhe e kthen atë drejt artit si krijim. Pikëpamja për letërsinë si “*differentia specifica*” shoqërohet nga përpjekja për të parë funksionin përkatës të letërsisë, rezultati i të cilës shkon drejt konsiderimit të letërsisë si aktivitet i veçantë funksional (artistik), me strukturë autonome dhe me efekte estetike të veçanta. Prandaj, që letërsia të njihet si formë dhe të konsiderohet art i fjalës, duhet t’i bëhet studim i specializuar e shkencor dhe duke njohur studimin e saj si studim të një modeli të botës. Rugova sikur do të provojë që letërsia, si prodhim artistik e jo si një aktivitet

pasqyrues, bashkë me efektin e saj estetik, ia ndryshon botën njeriut. Këtë pikëpamje ai e artikulon të lidhur me teorinë e Lotmanit për artin si informacion artistik dhe të Hegelit për diferencimin e artit, si dhe me pikëpamjet e Ekos për veprën e hapur dhe mundësinë e zgjedhjes së lirë të lexuesit.

Rugova, meqë nuk e pranon letërsinë e as teorinë e saj si dogmë, si (për)kufizim final, por gjithmonë si çështje të hapur dhe përherë të debatueshme, artikulon pikëpamjen për një bashkëpunim në mes të autorit dhe lexuesit, duke e mbrojtur teorinë se vepra është e shkruar për aktivizimin e lexuesit. Prandaj, mund të themi që, në thelb të teorisë së Rugovës për artin e hapur, është çështja e marrësit, i cili veprën e lexon sipas mënyrës së tij, por në kufijtë e fenomenologjisë letrare që njihet efektet përcaktuese të mekanizmit të tekstit letrar në raport me lexuesin. Nga kjo perspektivë, ai do të shprehet për dialogim të hapur ndërmjet veprës dhe lexuesit, duke u përfshirë specifikat e njëres dhe të tjetrit.

Në mbështetje të kësaj teorie, Rugova këtë lexim e quan “poetikë të papërcaktueshme aspektesh”, duke e njohur si një karakteristikë thelbësore të veprës moderne. Njëherësh këtë mënyrë të organizimit e konsideron të vlefshme për krijimin e botërave autonome, të njerëzve të pavarur, të njerëzve që mendojnë e që veprojnë ashtu si menodojnë. Përndimisht, ai mbron mendimin se vlerat estetike të veprës së hapur, mund të njihen dhe të krijohen vetëm nga njeriu i pavarur, i cili është edhe vetë i hapur.

3.

Rugova veprën artistike letrare e shqyrton nga pikëvështrimi multiplikues, duke konsideruar se ajo është: “polifonike, polivalente, shumështrësore, polisemike, polilogjike” etj.¹ Teoritë mbi multiplicitetin e veprës artistike ai i konsideron të dala nga filozofia fenomenologjike, andaj e heton letërsinë në këtë kuadër, duke e konsideruar veprën letrare si lojë të gjuhës që objektivohet nëpërmjet fjalëve. Sipas mendimit të tillë, vepra letrare konsiderohet si një tërësi estetike që në totalitetin filozofik është ekuivalente me totalitetin real. Kjo arrihet atëherë kur fenomenet e ndryshme jetësore objektivohen në një vepër dhe kur multiplicitetit të veprës i kontribuon pikëvështrimi ontologjik.

Përballë këtij procesi Rugova mendon se na hyn në punë analiza fenomenologjike dhe na e kujton që estetika në vetvete ka një dimension metafizik, se ajo funksionin e kryen më së miri në planin ontologjik, nëpërmes procesit të objektivimit, i cili përfaqëson kalimin e shpirtit në materie. Pikërisht mbi këtë sfond,

¹ Ibrahim Rugova: “Teoria letrare”, Fondacini Ibrahim Rugova, Prishtinë, 2013, f. 45.

pra të nevojës së brendshme që bota shpirtërore të kalojë në objekt, kryhet procesi i objektivimit, si procesi më i lartë, në të cilin plotësohen nevojat intelektuale e shpirtërore të njeriut. Si e tillë, vepra letrare artistike mund të aktivizohet gjithmonë, me mundësi të ndryshme interpretimi e, bashkë me të, aktivizohet bota shpirtërore e qenies njerëzore, e cila e prodhon objektivimin për nevoja shpirtërore dhe pragmatike.

Estetikën ontologjike Rugova e njeh si perspektivë të duhur për vështimin e artit dhe për hetimin e problemeve që kanë të bëjnë me çështjen e ndërlidhjes së faktit dhe të fiksionit letrar. Për të hetuar më mirë kategoritë "fakt" dhe "fiksion", si dhe objektivimin si proces të lidhur me ontologjinë, Rugova gjykon se: "Në vepër objektivohet personaliteti (bota e tij e brendshme), kurse në personalitet objektivohet vepra".²

Duke e parë letërsisë përballë të të vërtetës, Rugova përforcon filozofinë e tij përmes pikëpamjes së Haidegerit, sipas të cilit: "e vërteta e botës është një vetë-vendosje-e-të-vërtetës-në-vepër",³ kategori kjo e estetikës që merr përmasa ontologjike të botës. Kjo ndoshta edhe e motivon Rugovën që të konstatojë se e vërteta e botës hyn në vepër dhe bëhet e vërtetë artistike.

Në konceptimin e objektivimit Rugova shkon më tej, duke interpretuar Bahtinin, realitetin e njohjes si rezultat të të shprehurit. Respektivisht, sipas tij, ajo që ekziston, "ekziston sepse është thënë"⁴. Në fakt, këndvështrimin ontologjik të Bahtinit Rugova e vendos në planin e teorisë së komunikimit dhe lidhur me natyrën polifonike të veprës. Mbi teorinë e objektivimit shton se "vepra" në konstituimin e vet del "objekt", kurse në modalitet është "qenie".⁵ Në planin e teorisë së komunikimit artistik e ndesh edhe Lotmanin me teorinë e informatikës, me të cilën mendon se pasurohet teoria e poetikës bashkëkohëse dhe e semiologjisë.

Në leximin rugovian për fenomene të tilla, qenia e objektivuar, mbasi i përmban të gjitha karakteristikat e qenies: qenësinë dhe qeniesimin ("esencën" dhe "ekzistencën"), bëhet qenie artistike. Këtë këndvështrim Rugova e interpreton si në vijim: "takimi me qenien artistike i ngjan takimit me qenien njerëzore, që na është shfaqur dikur e që, mbas kushedi sa kohësh, na shfaqet përsëri (në kontemplacionin tonë shfaqet vazhdimisht). Do të thotë, qenia artistike ekziston në shfaqjen e saj në botën e marrësit, por në formë të kohës së padefinuar, ajo ekziston si qenie në vazhdimësi".⁶ Për të ilustruar, ai bën ontologjinë e personazhit, p.sh. Hamleti i Shekspirit, Don Kishoti i Servantesit, Raskolnikov i Dostojevskit, Fausti i Gëtes, Ana

² Po aty, f. 50.

³ Po aty, f. 51.

⁴ Po aty, f. 51.

⁵ Po aty, f. 52.

⁶ Po aty, f. 53.

Karenina e Tolstoit, Jozef K. i Kafkës, Mërsoja i Kamysë, Stefan Blum i Xhojsit, Gjenerali i Kadaresë etj.

Rugova nisat nga pikëpamja e filozofisë ontologjike, sipas së cilës në veprë objektivohet personaliteti (bota e brendshme), kurse në personalitetin objektivohet vepra. Kështu ai e shpjegon vlerën e procesit të objektivimit artistik, duke ardhur te përfundimi se: “qenia njerëzore, që i krijon këto qenie artistike, shuhet apo nuk ekziston më (subjekti), por këto ekzistojnë si rezultat i kohëve të ndryshme dhe në kohë të ndryshme”.⁷

Pikëpamjet filozofike dhe estetike ontologjike të Rugovës konkretizohen me trajtimin e kategorive “objekti estetik” dhe “funksioni metafizik”. Pra, vepra, si qenie artistike letrare, duhet të ketë “objektin estetik”, që kushtëzon “efektin estetik” dhe atë metafizik. Kjo na lë të kuptojmë se “objekti estetik” është “funksion në vetë”, pra nuk mund të identifikohet me veprën. Objekti estetik, si strukturë polifonike, është produkt i vetëdijes së marrësit të veprës letrare.

Në këtë kontekst, është e rëndësishme të theksohet pasqyra e moduseve tregimtare të Frajit, i cili thekson se: “imitimi i natyrës në fiksion prodhon, jo të vërtetën a realitetin, por besueshmërinë, kurse shkalla e besueshmërisë ndryshon nga koncensionin në mit a përrallë popullore”.⁸ Për këtë, Rugova thekson se kualiteti metafizik i veprës funksionon si një “katarsis”, si spastrim nga përditshmëria, të cilën mundësi e japin vetëm veprat e mira artistike. Por, ai konsideron se kjo vlerë nuk duhet të mbetet vetëm në rrafshin e katarsisit ndjenjor dhe se duhet të kuptohet edhe si vetëdijesim që zhvillohet në planin intelektual. Vepra shpirtërore metafizike duhet ta realizojë mundësinë e përealizueshme në botë, që si “qenie” të kryejë funksionin ontologjik.

4.

Me problematikën e qenësisë së letërsisë Rugova është marrë në pjesën më të madhe të teksteve të veta teorike, andaj veprën letrare artistike e ka objekt të përhershëm, e të cilën tek eseja “Strategjia e kuptimit” e trajton nëpërmjet funksionit të “strategjisë” dhe të “kuptimit”, si dy “punte poetike” që lidhen më të vërtetën e veprës. Kërkimi ndalet në hulumtimin e “strategjisë” si mekanizëm i “kuptimit” që shfaqet në forma të ndryshme, duke funksionuar si manipulim i kuptimit dhe domethënies së tij. Ky rend karakterizohet me mendimin se më së miri realizohet në art dhe në letërsi, duke u ruajtur natyrshmëria e ekzistencës. Kështu, “strategjia” del si

⁷ Po aty, f. 53.

⁸ Northop Fraj: “Anatomia e kritikës”, Rilindja, Prishtinë, 1990, f. 77.

element thelbësor i poetikës për të dhënë kuptime të reja dhe për Rugovën vepra krijon kuptime, ashtu siç krijon kuptime vetë ekzistenca.

Ky mendim dhe rend i pikëpamjeve për lidhshmërinë e veprës artistike e të jetës reale e ndjek Rugovën në gjithë tekstet e tij, meqë: “vepra bëhet vetëprani me botën e vet të pasur kuptimore, të cilat marrin formën e vet në procesin e interpretimit të tyre.”⁹ e ky problem zgjerohet edhe më tutje (ashtu siç apelon Rugova që tekstet të diskutohet e interpretohen përherë), në esenë “Interpretimi i veprës letrare”.

Rezultatet e këtij fenomeni Rugova i diskuton dhe i zgjeron në një plan më të gjerë. Për t’i asgjësuar moskuptimet ose për ta sqaruar më mirë problemin, thotë se “arti, do të mund të thuhej është e bukura vetë dhe me këtë ai përmbushet dhe i mjafton vetvetes. Atij nuk i duhet kuptimi.”¹⁰ Por, kjo, sipas tij, shpjegohet kur jetën e realizuar dhe ngjarjet shëndrrohen në imazhe, për t’u shkruar, e në këtë mënyrë ato shprehin kuptime. Kjo na kthen te koncepti i Lezhenit për shkrimet autobiografike, të cilat “pretendojnë të japin një informacion mbi një ‘realitet’ të jashtëm ndaj tekstit, dhe për këtë arsye i nënshtrohen një testi të verifikimit. Nuk ka efekte të së vërtetës por imazh të së vërtetës”.¹¹ Duke e mbrojtur këtë mendim, Lezheni e shpie çështjen përpara dhe pyet e përgjigjet: “Si si mundet një teksti t’i ngjajë një jete, kjo është një pyetje që biografët e shtrojnë rrallë herë dhe të cilët supzojnë të zgjidhin në mënyrë impliciste. Ngjashmëria nudo të vendoset në dy nivele: në mënyrë negative, ku në nivelin e elemneteve të tregimit, intervenon kriteri i saktësisë; në mënyrë pozitive ku në nivelin e tërë tregimit - intervenon ajo që ne e quajmë besnikëri”.¹² Sipas tij, saktësia ka të bëjë me informacionin, kurse besnikëria me kuptimin. Ngjashëm, Zheneti thekson se “asnjë narracion, madje as ai i reportazhit radiofonik, nuk është në mënyrë rigoroze i njëkohshëm me ngjarjen që tregon varieteti i raporteve që mund të përmbajnë kohën e historisë dhe atë të rrëfimit përfundon së reduktuari specifitetin e përfaqësimit narrativ”.¹³

Prandaj, Rugova e shpie çështjen e kuptimit në planin gnoseologjik, si kategori të njohjes; në planin ontologjik, si qenie që reflekton kuptime shpirtërore të produktit intelektual; dhe në planin aksiologjik për t’u kërkuar vlera e kuptimit në procesin e ekzistimit. Me saktësisht, ky kërkim insiston në pikëpamjen që prodhimi i kuptimit varet nga strategjia e strategemvave që prodhojnë kuptime të vazhdueshme duke e pasuruar edhe vet ekzistencën. Kështu mendon që strategjia e kuptimit varet nga

⁹ Ibrahim Rugova: “Teoria letrare”, f. 76.

¹⁰ Po aty, f. 76.

¹¹ Filip Lezhen: “Pakti autobiografik”, në Jeta e re, Prishtinë, nr. 1, 2015, f. 325.

¹² Po aty.

¹³ Zherar Zhenet: “Figura”, Rilindja, Prishtinë, 1985, f. 61.

konotacioni i veprës dhe nga struktura e thellë e tij, andaj përfundon që kuptimet më të mira gjenden në art dhe në letërsi.

Do të thotë, kuptimet e jetës reale e gjejnë shprehjen e vet më së miri në veprën letrare artistike, edhe kur ato kanë burim faktin, sepse siç e dimë nga Fraji se: “gati çdo civilizim, në thesarin e miteve të veta tradicionale, ka një grup të posaçëm që mendohet si më serioz, më autoritativ, më edukues dhe më i afërt me faktin dhe me të vërtetën se sa të tjerat”.¹⁴

5.

Letërisa dhe e vërteta, një binom i vjetër që preokupon dijetarët që nga Antika e deri në modernitet, del objekt i përhershëm edhe i Rugovës. Sipas mendimit të tij, bota shpirtërore dhe mendore përkthehen në vepër letrare, duke bërë që qenia njerëzore më qenien letrare të takohen në këtë pikë. Sipas kësaj “vepra letrare është model artistik, i cili objektivon botën, jetën e një kohe të caktuar, të dhënë përmes subjektit të konstituuar në botë e fjalës”.¹⁵ Ky mendim mund të shtjellohet edhe më tej, duke kujtuar “Kufijtë e rrëfimit” të Zhenetit, i cili mendonte se teoria e imitimit e ngjiz fiksionin poetik si një fantazmë të realitetit.

Kjo është edhe pika qendrore e mendimit të Rugovës, pasi që ai përherë kthehet tek ajo për të ekspozuar relacionin e veprës letrare me të vërtetën, d.m.th. vepra si shenjë që mbetet në kohë dhe në histori, që flet mbi ekzistencën e njeriut. Në këtë kuptim, për t’u hetuar më qartas problemi, ai e konsideron të domosdoshme që vepra letrare të interpretohet e lidhur me raportin bota-jeta-njeriu. Kjo shkallë e varshmërisë në formësimin artistik nuk jep kopje, por krijim të ri, të quajtur model, i cili, kur krijohet, ekziston paralelisht me të dhe pavarësisht prej tij, si krijim në vete e me të cilin mund të vendosim komunikime të pafundme. Pra, Rugova koncentrohet te procesi i objektivimit që, përmjes interpretimit, si rrugë e njohjes së veprës letrare, eksplikon realizimin e të vërtetës në fiksion. Ky funksion nuk mund të kuptohet vetëm si i tillë pa pasur ndërmend pikëpamjen e Rugovës që letërisa realizon humanitetin në mënyrën më burimore në raport me njeriun. E kjo ndodh kur realizohet autonomia e letërsisë.

Ky diskurs rugovian është analog me dikursin e Bartit, i cili, për t’i shkuar më shtrirë problemit të tillë, flet për natyrën simbolike të ligjërimit apo për natyrën lingustike të simbolit. Ai e përshkruan formën e relacionit ndërmjet veprës dhe ligjërimit duke e konsideruar veprën simbolike dhe të folurit shenjë dhe një të vërtetë.

¹⁴ Northrop Fraji, f. 80.

¹⁵ Ibrahim Rugova, po aty, f. 59.

Dhe, ashtu siç sugjeron Rugova për shumëkuptimësinë e veprës, për të demonstruar relacionin e letërsisë me të vërtetën, edhe te Barti kemi konceptin se “vepra është simbolike: simboli nuk është imazh, por vetë shumësia e kuptimit. Prandaj, relacioni i përmendur në secilën konkluzë përcaktohet nga ky opozicion, pra nga përjetësia e veprës, pasi që i sugjeron njeriut kuptime të ndryshme në gjuhë simbolike, e simboli është veçori e imagjinatës që Rugova e quan objektivim metafizik. Ndërsa, Barti duke e diskutuar këtë problem nëpërmjet të të vërtetëdukshmes kritike, mendon që: “i njëjti banalitet i rregullon raportet midis njerëzve në libër dhe një jetë”.¹⁶ bile mendon se letërsia nuk pushon së komentuari karakteret e situatave banale. Duke e mbrojtur këtë parim shton se letërsia u lind nga dëshira për t’u shkruar e për t’u lexuar, duke u nënkuptuar që krejt kjo është e folur, është ligjërim, që do të thotë flet gjuha e jo autori.

Mendimi i tillë na shpie te një tekst tjetër i Bartit, “Vdekja e autorit”, në të cilin ai thekson se: “Që në momentin kur një fakt rrëfëhet, jo më duke pasur parasysh pikëpamjen e ndikimit të tij direkt në realitetin, por duke e menduar jokalimtaritetin e tij, ndodh si ndërpreje kur zëri e humb origjinën e tij, kur autori hyn në vdekjen e tij, por ku fillon shkrimi”.¹⁷ e kjo ndodh në funksion të gjuhës simbolike. Këtë mendim e konkretizon me shkallën e varshmërisë ndërmjet jetës e librit: “jeta kurrë nuk bën më shumë sesa imitimin e librit, ndërsa vetë libri është vetëm një pëlhurë (tis) i shenjave, një imitim që humbet, që pakufishëm shpërndërrohet.”¹⁸

Ky mendim mund të konkretizohet edhe më tej me teorinë e Zhenetit mbi narrativitetin, kur merr shmebull Uiliem Xhejmsin: “Fjala qen nuk kafshon” dhe mbi këtë për të ilustruar karakterin heterogjen që nëse imitim poetik e quajmë faktin e paraqitjes me mjete verbale të një realiteti joverbal, dhe përjashtimisht, verbal duhet pranuar se imitimi gjindet në pesë vargje narrative dhe kursesi nuk gjendet në pesë vargje dramatike”.¹⁹

6.

Diskutimet për letërsinë dhe për qenësinë e saj Rugova i zbërthen më së miri nëpërmjet konceptit të “refuzimit estetik”, i cili mund të konsiderohet si efekt që e përcakton ontologjia e veprës. Lidhur me këtë koncept, në radhë të parë, është e rëndësishme të nënvizohet se (duke iu referuar Bartit) Rugova letërsinë e konsideron

¹⁶ Rolan Bart: po aty, “Aventura semiologjike”, Rilindja, Prishtinë, 1987, f. 153.

¹⁷ Rolan Bart: “Vdekja e autorit”, në “Teori dhe kritikë moderne”, Rozafa, Prishtinë, 2008, f. 171.

¹⁸ Po aty, f. 178.

¹⁹ Zherar Zhenet, po aty, f. 54.

si një provë të realitetit, prandaj natyrën e letërsisë e shqyrton në rrafsh të realizimit të humanitetit në mënyrë autonome në raport me botën dhe me njeriun. Do të thotë, përmes “refuzimit estetik” kërkohet letërsia si vlerë dhe funksionin e saj si qenësi dhe jo si aktivitet në funksion. Prandaj, letërsia pa mjete të shoqërisë, politikës, refuzon duke “injoruar” dhe forcuar “dinjitetin”, si kategori të përgjithshme. Duke e vlerësuar qenësinë e veprës letrare, Rugova e thekson problemin e estetikës dhe të politikës, për të parë konfliktet midis artit dhe pushtetit. Në këtë logjikë, për krijimin dhe domosdoshmërinë e “refuzimit estetik”, Rugova shtron edhe problemin e vënies nën kontroll të prodhimit shpirtëror letrar, të cilin e konsideron si pretendimin më të dëmshëm për lirinë e autorit. Këtij pretendimi të dëmshëm ia gjen fillet në Antikë, duke vijuar në epokën moderne, tek autocensura e Sartrit etj. Për shpëtimin e krijimit letrar, ai e shtron si domosdoshmëri “refuzimin estetik”.

E theksojmë se “refuzimin estetik” Rugova e lidh me “qenësinë estetike”, me ontologjinë e veprës artistike, pra e vështron në plan të gjerë, me të gjithë faktorët që lidhen me artin dhe letërsinë, në të gjitha rrethanat që është zhvilluar, duke përfunduar se vendimtare është vepra dhe esenca e saj, qenësia estetike e saj. Vepra me qenësi estetike ka shtuar edhe jetëgjatësinë e shkrimtarëve që e kanë krijuar dhe këta shkrimtarë kanë qenë me ndikim më të madh, karshi atyre veprës së të cilëve u ka munguar qenësia estetike, madje edhe në raport me politikën-pushtetin, arti ka pasur ndikim më të madh. Përgjithësisht, me “qenësi estetike” kuptojmë frytën e karakterit të lirë e të gjerë të letërsisë. Rugova konkludon se me anë të “refuzimit estetik” letërsia ndikon në vetëdijen kulturore të kohës, ndërsa, kjo në vetëdijen dhe në veprimin politik.

Duke e kuptuar se “refuzimi estetik” ndikon edhe në rendin historik kulturor dhe i ruan bazat që letërsia të mbetet art i pastër, duke ndikuar tek pushteti dhe tek shoqëria, Rugova konstaton se kështu ndërtohet, rritet, shtrihet dhe ndikon efekti i quajtur “refuzim estetik”.

Diskutimin për qenësinë estetike Rugova e orienton edhe në raport me “shkrimtarët e oborrit”. Është pra një çështje tjetër, që autori e konsideron me thellim të madh. Ai e vështron përgjithësisht qenësinë estetike, duke e parë se si kanë funksionuar shkrimtarët në oborre mbretërore. Në kontekstin e shkrimtarëve të oborrit, e dallon letërsinë si faktografi dhe letërsinë si letërsi. Faktikisht dallon letërsinë që e kanë prodhuar shkrimtarët e vërtetë, që edhe kanë punuar për oborrin mbretëror, me shkrimtarët që kanë punuar vetëm për këtë të fundit.

Me këtë vështrim Rugova e ngre konceptin e qenësisë estetike si mbizotëruese mbi veprën. Kur estetikja është në vepër, e bën autorin të dalë fitimtar edhe në rolin e prijësit të popullit, del kështu mendimi tjetër i Rugovës.

Duke e kuptuar se “refuzimi estetik” ndikon edhe në rendin historik kulturor dhe i ruan bazat që letërsia të mbetet art i pastër, duke ndikuar tek pushteti dhe tek shoqëria, Rugova konstaton se kështu ndërtohet, rritet, shtrihet dhe ndikon efekti i quajtur “refuzim estetik”.

Bibliografia

- Ibrahim Rugova: “Teoria letrare”, Fondacini Ibrahim Rugova, Prishtinë, 2013
Northop Fraj: “Anatomia e kritikës”, Rilindja, Prishtinë, 1990
Filip Lezhen: “Pakti autobiografik”, në Jeta e re, Prishtinë, nr. 1, 2015
Zherar Zhenet: “Figura”, Rilindja, Prishtinë, 1985
Rolan Bart: “Aventura semiologjike”, Rilindja, Prishtinë
Rolan Bart: “Vdekja e autorit”, në “Teori dhe kritikë moderne”, Rozafa, Prishtinë, 2008

Albanë MEHMETAJ

LITERATURE AND TRUE - AN ONTOLOGICAL PERSPECTIVE

Abstract

In this paper we will treat a permanent problem of literature: the report of fiction with truth, art with life and with the word as a proven fact.

This problem has been treated throughout the history of literature since the Antiquity, when philosophers tried to explain the nature of literature and its literary and non-literary functions.

In this text the problem is treated in studies of our scholar, Ibrahim Rugova, in which he has treated the report of literary fiction as a problem of aesthetics, philosophy of art and literary theory.

The fact and fiction are singled out as two categories that are rejected, and when we treated them as elements of a literary work or as a category of literature, they communicate and collaborate in function of the ontology of the literary work.

The factual and fiction categories are related directly to the issue of truth, reality, and fiction or virtuality as a field in which fiction is manifested. We think that in literary studies, these two categories should not be treated as divided into components of an antithetical couple, but connected as a marker and sign, considering

that both are conceived as literary categories.

When we discuss Rugova's ideas about this problem, we see our well-known scholar concretely within the modern literary knowledge and we treat the proposals that propos a modern scholar, formed as literary theorist and esthete.

Rugova treate literature as a parallel world of real life and, in this sense, literature is fiction, while life is the literary fact. When he finds this, takes into account, first of all, modern literature, which is liberated from the pre-romantic and romantic mission of representing the general social or national ideas.

But to see what this problem looks like in the theoretical thought of Ibrahim Rugova, we have to read it in representative theoretical and philosophical texts such "Differentia specifica", "From the ontology of literary artistic work", "Interpretation of literary work" ect., in which the issue of fact and fiction, literature and truth is treated as a category of literature and as an important subject of literatu studies regarding the ontology of the literary work and its interpretation.

Blerina ROGOVA-GAXHA

VDEKJA NË *ANDRRËN E JETËS*

Abstrakti

Poeti i hapësirës letrare e kulturore shqiptare, Ndre Mjedja, në lirikën e tij ofron qasje autentike në fenomenin e vdekjes, duke e projektuar poetikisht në disa tekste. Mbi konceptet e filozofisë autoriale, Mjedja thuri tekstet e jetës dhe vdekjes, duke e kapur dramën e njeriut në zemrën e realitetit drejt finalitetit - vdekjes.

Vepra e cila bukur e shtrin filozofinë e mjedjane të vdekjes është poema *Andrra e jetës*. E klasifikuar si kryevepër poetike e poetit, ajo po ashtu bëhet poema e parë shqipe që njeriun e zakonshëm e shkruan si qenie përballë vdekjes së zakonshme.

Me *Andrrën e jetës*, Mjedja duke i shkruar ciklet e mëdha të jetës, na fton të lexojmë për qenien, ekzistencën dhe esencën e saj në botë. Na fton të lexojmë për përkohshmërinë dhe mbarimin nëpërmjet rrëfimit të dhembjes njerëzore në dhembjen e përhershme jetësore.

Në këtë lexim autentik lexohet jeta dhe vdekja si esenciale në tematikën e poezisë lirike, përtej teologjisë e petkut fetar të poetit, me qëllim paraqitjen e dimensionit të fenomenit të vdekjes, si element tejet sinifikativ i tematikës, semantikës dhe simbolikës së veprës dhe sinifikativ në vetë traditën e letrave shqipe.

Fjalët çelës: vdekja, jeta, filozofia, qenia, ekzistenca, lirika...

Premisa se ‘vdekja’ është një konstrukt historik i përjetuar ndryshe në kulturat dhe traditat e caktuara, përkundrazi së cilës njeriu konsiderohet krejtësisht i pafuqishëm, i lë atij vetëm mundësinë dhe lojën e imagjinatës. Prandaj të shkruash për vdekjen dhe format e saj në letërsi do të thotë të shtosh pikëpyetjet dhe shpjegimet që vijnë nga fusha e literaturës, filozofisë, religjionit dhe kulturës në përgjithësi. Filozofi dhe kritiku letrar gjerman Walter Benjamin pohon se ajo që kërkojmë në literaturë është njohuria për vdekjen si diçka që na mohohet në realitet. Benjamin thotë se letërsia mund ta na

ofrojë udhët se si t'i qasemi vdekjes, duke na ndihmuar ta imagjinojmë atë nga perspektiva të ndryshme.¹

Askush nuk mund t'i ikë vdekjes. Megjithatë, çdo qenie njerëzore e përjeton vdekjen në mënyrë të veçantë. Filozofët pohojnë se kjo ambivalencë e vdekjes funksionon në dy drejtime: *vdekja formon kulturën njerëzore*² dhe *kultura njerëzore formon vdekjen*³ në mënyrë që të mund të thuhet se çdo vdekje është kulturore. Në termat e ontologjisë, vdekja është një strukturë e lidhur fort po qe se pranojmë se qeniet njerëzore jo vetëm vdesin, por bëhen të vetëdijshëm për vdekshmërinë e tyre⁴: “Të kesh vetëdijën për vdekjen e të përballesh me të, do të thotë të jesh vetvetja, të lirohesh nga ankthi i vdekjes dhe mëshira e jetës” na thotë Haidegeer.⁵

Po Ndre Mjedja, poeti e prifti, në poemën *Andrra e jetës*, na jep dimensionin e vdekjes njerëzore. Mjedja është njëri nga autorët e modernitetit shqiptar që ofron qasje në temën e vdekjes, po si e strukturon ky autor marrëdhënien me vdekjen dhe si hapet ndaj pikëpyetjeve të motivueshme të filozofisë së vdekjes?

Diskursi poetik për vdekjen te teksti lirik i Mjedjes ‘luan’ me konceptin dhe natyrshmërinë e vdekjes, në të cilin vdekja shkruhet si fenomen tronditës njerëzor. Në këtë frymë, fenomeni i vdekjes shihet nëpërmjet bashkimit të filozofisë empirike njerëzore dhe të filozofisë doktrinare teologjike. Kronika e vdekjes e Mjedjes jep dimensionin e vdekjes njerëzore. Mbi besimin e kulturën shpirtërore, në vlerat e religionit dhe kuptimet tokësore, Mjedja na kujton ta shohim dhe ta pranojmë vdekjen si gjënë më të thjeshtë e më të zakonshme, duke e nxjerrë këtë si kryeimazh dhe mesazh që përcjell intencën autoriale.

Ndaj, në këtë tekst lexohet jeta dhe vdekja si esenciale në tematikën e kësaj lirike, përtej teologjisë e petkut fetar të poetit, me qëllim paraqitjen e dimensionit të fenomenit të vdekjes, si element tejet sinjifikativ i tematikës, semantikës e simbolikës së veprës dhe sinjifikativ në vetë traditën e letrave shqipe.

Poeti i hapësirës letrare e kulturore shqiptare, Ndre Mjedja, në lirikën e tij ofron qasje autentike në fenomenin e vdekjes, duke e projektuar poetikisht në disa tekste. Mbi konceptet e filozofisë autoriale, Mjedja thuri tekstet e jetës dhe vdekjes, duke e kapur dramën e njeriut në zemrën e realitetit - drejt finalitetit - vdekjes. Në poemën *Andrra e jetës*, e klasifikuar si kryevepër poetike e poetit, shtrihet bukur filozofia e

¹ Shih: Walter Benjamin, *Illuminations: Essays and Reflections*, Schocken Books, New York, 1969

² Max Scheler, *Man's Place in Nature*, Translated by Hans Meyerhoff, New York: The Noonday Press, 1961

³ George Simmel, *The Metaphysics of Death*, The Theory Culture Society, 2007

⁴ Martin Heidegger, *Being and Time*, Translated by John Macquarrie & Edward Robinson, Blackwell Publisher, Oxford, UK, 1962, f. 289

⁵ Po aty.

mjedjane e vdekjes. Ajo po ashtu bëhet poema e parë shqipe që *njeriun e zakonsbëm e shkruan si qenie përballë vdekjes së zakonshme*, duke e integruar kështu temën e vdekjes në letërsinë shqipe, vëren studiuesja Dhurata Shehri.⁶ Ndërkaq, studiuesi Nysret Krasniqi shkruan se: “*në poezinë e Ndre Mjedjes kemi një prani të theksuar të misterit të vdekjes, e cila në poezinë e tij gjithnjë del si finalitet apo mesazh përmbyllës i tyre. Poezitë e Mjedjes, të figurimit metafizik, gjithnjë nisen me jetën, por kanë finalitet vdekjen, gjithnjë për të rikujtuar andrrën e jetës. Kështu që titulli i poemës Andrra e jetës shndërrohet në figurë metafizike apo të themi në metaforë, e cila thërret për lexim kosmogonik.*”⁷

Kësisoj, duke i shkruar ciklet e mëdha të jetës, poeti na fton të lexojmë për qenien, ekzistencën dhe esencën e saj në botë. Na fton të lexojmë për përkohshmërinë dhe mbarimin nëpërmjet rrëfimit të dhembjes njerëzore në dhembjen e përhershme jetësore. Na fton të hyjmë në botën autoriale të komunikimit me vdekjen.

Tri femra, dy çika e një nanë

Në strukturën e poemës rrinë tri protagoniste, tri femra- dy çika e një nanë: Trina, Zoga e Lokja, të tria emërojnë tri faza të jetës: fëmijërinë, rininë, pleqërinë. Kjo trini shkruan tri histori të lidhura në një kurorë. Të tria përthyejnë botën e fuqishme si personazhe femra, botë që bën bashkë ëndërrat e rëndomta, thurjen e jetës e vazhdimësisë, ëndërrat që këputen e sosin, dhe ëndërrat e gruas, që dëftojnë dëshirën e vazhdimësisë së jetës nëpërmjet trashëgimtarëve. Përmes rrëfimit poetik spontan dhe simbolik autori portretton fytyrën e personazhit të nënës dhe bijava që thurin pëlhurën e jetës, po detyrohen, paplanifikueshëm, të thurin edhe pëlhurën e vdekjes.

Andrra e jetës është një poemë për vdekjen, po para shtrirjes së temës së vdekjes, hapet fillimisht tema e vetmisë. *Letërsia si reprezentim i një jete në vetmi. Vetmia, shfaq këtu rrjedhshëm marrëdhënien e individit me jetën, universale e lokale. Marrëdhënia e njeriut me botën, me tjetrin, me sendet.*⁸ Aftësia për të dhënë pamjen e një bote në vetmi, botën e tri grave të vetmuara duke portretuar trishtimin e saj; aftësia për të komponuar tingujt e kësaj bote me një gegënishte të pasur plot stil. Aftësia për të rrëfyer jetën e tyre pa e lamentuar po kënduar me një ton elegjiak.

Njeriu i vetmuar është gruaja e vetmuar. Historia e rrëfyer prek dimensionet e kohës, të hapësirës dhe të mënyrës se si pranohet ajo që e quajmë mister e motër e jetës- gruaja përball jetës, gruaja përball vetmisë, gruaja përball vdekjes, Ajo vetëm, pa

⁶ Dhurata Shehri: *Të vdesësh, Andrra e jetës!*, në Studime Albanologjike, Tiranë, 2013, f. 98

⁷ Shih Nysret Krasniqi, në *Ndre Mjedja, 150 vjetori i lindjes*, Konferencë shkencore, ASHAK, Prishtinë, 2016, f. 136

⁸ Shih: Sabri Hamiti, *Veptra letrare 7, Letërsia Filibiblike, Letërsia romantike*, Faik Konica, Prishtinë, 2002, f.394-404

tjetër njeri. Jeta dhe vdekja shihet me sytë e femrës, me dramën dhe zymtësinë e saj dhe kjo përbën shpirtin e poemës. Një vulë e fuqishme e jetës që sa mund të jetë lokale aq edhe universale, një dramë e ambientit shqiptar dhe e një ambienti të kudo ndodhshëm.

Trina vdes, Lokja vdes, Zoga rron. Pjesa e parë dhe e tretë kanë temë vdekjen, pjesa e dytë, ka temë jetën. *Njeriu është i vetëmjaftueshëm në vetminë dhe në vdekjen e tij*, na kujton Dhurata Shehri. Në paqe me veten, në paqe me vdekjen. Studiuesja shkruan se “Njeriu i Mjedjes këtu bëhet njeri përballë vdekjes. Ai i është kthyer vetvetes, duke e reprezentur me një sharm simbolist, vetveten si të vetëmjaftueshme. Ai është me veten, në vetminë fizike e metafizike - si gjendje jete. Të tjerë nuk janë dhe nuk janë të nevojshëm.”⁹

Trina- Trina, vajza e këngës mjedjane, vajza e vdekjes mjedjane. Poezia për Trinën është poezia për vajzën që e shtrëngon jetën fort, po s’mund ta mbajë; poezia për vajzën që ecë si hije nëpër jetë- duke kaluar nga kjo botë në tjetrën; për vajzën së cilës i mbaron poetika e jetës, pa e provuar pasionin, dashurinë, intimen a vuajtjen. Poezia për vajzën e cila nuk lë asnjë testament, asgjë pas vetes. Të vdesësh në moshë të re, rrënon procesin biologjik të njeriut- këtë ritëm përcjell figura e Trinës. Figurimi i vdekjes së Trinës, shfaq pafuqinë njerëzore karshi fenomenit. Po megjithatë vdekja e saj, si *përshkrim i vdekjes* (S.Hamiti), është vdekje e thjeshtë dhe normale. Njeriu vdes edhe i ri, por siç na kujon Heidegger: “në momentin që lind, njeriu është mjaftueshëm i vjetër për të vdekur”.

Zoga - Nëse vdekja vjen për Trinën e Loken, personazhin e Zogës e pret realizimi i ëndrrës. Ëndrra e jetës, që rron e realizohet mes vdekjes. Ndërmjet përshkrimit të vdekjes së hershme të së motrës, boshllëkut dhe mungesës së saj, dhe përshkrimit të vdekjes të së ëmës në vetmi, ëndrra e Zogës për Zogën, nuk vjen si utopi, pos që ndjek rrjedhën më natyrale të oponentit të vdekjes, jetës. Jeta, motër e vdekjes, për Zogën motrën e Trinës, shtron rrugën e ëndrrave të femrës, të mashkullit, martesës dhe mëmësisë. Akademik Sabri Hamiti, këngën e Zogës e quan: “Një kurorë poetike të dashurisë, që niset të lakojë lumturinë njerëzore, të shfaqur në një harmoni, në tokë e në qiell, porse asgjë, as toka as qielli, as yjet as prilli nuk i ngjet: *Foshnjes qi i qeshet / Nanës, kur mbi të përkulet*. Duke shenjuar kështu fuqinë e vazhdimësisë së jetës me lindjen e njeriut.”¹⁰

Lokja- nën variantet e temës së vetmisë dhe variantet e temës së vdekjes, kënga për Loken shënon pjesën më të veçantë të poemës. Fundi i saj shkruan paqtimin me vdekjen.

⁹ Dhurata Shehri: *Të vdesësh, Andrra e jetës!*, në Studime Albanologjike, Tiranë, 2013

¹⁰ Shih: Sabri Hamiti, *Vëpra letrare 7, Letërsia Filobiblike, Letërsia romantike, Faik Konica*, Prishtinë, 2002, f.394-404

Pas gjamës familjare, vdekjes së bijës, nëna nuk rënkon, po duron dhe rri e fortë, qoftë përkarshi tjetrës bijë Zogës e qoftë përkrashi jetës. Bashkë me Loken banon vuajtja e vetmia, po ajo është mësuar me vetminë e me vdekjen, dhe është gati të vdesë edhe vetë. Lokja nuk është gruaja që e matë jetën me gëzimin e lumturinë por me fuqinë e shuarjes e të vdekjes. Me ikjen e saj shtëpisë do i mbyllet dera, pa asnjë hije e asnjë frymë brenda. Me ikjen e saj merr fund edhe jeta në votër, pa njerëz e pa e vazhduar jetën. Ndaj, shenjat e vdekjes te kënga e Lokes- vorret, cungimi, drita e venitur... janë shenjat e para të një jete që po venitet dhe mbaron. Në rrëfimin simbolizues vizatohet shkretia/shkretimi i natyrës dhe i qenies:

E shikon një dritë t'venitur

Vron pasqyren e jetës s'vet

E lerë Morden tui kositur

E kujton e pran'e thrrret.

Fundi i Lokës, mënyra se si vdes Lokja, përshkrimi i vdekjes, fundi i udhës së saj në jetë është unik, ajo vdes bukur e qetë, duke e thirr dekën me gojën e vet. Ajo ikën në qetësi, si një heroinë që s'trembet dhe e cila ka mësuar si të vdesë.

Përmbi plakën krabët i uli,

E ngrykë t'shuemën e shtrengoj;

Buzët t'shpuplueme n'ball ja nguli;

U ndal drita e ajo mbaroj.¹¹

Mjedja nuk e shkruan kafshimin e vdekjes, por përshkrimin e realizon me puthje, shkruan S.Hamiti: *Pra vdekja e rëndë racionalizohet menjëherë, që nuk do të thotë se është më pak tragjike. Pikërisht në këtë shkallë del tragjiciteti i poemës së Mjedës, tragjiciteti i realitetit kur i rri karshi ëndrrës së jetës, ëndrrës së lumturisë.¹²*

A është vdekja kaq e thjeshtë dhe kaq e bukur në formën e saj artistike?

Studiuesi Sabri Hamiti na kujton se në filozofinë artistike të Mjedjes nuk ndeshim tragjikën e sforcuar: “Duke mos e pranuar tragjicitetin, ai ta mëson shkollën e madhe të dhembjes njerëzore të përhershme. Ky është programi i poetit, mendimtar i rëndë, ndërmjet thënies së tekstit *ëndërr e jetës* dhe *përshkrim i vdekjes*”.¹³ Për studiuesen Dhurata Shehri, me *Andrrën e jetës*, Mjedja e shkruan vdekjen si një vdekje e thjeshtë, Mjedja e bën vdekjen pjesë të së përditshmes joheroike, duke i ikur traditës së letrave shqipe, duke i ikur heroikës për te njerëzorja, si gjëja më e natyrshme: “Me *Andrrën e*

¹¹ Ndre Mjedja, *Juvenilia*, Rilindja, Prishtinë, 1990, f. 53

¹² Sabri Hamiti, *Ndre Mjedja*, Faik Konica, Prishtinë, 2016, f.24

¹³ Po aty, f. 18

jetës letërsia shqipe për herë të parë paqtohet me vdekjen, me vdekjen pa tragjedi, dhe për herë të parë në letërsinë shqipe vdekja e zakonshme bëhet subjekt i letërsisë. Vdekja njerëzore vjen në këtë formë, e thjeshtë e pa bujë, prandaj thotë shumë. Një mësim se si vdiset natyrshëm: Është koha për shqiptarët që të dinë të vdesin “natyrshëm”, edhe kjo është vdekje që ia vlen ta shkruajë letërsia. Mjedja e mëson lexuesin shqiptar të vdesë, pra të jetojë.¹⁴

Ndre Mjedja, me kulturën, dijen dhe artin e tij, *me ngulm realizoi metaforën e vdekjes si figurë të idesë se jeta është vuajtje e kalim drejt lumnisë së menduar të amshimit*.¹⁵ *Andrra e jetës* është një dialog i heshtur me vdekjen, rrëfim mbi vdekjen, si dëshmi e secilit veç e veç. Rrëfim substancial në kuptimin, fuqinë dhe pafuqinë e jetës përkarshi vdekjes. Storie që sosin me vdekjen si dëshmi e një jete.

Literatura

- Ndre Mjedja, *Juvenilia*, Botimi i dytë, Shkodër, Zonja e Paperlyeme, 1928
 Ndre Mjedja, *Juvenilia*, Rilindja, Prishtinë, 1990
 Sabri Hamiti, *Ndre Mjedja*, Faik Konica, 2016
 Sabri Hamiti, *Vepra letrare* 7, Faik Konica, Prishtinë, 2002
 Ernest Koliqi, *Vepra* 5, Faik Konica, Prishtinë 2003
 Akademia e Shkencave dhe Arteve të Kosovës, *Ndre Mjedja, 150 vjetori i lindjes*, Konferencë shkencore, Prishtinë, 2016
 Dhurata Shehri: *Të vdesësh, Andrra e jetës!*, në Studime Albanologjike, Tiranë, 2013
 Martin Heidegger, *Being and Time*, Translated by John Macquarrie & Edward Robinson, Blackwell Publisher, Oxford, UK, 1962
 Walter Benjamin, *Illuminations: Essays and Reflections*, Schocken Books, New York, 1969
 Max Scheler, *Man's Place in Nature*, Translated by Hans Meyerhoff, New York: The Noonday Press, 1961
 George Simmel, *The Metaphysics of Death*, The Theory Culture Society, 2007

¹⁴ Dhurata Shehri, Konferenca shkencore “Si vdesin personazhet në letërsinë shqipe”, Universiteti Histori Filologjisë, Tiranë, 2013

¹⁵ Shih Nysret Krasniqi, në *Ndre Mjedja, 150 vjetori i lindjes*, ASHAK, Prishtinë, 2016, f. 137

Blerina ROGOVA-GAXHA

DEATH IN THE POEM “*ANDRRË E JETËS*”

Abstract

The poet of Albanian literature, Ndre Mjedja, in his poetry offers an authentic approach to the phenomenon of death, projected poetically in some of his texts. Rising from his authentic concepts Mjedja wrote lyrics about life and death, capturing human drama in the heart of reality toward finality - death.

“Andrra e Jetës” is the poem that widens author’s philosophy about death. Classified as his masterpiece, the poem also becomes the first Albanian poem that writes about ordinary man facing the ordinary death.

In this work, Mjedja writes the great cycles of life and invites us to read about the human being, his existence and his essence in the world. He writes about temporary and ending, confessing the permanent human pain.

In this authentic reading of the poem, life and death are seen as essential, beyond the theologian and religious belonging of the poet, in order to present the dimension of the phenomenon of death as a highly meaningful element of the theme, semantics and symbolism of this work.

Edmond ÇALI

“TREBESHINA & KADARE – FAKTI DHE FIKSIONI NË *DAFINAT E THARA, KËNGA SHQIPTARE* DHE *DIMRI I VETMISË SË MADHE*”

Abstrakt

Në këtë punim shqyrtojmë rëndësinë e lidhjes fakt dhe fikcion në strukturën e dy veprave të K. Trebeshinës, në romanin autobiografik *Dafinat e thara. Romani i jetës sime* (Tiranë, 1988) dhe në romanin në pesë vëllime *Kënga shqiptare* (Tiranë, 2001). E shqyrtojmë temën duke krahasuar dy veprat midis tyre dhe dy veprat me të dhënat autobiografike të K. Trebeshinës. Romanin e I. Kadaresë *Dimri i vetmisë së madhe* e shqyrtojmë duke e krahasuar me materialet e arkivave që autori konsultoi gjatë shkrimit të librit dhe të botuara më vonë (Enver Hoxha, *VEPRA 19*, qershor 1960 – dhjetor 1960, Tiranë, 1975). Nga analiza e dy veprave të Trebeshinës na rezulton se përsëritja krijuese na garanton praninë e lidhjes histori-letërsi. Nga krahasimi i materialeve historike me lëndën e romanit të I. Kadaresë kemi një dëshmi tjetër se kjo vepër është një tekst shumë i rëndësishëm i letrave bashkëkohore shqiptare dhe një roman i madh historik.

Fjalët çelës: Trebeshina Kadare fakti fikcioni autobiografia romani intervista

1. Hyrje

1.a. Në këtë punim shqyrtoj rëndësinë e lidhjes fakt dhe fikcion në strukturën e dy veprave të K. Trebeshinës, në romanin autobiografik *Dafinat e thara. Romani i jetës sime*¹ dhe në romanin në pesë vëllime *Kënga shqiptare*². E shqyrtoj temën duke krahasuar dy veprat midis tyre dhe dy veprat me të dhënat autobiografike të K. Trebeshinës. Romanin e I. Kadaresë *Dimri i vetmisë së madhe*³ e shqyrtoj duke e krahasuar me materialet e arkivave që autori konsultoi gjatë shkrimit të librit dhe të botuara më

¹ TREBESHINA 1988.

² TREBESHINA 2001.

³ KADARE 1973.

vonë⁴. Nga analiza e dy veprave të Trebeshinës më rezulton se përsëritja krijuese na garanton praninë e lidhjes histori-letërsi. Nga krahasimi i materialeve historike me lëndën e romanit të I. Kadaresë kemi një dëshmi tjetër se kjo vepër është një tekst shumë i rëndësishëm i letrave bashkëkohore shqiptare dhe një roman i madh historik.

1.b. Autorët dhe veprat që shqyrtoj në punim dhe disa vepra të tjera që kam shqyrtuar dhe që vetëm prek pak në këtë punim:

1. Kasëm Trebeshina – Vinokashi, *Dafina të thara. Romani i jetës sime*, Tiranë, 1988, ff. 165, kopje e shkruar me makinë shkrimi që na ka dhënë autori.

Këtë vepër e citoj në versionin që më ka dhënë vetë autori⁵.

2. Kasëm Trebeshina, *Një ditë në natën pa fund (Dafinat e thara), Kujtime – Ese*⁶.

Në këtë përmbledhje romani *Dafina të thara*, tashmë me titullin *Dafinat e thara* zë faqet 5-229.

3. Edmond Çali, *Intervistë me Kasëm Trebeshinën*⁷.

Nga kjo intervistë na interesojnë ff. 42-48 në lidhje me romanin *Kënga shqiptare*, dhe f. 33-36 për romanin *Mekami*.

4. Kasëm Trebeshina, *Kënga shqiptare*⁸. Nga ky roman shqyrtojmë vëllimin 2, 3, 4 dhe 5.

5. Ismail Kadare, *Dimri i vetmisë së madhe*⁹.

Na interesojnë: 1) ff. 127-128, takimi i parë, Hoxha-Andropov; 2) Takimi i dytë: takimi delegacion shqiptar-delegacion sovjetik, ff. 129-137; 3) Takimi i tretë: takimi Hoxha-Hrushov; ff. 152-160.

6. Ismail Kadare, *Nëntori i një kryeqyteti*¹⁰.

7. Enver Hoxha, *Vepra 19, qershor 1960-dhjetor 1960*¹¹.

Na interesojnë 1) ff. 355-357, “Nga biseda e zhvilluar me Juri Andropovin në Moskë më 8 nëntor 1960”; 2) ff. 358-370, “Nga biseda e delegacionit të PPSH me përfaqësuesit e PK të BS, A. Mikojan, F. Kozllov, M. Susllov, P. Pospjellov, J. Andropov, në Moskë, 10 nëntor 1960”; 3) “Biseda e delegacionit të PPSH të kryesuar nga shoku Enver Hoxha, në takimin me N. S. Hrushovin në Moskë, në Kremlin, 12 nëntor 1960”; ff. 372-381.

⁴ HOXHA 1975.

⁵ Për këtë shiko ÇALI 2016 a, ÇALI 2016b.

⁶ TREBESHINA 2016.

⁷ ÇALI 2006.

⁸ Shiko TREBESHINA 2001.

⁹ Shiko KADARE 1973.

¹⁰ KADARE 1975.

¹¹ Shiko HOXHA 1975.

8. Enver Hoxha, *Rreziku anglo-amerikan për Shqipërinë*¹².

9. Mehmet Shehu, *Lufta për çlirimin e Tiranës*¹³.

2.a. Pse këta autorë dhe këto vepra?

Merrem me I. Kadarenë dhe K. Trebeshinën sepse janë dy autorë të rëndësishëm të letërsisë shqiptare moderne dhe bashkëkohore, dhe se veprat e tyre kanë rëndësi për dhëniet e faktit në letërsi; sepse janë dy autorë që i kam studiuar dhe që po i studioj, dhe sepse veprat e tyre gjithmonë na fusin në brendi të problematikës së letërsisë bashkëkohore edhe sot, si për shembull, për lidhjen e letërsisë me historinë, për hierarkinë në letrat shqipe vetëm në bazë të studimit të vlerës letrare dhe gjuhësore të tekstit, dhe për rëndësinë e një korpusi të botimeve kritike të veprave të tyre. Kujtoj këtu botimin e *Dimrit të vetmisë së madhe* nga ana e M. Mandalà-së (Shiko MANDALÀ 2016¹⁴). Dhe ky është një problem që haset në letërsinë bashkëkohore; kujtoj në letërsinë italiane bashkëkohore rastin e shkrimtarit italian Beppe Fenoglio dhe të librit të tij *Il partigiano Johnny*¹⁵.

2.b. Trajtimi i faktit dhe i fikSIONIT në gjinitë e ndryshme të shkrimit dhe në materialin e shqyrtuar:

1) **në tekstet historike a në enciklopedi**, të dhënë e këtyre materialeve e marrim si fakt;

2) **në botimet e materialeve historike** si *Vepra 19* e Enver Hoxhës, fakti i kushtëzuar nga politika;

3) **në botimet letrare që mëtojnë të japin faktin historik** si Mehmet Shehu, *Lufta për çlirimin e Tiranës*;

4) **në letërsinë artistike**, në llojet e saj, ku **kemi fikSIONIN**:

a. nisemi nga **autobiografia**, duke shqyrtuar *Dafina të thara*,

b. kalojmë te **libri-intervistë**, duke shqyrtuar *Intervistë me Kasëm Trebeshinën*,

c. dhe pastaj kalojmë tek **romani historik**, duke shqyrtuar *Kënga shqiptare* dhe *Dimri i vetmisë së madhe*.

3.a. Te romani *Dimri i vetmisë së madhe* dhe tek *Vepra 19*, dy tekste ku përputhen për faktin historik, tani na del nevoja e një verifikimi objektiv për faktin që japin për të mirëqënë të dy veprat.

¹² HOXHA 1982.

¹³ SHEHU 1959.

¹⁴ MANDALÀ 2016.

¹⁵ Shiko FENOGLIO 1978 a dhe FENOGLIO 1978b.

Domethënë, te Ismail Kadare dhe tek Enver Hoxha na duhet të zbulojmë për ne, të gjejmë burimin historik që duhet ta barazojmë me faktin si edhe një pikë të lidhjes të historisë me letërsinë, të një kërkimi shkencor në faktin historik, të një ballafaqimi ndërdisiplinor për të pasur faktin. Edhe pse në veprat tona fakti (Enver Hoxha, *Vepra 19*) dhe fikcioni (Ismail Kadare, *Dimri i vetmisë së madhe*) përputhen.

Ndarja në palë, në llogore, në fronte, në mbështetës e në kundërshtues të veprave letrare dhe të versioneve historike të ngjarjeve të caktuara, çon deri në absurditet, madje i përplas në fytyrë shkrimtarit që fakti i marrë prej tij nuk është fakt, nuk është fakt i vërtetë, nuk është e vërteta historike. Këtë temë e kam trajtuar duke cituar dhe duke dhënë tabelat me citimet përkatëse nga KADARE 1973 dhe nga HOXHA 1975¹⁶.

3.b. Fakti dhe fikcioni te Trebeshina

Te Kasëm Trebeshina kemi fikcionin kundër faktit: letërsinë kundër historisë. Në *Dafina të thara* kujtojmë tezën e Trebeshinës për pjesëmarrjen e trupave aleate angleze në luftën kundër gjermanëve në jug të Shqipërisë. Trebeshina i kundërvihet historiografisë zyrtare, edhe vetë Enver Hoxhës.

Japim një shembull. Citojmë *Dafina të thara*, (Pjesa e dytë, Errësira e shekujve; Kapitulli i gjashtë, “Deti dhe britanikët”, ff. 107-112):

Kaloi ndofta një javë dhe një mbrëmje morëm urdhërin të shkonim poshtë në drejtim të Spilesë, se të nesërmen në mëngjez britanikët do të sulmonin garnizonin gjerman të vendosur aty...

Ora zero ishte ora katër. Nga deti dhe nga Llamani filloi një zjarr i dendur artilerie...

Në orën e katër e gjysmë këmbësoria britanike sulmoi fortifikimet e armikut.

Të gjitha ato që shkruan Enver Hoxha rreth kësaj beteje janë gënjeshtër me bisht. Populli shqiptar nuk ka nevojë për lavidinë e kombeve të tjerë. Atje në Spile, në fushën e betejës kishte vetëm dy ushtri: britanikët me praninë e tyre madhështore historike dhe gjermanët me disiplinën e tyre të bekurt....¹⁷

Vazhdojmë më tej:

Më ora shtatë të mëngjezit britanikët u mbledhën nën hijet e ullinjve dhe, në rregull të plotë, filluan tërheqjen...

¹⁶ Për këtë shiko “6.a. Dokumente historike, romane, vepra të Enver Hoxhës”; “6.b. Takimi i parë: Hoxha-Andropov”; “6.c. Takimi i dytë: takimi delegacion shqiptar-delegacion sovjetik”; 6.d.Takimi i tretë: takimi Hoxha-Hrushov”, në ÇALI 2015, ff. 181-210.

¹⁷ TREBESHINA 1988, f. 108.

Atë mesditë të luftimit në Spile nuk dukej asnjë shenjë britanike mbi faqen e detit Jon. Dukej sikur gjithë ai luftim kishte qënë vetëm një ëndërr!... Por faqet e djegura të kodrave të Spilesë kishin akoma të gjitha shenjat e asaj goditjeje.¹⁸

Për këtë temë në vazhdim shiko ÇALI 2015, ff. 332-333. Këtu shtojmë versionin zyrtar të historiografisë shqiptare deri në vitin 1990, atë të veprës *Rreziku anglo-amerikan për Shqipërinë* të Enver Hoxhës. Na interesojnë faqet 326-328, me nëntitullin “Tentativa e dytë”; jemi në kapitullin VI, “Tri tentativa për zbarkim – tri dështime”, ff. 285-338. Ndryshe nga Trebeshina E. Hoxha shkruan:

Aksioni u zhvillua. Gjermanët zunë 9 anglezë robër dhe mend e likuiduan krejt komandon angleze. Por ndërhyri Brigada jonë e 12-të që sulmoi, shpartalloi garnizonin gjerman, çliroi Himarën dhe liroi robërit. Çmbeti nga komandoja / angleze ua bëri varkave e u largua për në vendin nga ishte nisur¹⁹.

Edhe një citim dhe një krahasim tjetër. Kasëm Trebeshina citon Enver Hoxhën dhe i kundërvihet asaj që ai shkruan. Jemi në *Dafina të thara*, Pjesa e dytë, Kapitulli i katërmbëdhjetë, me titull “Enver Hoxha si lojtar”²⁰. Shkruan Trebeshina:

Brenda dy muajve personalisht, përmes eprorëve të mi, dërgova në Shtabin e Përgjithshëm dokumentacionin e saktë makabër për tetëqind e dyzetë e pesë gjermanë të vrarë dhe për katërqind e shtatëdhjetë gjermanë të kapur robër, ndërmjet të të cilëve edhe një kolonel. Këto ishin rezultatet e luftimeve në muajtë gusht-shtator të 1944-ës të batalionit të Katërt të udhëbequr personalisht nga unë!...

Atëhere përse Enver Hoxha tregon gënjeshtër?!... Këto janë vetë fjalët e tija:

“... Forcat partizane të Brigadave 14, 12 dhe 19 të ushtrisë sonë lëshuan një sulm të furrishëm kundër armikut. Pas tri ditë luftimesh të ashpra, ata i fshinë gjermanët dhe Saranda u çlirua. Me tepër se 150 gjermanë u kapën rob, duke përfshirë edhe një kolonel...”²¹

Citimi i Enver Hoxhës nga ana e Trebeshinës na çon tek Enver Hoxha. Jemi në Enver Hoxha, *Rreziku anglo-amerikan për Shqipërinë*, në nënkaptullin me titull “Tentativa e tretë”:

Forca partizane të brigadave të 14-të, të 12-të dhe të 19-të të ushtrisë sonë u vërsulën me tërbim mbi armikun. Pas tri ditë luftimesh të ashpra ato i asgjësuan gjermanët dhe Saranda u çlirua. Mbi 150 gjermanë u zunë robër, midis të cilëve edhe komandanti me gradën kolonel.²²

¹⁸ TREBESHINA 1988, f. 109.

¹⁹ HOXHA 1982, ff. 327-328.

²⁰ Për këtë shiko edhe ÇALI 2015, f. 334.

²¹ TREBESHINA 1988, f. 142.

²² HOXHA 1982, f. 329.

3.c. Sjellim vetëm një shembull tjetër për pjesëmarrjen e forcave aleate në luftën e dytë botërore në Shqipëri. E njëjta temë jepet nga dy autorë: nga Mehmet Shehu dhe nga Kasëm Trebeshina. Nga Mehmet Shehu:

ç)- *Ndërhyn aviacioni aleat: - Më 7 nëntor skuadrilje kaça-bombardierësh aleatë bombardojnë pozicionet e gjermanëve që nga Kodra e Kopilit e gjer në Kazërmat "Shkumbini". Bombardimi shkakton disa dëme mbi armikun por më tepër me efekte morale se sa materiale²³.*

Kurse te Kasëm Trebeshina kemi përshkrimin e bombardimit të një autokolone gjermane nga ana e aviacionit të forcave aleate që është një masakër e vërtetë²⁴.

3.d. Le të bëjmë një krahasim përmbledhës shumë të shkurtër:

1) Ismail Kadare "kopjon" Enver Hoxhën; jep në romanin materialin e arkivit dhe kemi përputhje midis faktit dhe fiksionit; jemi gjatë realizmit socialist (KADARE 1973-HOXHA 1975);

2) Kasëm Trebeshina kundërshton Enver Hoxhën (TREBESHINA 1988-HOXHA 1982; këtu fiksioni na ndihmon "për të ndrequr" faktin, në lidhje me rolin e trupave angleze në luftë në territorin shqiptar). Kasëm Trebeshina shkruan gjatë realizmit socialist, para fundit të tij (TREBESHINA 1988); dhe pastaj e boton romanin historik (TREBESHINA 2001) dhe romanin autobiografik pas realizmit socialist (TREBESHINA 2007²⁵ dhe TREBESHINA 2016) duke garantuar një lidhje të ngushtë të faktit dhe fiksionit që e pohon edhe në ÇALI 2006.

Trebeshina zhytet në një drejtim të veçantë ku letërsia është pjesëmarrëse në revizionizmin historik që po zhvillohet në Tiranë në lidhje me figurën e Skënderbeut. Fiksioni i kundërvihet faktit, ose të paktën faktit që pretendohet si i tillë nga historiografia zyrtare (Këtu përmendim romanin *Mekam*).

3.e. Le të shohim se ç'thotë vetë Trebeshina për faktin dhe fiksionin duke u nisur nga intervista e tij²⁶.

Pyetja jonë është:

E. Ç.: Edhe një gjë tjetër tek 'Kënga shqiptare': dhënia e disa mjedisve politike, të qarqeve, të qëndrësës, të luftës, që in bë Italisë para pushtimit. Në mënyrë reale, që nuk i kam gjendur në ndonjë vend tjetër²⁷.

²³ SHEHU 1959, f. 41.

²⁴ TREBESHINA 1988, f. 144-148, kapitulli i pesëmbëdhjetë, "Krismat e fundit"; shiko f. 145-146. Për këtë shiko edhe ÇALI 2015, ff. 335-336.

²⁵ TREBESHINA 2007.

²⁶ ÇALI 2006.

²⁷ ÇALI 2006, f. 42.

Përgjigjja fillon vetëm në fund të replikës së parë:

K. T.: ...*Ato çfarë bisedohej në bar “Venecia”, çfarë bisedohej tek “Kursali”.*

E. Ç.: *Janë të gjitha ato debatet politike.*

K. T.: *Tek “Londoni”, tek “Berlini”.*

E. Ç.: *Të gjitha debatet politike.*

K. T.: *I ke safi ato.*

E. Ç.: *Tek debatet politike janë ca gjëra të sakta fare: qëndrimi i ballistëve, qëndrimi i nacionalistëve, qëndrimi që mbajti Abaz Kupi, se si veproi Ahmet Zogu.*

K.T.: *Po²⁸.*

Trebeshina na sqaron edhe se ku zhvillohen ngjarjet e romanit duke na thënë emrat e vendeve, të krahinave, të qyteteve dhe të fshatrave:

E. Ç.: *Gjëndja e qytetit. Të sqarojmë një gjë. Protagonistët thonë: “Do të shkojmë në qytet”. Pastaj ishte fshati ku jetonin Abazajt. Ishte fshati tjetër, ku jetonin Bardhajt. Pastaj ishte qyteti, qyteti tjetër. Ishin dy qytete të tjerë dhe pastaj ishte Tirana. Apo vetëm një qytet ishte tjetër. /*

K. T.: *Jo “qytet” kishte shumë. Qendra e veprimeve të “Këngës shqiptare”, unë kam vepruar me bartë, është Fieri, Myzeqeja e Vogël, Ballshi, Lushnja, Vlora, këtu vërtitet. Kalon nganjëherë në Berat, kalon nganjëherë në Përmet. Kur kthehen këta në malësi. Se janë prej andej. Domethënë, kalon tek kushërinjtë e tyre.*

E. Ç.: *Tek Mehdi Kabramani.*

K. T.: *Tek Mehdi Kabramani, është Përmet. Po gjithë Vlorë, Berat, Lushnjë, Fier, Ballsh. Këtu zhvillohet e gjithë kjo.*

E. Ç.: *Ju, përveç Tiranës, nuk përmendni asnjë emër.*

K. T.: *Unë nuk përmend asnjë emër se Shqipëria është e vogël. Biles, jo unë që nuk përmend, por as Tolstoj nuk i përmend fshatrat. Për shembull kur thubet Jasnaja Poljana, nuk është, kur thubet qoftë te ky fshati, qoftë tek ai fshati, është ai fshat. Kuptohet nga topografia, nga kjo... Kjo kuptohet që është Verbasë, Sheqishtja, Frashëri, Nevoșela, aty. Edhe kënetat nga ana e Marinëzës. Edhe këtej nga ana tjetër Kënetat e Metallisë. Domethënë, mbi Fier, ai pellg aty. Këto fshatra janë: Verbasë, Nevoșelë, Marinëzë, Frashër, Sheqishtje, Metalli, shkon përtej, shkon...²⁹*

Kemi një informacion për ndarjen dhe klasifikimin e letërsisë së shkruar prej tij dhe vendin që zë në sistemin e veprës së tij romani *Kënga shqiptare*:

E. Ç.: *Përsa u përket vlerësimeve historike...*

K. T.: *Aty për shembull, unë e kam jetuar atë, qoftë në Elbasan, qoftë në Tiranë, i di ato të tëra. Si mbeti i shkretë qyteti, e braktisën, vodhën qilimat... qysh? Ja ta them unë ty, nuk duhen thënë këto? Letërsia e ka, pa dëmtuar veten, e ka për detyrë të dokumentojë. Pa dëmtuar veten. “Këngën shqiptare” e ke ashtu se është pjesa-kronikalja e imja; tri korpuset ka ajo. Është “Kënga*

²⁸ ÇALI 2006, f. 43.

²⁹ ÇALI 2006, ff. 43-44.

shqiptare” si kronikë. Mbasandaj janë ato romanet që i përkasin atij të ashtuquajturit “Realizëm simboliko-poetik”, është edhe drama; me tragjedi, dramë, komedi³⁰.

3.f. Fakte, fakte historike, emra dhe *Kënga shqiptare*

Kasëm Trebeshina me të drejtë rivendikon gjithmonë bazën klasike të formimit të tij. Në përcaktimin e llojit të romanit në lidhje me *Kënga shqiptare* kujton referimet tek Shekspiri:

E. Ç.: “*Kënga shqiptare*” referime historike mund të ketë? Mund të qubet pjesë të romanit, këto kronikat, si i quani Ju, pjesa historike, që ju i barazoni me kronikat e Shekspirit; dhe romani mund të qubet “roman modern historik”?

K. T.: Unë edhe atë kam synuar. Sa mund të qubet ashtu, mund që dikush të thotë që ky është roman psikologjik, edhe mund të jetë roman psikologjik.

E. Ç.: Roman psikologjik sepse janë të gjitha refleksionet e Nuredinit, janë të Qerimes, të Abazit, ...³¹

Trebeshina nënvizon rëndësinë e historisë, të faktit në veprën e tij. E përkufizon romanin *Kënga shqiptare* si roman historik dhe tregon faktet mbi të cilat mbështetet rrëfimi. Jep ngjarje, emra dhe mbiemra:

K. T.: Roman psikologjik, dakord. Por është edhe roman historik. Sepse kemi, për shembull, atë vrasjen tek mulliri. Unë kam vajtur me një orë vonësë. Kurse im atë ka qënë prezant aty. Bashkë me çetën e fshatit. Edhe mua më ka bërë një përshtypje kaq të madhe, vrasja e atij komisarit tek mulliri. Xhemilit, nuk e di si e ka aty emrin, Xhemili, Nuredini, që qënë të mulliri. Plagoset Nuredini dhe vritet ai aty. I vrasin kur i arrestojnë. Tek vëllimi i pestë.

E. Ç.: Tek vëllimi i pestë, po në çfarë pike?³²

Trebeshina shpjegon ngjarjen, tregon faktin nga i cili është frymëzuar për këtë pjesë të romanit. Shton hollësi për faktin. Citon edhe emrin e një eksponenti të rëndësishëm të lëvizjes së qendresës shqiptare gjatë Luftës së Dytë Botërore, të Mustafa Gjinishit:

K. T.: Kur i thërrasin në mbledhje të partisë, aty...

E. Ç.: Po, po, mu te mulliri, që i thonë “Hajde paraqitu”. Pse? Është ngjarje reale ajo?

K. T.: Është njëqind për qind reale, prandaj edhe mua më ka bërë përshtypje. E kisha peng atë. Bile, kur kam hyrë, kur morën Dukatit, kur hymë në Dukat ne.... Unë të them të drejtën, e pashë: na pritën ftohtë ne. Si do të na prisnin ata ne? Ne kishim bërë qametin. Si mos të na prisnin ftohtë ata? Edhe ndenja në fund fare. Ja, kështu isha unë, këtu. Këtu kisha një shok timin, një

³⁰ ÇALI 2006, f. 45.

³¹ ÇALI 2006, f. 46.

³² ÇALI 2006, f. 46.

komisar (tregon vendin në kolltuk), dhe pastaj ishin partizanët. Edhe një komandant kompanie e kishim vënë në krye. Mirëpo hyri një gocë, në dbomë, gocë e bukur, e madhe me trup, e veshur me të zeza, bjonde... e motra... Do vij nesër në mëngjes të takohem me fshatin. Kam një punë. Më erdhi jashtëzakonisht keq. Ishin vrasje të kota, mor Zot! Vinte tjetri për të luftuar dhe ti e vret. Dhe ti i shpikë gjëra të tilla. Ishin të gjitha të trilluara. Të gjitha ishin të trilluara. Unë edhe sot them: “Nxirrni akuzyt dhe unë do ta pranoj. Nxirrni akuzyt! Ça ka bërë ky!” Për Mustafa Gjinishin apo për tjetrin. Njerëzit vijnë për të luftuar!³³

Nga biseda me Kasëm Trebeshinën kemi faktin, emrat e njerëzve. Janë njerëz të njohur, personazhe që kanë marrë pjesë në Luftën e dytë Botërore:

E. Ç.: Pse, kush ishin këto personazhe?

K. T.: I vrari? Xhemil Qakërr, është. Komisari i çetës Plakë. Edhe ky Neki Ymeri. Ai nuk e di me çfarë e kishte pseudonimin Xhemili. Ky Neki e kishte Vango. Neki Ymer Hoxha nga Gjormi, nga Hoxbët e Gjormit. Kot. Vrasje kot fare.

E. Ç.: Sepse aty është kështu: i shoqëron...

K. T.: Sigurisht, e kam romanizuar, të kuptohemi, po është ngjarje reale. Dhe ka ndodhur në Çorru, tek mulliri i Ismail Mubharremi. Ka qënë im atë. Po të them: unë kam vajtur me një orë vonesë.³⁴

Pra Trebeshina kujton edhe një herë tjetër rolin e familjes së tij në luftë, që e ka vendosur edhe atë në një pikëvështrim të privilegjuar për zhvillimet politike, sociale dhe ushtarake të kohës:

E. Ç.: Dometbënë, babai Juaj paska qënë komandanti i çetës që lajmëron mullisi.

K. T.: Jo, ai është Haki Ymeri, po s’ka gjë, nuk ka të bëjë me Neki Ymerin, është tjetër Neki Ymer. Është Haki Ymeri, e arrestuan, e liruan pastaj. Ai, Haki Ymeri. Se ai është Neki Ymeri. Kështu që aty edhe histori ka. Prandaj unë e quaj, edhe kronikë e quaj.³⁵

Autori shpjegon kështu kapitullin VII të pjesës së parë të *Kënga shqiptare V*³⁶. Nuredini dhe Xhelo janë thirrur në një mbledhje. Janë thirrur në të vërtetë që të mund t’i arrestojnë. Dy partizanë arrestohen nga vetë shokët e tyre. Pas shpjegimeve të autorit le të shohim tekstin e romanit. Dy personazhet janë në udhëtim:

Po errej. Në qiell vezullonin yjtë. Malet qëndronin në heshtjen e mugëtirës si të kredhura në mendime të rënda. Tashti Nuredini doli përpara. Nxitonin të arrinin në vëndin e mbledhjes...

Xhelua diç bluante, po heshti për një kohë. Pastaj tha si me vehte:

- Ata të dy mbetën në Çetë!...

- Çfarë? - e pyeti Nuredini.

³³ ÇALI 2006, f. 47.

³⁴ ÇALI 2006, f. 47.

³⁵ ÇALI 2006, f. 48.

³⁶ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, ff. 90-104.

- Për ata të dy... Ata që na lajmëruan për mbledhjen... Ata mbetën në Çetë!...³⁷

Mbërrijnë në vendin e takimit, takojnë partizanë të tjerë dhe pastaj i arrestojnë:

- Do të jetë ndonjë nga të mëdhenjtë!-i tha ngadalë Xhelua, Nuredinit që bëri përpjetë. Xhelua shkoi pas tij dhe hynë brënda. Një dhomë e madhe ndriçohet nga dy llamba të mëdha... Nuredinit iu vranë sytë nga drita, por dalloj si nëpër ëndër Sefen që i doli përpara. Nuredini i buzëqeshi dhe u drejtua të përqafohej me të... U tokën... Sefja ia mbante dorën fort, nuk ia lëshonte... Katër të tjerë i kapën krahët, i hoqën armët!...³⁸

Jepet me shumë vërtetësi arrestimi i partizanëve nga partizanët:

- Hidhuni bekurat!-Urdhëroi një zë i rreptë.

Nuredinit i hodhën bekurat. Ai pa se Xhelos i hodhën bekurat...

Ju keni tradhëtuar çështjen e popullit dhe të Partisë³⁹.

Kemi një përsëritje të fjalës “Parti” në tekst për të theksuar rolin e saj:

...Ne i dimë të gjitha dhe urojmë që të jeni ndër të gabuarit në këtë rrugë. Tashti do të shkoni me... Si qubet ky shoku?

- Sefë, -u përgjigj me respekt shoku Guri.

- Do të shkoni me shokun Sefë... Dhe hapni sytë, mos e kundërshtoni! Ne u njohim për njerëz të guximshëm, por nuk duhet guximi për tashti. Tashti duhet të bindeni. Partija ka akoma besim tek ju. Partija u rriti dhe ka besim tek ju... T’i shërbeni Partisë...⁴⁰

Nuk e dimë se sa e dashur nga vetë autori është përsëritja në të njëjtin paragraf ku flitet për arrestimin e partizanëve nga partizanët e fjalëve “parti” dhe “hekura”:

Veçanërisht ti, Xhelu! Dëgjoje zërin e Partisë!... Si kujtoni ju, na vjen mirë që ju shohim me hekura në duar? E menduam shumë përpara se t’u hidhnim bekurat dhe vetëm kur e pamë se nuk kishte rrugë tjetër, vendosëm t’u arrestonim. Po i vinit kazmën Partisë. Tashti / do shkoni atje ku ka vendosur Partija. E dimë që u vjen rëndë, t’u shohin të lidhur, prandaj po u nisim natën. Prandaj po u nisim vetëm me Sefen, që të mos u shohë njeri... Po silluni mirë, mos kundërshtoni! Partija, po t’i hapni zemrën, u ka gjithmonë bij të saj⁴¹.

Sqarohet shkurt edhe misioni i personit që i shoqëron partizanët e arrestuar:

Të arrestuarit me hekura në duar, i nxuarën nga dera e papsme. Ai shoku që kishte përgjegjësi më të madhe, e ndali Sefen dhe e këshilloi për herë të fundit që të nxitonin, që dita t’i zinte në vëndin e caktuar!...

- Dhe kujdes! Nuk duhet t’u shohë njeri!...⁴²

³⁷ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 90.

³⁸ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 91.

³⁹ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 92.

⁴⁰ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 93.

⁴¹ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, ff. 93-94.

⁴² Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 94.

Vijmë tek pjesa qendrore e faktit. Partizanët e arrestuar mbërrijnë në mulli që të kalojnë ditën aty. Shoqëruesi i tyre nuk do që partizanët e lidhur t'i shohë ndokush. Por mullisi ia prish planin. Mbërrijnë në mulli:

Dita zbardhi sa dukej njeriu që larg. Në fshat tani nuk mund të hynin të paparë!... Dhe Sefja vendosi të kthente në mulli. Të kalonin natën aty dhe natën të shkonin në vëndin e caktuar⁴³.

Sefja, shoqëruesi i Nuredinit dhe i Xhelos i sqaron mullisit se si do të veprojnë:

- Një ditë është kjo!... Dëgjo! Ne të tre do ta kalojmë ditën këtu. Derën mbylle!... Do të jemi si të vdekur. Ki mëndjen: unë nuk tallem⁴⁴.

Të kundërtën bën mullisi që lajmëron kryetarin e këshillit me anë të bariut të dhive:

Mullisi e pa dhijarin, i bëri një shenjë që të afrohej dhe të heshtëte. Tjetri u nis poshtë pa të keq... Mullisi u ngjiti tek mezhda e vijës dhe i bëri përsëri shenjë të heshtëte. Dhijari po afrohej ngadalë i trëmbur nga gjith' ato shenja...

- Shko tek Xhemali!-i tha me zë të ulët Mullisi.

- Te kush Xhemal?

- E po, një Xhemal kemil!... Te Kryetari i Këshillit!... I thuaj se në mulli kanë ardhur disa njerëz...⁴⁵

Jemi në prag të vrasjes. Gjendja është e qetë:

Te dera e çardhakut u duk Xhelua duke u shtritur. Pas tij zbriti Nuredini. Të dy ishin të qetë. U ulën pranë Sefes dhe Mullisi u pruri drekën. Hëngrën që të katër pa të keq, pa ndonjë armiqësi⁴⁶.

Por vjen çeta që ka lajmëruar bariut:

- Tashti që hëngrët, - tha Sefja, - nuk m'i jepni pak ato duar! Do t'i lidhte përsëri!... Po të mbaronte edhe kjo...

Sefja ia bodhi bekurat Xhelos... Kur nga jashtë po dëgjoheshin zëra. Zërat po afroreshin... Nga ana e sipërme një njeri sokëlliti. Xhelua me Nuredinin e njohën atë zë, po ç'tha nuk ia kuptuan. Edhe Sefja e njohu!... Ishte Komandanti i një çete përtejase...⁴⁷

Sefja kërkon të vrasë të arrestuarit:

Sefja e qëlloi edhe një herë Nuredinin, po nuk e goditi!... Atëherë e kuptoi se më parë duhej të qëronte Xhelon: e ktheu “smithin” nga ai dhe ia zbrazi gjithë plumbat që i kishte mbetur në mulli... Mullisi e pa i tmerruar si e vrau...

⁴³ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 96.

⁴⁴ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 97.

⁴⁵ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 99.

⁴⁶ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 100.

⁴⁷ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 101.

- Ç'bën, Sefë?!...-i thirri Nuredini i hutuar dhe nuk u besonte syve.-Të vrasësh shokun?!...
Pse?!...

- Unë do të vras edhe ty!...⁴⁸

Ja si përfundon episodi:

Nuredini, i lidhur siç ishte, u hodh në filaqi. Sefja e qëllloi, po vonë!...

- Nuk bëjnë kështu burrat, Sefë!-i thirri ai dhe doli jashtë. Përyashta zjente dyfeku e pëllcisinin bombat. Filloi të qëllojë edhe Sefja dhe u thërriste me inat atyre që po e sulmonin. Pastaj përnjeherësh dyfeku pushoi. Më vonë u muar vesh se ajo rrëmujë e filluar befas, befas edhe kishte pushuar kur u vra gabimisht nga shokët e tij ai Komandanti i çetës përtejase. Vrasja e tij, paraqitja e Nuredinit me duar të lidhura... Gjaku që i rridhte atij çurkë nga krahë. Të gjitha zgjuan kurreshtën dhe i ftobën gjakrat.

Nuredinin e mori në dorëzim Kryetari i Këshillit⁴⁹.

E gjejmë të njëjtin fakt në *Dafina të thara*.

*Kur arrita tek fisi i im, aty ishte ngritur një gurgule e madhe: një ish-bandit, një vrasës nga më të ndyrët, Idriz Seiti, një vegël e verbër e Mehmet Shehut dhe e të tjerëve, kishte vrarë në një mulli aty afër një komisar të ri nga Vlora dhe kishte plagosur Komandantin e Çetës së Parë të Vlorës!... Aty u kujtova se rrëzë malit Shpirag kishin vrarë një njeri me syze!...*⁵⁰

Pra te Trebeshina kemi tri tekste ku gjejmë të njëjtin episod: një roman autobiografik, një roman historik dhe një intervistë për veprat e tij. Në këtë mënyrë na jepet mundësia e shqyrtimit më mirë të lidhjes së faktit me fiksinin.

4. Përfundime

Në *Dimri i vetmisë së madhe* të Ismail Kadaresë dhe në *Dafina të thara* dhe *Kënga shqiptare* të Kasëm Trebeshinës fakti dhe fikcioni kanë një rëndësi të veçantë për lidhjen histori-letërsi dhe për lidhjen autobiografi-letërsi. Fakti dhe fikcioni, lidhja histori-letërsi dhe lidhja autobiografi-letërsi kanë shumë rëndësi për strukturën e tekstit të këtyre veprave.

Dimri i vetmisë së madhe, pjesa e parë e diptikut të madh historik së bashku me *Koncert në fund të dimrit*, ka në qendër të vet një çast të rëndësishëm të historisë së kombit shqiptar. Lidhja midis faktit dhe fikcionit na del më e qartë nga shqyrtimi i materialeve të arkivit që ka shfrytëzuar autori. Te Trebeshina lidhja midis faktit dhe fikcionit na del më e qartë nga mundësia e pranëvendosjes e tekstit të romanit

⁴⁸ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 102.

⁴⁹ Shiko TREBESHINA 2001, Vëllimi V, f. 103.

⁵⁰ TREBESHINA 1988, Pjesa e parë, Kapitulli i nëntëmbëdhjetë, "Banditë dhe ushtarë", ff. 59-64, f. 61.

autobiografik *Dafina të thara*, e tekstit të romanit *Kënga shqiptare* dhe të asaj pjese të tekstit të intervistës ku trajtohen të dy romanet.

Bibliografia

- ÇALI 2006, Edmond Çali, *Intervistë me Kasëm Trebeshinën*, Aracne, Roma, 2006, ff. 48.
- ÇALI 2015, Edmond Çali, *Disidenca në letërsinë e realizmit socialist shqiptar. Kasëm Trebeshina, Zef Pllumi dhe Ismail Kadare*, photocity, Napoli, 2015, ff. 522.
- ÇALI 2016 a, Edmond Çali, “Kasëm Trebeshina, *Dafina të thara. Romani i hjetës sime*, 1988 – *Allori secchi*, 2007”, në “Pasqyra e t’rëfymit”, Botim i Qendrës Shqiptare të Studimeve Letrare “Pjetër Budi” Tiranë, Viti 2, nr. 4, janar-qershor 2016, f. 97-106.
- ÇALI 2016b, Edmond Çali, “Gjuha e veprave të pabotuara të Kasëm Trebeshinës dhe standardi: romani *Dafina të thara*”, në “Kërkime gjuhësore V”, Konferencë shkencore ndërkombëtare mbajtur më 15 korrik 2016, Qendra e studimeve albanologjike, Instituti i gjuhësisë dhe i letërsisë, Shkolla doktorale në gjuhësi, Tiranë, 2016, ff. 443-455.
- FENOGLIO 1978 a, Beppe Fenoglio, *Opere Volume primo I Ur partigiano Johnny*, a cura di John Meddemmen, Traduzione a fronte di Bruce Merry, Edizione critica diretta da Maria Corti, Giulio Einaudi editore, Torino, 1978.
- FENOGLIO 1978b, Beppe Fenoglio, *Opere Volume primo II Il partigiano Johnny*, a cura di Maria Antonietta Grignani, Edizione critica diretta da Maria Corti, Giulio Einaudi editore, Torino, 1978.
- HOXHA 1975, Enver Hoxha, *Vepra 19, qershor 1960-dhjetor 1960*, Shtëpia botuese “8 nëntori”, Tiranë, 1975, ff. 607.
- HOXHA 1982, Enver Hoxha, *Rreziku anglo-amerikan për Shqipërinë*, Kujtime, Shtëpia Botuese “8 nëntori”, Tiranë, 1982, ff. 430.
- KADARE 1973, Ismail Kadare, *Dimri i vetmisë së madhe*, “Naim Frashëri”, Tiranë, 1973, ff. 496.
- KADARE 1975, Ismail Kadare, *Nëntori i një kryeqyteti*, Shtëpia botuese “Naim Frashëri”, Tiranë, 1975, ff. 224.
- MANDALÀ 2016, Matteo Mandalà, *Në studion Kadare Botim kritik i dorëshkrimeve të romanit Dimri i vetmisë së madhe I Teksti*, Onufri, Tiranë, 2016, ff. VII-XXVI, 546.
- SHEHU 1959, Mehmet Shehu, *Lufta për çlirimin e Tiranës*, N.Sh.Botimeve “Naim Frashëri”, Tiranë, 1959, ff. 88.

- TREBESHINA 1988, Kasëm Trebeshina – Vinokashi, *Dafina të thara. Romani i jetës sime*, Tiranë, 1988, ff. 165, kopje e shkruar me makinë shkrimi që na ka dhënë autori.
- TREBESHINA 2001, Kasëm Trebeshina, *Kënga shqiptare, I-V*, Shtëpia Botuese “Globus R.”, Tiranë, 2001.
- TREBESHINA 2007, Kasëm Trebeshina, *Allori secchi*, Presentazione di Edmond Çali, traduzione dall’originale inedito albanese di Edmond Çali e Nadia Tonziello, Roma, Aracne, 2007, p. 23-220.
- TREBESHINA 2016, Kasëm Trebeshina, *Një ditë në natën pa fund (Dafinat e thara), Kujtime – Ese*, Ndërmarrja botuese “Gjon Buzuku”, Prishtinë, 2016, ff. 419.

Edmond ÇALI

"TREBESHINA & KADARE - THE FACT AND THE FICTION IN *DAFINAT E THARA*, *KËNGA SHQIPTARE* AND *DIMRI I VETMISË SË MADHE*"

Abstract

In this paper we observe the importance of the factual linkage and fiction in the structure of two works of K. Trebeshina, in the autobiographical novel *Dafinat e thara, Romani i jetës sime* (Tirana, 1988) and the novel in five volumes *Kënga shqiptare* (Tirana, 2001). We examine the subject by comparing the two works between them and the two works with the autobiographical records of K. Trebeshina. The novel of I. Kadare *Dimri i vetmisë së madhe* is examined by comparing it with the information of the archives that the author consulted during the process of writing and which was later published (Enver Hoxha, *VEPRA 19, June 1960 - December 1960*, Tirana, 1975). From the analysis of two works of Trebeshina, we find that creative repetition guarantees the presence of the connection history-literature. By comparing the historical material (facts) with the subject of the novel by I. Kadare we have another evidence that this work is a very important text of contemporary Albanian letters and a great historical novel.

Belfjore QOSE

“IMAGJINARJA DHE REALJA NË ROMANIN RRATHË TË M. CAMAJT”

Marrëdhënia mes reales dhe imagjinare në romanin “Rrathë” shpesh është produkt i imagjinatës së personazheve, ku formimi i tyre kulturor, frikërat, botëkuptimet, janë thelbësore për të kuptuar mënyrën e tyre të përfytyrimit të realitetit. Në asnjë skenë përgjatë romanit nuk kemi ekzagjelimin e elementeve fantastike, pra të prezancave jonjerëzore, skenave enigmatike dhe të tejmbushura me simbolikë të konsumuar, siç ndodh rëndom në letërsinë e dobët fantastike. Përkundrazi, mënyra sesi romani e ndërton raportin e tij me imagjinaren, lidhet më së shumti me rrëfimin, mjeshtërinë e rrëfimit, që sipas Todorovit është në gjendje të ndërtojë dhe të mbajë gjallë fantastiken. Bota e krijuar nga Camaj në fakt ndërtohet e gjitha nga një tjetër kundërvënie dhe është pikërisht kjo kundërvënie që ekzagjerohet, por gjithnjë brenda qëllimit, kemi të bëjmë me përballjen e të vjetrës, tradicionales dhe të resë, malit dhe qytetit. Personazhet gjenden në pika të ndryshme të këtij vektori, disa më pranë të vjetrës, disa më pranë të resë dhe të tjerë në mes tyre. Pothuajse çdo gjë paraqitet në këto dy mënyra në vepër dhe kjo është gjetja që Camaj ka përdorur për të pranëvënë interpretimin spiritualist, sakral mbi botën, sipas botëkuptimit të njeriut tradicional dhe interpretimin e zhveshur nga çdo vlerë shpirtërore, atë të njeriut modern. Pra, kemi të bëjmë me përballjen e sakrales me profanen, e thënë në termat e Eliades, përmes të cilave shohim një tjetër mënyrë të ndërtimit të imagjinare në roman.

Romani është i mbushur me pranëvënie të përfytyrimeve imagjinare, fantastike që i mbivendosen realitetit nga personazhet, pothuaj gjithnjë duke u pasuar me të kundërtën e tyre, me dyshimin e personazheve për të vërtetën që i kanë krijuar vetes. Loja me pikëvështrimin, ku herë narratori rrëfen nga një pikëvështrim i jashtëm dhe neutral dhe herë të tjera pranë personazheve, duke iu afuar pikëvështrimit të tyre subjektiv, e relativizon raportin e rrëfimit me të vërtetën. Nuk është kaq e thjeshtëzuar mënyra sesi Camaj i afrohet kësaj çështjeje, pasi në pikëpamjen materialiste ne jemi të qartë se cila është e vërteta, por vemë në diskutim se cila është e vërteta që na duhet, sidomos në këtë rast, për të njohur thellësisht personazhet dhe botën e tyre. Nëpërmjet lojës me pikëvështrimin, lexuesit i krijohet një portret jo i rrafshët i personazheve, të cilët paraqiten në një marrëdhënie fërkimi me botën, të cilës i

përkasin po aq sa nuk i përkasin. Tek romani “Rrathë” përgjithësisht narratori nuk e ndërton pikëvështrimin nëpërmjet ndryshimit të vetës, ai mbetet në rolin e rrëfimtari të jashtëm, por i cili i afrohet personazheve dhe na rrëfen sipas perspektivës së tyre. Në këtë rast nuk kemi të bëjmë me atë që Todorovi e quan “autoritet i rrëfimtari”, tek i cili mbështetur në konvencionin lexues-narrator, nuk jemi në pozita për të vënë në diskutim edhe sikur ai të rrëfejë ngjarje të pamundura¹; pasi do hynim në një tjetër marrëdhënie, atë mes fantastikes dhe të mbinatyreshmes; por dallojmë të vërtetën e rrëfimtari prej asaj të personazhit:

“Megjithatë është mirë të bëhet një dallim edhe brenda veprës. Vetëm ajo që jepet në tekst në emër të autorit nuk i nënshtrohet provës së të vërtetës; po kështu, edhe fjala e personazheve mund të jetë ose jo e vërtetë, siç ndodh edhe në diskursin e përditshëm.”²

Romani fillon me personazhin e Bacit, folkloristit, për të cilin që në fillim thuhet se toponimin “Dheu i Arbnit” ia ka ngjitur ai vendit ku jeton dhe se ky emër nuk ekziston. Baci është zgjedhur të hapë romanin, pikërisht në një moment krize, ku fërkimi i tij me botën e jashtme, me realitetin që tashmë ka ndryshuar, sjell dyshime të forta në qenien e tij, në vlefshmërinë e jetës së tij, si një njeri që ka zgjedhur t’i kushtojë tërë përkushtimin dhe përfytyrimet e tij asaj në të cilën beson. “Ndalej shpesh dhe rrëmonte nëse edhe ai vetë paska jetue një jetë të tanë i djerrun në përfytyrime të rreme.”³

Baci i kredhur në një shtëpi me objekte të vjetra, me të cilat jeton dhe ka krijuar një utopi të tijën, një mikrobotë të së shkuarës që nuk ekziston më, papritur është i detyruar që t’i japë këto objekte për muzeun etnografik. Dëshpërimi i tij maskohet me egërsi në sytë e të tjerëve, por vendosshmëria me të cilën shfaqet para tyre, është pasiguri në raport me veten. Bota që ka ndërtuar prej vitesh është duke u shkërrmoqur dhe ai tashmë kupton se ndoshta gjithçka është zbukuruar prej lidhjes së tij të fortë shpirtërore me objektet. Në fakt, është një *maskë* e vjetër, e stërlashtë siç e ka menduar ai para humbjes së saj, objekti që përmbledh tërë çfarë ka ndodhur ndër vite me të. “Folkloristi me mote ia kishte mbushë mendën vetes, tue trillue përralla mbi të, se na qenka sendegjia e stërlashtë maska, e përsosun artistikisht etj. Mori dhe e kulloi çdo imtësi në të dhe e qiti fare të

¹ Tzvetan Todorovi në “Hyrje në letërsinë fantastike”, në kapitullin “Diskursi fantastik”, ndalet në tri mënyra kryesore të ndërtimit të këtij diskursi. Ndërsa ndalet në mënyrë të veçantë në marrëdhënien e vetës me rrëfimin fantastik (“Narratori në historitë fantastike thotë zakonisht ‘unë’, ky është një fakt empiric që mund të vërtetohet lehtësisht.”, f. 97), nënvizon natyrën fikzionale të gjithë rrëfimit. “Gjuha e letërsisë është gjuhë konvencionale dhe prova e vërtetësisë është e pamundur. E vërteta është një raport midis fjalëve dhe sendeve që ato tregojnë; por në letërsi këto ‘sende’ nuk ekzistojnë.” - Todorov, Tzvetan, *Hyrje në letërsinë fantastike*, Gjovalin Kola, Pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2015, f. 97.

² Todorov, Tzvetan, *Hyrje në letërsinë fantastike*, Gjovalin Kola, Pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2015, f. 98.

³ Camaj, Martin, *Rrathë*, Onufri, Tiranë, 2012, f. 26.

pavlerë, kurse të dhanunit e mallin që kishte për maskën e gjykoi si lëngim shpirtnor të vetin.”⁴ Nga ana tjetër ai prej shumë vitesh ka menduar krejt të kundërtën, se “Baci s’kishte fare premje ndërjegje se gëniente tue e mbivleftësue maskën si gjasend të një lashtësie kolosale dhe të një arti të pasboq. Në arsyetim ky shkonte deri në atë shëj vendi e te thoshte me vete: maska asht pjellë e aftësisë krijuese sime, së pari, dhe së dyti e rrethanës së mbarë e fatit të saj. E pse jo? Kështu ka qenë dhe do të jetë: rrethanat krijojnë njerëzit dhe veprat e tyre!”⁵

Për një lexues të vëmendshëm, narratori e jep vetë shpjegimin, kur shprehet se “Maska ngjallte në çdo vrojtues fshehtësinë e zemrës së mbyllun të tij dhe e shtrëngonte të përnjësobej me të.”⁶ Tashmë e kuptojmë përse Baci në kohë të ndryshme i vesh maskës attribute që do donte që ajo t’i kishte atëherë kur shtëpia e tij mban tërë objektet e vjetra që ai i ka përzemër, dhe i mohon të gjitha vlerat shpirtërore të këtyre objekteve, atëherë kur bota moderne e muzeumeve shtetërore pushton mikrobotën e tij.

Një narrator i nivelit të dytë, i identifikuar me personazhin/et nuk është i nevojshëm në rastin e këtij romani, për të njohur perspektivën e personazheve në raport me faktet. Ky raport ndërtohet në ato raste kur narratori nuk ka për qëllim të na humbasë në imagjinatën e personazhit, por të na e paraqesë atë së jashtmi, nëpërmjet fiksionit heterodiegetik.

“I dyti (diskursi) është ai i një narratori gjithëpërfshirës në lidhje me kuptimin që gjerësisht përmyt përjetimin e brendshëm të personazhit dhe ndonjëherë kërkon një narrator pothuaj të gjithëdijshëm (kur problemi dhe shumësia e pluraliteteve kanë ndodhur më parë).”⁷

Narratori ka për qëllim të na bëjë të kuptojmë përfytyrimin gjysmë mitik, imagjinar që kanë personazhet për botën që i rrethon. Ata kanë pothuaj të gjithë raporte të ndryshme me përfytyrimin e realitetit: Baci idealizon të kaluarën, Sosja jeton pothuaj jashtë realiteti, jeton vetëm me rrëfimet e të atit rapsod, Agroni është i kredhur në ëndërrime gjysmë romantike për Zojën, rapsodi e krijon vetë realitetin e tij poetik, Drenashi në përfytyrimet mistike etj. Nga ana tjetër janë personazhet që përmbledhen rreth Bardhit, ata që të integruar diku në sistem kanë marrë edhe botëkuptimin materialist, që i çon deri aty sa duan të luftojnë deri edhe imagjinatën e Ripasve për ilegalin. Bie fjala, për Sosen, pasi një skenë e tërë ndërtohet mes tensionit rritës, enigmës, simbolikës dhe ritit, duke krijuar një skenë gjysmë fantazmagorike,

⁴ Po aty, f. 28.

⁵ Po aty, f. 29.

⁶ Po aty, f. 29.

⁷ Genette, Gerard, *Narrative Discourse, an Essay in Method*, Translated by Jane E. Lewin Foreword by Jonathan Culler, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1980, p. 251. (përkthimi i citimit nga autorja e punimit)

Baci thotë se “*Ma tepër se e çmendun apo si i thonë malësorët e ndërrueme Orësh, asb andrruese. Ajo ka mbetë fëmijë apo nuk don të ulet në dheun e njëmendësisë.*”⁸

Marrëdhënia midis elementeve imagjinare-fantastike dhe atyre që paraqiten si reale, gjithnjë brenda abstraksionit gjuhësor dhe konvencionit për të cilin folëm më lart, nuk ndërtohet duke përballur botë të ndryshme. Rrëfimi i këtij romani është i mbushur me rrëfimin plot ambiguitete, më paqartësi dhe përballje të interpretimeve të përkundërta mbi fenomene të caktuara. E gjithë struktura tekstuale që e mban dikotominë mes reales dhe fantastikes, mbështetet, së pari në një ide dualiste të së vjetrës dhe të së resë dhe të dyti, nëpërmjet çdo detaji dhe skene në roman. Todorovi ndalet pikërisht në thelbin strukturor të ndërtimit të një rrëfimi fantastik. “Këtu ne gjendemi në thelbin e fantastikes. Në një botë që është e jona, të cilën e njohim, pa djaj, shtojzovalle e vampirë, ndodh një fenomen që nuk mund të shpjegohet me ligjet e botës që na rrethon. [...] Fantastikja zgjat aq sa zgjat edhe koha e kësaj pasigurie; sapo zgjidhet njëra apo tjetra përgjigje, largohemi nga fantastikja.”⁹

Edhe pse romani është i mbushur me ambiguitete të tilla, ku nuk kuptohet sesa është vetëdija e personazhit që nuk është në gjendje të dallojë të vërtetën nga imagjinata dhe sa personazhi vërtetë është i përfshirë në diçka të mbinatyrshme. Do marrim për model një skenë që është tipike për këtë lloj rrëfimi. E kemi fjalën për hyrjen e Agonit në Ripën e epërme, ku vetmia e subjektivizon shumë perceptimin mbi sendet, objektet, lëvizjen, Agoni humbet shpesh rrugën, sheh pamje që nuk dimë t'i besojmë apo jo, siç është rasti kur sheh një vend plot me kërrma dhe i duket vetja i zënë në kurth. Kemi të bëjmë me ndërtimin e një klimaksi, ku të gjitha shenjat i shërbejnë ndërtimit të situatës, të tensionit dhe ankthit. Ende pa nisur ngjitjen për në Ripën e Epërme, Agoni e pyesin *çfarë kërkon atje ku pjell dreqi zogj* dhe nis nga pak të ndërtohet gradualisht dikotomia, pasi vihet në diskutim besueshmëria tek personazhi (edhe pse nuk njësohet me narratorin, ai bëhet pikëvështrimi i kësaj skene), thuhet se “Në atë vetmi ushima e ujit kapej hove-hove deri tek ai, simbas rrymës së ernave. [...] Rryma e ujit tue e kundruë prej së lartit ia mori mendët novelistit.”¹⁰

Vetmia trajtohet shpesh si humbje e kontaktit me realitetin, nevoja e shoqërores për t'u rilidhur me botën del shpesh në roman. “Askund nuk i zente syni shtëpi apo tëbana barinjsh. Ndjen hijen e vetmisë në çdo katund.”¹¹ Imazhi vijues *aty shtegu bante prapë bërnyl mes karmave, vend gjije-gjije shumë i përshtatshëm për prita*,¹² shoqërohet me frikën

⁸ Camaj, Martin, *Rrathë*, Onufri, Tiranë, 2012, f. 203.

⁹ Todorov, Tzvetan, *Hyrje në letërsinë fantastike*, Gjovalin Kola, Pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2015, f. 32.

¹⁰ Camaj, Martin, *Rrathë*, Onufri, Tiranë, 2012, f. 173.

¹¹ Po aty, f. 173.

¹² Po aty, f. 176.

e tij dhe frikën e tërë atyre që kanë kaluar atyre shtigjeve, përvoja e novelistit përmbledh përvojën shpirtërore të mbledhur në kohë, ai nuk është më individ, por diçka më e epërme. “*Tue kujtue rrezikun e atyne që deshën të kapen andej tue zënë Qytecën provoi ndër eshtna edhe frikën e tyne: ecte tue lëshue shikimin majtas e djathtas; në çdo kthesë iu përqethte shtati.*”¹³ Deri më tani, asgjë e mbinatyrshme nuk ka ndodhur, është e gjitha një skemë narrative për të arritur klimaksin, përmes dykuptimësisë dhe suspansës. Suspansa vijon me humbjen e rrugës, ku “*Sa ma shumë sillej si ushujzë verbëtas nëpër hi aq ma shumë ngatërrohej si lamsh pejsb i zhdredhun në dorën e atij që ka humbë torruan e gjykimit e ban lëvizje të pamendueme.*”¹⁴ Ankthi rritës që fillon me momentin kur “*Iu ngja se dikush paska dashë ta ngujojë brenda katër mureve*”,¹⁵ ku suspansa sa krijohet aq edhe bëhet kujdes që të ruhet dikotomia. Në fakt, në asnjë moment nuk kemi praninë e asnjë elementi të mbinatyrshëm, që do i jepte automatikisht fund fantastikes. Fjalitë fillojnë pothuaj të gjitha me fjalë që përmbledhen rreth pasigurisë: iu ngja, u gjend, iu shfaqën, iu hap përpara një luginë, herë i përngjante, sillej verbëtas etj.

Nga ana tjetër atmosfera është ambigue sepse jepen detaje që mund t'i interpretojmë si të çuditshme, aludohen asosacione me fuqi të së keqes, siç është era e qelbur që i ngjall neveri, e cila na kujton detaje të ritualistikës okulte, zhveshja e tij lakuriq, gjetja e rrugës duke bërë të kundërtën e asaj që ka menduar në fillim (qentë nuk shkonin, por iknin prej qytetit, të bërit apo të thënit të së kundërtës është pjesë e ritualeve santaniste, p.sh. për t'u tallur me Krishtin, satanistët thonë fjalët e tij mbrapsht, siç varin kryqin mbrapsht etj.) dhe mbi të gjitha ardhja e muzgut, momentit ku nuk është as ditë as natë dhe që e gjen Agonin as në Ripën e Mesme e as në të Epërmen. Humbja e rrugës dhe mungesa e orientimit në një hapësirë të pakuptueshme mund të jetë simbolikë e humbjes në kaos, në një vend ku heterogjeniteti i hapësirës së strukturuar sipas imitimit të kozmogonisë është prishur. Një kaos të tillë, në këtë gjendje të ndërmjetme midis vendeve, të humbur në muzg, M. Eliade e sheh si zonën e ndërmjetme ku zë fill e mbinatyrshmja. “Ka pra, një hapësirë sakrale, që është e fortë dhe domethënëse, por ka edhe hapësira që nuk janë sakrale dhe si të tilla ato shfaqen pa strukturë dhe konsistencë, janë amorfe.”¹⁶

Nëse mund të duket se kemi shkuar larg në arsyetim, mjafton të citojmë vetë romanin “Rrathë” që e mbyll këtë skenë me një shpjegim shumë të ngjashëm. Me këtë shpjegim merr fund narracioni i fantastikes për këtë pjesë të romanit, pasi duke hyrë në Ripën e Epërme, novelistin e pret një botë arkaike, arketipale, ku koha ecën

¹³ Po aty, f. 176.

¹⁴ Po aty, f. 178.

¹⁵ Po aty, f. 174.

¹⁶ Eliade, Mircea, *The Sacred and the Profane*, translated by William R. Trask, Harvest Book, New York, pg. 20.

ndryshe, pothuaj pezull, e pakuptueshme, ku pothuaj gjithçka është në kufijtë e reales dhe fantastikes. Camaj del tepër i vetëdijshtëm për atë që ka krijuar, struktura e rrëfimit të tij ka realizuar pikërisht këtë përvojë të së ndërmjetmes, aty ku nuk veprojnë forcat e rregullit dhe simetrisë, por kaosi.

*“Ka disa vende në hapësi ku sos diçka e nis diçka e re, një vend që i përngjet kohës që ndan ditën prej natës. Po aty, thoshte Novelisti me vete, tërhiqet edhe kufini mes njimendësisë e andrrës, mes ngjarjes së prekshme e kallëzimit të legjendës.”*¹⁷

Romani “Rrathë” është ndërtuar në bazë të kontradiktave dhe dualiteteve, që janë të rëndësishme për të kuptuar botën që përpiket të sjellë. Nuk është e vështirë të kuptohet se Camaj paraqet një kulturë në ndryshim e sipër, nga periudha tradicionale drejt modernizimit. Këtë e vë në dukje edhe Robert Elsie, kur tepër shkurtimisht përmbledh tiparet e krijimtarisë së Camajt. “Temat e përgjithshme që gjenden në krijimtarinë e Martin Camajt janë humbja e traditës, vetmia në një botë që është duke ndryshuar dhe kërkimi i rrënjëve.”¹⁸ Këtë përballje në romanin “Rrathë”, Camaj e shndërron në estetikë, pasi natyrisht qëllim për përcjellje idesh e mesazhesh është po se po.

Na duhet të shpjegojmë shkurt dallimin midis botëkuptimit sakral dhe atij profan, për t’iu qasur mënyrës sesi në roman realizohet përballja e traditës dhe modernitetit. Siç thamë më lart, për njeriun religjioz hapësira nuk është homogjene, ai përjeton thyerje të hapësirës dhe kohës ku krijohen kontakte me të mbinatyrshme, apo simbolizohet hapësira (p.sh. arkitektura e kishës), ndërsa e kundërta ndodh me njeriun që e desakralizon hapësirën rreth tij, për të gjithçka është homogjene¹⁹. Kështu ndodh me çdo raport midis sakrales dhe profanes, përballë botëkuptimit të njeriut arkaik, që sakralizon gjithçka rreth tij, qëndron njeriu modern, për të cilin asgjë nuk mbart vlerë përveçse për atë çka materialisht është. Vendi i vogël që merr rolin e një *imago mundi* gjendet po ashtu në Ripën e Camajt. Njëlloj siç Eliade ndërton opozicionin më të rëndësishëm midis njeriut arkaik dhe atij modern edhe bota e përcjellë nga Camaj, pranëvendos pothuaj gjithnjë këto dy botëkuptime.

Bota mitike, arketipale, sakrale, fantastike e së shkuarës dhe përballë saj ajo profane, e revolucionit, e qytetit të ri në të cilin ndërtohen pallate, e pushtetit. Baci dhe Drenashi janë ruajtës të së vjetrës, ndërsa Bardhi mishëron njeriun e ri. E po kështu, dy femrat, Zoja e arsimuar dhe e kultivuar përballë Soses, që është arketipale deri në fantastikë. Figura kontraverse e Rapsodit që edhe pse jeton në botën e tij plot rrëfenja

¹⁷ Po aty, f. 186.

¹⁸ Robert Elsie, *Albanian Literature, a short history*, I. B. Tauris in association with the Centre for Albanian Studies, London, 2005, p. 186. (citimi është përkthyer nga autorja e punimit)

¹⁹ Eliade, Mircea, *The Sacred and the Profane*, translated by William R. Trask, Harvest Book, New York, pg. 20.

dhe këngë, pëlqen zhvillimet e fundit teknologjike, këndellet si fëmijë nga dritat elektrike, është një hibrid interesant. Romani fillon me këngën e gjinkallës, e cila për banorët nuk është veçse vajtim, madje narratori na sugjeron se edhe nëse do iu shpjegonin se kënga e saj është për ta ajrosur atë, do shihnin me mosbesim, si dikush që mendon se duan ta vënë në lojë.

Qyteti modern është ndërtuar mbi një hapësirë të desakralizuar, çuditërisht Drenashi ose fetari ndihet shumë keq në qytet. Pallatet e reja zhyten pak e nga pak në ujë, rruga është një masiv balte, ndërsa imazhi më i fuqishëm është ai i fëmijëve, të cilët i bëjnë përshtypje edhe vetë Bardhit, që në roman na del si mbrojtës i sistemit, pasi duke luajtur afër pallatit kanë nevojë për gjyshet e tyre që të mos zihen, ndërsa të bërthurat e tyre e befasojnë dhe bezdisin. “Bardhi i vërejtë ata fëmijë e u përpoq të përfytyronte ardhmëninë e tyre në botën që sistemi përgatiste për ta”²⁰. Sistemi na vjen nëpërmjet disa detajeve, pasi duket që në fakt qëllimi i Camajt nuk është përshkrimi sociologjik “përgjegjësi që drejtonte shtypin e propagandës në rrethinë”, “sistemi në fuqi i ka themelet si granit”, “kjo rrugë është ndërtue fill pas ardhjes në fuqi të pushtetit revolucionar” etj.²¹

Në një kritikë mbi veprën e Eliades, Ricketts përmbledh këtë ndryshim thelbësor të strukturës shpirtërore dhe mentale të njeriut arkaik dhe modern. “Kjo ka të bëjë me konceptin më thelbësor të Eliades: ndryshimin radikal ndërmjet njeriut arkaik dhe njeriut modern, që është ajo mes individit të një shoqërie *tradicionale*, jeta e të cilit bazohet në imitim dhe përsëritjen e arketipeve (mitet paradigmatiche dhe ritualet), që i japin ekzistencës së tij kuptimin “metahistorik” dhe njeriut posthegelian të shoqërive bashkëkohore, i cili jeton në një shoqëri ku historia nuk ka kurrfarë kuptimi transcendent.”²²

Ndërkohë, Ripa e Epërme vijon ligjësitë e veta, aty është e vështirë që gjërat të ndryshojnë, jeta ka një ritëm tjetër, është pjesë e një kohe repetitive, një cikël ku përparimi është një fjalë pa vlerë. Midis tyre, rrugës mes Ripës së Mesme dhe asaj të Epërme, Agonin shikon një objekt, për ne, kryekëput simbolik. “Kjo pamje, faltorja në një anë dhe klubi i kulturës në anën tjetër, i solli Novelistit në mend diçka simbolike: në një krah e vjetra në rrënim dhe në tjetrën e reja në kërthnesje e sipër”²³

Një tjetër simbol është një kullë e madhe si kështjellë, që i shfaqej udhëtarit diku mes asgjësë, e cila në të kaluarën e saj paraqitet përrallore, legjendare, njerëzit që

²⁰ Camaj, Martin, *Rrathë*, Onufri, Tiranë, 2012, f. 43.

²¹ Po aty, f. 43.

²² Përmbledhje punimesh të një seminari ndërkombëtar mbi veprën e Eliades, kuruar nga Mikaela Gligor, “Between the History of Religious and the fall into History”, Presa Universitară Clujeană, 2012, Romania, pg. 35-36.

²³ Camaj, Martin, *Rrathë*, Onufri, Tiranë, 2012, f. 158.

banonin në të kishin ardhur nga tokë e huaj dhe kishin përmasa viganësh. Madje, për ta legjendarizuar edhe më shumë, thuhej se banorët e saj nuk duhet të kalonin kurrë më shumë se njëzetë vetë. Ndërsa Agoni kalon, shtëpia si kështjellë vijon të ekzistojë ashtu në mes të asgjësë, por banorët e saj janë zhdukur. Ai gjen vetëm punëtorët që po marrin lëndën e saj për ta bërë shkollë. Në dialogun me novelistin të bën përshtypje sesi ata munden të shohin vetëm atë që i intereson njeriut profan, cilësinë e lëndës.

Në roman, ka mjaft shpjegime për këtë dikotomi, por njëri prej tyre duket se përmbledh tërë qëllimin autorial: “Ky thoshtë (Baci): thelbi i arsytimit qëndronte në bindjen se njeriu “primitiv” paska shpikë vetvetiu qenësit e mbinatyrshtëm dhe të domosdoshëm për të që të gjejë drejtpeshimin shpirtnor. [...] Rapsodi im – e mbronte Folkloristi mikun – nuk asht mistik, por mendimtar i cili shpjegon çdo dukuni tue u mbështetë në njohunitë dhe landën që ka përdorësh prej botës së tij. Rapsodi nuk asht fetar, por poet!”²⁴

Bibliografia

Camaj, Martin, *Rrathë*, Camaj-Pipa, Shkodër 2001.

Todorov, Tzvetan, *Hyrje në letërsinë fantastike*, Gjovalin Kola, Pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2015.

Berisha, Anton, *Vepra Letrare e Martin Camajt*, Lajmëtari, Tiranë, 2000.

Robert Elsie, *Albanian Literature, a short history*, I. B. Tauris in association with the Centre for Albanian Studies, London, 2005.

Eliade, Mircea, *The Sacred and the Profane*, translated by William R. Trask, Harvest Book, New York.

Përmbledhje punimesh të një seminari ndërkombëtar mbi veprën e Eliades, kuruar nga Mikaela Gligor, “*Between the History of Religious and the fall into History*”, Presa Universitară Clujeană, Romania, 2012.

Genette, Gerard, *Narrative Discourse, an Essay in Method*, Translated by Jane E. Lewin Foreword by Jonathan Culler, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1980.

A. Aliu, S. Çapaliku, Sh. Sinani, T. Çobani, *Letërsia Bashkëkohore Shqiptare*, Albas 2001.

Hamiti, Sabri, *Letërsia Moderne Shqiptare*, Albas, Tiranë, 2000.

Hajdeger, Martin, *Letër mbi Humanizmin*, Enkelejd Musabelliu, Plejad, Tiranë, 2010.

Pozzato, Maria Pia, *Semiotika e tekstit*, Dhurata Shehri, UET Press, Tiranë, 2009.

Vatimo, Gianni, *Nihilizmi dhe emancipimi*, Erion Kristo, Dita 2000, Tiranë.

Arap, Fatos, *Këngë të moçme shqiptare*, Naim Frashëri, Tiranë, 1986.

Monaghan J., Just P., *Antropilogjia social-kulturore*, Bashkim Shehu, Ideart, Tiranë, 2007.

²⁴ Camaj, Martin, *Rrathë*, Onufri, Tiranë, 2012, f. 206.

Stipçeviq, Aleksandër, *Ilirët*, Toena, 2002.

Historia e mendimit etnologjik dhe mitologjik, Përshtatur nga Adem Jakllari, ShBLU, Tiranë, 2003.

Belfjore QOSE

**“THE IMAGINATIVE AND THE REAL IN THE NOVEL *CIRCLES*
BY M. CAMAJ”**

Abstract

The novel *Circles* by Martin Camaj involves many signs based in a profoundly traditional culture, as well as many symbols, some of them created and some taken as they are from the tradition, making the narration of this novel a unique case in our literature, by the way it creates the relation between the imaginary and the real. In this paper we aim to analyze the narrative and time proceedings which create a world realistic and mythical, modern and archetypal, a world arousing the metaphysical doubt: what if everything is just fiction?

Sustaining the ambiguities during the narrative line of the novel, for Todorov is the main proceeding that creates and keeps alive the fantastic in prose. We will refer to Todorov's theoretical view on the Fantastic as a Genre and we will try to identify which elements create and sustain this dualism and uncertainty during the storyline. Sometimes during reading the *Circles*, one finds it difficult to understand where the oneiric ends and the sobriety begins, where the present time cannot be differentiated from the past. The narrative strategy aims to exceed a certain time reference, to reach the universality, by being at the same time extremely detailed in descriptions, which give the novel the value of an anthropological document. Central in our analyses will be the journey through the narration and the proceedings that create it, by using firstly the classic duality factual/fictional and secondly, by using the poststructuralist theory regarding this topic. The fictional dynamics in this novel is always changing, transforming, making the narration more introspective, subjective, the point of view dominates, by being part of the same narrative strategy.

The language is not referential, the style sometimes is complicated and sometimes naïve, the dreams and their relation with the realism, the objects that gain symbolic meanings, create a enticing universe, that is a whole experience along with the characters and the storyline.

The Methodology used in this study will combine the textual analysis, the narrative theory, induction and deduction, and finally by the synthesis we will try to understand the poetics of the novel.

Key words: imaginative, narration, fictional time, narrative proceedings

Arben HOXHA

FAKTI DHE FIKSIONI NË KËNDVËSHTRIMIN FENOMENOLOGJIK

Abstrakti

Fakti dhe fikcioni janë entitete të veprës letrare dhe shprehje e gjendjeve mendore të subjektit krijues, të cilat kanë ose nuk kanë raporte referenciale me botën reale empirike.

Fakti dhe fikcioni janë kategori identitare zhanrore. Por, shtrohet pyetja, a është e mundur që përcaktimet zhanrore të realizohen vetëm përmes përcaktimit të identitetit kategorial të faktit dhe fikSIONIT të veçuara nga njëra tjetra, në kontekstin e kulturës letrare moderne e postmoderne, të cilën e karakterizon sinkretizimi i zhanreve të ndryshme?

Në përcaktimet identitare të faktit dhe fikSIONIT si entitete jo vetëm letrare, por edhe kognitive, a implikojnë kulturat e caktuara, apo ato janë të pavarura prej tyre?

Në punimin tonë faktin dhe fiksinon, përmes fenomenologjisë, jo ngushtësisht si fushë teorike e studimit letrar, por si rrymë dhe metodë filozofike, do t'i trajtojmë në rrafshin e *burimeve* që e konstruktojnë realitetin e tyre dhe në rrafshin e *efekteve* që ato ushtrojnë tek marrësi.

Faktin dhe fikSIONIN do t'i trajtojmë në dy rrafshë:

a) në ndërvërësinë e tyre me strukturat botëkuptimore të një epoke apo kulture, dhe

b) në rrafshin e realitetit epistemik letrar, si shprehje subjektive të gjendjeve mendore të subjektit perceptues dhe atij receptues.

Fjalët çelës: fakti, fikcioni, ndërgjegjja, kujtesa, perceptimi, njohja.

Hyrje

Historia e letërsisë botërore njih shumë raste kur autorë të ndryshëm, veprat e tyre, për personalitete apo për ngjarje reale, i kanë ndërtuar duke u bazuar në të dhëna arkivore. Gjithashtu, historia e letërsisë botërore është e pasur me raste kur shkrimtarë të ndryshëm kanë shkruar vepra duke përdorur të dhëna dhe fakte nga jeta e tyre

personale, ashtu sikurse, duke i përdorur po të njëjtat fakte dhe të dhëna, të njëjtit e kanë historizuar ekzistencën vetjake përmes veprave në formën e ditarëve, kujtimeve e autobiografive.

Pse shkrimtarët të njëjtin material e modelojnë në forma të ndryshme? Mbi ç’kriterë mund të provohet vërtetësia identitare e lëndës së veprës si realitet faktik apo fiktiv?

Elias Kaneti thotë se ditarët, si formë e letërsisë autobiografike, janë dialogje të thella që zhvillojmë me veten dhe se ai që e supozon një audiencë të afërt apo të largët falsifikon (Canetti, 2015, fq. 75). Sipas një pikëpamjeje të tillë rezulton se ndërhyrja e tjetrit në “dialogët me vetveten” i prishë ekuilibrat e raportit të shkrimtarit me vërtetësinë e tërësisë së fakteve dhe të dhënave me anë të të cilave ai e përshkruan historinë e ekzistencës vetjake. Pra, sipas Kanetit, mungesa e Tjetrit është përcaktuese për vërtetësinë, si tipar kategorial i natyrës së tekstit autobiografik.

Hipoteza e Kanetit nuk duket edhe aq bindëse, duke marrë parasysh se edhe shkrimtari që shkruan letërsi fiksionale, “dialogon me vetveten”; edhe ai bazohet në “besueshmërinë e vërtetësisë” së veprës artistike. Vështruar çështjen nga aspekti ontologjik, mund të thuhet se ekzistencën e letërsisë (të të gjitha formave të saj) e përcakton Tjetri. Tjetri është kushti dhe qëllimi i saj. Shkrimi si “gjësend mental” përbën aktin e objektivimit të vetes, i cila nxitet nga dëshira për tjetrin. Mario Vargas Llosa thotë se “materiali autobiografik...është zemra e fshehtë e gjithë letërsisë... Të shkruarit e librave është e barasvlershme me atë që bëjnë profesionistët e striptizës kur zhveshin teshat dhe tregojnë trupat lakuriq në skenë. Shkrimtari e kryen të njëjtin akt, por në të kundërtën e tij. Për të krijuar një roman, ai kryen të gjitha lëvizjet duke fshehur lakuriqësinë me të cilën nisë punën.” (Llosa, 2008, fq. 21.). Trajtat e dëshirës për praninë e Tjetrit, e përcaktojnë edhe natyrën e konvencës letrare. Kështu, derisa aktin e objektivimit të vetes brenda veprës autobiografike e përcakton Tjetri, si dëshirë e krijesit për mungesën e pranisë së drejtpërdrejtë të tij; ekzistenca e veprave fiksionale kushtëzohet nga Tjetri si prani.

Pra, si veprat autobiografike ashtu edhe ato fiksionale e përmbajnë kategorinë e vërtetësisë (besueshmërisë), por ajo nuk i nënshtrohet të njëjtës logjikë të të menduarit. “E vërteta dhe konvencionet e letërsisë – thotë Mihail Gllavinjski – janë drejtpërdrejtë të varura njëra nga tjetra.” (Gllavinjski, 1980, fq. 240). Natyra e vërtetësisë dhe besueshmërisë përcaktohet nga natyra e konstruksionit logjik brenda të cilave ato sendërtohen, e jo nga lënda.

Letërsia autobiografike për shkak të raportit ambiguid që ka me realitetin subjektiv dhe objektiv të fakteve, të ngjarjeve dhe të personave, në shkencën letrare konsiderohet si një nga zhanret komplekse në punë të përkufizimit të origjinës, të

natyrës dhe të funksionit të saj. Në kontekstin e kulturës moderne e postmoderne letrare, ku dendësisht e hasim fenomenin e sinkretizmit të zhanreve të ndryshme letrare, letërsia autobiografike na del jo pak të jetë e ndërlidhur me letërsinë fikzionale. Problematika e caktimit të kufirit të letërsisë autobiografike prej asaj fikionale, nxitë nevojën e përcaktimit të identitetit kategorial të faktit dhe fikSIONIT, si entitete të realitetit identitar të letërsisë autobiografike, në rastin e parë, dhe të letërsisë fikionale, në rastin e dytë.

Problematika e përcaktimit të asaj se çfarë është fikSION dhe asaj se çfarë është fakt, është e një rëndësie të veçantë jo vetëm epistemologjike e kulturore, por edhe antropologjike. Këto dy kategori jo vetëm që e përcaktojnë natyrën e njohjes sonë, por njëkohësisht ato janë treguesit e gjendjes kulturore¹ të një bashkësie. Pse? Sepse gjendja kulturore është një faktor me ndikim për perspektivën se si njerëzit (në vende dhe kohë të caktuar) e perceptojnë botën dhe se si e formësojnë perspektivën e kujtesës në marrëdhënie me veten, dhe anasjelltas. Në këtë kontekst, mund të thuhet se gjendja kulturore, gjithashtu, është një faktor me ndikim në përcaktimin e kufijve identitarë midis faktit dhe fikSIONIT, si gjendje e realitetit mental të një bashkësie njerëzore në kohë dhe hapësirë të caktuar.

Rrafshi botëkuptimor: raporti i reales me jorealen

Çështja se çfarë është fikSION dhe çfarë është fakt, në kohë të ndryshme dhe kultura të ndryshme, është interpretuar në mënyra të ndryshme dhe, jo pak, ka prodhuar mosmarrëveshje të ndryshme jo vetëm mes drejtimeve të ndryshme filozofike, por edhe ndërmjet kulturave të ndryshme. Problematika e përcaktimit të asaj se çfarë është fakt dhe çfarë është fikSION, ka prodhuar përplasjen ndërmjet pikëpamjeve të ndryshme brenda të njëjtës fushë dhe midis fushave të ndryshme të aktivitetit shpirtëror të njeriut: në psikiatri, në neurologji, në filozofi, në religjion, në ideologji, në arte etj.

Çdo religjion dhe çdo ideologji jeton nga dimensionin dhe nga koncepti i utopikes që e përmban në vete. Pikërisht, në hapësirën e të “mundshmes së dëshiruar” doktrina të ndryshme formojnë pikëpamje të ndryshme për kufirin dallues ndërmjet asaj që është fikSION dhe asaj që është fakt. Çdo religjion dhe çdo ideologji ekziston dhe ndryshon nga religjionet dhe ideologjitë e tjera varësisht se çfarë në doktrinat e tyre konceptohet si fakt dhe çfarë si fikSION. Kështu, bie fjala, për doktrinën e krishterë *fakt* konsiderohet se Jezusi është bir i perëndisë, ndërsa për fenë islame, Isai (Jezusi)

¹ Me sintagmën gjendje kulturore kuptojmë mundësitë e racionalitetit njerëzor për të vendosur marrëdhënie krijuese midis vetës dhe botës në një moment kohor të caktuar.

është vetëm një nga profetët, në kuadër të shumë profetëve të tjerë që njerëzimit i është paraqitur para profetit Muhamet. Pra, ekzistenca e profetit Isa është fakt, ndërsa ideja se ai është biri i Zotit, në perspektivën e doktrinës religjioze islame, është fikcion. Përcaktimet konceptuale për vërtetësinë e të qenit fakt, në të dy rastet, diktohen prej kuadrit të doktrinës së njërit religjion apo tjetrit.

Budizmi gjithë ekzistencën njerëzore e konsideron si një fikcion, si një ngjarje në projektor. E vërteta e ekzistencës sonë, zgjimi, vjen si rezultat i fikjes, apo shkëputjes nga bota e “ekzistencës në projektor”. Dasait, personazh në romani “Loja e rruazave prej qelqi” të Herman Hesses (Hesse, 2000), përmes fuqisë mendore të jogistit – personazh tjetër i romanit – i duhet të kalojë në një bote fiktive për t’u “zgjuar” dhe për ta kuptuar se çfarë është vërtetë botë reale. Ndërkaq, në veprën operistike “Il pagliaccio” të Ruxhero Leonkavallos, personazhi Canio, përmasën e përjetimit tragjik të tradhtisë bashkëshortore në botën reale, do ta shfaqë në plotninë e vet në komedi, si botë fiktive brenda veprës operistike, duke e vrarë nga xhelozia Neddan, gruan dhe bashkëpunëtoreshen e vet në artin e Cirkut. Sado tragjikisht, realitetit fiktiv brenda komedisë në veprën operistike të Leonkavallos, për Canion bëhet hapësira e përjetimit të realitetit objektiv të tij; hapësira fiktive është mundësi e realizimit të faktikes.

Alegoria e shpellës të Libri i VII të “Shteti” i Platonit (Paltoni, 1980), është një nga observimet më të njohura në kulturën filozofike perëndimore për përcaktimin e asaj se ç’është botë reale dhe asaj se ç’është botë fiktive. Për Platonin, partikularet janë fiktive, universale janë reale. Hijet në shpellë, janë entitete partikulare; dielli dhe bota që rrezon ai, është entitet universal. Për Platonin diell i botës reale është bota e ideve, në krye të së cilës është ideja e së mirës (të tjerat i subordinohen asaj); hijet janë botë e fikcionit. Për Kantin botë reale është bota e “dukjes”, meqenëse bota e “gjësë në vete” është e pamundur të njihet përmes koncepteve të arsyes (Kant, 2002, fq. 175-182). Për Niçen idealizmi gjerman (Nietzsche, 2014), doktrina e krishterë (Nietzsche, 2009), morali (Nietzsche, 2002), të gjitha këto janë “botë fiktive”, që janë krijuar nga “filozofë frikacakë” që nuk janë të gatshëm të përballen me problemet e botës reale. Duke e larguar njeriun nga jeta konkrete, sipas Niçes, të gjitha këto epistema, janë bërë shkaktare të zvetënimit të jetës, të dekadencës së njeriut.

Relativizimit të kufirit ndarës mes opozicioneve binare fakt/fikcion do t’i kontribuojë hermeneutika dekonstruktiviste e Derridas. Sipas Derridas, e gjithë filozofia perëndimore përshkohet nga pikëpamja logocentriste. Logocentrizmi, si epistemë, është ndërtuar përmes opozicioneve binare të kategorive, ku njëra e dominon tjetrën. Një nga opozicionet binare, e cila është në qendër të filozofisë perëndimore, sipas Derridas, është: të folurit/të shkruarit. Dominimi i të folurit ndaj

të shkruarit, konceptualisht i mbështetur nga Platoni në veprën e tij Fedra (Platoni, 1979, fq. 176), për Derridan përfshin edhe shumë çështje të tjera që lidhen me kategori të tjera, të cilat qëndrojnë në raporte binare me njëra tjetrën, si: trup/shpirt, ide/materie, transcendencë/esencë, racionalizëm/ empirizëm etj. Në këtë kontekst mund të hyjnë edhe opozicionet binare: fakt/fiksion. Gramatologjia e Derridas (Derrida, 1976) është një kundërvënie ndaj logocentrizmit, me ç'rast duke i kthyer elementet periferike opozicionale në qendër, jo vetëm që do t'i hollojë kufijtë, por edhe do t'i shkatërrojë opozicionet binare. Gramatologjia derridiane mund të themi se përbën një horizont mundësisht përcaktimesh për natyrën e faktit dhe fikSIONIT, si dhe përkufizimit të kufirit midis tyre.

Zhan Bordinard flet për “dekonstruksionin simulakër”, si një faktor të dinamikës së kulturës posmoderne (Baudriallard, 2001, fq. XXI), i cili, me ndërfutjen e teknologjisë, përpos realitetit të cilën e jetojmë, e prodhon edhe një realitet tjetër (hiper-realitet). Në realitetin e dekonstruksionit simulakër, bota virtuale shndërrohet në botë reale, ndërsa bota reale në fiktive.

Shtrohet pyetja: Çfarë është fakt dhe çfarë është fikSION në letërsi? Cili është ndikimi i faktit dhe fikSIONIT, si identitete kategoriale, në ndërtimin e identiteteve zhanrore letrare? Cili është kriteri që e përcakton dallimin midis faktit dhe fikSIONIT? Çfarë është ajo që e bashkon faktin me fikSIONIN? Në cilat kushte epistimike mund të bëhet fjalë për faktin dhe në cilat për fikSIONIN?

Kushtet epistimike

Kërkimi i kriterit (sa më gjithëpërfshirës) që e përcakton identitetin kategorial të faktit dhe fikSIONIT - duke pasur gjithnjë parasysh realitetin e rrëshqitshëm të strukturave identitare të zhanreve në letërsinë moderne e postmoderne - është i pamundur të izohet brenda kufijve të strukturave zhanrore, si entitete të pavarura. Kriteret formale-strukturore, drejt të cilave është orientuar mbizotërueshëm mendimi teoriko-letrar, për përcaktimin e asaj se çfarë është fakt e çfarë është fikSION, janë treguar jo të qëndrueshme dhe lehtësisht të kontestueshme. Nga perspektiva e fenomenologjisë së filozofisë së artit, mund të themi se kriterin e qëndrueshëm dhe gjithëpërfshirës, i cili e përcakton atë se çfarë është fikSION dhe fakt, duhet ta kërkojmë përtej strukturave të veprave, respektivisht në *burimet* perceptuese të subjektit krijues dhe në *efektet* receptive të subjektit marrës. Përmes perceptimit ne mund të kuptojmë se si subjekti njih, ndërsa përmes repetimit ne mund të kuptojmë se si subjekti kupton (Biti, 2000, fq. 129).

Përmes *efekteve*, si akte të recipitivetit, ne mund të njohim se në ç'kushte mendimore të marrësit, një personazh, një situatë, një ngjarje etj., kuptohet dhe pranohet si fakt apo si fikSION. Por, për t'i kuptuar kushtet mendimore të marrësit, i cili ngacmohet nga efektet, paraprakisht është e nevojshme të dimë se në ç'kushte mendimore të subjektit një gjë, si produkt final, del në trajtën e faktit apo të fikSIONit.

Për ta fillëzuar këtë problem, paraprakisht, është e nevojshme të identifikojmë atë që është përbashkët për faktin dhe për fikSIONin.

E përbashkëta e faktit dhe fikSIONit është *e dhëna*. Në kuptimin huserlian, e *dhëna* ka të bëjë me prezencën e një objekti në vetëdije dhe me zbulimin e tij në procesin e formimit (Drummond, 2007, fq. 88). Kanti konsideron se, për shkak se e *dhëna* është e papërpunuar nga shqisat, nuk përmban asnjë element apriori. E *dhëna* është "lënda e parë" e njohjes shqisore, e cila manifestohet përmes akteve intencionale të ndërgjegjes së shqisësisë (Kant, 2002, fq. 68). E *dhëna*, si objekt i ndërgjegjes empirike të shqisësisë, është kushti i aktit të recipitivetit, si "aftësi për t'i pësuar përfytyrimet" (Kant, 2002, fq. 67). Nëpërmes akteve intencionale të ndërgjegjes e *dhëna* perceptohet si *objekt qëllimor* apo si *objekt material* (Scurton, 2000, fq. 265). E *dhëna* si objekt material na jepet si një "qenie në vete" e pavarur nga ndërgjegjja; ndërsa si objekt qëllimor, e *dhëna*, duke iu nënshtruar fakulteteve të ndryshme të ndërgjegjes, na jepet si "qenie-për-tjetrin". Duke qenë e përcaktuar prej burimesh të ndryshme, struktura e të dhënës mund të mbizotërohet nga tipari i saj si objekt qëllimor ose nga tipari i saj si objekt material. Si objekt qëllimor, një e *dhënë* mund të jetë joreale; si objekt material, mund të jetë reale. Objekte të perceptimit që e formësojnë të dhënë, mund të jenë objekte të botës objektive empirike (të cilat ekzistojnë pavarësisht subjektit) dhe objekte të botës subjektive (të cilat janë të përcaktuara nga gjendja subjektive e ndërgjegjes së subjektit krijues).

Ambivalenca e statusit të së dhënës bën që, në procese të tjera përpunuese kognitive, ajo të kalojë në statusin e faktit apo të fikSIONit. Të dy botët - thotë Sartri - imagjinaria dhe realja, përbëhen nga të njëjtët objekte. Ajo që e përkufizon si botën imagjinare ashtu edhe botën reale, është ndërgjegjja (Sartre, 2017, fq. 53). Lënda e imazhit mendor, kuptimi i saj, sipas Sartrit është e pamundur që të ekzistojë jashtë qëllimësisë. Në aktet intencionale të ndërgjegjes këto botë marrin kuptim dhe identitet.

Intencionaliteti i ndërgjegjes diktohet nga interesi i caktuar që buron nga aftësi të caktuara njohëse të subjektit krijues: të aftësisë njohëse të shqisësisë, apo të aftësisë njohëse të arsyes. Vetëm përmes interesit, si fuqi lëvizëse e aktit intencional, ndërgjegjja arrin të formojë kuptime të caktuara karshi trajtave të ndryshme të afektiveve ndijore që pëson prej objektit, qoftë jashtë saj qoftë brenda saj.

Fakti dhe fikcioni

Fakti përbën informacionin që del nga e dhëna dhe përpunohet nga kujtesa dhe arsyeja. Fakti i nënshtrohet përpunimit teorik që buron nga interesi i fakultetit të arsyes praktike të subjektit empirik dhe i drejtohet arsyes praktike të subjektit marrës. Ndërsa, për shkak se nuk diktohet nga interesi apriori i arsyes praktike, fikcioni informacionin e vet e merr nga e dhëna, duke e vendosur atë në zonën e ndërveprimit të funksioneve të fakulteteve të ndryshme të ndërgjegjes (në mënyrë të veçanta nga imagjinata, por edhe nga kujtesa, nga intuita, nga arsyeja, si dhe pjesët volutive të ndërgjegjes: dëshirës dhe vullnetit). Fakti formohet nga materiali i mbledhur nga perceptimi dhe nga kujtesa, ndërsa fikcioni formohet nga ripërpunimi i materialit të mbledhur nga perceptimi dhe nga kujtesa. Reformimi bën që objektet e imagjinatës të largohen nga baza e tyre si material i perceptimit apo i kujtesës. Kapacitetet në efektivitet të objekteve imagjinate, si realitete fiktive, ndryshojnë nga ato të objekteve të perceptimit dhe të kujtesës, si realitete faktike: të parat e synojnë zonën *e mundësive*, ndërsa të dytat zonën *e aktualitetit*. Të parat, paqartësinë e konceptit e kthejnë në qartësi imazhi; të dytat, e fuqizojnë konceptin, si kategori të të menduarit racional.

Të dhënat e veprave jofiksionale kundrejt subjektit marrës nuk kanë qëllim kontestimin e të dhënave ekzistuese brenda ndërgjegjes së tij. Në fakt, ato janë në funksion të konfirmimit të konceptit apriori që tashmë ekziston në arsyen reflektive të marrësit. Përkundër kësaj, akti i receptivitetit të subjektit marrës kundrejt të dhënave që përmban vepra fiksionale, shoqërohet me një shkallë të lartë verifikimi, tensionimi, kontestimi e përjashtimi me të dhënat që ekzistojnë brenda ndërgjegjes së tij. Kundrejt veprës autobiografike, subjekti marrës e fuqizon konceptin që ka për objektin e caktuar; kundrejt veprës fiksionale, i njëjti koncept për të njëjtin objekt vihet në pozita negocimi e kontestimi me të dhënat a priori që i përmban ndërgjegjja e marrësit.

Të dhënat e ngritura në statusin e faktit, janë treguesit e përvojës së pasqyruar të ndërgjegjes së subjektit empirik; të dhënat e ngritura në statusin e fikcionit, janë treguesit e përvojës së reflektuar nga ndërgjegjja e subjektit transcendental².

Interesi i ndërgjegjes së *subjektit empirik*³ (Drummond, 2007, fq. 66) ndikon që reflektimi për të dhënë empirike të përqendrohet në kontekstin e ngushtë të

² Me subjekt transcendental këtu kuptojmë agjentin që krijon lidhjen e qëllimshme midis vetëdijes dhe botës duke zbuluar kuptimin e kësaj lidhjeje. Subjekti transcendental është identitet në sajë të vetë-bashkimit të tij në të tashmen e gjallë dhe në vetëdijen e brendshme, dhe është vetë-transformues për sa kohë që fiton bindje të reja dhe habitate të reja. Përvojat e kuptimeve që dalin nga subjekti transcendental janë të përjetueshme nga një shumësi subjektësh si shumëllojshmëri prezantimesh të kuptimeve për botën dhe natyrën e gjërave që e përbëjnë atë.

ekzistencës së saj, jashtë lidhjes me objekte të tjera. Për shkak se e dhëna shikohet e shkëputur nga konteksti i kauzalitetit të botës që e përcakton ekzistencën e saj, për rrjedhojë, nga autobiografisë, nga memoaret, nga ditarët e personaliteteve të caktuara, lexuesi mund t'i shmangë, t'i heqë nga tërësia e veprës situata, ngjarje, personazhe, e megjithatë të ruhet thelbi (strukturor e kuptimor) i veprës. Një tip i tillë i ngushtë reflektimi për objekte të caktuara do të ketë efekte ngushtimi të horizontit të recipitvetit të marrësit. Përkundër kësaj, interesi i ndërgjegjes së subjektit transcendental, si krijesë dhe krijues i botës mendimore, të dhënat i pezullon nga çdo lloj i interesit të ndërgjegjes empirike, duke bërë që ato të vendosen në një fushë më të gjerë reflektimi dhe në ndërvarësi me kuptimin e gjërave të tjera që e përcaktojnë ekzistencën e saj. Në këtë rast ndërgjegjja është në një pozicion të reflektimit fenomenologjik të të gjithë përvojës që objekti i perceptuar shkakton brenda ndërgjegjes së subjektit. Heqja e ndonjë personazhi, një situatë, gjendje etj., në veprat fikzionale, do ta dëmtonte strukturën kuptimore të saj.

Përfundim

Fakti në letërsi për shkak se diktohet prej arsyes praktike, ndërgjegjen e marrësit e vendos para një koncepti aposteriori. Përkundër kësaj, fikcioni ka karakter transcendental, sepse është i liruar prej diktatit të interesit të arsyes praktike. Letërsia autobiografike presupozon ekzistencën paraprake të një bote reale që i nënshtrohet vrojtimit, prej nga bëhet shkëputja e një dukurie, fenomeni, gjësendi nga tërësia e saj. Sendet, këtu na shfaqen jashtë kontekstit të ekzistencës së qenies së tyre; në rastin e letërsisë fikzionale ekziston materiali i vrojtimit (jo domosdoshmërisht edhe bota reale prej nga është përftuar ai vrojtim), prej nga sendet na shfaqen në trajtën e imazheve me të gjitha cilësitë që atyre ua atribuon konteksti i ekzistencës së qenies së tyre, si një botë e tërë.

Përveçimi si tipar i letërsisë autobiografike buron nga natyra e saj utilitare, ndërsa totaliteti si tipar i letërsisë fikzionale buron nga karakteri i saj transcendental. Kjo është edhe arsyeja se, bie fjala, faktet për marrëdhëniet me të afërmit që Kafka i paraqet në ditarët e tij (Kafka, 1984, fq. 279-280), nuk na përfshijnë në një gjendje përjetimi totalizues, si është rasti me fatin e Gregorit në veprën fikzionale të Kafkës “Metamorfoza” (Kafka, 2012). Ditarët na shpalosin Kafkën si qenie të hapur përballë

³ Të dy konceptet: konceptin e subjektit epirik dhe konceptin e subjektit transcendental; i përdorim në kuptimin që atyre u jep Huserli në fenomenologjinë e tij. Ndërsa, subjekti empirik është i përfshirë në një reflektim psikologjik si subjekt-në-botë, i cili është i rrethuar nga lidhja shkakësore që karakterizon botën, subjekti transcendental është i përfshirë në një reflektim fenomenologjik si *subjekt-i botës* ose *subjekt-për botën*.

nesh; Metamorfoza, shprehur me terma hajdegerianë, është ardhje e Qenies që e zbulon Gregorin në ekzistencën tonë, si mishërim i idesë së tëhuajimit antropologjik të njeriut në epokën moderne.

Një nga arsytet se pse në periudhën moderne gjithnjë e më shumë konsumohet letërsi autobiografike është fakti se, i ndodhur nën presionin e realiteti objektiv, njeriu modern, me të gjitha të arriturat teknologjike e shkencore, e ka humbur besimin te fuqia e metanarracionit për sigurinë totale dhe të përhershme të ekzistencës së tij. Ai kërkon siguri nga pasiguritë e përditshme duke iu drejtuar kontekstit të sigurisë që e ka sendërtuar Tjetri në masën e përvojës personale.

Bibliografia

- Baudriallard, Jean, *Simulacija i zbilja* (përkthyer nga Gordana Popovic), *Naklada Jesenski Turk*, Zagreb, 2001
- Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb MM, 2000.
- Canetti, Elias, *Vetëdija e fjalëve* (përkthyer nga Dr. Naim Kryeziu), Santori, Tiranë, 2015.
- Derrida, Jacques, *O gramatologji*, (Përkthyer nga dr. Ljerka Sifler-Premec), Veselin Maslesa, Sarajevo, 1976.
- Drummond, John J., *Historical dictionary of Husserl's philosophy: Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements Series*, Scarecrow Press, 2007.
- Gilovinjski, Mihal, “*Romani dhe e vërteta*”, në *Çështje të romanit*, (përga. nga Hysni Hoxha), Rilindja, Prishtinë, 1980.
- Hesse, Herman, *Loja e rruezave prej qelqi*, vëllimi i II, (shqipëroi: Aristidh Ristani), Elena Gjika, Tiranë, 2010.
- Kant, Immanuel, *Kritika e mendjes së kulluar*, (përktheu Ekrem Murtezai), Libri shkollor, Prishtinë, 2002.
- Kafka, Franc, *Dnevnic 1910-1913*, (përkthyer nga Branimir Zivojinovic), Nolit, Beograd, 1984.
- Kafka, Franz, *Metamorfoza*, (përktheu Astrit Cani), Uegen, Tiranë, 2012.
- Llosa, Maria Vargas, *Letra një shkrimtari të ri*, (përkth. Engjëllushe Shqarri), Onufri, Tiranë, 2008.
- Nietzsche, Friedrich, *Perëndimi i udhujve: si filozofohet me çekiq*, (shqipëroi Taulant Hatia),UEGEN, Tiranë, 2014.
- Nietzsche, Friedrich, *Antikrishti: mallkimi i krishtëritimit*, Plejad, Tiranë, 2009.
- Nietzsche, Friedrich, *Shndërrimi i të gjitha vlerave*, (shqipëroi Taulant Hatia), UEGEN, Tiranë, 2002.

- Platoni, *Ijon – Gozba – Fedar*, (përkth. Milosh Gjuriq), BIZ, Beograd, 1979.
Platoni, *Shteti*, (përkthyer nga Vehap Shita), Rilindja, Prishtinë, 1980.
Sartre, Jean Paul, *Imaginarja*, (Përktheu Krenar Hajdëri), “Fan Noli”, Tiranë, 2017.
Scurton, Roger, *Histori e shkurtër e filozofisë modern: nga Descartes-i tek Wittgenstein-i*, (Përktheu Abdurrahim Myftiu), “Besa”, 2000.

Arben HOXHA

THE FACT AND THE FICTION IN PHENOMENOLOGICAL VIEWPOINT

Abstract

Fact and fiction are entities of literary work and expressions of the mental states of the creative subject which have or do not have referential relationships with the real empirical world. Fact and fiction are identity categories of literary genres. But the question arises, is it possible that genre definitions can be realized only by determining the categorical identity of fact and fiction separated from each other, in the context of modern and postmodern literary culture, which is characterized by the various literary genres syncretism? In the identity determinations of fact and fiction as not only literary but also as cognitive entities, do they implicate certain cultures, or are they independent of them? In our work we will treat the fact and the fiction, through phenomenology, not as a narrow theoretical field of literary study but as a stream and philosophical method, in the field of *resources* that construct their reality and in the field of *the effects* they exert on receiver.

The fact and the fiction will be treated in two directions:

- a) in their interdependence with the worldview structures of an era or culture, and
- b) in the plan of epistemic literary reality, as subjective expression of the mental states of the perceiving and receiving subject.

Key words: fact, fiction, conscience, memory, perception, recognition.

Adil OLLURI

KRIJIMTARIA LETRARE E YMER SHKRELIT

Teoricieni amerikan, Keneth Burke, në studimin e tij për llojet e kritikës, thotë se kritiku mund ta justifikojë zgjedhjen e metodës së tij në tri mënyra: 1. *Me anë të argumenteve teorike që përcaktojnë natyrën e saj si dhe fushën e zgjedhjes së tij*; 2. *Me anë të demonstrimeve praktike të metodës në veprim*; 3. *Duke dëshmuar se mënyra e tij mund të shërbejë si kontribut moral mbi vlerën e saj dhe si tipar dallues (që do të thotë ta argumentojë atë si përfitim kulturor).*¹ Andaj, ne do të jemi më shumë të fokusuar te mënyra e tretë, duke synuar, ashtu siç thotë kritiku amerikan, që analiza jonë të jetë një kontribut i yni moral dhe profesional mbi vlerën e veprave të njërit prej shkrimtarëve më të rëndësishëm të letërsisë bashkëkohore shqipe.

Ymer Shkreli është njëri nga shkrimtarët tanë më të veçantë, por që vepra e tij nuk është trajtuar aq sa duhet nga kritika dhe studimet letrare shqiptare. Ai i lëvroi pothuajse të gjitha llojet dhe format letrare, si romanin, tregimin, poezinë, dramën, letërsinë për fëmijë dhe autobiografinë. Pra, kemi të bëjmë me një autor të kompletuar, sa i përket trajtimit të materies së tij letrare në shumë forma e zhanre letrare. Ymer Shkreli është njëri prej krijuesve të rrallë që angazhohet në të gjitha fushat e krijimtarisë letrare. Të tillë, si *shkrimtar prodhimtar*², e vlerëson edhe albanologu dhe studiuesi i njohur, Robert Elsie. Ai është autor i mbi tridhjetë veprave autoriale, që janë të botuara, qoftë si libër në vete, qoftë si botim në vazhdimë në revista letrare e gazeta të kohës. Andaj, një gjë e tillë e bën atë njërin ndër shkrimtarët më produktiv të letërsisë bashkëkohore shqiptare. Dhe jo vetëm ndër më produktivët, por për mendimin tonë, ndër më cilësoret në letërsinë tonë, që nga fillimi e deri më sot. Kështu që, intencja jonë për ta bërë këtë studim të gjatë për veprën e Ymer Shkrelit është që, përpos potencimit të vlerave të saj artistike, edhe afirmimin e tij si shkrimtar për lexuesin e studiuesin e sotëm të letërsisë shqipe. Ymer Shkreli është autor që i shkroi thuajse të gjitha zhanret dhe format letrare, duke filluar nga poezitë për të rritur, poezitë e tregimet për fëmijë, dramat e trilogjitë dramatike, romanet e kuartetin

¹ Keneth BURKE, *Llojet e kritikës*, përktheu Sazan Kryeziu, revista letrare “Jeta e re”, nr. 2, Prishtinë, 2015, f. 258

² Robert ELSIE, *Histori e letërsisë shqiptare*, botimi i dytë, përkth. nga anglishtja Abdurrahim Myftiu, Dukagjini, Pejë, 2001, f. 316

romansor (“Rapsodi kosovare”), romanin ekzistencialist (“Vdekja në ajër të pastër”), romanin ironik (“Njeriu në bisht”), romanin humoristik (“Bali Katravella”), romanin polifonik (“Pikëpjekja”), romanin historik (“Azgal”), tregimet fantastike dhe të larmishme për nga temat, format dhe stilet (“Bima e drejt”), tekstin me strukturë të një ditari komik e satirik (“Autobiografia e Lec Pazhecit”), që aq sa mund të lexohet si tekst për fëmijë për shkak të diskursit të tij infantil, po aq edhe mund të lexohet edhe tekst për të rritur për shkak të përmbajtjes dhe ideve që ai shpreh.

Ymer Shkreli është autor i tetë romaneve dhe i një përmbledhjeje me tregime. Dy romane të tij janë të botuara në vazhdimë, njëri (*Vjeshta e vdekur*, 1971) te gazeta shkupjane “Flaka e Vëllazërimit”, ndërsa tjetri (*Doracak për botë tjetër*, 1986) te revista letrare prishtinase “Jeta e re”. Ndërkaq, gjashtë romanet e tjerë dhe përmbledhjen me tregime, ai i boton si libër në vete, dhe të gjitha në Prishtinë, te shtëpia e atëhershme botuese shtetërore “Rilindja”. Romanet e tij kanë specifika të dallueshme në raport me veprat e këtij lloji në letërsinë shqipe. Përveç kësaj, veçanti e narracionit të këtij autori është se secili roman i tij është i ndryshëm nga tjetri, si në planin e stilit e të formës, po ashtu edhe në planin e ideve e të botëkonceptimit. Siç e thamë edhe më sipër, është autor i pothuajse të gjitha formave e zhanreve letrare, por për mendimin tonë, veçantia e tij stilistike e tematike qëndron te zhanri i romanit. E themi këtë për shkak se në këtë formë ai bën një gërshetim të stileve e modeleve nga më të ndryshmet, duke lënë shenja të një romancieri të sprovuar në artin e të rrëfyerit, i cili bën dallime e kapërcime cilësore në secilin roman të tij.

Romani *Njeriu në bisht*³ i Ymer Shkrelit ka një diskurs ironik për luftën, si fenomen në vete, ku ballafaqimi i të pangjashmëve shkon deri në nivelet e absurdit. Ndërkaq, ironia konkrete shkon për Luftën e Dytë Botërore, si një katrahurë universale që i ka përfshirë të gjithë njerëzit. Si shenja dalluese të këtij romani mund ta potencojmë sipërtheksimin e tjetrit, të huajt, në këtë rast të ushtarit italian, i cili është kryepersonazh dhe narrator në këtë roman. Shenjë tjetër është pozicioni ideologjik, ku hetohen mendimet për ideologjitë e ndryshme, gjë që e shpërfaqin intencën autoriale. Po ashtu, në këtë vepër artistike e shohim një përballje jo të barabartë në mes të njeriut të vogël dhe gjërave të mëdha, siç është lufta botërore dhe historia. Në romanin “Njeriu në bisht” të Ymer Shkrelit është portretizuar në mënyrë artistike i huaji, Tjetri, i ndryshmi prej nesh. Kështu që, si personazh kryesor dhe narrator e kemi ushtarin italian të Luftës së Dytë Botërore.

Një roman me prani të theksuar të mendimit filozofik, është *Vdekja në ajër të pastër*⁴ i Ymer Shkrelit. Kështu që, ata që mohojnë se në letërsinë shqipe nuk ka

³ Ymer SHKRELI, *Njeriu në bisht*, roman, Rilindja, Prishtinë, 1975

⁴ Ymer SHKRELI, *Vdekja në ajër të pastër*, roman, Rilindja, Prishtinë, 1976

filozofi, ky roman i këtij autori, i botuar në vitin 1976, i demanton plotësisht. Teksti i romanit “Vdekja në ajër të pastër” është tejet i vështirë për t’u kapur nga lexuesi mesatar, meqë brenda tij kemi jo vetëm një diskurs filozofik, por edhe metaforik e simbolik. Kemi fjali të shkurta, asociative e goditëse, që e dallojnë nga romanet e tjera të Ymer Shkrelit, në të cilat megjithatë kemi fjalë më të gjata e më sqaruese. Personazhi A.B. është i dënuar me vdekje dhe në orët e hershme të mëngjesit do të pushkatohej, dhe i gjithë rrëfimi zhvillohet nga këndi i një të dënuari me vdekje, i cili në qelinë e tij na tregon për jetën e tij, mediton për vdekjen dhe e pret kohën e saktë të përfundimit të ciklit të tij jetësor. Pra, rrëfimi i tij zgjat, po aq sa zgjat qëndrimi i tij në qeli. Sipas shkrimtarit Mehmet Kraja, romani “Vdekja në ajër të pastër” është një *sublimim i të rrëfyerit në formë monologu*.⁵ Kraja, po ashtu, shton se në këtë rast *kemi të bëjmë me një roman të përsiatjes*.⁶

Sipas studiuesit të njohur, Uejn But, *polifonia është një koncept, me të cilin nënkuptohet shumëzshmëria narrative, një numër i pacaktuar i zërave që flasin*,⁷ të cilët në shkrim, roman, e rrëfejnë ngjarjen”. Një tekst i tillë është konkretisht romani *Pikëpjekja* i Ymer Shkrelit. Ai është romani më i gjatë i Ymer Shkrelit dhe më i shumështrësuar i aspekt të ideve e motive që dalin prej tij. Këtë roman e motivon vetë titulli, përmes së cilit mund të zbërthehen si format e pikëshikimit narrative, po ashtu edhe idetë e tematika e tij. Këtu kemi një pikëpjekje të motiveve të vrasjeve pas shpine, të dashurisë idilike, të detabuizimit të religjionit, pikëpjekja e të gjallëve me të vdekurit, pikëtakimi i dasmës dhe luftës etj. “Pikëpjekja” është një vepër rrëfimtare që për nga struktura mund të cilësohet si roman unazor, meqë ngjarjet dhe veprimet sillen në një rreth, që sa herë që e mendojmë se një situatë ka përfunduar, ajo mund të na shfaqet në mënyrë ciklike, e ndërlikuar me situatat e tjera. Kritiku dhe studiuesi i letërsisë shqipe, Ramadan Musliu, thekson se romani “Pikëpjekja” ka një kompozicion dhe përgjithësisht strukturë komplekse.⁸ Musliu, gjithashtu, potencon se *Ymer Shkreli e ka vënë në qendër të vëmendjes fatin e një kolektivi homogjen në një periudhë të caktuar historike*.⁹ Ndërsa, kritiku dhe studiuesi tjetër i letërsisë, Anton N. Berisha, në një interpretim të tij për këtë roman, thekson se “Pikëpjekja” e Ymer Shkrelit është *kurorëzimi më i suksesshëm i një periudhe të punës së tij letrare*

⁵ Mehmet KRAJA, *Monologu me funksion ndërtimi*, Rilindja, gazetë e përditshme, 19.III. 1977, Prishtinë, f. 15

⁶ Po aty., f. 15

⁷ Vejn BUT, *Retorika proze*, përktheu në gjuhën serbo-kroate, Branko Vucicevic, Nolit, Beograd, 1976, f. 31

⁸ Ramadan MUSLIU, *Vizionet e ekzistencës autoktone*, Rilindja, gazetë e përditshme, Prishtinë, 03.IX. 1983, f. 15

⁹ Po aty., f. 15

e krijuese.¹⁰ Ai shton se *ky roman transponon një jetë autoktone, një botë tipike e komplekse. Është një shpalim i plotë dhe thellësisht determinues i mentalitetit të njeriut tonë.*¹¹

Romani *Ura e xhehenemit*¹² i Ymer Shkrelit është një nga veprat më të mira ku rrëfëhet fati tragjik i njerëzve në rrugëtimin e tyre për një jetë më të mirë e më të qetë. Ata janë shqiptarët që marrin rrugët e panjohura për t'u shpërngulur në tokën a vendin e premtuar, siç janë Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Rrugëtimi i shqiptarëve drejt Amerikës është një eksod në miniaturë, një rrugëtim i pafund tragjik, ku në odisejadën e tyre vdekja është më e pranishme se vetë jeta. Romani “Ura e xhehenemit”, për dallim prej shumë romaneve të Ymer Shkrelit, ka një rrëfim linear, ku ngjarjet zhvillohen nga fillimi e deri në fund, përpos retrospektivës së personazheve, që shfaqen si kujtime të tyre dhe rrëfim për arsyen e shpërnguljes nga vendi.

Romani *Azgal*¹³ është i ndërtuar në tri perspektiva narrative, që zhvillohen paralelisht me njëra-tjetrën. Ato mund të shënohen kësisoj: Rrëfimi i Konstandinit dhe Doruntinës; Rrëfimi i Halil Garrisë dhe Rrëfimi i Gjergjelezit. Te perspektiva e parë dhe e dytë, rrëfimi zhvillohet në veten e parë dhe kemi të bëjmë me rrëfimtari të brendshëm apo *homodiegetik*¹⁴, ndërsa te e treta kemi të bëjmë me një rrëfimtari të jashtëm apo omniscient, që i di të gjitha gjërat që i ndodhin e i kanë ndodhur personazhet. Kështu që, pikëshikimin e parë mund ta cilësojmë si rrëfim i Konstandinit, të dytin si rrëfim i Halil Garrisë, ndërsa të tretin si rrëfim për Gjergjelezin.

*Vjeshta e vdekur*¹⁵ është tekst specifik, edhe sipas aspektit tematik, por edhe stilistik e narrativ. E veçanta e këtij romani është sidomos në përzgjedhjen dhe gjetjen tematike, ku trajtohet një aspekt që nuk haset në veprat e tjera të këtij autori. Është tema e dashurisë dhe drama familjare, që e përbëjnë atë që cilësohet si temë e vogël, që nuk ndërlidhet me rrëfimet e mëdha nacionale e as me fantastiken, si qasje motivore e narrative që e hasim në shumë tekste të këtij shkrimtari, aq prodhimtar e aq i ndryshëm nga vepra në vepër, që pak shkrimtar mund ta bëjnë një gjë të tillë.

¹⁰ Anton N. BERISHA, *Kontrasti poetik si esencë romaneske*, Rilindja, gazetë e përditshme, Prishtinë, 28. I. 1984., f. 15

¹¹ Po aty., f. 15

¹² Ymer SHKRELI, *Ura e xhehenemit*, roman, Rilindja, Prishtinë, 1989

¹³ Ymer SHKRELI, *Azgal*, roman, Rilindja, Prishtinë, 1993

¹⁴ Zherar ZHENET, *Diskursi i ri i rrëfimit*, përtheu Mirela Shella, Dy lindje, dy perëndime, Tiranë, 2014, f. 47

¹⁵ Ymer SHKRELI, *Vjeshta e vdekur*, roman i botuar në vazhdimë në gazetën “Flaka e Vëllazërimit”, Shkup, 1971

*Rapsodi kosovare*¹⁶ është një nga veprat më të veçantat të letërsisë shqiptare, duke qenë se është e dallueshme në plan të parë për nga forma se si është shkruar dhe strukturuar si e tillë. Është një kuartet romansor, duke qenë se brenda saj kemi katër romane, që mund të lexohen dhe funksionojnë si të veçanta, e që janë *Lufta e Trojës*, *Heroi në gjumë*, *Shpenkeqja* dhe *Zeka i ژی*. Shikuar në aspektin stilistik e përmbajtësor, këto romane nuk i bashkon as mënyra e rrëfimit e as pikëtakimet e personazheve, por që është ideja e madhe që ato i ndërlidh. Janë “rapsodi kosovare”, ku i “këndohet” historisë së Kosovë në katër kohë. Një strukturim i tillë e vë në sprovë narratologjinë dhe zhvillimin e romanit, si zhanër të njohur me konditat, meqë siç thotë edhe studiuesi rus, Mikhail Bahtin, *romani është zhanri i vetëm në krijim e sipër, zhanër i pakryer*.¹⁷

*Doracak për tjetër botë*¹⁸, nëse flasim nga aspekti formal e stilistik, është një nga romanet më komplekse jo vetëm të Ymer Shkrelit, por të mbarë letërsisë shqipe të shkruar në vitet e 80-ta të shekullit të kaluar. Hyn në rrjedhën e romaneve që i sfidojnë format letrare dhe përcaktimet nominative zhanraro dhe kufijtë identitarë të një teksti fikcional. Për nga mënyra e hartimit të tekstit *Doracak...* i Shkrelit dallojnë shumë prej romaneve të tij të shkruar para e pas tij, ndërsa për nga botëkonceptimi, temat dhe idetë që dalin prej tij, është tërësisht i njëjti me rrëfimet e tjera të këtij autori, që pikë esenciale e kanë vdekjen dhe jetën, praninë e tyre në perceptimin e një qenie njerëzore. Kështu që, as këtu nuk mungon dimensionin filozofik i narracionit shkrelian dhe meditimi artistik për vdekjen, me të cilën qenia njerëzore gjithsesi se do të përballët. Në këtë roman gërshetohen forma të ndryshme shkrimore, që nga rrëfimi në vetën e parë, në të tretën, kapituj me poezi, kapituj me dialogë, që formësojnë një tekst drame brenda strukturës së romanit, prani të formës së skenarit të filmit, kronikë gazete, recension me shprehje akademike dhe reagim a demant intelektual të një krijuesi. Prani e gjithë këtyre formave shkrimore e bëjnë këtë vepër artistike që ta cilësojmë si tekst më forma të përziera apo eklektike, e që është një nga elementet kryesore të një romani që do të mund ta cilësonim si postmodern. Si i tillë ai është vetëm për nga forma e strukturimit, meqë i mungojnë disa nga shenjat më specifike të postmodernes, sikurse që është *ironia intertektuale dhe rivlerësimi i së kaluarës, traditës në mënyrë ironike, parodizuese e paradoksale*.¹⁹

¹⁶ Ymer SHKRELI, *Rapsodi kosovare* (katër romane: *Kali i Trojës*, *Shpenkeqja*, *Heroi në gjumë*, *Zeka i ژی*), Rilindja, Prishtinë, 1986

¹⁷ ÇËSHTJE TË ROMANIT, (eseja e Mihail Bahtin-it, *Epi dhe romani*), Rilindja, zgjodhi dhe shkroi parathënien Hysni Hoxha, Rilindja, 1980, f. 19

¹⁸ Ymer SHKRELI, *Doracak për tjetër botë*, roman i botuar në vazhdimë në revistën letrare “Jeta e re”, nr. 4-5-6, Prishtinë, 1986

¹⁹ Umberto ECO, *Struktura e papranishme*, përkth. Naime Gjakova dhe Fitore Beci, Dukagjini, Pejë, 1996, f. 97

Përmbledhja me tregime *Bima e dreqit*²⁰ e autorit Ymer Shkreli, shpalos një mori temash e stileshe dhe pikëshikimesh narrative e strukturash tekstuale, që e bëjnë një nga përmbledhjet më të veçanta të prozës së shkurtë në letërsinë shqipe. Në këtë përmbledhje kemi tregime të natyrave të ndryshme, si në planin stilistik, po ashtu edhe në atë tematik. Andaj, ndër të tjerash, këtu e hasim tregimin metaforik, ku simbolika e metaforika nacionale janë në qendër të diskursit, pastaj tregimin fantastik, tregimin e personazhit, tregimin psikologjik e social, tregimin me ngjyime të absurdit, dramën familjare të shprehur përmes këtij zhanri, tregimin me temë luftën dhe pasojat e saj, tregimin që ka për temë gjakmarrjen, atë personal që ka për motivin krijuesin, shkrimtarin dhe mundimet e tij për gjetjen e një rrëfimi, tregimin lunatik dhe tregimin ku autori e demonstroi diskursin ironik e kritik me religjionin, si atë islam, po ashtu edhe atë të krishterë.

Ymer Shkreli i ka dhënë letrave tona një varg veprash të gjinisë së dramave, që janë ndër më të mirat në historikun e kësaj forme të ne. Tekstet e tij dramatike janë shumë shtresore si në dimensionin e tyre formal, po ashtu edhe në atë ideor. Studiuesi i dramës shqipe, Besim Rexhaj, pohon se “Ymer Shkrelit, më para se situatat historike, i interesojnë personalitetet historike, karakteret dhe temperamentet e këtyre personaliteteve.”²¹ Para se të hyjmë në zbërthimin formal dhe ideor të dramave, duam të theksojmë se në këtë punim i kemi trajtuar vetëm tekstet e botuara dramatike, qoftë si libër në vete, qoftë të botuara në vazhdimë në numra të ndryshëm të revistave letrare. Në krijimtarinë e tij e hasim dramën me elemente të absurdit, siç janë tekstet dramatike *Roja e shiut*, *Teatri i vogël i Deli Ukës*, *Alterego* e *Paradoks*, dramën me elemente të letërsisë realiste, siç janë tekstet *Nëna shkon në parajsë*, *No pasaran* e *Sokol Shpendi i Shpend Sokolit*, dramën historike, si përcaktim a nënloj teksti, siç janë tri veprat dramatike të *Trilogjisë ilire*, *Pirrua*, *Tenta* dhe *Genci*, dramën ku mbizotëron diskursi alegorik, siç është *Zeka i zi udhëton në Babilon*²², e vlerësuar si tekst dramatik që qëndron midis dramës politike dhe filozofike,²³. Po ashtu, në krijimtarinë dramatike të këtij autori i hasim edhe tri nënndarje të mundshme të teksteve në bazë të mbarështimit të rrjedhës së ngjarjes dhe pozicionimeve të karaktereve në të. Kështu që, mund të themi se këtu në masë të madhe e kemi të pranishme dramën e situatave, siç është ta zëmë *Nëna shkon në parajsë*, *Ulpiana 518* e *No pasaran*, dramën e personazhit, siç janë ta zëmë *Trilogjia ilire*, *Shpend Sokoli* i *Sokol Shpendit* e *Teatri plak i Deli Ukës*, si dhe dramën e ideve, siç janë ta zëmë

²⁰ Ymer SHKRELI, *Bima e dreqit*, tregime, Rilindja, Prishtinë, 1981

²¹ Besim REXHAJ, *Drama shqiptare pas Luftës së Dytë Botërore 1948-2008: Poetika, Tipologjia, Periodizimi: Pjesa II*, Faik Konica, Prishtinë, 2009, f. 85

²² Ymer SHKRELI, *Zeka i zi udhëton në Babilon*, dramë, Rilindja, Prishtinë, 1984

²³ Besim REXHAJ, *Vep. Cit...*, f. 96

*Roja e shiut, Paradoks, Meshari*²⁴ e *Zeka udhëton në Babilon*. Fantastikja, si shenjë karakterizuese e letërsisë së Ymer Shkrelit, është e pranishme edhe në tekstet e tij dramatike, ku si shembull për këtë mund ta marrim dramën e shkurtë *Alterego*²⁵. Në bazë të strukturimit të ligjërit të personazheve, hasim drama të Shkrelit me mbizotërim të dialogëve dhe monologëve të gjatë, që shpeshherë edhe e ngadalësojnë rrjedhën e ngjarjeve dhe veprimeve në to. Sa i përket mbarështrimit të monologut, mund të themi se ai del shpeshherë si i jashtëm, kur adresuesi flet për gjëra që mund të cilësohen objektive, të përgjithshme, siç ngjet te monologët e dramave historike te *Trilogjia ilire*²⁶, por kemi edhe monologë të brendshëm, kur adresuesi, personazhi, flet për gjëra që mund të cilësohen subjektive, personale, siç ngjet te *Roja e shiut*²⁷ e *Paradoks*. Nga kjo aventurë e shkurtë formale, mund të theksojmë se kemi të bëjmë me një autor që as në krijimtarinë e tij dramaturgjike nuk e ndjek vetëm një linjë a një model shkrimi, duke qenë se te ai gjejmë forma e rryma të ndryshme të shkrimit letrar. Sikurse edhe në gjinitë e tjera letrare, Ymer Shkreli nuk është rob i një rryme a formacioni stilistik edhe në shkrimin e dramës. Për mendimin tonë, kjo është veçori dhe cilësi e këtij autori.

Ndërkaq, sa i përket ideve që mund të dalin nga interpretimi, te tekstet dramatike të Ymer Shkrelit ato mund të ndahen në dy rrafsh të mëdha, prej të cilave mund të nxirren edhe nënrrafshet e tjera. Kështu që, së pari kemi të bëjmë me drama që si ide themeltare e kanë riprojektimin e historisë përmes diskursit letrar, duke krijuar personazhe e karaktere të dramave të tij, që edhe pse huazohen nga historia, janë kreacione artistike autoriale. Lexuesi që ka njohuri historike shumë lehtë mund ta hetojë se fare pak kanë ndërlidhje me personalitetet e njëmendta historike, siç ngjet ta zëmë te *Trilogjia ilire*, ku Pirrua, Teuta dhe Genci zhvishen nga dimension i mbretërve, si heronj nacionalë e historikë, dhe trajtohen me tipare udhëheqësish, që pikësynim të parë e kanë ruajtjen e pushtetit të tyre mbretëror. Pra, Ymer Shkreli luan me faktin historik për ta krijuar fiksionin letrar. Kështu ndodh edhe me dramat e tjera me elemente historike, sikurse *Ulpiana 518*²⁸ e *No pasaran*. Në këto dy të fundit, edhe pse koha e ngjarjeve dhe tema është ndryshme, ridimensionim historik përmes diskursit letrar, është pothuajse i njëjtë sikurse në *Trilogjinë ilire*.

²⁴ Ymer SHKRELI, *Mesari*, dramë e botuar në revistën letrare “Jeta e re”, Prishtinë, nr. 5-6, 1978 dhe 1-2, 1979

²⁵ Ymer SHKRELI, *Alter ego*, monodramë e botuar në revistën kulturore “Fjala”, nr. 9, Prishtinë, 1969

²⁶ Ymer SHKRELI, *Trilogjia ilire* (tri drama: *Pirrua, Teuta, Genti*), Rilindja, Prishtinë, 1977

²⁷ Ymer SHKRELI, *Teatri plakë* (katër drama: *No pasaran, Roja e shiut, Nëna shkon në parajsë, Teatri i vogël i Deli Ukës*), Rilindja, Prishtinë, 1987

²⁸ Ymer SHKRELI, *Trilogjia e re* (tri drama: *Ulpiana 516, Shpend Sokoli i Sokol Shpendit, Paradoks*), Rilindja, Prishtinë, 1990

Ndërkaq, si rrafsh i dytë ideor është dimension i revoltues dhe kritika shoqërore, që mund ta ilustrojmë përmes pesë teksteve dramatike të këtij autori, si *Roja e shiut*, *Shpend Sokoli* i *Sokol Shpendit*, *Nëna shkon në parajsë*, *Paradoks* dhe *Teatri i vogël i Deli Ukës*. Në të parën e kemi revoltën e të birit ndaj të atit të pushtetshëm, që lexohet edhe si revoltë e të rinjve ndaj nomenklaturës. I biri nuk e pranon asnjë privilegj të sistemit komunist të ndërtuar nga i ati. I biri është personazh rebel në kuptimin e plotë të fjalës. Ai e sfidon autoritetin e të pushtetshmit dhe si rrjedhojë edhe regjimin. Për mendimin tonë *Roja e shiut* është drama më antikomuniste e shkruar nga një autor shqiptar, gjatë kohës sa sistemi monist ishte në fuqi. Andaj, nëse flasim ndonjëherë për disidencë letrare në Kosovë, ndaj bindjen se kjo dramë e Ymer Shkreli është vepra më ilustruese e saj. Publicisti i njohur kosovar gjatë asaj kohe, Enver Maloku, në një recension për përmbledhjen dramaturgjike *Teatri plak*, e vlerëson lart dramën *Roja e shiut*, duke pohuar se *ajo zhvesh një realitet, që është gjithnjë real në mesin tonë*.²⁹ Me tipare të tilla ideore janë edhe dy dramat e radhës *Shpend Sokoli* i *Sokol Shpendit*, që e vënë në thumbin e kritikës regjimin komunist jugosllav, që i përndjek të drejtin, madje m'u ata që kishin kontribuar që të ngrihej në këmbë ky sistem. Xhema i dramës *Nëna shkon në parajsë* dhe *Shpend Sokoli*, janë partizanë të ditëve të para. Ata përndiqen pas luftës, jo më nga fashistët, por nga bashkëluftëtarët e tyre, të cilët i zhvatnin të mirat materiale e resurset humane, duke u thirrur në emër të kontributit të tyre në luftë. Nëse na lejohet të bëjmë një kapërcim të qëllimshëm, mund të themi se këto drama i përshtaten aq mirë kohës sonë, sa që na duket se janë shkruar pas vitit 2000. Te drama *Paradoks* shënjohej ideja e revoltës ndaj ndëshkimit i të pafajshmit, si një veçori e sistemeve totalitare, siç ishte komunizmi jugosllav. Ndërsa, teksti dramatik *Teatri i vogël i Deli Ukës* është më pak më ndryshe, sa i përket perspektivës së diskursit revoltues. Në të kemi një kritikë të ashpër ndaj asaj që mund të cilësohet si elitë a nomenklaturë akademike në Kosovën e kohës së botimit të kësaj drame. Pra, kemi të bëjmë me një revoltim ndaj kësaj elite që jo vetëm që nuk e hulumtonte të vërtetën, por as që nuk e tumirte një gjë të tillë, si dhe ishte në gjendje ta pengonte çdonjërin që kishte synim zbulimin e së vërtetës.

Poezia e Ymer Shkreli shquhet për figurativitetin e theksuar dhe për shprehësinë e shumështruar. Në shumë prej veprave të tij poetike mbizotëron diskursi filozofik e meditues për jetën, vdekjen, kohën, qenien e shumë koncepte që ndërlidhen me humanen. Por, kemi edhe tekste poetike që e kanë për indicie tematike tjetrin, problemet e një grupi të veçantë shoqërore. Gjithashtu, në krijimtarinë e këtij autori nuk mungojnë as veprat poetike me natyrë politike, të ndërtuara në bazë të premisave të një letërsie të angazhimit shoqëror e intelektual. Studiuesi i letërsisë,

²⁹ Enver MALOKU, *Teatri plak*, Fjala, revistë kulturore, Prishtinë, 15 mars 1988, f. 12

Agim Vinca, e vlerëson poezinë e Ymer Shkrelit, duke e cilësuar atë si *njërën nga poetët që ka ecur gjurmëve të poezisë moderne dhe avangarde*.³⁰

Vepra poetike *Ditari i hajnit*³¹ e Ymer Shkrelit shquhet për diskursin e saj thellësisht lirik. Një lirizëm dhe një shprehësi e veçantë metaforike. Në të kemi poezi të natyrave të ndryshme tematike dhe ideore, prej atyre që shpalosin ide etnonacionale e deri te poezitë tërësisht personale e erotike. Ajo çka vihet në pah në këtë përmbledhje është dimension i filozofik e meditues, me të cilin janë të mbështjella poezitë e kësaj përmbledhje. Këtë dimension ky autor e ka të pranishëm edhe në vepra të tjera, si në poezi, po ashtu edhe në prozë, ku vlen ta përmendim romanin e tij *Vdekja në ajër të pastër*, që është një nga të parët në letërsinë tonë që ka natyrë filozofike. Studiuesi i letërsisë, Nysret Krasniqi, vlerëson *se me këtë përmbledhje të Shkrelit, që është ndër veprat e tij të para, e hetojmë seriozitetin e shprehjes artistike të ky autor*,³² duke shtuar *se mënyra e ligjëritimit poetik në këtë përmbledhje e bën Ymer Shkrelin një autor të pazakontë për brezin e tij krijues, por edhe për fillimet e modernitetit të letërsisë së Kosovës*.³³

*Romanella*³⁴ e Ymer Shkrelit është ndërmarrje letrare që e gëzon statusin e një libri poetik, meqë poezitë e saj janë të ndërtuar sipas një sistemi të motivimit, ku secila është e ndërruar dhe e ndërlidhur me tjetrën në aspektin ideor. Pra, kemi të bëjmë me një sistem poetik, meqë e gjithë struktura e saj sillet rreth një objekti tematik, që është poetizimi i fatit të romëve, si qenie njerëzore dhe si komunitet marginal në vendin tonë. Mund të theksojmë se kemi të bëjmë me një libër të veçantë poetik, me një krijim sistematik të poezive, ku Tjetri, ai që është i ndryshëm prej neve, trajtohet me një dashamirësi e humanizëm që rrallëherë haset në letërsinë shqipe.

Përmbledhja poetike *Febris*³⁵ e Ymer Shkrelit, për mendimin tonë, është një veprat më të arrira, që është shkruar nga një poet shqiptar në shekullin XX. Edhe pse është libër me pak faqe, ka poezi që kanë shumë domethënie e ide nga më të ndryshmet, si dhe janë të shkruar përmes një stili dhe një ritmi, që të mbanë të lidhur për ato vargje. Ritmin melodik e formësojnë vargjet me pak rrokje, me të cilat karakterizohet kjo përmbledhje poetike. Vepra poetike *Febris*, përpos shumëllojshmërisë tematike, ka edhe një dimension të meditimit, ku vargëzimi me ngjyime filozofike, vetëm sa e shton peshën e mesazhit dhe ideve që i përçojnë poezitë e Ymer Shkrelit.

³⁰ Agim VINCA, *Struktura e zhvillimit të poezisë së sotme shqipe (1945-1980)*, Rilindja, Prishtinë, 1985, f. 370

³¹ Ymer SHKRELI, *Ditari i hajnit*, poezi, Rilindja, Prishtinë, 1971

³² Nysret Krasniqi, *Letërsia e Kosovës 1953-2000*, 99-AIKD, Prishtinë, 2016, f. 172

³³ Po aty, f. 172

³⁴ Ymer SHKRELI, *Romanella*, poezi, botim i autorit, [Mitrovicë], 1974

³⁵ Ymer SHKRELI, *Febris*, poezi, Rilindja, Prishtinë, 1975

*Kërkoj dënim me vdekje*³⁶, për mendimin tonë, është një nga veprat më arrira të mbarë poezisë shqipe. Një hierarki e vlerat poetike shqiptare do të ishte tejet e mangët pa këtë vepër. Në të ka një shpërfaqje të mendimeve dhe botëkonceptimeve filozofike, që rrallë gjenden në ndonjë përmbledhje poetike në letërsinë tonë. Ymer Shkreli krijon një art të ideve, pikësëpari, meqë për të thurja stilistike është në shërbim të mendimit dhe konceptit që ai shpalos. Ai krijon një art poetik që lexuesin e fut në hullinë e bashkëbisedimit me mesazhin dhe idetë që jepen. Ajo që mund të themi është se ky autor në veprën e tij poetike e ka të pranishëm atë që Rolan Bart do ta cilësonte si *sistem asociativ të mendimit*³⁷, që i ndërlidhur me rrafshin paradigmatic për të cilin flet ky studiues, e mirëpret shumë mirë diskursin filozofik e meditues, të pranishëm në poezinë e Ymer Shkrelit. Studiuesi Nysret Krasniqi, në analizën e tij rreth kësaj vepre thotë se *duke mos in ndarë temës së vdekjes, Ymer Shkreli, mbi filozofinë e lojës me të kundërtat, qoftë me intencën e sforcimit të paradoksit, boton veprën me poezi "Kërkoj dënim me vdekje", e cila e strukturuar me poezinë narrative, lakon gjendjet e subjektit poetik nëpër situata të ndryshme imagjinare*.³⁸ Kjo vepër është e strukturuar në pesë pjesë, ku hyn tre poemtha dhe dy cikle me poezi të ndryshme. Motivet tematike në të lëvizin nga ato që janë të natyrës filozofike, erotike, sociale, nacionale e politike. Por, gjithnjë të gërshetuara dhe të ngjyrosura me elementin e humanes, me të cilin janë të veshura poezitë e kësaj vepre të Shkrelit.

*Balkanica*³⁹ e Ymer Shkrelit ka statusin e një libri poetik, duke qenë se e gjithë struktura e saj është e ndërtuar në një sistem stilistik e ideor, e jo si ngjet në përmbledhjet poetike, ku kemi poezi me motive të ndryshme. Andaj, ky është dallimi themeltar në mes të librit poetik dhe përmbledhjes poetike, ku formatit të parë i takon kjo vepër e Ymer Shkrelit. Ndërsa, sa i përket përcaktimit zhanror, kjo vepër është një poemë, meqë ndërlidhshmëria në mes të pjesëve është zinxhirore, ku hallkat e ideve dhe motiveve e kanë pikëtakimin e tyre te kodi nacional e politik. Kritiku letrar, Xhemail Mustafa, i sheh dy tipa të ligjërimit në këtë vepër poetike të Ymer Shkrelit, *e që janë ligjërimi shenjëzues-konkret dhe ligjërimi sugjerues*.⁴⁰

Ymer Shkreli shquhet edhe si autor i mirëfilltë edhe te letërsia e tij për fëmijë. Pos larushisë tematike që i karakterizon veprat e tij të kësaj natyre, te to shohim edhe larushi formale, ku spikasin zhanret e modelet e ndryshme, duke filluar nga romani për fëmijë, për të kaluar te tregimi, poema dhe poezia lirike për fëmijë.

³⁶ Ymer SHKRELI, *Kërkoj dënim me vdekje*, poezi, Flaka e Vëllazërimit, Shkup, 1978

³⁷ Rolan BART, *Aventura semiologjike*, përktheu Rexhep Ismajli, Rilindja, Prishtinë, 1987, f. 152

³⁸ Nysret KRASNIQI, *Letërsia e Kosovës*, f. 180

³⁹ Ymer SHKRELI, *Balkanica*, poemë, Rilindja, Prishtinë, 1980

⁴⁰ Xhemail MUSTAFA, *Variacione koherente të katarsisë shpirtërore*, Rilindja, gazetë e përditshme, Prishtinë, 19.IV. 1980, f. 15

*Bali Katravella*⁴¹ është ndër veprat e para të natyrës së romanit humoristik në letërsinë shqipe. I shkruar në vitin 1978, kur kishte shumë pak tekste komike në letrat, ai e ndërton një strukturë fabulare, që e tërheq lexuesin me zhvillime të papritshme e fantastike të rrjedhës së veprimit të kryepersonazhit, Bali Katravella, sipas së cilit edhe e merr titullin romani, dhe ndihmësit të tij, Man Kaçubetit. Këtë tekst e karakterizon diskursi përrallor, ku situatat zhvillohen sikurse në një përrallë të treguar, me prani të fantastikes letrare dhe të magjishmes në përshkrimin e objekteve dhe qenieve që përballen me personazhet dhe veprimet e tyre. Diskursi merr ngjyresa të përshkrimeve hiperbolike, që i japin efekt komik tekstit dhe e bëjnë atë që të jetë pjesë e logjikës sipas së cilës shkruhet letërsia për fëmijë. Sipas shkrimtarit Rushit Ramabaja, “*Bali Katravella*” është një roman i ndërtuar mbi trungun e këngës popullore me të njëjtin emër.⁴² Ai konstaton se “*Bali Katravella*” është një roman i shkruar me mjaft invencion dhe me dinamikë të rrallë edhe në njësitë tematike, edhe në gjerësinë e gjithëmbarshme.⁴³

Përmbledhja me tregime *Hana po shkon nuse*⁴⁴, për mendimin tonë, mbetet një nga veprat më kulminante të botuar në letrat shqipe të këtij zhanri. Këtu spikat tregimi edukativ, me të cilin edhe fillon kjo përmbledhje e këtij autori. Pastaj, kemi tregime me elemente të kategorisë së fantastikes letrare, që është një nga veçoritë stilistike të letërsisë për fëmijë, ku në tregimet e Shkrelit i hasim kategoritë e të mrekullueshmes dhe të së befasishtes. Relacioni në mes të botës së fëmijës dhe të asaj të kafshëve nuk ka si si të mos jetë i pranishëm në një tekst të letërsisë së fëmijëve. Në aspektin sasior, më së shumti tregime nga kjo përmbledhje kanë për motiv çapkanllëqet e fëmijëve. Në këtë libër të Shkrelit është i pranishëm edhe hero i fëmijë dhe hero i fëmijëve, që është një nga shenjat karakteristike të diskursit të letërsisë së fëmijëve.

Libri poetik *Princesha e Dukagjinit*⁴⁵ fillon me një diskurs përrallor, që identifikohet përmes dy poezive të para, që e fillojnë librin, dhe përfundon me një diskurs elegjiak, përmes, po ashtu, dy poezive të fundit, që e shënojnë fundit tragjik të heroit lirik, në këtë rast princeshës. Përpos princeshës, në këtë libër poetik, kemi edhe karaktere të tjera, ku vlen t’i përmendim dy kryesorët Shpend Sokoli dhe Kapitani. Të dy përfaqësojnë pozicione antagonistë në këtë rrëfim lirik.

Përmbledhja poetike *Kthema pranverën time*⁴⁶ është një nga veprat specifike të këtij autori, në kuadër të veprave të tij të natyrës së letërsisë për fëmijë. Ajo karakterizohet

⁴¹ Ymer SHKRELI, *Bali Katravella*, roman humoristik për fëmijë, Rilindja, Prishtinë, 1978

⁴² Rushit RAMABAJA, *Trekëndëshi i tri botëve të veçanta*, Rilindja, gazetë e përditshme, Prishtinë, 06. X. 1979, f. 15

⁴³ Po aty, f. 15

⁴⁴ Ymer SHKRELI, *Hana po shkon nuse*, tregime për fëmijë, Rilindja, Prishtinë, 1969

⁴⁵ Ymer SHKRELI, “Princesha e Dukagjinit”, poemë për fëmijë, Rilindja, 1970

⁴⁶ Ymer SHKRELI, “Kthema pranverën time”, poezi për fëmijë, Rilindja, 1972

për shumësi formash e zhanresh brenda një përmbledhje poetike, siç nuk ngjet në ndonjë vepër tjetër të këtij autori, të po kësaj natyre. Në të, përpos lirikës për fëmijë, kemi edhe proza poetike, siç është rasti me tekstin *Eja me patërshanë*. Po ashtu, hasim edhe tekste të natyrës poetike që janë të shkruara në formë të letrës, siç është rasti me *Letër princeshës së Dukagjinit* dhe *Letër princit të Bjeshkëve të Nemuna*. Njashtu, kemi edhe poezi që në bazë të titullit janë të shënuara si balada, sikurse *Balada për një kombajn dhe një traktor* dhe *Balada për hënën dhe Trepçën*.

Veptra poetike *Princi i Bjeshkëve të Nemuna*⁴⁷ është një poemë për fëmijë, e përbërë prej njëzetë e dy këngëve. Diskursi i saj i afrohet atij të një legjende të rrëfyer përmes vargjeve poetike. Pra, është fjala për legjendën e Princit të Bjeshkëve të Nemuna, që është një princ i krijuar nga imagjinata autoriale. Ymer Shkreli ngjarjen e tij fikzionale e jep përmes një strukture fabulare, që i ngjet një legjende. Një gjë të tillë e ndërthur aq bukur, sa që lexuesit mund t'i duket se ky rrëfim poetik nuk është kreacion imagjativ, por një ritregim përmes vargjeve i një ngjarjeje të dëgjuar.

*Ditari i Lec Pazheci*⁴⁸ ka natyrën e një libri poetik, të shkruar si një rrugëtim lirik në përkushtim të fëmijëve. Lec Pazheci është subjekt e hero lirik i kësaj vepre, të shkruar me një sens infantil, që është adekuate për moshës së cilës i drejtohet. Është vlerësuar nga studiuesit *si një vepër me një botë të veçantë emocionale dhe imagjinatave*.⁴⁹ Studiuesi i letërsisë për fëmijë, Astrit Bishqemi, shkruan se "*Lec Pazheci*" është një përmbledhje me gjetje interesante, sa që kur e lexon atë të përftohet imazhi i një fëmije që ka mbajtur ditar poetik dhe mediton për çastet më të shënuara dhe çështjet më të rëndësishme të jetës së tij.⁵⁰

Shkrimi autobiografik është një proces nëpër të cilin kanë kaluar shkrimtarë të rëndësishëm botërorë e shqiptarë. Një gjë të tillë e bën edhe shkrimtari ynë, Ymer Shkreli. Ai autobiografinë e boton jo me emër të tij, por me pseudonimin Lec Pazheci. Ky emër nuk është i panjohur për lexuesin e veprës së këtij autori. Kujtojmë librin poetik për fëmijë me titull *Ditari i Lec Pazheci*, përmes së cilit ai shndërrohet në një nga personazhet më interesante të letërsisë shqipe për fëmijë. Duke pas parasysh që *Autobiografia*⁵¹ e tij ndërtohet si rrëfim nga perspektiva infantile, fëmijërore, atëherë na del se një pseudonim i tillë është i motivueshëm dhe i përshtatet diskursit të veprës në fjalë. Studiuesi i letërsisë, Sabri Hamiti, lidhur me shkrimin autobiografik, si formë në vete, thekson se ai "që në nismë pretendon të jetë referencial (për një jetë reale), më tej bëhet

⁴⁷ Ymer SHKRELI, "Princi i Bjeshkëve të Nemuna", poemë për fëmijë, Rilindja, 1975

⁴⁸ Ymer SHKRELI, "Ditari i Lec Pazheci", poezi për fëmijë, Rilindja, Prishtinë, 1979

⁴⁹ Qibrije DEMIRI-FRANGU, *Letërsia për fëmijë (gjenezë, fenomene dhe autorë)*, Rozafa, Prishtinë, 2011, f. 298

⁵⁰ Astrit BISHQEMI, *Historia e letërsisë shqiptare për fëmijë*, Universiteti "Aleksandër Xhuvani", Departamenti i Letërsisë, Elbasan, 2001, f. 260

⁵¹ Ymer SHKRELI, *Autobiografia: ditar humoristik*, Rilindja, Prishtinë, 1990

*shkrim autoreferencial (për një jetë të vetvetes).*⁵² Ky studiues shton se gjatë shkrimit autobiografik, *shkrimtari duke shkruar për vetveten, i rimerr fantazitë, qoftë edhe kur deklaron se sjellë të dhëna.*⁵³ Rrëfimi autobiografik i Ymer Shkrelit na i shpërfaq tri raporte të qenësishme të subjektit rrëfyes: Raporti me veten, raporti me familjarët dhe raporti me shoqërinë. Raporti i parë ka të bëjë me brendësinë e karakterit të atij që flet, që në këtë rast del të jetë autori në fëmijërinë e tij. I treti me jashtësinë e këtij karakteri, me atë që nuk është personale, por e interferueshme me të tjerët. Ndërsa, raporti i dytë në mes të të dyve. Ai është edhe personal, por edhe impersonal. Vlen për t'u theksuar se raporti me shoqërinë është më i theksuari në këtë rrëfim autobiografik.

Adil OLLURI

YMER SHKRELI'S LITERARY CREATION

Abstract

Ymer Shkreli is one of the most important writers of Albanian Contemporary Literature, but his work has not been sufficiently addressed by Albanian criticism and literary studies. He delivered almost all kinds and literary forms, such as novel, poetry, drama, children's literature, and autobiography. So we are dealing with a complete author, regarding the treatment of his literary work in many forms and literary genres.

He is the author of over thirty literary works, both published as books, as well as editorial publications in literary journals and newspapers of the time. Thus, it makes it one of the most productive writers of Contemporary Albanian Literature. And not only among the most productive, but in our opinion, among the finest in our literature, from the beginning to the present. So, our intent to make this long study of Ymer Shkreli's work is that, besides highlighting its artistic values, also stressing its affirmation as a writer for today's reader and researcher of Albanian literature.

Key words: Ymer Shkreli, productive and qualitative writer, contemporary Albanian literature, literary forms, affirmative intent

⁵² Sabri HAMITI, *Albanizma*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës; Botime të Veçanta CIII; Seksioni i Gjuhësisë dhe Letërsisë; Libri 42, Prishtinë, 2009, f. 78

⁵³ Po aty, f.78

Abdulla REXHEPI

FIKSIONI SI MJET I KUPTIMIT TË REALITETIT TRANSCEDENTAL NË POEZINË E NEZIM FRAKULLAS

Në këtë shkrim mëtohet të trajtohet fikcioni si një mjet i shprehjes të përvojave dhe përjetimeve transcendentale në letërsinë mistike dhe në poezinë e Nezim Frakullas, si trashëguesi kryesor i kësaj shkolle në letërsinë shqipe. Për mistikët, gjuha konvencionale është e pamjaftueshme për të shprehur përjetimet transcendentale, prandaj dhe, disa prej tyre shpesh u detyruan të thyejnë kodifikimet gjuhësore dhe kështu u bënë objekte të persekutimeve dhe eliminimeve fizike. Por shumica prej tyre, që njihen si mistikët poetë apo poetët mistikë, për të rrëfyer realitetin e tyre transcidental shfrytëzuan zhanret fiksiionale. Andaj, ata nëpërmjet shkeljes së konvencionalitetit gjuhësor dhe zhanreve fiksiionale ia dolën të krijojnë letërsi të pasur dhe me ndikim. Përfaqësusi më i denj i letërsisë mistike islame, Nezim Frakulla, në shumë vende të përmbledhjes së tij poetike në gjuhën shqipe, shprehë qëndrimet për poezinë dhe atë se çfarë dëshiron t'i rrëfejë lexuesit me krijimtarinë e tij poetike. Në shkrim, njëherë do të diskutohet për pozitën dhe rolin e gjuhës dhe fikcioni në traditën mistike islame, më pastaj, do të analizohen idetë e Nezimit për poezinë, qëllimin e saj dhe do të analizohen disa elemente fiksiionale të përmbledhjen e tij poetike në gjuhën shqipe.

Fjalë kyçe: Fiksioni, realiteti transcidental, poezia mistike, Nezim Frakulla

1. Hyrje

Mistikët pohojnë se kanë përjetuar apo parë të vërteta transcendentale që kanë dallime thelbësore krahas përjetimeve tona të zakonshme në botën fizike. Këto përjetime shpirtërore janë plotësisht individuale. Prandaj dhe, atë që përjetojnë mistikët nëpërmjet intuitës dhe perceptimit shpirtëror nuk janë përjetime dhe perceptime që kanë pasur një konstruktiv objekt në botën fizike. Kjo gjendje apo prezencë metafizike e mistikut ka qenë objekt studimi dhe përsiatje e shumë dijetarëve lindorë dhe perëndimorë. Për disa prej tyre, siç është Ibn Arabiu, njeriu përveç qenies së tij fizike, ka qenien intelektive dhe atë imagjinale. Pra sipas dijetarëve myslimanë,

njeriu jeton në tri dimensione të Qenies, asaj materiale, intelektive dhe imagjinale, dhe secila prej tyre mund të ketë intensitet më të madh ose më të vogël te një individ i caktuar, varësisht se cilin dimension e zhvillon më tepër ai. Studiuesi francez Henry Corben konceptin e imagjinale e shpjegon me anë të termit latin ‘mundus imaginalis’, dhe shkruan: Filozofët iranian-myslimanë flasin për një dimension të qenies i cili qëndron midis dimensionit të intelektit dhe dimensionit të materies, dhe kjo botë e tretë krijohet nga egoja/shpirti (nefsi), ngase shpirti për nga esenca, cilësia dhe veprimi është një instancë e Krijuesit. Kjo botë e tretë është po ajo ‘sfera e epërme’ apo ‘rrafshi i epërm i realitetit’ (melekuti nefsi), në këtë botë zënë fill idetë e esencave dhe aksidencave, qofshin ato fizike a jofizike; apo thënë me një fjalë tjetër, kjo botë posedon esenciale dhe aksidentalet në formën e imazhit thelbësor. Ekzistenca e imazhit të sendeve për shpirtin është po ajo që quhet qenia subjektive apo shpërfaqja imagjinate”, përfundon Corben. (Corben,1969:145) Për filozofët myslimanë, bota e imagjinale është pjesë e eternal order (e kundërta e temporal order), në të cilën koha dhe hapësira nuk kanë kuptim. Ndërsa bota e krijimit ka të bëjë me dy dimensionet e rëndësishme të saj, atë të kohës dhe të vendit, pra sekulares. Karakteristika kryesore e botës së kohës është materia dhe kështu çdo gjë matet nëpërmjet saj. Kjo botë kuptohet dhe shpjegohet me logjikë dhe siç thotë edhe Kanti, mbisundon në ‘botë e dukurive’. Kështu dhe, Shathiyati ose në përgjithësi përjetimet mistike nuk mund të shpjegohen dhe interpretohen me logjikën dhe gjuhën konvencionale, sepse ajo i përket një sferë të epërme.

2. Gjuha e mistikëve

Ndjenja ose përvoja që realizohet në dimensionin imagjinal të mistikut, vet atë (pra mistikun) dhe si rezultat edhe gjuhën e tij e bënë të dallueshëm nga njerëzit e zakonshëm. Edhe pse ata përdorin gjuhën e kodifikuar të rrethit ku jetojnë, por megjithatë kur lexojmë tekstet e tyre përballemi me sfida të pakalueshme. Sepse edhe Ludëig Wittgenstein është i mendimit se ‘lojërat gjuhësore’ (language-games) formësohen sipas ambienteve shoqërore, që do të thotë se ‘loja gjuhësore’ e secilit individ është e varur nga kultura dhe ambienti ku frymon ai. Kështu dhe, duke supozuar se ekzistojnë ambiente të dallueshme sociale dhe lloje të ndryshme të eksperiencave, kemi dhe lojëra gjuhësore të ndryshme. Pra, loja gjuhësore në cilindo ambient qoftë, strukturohet sipas realitetit të atij ambienti, në mënyrë që gjuha e secilës shtresë përfaqëson botën e saj të veçantë, dhe për të kuptuar atë botë duhet kryer studime dhe hulumtime për atë gjuhë. Mënyra e jetës së një filozofi dallon esencialisht nga mënyra e jetës së një shkencëtari empirik. Bota në të cilën frymon një

mistik dallon nga bota e një fizicieni. Prandaj dhe bazuar në këtë fakt, gjuha e një mistiku është e ndryshme nga gjuha e një fizicieni. (Wittgenstein, 1953:23)

Për një gjuhë tjetër nga gjuha e zakonshme ose gjuha konvencionale ka folur edhe Ayn-al-Kuzât Hamadânî, mistiku dhe teoricieni i madh iranian i shek. 11/12. Në një poezi të tij Hamadânî shprehet:

Përveç kësaj bote, ka dhe një tjetër

Përveç parajsës dhe ferrit, ka një vend tjetër

Më thonë: Kjo qenka gjuhë tjetër

Përveç kësaj gjuhe, ka dhe "gjuhë" tjetër

(Hamadânî, Tamhîdât 1353:4)

Nga vargjet e Hamadânî kuptojmë se mistiku ka një botë tjetër nga bota materiale e cila shpjegohet dhe interpretohet nëpërmjet dukurive fizike dhe normave logjike, kurse gjuha e tij gjithashtu duhet të jetë e ndryshme/tjetër nga gjuha e përditshme.

Prandaj dhe duke lexuar tekstet e mistikëve kuptojmë se ata për të shprehur njohjet dhe përjetimet e tyre kanë patur dy qasje ndaj gjuhës. Këto qasje mund të identifikohen nëpërmjet qëllimit të cilin e ndjekë mistiku përgjatë transferimit të përjetimeve dhe perceptimeve të tij për masën që i adresohet. Kështu që, nëse analiza e tij rreth asaj që e ka përjetuar dhe perceptuar në dimensionin imagjinal mbështetet në arsye dhe ka konsistencë logjike, duhet ditur se ai këtë e bënë me qëllim që t'i bindë të tjerët për një përjetim të tillë. Gjuha që e përdorë këtu është gjuhë e bazuar në konstruktive të rregullta gjuhësore. Pra gjuha është e kuptueshme dhe shprehë qartë atë që i ka ndodhur mistikut. Në të shumtën e rasteve, kjo gjuhë mëton me komentuar dhe shpjegu përvojën ezoterike të mistikut, me qëllim të përcimit të një mesazhi me karakter didaktik, ose me bindë tjetrin për një fenomen apo ngjarje e cila për te është fikzionale. Kjo gjuhë quhet 'gjuhë e shprehjes apo gjuhë frazeologjike' (ibaret).

Ndërsa qasja e dytë quhet gjuhë e shenjave (isharet) dhe shprehë realitete imagjinale të përfituara në mënyrë të papritshme, të pa qëllimshme dhe përgjatë një rrugëtimi ezoterik të cilat burimin e kanë në ndjenja, shpirt dhe imagjinatë. (Purnamdarijan, 1367:46) Mistiku është i vëtdijshëm rreth përjetimit dhe idesë së tij dhe për arsye të ndryshme, ato dëshiron t'i transferojë deri te të tjerë. Por atë nuk mund ta shprehë me gjuhën konvencionale dhe për këtë arsye është i detyruar të shfrytëzojë mekanizmat tjerë të elekuencës, siç janë alegoria dhe figurat tjera poetike. "Simboli është rezultat i realitetve të pajohura që përfitohen nëpërmjet përjetimeve individuale të personit, qofshin ata simbole jashtë vetëdijes së individit, pra vetvetiu të shpërfaqen në mendje, siç është ëndërra dhe ngjarjet shpirtërore, ose të nxirren nga

thellësia e imagjinatës së njeriut nëpërmjet aktivitetit mendor. Tematika e këtyre realiteteve mbetet e panjohur për shkak se nuk janë objektive dhe të njëllojta dhe në këtë mënyrë të perceptohen njëjtë nga të gjithë njerëzit dhe kështu të kenë mundësi të bëhen pjesë e përjetimeve të atij personi.

Për të shprehur përjetimet e tilla edhe pse shfrytëzohen fjalë të cilat më herët kanë shënuar sende reale dhe të prekshme, apo një temë, eksperiencë dhe një ngjarje të njohur të cilat përjetojnë dhe perceptohen njëjtë nga të gjithë, megjithatë kuptimi/e shënuara është krejt diçka tjetër nga e zakonshmja dhe shprehë vetëm një temë, përvojë apo një ngjarje të panjohur që ka qenë prezente dhe është kuptuar vetëm nga një person i vetëm. Prandaj dhe fjalët e tilla duhet kuptuar përtej shënjimeve të tyre konvencionale. (Purnamdarijan, 1383:229). Këtu duhet bërë dallimi midis alegorisë dhe simbolit, sepse, me alegori synohet të fshihet qëllimshëm kuptimi dhe tema, dhe me përpjekjen e lexuesit, ajo mund të deshifrohet dhe të të arrihet kuptimi i synuar nga autori. Ndërsa në simbol, tema dhe kuptimi nuk janë të fshehura qëllimshëm nga autori, por ai shprehë një përjetim të veçantë vetëm për atë të cilin e ka përjetuar në një gjendje të veçantë shpirtërore.

Mistiku në këtë rast, nëpërmjet gjuhës simbolike nga lexuesi kërkon që të përshkojë kuptimet formale të gjuhës së tij dhe të thellohet në botën e kuptimit, dhe atij në këtë mënyrë ia hapë rrugën e Hermeneutikës. Shumë më herët se strukturalizmi, semiologjia dhe hermeneutika moderne, mistiku iranian Ayn-al-Kuzāt Hamadānī ka thënë se kuptimi i poezisë së një poeti është vetëm njëri nga kuptimet që mund t'i jepen asaj poezie. Pra ai në njëfarë mënyre shumë hëerët ka folur për një fenomen të cilin më vonë Roland Bart e konstrukton si vdekja e autorit. Ai shkruan:

“O trim, dije se këto poezi të mia i ngjajnë një pasqyre. Ti e di se pasqyra në vete nuk ka fytyrë (pamje), por çdo njeri që shikohet në te e sheh fytyrën e vet, e cila tregon gjendjen e kohës dhe punës së tij. Dhe të thuash se kuptimi i poezisë është ai që ka dashur ta thotë poeti/autori, kurse të tjerët asaj i veshin kuptime tjera nga vetja e tyre, është njëjtë sikur të thuash: fytyra e pasqyrës është ajo fytyrë e personit që është shikuar për herë të parë në te”. (Monzevi, 2016:231)

Prandaj dhe duke pohuar se përjetimet dhe perceptimet ezoterike të tyre janë të papërshekruara, mistikët e të gjitha religjioneve dhe kulturave u detyruan t'i përvishen simbolikave dhe fiksioneve dhe si rezultat, prapa vetes lanë një trashëgimi të pasur letrare.

3. Konceptimi i poezisë te Nezim Frakulla

Diskursin pak a shumë të njëjtë mistik e rastisim edhe në krijimtarinë poetike të Nezim Frakullas, poetit shqiptar të shek. 18-të, i cili në krijimtarinë e tij poetike qoftë

shqip, persisht a turqisht, mund të konsiderohet një poet origjinal. Kur i lexojmë poezitë e tij, në to manifestohet një imagjinatë, por edhe një realizim i thellë ontologjik, çka na bënë të qartë për një shpirt dhe mendje që ka arrit me depërtu në disa të vërteta të tij shpirtërore. Gjithandej në poezitë e tij në gjuhën shqipe, ai pretendon se ka arritur të depërtojë në horizonte të thella të realitetit, prandaj dhe poezitë e tij duhet parë si një shkallë apo urë për me depërtu deri te këto horizonte. Ai njëjtë si mistikët e mëdhenj poetë, pohon se fjalët e derdhura në vargjet shënjojnë të vërteta të tjera të cilat i takojnë rrafshit të epërm të realitetit. Siç lexojmë më poshtë:

Fjalët e mija kush i njeh / Të gjitha hikmeti esrar(dije/urtësi misterioze)/ Një që s'ka haber i sheh / Thotë belki janë esh'ar (Divani shqip, f. 386)

Në këta vargje Nezimi mëton të thotë se individ i që ka një formim intelektual dhe shpirtëror dhe ka arritur në shkallën e njohjes, pra të njohë thelbin e gjërave, ai këto fjalë do t'i perceptojë si të dije të mistershme, të cilat kanë rezultuar nga një dimension metafizik, përtej mendjes dhe shqisave. Ndërsa personi tjetër që nuk e ka formimin e njëjtë intelektual dhe shpirtëror, pra që s'ka haber dhe s'e ka fuqinë e njohjes së gjërave në thelb, ai mendon se fjalët e tij janë poezi, pra ai ndalet vetëm në dimensionin formal të fjalëve dhe nuk mund të thellohet më tej dhe të përvetësojë kuptimin e vërtetë të tyre. Ai këtu dhe në shumë vargje të tjerë pohon se poezia është vetëm një mjet që duhet të na çojë drejt një bote apo të vërtete përtej kësaj bote faktike, në të cilën nuk ekzistojnë kufizimet e fjalëve dhe të kohës, sepse gjithçka është dritë. Prandaj dhe thotë:

Dualë ca nevë zhuburë/thonë: të bëhemi shair/qajnë gurë, qajnë drurë/ se ç'e gjet shi'rë, o xhevahir! Shi'ri një hidajeti hakek/ Së s'i të (n)grëntë kajmak/ Mos u loth, o erë zambak/ Se nukë bëhetë pahir. (d. 215)

Pra, edhe këtu ankohet nga disa të rinjë, të cilët jo vetëm që nuk e kanë arritur formimin e duhur, por ata të vetmin synim e kanë mu bë 'poetë', pra poezinë me shfrytëzu për mu mburrë apo për me përfitu diçka materialisht. Nezimi i tallë dhe i quan 'erë zambak', pra kalamaj, ata të cilët poezinë, pra artin e bëjnë vetëm e vetëm që nga të tjerët të quhen artistë apo poetë, sepse sipas tij, nuk është ky qëllimi i poezisë, por udhëzimi kah e vërteta, haku. Pra e shohim se për te, poezia që, nëse flasim me terminologjinë e Heideggerit, një art i madh, e që për Martin Heideggerin 'arti ishte zbulim/çvelim (disclosure) e Qenies së qenësorit'. (Heidegger, 2000:131)

Këtu duhet theksuar faktin se mistikët e mëdhenj nuk krijuan letërsi për letërsi, apo letërsi që ta shijonin njerëzit, por nëpërmjet saj mëtuan të na njoftojnë me një botë tjetër kuptimore nga kjo e jona. Nga kjo pikëpamje mund të kuptojmë përkufizimin për artin nga Master Eckhart, mistik e filozof i shek. 14-të, i cili flet për 'artin pa artë', ku edhe te Mevlana Rumi u hasim të njëjtën shprehje 'huner-i bi

huner', por edhe në filozofinë e artit të budizmit e shohim të flitet për 'artless art'. Një perspektivë e tillë na ndihmon që të kuptojmë se pse Rumi u urrente poetët dhe poezinë siç e quante ai profesionale, derisa mendonte se poezia nuk është krijim për t'i kënaqur shijet e njeriut, por është një mjet për t'i shfaqur përjetimet e një sfere përtej kësaj tonës. Qasjen pak a shumë të njëjtë për poezinë e vërejmë edhe te Nezimi, i cili ankohet për kohën e tij ku disa individë poezinë e kishin bërë profesion përfitues.

Shoh hikmet më çdo saat / është iktizaja e zëmanit / shairllëknë e bënë sanat / posi punën e dyqanit / kjo udhë s'është sanat / është një sirri hakikat / kujt ja dhanë këtë fërsat / vate dual prej xhibanit. (d. 368)

Poeti mendon se në kohën e tij, poezia është bërë zanat apo profesion profitabil siç është dyqani ku gjërat shiten-blihen me të holla dhe ato përdoren për nevojat fizike të njeriut, por që nuk kanë asnjë vlerë intelektuale dhe shpirtërore. Për te, poezia është sekret transcendent që nuk përfitohet me punë ose përpjekje, por i dhurohet nga 'dikush tjetër', nga një Qenie jashtë tij. Prandaj, Nezimi pohon se atij që iu dha grada e poetit, doli iku nga kjo botë fizike, pra u ngjiti në botën e imagjinatës, metafizikes. Për atë dhe poezia e poetit të vërtetë (të cilit iu ka dhuruar kjo gradë) rrëfen mistere të së Vërtetës të cilat s'mund të përjetohej në botën fizike. Në disa vargje tjerë thotë:

Ky tedbir a ky isti'dad/s'fitohet me ixhtihad/ky është lutfi budadad/hikmet për të bërë iz'har (d. 204)

Ej Nezîm ashiki didar / hakikatnë e bëre iz'har / Ne lazëm ta bënish inqar / Namn e ashkut mos puno kot. (d. 235)

Pra, krijimtaria poetike është një talent dhe mundësi që nuk përfitohet nëpërmjet përpjekjes dhe nxënies mendore, por është një mirësi e dhënë nga Zoti me qëllim që të manifestohet apo imitohet Realiteti (hakikat). Edhe në dijet paramoderne, sidomos te Platoni dhe Aristoteli, arti ku bënë pjesë edhe poezia ishte Mimesis. Mimsis-i ka kuptimin e zbuluesit apo personit që nxjerrë në pah Physis-in, e cila nënkupton gjithësinë, e jo përshkrim i natyrës siç kuptohet zakonisht. Sipas këtij vështrimi, poeti është vetëm një zbulues por jo edhe krijues, ku midis tyre kemi një dallim të madh.

4. Diskursi fiksional i Nezim Frakullas

Krijimtraia e një poeti si Nezimi që poezinë e konsideron shënjeshtë të një dimensionit imagjinal të njeriut, padyshim duhet të përmbajë elemente të shumtë fiksionalë të cilët diku-diku janë të gërshetuara thellësisht me fakte. Në vazhdim do t'i përmend vetëm disa prej tyre.

Në përmbledhjen e tij poetike në shqip vërehen çaste apo momente joreale, siç është:

Allah Allah, që ky abval?/ më s'mun të flas u bësh lal/ Unë jam një parçe sifal/ që jam unë për këtë makam? (d. 177)

Nezimi në këto vargje përshkruan një gjendje të lartë shpirtërore të cilën, me modesti thotë se nuk e meriton, madje veten e konsideron një copë qeramike e pavlefshme që zakonisht ndodhet nëpër qoshe të rrugëve dhe shkilet nga secili kalimtar. Gjithashtu pohon se kjo gjendje të bënë memec, pra nuk mund të përshkruhet apo shprehet me fjalë që shënojnë fenomenet dhe dukuritë e kësaj bote. Ndërsa në disa vargje tjera thotë:

Në mes të natës u griçë / më erth avazj bylibilit/ pa tëbriste në Goriçë / ku je gonxhe trendafil/ i rashë kartesë e grisa / m'inandisni me hakikat / (...) erth një balë e më kondisi / të fluturonj ti bëhem shoq / zjarrmi ashkut më shashtisi/ më ra krahvet e mi doq (d. 250)

Pra këtu Nezimi flet për një gjendje joreale, ku derisa ka qenë në Korçë i ka ardhë një zë i bilbilit dhe pastaj e ka ftuar të fluturoj bashkë me te. Dhe këtu i vetëdijshëm se po flet për një diçka fikSIONALE, nga lexuesi kërkon që t'i besojë sepse ajo që po e thotë është e vërtetë.

Në vargjet e tij gjithashtu rastisim edhe fenomene mitologjike nga kultura hinduse, të cilat kanë zënë vend edhe në letërsinë e popujvë myslimanë, veçanërisht në atë persiane dhe turke. Ndër fenomenet mitologjike në pozinë e Nezimit hasim 'Badi Seba' (flladi apo fryma e mengjesit që poetit i sjellë frymëzim) apo 'Ab-i Hajat' Uji i Përjetësisë, i cili në tekstet e vjetra të Mesopotamisë kishte kuptimin e ujit i cili gjendej në një errësirë dhe kush arrinte ta gjente e ta pinte, bëhej i pavdekshëm. Ky koncept me të hyrë në letërsinë mistike pësoi një ndryshim semantik dhe mori kuptimin e mësimave dhe udhëzimeve të mjeshtrit/shehut, të cilat nëse do t'i zotëronte nxënësi, atëherë ai do ta fitonte pavdekësinë. Vlen të theksohet se në letërsinë mistike Uji i Përjetësisë përdoret në të dy kuptimet e sipërpërmendura, madje në disa raste përdoret edhe në kuptimin e dashurisë.

Lipsetë abi hajati / shyqyr na u dha lisani / këtu duket iltifati / shumë hyner ka lisani

Këtu Nezimi pohon se njeriu nëpërmjet gjuhës, si rezultat i së cilës mund të jenë poezia dhe dija, njeriu mund të arrij të pijë ujin e përjetësisë, pra të mbetet i përjetshëm. Në këtë mendim, ai është i ngjashëm me konstatimin e Heideggerit, i cili thotë se gjuha është shtëpia e Qenies së njeriut. Por edhe më i ngjashëm është me Mahmud Shebasteriun, mistik i shek. 14, i cili kur flet për formën dhe përmbajtjen e poezisë, pohon se përmbajtja e saj nuk mund të jetë e pjekur pa një gjuhë të pjekur, dhe këtë e shpjegon me anë të alegorisë së arrës. Tekstualisht ai thotë: thelbi i arrës nuk mund të piquet pa u pjekur mirë lëvozhga e saj.

Gjithashtu në poezitë e Nezimit mund të vërejmë edhe figura fiskionale si Rend-i¹ (udhëheqësi shpirtëror, mistiku i vërtetë), Tutija (apo dudija), 'bilbili' në kuptimin e poetit apo mistikut, e shumë të tjerë.

Nezim dole e pe sahranë / Pa mblidhë mend se të vanë / Zira ke ustandë pranë / E s't'ujdis aj rendi xhiban (d.252)

Na thuaj ej rendi alem/ Kush është ai ali himem? (d. 203)

Studiuesit e letërsisë perse, konceptin e Rendit e llogarisin si njërin ndër konceptet thelbësore të poezisë së Hafiz Shirazit (1315-1390), poetit persian. Në poezinë e tij, Rend-i është një karakter që nuk i nënshtrohet moralit imponues dhe formal të shoqërisë dhe gjithnjë shkelë parimet dhe predikimet moraliste të klerikëve dhe pushtetarëve. Megjithatë, Rend-i është mësuesi apo shehu i Hafizit i cili e mëson atë të jetë vërtetë i moralshëm për hirë të moralit, e jo vetëm formalisht dhe sa për sy e faqe. Ky koncept vërehet gjithandej në krijimtarisë shqipe, turke dhe perse të Nezim Frakullës.

Në përmbledhjen e tij poetike në gjuhën shqipe hasim edhe emra fikcional si Hëzri- një person i padukshëm i cili iu shfaqet njerëzve dhe i udhëzon ata drejt së mirës; Rustemi dhe Zali, dy personazhe shumë të njohura të mitologjisë iraniane dhe veçanërisht të Shahnames së Ferdusit, krye epit iranian.

Ti qenke gjallë Rustemi zal / më dorë e kishe nje hizmetqar (d. 205)

Ç'fajde pa Hëzri nuk e di / Si vate piu abi bajat / Vaturë gjithë miqt e ti / Rri e beq hasret në dynjat (d. 238)

Gjithashtu vërejmë edhe vende fikionale si Bag-i Irem, një kopsht mitik që haset në letërsinë e popujve të Lindjes.

Thashë: epu si të të them / Ej gonxhë bagj irem / tha: as thuaj bëmë qerem / ej byllhyl Nesimi talib (d. 182)

Koncepte, emra, vende, gjendje, figura e karaktere fiktive përshkojnë gjithandej poezinë e Nezimit, të cilat janë shfrytëzuar si mjete gjuhësore për të shprehur realitete dhe përjetime sublime e këtij poeti. Ndërsa kuptimi dhe interpretimi i tyre mund të realizohet vetëm nëpërmjet të interpretimit të simbolikës mistike e cila përbën boshtin e letërsisë të traditës islame shqipe. Për ta kuptuar një simbolikë të tillë, Purnamdarijan është i mendimit:

“Shkaku i devijimit në procesin e kuptimit të fjalës gjendet ose në faktin që ajo fjalë nuk mund të realizohet në dimension përvojor, e që kjo gjendje buron nga mosgjetja e një të shënjuari të pranueshëm në dimensionin përvojor, duke u bazuar në kuptimin gjuhësor të pandryshueshëm dhe të përhershëm të fjalës. Ose nga ana tjetër,

¹ Kuptimi i fjalës Rend në gjuhën perse është mashtrues, hileqar, boem, dhe person që nuk i përbahet rregullave morale të shoqërisë.

kuptimi i një fjale mund të gjendet edhe në dimensionin përvojor, por që struktura e jashtme që e sundon fjalën pengon pranimin e zbatueshmërisë nga kuptimi i brendshëm ose kuptimin lingistik. Në të dyja këto dy raste, për të nxjerrë kuptimin e fjalës –për të cilin supozojmë se ka dashur ta thotë autori – jemi të detyruar të bëjmë interpretim hermenutik. Në këtë mënyrë veten duhet ta çlirojmë nga sundimi i shenjave të cilat apriori na imponojnë kuptime të kontraktuara, dhe kështu atyre shenjave t’ia imponojmë kuptimet tona të reja. Më një shprehje tjetër, mbi sistemin e parë dhe despotik ndërtojmë një sistem të dytë, në të cilin shenjat mbushen (kuptimësohen) nga thellësia e mendjes sonë. Procesi kuptimësimit të tillë të tekstit, nënkupton kuptimin e shenjave në nivelë të simboleve si dhe mundësinë e interpretimit që ta krijojë tekstin. Kështu dhe shkapërderdhet sistemi njëkuptimor dhe në vend të tij ulet sistemi shumëkuptimor dhe në këtë mënyrë krijohet mundësia e një mënyre të re të leximit. Në këtë mënyrë, dimensionin i prodhimtarisë së kuptimeve nga vet teksti zë vendin e pranimin të kuptimit të tekstit, pra teksti në vend që ta pranojë kuptimin, kalon në stadin e prodhimtarisë së kuptimeve”. (Purnamdarijan.1390:13)

Në këtë mënyrë, ne duke krijuar sisteme të dyta gjuhësore, i japim fund sistemit njëkuptimor të tekstit apo simboleve dhe krijojmë mundësinë e krijimit të vazhdueshëm të kuptimeve. Pra, na krijohet mundësia që tekstin ta bëjë të flasë vet, e jo t’i imponojmë atij kuptimet tona. Kjo qasje ndaj tekstit, veçanërisht ndaj simbolikës mistike, mundëson që ai (teksti ose simboli) ta ruajë gjithnjë freskinë e tij dhe për lexuesin e secilës epokë të reflektojë kuptim dhe kënaqësi.

5. Përfundim

Në fund duhet thënë se krijimtaria e poetike e Nezim Frakullas, qoftë në shqip a në gjuhët turke dhe perse, është përplot fiksione që shfrytëzohen për të shprehur të vërtetat dhe përjetimet mistike të cilat sipas studiuesve, realizohen në dimensionin imagjinal të mistikut apo poetit, në rastin tonë të Nezimit. Pra, ai mundohet të përdorë të gjitha figurat dhe mekanizmat fikcional të letërsisë perso-turke me qëllim që lexuesit t’ia krijojë mundësinë mu thellu përtej botës fizike, në kuptimin e vërtetë të botës së tij. Padyshim se në përmbledhjen e tij në shqip ai ka edhe poezi me të dhëna historike, ku flitet për vuajtjet e tij nëpër burgje, lufta e tij me poetët dhe personalitetet tjerë, si dhe personalitete të ndryshme faktike shqiptare të asaj periudhe. Kjo krijimtari me fenomene, koncepte, figura dhe vende fikzionale e imagjinale e Nezimit e rradhitë poezinë e tij përkrahë poezisë mistike botërore, mesazhet dhe kuptimet e të cilave gjithnjë janë të freskëta, dhe meqë burojnë nga një dimension metafizik dhe imagjinal, i adresohen secilit shpirt dhe mendje njerëzore. Prandaj dhe realitetet mistike –

fiksionale që janë manifestuar nëpër veprat e mëdha letrare dhe mistike të botës, burimin e kanë në sferën imagjinale të njeriut, në të cilën tejkalohen ballafaqimet midis subjektit dhe objektit, ku të gjithë shpirtërat janë njësoj, ndërsa koha dhe vendi e humbin kuptimin që kanë këtu për ne. Për Shankaran, mistikun dhe filozfin e madh indian, kjo është përtej qenies absolute, pra është një hiç, sepse për te përtej qenies absolute është heshtja.

Literatura

- Hamadānī, Ayn-al-Kuzāt (1353) Tamhidāt. Universiteti i Teheranit
- Hamiti, Abdullah (2008) Nezim Frakulla dhe Divani i tij shqip, Logos-A, Shkup.
- Heidegger, Martin (2000) Introduction to Metaphysics, trans. by Gregory Fried and Richard Polt New Haven: Yale University Press.
- Henry Corbin (1969), Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi (versioni persisht) Teheran.
- Monzavi, Alinaki dhe Afif Asiran,(2016) Namehay-e Ayn-al-Kuzāt Hamadānī, Bonyade Farhang-e Iran.
- Purnamdarijan, Taki (1383), Ramz ve dastanhay-e ramzi dare dab-e farsi, Entesharat-e elmi farhangi, Tehran.
- Purnamdarijan, Taki (1390) Ektezay-e hal, zeban-e ramzi ve te'vil-e sh'er'e erfani, Revista shkencore **“Pazhuhashnamey-e zeban ve edebiyat-e farsi”**. No. 3, volume 19.
- Wittgenstein, Ludwig (1953) Philosophical investigation,trans G.E.Anscomb, Oxford.

Abdulla REXHEPI

FICTION AS A FACT FOR UNDERSTANDING THE TRANSCENDENTAL REALITY IN THE POETRY OF NEZIM FRAKULLA

Abstract

In this script I tempt to treat fiction as a tool of expressing the transcendental experiences in the mystical literature and the poetry of Nezim Frakulla as the main successor of this school in the Albanian literature. For mystics, conventional language is not enough to express transcendental experiences, therefore some of them çere

often forced to break the language codifications and therefore they became object to persecutions and physical eliminations. But most of them, known as poets mystics or mystical poets, in order to narrate their transcendental reality used fictional genres. Therefore, through breaking the lingual conventionality and fictional genres, they achieved to create a rich and influenced literature. The most worthy representative of the Islamic mystical literature, Nezim Frakulla, in many places in his poetry collection in Albanian language, expresses his statements on the poetry and on what he wants to narrate to the reader with his poetic creativity. In this script, firstly we will discuss the poetry and the role of language and fiction in the Islamic mystical tradition, and later we will analyze Nezim's ideas on poetry and its purpose.

Key words: Fiction, Transcendental reality, mystical poetry, Nezim Frakulla.

Anila MULLAHI & Beti NJUMA

SHNDËRRIMI NË FIKSION I FAKTIKES, NË TREGIMIN SHQIPTAR

Përmbledhje

Letërsia është e ndërtuar si endje imagjinare e ndjesive dhe eksperiencave të njohshme. Lexuesi njihet nëpërmjet shenjës letrare ndjesitë dhe botën ku lëviz. Arti në përgjithësi dhe letërsia në veçanti, nuk ndërtohen në bazë të fakteve, por si frymim i lirë, si imagjinatë e paskajshme. Imagjinata ndonëse nuk njihet kufij, është projektion i eksperiencave shpesh reale. Shkrimtari e ndërton imagjinatën e tij letrare si transfigurim të eksperiencave reale personale ose të treguara nga të tjerë.

Në letërsinë shqipe ka mjaft tregimtarë që rrëfimin e tyre e kanë ngritur mbi një realitet faktik ose autobiografik duke i shndërruar detajet e vërteta në bërthamë artistike fikzionale. Kalimin nga fakti në fikcion do ta analizojmë duke marrë në shqyrtim prozën tregimtare të katër autorëve të njohur të letërsisë shqipe bashkohore, Shkëlqim Cela, Primo Shllaku, Arben Dedja dhe Ardian Vehbiu. Në disa raste vihet re se autorët nuk ndiejnë nevojën të distancohen dhe rrëfejnë pa ndërmjetësim konvencional detaje dhe atmosfera konkrete që lidhen drejtpërdrejt me jetën e tyre, duke e futur lexuesin brenda kohës dhe ngjarjeve të jetuara, duke e zhvendosur kohën nga e kaluara në të tashmen.

Fjalët kyç: Tregim, faktike, imagjinatë, shndërrim, projektion, tregimtar, autor, histori, rrëfim.

Letërsia është e ndërtuar si endje imagjinare e ndjesive dhe eksperiencave të njohshme. Lexuesi njihet nëpërmjet shenjës letrare ndjesitë dhe botën ku lëviz. Arti në përgjithësi dhe letërsia në veçanti, nuk ndërtohen thjesht dhe vetëm në bazë të fakteve, por si frymim i lirë, si imagjinatë e paskajshme në prirjen për të shndërruar njerëz, ndjesi, situata, histori e botë të ndryshme. Imagjinata ndonëse nuk njihet kufij, është projektion i eksperiencave shpesh ose përgjithësisht reale. Shkrimtari e ndërton imagjinatën e tij letrare si transfigurim të eksperiencave reale, personale ose të rrëfyera nga të tjerë.

Natyrisht shkrimtarët “rebelohen” kundër jetës duke përdorur aftësinë e tyre për të sajuar jetë, njerëz dhe ngjarje duke vënë në diskutim thelbin e realitetit me ushtrimin konkret të letërsisë. Në letërsinë shqipe ka mjaft tregimtarë që rrëfimin e tyre e kanë ngritur mbi një realitet faktik ose autobiografik duke i shndërruar detajet e vërteta në bërthamë artistike fiksionale.

Gjatë vitit të fundit letërsia shqipe ka pasur prurje mjaft të mira në gjininë e tregimit ndaj të cilëve, kushdo studiues nuk do të qëndronte indiferent. Ndërmjet tyre janë katër tregimtarë të brezit të ri të autorëve, ndonëse jo fort të rinj në moshë, pak të lexuar e akoma dhe më pak të studiuar. Arben Deda me “Kulla e Mishit”¹, Ardian Vehbiu me “Kusuret e Zotit Shyti”², Primo Shllaku me “Muzikantët”³ dhe Shkëlqim Çelën me “Tuneli i dhëndurëve”⁴

Është domethënëse fakti që tre prej katër emrave të sipërpërmendur, Vehbiu, Çela dhe Dedja janë autorë të së ashtëquajturës letërsi emigracioni, një realitet letrar mjaft interesant, pasi ndonëse nuk jetojnë në vendin e gjuhës në të cilën shkruajnë, temën dhe lëndën shqiptare e kanë brume kryesor e ndofta të vetëm komunikimi. Këta autorë që kanë krijuar një hartë të re letërsie i janë imponuar tashmë peizazhit letrar shqiptar me një diskurs të ri, krejtësisht origjinal duke krijuar hierarkinë e re në letrat shqipe.

Këto katër përmbledhje me tregime shpërfaqin histori kolektive nëpërmjet rrëfimeve personale me një kod komunikimi dhe dinamikë ngjarjesh ku në tekst mbizotëron loja e kundërvënies mes reales dhe konvencionale e ku pastaj e ke të vështirë të ndash realitetin artistik me atë faktik.

Tregimi shqiptar, pavarësisht formave e tematikës skematike që ka shfaqur deri në kapërcyell të viteve 90-të, ka vijuar të lëvrohet duke dalë nga naivitetet, kornizat dhe kufijtë e ngushtë të letërsisë së realizmit socialist. Ajo që ka ndodhur me letrat shqipe gjer në dhjetëvjeçarin e fundit të shekullit të kaluar Sabri Hamiti e ka portretizuar si grindje të ashpër ndërmjet reales dhe ideale, një ndeshje ku hipotetizohet ndodhin përmbysje të mëdha, e për pasojë krijohet edhe një komunikim i ri që prek të gjitha sferat, e padyshim letërsinë⁵.

Realiteti logjik dhe ai historik kanë prirjen e natyrshme për të kaluar nga bota reale në atë të përfytyrimeve dhe ushtrimit konkret të letërsisë. Në disa raste vihet re se autorët nuk ndiejnë nevojën të distancohen dhe rrëfejnë pa ndërmjetësim konvencional detaje dhe atmosfera konkrete që lidhen drejtpërdrejt me jetën e tyre,

¹ Arben Dedja, “Kulla e Mishit”, Pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2016

² Ardian Vehbiu, “Kusuret e zotit Shyti”, Botimet Duda, Tiranë, 2016

³ Primo Shllaku, “Muzikantët”, Prishtinë, Botimet OM, Prishtinë, 2017

⁴ Shkëlqim Çela, “Tuneli i dhëndurëve”, Tirana Times, Tiranë, 2015

⁵ Sabri Hamiti, “Poetika shqipe”, Tiranë, Shtëpia Botuese 55, 2010

me jetën shqiptare duke na futur brenda kohës dhe ngjarjeve të jetuara, duke zhvendosur kohën nga e kaluara në të tashmen.

Nobelisti Mario Vargas Llosa shkruan se letërsia është një gënjeshtër që fsheh një të vërtetë të thellë: është jeta ashtu siç nuk ka qenë, jeta siç do donin ta jetonin burrat dhe gratë e një epoke të caktuar, por që nuk e jetuan dot, e kështu që u është dashur ta shpikin nga mendja. Loja e letërsisë nuk është e pafajshme. Fryt i pakënaqësisë së thellë me jetën e vërtetë, letërsia është vetë burim pakënaqësish dhe shqetësimesh çka e ndeshim edhe në diskursin e katër tregimtarëve që me një gjuhë të disiplinuar dhe autoironike kombinojnë humorin absurd dhe sarkazmën therëse⁶.

Vëllimit me tregime “Tuneli i dhëndurëve” të Shkëlqim Çelës ndonëse me një bërthamë të vërtetë është përgjithësisht fikcional. Por në ngjizjen e tekstit autori s’lë vend për dyshime se rrëfimet janë produkt i memories reale, përshkrim i ngjarjeve dhe personazheve konkretë, çka krijon një rrafsh të gjerë mundësish përqasjeje ndaj një periudhe të njëmendtë historike. Këtë lidhje me realitetin e shpjegon më së miri tregimi i parë i vëllimit “Gropovëth” si dhe dy tregimet me temë nga një fabrikë tullash, “Deda” dhe “Një tullë tjetër në mur”

Gropovëthi është një copëz e humbur Shqipërie, një fshat i vogël real i quajtur edhe “Mal”, e më vonë gjatë komunizmit siç ishte zakoni, i pagëzuar me emrin propagandistik, “Përparim”. Aq i vogël sa ish (i gjithë fshati kishte një mbiemër), prapëseprapë ishte i ndarë më dysh: lagjja e kulakëve dhe lagjja normale. Ndarja ndërmjet asaj që është imagjinatë dhe realitetit është e vështirë.

Nga njëra anë teksti artistik shenjohet nga realiteti dhe nga ana tjetër fakti që është letërsi na kujton se është krijesë e imagjinatës. Korrelacioni fikcional-real jep efekt të dyfishtë si një pasqyrë e bashkëkohësisë së njohur nga lexuesi dhe si një lojë me të, ku ngjarjet i nënshtrohen mendimeve dhe ideve që shprehin personazhet.

Gropovëthi është fshati ku ndodh gjithçka dhe nuk ndodh asgjë me rëndësi mediatike, ku personazhe groteskë si Besimi, Dinua, Resmiu, Ilmiu apo Ziko me ngjarjet e tyre personale dhe kolektive, blerjen e një televizori me ngjyra, komentet mbi figurat politike të kohës, apo zhvillimet gjeopolitike strukturohen brenda kornizës së hekurt moniste. “A ka gjë më tragjike në thelb se kjo?” shtron pyetjen rrëfimtari që është veshitëse te ndahet nga autori që ka patur rastin t’i njohë personalisht personazhet e vet.

Ngjarjet nuk kanë ndodhur pikërisht siç përshkruhen, por mund të ndodhnin ashtu fare mirë. Lind dyshimi pasi vetë autori gjen një përputhje mes vorbullës rrethanore dramatiko-groteske të Gropëvëthit duke i kthyer faktet realë në fikcionalë. Nuk ka hendeq por vetëm një vështrim të pamëshirshëm ku gjuha e imazheve

⁶ Mario Vargas Llosa, “Letra një shkrimtari të ri”, Onufri, Tiranë, 2008

ndërthuret me gjuhën e drunjtë të sistemit e ku hasim rëndom fjalët kulak, revisionist, armik i popullit, trekëndësh revolucionar, i deklasuar, letër autorizimi, grup armiqësor.

Lehtësia e papërballueshme e epokës që përfundon në një konstatim të hidhur të gjendjes së shtypur e të dëshpëruar të individit në diktaturë, ku fati ka braktisur vendin por jo njerëzit, realiteti i të cilëve përbëhet nga grimca të vogla të padukshme. Ky pluhurizim i realitetit shtrihet në aspektet e dukshme çka i jep vërtetësi narracionit pa spekuluar për abstragime fikzionale.

Çela portretizon individin që dikatura komuniste e goditi duke e tjetërsuar. Temën e merr nga jeta e përditshme me personazhe që vinë nga “gjiri i popullit”. Tregimet e tij janë zhirime të asaj që ndodhi me njeriun në Shqipërinë komuniste që shpesh përfundojnë me një karikaturë tragjikomike si tek “Ditë leveresh”. Leveret që laheshin të dielën gjatë sistemit komunist. Leveret e varura në tel si flamur melankolik i lagjes, të varura mbi ballkone apo buzë avllisë. Lëvere të fërkua në govatë, një reminishencë e të kaluarës së afërt që me imazhet dhe leksikon i largohet fikionales duke zbritur pranë reales.

Në çdo tregim ka një imazh që shndërrohet në histori, rrobat apo leveret- tek “Ditë Leveresh”, një përrua i thatë –tek “Zalli i Hankos”, gjashtë ushtarë të përgjakur në një grazhd – tek “Vet i gjashtë”, një tunel që dikton lumturinë – tek “Tuneli i dhëndurëve” etj. “Me një “luks” leximi ku fjala vjen e zhveshur nga ngjarjet dhe pesha e autorit” siç shprehej për prozën e Shkëlqim Çelës, Gilman Bakalli ku çmitizimi i diktaturës ka rol të dorës së parë.

Dy tregimet “Deda” dhe “Një tullë tjetër në mur” që në qendër kanë ngjarje të ndodhura në një fabrikë tullash janë qëmtime të pandërgjegjshme të nëntë muajve që autori Çela ka bërë stazhin pas gjimnazit në sektorin e ngarkim-shkarkimit, në gjirin e klasës punëtore. Janë rrëfime me motivim personal, me gjurmë autobiografike kubota e jashtme dhe bota e brendshme, përvoja dhe fantasia, shkrihen në rrëfime mbresëlënëse.

Ndryshe nga tregimet e tjera “Qingj bunkerit” është një amalgamë ngjarjesh të vogla të dëgjura aty dhe këtu e jo të jetuara personalisht në një fshat të Shqipërisë së jugut. E gjithë fabula ndërtohet mbi paradoksin “e ngrënies ilegale”. Fshati kodrinor që ka ngrënë mish qengji të pjekur pa leje. Rrëfimi bëhet surreal, halucinant, absurd dhe askush nuk ka imunitet në mjerimin personal që më gjerë shpërfaqet si mjerim I masës që prodhon çmendurinë e vet kolektive. Por kush mund të vendosë çfarë është çmenduri dhe çfarë është e arsyeshme në një shoqëri burg distopike. Në tregime si “Qingj bunkerit” Çela ndërton një shoqëri në sprovë mbijetese ku askush nuk do të donte të jetonte, një shoqëri imagjinare, të ekstremizuar, të ekzagjeruar, në një shoqëri

më të keqen e mundshme, të projektuar e të bazuar mbi të kaluarën e afërt. Nëse pranojmë si tipar të dallueshëm të letërsisë atë që.

Ndërsa Primo Shllaku, duke qenë se beson tek deviza se letërsia e mirë është fiksjon total, përgjithësisht në prozën e vet të shkurtër i ka qëndruar kësaj prirjeje. “Muzikantët” është një vëllim me pesë tregime të shkruara në kohë dhe vende të ndryshme që shpërfaqin Shqipërinë gjatë dhe pas shëmbjes së shtetit komunist. Placenta e tij është historia, tek sistemi komunist por jo natyra e diktaturës. Personazhet nuk e përmendin askund fjalën diktaturë, pasi vetë autori nuk e sheh diktaturën vetëm si të tillë.

Tregimi “Muzikantët”, emrin e të cilit mban përmbledhja, siç pranon dhe vetë autori, e gjitha si struktura është një fiksjon sepse ai nuk e ka njohur e as ka qenë kurrë pjesë e një orkestre që performonte në lokalet e ushqimit social.

Duke eksperimentuar një model letrar modern për kohën kur është shkruar, në 1989, thajse njëzet e tetë vite më parë, kafja e shkrimtarit tonë, shumë e ngjashme me Kafën e Madhe në Shkodër, është një ambient kozmopolit, që mund të gjendet kudo, në të katër anët e botës, një gropë apo një hinkë e madhe ku njerëzit derdhin ekzistencën e tyre në sfondin muzikor. Njësoj si Calvino që letërsinë e konsideron si kërkim të njohjes për të lëvizur në terrenin ekzistencial⁷, Shllaku e percepton realitetin si një ishull të së mundshmes, ku nuk kemi zhvendosje fizike të personazheve por zhvendosje psikologjike dhe përsiatje të pafundme.

Nën devizën e Tzvetan Todorovit, ⁸“që personazhet të mund të rrojnë, duhet të tregojnë”, Shllaku e ka strukturuar këtë tregim-novelë sipas një përjasjeje dramaturgjike, ku secilit prej orkestrantëve të paemër i përgjigjet nga një vegël muzikore, violina, trompa, kitara, bateria, fizarmonika. Rrëfimtari-violinë, flet në vetë të parë dhe e vështron botën me sytë e tij, në atë sallë të mbushur me tinguj të shpejtë nën tymin e duahnit. Historia e rrëfyer mbron të drejtën e vet për të ekzistuar e ritreguar nën optikë të ndryshme nga orkestrantët, që hera herës kundërshtojnë njëri-tjetrin.

Autori operon me një metodë narrative interesante duke shkartisur dramaturgjinë me prozën rrëfimore, pa mëtuar se ka qenë dëshmitar apo ka marrë pjesë në ngjarjen e rrëfyer. Kjo e zhdok ose e çon në plan të papërfillshëm tregimtarin ku marrëdhënia situacionale komandohet nga gjendjet shpirtërore dhe interesat e atypëratyshme të pjestarëve të kësaj orkestre, ndërsa teksti gjeneron lexime dhe interpretime të ndryshme e ku kuptimi vijon të riprodhohet. Po t'i qëndrojmë bindjes së autorit “mosngjarja është kryefjala e epokës që jetuam! E gjithë fuqia e pushtetit

⁷ Italo Calvino, “Leksione amerikane”, Dituria, Tiranë, 2011

⁸ Tzvetan Todorov, Poetika e prozës”, Botimet Panteon, Tiranë, 2000

ishte investuar me gjithë egërsinë dhe forcën e vet që të prapësonte ngjarjen dhe lëvizjen.” Ndaj dhe në rrëfim ka një amulli absolute të kohës dhe mendimit dhe gjithçka ekziston për forcë zakoni, forcë përsëritëse.

Dhe meqë realiteti historik të cilit i referohet ky tregim, periudhës së komunizmit ishte i tillë ku jeta e asaj kohe duhet të ishte kaq e qetë (lexo: kaq e vdekur), kaq normale (lexo: kaq normalisht anormale) kuptohet edhe qasja e autorit. Pra nëse e marrim nga ky këndvështrim mungesa e ngjarjes ose mosngjarja është kryengjarja e tregimit në fjalë. Shllaku mendon se “realiteti është më shumë “kimik” sesa “fizik”. reaksionet ndodhin brenda dimensionesh gati të padukshme dhe është vetë gjatësia e tregimit që mundohet t’u japë atyne njëfarë lëndësie dhe t’i sjellë në optikën e lexuesit, i cili ashtu sikurse ato ekzistojnë e ka të vështirë t’ua dallojë qenien

Me një prozë herë herë psikologjike Shllaku është rëfimtari vëzhgimesh të mprehta të mjedisit e sidomos gjendjes emocionale të personazheve, edhe tek tregimet “Loja”, “Pema në mes të sheshit” dhe “Unaza”. Është interesant fakti se autori nuk mundohet të krijojë një skelet subjekti ose fabule diçka që po t’i mbahemi përcaktimit të tij “në këtë prozë dështon me dashje”. Muzikantët nuk janë në gjendje të krijojnë një ngjarje ku ata të jenë protagonistë, Nini subjekt i një fejese me shkesi dështon në lojën me të vluarën e tij.

Në të gjithë vëllimin me tregime të Shllakut, kemi të bëjmë të bëjmë me minirrëfime ku nuk dominojnë temat e mëdha. Minirrëfimi – ose shtegu i shpëtimit – siç e quan studiuesi kosovar Ag Apolloni nuk u përmbahet më kodeve të mëdha të tregimit apo prozës tradicionale dhe ndoshta ka qenë shtegu i shpëtimit të kësaj letërsie⁹.

“Të nesërmen e barbarëve” është një parodi e demokracisë, ku shpërfaqet barbarizmi si forcë e shpirtit njerëzor që në kushtet e kaosit kthehet në shkatërrim. Edhe në këtë tregim nuk ndodh asgjë dhe ngjarja më e rëndësishme është mosngjarja ku pronari i një zyre varrimi qëndron krej indiferent ndaj barbarëve që shkallmojnë qytetin. Më shumë të vdekur, më shumë njerez për t’u varrosur. Tregimi nuk ushqehet me material historik megjithëse në të vërtetë është një minirealitet i rëndomtë ku “ngjarja” ndodh brenda materies letrare, e heshtur dhe e padeshifruar, tinzare dhe e frustruar njëkohësisht.

Ndryshe nga dy autorët e mësipërm, Arben Dedja ka një mënyrë alegorike rrëfimi tek vëllimi “Kulla e Mishit”. Ashtu si Borgesi që shtirej sikur libri që donte të shkruante ishte shkruar nga një tjetër, nga një autor i supozuar, i panjohur, i një gjuhe dhe kulture tjetër, dhe sikur ai thjesht po e përshkruante e po e përmbledhte, edhe Dedja bën një lojë të trefishtë ku trinia autor-narrator-personazh, zhvendoset sipas

⁹ Ag Apolloni, “Koferi i Konicës”, Botimet OM, Prishtinë, 2017

nevojave duke e futur lexuesin në grackë. Siç thotë Eko, librat e shkruar në vetë të parë e shtynjë lexuesin naiv të mendojë se ai që thotë “unë” është vetë autori.¹⁰ Është e qartë që s’është ai, është Tregimtari, ose zëri që tregon. Dhe zëri tregues nuk është domosdoshmërisht autori Dedja në këtë rast, çka na krijon një pështjellim tekstual.

Dy tregimet “Vrunduj ere në lajthishtë” dhe “Shqiponja” s’kanë asnjë lloj referimi personal dhe duket sikur autori është tejte i distancuar nga rrëfimtari dhe kurrësesi e njëjta gjë. Ndërsa në pjesën e dytë të librit “Intervistat e pamundura” kanë elementë personale ku arti i nënkuptimit e ndërlikon leximin dhe referencat me realitetin. Dedja në vend që të kallëzojë histori me fillim mes dhe fund, na jep vetëm shenja të pakta, “ujëdhësa mikroskopike nëpër një det të rrafshët” po të përdorim përcaktimin e Seferisit, duke na lënë shteg për interpretime.

“Në kullën e mishit” është një tregim thellësisht autobiografik ku lexuesit i rrëfëhet për urgjencën e kirurgjisë në vitet 90-të. Vetë Dedja, mjek me profesion ka punuar në urgjencë ndaj dhe fabula shfaqet si rrjedhë reale. Autori ka operuar me ngjarjet dhe personazhet ku një personazh nuk i përgjigjet kurrë një personazhi real, por një personazh i përgjigjet dy apo tri personave reale. Autori luan me rrëfimin në vetën e parë. Arbeni personazh është një alterego e shkrimtarit. Ngjarjet e përshkruara janë ndodhi reale ku autori ka qenë vetë dëshmitar dhe qëndrojnë shumë mirë në atmosferën e trilluar.

Në disa raste shkrimtarët zgjedhin të përdorin si impuls krijues vetëm një incident, ose një individ, për ta shndërruar në diçka e cila nuk është më e njohshme po ta krahasosh me realen- faktike. Këtë ka bërë Dedja tek proza e tij e ngjeshur, e pasur në detaje dhe me humor të hollë. Autori ndërthur situata dhe personazhe groteskë që bien në sy veçanërisht tek “Vrunduj ere në lajthishtë. Nisur nga personazhe realë siç është Sali Berisha, autori bën një kapërcim imagjinar në kohë duke na çuar në vitin 2076, kur një kryeministër me po atë emër, nip i Sali Berishës së parë ka arritur një fitore bindëse në zgjedhjet elektorale.

Kapërcimet imagjinare marrin nga realiteti një fabul të papërpunuar ku mungojnë detajet në ndërtimin e personazheve, po ku referencat reale historike janë mbizotëruese: Shërbimi Informativ Shqiptar, protestat, gardistët, apo vetë Sali Berisha. I gjithë përshkrimi i ngjarjeve e situatave vjen si nevojë e shkruarit për të shfrytëzuar me themel mjetet e brendshme të shqipes për të arritur përkimin e brendshëm mes reales dhe fikionales, që në këtë rast shkrihen dhe e ke të vështirë tan dash kufirin e hollë mes të dyjave.

Demoni i pushtetit ka mbërthyer personazhin që hera herës merr trajta groteske kur teshtin duke satirizuar fenomenin deri në krijimin e “Edukatës në teshtitje”, apo

¹⁰ Umberto Eco, “Për letërsinë”, Dituria, Tiranë, 2007

lëndën e Teshtiologjisë në Universitet. Nuk është e vështirë të kuptosh prirjen satirizuese të autorit ndaj dëshirës së pakufishme për pushtet, një element që merr spuntun nga realja duke u shndërruar në një tekst satirik fiksional, ku ngjarjet e së tashmes janë zhvendosur e projektuar në një të ardhme të largët.

Tregimet e Dedes mund t'i lexojmë duke u vënë në vendin e atij që Eko e quan lexues empirik – pra mund t'i lexojmë në shumë mënyra dhe nuk ka asnjë ligj që të na diktojë se si t'i lexojmë. Lexuesi empirik e përdor leximin si një enë për pasionet e veta, të cilat mund të vijnë nga jashtë tekstit ose që vetë teksti mund t'i nxisë në mënyrë të rastësishme.

Ndodh që shkrimtarët krijojnë në veprat e tyre vetëm frymën e kohës, ndjesitë, pa pasur nevojë të fusin në krijimet e tyre faktiken si datë ose individ i njohshëm. Këtë ka bërë Ardian Vehbiu, me Zotin Shyti, fillimisht me “Ndërhyrjet...” e më pas me “Kusuret...” e këtij Zotnie. Vështirë të përcaktosh se ku përfundon e vërteta dhe ku zë fill trilli tek rrëfimet e Zotit Shyti, një figurë groteske, një paradoks i jetës sonë të përditshme, në epokën e televizionit trash, internetit dhe rrjeteve sociale.

“Të rrëfyerit është nevojë e madhe e njeriut, *rrëfëhem pra jam*, patën thënë të urtët, citoj këtu z. Shyti. Mirëpo ja tani lexon këta kryetitujt në gazetata, ku del tjetri dhe të thotë: ju rrëfej si desha të vras Babë Myslymin; ose, ju rrëfej si ia lakmova të dashurën të fortit të lagjes dhe pastaj m'u desh të kërkoj, me një mijë mundime, strehim politik në Vendet e Ulëta. Të gjithë, të larë dhe të palarë, janë gati të rrëfëhen dhe të rrëfejnë *live* në televizion; e përdorin blogun a Facebook-un si konfesional; përballen me hetues imagjinare në biruca imagjinare dhe pastaj kërrejnë *best-seller*-in; nxjerrin në Instagram foto të organeve të trupit, përfshi edhe ato të brendshmet; zhvishen cullak, nxjerrin selfie dhe ashtu rrëfëhen jo vetëm me shpirt, por edhe me trup, si balerinat ose histerikët. Madje edhe kur nuk duan këta, rrëfimin ua bëjnë mediat, falas; sepse shumë gjëra kanë ndryshuar, por ajo *rrëfëhem pra jam*.”

Vehbiu tallet me klishtë e komunikimit të sotëm duke sajuar një personazh të çuditshëm, enigmatik, një gjithollog të problemeve të shoqërisë shqiptare. “Është një etiketë për një lloj ligjërimi anonim që sot e ndeshim shpesh në faqet e shtypit, një diskurs që flet vetë por që i mungon përgjegjësia e autorit” shprehet autori duke na e shfaqur Shytin herë si një alterego të vet (autori vetë pohon të kundërtën) e herë si një personazh shumë të krisur e shumë të kundërt me të.

Pirandello pohonte se në jetën e tyre njerezit mbajnë maska, për t'u konformuar sa më mirë me rregullat dhe klishtë e shoqërisë. Madje se në veprat e tij teatrale, personazhet ishin përgjithësisht më të vërtetë e më realë edhe se aktorët, spektatorët apo punonjësit e skenës. Por në rrëfimin e Vehbiut këto maska marrin epërsi duke zhbërë personalitetin e personazhit, kokretisht të Z.Shyti.

Disa herë janë mendime të vetë Vehbiut, disa herë mendime absurde, por që na ndihmojnë për të kuptuar disa gjëra elementare që disa herë është e vështirë të formulohen në vetë të parë. Kemi të bëjmë me një personazh që jeton në dy kohë, atë të sistemit komunist nga i cili i kanë mbetur shumë klishe dhe tranzicioni ku pak nga pak e gjen veten të integruar në një lloj diskursi që shndërrohet shpesh në një parodi të atij të ditëve tona.

Frojdi thotë se krijuesi bën të njëjtën gjë si fëmija që luan. Krijon një botë të fantazuar të cilën e merr shumë serizosht, dmth e trajton me pasion të madh duke e ndarë qartë nga realiteti. Këtë ka bërë edhe Ardian Vehbiu me këtë personazh unik që vjen në formën e rrëfimeve të shkurtra, tregime shartuar me skica dhe vinjeta, të cilat të gjitha sillen rrotull gjërave që bën por më shpesh që thotë zoti Shyti, në kafenenë e vet të përditshme, nëpërmjet rrëfimeve, kujtimeve, gjërave që i kanë ndodhur, incidenteve dhe aksidenteve, batutave dhe remineshencave letrare.

“Këtë personazh” pohon Vehbiu “e kam krijuar jo me mënyrën klasike, por nëpërmjet fjalëve që thotë dhe ndërveprimit me miqtë e vet në kafene, duke u përqendruar veçanërisht në rrëfimet e tij të shumta, të cilat kanë ndonjëherë natyrën e anekdotës dhe ndonjëherë tjetër të fabulës popullore (folklorike) dhe që shtjellohen sipas një stili “gojor”. Skena ku përvijohet personazhi i zotit Shyti është ajo e një lokali të zakonshëm në Tiranë dhe gjetiu në Shqipëri, ku njerëzit vijnë për të pirë kafenë dhe për të biseduar me njëri-tjetrin për ngjarjet e përditshme. Nuk mungon edhe një televizor në mur, nga ku klientët e lokalit marrin spunto dhe frymëzim për ngjarjet që tregojnë ose që komentojnë.”

Zoti Shyti i përket një tradite letrare të vjetër, e cila i ka rrënjët ndoshta te Sokrati i dialogëve të Platonit, për të vazhduar pastaj më tej me personazhe të tjerë të letërsisë botërore, nga Falstaff-i i Shekspirit, te Herr Keuner-i i Brecht-it dhe Shvejku i Hashekut; ose edhe shoku Zylo i Agollit. Edhe pse rimerr dhe rithotë disa gjëra që i kam thënë autori në kontekste të tjera non-fiction, ai nuk është alter egoja e tij “Zotin Shyti e kam modeluar sipas disa personazheve reale që kam njohur në jetë” vazhdon Vehbiu “ të cilët i kam admiruar për mendjen e mprehtë, aftësinë për të qenë esëll dhe lehtësinë për të dalluar hipokritët, pseudo-t dhe përfituesit e të gjitha llojeve.”

Realiteti është një vakum po të shpreheshim me fjalët e Wallace Stevens¹¹ dhe Zoti Shyti është një kombinim personazhesh reale i zhvendosur në rrethanat e aktualitetit, që e mbush këtë boshllëk. Me kthjelltësi e ironi therëse Ardian Vehbiu ka skalitur një galeri të tërë personazhesh dhe mbi ta Shytin shpotitës, në mbivendosje të përhershme brenda thelbit të vet, mes së shkuarës së pandryshueshme dhe të tashmes përherë në lëvizje. Kemi Z. Shyti që i kthehet me elegancë Henriëtës për intelektualët

¹¹ Wallace Stevens, “Poezi të zgjedhura”, Tiranë, Zenit, 2012

që nënshkruajnë peticione kur I thotë se “ca nënshkruajnë ngaqë kujtojnë se janë intelektualë, ca të tjerë ngaqë fitojnë të drejtën për t’u quajtur intelektualë, pasi kanë hedhur firmat”, apo kur shprehet se “sikur t’u shkruhej ndonjë ditë fuqive të mëdha ta nxirrnin jashtë ligjit kafenenë, tani do të ishim të gjithë në nevojtoire, duke thithur pluhur të bardhë kafeine me kaushë kartmonedhash.” Apo “Lypësit e Tiranës nuk *hpin* fjalë, por vepra.”

Synimi i Vehbiut është t’ia japë lexuesve zotin Shyti si një këndvështrim unik ndaj ngjarjeve, të cilat në thelb janë banale, ose të përsëritshme nga një edicion lajmesh në tjetrin, nga një situatë sociale në tjetrën. Duke u identifikuar me personazhin ndoshta lexuesit e shohin realitetin ndryshe nga më parë dhe për këtë rol parësor luan ironia dhe satira. Mes anekdotave dhe historive që tregon Shyti ka edhe të tilla që janë reale dhe që ndihmojnë për ta plotësuar personazhin, si batuta e Enver Hoxhës “Cilido pa frikë dhe me shkronja të mëdha të shkruajë atë që mendon.” Njëlloj si Shyti edhe personazhet e dorës së dytë, Henrieta, Çaci, Maks Gjeraqzi, Perlati etj ndërthurin një profil karakteristika njerëzish realë dhe të tjera të trilluara, ndërsa narrativat në libër ndërthurin realen me të sajuarën.

“Jeta publike sot në Shqipëri është ajo që është, disa pak fytyra të njohura ciklohen dhe riciklohen nga një gazetë në tjetrën, nga një TV në tjetrin, nga një portal në tjetrin; aq sa janë stereotipizuar dhe rrafshuar, meqë nuk janë më njerëz realë, por klishe të gjalla.” Pohon Vehbiu ndaj dhe Zoti Shyti i qesëndis ndonjëherë këto klishe, por satira e tij i përket gjithnjë një bote të ndërmjetësuar nga mediat, ku bëhet fjalë jo për njerëz realë, por për konstruksione celebritetesh, të gatshme për konsum të gjerë. Nuk është lehtë të dallosh ku fillon e vërteta dhe ku mbaron gënjeshtria, kur bëhet fjalë për mediat – sepse këto të dyja ndonjëherë ndërrojnë vendet; por z. Shyti mund të ndihmojë lexuesin për t’u orientuar.

Po t’i mbetemi përfytyrimit të Llosës që cituam më sipër, ata që me anë të leximit përjetojnë një histori të madhe, vijnë në jetën e vërtetë me një ndjeshmëri më të madhe ndaj kufizimeve dhe papërsosmërive të saj, të ndërgjegjësuar prej krijimeve të mrekullueshme të fantazisë së tyre për faktin se bota e vërtetë dhe jeta, siç e jetojmë, janë mjaft më mediokre se jeta e shpikur prej romancierëve. Kjo është e vërtetë po jo gjithmonë, e jo në çdo rast.

Sikundër provuam pak më sipër shkrimtarët ndonjëherë në tregimet e tyre zgjedhin t’u mbeten besnik ndodhive të vërteta nga të cilat kanë marrë nxitjen. Ruajnë ngjarjen ose personazhet, ndonjëherë edhe të dyja bashkë, të cilat transfigurohen në procesin krijues. Duke dalë në përcaktimin që bën George Steiner nuk është vetë e kaluara që sundon mbi ne, përveçse ndoshta vetëm biologjikisht, por janë përfytyrimet e së kaluarës. Konvencioni artistik bën që koha dhe hapësira në rrëfim të mos jenë ato

të jetës reale. Çdo epokë e sodit veten në pasqyrën e përfytyrimeve të gjalla të historisë së vet, ku vë në provë identitetin e saj.

Të katër autorët e kanë përsosur tregimin e shkurtër modern, me larmi stileshe e tematikash, duke pasqyruar kohën kur kanë jetuar. Shpesh rrëfimet janë reflektime për Shqipërinë nën diktaturë dhe vitet e tranzicionit. E kaluara është një pjesë e së tashmes dhe rrëfimi kolektiv pjesë e rrëfimit individual. Por ka gjithmonë një dallim rrënjësor e të rëndësishëm midis një përmbajtjeje që rreket të përcjellë ngjarje të vërteta dhe të njëjtit informacion ndodhur në jetën reale.

Literatura

- Ag Apolloni, “Koferi i Konicës”, Prishtinë, Botimet OM, 2017
Ardian Vehbiu, “Kusuret e zotit Shyti”, Tiranë, Botimet Dudaj, 2016
Arben Dedja, “Kulla e Mishit”, Tiranë, Pika pa sipërfaqe, 2016
George Steiner, “Në kështjellën e mjekërkaltrit”, Tiranë, IDK, 2012
Italo Calvino, “Leksione amerikane”, Tiranë, Dituria, 2011
Jorge Luis Borges, “Ligjërata”, Tiranë, Pika pa sipërfaqe, 2013
Jorgo Seferis, “Monolog mbi poezinë”, Pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2017
Luigi Pirandello, “Novelle per un anno”, Roma, Newton, 1993
Mario Vargas Llosa, “Letra një shkrimtari të ri”, Tiranë, Onufri, 2008
Primo Shllaku, “Muzikantët”, Prishtinë, Botimet OM, 2017
Sabri Hamiti, “Poetika shqipe”, Tiranë, Shtëpia Botuese 55, 2010
Shkëlqim Çela, “Tuneli i dhëndurëve”, Tiranë, Tirana Times, 2015
Tzvetan Todorov, Poetika e prozës”, Tiranë, Botimet Panteon, 2000
Umberto Eco, “Për letërsinë”, Tiranë, Dituria, 2007
Zigmund Frojd, “Mbi letërsinë dhe artet”, Tiranë, Fan Noli, 2011
Wallace Stevens, “Poezi të zgjedhura”, Tiranë, Zenit, 2012

Anila MULLAHI & Beti NJUMA

**TRANSFORMATION OF THE FACTUAL INTO FICTION IN THE
ALBANIAN SHORT STORY**

Abstract

Literature is made of the imaginary weaving of feelings and experiences. Thanks to fiction, the reader is able to better understand the world surrounding him. Art in general, and literature in particular, do not result from facts, but from unlimited and free imagination. Nevertheless, the human ability to imagine, although boundless, is often a projection of real-life ventures. The writer builds his fictional foundation as a transfiguration of experiences, either lived first hand or by others.

It is not rare, among Albanian fiction writers, to establish a narration based on historical or autobiographical facts, thus transforming a certain reality in their fictional core elements. We aim to analyse this transition from fact to fiction through the survey of the short stories written by four contemporary Albanian writers: Ardian Vehbiu, Shkëlqim Çela, Arben Dedja and Primo Shllaku. In some (of these) cases, the authors do not feel the need to distance themselves from the story. They tell their stories without any conventional intermediation, including concrete details and vibes that are clearly related to their personal lives, placing the reader in the midst of real life events, displacing time from past to present.

Drita ISUFAJ

UJI SI SIMBOL I EROTIZMIT NË KRIJIMTARINË POPULLORE

Abstrakt

Uji si simbol haset dendur në letërsinë tonë popullore. Atë e ndeshim thuajse në të gjitha llojet dhe nënlojet e kësaj letërsie: në epikë, lirikë, përralla, legjenda, balada, etj. Ky punim fokusohet në zbërthimin e simbolit të ujit në këto krijime duke e vëzhguar atë si mbartës të erotizmit. Hulumtimi është kryer në rrafsh vertikal dhe objekti i studimit shtrihet nga krijimet më të reja deri tek ato më të vjetra me qëllim që të zbërthehet simbolika erotike e ujit si burim jete. Janë marrë në shqyrtim kryesisht fragmente krijimesh që paraqesin takimet e çifteve në vende me burime ujore si: burimet, krojet, çezmat, pusët, brigjet e lumenjve, etj, duke vërejtur se si vendtakime të tilla shndërrohen në një simbol të rëndësishëm të erotikës. Burimet ujore janë vende që i përkasin kultit të natyrës, ku njeriu nuk ka vënë dorë e rrjedhimisht ato lidhen me instinktet tona më të thella si qenie njerëzore, më i rëndësishmi ndër të cilët është instinkti seksual.

Fjalët çelës: eros, ujë, simbolikë, letërsi folklorike, burime, vendtakime

Uji, duke qenë burim i vetë jetës, përbën thelbin e ekzistencës sonë; ai haset dendur në shumicën e miteve të krijimit, prandaj dhe simbolika e tij është e thellë. Mjafton të kujtojmë këtu një ndër mitet greke më të hershme, atë të *Uranit*, që ishte mbreti i parë i gjithësisë dhe personifikonte qiellin e që, në formën e shiut, pllenonte Tokën (Gjean). Rrëfimi për Uranin na shpie deri tek lindja e Afërditës, perëndeshës së dashurisë: Kroni, biri më i vogël i Uranit, u ngrit për të ndëshkuar të atin, ai e goditi atë me një kosë duke i prerë gjenitalet të cilat ranë në det, e nga ujërat e plluara prej tyre, lindi Afërdita.¹ Ky rrëfim i lashtë mitik na dëshmon se si uji, përmes kuptimit të tij si fertilizues, qëndron në thelb të krijimit të botës dhe të pasionit dashuror që përfaqësohet nga perëndesha Afërditë.

¹ Shiko: Colona, B. (2005). *Fjalor mitologjik*. Tiranë, Toena. f. 378

Në letërsinë folklorike, takimi i vashës me djalën, ndodh thuajse gjithmonë pranë një hapësire me ujë si p.sh.: *kroi i fshatit, burimi, pusi, gurra, çezma*, etj. Gjithashtu duke hulumtuar në shkrimet biblike për shenjuesin *ujë*, vërejmë se edhe në Bibël, patriarkët e Dhiatës së Vjetër, i takojnë për herë të parë bashkëshortet e tyre të ardhshme pranë një pusi a një burimi; në një një vend të tillë takon Jakobi Rakelën², Isaku Rebekën³, Moisiu Ziporën⁴. Po ashtu një takim i njohur biblik pranë një pusi është edhe ai i vetë Jezusit me gruan samaritane⁵.

Vendet me burime ujore, siç cilëson etnologu Mark Tërta, i përkasin në brendinë e tyre kultit të natyrës, ku njeriu nuk ka vënë dorë për t'i rregulluar, por nga ana tjetër ato janë vende prehjeje e veprimi për njerëzit (barinjte) e për bagëtitë e tyre⁶. Kështu zgjedhja e një vendtakimi të tillë në letërsinë folklorike fillimisht mund të interpretohet se bëhet për arsye praktike, pasi aty vinin të gjitha vajzat e krahinës për të mbushur ujë apo për të larë dhe kështu djemtë shkonin në këto vende për t'i kundruar e për të zgjedhur të parapëlqyerën mes tyre, ose për të takuar vajzën së cilës ia kishin vënë syrin më parë diku gjetkë në fshat a në qytet. Por përtej kësaj, në këto krijime, një vendtakim i tillë shndërrohet në një shenjë-konvencë të rëndësishme të erotikës, për shkak të simbolikës së stërlashtë të ujit që lidhet me pastërtinë dhe pjellorinë. Për këtë arsye, pothuajse çdo herë që në një krijim folklorik, sidomos në poezitë e lirikës erotike, lajmërohem nga shenjuesit tekstualë për zhvillimin e një skene midis një djali dhe një vajze pranë një kroi, përroi, lumi, gurri, burimi, pusi a çezme, parapërgatitemi për një skenë të paralojës dashurore.

Shqyrtimin tekstor po e nisim me një lirikë të mbledhur në fshatin Prezë, botuar në Visaret e Kombit XV, që titullohet *Mora shtamën*:

Mora shtamën me mbush' ujë! moj lule

*Shtama ishte, uj' nuk kishte! moj lule*⁷

Siç e shohim në vargun e dytë ajo çka është pritur të ndodhë, “pra mbushja e ujit”, nuk ka ndodhur. “Uj’ nuk kishte” –nënkupton se takimi nuk është realizuar, megjithatë në vijim shohim se si djali vazhdon përpjekjen e tij dhe kalon çdo pengesë që i del përpara. Rritet tensioni, veprimi dendësohet dhe përshkallëzohet me shpejtësi, sikurse ndodh në narracionin fabulesk. Djali nxiton, kalon malet, fushën, sheh një kullë, pret një dru arre dhe e bën shkallë, hipën në çardak të kullës dhe e gjen rrugën

² Shiko: https://albkristian.com/bibla_shqip/b01c029.htm, Zanafilla: 29: 10-11

³ Shiko: https://albkristian.com/bibla_shqip/b01c024.htm, Zanafilla: 24: 13-15

⁴ Shiko: https://albkristian.com/bibla_shqip/b02c002.htm, Eksodi: 2: 16-21

⁵ Shiko: https://albkristian.com/bibla_shqip/b43c004.htm, Gjoni: 4: 7-11

⁶ Tërta, M. (2004). *Mitologjia ndër shqiptarë*. Tiranë, ASH, IKP. f. 55

⁷ *Visaret e kombit XV*, (1944). Tiranë, Botim i Ministrisë së Arsimit. f. 65

për tek vajza, por kur më në fund e ndesh, për fat të keq, ajo çka i del përpara është “një nuse me duvak”.

Ai ka arritur vonë, vajza po martohet. Djali është i rraskapitur nga gjithë vështirësitë që ka kaluar dhe i tronditur nga pamja që i del përpara. Vajza e veshur nuse i jep ujë me “bërdhak” (gotë), por atij i ngrin bardhaku në dorë:

Më dha ujë me bërdhak! moj lule

Mue bardhaku m'ngrini n'dorë, moj lule

Gjysma akull, gjysma vдорë! moj lule⁸

Tek këto vargje përmbyllëse, paraqitet shndërrimi i ujit në “akull e vдорë (borë)”, pra në gjendje të ngurtë. Gjendja e ngurtësuar dhe e ngrirë asocion deri edhe me vdekjen. Teksti që nisi me “shtambën që ishte e ujë nuk kishte” -mungesën e ujit-dhe vazhdoi me dinamizmin dhe kapërcimet fantastike, mbyllet me “bardhakun gjysma akull, gjysma vдорë” -që sërish tregon mungesë të ujit; uji përfaqëson dashurinë, pa ujë nuk ka jetë, ashtu sikurse nuk ka jetë edhe pa dashuri.

Në këngën *Mori e mira me dy shamija*, vajza i lë takim djalit në *krua*. Ky takim lëshohet si një lloj sfide ndaj djalit:

Në t'pastë mbetë, djal, marak me mue

Rrok martinën e bjer në krue.⁹

Pas takimit në *krua* vajza kthehet në shtëpi, kënga ka një mbyllje të veçantë, në trajtën e një dialogu me humor, ku zhvillohet një bisedë e çlirët nënë-bijë, që mund të konsiderohet disi “e shthurur” e që rrallëkund haset në krijimtarinë tonë popullore, vajza i tregon nënës se çfarë ka ndodhur në *krua*, se përse është vonuar, dhe në fund konkludon me fjalët:

Shyqyr nanë si s'ndodhe ti,

T'ish prishë mendja n'at pleqni.¹⁰

Biseda e shpenguar nënë-bijë na dëshmon se pavarësisht mjedisit konservator patriarkal, marrëdhëniet dashurore e pasionale të grave e vajzave dhe bisedat familjare lidhur me to, nuk kanë munguar.

Në këngën përmetare *Zura një bilbil me vesë, kroi na vjen në trajtën e një tempulli ndjenjash që shndërrohet thuajse në një “mauzole dashurie”*. Dashuria ka nisur në një

⁸ Po aty

⁹ *Visaret e kombit IV*, (1939). Tiranë, Botim i Ministrisë së Arsimit. f. 209

¹⁰ Po aty

krua, është zhvilluar me takime të herëpashershme po tek ky vend dhe hipotetikiisht dëshirohet që përjetuesi i saj të prehet përjetësisht po aty:

*Dhe në deqça ksi lëngimi,
Në kishë mos më shpini:
Të më vini me një krua,
Të lajnë vashat mbi mua;
Të vinjë ajo që dua,
Të lajë e të qanj' mbi mua.¹¹*

Për zbërthimin e kodeve të shenjuesve të tillë ku mbizotëron emocionaliteti na vjen në ndihmë teoria e Greimasit mbi “semiotikën e pasionit”, ku interpretimi kryhet përmes treguesve aspektualë dhe sekuencave të veçanta diskurseve ¹². Siç e shohim në këtë tekst, shenjuesi *krua*, merr këtu kuptimin e një “varri dashurie” dhe sërish, edhe në këtë kuptim, ky lokacion mbetet i ngarkuar erotikisht. Ai bëhet epiqendra e shprehjes së gjithë ngarkesës emocionale të unit lirik i cili ndodhet në momentin kulmor emocional, e kanë kapluar ndjenjat dhe druhet se mos ky pasion, që ai e quan “lëngim”, e merr me vete.

Kroi, na vjen si një oaz parajsor ku mund të prehen shpirti dhe trupi të munduar prej ndjenjave; ai qëndron më lart se vetë “kisha”, që është një vend paqeje nga ku përcillen të vdekurit për në botën tjetër e që për besimtarët konsiderohet si “shtëpia e Zotit”, por për njeriun e dashuruar dhe të përfshirë plotësisht në këtë përjetim, “shtëpia e Zotit”, është pikërisht vendi ku ai ka njohur dashurinë, sepse pikërisht aty ai ka zhvilluar atë përmasë shpirtërore unike që e afron njeriun me Zotin. Uni lirik, që realizon këtë përsiatje të brendshme sentimentale, është zhytur në një përjetim emocional dashuror të thellë dhe dëshiron që të jetojë përjetësisht brenda të njëjtës skenë që solli lindjen e dashurisë, skenën e shkuarjes së vajzave në krua, dhe shpreson që të vijë “ajo që do”, e t'i qëndrojë pranë edhe pas vdekjes duke të mos rreshtur së shkuari tek *kroi*.

Takimet në vendet me burime uji i hasim edhe në këngët e epike, ku lumenjtë, detrat, krojet, etj, janë të kudogjendur. Në rapsodinë *Arnaut Osmani dhe Hyso Radoica*, Hysoja i rrëmben nusen e Arnaut Osmanit dhe vendi i rrëmbimit është pikërisht “çezma e Jutbinës”:

*E, vojtë tu çezmja e Jutbinës,
Tridhetë çika tu çezmja na i gjet.¹³*

¹¹ Zoto V. (2006). *Balada Shqiptare*. Tiranë, Dasara. f. 283

¹² Shiko: Bronwen M., Felizitas R. (2000). *Dictionary of Semiotics*. London and New York, CASSELL. f. 6-7

¹³ Haxhihasani Q. (1966). *Epika legjendare I*. (1966). Tiranë, IKP. f. 134

Po ashtu tek *Martesa e Halilit*, lumi e shoqëron protagonistin gjatë gjithë aventurës së tij përrallore. Ky nuk është një përrua, apo krrua, por një lumë gjigant e frikshëm përtej të cilit ka veç mjegull. Fillimisht lumi simbolizon vështirësitë e kësaj aventure dashurore, ndërsa mjegulla të panjohurën. Kur Halili ndalet për të pushuar i shfaqet Ora e tij e cila e udhëzon se ç'rrugë duhet të ndjekë. Pikë kryesore referimi e udhërrëfimit të saj është pikërisht lumi. Ky lumë që fillimisht ishte i frikshëm, kthehet në një mjet ndihmës për heroin tonë në kërkim të dashurisë:

*A p'e shëf qat lumë te gjanë?
Atje i thonë "Te lumi i Tunës".
Ndale synin n'at breg lumit!¹⁴*

Dhe kështu, duke ndjekur, udhëzimet e Orës, ai në mbrëmje mbërrin në breg të lumit. Misteri i bregut të lumit në muzg me ahishten e dendur përfaqëson misterin dhe rrezikun e aventurës erotike. Lumi që përshkon gjithë aventurën e kësaj rapsodie, është fluid, i vrullshëm e i paanë ashtu si vetë pasioni erotik.

Edhe në rapsodinë tjetër fort të përmendur *Martesa e Mujit*, kemi praninë e *kroit* si vend ritakimi dhe rinjohjeje të Mujit me të shoqen:

*Kur ka voitë në krue te zanat,
Sall tri ditë aty ka ndejë;
Paska ardhur nusja e vet.¹⁵*

Shohim se edhe në poezinë epike, si kudo në krijimtarinë popullore, pranë ujrave ndodhin njohjet apo bashkimet e çifteve, por përgjithësisht këto takime pasohen nga rrëmbimet e vajzave. Veprimi është shumë i shpejtë, sapo djali dhe vajza takohen në burime e shkëmbejnë dy-tri fjalë, vajza rrëmbehet. Kjo vjen si rezultat i vetë natyrës heroike të krijimit epik. Erosi këtu na shfaqet në forma të vrullshme arkaike, sepse në këtë zhanër të lashtë ai është ngjizur nga mendësia heroike që vepron si një impuls i cili vë në lëvizje njeriun dhe shkon në drejtim të kundërt me racionalitetin dhe moralin. Ndryshe nga krijimet lirike ku në komunikimin e parë midis personazheve, mbizotëron delikatesa dhe ku uji përfaqëson më shumë qetësinë dhe pastërtinë, në krijimet e epike uji harmonizohet me vrullin e veprimit dhe përfytyrimet tona asociohen nga ujra që gurgullojnë rrëmbyeshëm.

Kroin si vendtakim me ngjyresa erotike së fundmi e gjejmë edhe në përralla. Në përrallën *Tri çika si tri zana*,¹⁶ hasim toponimin *Kroj i Bardhë*. Në këtë përrallë, rrëfimi

¹⁴ Haxhihasani Q. (1966). *Epika legjendare I*. Tiranë, IKP. f. 76

¹⁵ Po aty, f. 348

¹⁶ Shiko: *Visaret e kombit VII*. (1940). Botim i Ministrisë së Arsimit, Shkodër. f. 206-210

në bazë të së cilit qëndron motivi i lidhjes së çiftit, zë fill në Bjeshkë pranë një kroi të zakonshëm dhe përfundon tek *Kroi i Bardhë*, një krua i mrekullishëm, pra nis në një krua dhe përfundon në një krua. Vajza i cila shfaqet si një gjysmëzanë, në fillim “mashtrohet” prej djalit dhe ai e rrëmben atë, por më tej, me arratinë që bën, është ajo që e sfidon duke ia vështirësuar kurorëzimin përfundimtar. Në udhëtimin fantastik nga kroi i zakonshëm i Bjeshkëve, deri tek *Kroi i Bardhë* i mrekullishëm, që ndodhet “në skep të dynjasë”, djalit i duhet të kalojë disa sfida jo të lehta. *Kroji i Bardhë* në këtë përrallë simbolizon pikësynimin e krijimit të lidhjes së konsoliduar në çift.

Shtojmë këtu se në toponomastikën tonë, jo rrallëherë hidronimet e ujërave të ëmbla shoqërohen nga epiteti “i bardhë”. Etnologu Mark Tërta, na thotë se: *Ujë me cilësi shënjtërie është ai i Kroit të Bardhë në Kurorë të Selitës (në Mirditë) dhe i Kronit të Bardhë në Velë të Malësisë së Lezhës*¹⁷. Pra në malësitë e veriut, ekzistokan të paktën dy toponime reale krojesh që u shoqërokan nga epiteti “i bardhë” e që paskan ujëra shërues, gjë që mund të shërbejë si fill lidhës midis elementit real natyror dhe atij fantastik të përrallës.

Në shumë përralla uji si element jetik pengohet nga kuçedra; skema tipike e një përralle me kuçedër na paraqet gjithmonë: një kuçedër që ka bllokuar ujin e një vendi e që në këmbim të liritimit të ujit kërkon përditë të hajë një njeri (zakonisht vajzë) në mënyrë që ta lirojë atë. Vjen radha për të ngrënë vajzën e të parit të vendit, por kjo vajzë shpëtohet nga një djalë trim dhe ata në fund martohen bashkë.

Përralla *Plaku dhe plaka*, mbledhur në Drenovicë të Beratit, na ofron skemën tipike të një përralle me kuçedër, ku elementi i ujit shoqëron rrëfimin nga fillimi deri në fund. Kjo përrallë nis me një mrekulli të dyfishtë: ndodhin dy ngjizje: një ngjizje djemsh me yll në ballë nga një çift pleqsh dhe një ngjizje mëzash po me yll në ballë. Mrekullia ndodh si rezultat i ngrënies së një ngjale lumi (gjallesë uji) nga nëna. Kohët kalojnë, njërin prej djemve e ha kuçedra pranë një çezme së bashku me mëzin e tij. I vëllai shkon për ta kërkuar. Në këtë kohë i ka ardhur radha për t’u ngrënë vajzës së të parit të vendit. Përralla vazhdon me takimin e djalit trim dhe të kësaj vajze pranë çezmës:

*N’atë kohë, kur çupa po rrinte atje duke qarë e po priste fundin e jetës prej kulshedrës, ardhni ky djali me mëzin e vet, për të pirë **ujë**, tuke parë çupën qi po qante, e pyeti për shkaku.*¹⁸

Pra edhe në këtë përrallë djali dhe vajza, takohen pranë një çezme. Skena është e ngjashme me ato të lirikave, zhvillohet një dialog i shkurtër ku vajza kërkon ndihmë dhe djali me sjelljen e tij kalorësiake merr përsipër ta shpëtojë vajzën. Djali nuk pi dot ujë pa e vrarë kuçedrën, domethënë ai nuk e takon dot dashurinë pa sakrifikuar e pa treguar vlerat e tij trimërore. Dialogu sigurisht nuk ka ngjyresa aq të dukshme erotike

¹⁷ Tërta, M. (2004). *Mitologjia ndër shqiptarë*. Tiranë, ASH, IKP. f. 62

¹⁸ *Visaret e kombit IV*. (1939). Botim i Ministrisë së Arsimit, Tiranë. f. 328

si në lirikë, por ama vihet re se kemi të bëjmë me një vajzë që i flet një të panjohuri pa droje dhe me një djalë që menjëherë i ofron asaj ndihmë plot trimëri e vetëbesim. Ky djalë del fitimtar dhe e vret kuçedrën:

Mbas pak kohe erdhi këlsbedra me egërsim të math e u turr që t'i hajë, po në përpyekje që bëri djali e mëzë i tij, u vra këlsbedra e kështu u lirua ujët. Djali at'herë e lëron çupën të shkojë në shtëpi të vet.¹⁹

Përralla përfundon me çlirimin e ujit, çlirimi i ujit do të thotë çlirim i jetës, çlirim i jetës do të thotë çlirim i dashurisë, prandaj jo më kot përrallat me kuçedra përfundojnë gjithmonë me një çift që bashkohet. Në këtë kuptim edhe në këto përralla uji ndër të tjera ka një funksion “fertilizues”.

Si përfundim shohim se tek krijimet më të reja (lirikat) vendtakimet shërbejnë më tepër si sfond, ndërsa tek ato më të vjetra, ato nuk janë sfond, por dëshmitarë e pjesëmarrës në ngjarje, kjo për shkak se në to lidhja e njeriut me natyrën është më e ngushtë. Por gjithsesi simbolika e ujit edhe në krijimet më të reja, tregon se kohët kanë ecur, mendësia ka përparuar, por ajo që mbetet e pandryshuar është skema e takimit dhe elementi i ujit të rrjedhshëm, sepse edhe ndjenjat e instinktet njerëzore mbeten po ato ndër shekuj.

Kodi i kërkesës për ujë

Siç vërejtëm, veprimi i të shkuarit për të mbushur ujë dhe gjithçka që mund të ndodhë tek vendi ku kryhet ky veprim karakterizohen nga shënjesat që paraqesin një situatë erotikisht të ngarkuar. Në shumë tekste *uji* shërben si mjet i drejtpërdrejtë lidhës midis vajzës dhe djalit. Djali i drejtohet vajzës me shprehje të tipit: “më jep ujë me dorën tënde”, “më jep një pikë ujë”, “më jep ujë se plasa”, shprehje të cilat janë përdorur aq shpesh në krijimet folklorike të dashurisë saqë gati-gati janë kthyer në formulësim.

Kërkesa e djalit ndaj vajzës për t'i dhënë për të pirë është fillimisht një mënyrë për të krijuar kontakt verbal, për të tërhequr vëmendjen dhe për të provuar bujarinë e saj, por ajo njëkohësisht përmban kodin e një marrëveshje për të kërkuar pranimin ose refuzimin e saj:

Në përgjithësi, në lirikat që përmbajnë këtë kërkesë, vajza në përgjigjen e saj bën naze. Uji është simbol i pushtetit të vajzës mbi djalin për sa kohë ai ende nuk e ka bërë atë për vete. Nëse vajza tregohet bujare dhe i “i jep ujë”, kjo do të thotë që ajo i ka thënë “po” dhe është gati për hapin tjetër, prandaj rezultati është i menjëhershëm,

¹⁹ Po aty.

pra djali e ka bërë vajzën për vete dhe midis tyre krijohet lidhja, nëse vajza refuzon “t’i japë ujë”, rezultati është negativ, lidhja nuk krijohet.

Ky propozim i koduar përmbledh veprimet e “të dhënit” dhe “të marrit”, ndaj ai krijon lidhjen. Vajza identifikohet me veprimin e saj rutinor të vajtjes për të mbushur ujë. Kjo është përditshmëria e saj, është e gjithë bota e saj.

Për shkak të frekuencës së lartë të veprimit shenjues të dhënies së ujit në krijimtarinë folklorike, vajza gradualisht njësohet me burimin, ajo bëhet vetë burimi, ndërsa djali njësohet me formulën kërkuese që ai shqipton. Jo rrallëherë djali thotë: “më jep ujë me dorën tënde”, kjo është një lutje e hapur për një kontakt fizik dhe konkretizon njësimin e vajzës me burimin, asaj i kërkohet që të bëhet vetë burimi, ajo konceptohet kurdoherë përmes dhënies së ujit si një burim jete.

Kërkesën për ujë e hasim edhe në këngët e kthimit nga kurbeti. Teksti i mëposhtëm i një kënge gjirokastrite zhvillohet përmes një dialogu dinamik që nis me këtë kërkesë:

- *Pun’ e mbarë, o moj grua!*
 - *Mbarë paç, o udhëtar!*
 - *A ka afër ndonjë kruna,*
*se kjo buza më është tharë?*²⁰

Lirika në fjalë ngjason me baladat e rinjohjes, burri e provokon gruan dhe e ngacmon me fjalë për të parë se si do t’i përgjigjet ajo e nëse e ka marrë malli për të dhe në fund i tregon se cili është. “Kërkesa për ujë” në këtë tekst ka funksion iniciues; burri e njeh fshatin e tij, e di se ku është kroi, por kërkon të krijojë afrimet me gruan.

Ka dhe raste kur vajza vetëofrohet që t’i japë ujë djalit, si p.sh. në këngën çame “Prit ore bandill”:

Nepërk’ e shullërit,
u dogja për ujë,
 - *Prit, ore bandill,*
se të bie unë.
në u thaftë pusi,
varem pi në lumë,
 - *Prit ore bandill*
*se po të sjell unë*²¹

²⁰ Hyso R., Vasili K., Mustaqi A. (1983). *Lirika popullore 3*. ASH, IKP, Tiranë. f. 538

²¹ Zoto V. (2006). *Balada Shqiptare*. Tiranë, Dasara. f. 266

Teksti paraqet kohën e një stine me mot të nxehtë, me gjasë kulmimin e verës, kohë kur etja është shumë e madhe. Në këtë stinë siç është e lartë etja për ujë, po ashtu është e lartë edhe libidoja, ndaj kërkesa: “u dogja për ujë” është e barabartë me “u dogja për ty, për dashurinë tënde”. Ai e quan vajzën “nepërk” e shullërit”, emërtim ky që shërben për të karakterizuar një vajzë shumë të zgjuar dhe të shkathët. Ajo vërtet është një vajzë shumë e zhdërvjellët, por ama edhe djali nuk mbetet pas, sepse ai e vendos atë nën tryzni duke iu “kanosur” se “do të pijë ujë diku tjetër” dhe se etjen do ta shuajë gjithsesi.

Teksti më sipër është shumë i thukët dhe siç e pamë përmban një dialog me një kod erotik të sofistikuar që vërtitet rreth leksemës *ujë* dhe fushës së saj semantike. Ky dialog na flet për përballjet e vogla të para karakteriale në çift që i takojnë fazës kur individët janë duke eksperimentuar për të zbuluar njëri-tjetrin.

Kërkesën për ujë, me të njëjtën domethënie si në lirikë e hasim edhe në këngët e epikës legjendare, ku uji gjithashtu shërben si mjet lidhës ndërmjet çiftit:

*Në kujtosh sevapin e Zotit,
Një tas uj ma bjen ta pi,
Se buza gjak prej ethesh m'u ka plasë.²²*

Pirja e ujit nga femrat

Gjatë hulumtimeve kemi hasur edhe disa tekste ku paraqitet simbolikisht pirja e ujit nga personazhet femra. Edhe këto tekste përforcojnë idenë se uji është simbol i jetës dhe i dashurisë, dhe përbën zanafillën e tyre. Edhe burri, përmes ujit, në jo pak raste është parë si burim jete e force. Kënga *Piva uj' me dy bardhakë*:

*Piva uj' me dy bardhakë
moj aman-aman!
Piva shum', m'u duket i pak
rash' e fjeta me një plak,²³*

Kjo këngë e mbledhur në Divjakë, në kohën e botimit (viti 1989), është klasifikuar tek këngët satirike e humoristike. Për shkak të censurës së kohës, veprimet e përshkruara aty janë parë thjesht si shaka, si diçka që nuk ka ndodhur me të vërtetë; por në fakt teksti është shumë i qartë, gruaja apo vajza “ka pirë ujë me dy bardhakë”. Bardhakët, në këtë rast simbolizojnë meshkujt, njëri prej tyre ka qenë plak, tjetri djalë i ri. Ajo ka fjetur me të dy, plaku i është neveritur dhe për këtë ajo dëshiron të

²² Haxhihasani Q. (1966). *Epika legjendare I*. Tiranë, IKP, f. 76

²³ Hyso R., Vasili K., Pano N. (1989). *Lirika popullore 2*. ASH, IKP, Tiranë. f. 550

hakmerret e t'i shfryjë inatin, ndërsa djali i ka shijuar dhe ndaj ajo dëshiron ta shpërblejë:

*Rash' e fjeta me një djalë,
ai djali binte erë
si karafil me erë.
Bëi kafën me sheqer,
shitroi dyshekun të flerë!*²⁴

Gjatë këngës, si pjesë e refrenit, përsëritet dy herë vargu: *piva shum', m'u dukt i pak*, çka tregon se kësaj gruaje të re nuk i shuhet etja lehtë. Etja për ujë në thelb, nuk është gjë tjetër veçse etja libidike.

Një tjetër tekst ku vajza sërish “pi ujë”, është ai i këngës labe *Dolla, moj shoqe, dolla*:

*Dolla, moj shoqe, dolla.
Në majë të malit.
Piva shoqe, piva,
Ujët e spitharit.*²⁵

Kënga rrjedh në trajtën e një rrëfimi që vajza ua bën shoqeve. Ky rrëfimi ndërtohet me anë të një shkallëzimi rritës, që nis me “pirjen e ujit të spitharit” (spithari - gurrë apo shkëmb nga ku rrjedh ujë ²⁶), vazhdon me “të ngrënë e majëzës së barit” dhe përfundon me “fjetjen në shark të çobanit” (shark – gunë; shiko fjalorin). Kënga na paraqet gjithë intensitetin e çasteve erotike; përmes pirjes së ujit shuhet etja, por më poshtë flitet edhe për uri – vajza “ka ngrënë majëzën e barit”, ka ngrënë pjesën më të mirë e më të njomë. Më pas ajo ka fjetur e përqaftuar me çobanin, në sharkun (gunën) e tij. Pra vajza thotë qartë se ka pirë, ka ngrënë dhe ka fjetur; ka ndenjur të paktën një ditë e një natë të tërë me të dashurin e saj. Si rrallëkund në lirikën popullore vajza u thotë shoqeve me kënaqësi se “ka bërë qejf”:

*Bëra, moj shoqe, bëra
Qejfin e shelegarit*²⁷

dhe e gjithë kjo kënaqësi nis me “pirjen e ujit të spitharit”.

²⁴ Po aty.

²⁵ *Visaret e kombit V.* (1941). Tiranë, Botim i Ministrisë së Arsimit f. 245

²⁶ Po aty.

²⁷ Po aty.

Përfundime

Gjatë këtij punimi vërejtëm se uji si simbol haset dendur në letërsinë tonë folklorike. Ai përbën një nga shënjesit hapësinorë më të rëndësishëm të erotizmit në këtë letërsi. Duke e vëzhguar letërsinë folklorike në rrafsh vertikal pamë se si vendtakimet me burime ujore si krojet, lumenjtë, burimet, çezmat, shndërrohen në simbol të erotizmit. Gjithashtu vërejtëm se si në këto krijime “kërkesa për ujë” është vazhdimisht e pranishme si një propozim i koduar për të krijuar një lidhje në çift. Vajza që jep ujë paraqitet si burim jete, si burim dashurie, por nuk mungojnë edhe rastet kur edhe djali shihet si i tillë. Simbolika e erotike e ujit i ka rrënjët që në lashtësi çka dëshmon edhe vjetërsinë e domethënies së këtij simboli në krijimtarinë tonë folklorike.

Bibliografi

- Bronwen M., Felizitas R. (2000). *Dictionary of Semiotics*. London and New York, Cassell
- Colona, B. (2005). *Fjalor mitologjik*. Tiranë, Toena
- Haxhihasani Q. (1966). *Epika legjendare I*. (1966). Tiranë, IKP
- Hyso R., Vasili K., Mustaqi A. (1983). *Lirika popullore 3*. ASH, IKP, Tiranë
- Hyso R., Vasili K., Pano N. (1989). *Lirika popullore 2*. ASH, IKP, Tiranë
- Tirta, M. (2004). *Mitologjia ndër shqiptarë*. Tiranë, ASH, IKP
- Visaret e kombit IV*, (1939). Tiranë, Botim i Ministrisë së Arsimit
- Visaret e kombit V*. (1941). Tiranë, Botim i Ministrisë së Arsimit
- Visaret e kombit VII*. (1940). Shkodër, Botim i Ministrisë së Arsimit
- Visaret e kombit XV*, (1944). Tiranë, Botim i Ministrisë së Arsimit
- Zoto V. (2006). *Balada Shqiptare*. Tiranë, Dasara
- Web: Copyright © Shoqëria Biblike Shqiptare / Albanian Bible Society:
https://albkristian.com/bibla_shqip/

Drita ISUFAJ

WATER AS A SYMBOL OF EROTICISM IN ALBANIAN FOLK LITERATURE

Abstract

Water as a symbol is often found in our folk literature. We come across it in almost all genres and subgenres of this literature: in epic, lyric, fairy tales, legends, ballads, etc. This paper focuses on defining the symbol of water in these creations by observing it as a sign of eroticism. The subject of this paper extends from the latest creations to the oldest ones in order to deconstruct the erotic symbolism of water as a source of life. In this paper are taken into consideration fragments of folk literature texts that present couples' meetings in places with water resources such as springs, taps, wells, river banks, etc., noticing how such venues become an important symbol of eroticism. Water resources are places that belong to the cult of nature, chaste ones, and consequently are related to our deeper instincts as human beings, the most important of which is sexual instinct.

Keywords: Eros, water, symbolism, folk literature, water resources, venues

Ermir XHINDI

GJENDJET FIKSIONALE TË *FAKTT* SI GJENDJE TË LEXIMIT

Abstrakt

Çfarë quajmë Fakt? A mund të pajtohemi mbi çfarë e prodhon atë, mbi gjendjen e tij si objekt? Nëse po, a është e mundshme një gjendje fikSIONALE e Faktit dhe a ka kuptim të flitet për të? Në ç'masë e ndikon përvoja jonë mbi Faktin, 'kuptimin' e tekstit letrar të kryer gjatë leximit? Në kumtesë, ne u japim përgjigje pyetjeve të mësipërme, në përputhje me pikëpamjen tonë mbi ekzistencën e një Matrice Zotëruese të Kuptimit gjatë një periudhe të dhënë, të kryer nga lexuesit, pavarësisht nga tekstet, nëpër një kapërcyell me kulme të ndryshme dendurie.

Kjo Matricë e Kuptimit, si 'vullnet' e praktikë e një bashkësie të dhënë, të përkufizueshme, të leximit, në trajtën e Lexuesit të Mundshëm, shfaqet si një integrale, relativisht e përkohshme, në marrëdhënie me një kategori Faktesh të përhershme, p.sh., 'Vdekja', në tekstet letrare. Ne hulumtojmë mbi shkallën e ndikimit të kësaj marrëdhënieje në disa tekste të I. Kadaresë, mbi strukturat e kuptimit përkatës, në përpjekje për të ndërtuar pamjen e një procesi të mundshëm e të tipologjisë së tij.

Fjalë kyç: gjendje fikSIONALE, lexues i mundshëm, përvojë e leximit, matricë e kuptimit, Kadare.

Hulumtimi mbi çështjen në fjalë, pra, mbi marrëdhënien mes Faktit dhe Fiksionit në letërsi, përbën njëloj ushtrimi teorik të ndërlikuar¹ në çdo rast, e aq më fort i kuptuar si përpjekje për të sjellë parashtrimet përkatëse në letërsinë shqipe.

¹ Vend qendror në pjesen e tretë të një teksti themelor, sipas meje, *Teoria e letërsisë* - nga René Wellek dhe Austin Uorren (përkth. Abdurrahman Myftiu, Onufri, Tiranë, 2007) - (*Theory of Literature* - René Wellek and Austin Warren, Harcourt, Brace and Company, New York, 1949), përkatësisht, *Rrugët e jashtme të studimit të letërsisë* (The Extrinsic Approach to the Study of Literature, p. 65-107), zënë pikërisht problemet e marrëdhënies së *faktit* me gjendjen e tij fikSIONALE dhe të iluzionit të përhapur teorik mbi njëvlefshmërinë e tyre apo mbi çështjen e *vlerës letrare* sipas këtij parashtrimi. Mendoj se, ata (Wellek e Warren), paraqesin një platformë të qëndrueshme për komentin e mundshëm teorik mbi çështjen, pavarësisht parapëlqimeve mekaniciste mjaft të përhapura apo pikënisjeve ideologjike, shpesh të “dhunshme” në këtë pikë.

Është e lehtë të biesh në kurthin pozitivist të joshjes për të hulumtuar mbi marrëdhëniet e mundshme mes një fakti, sipas nesh, të gjithëpranuar, dhe tekstit. Përfundimet me natyrë poetike e stilistike apo ato mbi vlerën e tekstit letrar, janë kufiri i zakonshëm i zbatimit të këtij modeli, pa folur për sprovat me karakter dekonstruktivist, të cilat nuk është se janë të padobishme në vetvete, por vuajnë të gjitha nga e njëjta sëmundje: ato priren të jenë përfundimtare, absolute. Determinizmi mbi faktin shpie në determinizëm mbi ‘gjendjen fikzionale të faktit’.

Mendoj se, pavarësisht kërkesës për zbulimin e pastërtisë së faktit, kjo e fundit, ‘pastërtia’ e tij, përfaqëson një gjendje e cila nuk i vlen letërsisë, e më tej, interpretimit të saj. Pra, është e papërdorshme në letërsi. Fjala vjen, Wellek e Warren kanë të drejtë p.sh., kur e përmendin statusin ontologjik të trekëndëshit si material i pavlefshëm për tekstin, siç është po aq e pavlefshme të përpiqesh të prodhosh një vlerë të mjaftueshme interpretimi vetëm mbi faktin: Naim Frashëri ka lindur në 25 maj 1846’!!!

Determinizmi është i pavetëdijshëm mbi absolutivizmin e vet, po aq sa ç’është edhe qëllimpirë, duke prodhuar kështu një varësi të panevojshme të tekstit letrar prej faktit, për të jetuar në një botë mimetike, ku gjuha, struktura poetike e tekstit, s’janë veçse mjete për të ekzorcizuar edhe njëherë faktin. Ka një lloj banaliteti në gjithë këtë shpërpjesëtim etik: pra, në njërën anë është ngurtësuar bindja mbi gjendjen objektive të faktit, ndërsa në anën tjetër, letërsia duhet të shpërblejë këtë bindje, të përgjigjet për të, në rastin më të zakonshëm!!!

Ka dhe një mundësi tjetër, e eksperimentuar herët: fikcioni të prodhojë faktin?! Në kulturën tonë, kjo është zgjidhja më e mundshme, madje, zinxhiri që duhet këputur, kështu që, në këtë rast do t’i mëshoja përpjekjes për të shkuar drejt dekonstruksionit, çka megjithatë do të na sillte në gjendjen e njëllor iluzionit pozitivist, për të cilin, letërsia apo çdo art nuk ka arsye të gjykohej, p.sh., nëse Ismail Qemali njihet në Shqipëri, ashtu siç njihet, për shkak të filmit ‘Nëntori i dytë’, asnjë operacion dekonstruksioni mbi filmin nuk ka vlerë përveçse për poetikën e strukturës në fjalë e nuk i shton asgjë kulturës. Çka është e artit i mbetet artit, letërsisë në këtë rast.

Pamja më e zakonshme e një lidhjeje të drejtpërdrejtë mes faktit dhe fikcionit janë struktura poetike të ngrira, të gatshme për të dhënë një funksion paraekzistues,

² ‘...periudha e Romantizmit ishte një periudhë kur poetët bëhen beronjtë e vetes dhe jetët e tyre u panë si pjesë e krijimtarisë vetjake. Por, në këto raste, jeta ishte produkt i poezisë dhe jo anasjelltas.’ Ann Jeffereson – David Robey, *Teoria letrare moderne*, Një paraqitje krahasuese, përkth. Floresha Dado, Albas, Tiranë, 2004. Në fakt, në letërsinë shqipe, romantizmi si mënyrë e të menduarit e si gjuhë, pati jetë të gjatë e ndikim të jashtëzakonshëm kulturor e psikologjik. Në mënyrë të posaçme, ky kah i pazakontë, *fiksion-fakt* ka ndikuar mjaft bashkësitë e leximit, çka prodhoi gjendje vërtet të ndërlikuar për t’u shpjeguar.

një gjendje kulturore, e cila përputhet me iluzionin tonë mbi botën: kur ndryshon ky i fundit (iluzioni), i duhet të ndryshojë edhe strukturës, e në rast se kjo nuk ndodh, fundi i procesit është ‘shkatërrimi i saj’ (strukturës), ç’ka është e pamundur të ndodhë e që rrjedhimisht provon, sipas meje, pamjaftueshmërinë e një marrëdhënieje kushtëzimi në sistem.

Në të dy versionet e mundshme të parashtrimit fakti përfaqëson një gjendje kulturore, mbi të cilën komenti teorik shpesh është i pavetëdijshëm e priret t’a njësojë, në një keqkuptim me pasoja, trajtën e tij ‘të interpretuar’ me gjendjen e tij ‘të pastër’, një shkallë përfundimtare e reduktimit hermenutik³, duke lënë mënjanë një mekanizëm, në mungesë të së cilit struktura poetike e tekstit, ose do të përmbushë një funksion të pamundur, ose teksti do të pushojë së ekzistuari.

Kam parasysh ‘leximin’, instrumentin që e zgjidh këtë mëdyshje me të vërtetë radikale, së pari, duke përjashtuar domosdoshmërinë e homologjisë mes faktit e fiksionit, së dyti, duke e rishqiptuar tërësisht nocionin ‘fakt’ në marrëdhënien e mundshme me fiksionin.

Premisë për qëndrimin që do të mbaj mbi gjendjet fikSIONALE të faktit në lexim është një tezë të cilën jam perpjekur ta mbroj në disa raste⁴, tezë e lidhur kryesisht me vlerën e kuptimit të kryer nga Lexuesi i Mundshëm - si kategori teorike e përkufizueshme, e me pasojat përkatëse në studim, në krahasim me kuptimin e kryer nga lexuesit empirikë, në një rrethanë të përbashkët historike e kulturore, pavarësisht nga tekstet.

Po e paraqes tezën: ‘kuptimi i krijuar nga Lexuesi i Mundshëm i çdo teksti letrar, pa dallim, në një periudhë të dhënë, ka shumë gjasa të shënojë Matricën kuptimore zotëruese përkatëse që do të ndërtonin lexuesit e asaj periudhe’⁵.

Pak kohë më parë kam kryer një arsyetim të ngjashëm: ‘Lexuesi i Mundshëm, në modelin tonë, si integrale e lirë të dhënash, është larg të qenit instrument i pagabueshëm si ndërtues i kuptimit. Ekzistenca e tij është spekulim, por sidoqoftë, është mjet ku e ku më i përshtatshëm se çdo instrument që buron nga sisteme të

³ ‘In Scheiermacher’s account, the hermeneutical circle is a continual and somewhat paradoxical reciprocity between parts and wholes, i.e., a text and the body of literature to which it belongs’, Stanley E. Porter, Jason C. Robinson, *Hermeneutics, An Introduction to Interpretive Theory*, Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2011, Grand Rapids Michigan / Cambridge, U. K., p. 32.

⁴ Ermir Xhindi, *Parody of the Traditional Poetics or Reconstruction of the Meaning*, Dacam’s International Language and Literature Meeting, Conference Proceeding, International Conference on Comparative Literature 2017, Istanbul, 10 March 2017, p. 51 – 54; *The fall of reading*, The Fourteenth European Conference on Languages, Literature and Linguistics, 10th February, Vienna 2017.

⁵ Ermir Xhindi, *Iniciumi i religjionit ne letersi*, Materialet e punimeve të Seminarit XXXIV Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, 34/2, f. 136, Prishtinë, 2015.

mbyllura teorike. Kushdo e ka të drejtën të interpretojë në mënyrën e vet, po aq sa ka detyrimin etik të përligjë mjetet që përdor, të shpjegojë. Nga kjo pikëpamje, modeli yne [Eco – Fish]⁶ është i hapur dhe rregjistri i vendimeve të Lexuesit të Mundshëm është i ofruar për pajtim ose jo. Ne e kemi përdorur këtë instrument, e për këtë na duhet ta përligjim drejtpërdrejt natyrën e modelit, të paktën për një etikë të metodës. Cila është përmbajtja e këtij instrumenti hibrid? Ky konstrukt i prodhuar nga një [un], a nuk është e mundur të kuptohet si zgjatim i këtij [un-i], çka mund të sjellë një iluzion të vlefshmërisë së tij, të nocionit Matricë e Kuptimit, etj.? Tek e fundit, edhe përpunimi i rezultateve pas zbatimit të modelit dhe krahasimi me shqyrtimet e mëvonshme është kryer nga ky [un], çka i forcon dyshimet mbi një dublikim të panevojshëm kritik apo mbi spekulimin. Për çfarë dallohet Lexuesi i Mundshëm nga [un-i] kritik që e përdor atë? A mund të ketë njëvlefshmëri mes determinizmit strukturalist të Ekos me nocionin e ‘zakonisht perceptual’ (perceptual habit) që përmend Fish⁷? Implikimet teorike janë me të vërtetë të ndërlikuara e përbëjnë, pa dyshim, një objekt më vete, jashtë kohës e vendit në këtë kumtesë⁸.

Cila është gjendja e faktit në modelin tonë? Në fund të fundit, ekzistenca e tij, ashtu si ekzistenca e variablit të tij fiksional është çështje e Lexuesit të Mundshëm. Vështruar sipas dinamikës strukturore të LM⁹, ‘fakti’ është një gjendje kulturore e ndryshueshme, e ravijëzuar sipas prirjeve të matricës kuptimore të epokës. Në këtë mënyrë është më e vështirë të flitet për një gjendje të kryer të faktit, sesa për një gjendje të posaçme të interpretimit të tij në marrëdhënie me të dhënat mbi të në enciklopedinë e lexuesit të mundshëm. Është interesante të vërehet se në modelin tonë fillon të mos ketë rëndësi fakti në vetvete, por prirjet e interpretimit mbi të, në kontekstin e një Matrice të dhënë të kuptimit.

Vlera e këtij modeli qëndron në natyrën liberale të qëndrimit mbi faktin: ky i fundit nuk e kushhtëzon me praninë e tij versionin e vet fiksional, për sa kohë versioni i tij fiksional merr jetë vetëm kur struktura letrare, ose struktura e çdo vepre arti, është përfunduar. Marrëdhënia mes tyre bëhet e pranishme vetëm kur teksti është kryer, pra, kur matrica e kuptimit është e pranishme, ndërkohë, në strukturën e dhënë. Gjendja fikzionale e faktit është ‘trup i kryer në kohë’, përkatësisht kuptim i strukturës sipas

⁶ Po aty, f. 133.

⁷ Stanley Fish, *Is There a Text in This Class?*, Interpreting the Variorum, Harvard University Press, f. 166

⁸ Ermir Xhindi, *Tekstet e Kutelit sot ose Lexim etik i strukturës*, kumtesë e mbajtur në konferencën shkencore ‘Mitrush Kuteli në 100 – vjetorin e lindjes’, Korçë, 26 maj 2017.

⁹ Lexuesi i Mundshëm

modelit tonë¹⁰. Nën këtë pikëpamje, marrëdhënia mes tyre është më e arsyeshme të shihet si përmasë e strukturës së përfunduar (kuptimit), ndërsa fakti është tretur ndërkohë me matricën kuptimore zotëruese të epokës.

Më tej, në kontekstin e MK¹¹ nuk ka rëndësi fakti, por prirja e komentit mbi të dhënat nga lexuesi, funksioni i tyre, e që këtu, marrëdhënia e fiksionit me faktin është marrëdhënie e 'kuptimit strukturor' te tekstit me matricën e kuptimit. Vijnë kështu te çështja e sintonisë¹². Matrica kuptimore zotëruese e një periudhe, në këndvështrimin tone, është më shumë çështje e prirjes së kësaj integraleje kulturore, pra, e Lexuesit të Mundshëm, sesa çështje e detyrimeve a e shtrëngimeve që teksti vendos përpara lexuesit. Ne e përkufizojmë Matricën Kuptimore si një realitet të pambërritshëm e që nuk realizohet askund plotësisht në trajtën e një teksti ideal, por si spirale regjistrash të kryer në masa të ndryshme e në mënyra të ndryshme. Kjo Matricë e Kuptimit bëhet realitet në çdo tekst, nëpër një regjistër të ndryshueshëm dëndurie, pavarësisht prej "autonomisë" të tij. Këtu kemi parasysh si të mundshme, njëherë njëlloj 'asnjëanësie' të tekstit në marrëdhënie me Matricën e Kuptimit, e diku tjetër, në rastet më domethënëse, edhe njëlloj 'sintonie' me të. Prirja e natyrshme e teksteve të një epoqe është sintonia me Matricën përkatëse, si synim komunikativ organik për tekstet, ç'ka sjell edhe kushtëzimin përkatës poetik e strukturor për to.

Kjo ndodh përgjithësisht kudo në art, p.sh., ne vijojmë të shohim një film të realizmit socialist, sepse, përsa 'fakti' është një gjendje kulturore e ndryshueshme, ne i japim një mundësi strukturës për të pasur sintoni me Matricën e kuptimit, qoftë dhe në kundërvënie me faktin: kryesorja për shikuesin nuk është krahasimi i faktit me gjendjen e tij artistike, por mënyra se si ndërtohet struktura, si shkohet drejt prirjes themelore të Matricës); rëndësi nuk ka homologjia e fakteve, por mënyra se si ndërtohet kjo homologji. Ne mund të na kënaqë edhe banaliteti i një filmi të realizmit socialist, sepse struktura e tij e pamjaftueshme, tek e fundit, vërteton bindjen tonë kritike apo kundërshtuese mbi atë periudhë, ne nuk na intereson homologjia, por funksioni i strukturës në kontekstin e Matricës.

Pra, ka sintoni apo jo? Le të përfytyrojmë tekste polisintonike, për një çast: tekste me një pasuri e lakueshmëri strukturore të jashtëzakonshme, që e mbërrijnë sintoninë në një rend dinamik matricash.

¹⁰ Stanley Fish, *Is There a Text in This Class?*, Interpreting the Variorum, Harvard University Press, f. 166

¹¹ Matricë e Kuptimit

¹² Në mënyrë më të posaçme, çështja e sintonisë është parë në: Ermir Xhindi, *Parody of the Traditional Poetics or Reconstruction of the Meaning*, Dacam's International Language and Literature Meeting, Conference Proceeding, International Conference on Comparative Literature 2017, Istanbul, 10 March 2017, p. 51 - 54

Qëllimi ynë është zbulimi i një gjendjeje të mundshme të marrëdhënies mes ‘përvojës mbi faktin’ me ‘gjendjen fikzionale të faktit’ në kapitullin XIX të romanit *‘Dimri i vetmisë së madhe’* të I. Kadaresë¹³. E shprehur si pyetje: cila është gjendja e sintonisë mes një Matrice të Kuptimit dhe kuptimit strukturor të kapitullit të mësipërm? Kemi parasysh një gjendje të faktit mbi figurën e Enver Hoxhës gjatë prishjes së marrëdhënieve me BRSS-në, në kontekstin e një Matrice të sotme të kuptimit, pra, një rend të dhënash mbi atë figurë në enciklopedinë e lexuesit, në marrëdhënie me kuptimin strukturor të kapitullit në fjalë?

Lidhur me Matricën e kuptimit, i rikthehem një gjendjeje të përkufizuar më parë¹⁴ në marrëdhënie me të cilën do të shqyrtojmë gjendjen kuptimit strukturor në kapitullin e sipërpërmendur: Matrica e kuptimit e cila e sundon leximin sot është gjendje asistimore, reduktimit, inciimi, qe e perjashton cdo doktrine të jashtme.

Një përmbledhje e zbatimit mbi tekst të modelit do të përmbante:

- për rrjetin referencial - tregues referencialë me intensitet të ulët, të llojit historik e kulturor, tregues të lidhur me figurën e Enver Hoxhës, të cilët përcaktojnë dhe vlerën e treguesve të tjerë. Shohim se ka një lidhje funksionaliteti mes treguesve referencialë historikë e kulturorë të cilët vlerësohen në raport me të dhënat referenciale mbi Enver Hoxhën. Vërehet se me kalimin e kohës rritet intensiteti e përkatësisht, bie numri i tyre.
- për izotopitë ligjërimore e narrative - ndërtimi i izotopive ligjërimore kryhet me vështirësi e i nxitur më shumë nga përvoja e lexuesit; në llojin e tyre ato janë izotopi të lidhura me topikë të llojit psiko-historik, por pa një dinamikë të caktuar. Ka një lloj kundërvënieje mes përvojës dhe natyrës së papërfunduar të izopoive ligjërimore. Kjo kundërvënie priret të zgjidhet në të mirë të përvojës, por herë pas here ka një ngërç, një mospërputhje me të; përvoja frenohet, ndeshet, stepet, izotopitë ndërtohen me vështirësi e vështirësia rritet kur teksti, ndërsa e përqëndron ndërtimin izotopik mbi të dhënat e sjella mbi Enver Hoxhën nuk jep asnjë tregues mbi izotopitë e mundshme narrative e mbi botët e mundshme – pra, ndërsa e ka ndaluar në jo pak raste veprimin e përvojës, teksti vetë nuk jep zgjidhje. Kemi kështu ndërtimin e një strukture me mundim, të pasur me kundërthënie, ku jo vetëm nuk ka sintoni me Matricën e ‘reduktimit’, por vihet re e kundërta, një prirje antithetike me Matricën, ku mbërrihet në kufijtë e një

¹³ Ismail Kadare, *Dimri i vetmisë së madhe*, Onufri, Tiranë, 2008, f. 412.

¹⁴ Ermir Xhindi, *Iniciimi i religjionit në letërsi*, Materialet e punimeve të Seminarit XXXIV Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, 34/2, f. 136, Prishtinë, 2015.

realiteti gati mitik. Struktura ndërtohet përmes vështirësish të papritura e të panjohura.

Si përfundim:

- Izotopitë ligjërimore në tekst kryhen me vështirësi, janë të zbehta, kalojnë përmes një filtri sintagmatik, “unit” të Enver Hoxhës, ndërhyrjet e të cilit janë gati ato të spektatorit, i cili përcakton jo qartë natyrën e izotopisë - lexuesi duhet të pajtojë përvojën e vet me vendimet e pritshme strukturore të protagonistit, i cili, sidoqoftë, është po aq i jashtëm sa edhe Lexuesi i Mundshëm. Në pritje të tyre përvoja e tij pezullohet. Izotopitë ligjërimore kanë si qendër vendimet e pritshme të Enver Hoxhës, por rrjedhin pothuaj jashtë vendimeve të tij;
- Në rrafshin e ndërtimit izotopik narrativ, intensiteti i ulët izotopik ligjërimor, bëhet edhe më i ulët; pritjet e Lexuesit të Mundshëm mbeten serish pezull: ‘fakti si përvojë’ shkon drejt strukturimit fikcional, por struktura nuk kryhet. Orientimi izotopik i vendimeve mbi botët e mundshme nga teksti nuk është i drejpërdrejtë e Lexuesit të Mundshëm i duhet të mbështetet në përvojën e tij, d.m.th., t’i rikthehet faktit në përvojë. Në këtë rrafsh, kemi një gjendje parastrukturore, që është kuptimi i vërtetë i prodhuar prej leximit: shpjegimi i perspektivës së një strukture të mundshme, zbulimi i potencialit të saj, pa marrë përsipër të mbështesë takimin me përvojën e Lexuesit të Mundshëm. Sipas meje, jemi në kushtet e një ‘praktike mitike’.
- ndërsa botët e mundshme janë aty, në përvojën e Lexuesit të Mundshëm, teksti nxit një rend të lartë probabilitetesh mbi izotopi të vendosura nga protagonist: Lexuesi i Mundshëm shtyhet të riinterpretojë përvojën, faktet e përvojës (p.sh., mbi natyrën ç’njerëzore të të ndodhurave nën sundimin e Enver Hoxhës). Si mund të shpjegohet prania e izotopive ligjërimore në marrëdhënie me mungesën e izotopive narrative, apo praninë e zbehtë të saj? Mendojmë se ky funksion lidhet me përpjekjen për të nxitur si kuptim strukturor të tekstit probabilitetin e lartë të botëve të mundshme mbi një filtër të vetëm izotopik, mbi një bërthamë mitike, e cila shpjegon çdo përvojë mbi faktin. Fakti në përvojën e Lexuesit të Mundshëm është vetëm një nga perspektivat e mundshme të faktit fikcional, jo gjendje e sigurt perspektive, me një lidhje të zbehtë me kounterpartin e tij fikcional; fakti fikcional, në vetvete, nuk lejon asnjë mundësi zhvillimi mbi përvojën e Lexuesit të Mundshëm, sepse nuk strukturohet në praktikën e leximit. Nëse fakti në përvojë përfaqëson në tërësi një gjendje fabulare, fakti

fiksional shkon paradoksalisht kundër një gjendjeje të ngjashme. Teksti nuk e lejon strukturimin e fiksionit mbi faktet e përvojës, përkundrazi, nxit ndërtimin e një alternative të saj (përvojës), përmes një praktike mitike në lexim: pranisë së një numri të madh botësh të mundshme, në prani të së cilës përvoja mund të interpretohet, të rivlerësohet, të asgjësohet, madje. Fakti fikcional jepet kështu si antistrukturë e faktit në përvojë, dekonstrukcion që shpie në njëloj pezullie mitike (kjo vlen edhe për elementet aktanciale e ideologjike të strukturës).

Si përfundim, teksti i Kadaresë në marrëdhënie me Matricën ka një sjellje ambigje: (a) krijon vijimësisht iluzionin e strukturës shpjeguese mbi faktet e përvojës, (b) pa e ndërtuar atë asnjëherë, njëloj eksperimenti rrëfimtar me tharrm postmodernist, (c) duke prodhuar si kuptim të saj (strukturës), pikërisht këtë përpjekje – një spirale dekonstrukcioni -, që i mbivendoset përvojës, madje e zëvendëson atë përmes një hipoteze mitike. Duket se është krejt e kundërta me ç'ka priren të kryejnë lexuesit sot, pra, një perspektivë asintonike për leximin e tekstit të Kadaresë.

Bibliografi

- Ann Jeffereson – David Robey, *Teoria letrare moderne*, Një paraqitje krahasuese, përkth. Floresha Dado, Albas, Tiranë, 2004.
- Ermir Xhindi, *Iniciumi i religjionit në letërsi*, Materialet e punimeve të Seminarit XXXIV Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, 34/2, f. 133, Prishtinë, 2015.
- Ermir Xhindi, *Parody of the Traditional Poetics or Reconstruction of the Meaning*, Dacam's International Language and Literature Meeting, Conference Proceeding, International Conference on Comparative Literature 2017, Istanbul, 10 March 2017, p. 51 – 54.
- Ermir Xhindi, *Tekstet e Kutelit sot ose Lexim Etik i strukturës*, kumtesë e mbajtur në Konferencën Shkencore 'Mitrush Kuteli në 100 – vjetorin e lindjes', Korçë, 26 maj 2017.
- Ermir Xhindi, *The fall of reading*, The Fourteenth European Conference on Languages, Literature and Linguistics, 10th February, Vienna, 2017.
- Ismail Kadare, *Dimri i vetmisë së madhe*, Onufri, Tirane, 2008.
- Stanley E. Porter, Jason C. Robinson, *Hermeneutics*, An Introduction to Interpretive Theory, Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2011, Grand Rapids Michigan / Cambridge, U. K.

Stanley Fish, *Is There a Text in This Class?*, Interpreting the Variorum, Harvard University Press.

René Wellek and Austin Warren, *Theory of Literature*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1949.

Ermir XHINDI

THE FICTIONAL STATES OF FACT AS STATES OF READING

Asbtract

What do we call *Fact*? Can we agree on what produces it, on its state as an object? If yes, is a *Fictional State of Fact* possible and does it make sense talking about it? On what degree the meaning of literary text made through the reading is affected by our experience about the *Fact*? In our paper we answer these relevant questions accordingly to our outlook on the existence of a Dominant Meaning Matrix (*DMM*) in a given period, constructed by respective readers despite the literary nature of the texts, through a time interval with different diversity peaks.

This Dominant Meaning Matrix (*DMM*) as “*will and practice*” of a given, definable community of reading in the shape of the Possible Reader, appeals as an *Integral*, relatively temporary in relation with a category of permanent facts as i.e. notion of ‘*Death*’ in literary texts. We explore the indication level of this relationship on different texts of Ismail Kadare, on corresponding structures and meanings, trying to formulate the contours of a possible process and its typology.

Jorida SOTIRI

FEMRA, PERSONAZHI I SIMBOLIZUAR

Abstrakt

Realiteti zëvendësohet me iluzionin, i cili i referohet një përfytyrimi, ku ëndrrat dhe shpresat përpëlitën me dëshirën e bukur për të mos u shuar. Iluzioni zëvendëson realitetin, atëherë kur ai vjen i ashpër, i dhimbshëm. Sado që autori pretendon të zbresë në nivel tokësor, struktura e tekstit mbetet e deshifruar në simbol. Ashtu siç konstaton edhe Bendeto Kroçe “*simboli është krijuar i pashkëputur nga intuita e autorit, ai është një sinonim i asaj intuitede që ka shenjat e idealeve*.”¹ Për këtë, autori, bashkë me heroinën, përfytyron iluzionin e një kohe tjetër, të lodhur, të pafuqishëm për ta mposhtur këtë realitet njerëzor.

Jo rastësisht simboli i femrës vjen shfaqet e në veprën e Koliqit, Migjenit, Spasses, gjithnjë “*në kërkim të ëndrrës e në këto kërkime femra mbart kryqin e vuajtjeve, simbolin e dhimbjes e të shpresës*”², duke sprovuar një situatë jetësore në dialog të personazhit me lexuesin e tij. Femra bëhet simbol i pafuqisë, e shtypur si në familje, ashtu edhe në shoqëri. Ajo tjetërsohet përballë kodit moral. Interesimi për botëperceptimin femëror, ndjenjat dhe fantazitë përfytyruese të saj i shtyn autorët ta trajtojnë me shumë kujdes figurën e femrës nëpërmjet personazhit letrar. Bota e saj e pasur dhe me plot të fshehta veçohet nga autorët për krenarinë, trimërinë, zgjuarsinë e bukurinë. Të tre autorët zbulojnë para lexuesit paraqitjen e simbolikës femërore. Tipari i përbashkët i tyre qëndron në pikëvështrimin e skenës së veprimit dhe të pësimit të personazhit, ku në bazë të raporteve të vendosura midis botës së brendshme dhe mentalitetit që i rrethon, ndërtohet një dhimbje apo dëshirë njerëzore. “*Melankolia e thellë kaplon shpirtrat njerëzorë; në çdo hap shihen anët e errëta dhe mangësitë e jetës; vdekja, vetmia, tjetërsimi dhe gjykimimi për diçka të largët, për një botë të panjohur që ikën nga e përditshmja*”³ e shkëputen femrën nga flakja e brengave të melankolisë, por, pasi realiteti shoqëror nuk

¹ ÇAPRIQI, Basri: “Simbolika e një qyteti”, në *Filologji* 6, Universiteti i Prishtinës Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë, 1998, fq.162.

² DADO, Floresha: *Intuitë dhe vetëdije kritike*, Onufri, Tiranë, 2006, fq. 195.

³ KRYEZIU, Resmije: *Femina litterarum*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2009, fq. 222.

ia ofroi këtë, nisi ta kredhë në dëshpërim të një shpirti të pashërueshëm të një blasfemi qytetës.

Fjalë çelës: personazh, simbol, femër, ëndërr, dhimbje, brengë, melankoli, tjetërsim, vetmi

“Vepra poetike nuk lind në një hapësirë të zbrazët dhe mbi të gjitha s’është e përcaktuar me personalitetin e poetit as me botëkuptimet e tij mbi botën, por lind në një sferë që është e përmbushur”

(VOLFGANG KAJZER)

Mbështetur në këtë kontekst, sjellim simbolikën e femrës, si pasqyrimi real i rrethanave njerëzore. Realiteti zëvendësohet me iluzionin, i cili i referohet një përfytyrimi, ku ëndrrat dhe shpresat përpëliten me dëshirën e bukur për të mos u shuar. Iluzioni zëvendëson realitetin, atëherë kur ai vjen i ashpër, i dhimbshëm. Sado që autori pretendon të zbresë në nivel tokësor, struktura e tekstit mbetet e deshifruar në simbol. Ashtu siç konstaton edhe Bendeto Kroçe *“simboli është krijuar i pashkëputur nga intuita e autorit, ai është një sinonim i asaj intuitede që ka shenjat e ideale”*⁴ Për këtë, autori, bashkë me heroinën, përfjetonë iluzionin e një kohe tjetër, të lodhur, të pafuqishëm për ta mposhtur këtë realitet njerëzor.

Jo rastësisht simboli i femrës vjen shfaqet e rishfaqet në veprën e Koliqit, Migjenit, Spasses, gjithnjë *“në kërkim të ëndrrës e në këto kërkime femra mbart kryqin e vuajtjeve, simbolin e dhimbjes e të shpresës”*⁵, duke sprovuar një situatë jetësore në dialog të personazhit me lexuesin e tij.

Femra bëhet simbol i pafuqisë, e shtypur si në familje, ashtu edhe në shoqëri. Ajo tjetërsohet përballë kodit moral. Interesimi për botëperceptimin femëror, ndjenjat dhe fantazitë përfytyruese të saj i shtynë autorët ta trajtojnë me shumë kujdes figurën e femrës nëpërmjet personazhit letrar. Bota e saj e pasur dhe me plot të fshehta veçohet nga autorët për krenarinë, trimërinë, zgjuarsinë e bukurinë.

Këta autorë gërmojnë në shpirtin e saj ndjesitë, dëshirat dhe energjitë shpirtërore të pashuara; hetojnë mendimet që ajo paraqet në lidhje të ngushtë me mentalitetin e kohës. Në këtë mënyrë krijohet individualiteti i saj.

Në këtë kontekst na pasqyrohet femra e **Koliqit**. Megjithatë, një pamje më vete përbën personazhi femëror i Dilocës. Ajo simbolizon pafuqinë e individit për të

⁴ ÇAPRIQI, Basri: “Simbolika e një qyteti”, në *Filologji* 6, Universiteti i Prishtinës Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë, 1998, vep. e cituar, fq.162.

⁵ DADO, Floresha: *Intuitë dhe vetëdije kritike*, Onufri, Tiranë, 2006, vep. e cituar, fq. 195.

ndryshuar jetën kolektive. Kemi historinë e dashurisë ndërmjet Lecit dhe Dilocës, ku shqiptohet si motiv gojëdhënor fati dhe vizioni ëndërrimtar i një “dashurie të përgjakur” dhe ku paradoksalisht vajtimi shpirtëror dhe përlakmia kthehen në mëshirë. Diloca e fejuar, natën e dasmës ikën me të dashurin e saj të fëmijërisë, i cili i thotë: “*Ti e din se ma e ambël m’asht deka pa ty se jeta pa ty.*”⁶ Në këtë përбетim me përmasa fataliteti, dy të rinjtë rrethohen, Marku vritet, Diloca e varros dhe ikën në Shkodër. Pra, kemi një malësore që zbret në qytet. Me sytë e qytetarit ajo shihet si një krijesë e bukur me fytyrë aristokratike, sy plot dritë, e ndriçim zambaku. Por sytë dhe shikimi i saj nuk shfaqin interes për asgjë. Dëshira për jetë dhe ëndrrat rinore janë groposur në kanunin e maleve. Në mënyrë simbolike, këtë personazh mund ta paraqisim si në rrafshin denotativ, ashtu edhe në rrafshin konotativ:

Diloca S1⁷

- 1- malësore pesëmdhjetvjeçe
- 2- jetime e rrugave
- 3- kishte një bukuri tragjike
- 4- trishtimi i përhershëm i syve
- 5- rinia i ishte shkatrrue

Diloca S2⁸

- 1- origjina e saj ishte nga Dukagjini
- 2- Me gjestin e saj ajo kishte mbetur e pambrojtur
- 3- bukurija e saj vret
- 4- sytë e saj kishin veshur perden e trishtimit të përhershëm
- 5- rinia e saj u gropos bashkë me të dashurin në varr

Figura e kësaj femre transformohet në përballje me kanunin, ku jeta dhe vdekja janë sinonime. Diloca nuk flet, duke u mbytur në vaj të pangushëllueshëm (Puthjet e zjarrta në fytyrën e të vdekurit me shpresë se do ta ngjallin të adhuruarin). Ajo i ka këputur shpresat dhe gjithë jeta e saj është hidhëruar: “*shikimi i saj nuk difton ma interesin për kurrëja.*” Ajo i dorëzohet dashurisë së shpirtit duke mohuar Kanunin, në të vërtetë bëhet vrasëse e vetvetes. Diloca është femra që ka humbur dashurinë, bashkë me të ka humbur përfundimisht edhe dëshirën për jetë.

⁶ KOLIQI, Ernest: “Diloca”, në *Hija e maleve*, Buzuku, Prishtinë, 2003, fq.156.

⁷ Ku me S1 shënoj simbolet që janë paraqitur në tekst.

⁸ Ku me S2 shënoj se çfarë përfaqësojnë këto simbole.

⁹ KOLIQI, Ernest: “Diloca”, në *Hija e maleve*, Buzuku, Prishtinë, 2003, fq.159.

Nusha te novela “Gjaku” simbolizon çiltërsinë e femrës qytetare. Ajo thurte ëndrra për projektimin e një jete më të mirë. *“Fjala darsëm e bante me andrrue. Nji ndiesi e paçansueme e shbynte me deshirne sa ma parë atë ditë të lume.”*¹⁰ Dashuron me ndjenjat më të pastra duke dëgjuar zërin e brendshëm me tingullin e thellë intim. Nusha vuan për shkak të dashurisë së vërtetë, por këtë dashuri të dëlirët nuk e përjetoj deri në fund. Ky personazh, me botën shpirtërore përshkon jetën e vet të rrezikuar nga rregullat kanunore. Nusha hyn në jetë me sinqeritetin e vet naiv, me pastërtinë rinore, e vetëdijshme se të dashurit të vet nuk mund t’i ofrojë gjë tjetër përveç bukurisë dhe rinisë. Ajo e ndien veten si pjesë e Dodës, sepse pa të ajo nuk është tërësi, kështu që sukseseve të tij u gëzohet sikurse sukseseve të veta. Nusha është personazh që nuk mund ta drejtojë dot fatin vetjak. Ndjenjat për të mbeten simptoma fillestare të një përfytyrimi në relacionin: dije-dashuri-gjakmarrje.

Në interpretimin simbolist, shohim edhe personazhin femër të **Migjenit**. Në prozën “Historia e njenës nga ato” autori na veçon Luken për të dhënë simbolikën e femrave që mbjell mjerimi. Rugëtimi ekzistencial i Lukes dhe përpjekjet për të rigjetur veten e humbur bëhet nëpër rrugët e qytetit. Lukja është vetëm njëra nga femrat që bën të njëjtën punë, femra prostitutë. Në realitetin ku “mbytet vetvetja”, ku nuk ekziston personaliteti i mëvetësishëm, femra bëhet pre e instinkteve, të cilat janë pjesë përbërëse e biologjisë së saj. Në këto kushte fshihen kufijtë ndërmjet së mirës dhe së keqes individuale, ndërmjet së moralshmes dhe së pamoralshmes. Në një mungesë të plotë të normave, lajthitjet individuale s’janë asgjë tjetër, veç një demaskim i hapur i asaj shoqërie, që femrën e sjell në shkallë të ulët morale dhe njerëzore. Procesi i çmendjes dhe i zhveshjes së saj morale kanë nisur pikërisht në këtë prozë. Në këtë lojë të ofertës dhe kërkesës, në këtë rrugë që në thelb simbolizon dëshirën e saj për një çast lumturie, Lukja nuk gjen prehje, ngaqë, mes atij ambienti, në atë shoqëri, nuk ka vend për ngrohtësi njerëzore. Sa herë njeriu ka dëshirë të dalë nga lëkura e vet, të ikë nga ajo pozitë fyese dhe të zhytet në ëndërrimet që ia bëjnë jetën më të lumtur, atëherë vërtet nuk është aty.

Atributet që i jepen asaj, e mirë, mëshirëplotë, hyjneshë e dëshirueshme, janë dhënë në raport me partnerët e saj. Në marrëdhënie me të rinjtë ajo sillet si e pandjenjë dhe këtë marrëdhënie e kthen në punë, punë për fitim, për të cilën e kushtëzon shoqëria që mbjell mjerimi. Simbolet të shprehura në rrafshin denotativ dhe konotativ janë:

Lukja **S1**

1- ajo e famshme

¹⁰ KOLIQI, Ernest: “Gjaku”, në Hija e maleve, Buzuku, Prishtinë, 2003, fq. 32.

- 2- njëlloj hyjneshe mëshirëplotë
- 3- premtonte melodi harmonike
- 4- trupi saj kishte krijuar njëfarë aureole
- 5- tmerrohej nga mëshira e rrugës dhe turmës

Lukja S2

- 1- figura e femrës së famshme njihej nga të gjithë
- 2- xhentile dhe joshëse në sytë e meshkujve
- 3- premtonte lumturi meshkujve kundrejt napolonave
- 4- trupi i saj ishte kthyer në stacion pritës i epsheve mashkullore
- 5- e shqetësonte fati i saj dhe frika për të qenë një femër e përdalë

Qyteti me lagjet e tij të varfra e ka shndërruar femrën në subjekt të neverisë dhe frikës, duke u bërë pre e instinkteve, si shpëtim i rremë i vuajtjeve të ditës. Në këtë ferr ku mbytet vetvetja nuk ekziston individualiteti femëror. Lufta për ekzistencë po e shkel moralin e pastër familjar, duke e kthyer femrën në një mëkatore.

Ageja simbolizon shembullin e vajzës së çiltër dhe të padjallëzuar. Ajo bëhet viktimë e “lojës” së kurdisur nga të tjerët. Armiku i saj nuk bëhet një njeri, por e tërë shoqëria, që me normat e raportet e veta, shkatërron fatin e Ages. Veprimet e Ages janë një rebelim ndaj realitetit të hidhur. Rebelimi mund të çmohet si gur themeli i qëndresës së saj, i dëshirës për jetë, që është synimi kryesor i këtij personazhi. Konflikti i saj me shoqërinë bëhet në mënyrë të heshtur. Ageja është rritur dhe edukuar nën hijen e mentalitetit patriarkal dhe sa më shumë i ka besuar, aq më tepër e ka humbur personalitetin e vet. Dashuria e Ages ndaj Lulit, i cili ishte i shtypur nga punëdhënësi i tij sikurse ishte ajo e shtypur nga prindërit, duhet kuptuar si pavarësi e personalitetit, por njëkohësisht edhe si hakmarrje e përbashkët ndaj atyre parimeve që e kishin ngujuar me atë burrë. Ajo sheh se nuk ka mundësi të veprojë në mënyrë të hapur. Vepron duke ia punuar moralit ekzistues dhe në këtë formë kthehet në një prodhim të këtij realiteti. Hyn në jetë me një stoicizëm dhe në kohë bëhet “luftëtare e të drejtave të veta”. Edhe pse nuk mund të bëjë ndryshime të përmasave të mëdha, ajo e ndërron jetën e vet, aq sa ia lejojnë hapësirat që i kanë vendosur të tjerët. Në rrugën e zhvillimit të saj si personazh, Ageja shkon nga pastërtia shpirtërore në rrugën e mëkatit (tradhtisë bashkëshortore), por në këtë udhëtim asnjë çast nuk përkulet. Lidhja e saj me Lulin shpreh dëshminë e humbjes së besimit në moralin ekzistues. Format e vetëmbrojtjes, me të cilat ka lindur njeriu, justifikojnë veprimet e Ages. Një karakterizim i tillë forcon edhe më tepër tragjiken e pozitës së femrës, si qenie e shtypur sociale. Ageja është simbol i femrës që tregon se mangësitë që t’i kushtëzon

mentaliteti, për shkak të gjinisë së cilës i takon, mund të thyhen me guxim e besim te vetja.

Një nostalgji për simbolikën e femrës na shpreh edhe **Spasse** në prozën e tij. Ai krijoi një galeri femrash, si një përpjekje për t'i integruar dhe emancipuar ato. *"Është e pakrahueshme vlera shoqërore dhe edukative e veprave të Spasses për trajtimin e figurës së femrës shqiptare."*¹¹ Sipas Dr. Johanson-it: *"Asnjëri nuk është më i kualifikuar për të shprehur jetën e saj sesa vetvetja."*¹² Nën këtë arsyetim sjellim personazhin e Zonjës P., e cila është projektim i fatit të fundit. Ajo e kishte përfunduar jetën para se të fillonte ta jetonte atë. Në jetën bashkëshortore kishte humbur karakteristikat e mëvetësishme të njeriut të pavarur dhe ishte shndërruar në një njeri të pavullnet e që e zgjaste jetën e vet nga dita në ditë. Duke qenë e bindur në pamundësi për ndonjë ndryshim të caktuar, ajo ishte pajtuar me atë realitet të hidhur, duke harruar se po bënte një jetë të pakuptimtë. Për të, takimi me Gjon Zaverin është shpëtim që e kthen sërish në jetë, e zgjon tek ajo ndjenjat e gruas, e formave të trupit, që deri atëherë ishin gjymtyrë të nevojshme për një jetë fizike; u jep bukuri, freski që ngjall ndjenja. Pavarësisht se njeriu është një qenie e pavarur nga shoqëria, por është i lidhur ngushtë me të, raportet eaktuara nga rregullat e përgjithshme janë udhërrëfyese ndër ritmet e ndërlikuara të marrëdhënieve njerëzore. Në momentin që Zonja P. e ndien veten si femër me të gjitha tiparet që duhet t'i ketë, mund të themi se ndihet edhe e lumtur; ajo përjeton zhgënjimin përfundimtar. Çoroditja mendore shpie në shpresën se dashuria që ndien ndaj Gjon Zaverit do ta lirojë nga ankthi martesor, e çon drejt bindjes së pamundur të lirisë. Përfundimi fatal i një nisme të mbrapshtë i ka rrënjët në marrëdhëniet e tjetërsuara njerëzore. Ajo është ndërfutur në orbitën e mekanizuar që shtyp individin, pasi në kuptimin borgjez *"martesa ishte një marrëveshje juridike, që përcaktonte për një jetë fatin e trupit dhe të shpirtit të dy njerëzve, kur kjo marrëveshje bëhej vullnetarisht, pra, jo pa pëlqimin e palëve. Por dihej shumë mirë se kush e bënte këtë pëlqim dhe kush e lidhte martesën në të vërtetë"*¹³

Gjon Zaveri vazhdon të jetojë edhe më tutje se është i lirë, por nga fejesa e tij me Afërditën ai sheh se po i humb ngadalë pozitat e lirisë së individit. Familja e Gjon Zaverit ishte familje që pretendonte për një pozitë më të mirë në shoqëri, prandaj ajo do të përforcojë pikërisht këtë pozitë nëpërmjet kësaj martese, por në traditën e

¹¹ DEVA, Nexhije: *Gruaja në veprimtarinë letrare të Sterjo Spasses*, "Fjala", Prishtinë, nr.4, 15 Shkurt 1976, fq.12.

¹² BAHTIN, Mihail: *U romanu*, Nolit, Beograd, 1989, fq.248.

¹³ KRYEZIU, Resmije: *Personazhi i gruas në letërsinë shqipe mes dy luftrash*, Rilindja, Prishtinë, 1988, fq. 90, cituar sipas: Engles, Fridrih: *Origjina e familjes, e pronës private dhe e shtetit*, Prishtinë, 1963, fq. 85.

familjeve të tilla “nuk ishte dëgjuar kurrë që prirjet reciproke të palëve të qëndronin mbi arsyet e tjera si bazë e martesës.”¹⁴

Prindërit e Gjon Zaverit kanë dhënë pëlqimin pa e pyetur atë dhe këtë pëlqim do ta realizojnë. Në këtë mënyrë identifikohet fati i Afërditës, të cilën e kanë fejuar që në vogëli. Afërdita ka ideal jetësor martesën. Ajo për të nuk është vetëm realizim i ndjenjave, sepse e di që ndjenjat mund të shprehen vetë në përputhje me ligjet e sanksionuara më parë si shkelje e kanunit. Bija e jetës fshatare i nënshtrohet një praktike të tillë, sepse varësia materiale e detyron atë të jetë në atë pozitë që të pajtohet me fatin e vendosur nga të tjerët. Afërdita simbolizon imazhin e një femre të brishtë, naive, e zhytur nën petkun që i ofron jeta rurale. Shpreson dhe thur ëndrrat e saj nën lutjen për një jetë më të mirë. Fejesa i bëhet si një mall që mund të shitet e blihet. Afërdita është imazhi i femrës së urtë katundare. Ajo mjaftohet me ato të mira që i ofron jeta provinciale. Nuk tregon kurrë forcë për të kundërshtuar vullnetin prindëror. E kredhur në qetësinë e vet, ajo di të dashurojë dhe të kërkojë lumturi. Por fati ia thyen ëndrrat. Të pakta janë fjalët që ajo i thotë Gjon Zaverit; ato më tepër flasin për përvuajtjen e saj se sa për një kërkesë që të quhet personalitet: “*Shpirti dhe trupi im janë vetëm me ty e për ty në këtë jetë dhe në atë jetë. Unë-i im ka për të qenë po me ty; mirëpo... edhe ti si burrë, mbaskësaj dubet të jesh vetëm i imi!*”¹⁵

Simbolikën e saj mund ta interpretojmë si më poshtë nëpërmjet rrafshit denotativ dhe konotativ:

Afërdita S1

- 1- ecën drejt rrugës kokulur
- 2- është një perëndeshë mes shoqeve
- 3- katundare me sedër katundi
- 4- shihte me bisht të syrit e notonte në fushën e bukur të ëndrrave
- 5- lutej për një jetë të lumtur

Afërdita S2

- 1- femra e padalë, me sedër dhe naive
- 2- bukuri mahnitëse
- 3- u qëndron strikt rregullave që ofronte zakoni
- 4- brenda atij ambienti që e rrethonte ndërtonte botën e vet të ëndrrave
- 5- lutej dhe ëndërronte në krah të burrit saj një jetë më të mirë

¹⁴ Po aty.

¹⁵ SPASSE, Sterjo: *Pse?!*, Erik, Tiranë, 2010, fq. 175.

Ai shërben si një pasqyrë, në të cilën mblidhen të gjitha vuajtjet e femrës, duke krijuar një barrë të rëndë për të, që e vetëdijëson për pamundësinë e një jete të qetë, prandaj përfundon në mënyrë fatale.

Qyteti është hapësira dyzuese ku individ i kalon krizën mendore e shpirtërore. Të tre autorët zbulojnë para lexuesit paraqitjen e simbolikës femërore. Tipari i përbashkët i tyre qëndron në pikëvështrimin e skenës së veprimit dhe të pësimit të personazhit, ku në bazë të raporteve të vendosura midis botës së brendshme dhe mentalitetit që i rrethon, ndërtohet një dhimbje apo dëshirë njerëzore. “*Melankolia e thellë kaplon shpirtin njerëzorë; në çdo hap shihen anët e errëta dhe mangësitë e jetës; vdekja, vetmia, tjetërsimi dhe gjykim i përçarshëm për diçka të largët, për një botë të panjohur që ikën nga e përditshmja*”¹⁶ e shkëputen femrën nga flakja e brengave të melankolisë, por, pasi realiteti shoqëror nuk ia ofroi këtë, nisi ta kredhë në dëshpërim të një shpirti të pashërueshëm të një blasfemi qytetës.

Bibliografi

BAHTIN, Mihail: *U romanu*, Nolit, Beograd, 1989.

ÇAPRIQI, Basri: “Simbolika e një qyteti”, në *Filologji* 6, Universiteti i Prishtinës Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë, 1998.

DADO, Floresha: *Intuitë dhe vetëdije kritike*, Onufri, Tiranë, 2006.

DEVA, Nexhi: *Gruaja në veprimtarinë letrare të Sterjo Spasses*, “Fjala”, Prishtinë, nr.4, 15 Shkurt 1976.

KOLIQI, Ernest: “Gjaku”, në *Hija e maleve*, Buzuku, Prishtinë, 2003.

KRYEZIU, Resmije: *Personazhi i gruas në letërsinë shqipe mes dy luftërash*, Rilindja, Prishtinë, 1988.

KRYEZIU, Resmije: *Femina litterarum*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2009.

NIKOLLA, Millosh, Gjergj (Migjeni): *Vargjet e lira* novelat e qytetit të veriut, Ilar, Tiranë, 2009.

PIA POZZATO, Maria: *Semiotika e tekstit – metoda, autorë, shembuj*, SHBLU, Tiranë, 2005.

SPASSE, Sterjo: *Pse?!*, Erik, Tiranë, 2010.

¹⁶ KRYEZIU, Resmije: *Femina litterarum*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2009, fq. 222.

Jorida SOTIRI

SUBJECT: FEMALE, THE SIMBOLIZED CHARACTER

Abstract

Based on this context, we bring the symbolism of women, as the real reflection of human circumstances. Reality is replaced by the illusion, which refers to an imagination, where dreams and hopes strike with a good desire not to be extinguished and lost. Illusion replaces reality, when it comes tough, painful. As the author claims to descend on a terrestrial level, the text structure remains decoded in the symbol. As Bendeto Kroce ascertains, *"the symbol is created unconnected with the author's intuition, it is a synonym of that intuition that has the signs of the ideal."* For this, the author, along with the heroine, experience the illusion of another, tired, helpless to overcome this human reality.

It is not by accident that the symbol of the woman appears in Koliki's, Migjeni's, Spasse's work, always *"in search of a dream, and in these women's searches carries the cross of suffering, the symbol of pain and hope"*, provoking a life situation in a person's dialogue with his reader. Females become the symbol of helplessness, imprinted in both the family and the society. It is alienated in the face of moral code. Interest in the world's perception of the world, feelings and imaginative fantasies prompt the authors to treat the female figure very carefully through the literary character. Its rich and secretive world is distinguished by the authors of pride, bravery, wit and beauty. The three authors reveal to the reader the appearance of feminine symbolism. Their common feature lies in the point of view of the action scene and the perception of the character, where, based on the relationships between the inner world and the surrounding mentality, a pain or a human desire arises. *"Deep melancholy overwhelms human souls; at every turn, the dark sides and the shortcomings of life are seen; death, loneliness, alienation, and judgment over something distant for an unknown world that ran away from the daily"* dislodged the woman from falling into the sorrows of melancholy, but since social reality did not offer this, she began to cry in despair of a the incurable soul of a city blasphemy.

Key words: character, symbol, female, dream, suffering, pain etc.

Lili SULA

FIKSIONI VS. FAKTTI NË VEPRËN *EPIKA E YJEVE TË MËNGJESIT*, TË RUDI EREBARËS*

Romani *Epika e yjeve të mëngjesit* të R. Erebarës mban të njëjtin titull me veprën e njohur të piktorit Edison Gjergo. Homonimia e titujve, forma e shprehjes dhe forma e përmbajtjes na çojnë tek ideja e përafrimit të arteve, e cila prej antikitetit ka dëshmuar se mes tekstit letrar dhe arteve pamore ka raporte të ndërsjella.

Praktika semiotike e kalimit të një titulli vepre vizive në një titull romani dhe fjala “epikë”, e cila na kthen në fillesat e romanit, vijnë si një përpjekje e Erebarës për ta vënë në krizë modelin linear të romanit imitues dhe për t’ia hapur atë përvojave eksperimentale narrative.

Dinamika që mbart fjala “epikë” dhe orientimi pozitiv – ideologjik, i lidhur me një kauzë kolektive të rëndësishme, përmbysset për t’i dhënë vend gjendjes stativë të yllit të mëngjesit, ftohtësisë së ngjyrës së tij dhe individualitetit të ftohtë të emocioneve vetjake.

Historikisht, në raportet mes letërsisë dhe arteve pamore është provuar se më së shumti letërsia ka shërbyer si burim lënde për pikturën, po ndodh, si në rastin tonë, që piktura (imazhi) t’i japë lëndë letërsisë.

Piktura *Epika e yjeve të mëngjesit*, u krijua më 1971, në vitet kur në arte, pikturë, muzikë e letërsi u ndje era liberale e arteve të vendeve perëndimore. Piktori Edison Gjergo derdhi në tela një episod lufte jashtë skemave të socrealizmit (një rapsod të rreshkur që këndonte me lahutë për partizanët nën një sfond nate blu të qiellit, me pak thyerje të kuqe të shndritur me të zezë ku ndrisin yje të ftohtë). Piktura ekspresioniste, me elemente kubiste, shqetësoi autoritetet e kohës, të cilët e përndoqën autorin e saj në burgje e kampe internimi.

Devijimi i skemës krijuese dhe moderniteti i pikturës artikullohet në roman nga artisti nëpërmjet ligjërimit dialogues e monologues, në ambiguitet të vazhdueshëm mes artit e realitetit: “Shiko si ia ke bërë dorën partizanes?! Ajo dorë duket si kubiste. E ke mbushur me simbolizma. Ke vetëm një yll në ballë”, - flet piktori, struktura prodhuese

* Rudi Erebara është poet, romancier e përkthyes i njohur. Romani i tij *Epika e yjeve të mëngjesit* u vlerësua me *Çmimin European të Letërsisë*, 2017.

(e ulët)/krijuese. “Mua më duket kubiste, - thotë udhëheqësi, -... që thua ti Ramish. Forma ka mbytur përmbajtjen këtu. Edhe në socializëm shokë, nuk paguan shteti artistë të pikturojnë si u do qejfi”, - zëri i strukturës së lartë, superstrukturës.”¹

Edison Gjergo përfaqëson artistët e talentuar shqiptarë të viteve ‘60-’70 të shekullit të kaluar, të cilët u keqtrajtuuan dhe u dënuan për shkak se në krijimtarinë e tyre artistike devijuan nga kallëpi ideologjik. Vendimet famëkeqe të plenumit IV të Komitetit Qendror të PPSH-së përndoqën artistët tanë e masakruan përfundimisht artin e kulturën shqiptare, duke e futur në skemën socrealiste.

Vepra *Epika e yjeve të mëngjesit*, si thotë autori, “është një roman mbi imoralitetin e diktaturës dhe të diktatorëve të saj”*, çka realizon një domethënie që e ka burimin në “faktin” personal, social, historik, religjioz e ideologjik, të epërsisë së lirisë njerëzore ndaj diktatit. Fakti personal merr të drejtën të shprehet nëpërmjet mjeteve artistikisht jokanonike për artin e realizmit socialist, të artit të dogmatizuar; ekspresionizmi në artin e pikturës i transferon mjetet në rrafsh të fjalës. Ashtu si piktura që tëhuajëson figurën, e dyzon, edhe romani ndërton figurën e dyzuar të prototipit të artistit në komunizëm; ashtu si arti modern ftoh ngjyrat duke mos ia nënshtruar ato një poetike mimetike, edhe gjuha e romanit “ftoh” funksionet që i takojnë konvencionalisht artit imitues të socrealizmit.

Ashtu si arti kubik shformon format për t’i ndërthurur sipas një logjike të brendshme, që i përgjigjet veç nevojave të artit, edhe linjat kompozicionale shformohen në një lojë ndërthurjesh volumetrike bymim-tkurje.

Fusha kromatike totalitare pranëvitet me atë të dopios: në rrafsh teorik të shkrimit të hapur ndaj reflektimeve të shumëfishta; në rrafsh praktik të ngjyrosjes pa kontrastet kromatike që karakterizojnë gjuhën korrekte dhe jokorrekte ideologjikut, personazhin pozitiv dhe negativ.

Tema e Dopjos, tipar i prozës moderne të fundshekullit XIX e fillimshekullit XX (Oscar Wilde, Dostojevski, Pirandello, Kalvino, Saramago etj.) përbën tipar kryesor të romanit të Erebarës, që shtrihet në formë të përmbajtjes dhe në formë të shprehjes, duke i dhënë atj një status të përzier gjinor.

Protagonisti kryesor është personazh kompleks; projektim i autorit në sfondin historik-social dhe zëdhënës i tij, ku hetohen lehtë gjurmë të kodit historik, social,

¹ *Epika e yjeve të mëngjesit*, - Tiranë, Ombra GVG, 2107, f. 389, 571.

Edmondi përshkruan pikturën: “I mpreu muret mirë pastaj i prishi pak të dukeshin si shkëmb. Si Shqipëria, shkëmb graniti në buzë të Adriatikut dhe Jonit. Vetëm, atje në majë të shkëmbit si far që u thotë të gjithëve kujdes mos përplasësh këtu, ik larg. Bisedon me yjet. Çatitë, kapelet dhe yjet rrinë sipër. Yjet e qiellit të natës që po ikën, yjet e kuq. “Epika”, tha Edmondi. Yjet që po vijnë nën diell. “Dhe dielli që nuk po duket ende është partia”, tha Sulejmani.” (f. 391)

* /Parathënie/ R. Erebara, *Epika...*- f. 7

religjioz, politik, artistik.

“Heroi” është konvertuar, ka ndërruar emrin nga *Sulejman* në **Edmond**. Identiteti i ri, megjithëse synon *krijimin e njeriut të ri në jetë e në art*, ruan formën e shkurtër të emrit **Ed/ison**, *Edi*, e nga ana tjetër, jo rastësisht asociohet me Edmondin e Dantes – duke konvertuar raportet me të kaluarën religjioze, politike-sociale e familjare. R. Barti tek “Analizë tekstuale e “Valdemari” i Poe-së”, na kujton se emri i përveçëm është “princi i shënjesve”²; konotacionet të larmishme: *Sulejmani vs. Edmondi* shënjojnë dy identitete krejt të ndryshme e të kundërta, po aq sa dhe një identitet të ndërmjetëm që shkon e vjen nga realiteti tek arti, nga diktati te liria, nga fakti te fikcioni. Sulejmani vs. Edmondit përbën një marrëdhënie unike që bazohet te mungesa e lirisë vetjake e sociale, te frustracioni e dhuna ideologjike: Edmondi sillet e vepron ashtu si do të donin të “Tjerët”, “TJETRI” e shumë rrallë ashtu si do e si mendon “Vetë”, Edmondi alias Sulejmani është i pasigurt, i paqëndrueshëm, mes kujtimesh e ndodhish që i mbivendosin identitete, në mëdyshe të vazhdueshme ndërmjet “Vetes” dhe “Tjetrit”. “Shokët e kanë të gjithë nga një gjë të kuqe. Kanë shallin. Kanë yllin me pesë cepa në kapë. Vazhdoi të flasë **me zë Edmondi** në prani të **heshtjes së Sulejmanit**. A i lyenin partizanët buzët me të kuqe? Lejohej kjo në çetë? Ishte buzëkuqi aq komunist?”

- Ndaje mendjen. Ose je Sulejman dhe vazhdo si di vetë. Ose Edmondi, edhe bëj artistin.

- Më mirë Sulejman, se me Edmond sikur nuk e kishin fort me qejf te rajoni.”³

Si artist, *Sulejmani-vs.-Edmondi* beson se piktura do të jetë shpëtimi i Tij /Vetes nga Tjetri, pa ditur që pikërisht Arti do të bëhet tjetërsuesi dhe burgu i Tij si për të thënë se imuniteti nuk mund të fitohet nga një proces kodifikimi i ndërlikuar siç është ai artistik; përkundrazi, kodi komunikues në veprën artistike, falë strukturës së saj të mbyllur, fiton tension dhe vlerë shtesë të interpretueshme në rrafshe të ndryshme.

Nuk është e rastësishme që protagonistin në fund të romanit është në *qelinë e paraburgimit*, (*Climax-i* i tjetërsimit) në pritje të vendimit që do t’i japë gjyqi i popullit. Për rrëfyesin, mënyra e vetme për të rifituar personalitetin dhe identitetin e artistit që jeton mbi “normat” është “Tjetri/ët”, vendimi popullor, është turma që jeton brenda

² R. Bart: Analizë tekstuale “Valdemari” i Poe-së. - Në: *Teori dhe kritikë moderne* /zgjedhi e përktheu N. Krasniqi/- Prishtinë, Rozafa, 2008, f. 191

³ Po aty, f. 387, 508

- Në rregull, unë po i shkruaj emrin.

- Sulejman,- i tha Edmondi në atë mëdyshe që e kapte sa herë ngatërrohej me emrin e vet. (f. 509)

- Po pse është në galëri?- I tha Edmondi pasi e kishte përtypur ngjarjen disa herë me veten si Sulejman. (f. 510)

“rregullave” të diktaturës së proletariatit.

Personazhe të tjera të veprës e kanë dytësin e përveçëm në refleksime të shpeshta të brendshme, ata e imitojnë hijen “tjetër” me përkushtim. Partizani i dikurshëm, Koci imiton figurën reale të Stalinit sa dhe atë të Koçi Xoxës. Alternimi i bashtingëlloreve (afrikane të shurdhëta) Koçi/Koci errëson shqiptimin e emrit të përveçëm e të simbolikës që transmeton emri fiksional, po aq sa thellon deri në asht trysninë e frikërave dhe dilemave në shoqëritë e izoluar.

Sekretari i Partisë alias diktatori/Enveri del dhe në formë të shkurtuar Veri; emër që brendashkruan identitete brenda së njëjtës fushë semantike. Do të ishte e palejueshme që Enveri të kishte një tjetër emër, dytësi i tij s’mund të ishte tjetër veçse projektim e reflektim narcistik i përbrendshëm.

Ismaili del me formën e shkurtër **M/mali**, që duket se ngre diskutimin: A ka në shoqëritë diktatoriale njerëz dhe zë unik, apo ata janë të rrafshët e kopje të zbehta të njëri-tjetrit. Si personazh, **Ismaili/M/mali** projektohet në dy vektorë: si emër i përgjithshëm shënon një nga populli dhe si simbol nacional mban gjithë peshën figurative që ka shënuar historikisht në letërsinë tonë *mali*.

Edhe përfaqësuesi i byrosë politike, dikur “partizani i vogël” **Ramishi/Ramizi**, e ka *hijen* e vet brenda trupit të emrit dhe brendashkruan karakterin e tij në po këtë fushë semantike.

Jo më kot, përfaqësuesi i Ministrisë së Brendshme, Avniu, del i padyzuar, shenja negative shënohet në kufijtë e saj. Ajo është e përcaktueshme në kufijtë e saj të errësisë dhe gjithçka që ndërtohet mbi të është e një fushe kromatike më të ndritshme. Paraqitja e personazheve nga vetë ato (autoprezantimi), nga persona të tjerë dhe nga narratori ekstradiegetikë, pra një mënyrë paraqitjeje *mikse* thellon ambiguitetin në një ligjërim ekuivok, dilematik e të hijesuar, që kapërcen nga një rrafsh në tjetrin. “Por gjithmonë zëri i hijes e shoqëronte dhe gjithçka tjetër që heshtje. Ky zë i hijes e shqetësonte Edmondin kur e kujtonte. I dukej se ishte një gjë e gabuar të mendonte se hija ka zë. Kur fliste sidomos me vete kur pikturonte, e dëgjonte më shpesh zërin e hijes dhe Sulejmani hidhej vrik ta trembë...”⁴.

Lexuesi bëhet gjithnjë kureshtar dhe pyet: Kush ligjëroi? Mbivendosja paralele e ligjërimit të “Vetes” dhe “Tjetrit”/“Hijes”/“Dytësit”, përforcohet nga reduanca e ligjërimit ideologjik, i cili përbën dominanten ligjërimore.

Statusi i përzier ligjërimit dhe ai gjinor i veprës kanë për emërues të përbashkët ligjërimit ideologjik (imitues, faktik). Kur flet për izotopitë e ligjërimit, Greimas ndalet te funksioni metalinguistik i tij që “vazhdimisht i kthehet (rrotullohet) vetes duke kaluar nga një nivel në tjetrin,” na bën të mendojmë për “një lëvizje që luhetet

⁴ Po aty, f. 391

ndërmjet ekspansionit dhe kondensimit.”⁵ Ekspansioni i ligjërimit ideologjik me funksion imitues me periudhën diktatoriale, krijon te lexuesi efekte trysnuese, shtypëse e diktati.

Tensioni ideologjik, në kërkim të armikut të jashtëm e të brendshëm, e pozicionon lexuesin në sfidën e përjetimit të diktatit individual e nacional në rrafsh faktik e fiksional përmes skemave të ngurta ligjëimore, si: “Këtë radhë ata e kanë provuar të na sabotojnë në ballë të frontit. Në ballë të luftës. Në ideologji. Mos u çudisni kur armiqtë të nxjerrin fjalën se: u doli boja komunistëve, sepse iku Kina... Socializmin do ta ndërtojmë me forcat tona. Armikun do ta godasim me grushtin tonë të hekurt në çdo front të jetës e të punës, në zbatim të vijës së partisë, në zbatim të luftës së klasave. Plumbin ballit do t’i japim, si gjithmonë.”⁶

Ideologemat e socrealizmit, konstante në tekst, kanë një funksion të përmbysur në strukturën e dyfishtë narrative dhe të ndërtimit të personazheve.

Ligjërimi ideologjik përcjell të njëjtin efekt te lexuesi ashtu si brohoritjet dhe duartrokitjet “Parti, Enver, jemi gati kurdoherë!” bënin që Edmondit t’i “dilinin brompet e velemi të stomakut me gulçe të shpeshta, por me një ritëm të sinkronizuar me duartrokitjet mikpritëse; i vlonin gazrat e stomakut si një hap ushtarak i njehsuar me brohoritjen e përgjithshme.”⁷

Autori i romanit *Epika e yjeve të mëngjesit* përshkruan dhe interpreton pikturën e Gjergos, duke krijuar një poetikë të gjendjes së ndërmjetme, e cila sfidon hapur kultin e përkueshmërisë mes faktit dhe letërsisë në socrealizëm.

Poetika e ndërmjetme përcjell në mjetet narrative ato elemente të poetikës ideologjike që karakterizojnë artin figurativ modern:

Në radhë të parë, papërcaktueshmëria e objektit narrativ nëpërmjet ndërtimit të kontureve të ndërftues së rrafshëve të shumta narrative: rrëfimi i piktorit, Sulejmanit, i përndjekshëm në pasqyrimin e tipareve të vetës, të deformueshme sipas pasqyrës që ka përpara (piktura, politika, e tashmja, e shkuara që vjen si gjurmë kujtimesh e një linje erotike të parealizuar e të degraduar, të dështuar)¹; rrëfimi i Edmondit/s.Sulejmani me Ismailin, për të rënë në hendekun e linjës së ngjyrave të errëta dhe të plota të rrëfimit politik ndërmjet shokësh, kolegësh dhe eprorësh në ndërmarrje (me Enverin, Kocin, Ramishin), të cilit mund ta përafërojë dhe ta mbështesë në gërshtetim; rrëfimi policor i gjetjes së sabotatorëve dhe dënimin e tyre për “krimin ideologjik” Sulejmani-/s-Edmondi-Ismaili/M(mali)-Enverin/Veri-Kocin/Stalini-Ramishin-Shpëtimi-kamarieri-banakieri-... -.

⁵ A. J. Greimas: *La semantica strutturale: ricerca di metodo*. Milano, Rizzoli, 1968, f.90

⁶ Po aty, f. 69

⁷ Po aty, f. 134

Rrëfimi i brendshëm, partiak i honeve e skutave të errëta të dhunës mes të besuarve politikë Enveri-Ramishi-Avniu, që artikulohet nëpërmjet tensionit ligjërimor ideologjik të diktaturës së proletariatit, transferohet e kontaminon të gjitha linjat narrative.

Kështu, regjistrat semantikë, qysh nga ai propagandistik i hapur (siç janë parullat e ndërfutura në ngjarje të ngjashme me *devibaot* kineze: “Armikun do ta godasim me grushtin tonë të hekurt në çdo front të jetës e të punës, në zbatim të vijës së Partisë, në zbatim të luftës së klasave. Plumbin ballit do t’i japim si gjithmonë”)⁸ e deri linja familjare dëshmojnë infektimin e çdo forme dhe pamjeje të jetës nga helmi i ideologjisë.

Raporti i Sulejmanit me të motrën, raporti i Kocit me të shoqen, kryejnë pikërisht funksionin e kundërt me atë intim që do t’u duhej të luanin: atë të përndjekjes e trysisë së diktaturës edhe në qelizat më të ngushta të raporteve familjare (motër-vëlla) e bashkëshortore (burrë-grua).

Ndërthurja e rrëfimeve përmes ligjëritimit të ndërmjetëm mes letërsisë e plasticitetit të arteve pamore, rrëfimit policor e rrafshimit të ligjëritimit figurativ, i japin romanit status të përzier gjinor. Karakteristikë e tij është shpërbërja e humbja e tipareve të qarta gjinore (për analogji të të identitetit vetjak e social/kombëtar *vs.* normave të romanit socrealist) për t’u përzier, shkrirë e “pasuruar” me forma shprehjeje të gjinive të tjera.

Nga ana tjetër, përmbushja e të gjitha formave shprehëse përmes gjuhës konvencionale gërshetuar me arsyetimet metaligjërimore për artin, synojnë tëhuajësimin e lexuesit dhe vetë romanit. Nuk synohet ndërtimi i hierarkisë së vlerave, e cila bazohet tek imitimi, pasqyrimi realitetit, te heroi pozitiv, te partishmëria e modeli i pastër partiak (në letërsi e arte), por pikërisht e kundërta fetishizimi i tyre. E drejta universale e individit për të qenë i lirë e për të krijuar në liri, ku vepra artistike (piktura e letërsia) perceptohet në një perspektivë artistike me emërues të përbashkët mjetesesh shprehjesh letrare-vizuale përbën rrafshin ideologjik të veprës, i cili realizohet nëpërmjet një hapjeje kompozicionale që prek të gjitha planet e ndërtimit të romanit.

Romani i Erebarës nuk ka një sistem të mbyllur ligjërimor (tipar i përkatësisë gjinore të letërsisë së mëparshme, të cilën e ka deformuar autori), por rrafshe të përbashkëta ligjërimore që konvergojnë me realitetin semiotik kompleks e multidimensional të veprës, që transmeton edhe raportin e letërsisë me traditën që e prodhon.

Gjinia “model” epika, që del që në titull, përmbys funksionet e gjinisë së romanit të imponuar nga tipikja e socrealizmit. Thelbi i teorisë së “pastërtisë së

⁸ Po aty, f. 69

zhanreve” përmbysen e zhanrit cilësohet si një shumësi mjetesh estetike që artisti i zotëron dhe lexuesi i njeh”⁹; vepra konceptohet si “fushë modifikimesh me funksion transformues në bazë të së cilës ka më shumë rëndësi paqëndrueshmëria sesa qëndrueshmëria e vetë gjinisë, devijimi nga vetvetja, aftësia për të luajtur mes konservimit dhe rrisë dhe akti ligjërimor funksionon e merr vlerë jo vetëm në realizimin tekstual po në globalitetin e vet.”¹⁰ Vepra vlerësohet si gjini letrare “modifikuese” e jo si modeluese që synon “përqendrimin e lexuesit në thelbin e tekstit, duke i caktuar atij një aktivitet intelektual që prodhon vlera modelare.”¹¹

Me veprën *Epika e yjeve të mëngjesit* (“një titull shumë të bukur për një pikturë jete”- e mbyll Sulejmani rrëfimin dhe romanin), R. Erebara ndërton skema dhe boca të një pikturë të frikshme të fatit vetjak e kolektiv, nëpërmjet manipulimit të formave konvencionale të artit pasqyruar.

Lili SULA

FICTION VS. FACT IN R. EREBARA’S WORK *EPIKA E YJEVE TË MËNGJESIT* (*MORNING STARS EPIC*)

Abstract

Regardless of providing a significance which derives from the personal, social, historic, religious and ideological “fact”, of the superiority of human freedom against dictatorship, the various plans of narration aim at creating a “poetic” of “the intermediary mood”, as the author himself has defined it, by openly challenging the cult of correspondence between the fact and literature in socio-realism.

In the novel *Epika e yjeve të mëngjesit* R. Erebara brings sketches and pieces of a frightening tableau of the personal and collective fate in the dictatorship period, which are artistically erected as a memorial of our fresh national memory.

⁹ R. Wellek, O. Uoren: Zhanret letrare,- Një: *Teoria e letërsisë*,- Tiranë, 1993, f. 223

¹⁰ F. Sinopoli: I generi letterari: Një: *Letteratura comparata* / a cura di A. Gnisci/,- Milano, Bruno Mondadori, 2002, f. 92

¹¹ F. Sinopoli, po aty, f. 92

Loreta LOLI

FAKTI DHE FIKSIONI TEK VEPRA E FAIK KONICËS – DR. GJËLPËRA ZBULON RËNJËT E DRAMËS SË MAMURRASIT

Abstrakt

Fakti/ E ndodhura është e dallueshme dhe e ndryshueshme nga Fiksioni/ Të Krijuarit. Fakti mund të jetë shkas për të realizuar fiksionin në letërsi, por nga ana tjetër, nuk duhet të presim që i pari (fakti) dhe i dyti (fiksioni) të barazohen, sepse sigurisht që funksioni/ funksionet e fiksionit nuk është/ janë ato të zbardhjes së faktit/ së vërtetës, madje, përkundrazi, mund të ndodhë, sikundër ka ndodhur, që nga një fakt të ketë marrë jetë fiksioni i veprës letrare i cili ka rezultuar kryekëput i devijueshëm nga fakti që e bëri të jetë. Ndërkohë, vepra letrare me anë të fiksionit të vet përcjell të vërtetën e saj për tek lexuesi, një e vërtetë e vetëmjaftueshme dhe e pavarur nga rrethanat jashtëletrare.

Punimi ynë do të ketë objekt analize prozën e gjatë të Faik Konicës *Dr. Gjëlpera zbulon rrënjët e dramës së Mamurrasit*. E zgjodhëm për ta trajtuar këtë vepër pasi në të mund të analizojmë dallueshëm raportin midis Faktit dhe Fiksionit. Siç dihet, Dr. Gjëlpera u botua me pjesë tek “*Dielli*”, kur në Shqipëri, përkatësisht në Mamurras, kishte ndodhur tragjedia e vrasjes së dy tregëtarëve amerikanë, ngjarje për të cilën Konica shkroi artikuj denoncues të drejtëpërdrejtë. Por Konica i sjell lexuesit edhe veprën letrare *Dr. Gjëlpera*, e cila premtan se do të zbardhë rrënjët e kësaj ngjarjeje të ndodhur. Sa arrin fiksioni, d.m.th. vepra, ta mbajë këtë premtim të autorit empirik? Nëse nisemi nga titulli përgjigja është plotësisht konfirmuese duke shmangur çdo hezitim. Kjo për një arsye të thjeshtë tekstore, referenti gjeografik (Mamurrasi), njëherazi referent historik (drama e Mamurrasit), është pjesë e titullit të veprës, është pjesë e një fjalie dëftore, kategori gjuhësore që në thelb pohon një ngjarje, një veprim, një dukuri dhe për më tepër, paraprihet nga folja **zbulon**, gjithashtu një folje në kohën e tashme të mënyrës dëftore, të gjithë bashkë këta tregues gjuhësorë përcjellin tek lexuesi kofirmim dhe siguri se qëllimi i parashtruar mundet vetëm të realizohet gjatë thurjes tekstore.

Nëse referohemi në subjektin e veprës konstatojmë se nuk flitet në asnjë moment për një dramë të Mamurrasit, e aq më pak për zbulimin e kësaj drame, e cila duhet të kryhet nga hero i veprës, Dr. Gjilpëra.

Si qëndron atëherë kjo marrëdhënie në këtë vepër? Çfarë zbulon Dr. Gjilpëra në vizitën e tij në Shqipëri? Sa zbulon ai nga drama (dhe jo tragjedia!) që ndodh apo ka ndodhur në Shqipëri? A bëhet fjalë për të njëjtin fakt që ka ndodhur në Mamurras apo kemi një fakt të ri letrar? Si strukturohet zbulimi i Dr. Gjilpërës në tekst?

Këto pyetje janë orientimet tona në analizën tekstore që do t'i bëjmë tekstit të Konicës për të konkluduar në të "vërtetat" që teksti do të na i zbulojë vetë.

Fjalët kyç: Fakti, fiksioni, drama e Mamurrasit, zbulimi, struktura e veprës, iluzioni realist, lexuesi naiv, etj.

Duke punuar për këtë temë na erdhi në ndihmë studiuesi Fredrik Brogger, pedagog pranë universitetit të Tromsø-s, i cili marrëdhënien që ekziston mes faktit dhe fiksionit e sjell në shembullin e mëposhtëm:

Dy amerikanë, tekta ecnin në një provincë të Vietnamit, zhvillojnë këtë dialog mes tyre;

I pari: "E mësove për bombardimin e natës së djeshme? U hodhën 2300 tonelata. Tjetri përgjigjet: - ai i djeshmi nuk ishte bombardim, ishte kundërpërgjigje për vetëmbrojtje".

Ky dialog tregon dy aspekte thelbësore të shkencave humane në përgjithësi dhe të studimit të historisë në veçanti: së pari, që shumica e "fakteve historike" shfaqin probleme në interpretim shumë më përpara se sa të arrijnë në librat e historisë dhe së dyti, se problematika me gjuhën e përdorur është gjithashtu e përfshirë. "Ne e kuptojmë universin tonë duke emërtuar pjesët përbërëse të tij – ose, të paktën, kështu na pëlqen të mendojmë". Sigurisht, ajo që ne bëjmë është ndarja në mënyrë fiktive e universit tonë sipas një repertori gjuhësor të imponuar. Kjo është e evidente në shembullin e mësipërm të "bombardimit ajror" dhe "kundërpërgjigjes për vetëmbrojtje", që duket sikur nuk kanë asnjë lidhje mes tyre, sikur janë dy gjëra tërësisht të ndryshme, e megjithatë, tek të dyja rastet kemi 2300 tonelatat e faktit të pakundërshtueshëm¹.

"Që fakti të ekzistojë më vete, me sa duket, ai duhet të qëndrojë jashtë gjuhës,- në momentin që fakti futet në gjuhë ai bëhet pjesë e një realiteti të veçantë".²

¹ Këtë paragraf e kemi përshtatur nga punimi i studiuesit Fredrik Brogger. Shih: Brogger, Frederik.(qershor 2017). *History vs.Literature: Fact vs Fictions? Or Factual Fictions vs. Fictional Facts? Or, Help, I Want to Get Off*. Marrë nga: <http://rauli.cbs.dk/>.

² Brogger, Frederik (qershor 2017), po aty.

Dr. Gjëlpera zbulon rënjet e dramës së Mamurrasit është proza letrare e botuar nga Faik Konica në shtyllat e “*Diellit*” prej datës 16 gusht 1924 deri në 1 nëntor 1924³, periudhë kur Konica ishte edhe kryetar i “*Diellit*”. Ngjarja e Mamurrasit nuk ishte e panjohur për veshin dhe syrin e lexuesit të gazetës “*Dielli*”, madje, sipas një analize sasiore të shkrimeve mund të themi pa frikë se është ngjarja më e pranishme dhe më e komentuar në pikëvështrimin historik, gazetaresk dhe në fund, edhe atë letrar përgjatë atij viti. Në këtë gazetë, jo më larg se katër muaj më parë, në datën 8 prill, në faqen kryesore jepet lajmi i vrasjes së dy amerikanëve tregëtarë në Shqipëri, një ngjarje, jo vetëm e shëmtuar dhe e padëgjuar (nuk kishte ndodhur që shqiptari të vrasë mikun në shtëpinë e tij, kur dihet se një nga vlerat identifikuese për të është dhe mbetet mikëpritja!) por, njëkohësisht, një ngjarje shumë e rëndë edhe për opinion ndërkombëtar, veçanërisht për Shtetet e Bashkuara të Amerikës, aleatin historik dhe strategjik. Në të tilla kushte qeverisë në detyrë i kërkohet ngutësisht nga redaksia e “*Diellit*” zbardhja e ngjarjes dhe vënia para drejtësisë e autorëve. Edhe qeveria nga ana e saj jep premtimin se do të angazhohet energjikisht për zbardhjen e vrasjes.

Telegrami i dt. 6 Prill, Romë: “- Dy tregëtarë amerikanë u-vranë sot në udhën që shpie nga Tirana në Shkodrë, 40 km lark Tiranës. Lajmin e bën të ditur agencia Stefani. Telegrami shton se guverna shqipëtare mori masa energjetike për të gjetur dhe për të dënuar vrasësit”. (“*Dielli*”, 8 prill, 1924, fq.1).

Në datën 10 prill jepet lajmi se 2 nga 6 vrasësit u vranë, ndërsa gazeta “*Dielli*” bën ndërtimin e ngjarjes së ndodhur, duke e shoqëruar faktin e pastër historik, d.m.th. vrasjen e dy amerikanëve, me një material gjuhësor, të arsyetuar gjithsesi në referenca objektive, të cilat, sidomos në numrat në vazhdim, e pasurojnë me të dhëna të reja dhe, veçanërisht me interpretime, duke e orientuar drejt një status të ri, më të mjergullt se ai i “faktit historik”.

“Shënim i Diellit – Vrasja e dy tregëtarëve amerikanë, pas lajmeve të gazetave të vendit, ngjau të Diell më 6 të Prillit, përpara drekës, pranë fshatit Mamuras, i cili është në udhën midis

³ Botimi monografik i përgatitur nga studiuesi Nasho Jorgaqi në vitin 2001 (5 veptra), vazhdon të mbajë gabimin për datën e fundit të botimit të *Dr Gjëlperës*. Ashtu siç jepet edhe në botimin e vitit 1993, edhe këtu, studiuesi vendos si datë të fundit muajin dhjetor, në një kohë që pjesa e fundit që kemi për *Dr. Gjëlperën* të botuar tek gazeta “*Dielli*” është ai i dt. 1 nëntor 1924. Saktësimin mbi datën e botimit e kanë bërë, edhe studiuesi Kristaq Jorgo, shih: Jorgo, Kristaq. (2006). *Në kërkim të rrënjëve të Dr. Gjëlperës: skicë e një eskursioni bulumtues*. Konferencë shkencore për Faik Konicën. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Prishtinë, edhe studiuesja Persida Asllani, Shih: Asllani, Persida. (2009). *Statusi i dyfishtë tekstual i “komunikimit politik” në tekstet letrare shqipe, -rasti i Konicës, Nolit, Fishtës-*. Gjendja dhe prespektivat e komunikimit politik në kushtet e shoqërisë së sotme shqiptare, 2009/2, Viti I, Tiranë.

Tiranës dhe Shkodrës, një dy orë përmbi Krujën. Gazetat shtojnë se bashkë me këta u plagos rëndë edhe shoferi shqiptar". – ("Dielli", Nr. 2700, 10 prill 1924, fq.1).

"Komentet e shtypit amerikan mi dramën e Mamurrasit na tregojnë se tërë mundimet e vjetëve të fundit, për të ndryshuar emërin e keq që kish Shqipëria jashtë, mundime të cilat më në funt kishin nisur të japin pemën e tyre, vanë tani më kot: ajo pemë u-bë hi në një ditë e sipër. Gjer një javë më parë, Amerikanët thoshin dhe shkruajnë që s'ka vënt në botë ku njeriu munt t'udhëtojë më shiguri më të madhe se sa në Shqipëri. Sot kryeartikujt dhe kabllogramet që botohen te shtypi amerikan e damkosin Shqipërinë si një vënt hajdutësh, katilësh dhe barbarësh. [...] Për këto të liga që i vijnë më kokë Shqipërisë, u detyrohemi bashibozukëve të pasur të cilët e kanë patur dhe e kanë për zanat të vrasin ose të vënë të vrasin, të cilët mbajnë laro t'armatosur gjer në dhëmbë, edhe të cilët i japin vendit një erë egërsie dhe gjaku duke stërvitur turmën me shëmbëlla kriminale". ("Popull i pafajshëm, 'Guvernë fajtorë". "Dielli", 12 Prill 1924, fq. 4).

Vrasja e 2 amerikanëve, George De Long dhe Robert Lewis Coleman, sillet gjatë muajit prill në çdo numër, (kujtojmë se "Dielli" në atë periudhë dilte 3 herë në javë), në muajin maj vazhdon me një frekuencë më të ulët në krahasim me muajin paraardhës, por gjithsesi të konsiderueshme, për ta vazhduar pak më pak në muajin qershor, korrik, për të munguar pothuajse në muajin gusht, shtator, tetor dhe për t'u rikthyer në muajt nëntor, dhjetor, janar 1925, madje edhe qershor 1925. Faktet e botimit të lajmeve mbi ecurinë e procesit për zbardhjen dhe kapjen e autorëve të vrasjes i sollëm për të dëshmuar se për Faik Konicën kjo ngjarje mori një vëmendje shumë të madhe, gati –gati iu kthye në mision, - të shkrimit të faktit historik, atij gazetaresk⁴, për të kaluar në fund në letërsinë artistike, të materializuar me *Dr.Gjëlperën*. Gjatë muajve gusht–nëntor 1924 Konica do të ndalonte pothuajse me shkrimet mbi ngjarjen e Mamurrasit sepse do të botonte prozën letrare të *Dr.Gjëlperës*. Edhe kjo vepër botohet me një frekuencë shumë të rregullt, pothuajse çdo numër, plot 21 numra (16,19,21,23,26,30 gusht, 3,6,9,11,13,16, shtator....,etj.). Në dt.28 gusht, 20, 23, 30 shtator dhe 9,14, 16, 18, 21,25 dhe 28 tetor kemi ndërprerje në botimin periodik të saj dhe për këtë gjithmonë, Konica, me kujdesin që e karakterizon, e njofton lexuesin e tij se "*Pralla Dr. Gjëlpera mbeti për botim në numrin e afërm*". Në datën 1 nëntor ajo rezulton të botohet për herë të fundit, ndërsa autori i saj, duke mos lënë shkas për të nënkuptuar asgjë për ndërprerjen e botimit, shënon në fund të pjesës, siç ka bërë edhe më parë, se "*vazhdimi i prallës do të jetë në numrin e afërm*"?! - Premtim që rezulton i

⁴ Faik Konica në atë kohë ishte kryetar i "Diellit", duke orientuar dhe udhëhequr edhe politikën redaktoriale të kësaj gazete.

pambajtur, duke i dhënë tekstit statusin *non finite*- një prallë/novelë/roman/⁵ i papërfunduar⁶.

Momentet e botimit që na interesojnë janë numrat 2701, datë 12 Prill 1924, ku Faik Konica artikulon për herë të parë togfjalëshin “Drama e Mamurrasit”: “*Që të vihet në vend nderi i Shqipërisë kemi nevojë për dritë të plotë mbi **dramën e Mamurrasit***”⁷ togfjalësh, të cilin do ta ketë gjithmonë prezent si pjesë të shkrimeve në vazhdim, por edhe si titull të këtyre shkrimeve, duke krijuar pak a shumë një rubrikë më vete tek gazeta “*Dielli*”, e cila mund të quhej thjesht: *Drama e Mamurrasit* dhe, veçanërisht i rëndësishëm, është numri 2705 i dt. 24 Prill 1924, ku përsëri Faik Konica, këtë radhë nga *Tryeza e Kryetarit* artikulon pothuajse të plotë atë që do të bëhet pas katër muajsh titulli i veprës më të arrirë të tij dhe padyshim një nga prozat më përfaqësuese dhe më të rëndësishme të fillimeve të letërsisë moderne shqipe, *Dr. Gjëlpera zbulon rrënjët e dramës së Mamurrasit*, - “*Qëllimi është të zbulohen rrënjët e thella të dramës së Mamurrasit*”. (Nënvizimet janë të mijat – L.L.)

Siç e treguan faktet dhe ngjarjet e mëpasme forcat qeveritare, jo vetëm që po e zvarrisnin procesin e zbulimit të rrënjëve të vrasjes së amerikanëve, por më keq akoma, ato nuk kishin interesin e këtij zbulimi sepse segmente të caktuara të saj ishin të përfshira në vrasje, madje organizatore të saj. Në të tilla kushte të prisje që të zbardhej e vërteta ishte të gënjeje veten. Prandaj, siç duket, dhe besojmë të ketë ndodhur kështu, Faik Konica e ndërmori vetë misionin e zbulimit të dramës së Mamurrasit, dramë të cilën ai e njihte më mirë se kushdo tjetër, por këtë radhë duke e tejkaluar atë.

Në një artikull të datës 24 Maj 1924 Konica shkruante: “*Fjala, të cilën “Guverna” e Shqipërisë i dha Legatës Amerikane në Tiranë më 6 të Prillit, që rrënjët e fshehta të Dramës së Mamurrasit do t’i zbulohen, ajo fjalë gjer më sot ka mbetur e paçfërblyer. F.K.*”, (“*Dielli*”, 24 Maj 1924, fq.5)

“*Në Diellin më datë 26 të Gushtit 1924, Faik Konitza filloi të botojë një novelë: “Dr.Gjëlpera Zbulon Rrënjët e Dramës së Mamurrasit”, një vepër letrare që mundohet të zbulonjë se kush I vrau dy turistët Amerikanë, më 6 Prill 1924, në Mamurras.*” (Festimi 50-vjetori i Diellit, Boston, Mass. 1959, fq.32)⁸

⁵ Problemi i klasifikimit të kësaj proze nën një gjini letrare të stabilizuar mungon edhe sot. Një pjesë e studiuesve janë me mendimin se vepra është novelë satirike e pambaruar, një grup tjetër janë për romanin, ndërsa vetë Konica e quan atë “Prallë”.

⁶ Studiuesi Kristaq Jorgo mbron tezën se vepra nuk është e papërfunduar. Për më shumë shih tek Kristaq Jorgo, artikull i cit., fq. 115-126.

⁷ Nënvizimet janë të mijat, - L.L.

⁸ Cituar sipas Sabri Hamitit. Shih: Hamiti, Sabri. (1994). *Faik Konica: Jam Unë*. Shtëpia Botuese e Lidhjes së Shkrimtarëve, Shtëpia Botuese Onufri, Tiranë. fq.119.

Sa e përfaqëson dhe në cilën masë e përmban *Dr.Gjëlperu* ngjarjen e Mamurrasit, si fakt të pastër historik dhe si nivel idesh?

Pyetjes mund t'i përgjigjemi: aspak, - si përfaqësim të faktit të pastër historik dhe shumë, - si nivel idesh.

Në tekstin e Konicës nuk përmendet, nuk nënkuptohet dhe nuk ndodh asnjë vrasje tregëtarësh amerikanë, në tekst nuk na shfaqet në asnjë rresht provinca e Mamurrasit, ndërkohë që gjejmë në të emrat e Durrësit, Tiranës, Shijakut. Nga këto premisa, vetëm nga këto premisa, si lexues ne nuk kemi çfarë zbulimi të presim për dramën e një vrasjeje të pandodhur në kuptimin e drejtëpërdrejtë të fjalës, sepse nuk gjejmë në tekst viktima të një plaçkitjeje cubash e as vrasës në arrati, që presin të kapen nga forcat e qeverisë. Rrjedhimisht, nuk presim të na zbulohen rrënjët e dramës së Mamurrasit, vendi real ku u krye vrasja reale. Titulli i veprës këtu nuk e justifikon vetveten për tekstin që mban. Titulli ndërtohet mbi një “bllof referencial” të autorit, i cili përdor një fakt historik shumë të ndjeshëm, për atë vetë në radhë të parë, si dhe për mbarë opinionin publik kombëtar, edhe ndërkombëtar,⁹ fakt që ngërthen në vetvete një problematikë të akumuluar si rezultat i keqqeverisjes/keqqeverisjeve të Shqipërisë para dhe pas 1924-ës. Ky titull pra, në mënyrë direkte e orienton lexuesin, sidomos lexuesin e vet historik, atë që komunikoi me veprën në sinkroni, por edhe lexuesin e parë të pas viteve '90¹⁰, apo edhe atë të sotmin, drejt pritjes së zbulimit të Dramës së Mamurrasit. Nëse për lexuesin e parë, atë historikun, ngjarja e Mamurrasit ishte shumë e njohur, sepse ai e jetoi atë, për dy lexuesit e tjerë, kjo ngjarje është shumë më pak e tillë. Këta të fundit duhet të informohen në burime jashtëletrare mbi atë që përfaqësonte kjo dramë. E megjithatë, vepra dhe posaçërisht formulimi i titullit, falë “iluzionit realist”¹¹ që krijon përmes toponomive dhe rrethanave historike, duket se i konfuzon mjaftueshëm grupet e lexuesve, duke i shtyrë ata të “kërkojnë nga teksti” medoemos referentët përkatës të realitetit objektiv. Praktikisht jemi në momentin kyç të të sjellurit ndaj veprës, do të thotë tek receptimi që lexuesi duhet t'i bëjë veprës. Nëse titulli, por jo vetëm ai, na premtojnë se do të na zbulojnë rrënjët e dramës konkrete të Mamurrasit dhe ne, në statusin e lexuesit, kërkojmë me këmbëngulje të plotësohet ky premtim, duke anashkaluar e lënë mënjane shumë kumte

⁹ Tek “*Dielli*” shkruheshin vazhdimisht shkrime mbi perceptimin që të huajt kishin për këtë ngjarje, p.sh: *Opinionit publik amerikan mbi vrasjet në Shqipëri*. - Në “*Dielli*”, 12 Prill 1924, fq.5; *Vrasja e Mamurrasit edhe shtypi amerikan*, - Në: “*Dielli*”, 1 Maj, 1924, fq.8, etj.

¹⁰ Meqënëse vepra e rivendosi komunikimin e saj me lexuesin vetëm pas viteve 1990, pas një shkëputjeje të papërligjur gjatë periudhës së komunizmit. Mbi horizontin e pritjes së lexuesve të Konicës ka folur edhe studiuesja Persida Asllani në punimin e cituar më sipër.

¹¹ Tomashevsky, Boris. (1965). *Thematics*. – Në: *Russian Formalist Criticism. Four essays. Translated and with an introduction by Lee T.Lemon and Marion J.Reis*. University of Nebraska Press, Lincoln. Fq. 80.

të tjera që teksti gjeneron, atëherë ne po sillemi ndaj veprës, as më pak e as më shumë, veçse si “lexuesit naivë”¹² të saj.

Ndërkohë, që vepra na ofron tablo të gjerë nga jeta shqiptare e viteve 20, (edhe prill '24), ku mund të bëhen, e bëhen, zbulime të dramave, komedive dhe tragji-komedive të shoqërisë shqiptare në të gjitha hierarkitë e saj të mundshme. Në këtë rast të dytë, teksti letrar e mban dhe e përligj titullin e vendosur, por duke i zgjeruar kuptimet e tij, duke e bërë Mamurrasin konkret të jetë, jo vetëm dhe thjesht provinca në dalje të qytetit të Tiranës, por më shumë se kaq. Mamurrasi i nënkuptuar në veprën letrare *Dr. Gjëlpera* është e gjithë shoqëria shqiptare që lëngon nga një sëmundje që gërryen trupin e saj sa e sa vite, atëherë dhe sot. Për të kryer deri në fund një operacion të imtësishëm veprës i duhet një mjek dhe intelektual i ri si Dr. Gjëlpera, që ka kthjelltësinë dhe ndërgjegjen për të realizuar programin e vet qytetar dhe atdhetar. Doktor Gjëlpera, ose ndryshe personazhi autoideografik, siç e ka klasifikuar me të drejtë studiuesi Sabri Hamiti¹³, është heroi i duhur për ta kryer deri në fund misionin e zbulimit dhe të thënit të së vërtetës pa dorashka. Nga moment i zbarkimit në portin e Durrësit, që përbën edhe kontaktin e parë fizik me atdheun, por, sidomos, gjatë dialogëve dhe situatave të ndryshme me personazhet e veprës, falë aftësisë përgjithësuese dhe një vëzhgimi shumë të mprehtë ne arrijmë të lexojmë qartësisht panoramën e plotë të shoqërisë shqiptare, të mbushur me hamej të zverdhemtë, doganierë të stërkorruptuar, policë brekëgrisur, ekspertë kamorrizmi, hipokrizi aziatike, ksenofobi të pashoqe, padije ballkanase, analfabetizëm të diplomuar, amatorizëm profesional, idealizma të krimbura, spiunllëqe pazaresh, oratorizëm belbëzak, imitatorë dështak, harresë kolektive, e gjithçka e mbuluar për dreq, me pisllek urban!...¹⁴

Kur Aristoteli shqyrtonte marrëdhënien mes poezisë dhe historisë¹⁵ ai i atribuonte të parës aftësinë e vet përgjithësuese, i njihte përmasën filozofike të njohjes dhe rrokjes së jetës, ndërsa të dytës i njihte karakterin e saj të veçantë, fokusimin tek

¹² Tomashevsky në ligjëratën e tij mbi “Motivimin realist”, teksa flet për “iluzionin realist”, vëren se: “Pavarësisht sa konvencionalisht e plotësuar dhe sa artistike është vepra, perceptimi ynë për të duhet të shoqërohet me një ndjenjë që ajo çfarë ndodh në vepër është edhe në realitet..Lexuesi naiv e ndjen këtë forcë të jashtëzakonshme dhe mund të kërkojë që të verifikojë autenticitetin e gjendjeve, madje të sigurohet nëse karakteret ekzistojnë në jetën reale”, po aty, fq.80-81. (përkthimi është i imi, -L.L.)

¹³ Hamiti, Sabri: (1994). *Faik Konica: Jam Unë*. Shtëpia Botuese e Lidhjes së Shkrimtarëve, Shtëpia Botuese Onufri, Tiranë. Fq. 113 dhe Hamiti, Sabri: (2009). *Letërsia moderne shqipe*. UET-Press, Tiranë. Fq.142.

¹⁴ Asllani, Persida. (2009). *Statusi i dyfishtë tekstual i “komunikimit politik” në tekstet letrare shqipe, -rasti i Konicës, Nolit, Fishtës-*. Gjendja dhe prespektivat e komunikimit politik në kushtet e shoqërisë së sotme shqiptare, 2009/2, Viti I, Tiranë. Fq.104.

¹⁵ Aristoteli, (2006). *Poetika*. Përktheu nga origjinali Sotir Papahristo. Botime Çabej. Tiranë. Fq. 31.

konkretja. Prandaj,- thoshte ai, “*poezia është më e lartë se historia*”, ajo nuk tregon atë që ka ndodhur, -këtë e bën historia,- ajo tregon atë që mund të ndodhte!

Të njëjtën gjë realizoi edhe Konica me *Dr. Gjëlperën*. Atij nuk i duhej një Mamurras i vogël si fabul¹⁶ për të përfaqësuar zbulimet e dramës shqiptare, ajo ishte shumë pak, nuk i mjaftonte, ishte vetëm njëra fytyrë e dramës së madhe, ndaj dhe nuk e mori në konsideratë këtë fakt historik për ta bërë pjesë qendrore të fiksonit të vet. Zbulimet shkallë-shkallë dhe nën një dritë të re që heroi i veprës kryen gjatë tekstit konvergojnë shumë mirë me epitektstin¹⁷ e Konicës mbi veprën e tij të papërfunduar, bërë në dt.15 nëntor 1924, (kujtojmë se numri i fundit i botimit qe në dt.1 nëntor) nga rubrika *Drama e Mamurrasit*, ku ndër të tjera na sqaron:

“*Sa për rrënjët e thella të dramës së Mamurrasit, ato i përkasin më tepër psikologjisë se sa kësaj dhe nga kjo pikëpamje Pralla ime e Dr. Gjëlperës (të cilën udhëtimet për konferenca më bënë t’u vonoj pakë) ka për të shtënë një dritë të veçantë.*”, (“*Dielli*”, 15 nëntor 1924, fq.2).

Në përfundim të kësaj analize mbi marrëdhënien fact vs. fiction mund të pohojmë se përmes figurës së Dr.Gjëlperës dhe zbulimeve të tij tekstore ne lexojmë funksionimin e shoqërisë shqiptare dhe mentalitetin e saj, që, për fat të keq, siç na dëshmon realiteti ynë, vazhdon të shfaqë dramat dhe tragjeditë e veta, të cilat, tek e fundit, nuk janë veçse shenjat e rrënjëve të thella të dramës së madhe të kësaj shoqërie, që për çudi u zbuluan në dritën e diellit së pari nga Faik Konica, ky psikolog bashkëkohës dhe koherent i shpirtit shqiptar.

Bibliografia

- Aristoteli. (2006). *Poetika*. Përktheu nga origjinali Sotir Papahristo. Botime Çabej. Tiranë.
- Asllani, Persida. (2009). *Statusi i dyfishtë tekstual i “komunikimit politik” në tekstet letrare shqipe, -rasti i Konicës, Nolit, Fishtës-*. Gjendja dhe prespektivat e komunikimit politik në kushtet e shoqërisë së sotme shqiptare, 2009/2, Viti I, Tiranë.
- BrØgger, Fredrik.Chr. (qershor 2017). *History vs.Literature: Fact vs Fictions? Or Factual Fictions vs.Fictional Facts? Or, Help, I Want to Get Off*. Marrë nga: <http://rauli.cbs.dk/>.
- Hamiti, Sabri. (1994). *Faik Konica: Jam Unë*. Shtëpia Botuese e Lidhjes së Shkrimtarëve, Shtëpia Botuese Onufri, Tiranë.

¹⁶ Kristaq Jorgo. (2006). *Në kërkim të rrënjëve të Dr. Gjëlperës: skicë e një eskursioni hulumtues*. Konferencë shkencore për Faik Konicën. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Prishtinë. Fq. 120.

¹⁷ Term i Zhenete-it. Shih tek: Pozzato, Maria Pia. (2005). *Figurat e tregimit të Gerard Genette-it*. – Në: Semiotika e tekstit. Metoda, autorë, shembuj. Përktheu: Dhurata Shehri. SHBLU, Tiranë. Fq. 233.

- Hamiti, Sabri. (2009). *Letërsia moderne shqipe*. UET-Press, Tiranë.
- Jorgo, Kristaq. (2006). *Në kërkim të rrënjëve të Dr. Gjëlpërës: skicë e një eskursionimi hulumtues*. Konferencë shkencore për Faik Konicën. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Prishtinë.
- Konica, Faik. (1993). *Vepra*. Mbledhur dhe përgatitur nga N.Jorgaqi dhe Xh.Lloshi. Shtëpia Botuese “Naim Frashëri”, Tiranë.
- Konica, Faik. (2001). *Vepra 2*. Zgjedhur e përgatitur nga prof. Nasho Jorgaqi. Botimet DUDAJ, Tiranë.
- Kastrati, Jup. (1995). *Faik Konica. Monografi*. Gjonlekaj Publishing Company, Neë York.
- Pozzato, Maria Pia. (2005). *Figurat e tregimit të Gerard Genette-it*. – Në: *Semiotika e tekstit. Metoda, autorë, shembuj*. Përktheu: Dhurata Shehri. SHBLU, Tiranë. (fq.219-234).
- Tomashevsky, Boris.(1965). *Thematics*. – Në: *Russian Formalist Criticism. Four essays*. Translated and with an introduction by Lee T.Lemon and Marion J.Reis.(p. University of Nebraska Press, Lincoln.

Loreta LOLI

RELATIONSHIP BETWEEN FACT AND FICTION IN FAIK KONICA'S WORK “DR. GJËLPËRA ZBULON RRËNJËT E DRAMËS SË MAMURRASIT” (DR. NEEDLE REVEALS THE ROOTS OF THE DRAMA OF MAMURRAS)

Abstract

Fact/Occurrence is distinct from Fiction/ Creation. The Fact may accuse to realize the fiction in literature, but on the other hand, we should not expect that the first (fact), and second (fiction), to be equaled, because for sure, the function/functions of fiction isn't/aren't those of revealing the fact/the truth, on the contrary, it can happen, as it had, that one fact has created the fiction of literary work which has resulted completely deviated from the initial fact. Meanwhile, literary work through fiction brings its own truth for the reader, a self-sufficient truth and independent of the extra literary circumstances.

Our work will have as its object the long prose of Faik Konica, “*Dr. Gjëlpëra zbulon rrënjët e dramës së Mamurrasit*”, (*Dr. Needle reveals the roots of the drama of Mamurras*”). We chose to treat this prose as we can analyze a distinct relationship between Fact and

Fiction. As is known, “Dr. Gjëlpëra...” was published with parts (feuilleton) at *Dielli* (newspaper), when the tragedy of the killing of two American merchants occurred in Albania, respectively in Mamurras (province), an event for which Konica wrote direct denunciation articles. But also Konica brings to the readers a literary work “Dr. Gjëlpëra...” which promise to reveal the roots of this happening. How much does fiction, namely literary work, reach this promise of the empirical author? If we start from the title it is completely a confirmative answer, avoiding any hesitation. This for one simply textual reason, the geographical referent, (Mamurras), at the same time historical referent (drama of Mamurras), is part of the title of the work, is part of an indicative sentence, the language category that essentially affirms an event, an action, a phenomenon, and moreover, preceded by the verb **reveals**, also a verb at the present time of the indicative mode. All these language indicators transmit to the reader confirmation and insure that the indented purpose can only be accomplished during texturing.

If we refer to the plot of the work we conclude that there is no mention of Mamurras Drama, or less for the discovery of this drama, which must be performed by the hero of the work, Dr. Gjëlpëra.

How then is this relationship in this literary work? What does discover Dr. Gjëlpëra in his visit in Albania? How much does he discover from the drama (and not tragedy!) that happens or has happened in Albania? Are we talking for the same fact that happened in Mamurras or do we have a new literary fact? How is structured the discovery of Dr. Gjëlpëra into text?

These questions are our guide into the textual analysis of Konica's text to conclude in the "truths" that the text will reveal to us.

Key words: Fact, fiction, drama of Mamurras, discover, structure of the work, etc.

Zahrie KAPLLANAJ

FAKTET DHE POEZIA

Libri i burgut, Arshi Pipa, Romë, 1959

Abstrakti

Momenti i caktuar kur krijuesi përzgjedh që ngjarjet e caktuara, faktet t'i fusë në letërsi shënon përcaktimin e rëndësishëm. Zgjidhet letërsia, sepse në këtë mënyrë ato fakte shënojnë e shenjojnë më shumë se të dhënë.

Autori i vëllimit, Libri i burgut, Arshi Pipa, donte që vëllimi i tij të mos ishte vetëm një seri kronologjike faktesh të jetës së burgut. Me faktet, ai donte, siç shprehet vetë në parathënie të librit, të “jepte edhe jehonën e tyre për shpirtin”. Sepse, “fakti, materjal, abstrakt, i çveshun nga atmosfera psikike në të cilën u-jetue, a mundet me dhanë një kuadër besnik të realitetit?” shtron dilemën ai. Pastaj konstaton: “Spiritualizimi i faktit është punë e poezisë”. Kjo është arsyeja pse Arshi Pipa zgjedh që kujtimet disavjeçare nëpër burgjet e Shqipërisë t'i vargëzojë në poezi. T'i radhisë ndër strofa dhe pjesë, me një varg klasik shqip, me një metrikë të zgjedhur, me shpjegime dhe kontekstualizime konkrete-të dhëna, që ai vetë i konsideron pjesë organike të poezisë.

Nxitur nga këto dilema dhe konstatime u përzgjedh ky libër poezish për t'u trajtuar, si model i veçantë dhe shumë interesant. Tema e propozuar nga ky abstrakt, do të studiojë, pra një poezi ku e dhëna është ekskluzivisht e lidhur me poezinë në një mënyrë sintetike. Studimi i kësaj lidhjeje konsiderojmë se do të jetë i rëndësishëm në mënyrën e vet.

Fjalët çelës: fakti, e dhëna, poezia, letërsia

Teksti i punimit

Libri i burgut është libër i veçantë. Një libër me poezi që endet në itinerarin e lëvisjes kohore e gjeografike të autorit. Ndarjet e tij (ciklet) organizohen dhe emërtohen sipas vendeve kah ai detyrohet të lëvizë si i burgosur, me përjashtim të

pjesës së parë dhe të fundit: *Tiranë; Durrës, Burg i sigurimit, Burg i Durrësit, Kamp i Vloçishtit, Korçë, Gjinokastër, Burg i Kalas, Tiranë, Burg i ri, dhe Shkodër*.

Poezive u prin një parathënie që Arshi Pipa e quan *Paraqitje* e u vijnë prapa *Shënimet* dhe *Fjalorthi*. Shënimet, siç shprehet Pipa, japin “sqarime dhe hollësi të mjaftueshme për kuptimin më të mirë të lyrikave dhe të poemave të librit”¹. Ndërsa, Fjalorthi “është bërë jo vetëm për shtyllimin e fjalëve të rralla, shqipe ose të hueja, por edhe për shtyllimin e disa emrave, historikë, gjeografikë, të cilët janë organisht të lidhur me poezinë”².

Edhe pse, Pipa i konsideron pjesë organike të poezisë, është i rëndësishëm fakti që këto dy pjesë janë të ndara nga poezitë, nuk hyjnë brenda tyre, pastaj janë edhe në fund të librit, e jo në faqe, poshtë poezive, siç ndodh shpesh. Madje autori i kërkon falje lexuesit, “për mundimin që do t’i jap ksisoj”, por kjo ndodh, ngase, siç arsyeton ai, “ky libër tekembramja është një libër poezije...dhe i rrastë e i shtrënguet”, për arsye të caktuara që ai i thekson: si vendi i papërshtatshëm, mungesa e letrës, vështirësitë e shkrimit etj.

Jemi të mendimit që në secilin rast që autori i drejtohet lexuesit me këso lloj parathëniesh, ka njëfarë lloj droje të komunikimit të duhur, e në njëfarë mënyre mundohet ta orientojë siç duhet lexuesin.

Kjo përbërje që ka libri dëshmon që Pipa krijon një lidhje të menduar, që Zherar Zhenet e konsideronte si formë komunikimi brenda vetë tekstit, të quajtur Paratekstualitet. Paratekstualiteti është term që përfaqëson krejt marrëdhëniet paratekstuale të tekstit me pjesët, që në njëfarë mënyre janë jashtë tij. Paratekstet ndahen në Peritekste dhe Epitekste. Peritekset janë pjesët paraprijëse të librit, si në këtë rast: titulli i librit, emërtimet e ndarjeve-cikleve e sidomos Paraqitja (Parathënia), ndërsa Epitekset, pjesët pasvajtëse, si në këtë rast *Shënimet* dhe *Fjalorthi*.

Paratekstualiteti, sipas Zhenetit është një prej pesë proceseve që e bëjnë Palimpsestualitetin, ndërkomunikimin. Këtë lloj ai e konsideron si më pak ekspllicitin. Si të tillë e sheh si llojin që krijon marrëdhënie me më së shumti distancë.³

Do të thotë që këto pjesë, sado që janë të lidhura me poezitë, si në këtë rast, ruajnë, njëkohësisht, edhe distancën. Jemi të bindur që Pipa qëllimshëm e vetëdijshëm e krijon këtë strukturë. Ky është përcaktimi ynë i parë.

“...Qysh heret shetstova me mbledhë në këtë libër përvojën time, dhe jo vetëm timen, të kohës së robnis, që t’ishite ky libër dëshmi e jetës së burgut dhe të kampit”⁴,

¹ Arshi Pipa, *Libri i burgut* te botimi Poezi, Dukagjini, 1998, Pejë, f. 244.

² Po aty.

³ Gérard Genette, *Palimpsests*, University of Nebraska Press\Lincoln and London, USA, 1997, f. 3.

⁴ Arshi Pipa, vep. e cit., f. 243.

shpall në Paraqitje (parathënie) Pipa. Autori shpall, paraprakisht, funksionin dëshmues të librit, funksionin si faktues të kohës. Një libër letrar, një libër me poezi që ka për qëllim të dëshmojë!

Formalistët, në kuadër të koncepteve të shumta rreth asaj se çka konsiderohet e nuk konsiderohet letërsi, mbronin idenë që “nëse teksti letrar do të shihej vetëm si mjet i shprehjes, ose i riparaqitjes thelbi i cilësive të tij letrare do të errësohej”⁵. E, në fakt, a mund të ekzistojë një libër i tillë letrar...a mund ta kryej poezia pastër këtë funksion...Arshi Pipa e dinte që jo. Prandaj, më poshtë shtronte pyetjen, që ia krijonte dilemën e madhe: “Fakti, materjal, abstrakt, i çveshun nga atmosfera psyhike në të cilën u-jetue, a mundet me dhanë një kuadër besnik, të plotë realitetit?”⁶

Por, interesimi i tij është përtej dëshmisë faktike ose dëshmi e tjetër lloji, shumë më e thellë dhe shumë më e veçantë. Ai donte, siç shprehet: “Ishte puna me ngulë ndër syntheza një realitet psyhik qi mund të venitej ose të birrej me kalimin e kohës; me kapë përvojën dhe me i dhanë trajtë atëherë kut t’ishite ende e ngrohtë, n’afshin e pasjonit të çasit; me ruejtë çasin, çasin vështrimplotë (...) në mënyrë që ndija e kohës, e asaj kohe, të mbetej gjallë”⁷.

Arshi Pipa kërkon të ndërtojë e ta mbajë gjallë *ndijen*, që është përtej kohës faktike, jo trupin, po shpirtin. Prandaj jo e rastësishme, madje shumë e menduar përzgjedhja e letërsisë. Vetëm letërsia, me ligjërimin e saj të posaçëm mund ta bëjë këtë. Dhe ky është përcaktimi ynë i dytë.

Rolan Barti ishte i mendimit që realiteti bëhet një lloj teksti në vetvete, i ndërtuar nga kode. Në këtë rast, për të shkruar rreth realitetit, nuk do të thotë të lidhësh fjalët tek gjërat, por tekstin për tekstin.

“Spiritualizimi i faktit asht punë e poezisë”, dëshmon Pipa. Duke njohur mirë elementët e poezisë lirike, që sipas tij janë *ndija* dhe *ideja poetike*. Letërsia shpreh atë që ligjërimi i zakonshëm nuk ka mundësi ta thotë.

Pipa i njeh mirë mundësitë letrare. Poetikën letrare e mban gjallë mënyra e formimit. Gjuha poetike është gjuhë e formuar, sepse, deklaroi Shkllovski, “defamiljarizimi gjendet kudo që krijohet forma”⁸. Sipas tij, defamiljarizimi ofron letraren, që është qenësorja në letërsi.

Organizimi i ri gjuhësor që ofron secili tekst letrar, me ritmin, muzikalitetin, stilistikën, semantikën që formon më shumë se një kuptim, shënon atë që Pipa kërkon, *ndijen e kohës*.

⁵ Ann Jefferson e David Robey, Teoria letrare moderne (Një paraqitje krahasuese), Albas, 2004, f. 50.

⁶ Arshi Pipa, vep. e cit., f. 244.

⁷ Po aty.

⁸ Ann Jefferson e David Robey, vep. e cit., f. 49.

Kjo arsyeton edhe organizimin e librit, faktin e ndarjes së shënimeve: shpjegimeve faktike prej poezive. Me një lojë të thjeshtë lexuesi do ta provonte letrarësinë, autonominë letrare në poezitë e Pipës, duke provuar t'i lexojë ato edhe pa shënimet. E jemi të bindur se do ta kryenin funksionin. Se autori e lë të hapur këtë mundësi, ato funksionojnë edhe veç. Por, kjo është oksimoron, sepse edhe kur lexuesi lexon çfarë Pipa lë jashtë poezive, e kupton nga çfarë “i shpëton” tekstet e poezive. Parë në këtë këndvështrim, vlera e tyre do të rritej doemos.

“Sot pranohet se imazhet poetike nuk janë përshkruese, se ato duhen lexuar vetëm në nivelin e zingjirit verbal që krijojnë në literalitein e tyre dhe jo si referencë”.⁹

Poezia mund të përshkruhet si një lloj i veçantë, specifik, vetëm kur e krahasojmë me atë që nuk është poezi.

Formalizmi, si metodë shkencore, shquhet për qëndrimin që nuk janë mendimet e qëndrimet personale të autorëve që e bëjnë letërsinë, por letrarja, mjetet letrare, format paraekzistuese. Ndryshe nuk do të mund të flitej për shkencë të letërsisë.

“Dëshira e shkrimtarit për të shkruar vjen vetëm nga një përvojë letrare paraprake...letërsia i merr format e saj vetëm nga vetvetja”¹⁰

Poezia e Pipës katërcipërisht e dëshmon këtë.

Për ta dëshmuar këtë koncept dhe letrarësinë në raport me faktet në vëllimin *Libri i burgut* të Arshi Pipës, po ofrojmë, fillimisht, strofën e parë dhe të fundit të poezisë *Legjenda e Drenicës* (që edhe si titull shpall që komunikon me një zhanër sublim të letërsisë popullore shqipe):

Uluron murrani i çmendun,
Fshân si bishë me zhqetën n'brî.
Davaritet mjeglla e dendun
Mbi katundin shkrumb e hî.

Dhe

Fishkullon murrani rrmores,
Me frullizë tue uturî
Hÿn ndër hekrat e dritores
Nalt te kulla shkrumb e hî.¹¹

⁹ Tzvetan Todorov, *Hyrje në letërsinë fantastike*, pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2015, f. 73.

¹⁰ Northrop Frye, *The Educated Imagination*, Blomington University Press, 1964, f. 15.

¹¹ Arshi Pipa, vep. e cit., f. 253, 254.

Mund të identifikohet vargu, strofa, ritmi edhe atmosfera semantike e poemës *Andrra e jetës* e Ndre Mjedës, ndonëse u takojnë dy periudhave të ndryshme letrare.

Ose poezia *Epshe*:

E kur mandej zbërthehen kokërdhokët,
Rroken egër gjymtyrët ndërmjet sish,
Mbretën gjinjt e kafshohen, ndjersën flokët...
E s shef veç mish¹²

Ndonëse ka tjetër përcaktim ideor, ngjan padiskutueshëm me *Poemën e mjerimit* të Migjenit.

Nuk ka tekst pa intertekst u dëshmuar në botën e studimit letrar, prej Julia Kristevës e këtej. E këtu e bazonte letrarësinë letërsia.

Objekti i shkencës së letërsisë nuk është letërsia, por letrarja, e cila bënë një vepër të konsiderohet letrare.

E arsyetojnë letrararësinë në përmbledhjen *Libri i burgut* të Arshi Pipës, organizimi ose prania e një numri metrash vargëzues prej me të shkurtëve, psh pesërrokëshit e tutje e deri te më të gjatët, tek të dyzuarit; vargjet e lira; skema të shumta rimash, forma të matura dhe të pamatura, klasike dhe të thyera, shumëllojshëmri strofash, poezi me lirizëm të thellë e poezi kushtrimore e me nerv epik raste-raste.

Madje, pjesa kryesore e përmbledhjes, *Kamp i Vlačishtit, Korçë*, pjesë që ka më së shumti fusnota të *Shënimeve* e shumë shpjegime në plan të parë, është krijuar tërësisht prej soneteve, që njihet si forma më ekzakte e poezisë dhe formë me shumë traditë.

Roman Jakobson deklaronte që ai nuk konsideronte letërsinë si sferë të mbyllur, ai theksonte që nuk diskutohet për ndarje të artit nga elementë të tjerë, por autonomia e funksionit estetik mbi ta.

Brik shprehej që poeti nuk është vizionar e as gjeni, ai është një punëtor i kualifikuar, i cili organizon dhe riorganizon materialin që ka zgjedhur, sipas prirjeve të tij.

Mendojmë që përfundimisht letërsia, në këtë rast nënkuptojmë edhe poezia ka një ligjësi të saj, që është në gjendje po aq sa t'i shfrytëzojë faktet, aq edhe t'i tjetërsojë, t'i fusë në rrjetën e natyrës së saj të veçantë. Që është në gjendje të ruaj pavarësinë, të jetë parësore, që është në gjendje të funksionojë edhe përtej mesazhit të një kohe, ndryshe si mund të lexohej letërsia në periudha të ndryshme kohore, e zona të

¹² Arshi Pipa, vep. e cit., f. 323.

ndryshme gjeografike e kulturore, e nga lexues të ndryshëm. Ndryshe si mund ta përftonim në *Ndijen në Librin e burgut*, të Arshi Pipës sikur të ishim aty?

Ky është përcaktimi ynë i tretë.

Bibliografia

Arshi Pipa, *Libri i burgut te botimi Poezi*, Dukagjini, 1998, Pejë

Literatura

Borhes. H.J, *Kjo mjeshtri e poezisë*, Cuneus, Prishtinë, 2010

Eagleton. Terry, *Hyrje në teorinë e letërsisë*, Camaj-Pipa, Shkodër, 2005

Frye. Northrop, *The Educated Imagination*, Blomington University Press, 1964

Gérard Genette, *Palimpsests*, University of Nebraska Press\Lincoln and London, USA, 1997

Jefferson. Ann e Robey. David, *Teoria letrare moderne (Një paraqitje krahasuese)*, Albas, Tiranë, 2004

Todorov. Tzvetan, *Hyrje në letërsinë fantastike*, pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2015

Zahrie KAPLLANAJ

FACTS AND POETRY

Arshi Pipa, *The Prison Book*, Roma, 1959

Abstract

Certain moments when the author selects the certain events and facts to put them into literature marks the important definition. Literature is chosen because in this way these facts mark more than the clue.

The author of the book, *The Prison Book*, Arshi Pipa, wanted that his volume not to be just a series of chronological facts of the life in prison. With facts, he wanted, like he writes in the preface of the book, “to give also their echo for the soul”. Because “the material, abstract fact, unclad from the psychic atmosphere, in which it used to live, can it give a faithful frame of the reality?” he raises the dilemma. Then he finds: “The spiritualization of the fact is a task for poetry”. This is the reason why Arshi Pipa chooses that the multiyear memoirs in Albanian jails to versify in poetry.

To align them in verses and pieces, with a classical Albanian verse, with a chosen versification, with explanations and concrete contextualization, that he considers organic part of the poetry.

Driven by these dilemmas and findings, this poetry book was chosen to be treated as a special and very interesting model. The theme proposed by this abstract will study so a poem where the data is exclusively related to poetry in a synthetic way. The study of this connection we consider to be important in its own way.

Viola ISUFAJ

ZEF ZORBA: BIOGRAFI E POEZI

Abstrakt

Këtu do të ndërtohet një biografi e Zef Zorbës dhe ndonëse ajo do të gjykohet për aq sa hedh dritë mbi veprën e autorit, nuk do të mungojë interesi i brendshëm për biografinë e poetit në fjalë, pasi dëshmitë biografike deri tashmë nuk kanë qenë të bollshme. Jeta e tij e pa rënë aq shumë në sy, meriton vëmendje.

Në disa shenja të tekstit të Zorbës, pikërisht aty ku duket se elementi i shprehësisë personale del mjaft i zbehtë, është zhytur thellë dhe ndërlikueshëm përvoja e tij jetësore. Ne do të hetojmë këto shenja të tekstit letrar që kondensojnë përvojën e tij jetësore dhe personalitetin e tij. Do të vëzhgojmë sesi ngjashmëritë opake dhe pasqyrat shformuese rristrukturojnë, transformojnë dhe integrojnë realitete të jetuara, dhe sesi në këtë integrim humbasin kuptimet ngushtësisht personale për të përfutur një material gjithënjëzësor.

Fjalët-çelës: realitete jetësore, poezi, shenja, personalitet, mimesis, transformim, rristrukturim

Në poezinë e Zorbës duket se ka shumë pak referenca historike e sociale, kjo sepse është një poezi moderne, e ndikuar thellësisht nga afiniteti për hermetikët dhe e tillë që ka dalë nga eksperimente avangardiste. Nga ana tjetër, për jetën e tij dihet shumë pak. Një paragraf ose dy me të njëjtat të dhëna biografike përsëriten sa herë flitet për poetin Zef Zorba.

Ne do të gurmtojmë këto referenca historike e sociale për të ndërtuar një jetëshkrim dhe për të hetuar sesi i ka brendësuar Zorba ato në lidhjen aq organike mes formës dhe asaj që ne e quajmë *përmbajtje*. Por ashtu si “qëllimi i autorit”, a mos do të ishte referenca edhe në rastin e Zorbës një iluzion që i zë rrugën të kuptuarit të letërsisë si të tillë? Ne dimë se ndërkaq ekziston një ide e vetë-referencës së tekstit letrar, se “poema flet për poemë” dhe kaq...

Një seri e tërë studimesh ngrenë problemin e lidhjes midis tekstit dhe realitetit, ose tekstit dhe botës. Teoria letrare e shek XX ka këmbëngulur për autonominë e

letërsisë në lidhje me realitetin, me referentin, me botën dhe ka mbajtur tezën e supremacisë së formës mbi substancën, të shprehjes mbi përmbajtjen, të shënjesit mbi të shënjuarin ose dhe të *semiosis*-it përmbi *mimesis*-in.

Interpretimi i *mimesis*-it, termit aristotelian, përkthyer si “imitim” ose “përfaqësim” ka krijuar dy klishtë konkurente. Ndiejmë nevojën ta nxjerrim veten sa më shpejt nga alternativa e tyre intimiduese: ose letërsi për botën ose letërsi për letërsinë.¹

Nëse *mimesis*-i përfaqësimi dhe referenca kanë figuruar mes “përbindëshave të zinj” të teorisë letrare, ose nëse teoria letrare i dëbon a “i nxjerr jashtë ligjit”, si mundet të citohet njëkohësisht autoriteti i Poetikës së Aristotelit, për të cilën *mimesis*-i ishte koncepti qëndror në përkufizimin e letërsisë? Ishte burimi i idesë sonë për artin dhe letërsinë si imitime të natyrës, derisa erdhën teoritë e shekullit XX. Një ndryshim duhet të ketë ndodhur në kuptimin e *mimesis*-it, çka për kriterin e Aristotelit ishte e mundshmja, në sensin natyral (*eikos*), teksa për modernët është bërë e mundshmja në sensin kulturor (*doxa*, opinion).²

Modifikimi dhe zgjerimi i termit tek *Poetika* përkon me një banalizim të nocionit, banalizim i cili përcakton gjithë veprimtarinë imituese, gjithë poezinë, gjithë letërsinë si imitim.³

Aristoteli e ruajti veten nga rëndomësia që e bën letërsinë një imitim të natyrës dhe që merr me mend se gjuha mund ta kopjojë realitetin.

Aristoteli nuk e analizon përfaqësimin e historisë si imitacion të realitetit, por si prodhim të një artifakti poetik. Çfarë i intereson atij në tekstin poetik është kompozicioni i tij, *poesis*-i i tij, që do të thotë ajo sintaksë që rregullon faktet në histori dhe fikcion.⁴

Do të thoshim se hedhja poshtë e përmasës referenciale nuk është tipar i letërsisë, por karakterizon tërë estetikën moderne, e cila përqëndrohet tek mjetet.

Pa ia veshur qëllimeve dhe biografisë së autorit gjithë sa gjendet në tekst, (por dhe pa parashikuar pafundësi variacionesh në interpretim), të dhënat për formimin e Zorbës i përfshijmë në tërësinë e mjeteve dhe mënyrave të lexuesit për të plotësuar tekstin.

Kërkimi ynë për Zorbën, përtej perceptimit të strukturës, është gjithsesi i lidhur me atë strukturë që organizohet me qëllim që të prodhojë një koherencë tematike dhe interpretuese dhe ku *mimesis*-i është një model konkordance, paradigmë rendi, një

¹ Compagnon, Antoin *Literature, Theory, and Common Sense*, Princeton University Press, US, 2004, f. 70

² Po aty, f. 73

³ Po aty, f. 74

⁴ Po aty, f. 75

transpozicion metaforik që prodhon totalitete domethënieje nisur nga vlera ekstraletrare (ekzistenciale, etike). Ai prodhon dhe momente historike të lidhura me tipare referenciale të gjuhës së zakonshme, me çelësa, me fjalë deiktike, me emra të përveçëm, me toponime, me rrethana të ekzistencës, me data, me fraza që bëjnë shenjë nga një fenomen i jetuar, nga formimi kulturor apo punë që i kishte në duar poeti.

Kështu po përpiqemi më poshtë të ndërtojmë një biografi të Zef Zorbës, duke mos harruar të vëmë theksin jo tek objekti i imituar ose i përfaqësuar por tek objekti që imiton ose përfaqëson, që do të thotë ndryshe: tek teknika e reprezentimit.

Bepi i vogël. Familja. Influenca

Në mars të vitit 1920, në Kotorr të malit të Zi, Niko Zorba, atëkohë djalë katërmëdhjetëvjeçar, hyn në dhomën ku ishte shtrirë Elena Zorba, lehonë, i afrohet pranë shtratit, i puth asaj dorën dhe i thotë: Nanë, faleminderës që më ke ba me vëlla!”

Sapo ka lindur Zef Zorba, që do të ishte intelektual i me profil të shkëlqyer, i cili nga familja do të thirret kurdoherë *Bep*.

Bepi erdhi nga një familje plot fibra aristokratike, me pasione e talente të posaçme në dije e arte të cilat do t'i trashëgonte në mënyrën më të bukur në punët e tij: në pikturë, muzikë, gdhendje...

Albumi familjar i Zorbajve nis me “Motrën Tone”, foton e pikturës-emblemë të Kolë Idromenos. Motra Tone është gjyshja nga nëna e Zef Zorbës. Babai i Kolës dhe i Tones quhej Arsen Idromeno. Kanë jetuar në Korfuz, në Parga.

Në tablonë ikonike, Motra Tone del me kostum popullor, siç e ka veshur i vëllai për të bërë pikturën, por në foto të ndryshme të albumit familjar, shfaqet me tesha të tjera, të një stili tjetër, të besosh se nuk është e njëjta grua. Petkat e saj në të gjitha fotot janë fort të hijshme e të bukura

Ajo ishte mësuese. Emri i saj i plotë është Antonia Idromeno. Fatkeqësisht, Antonia vdes 32 vjeç. Kolë Idromeno, vëllai i Antonias (dajë i Elenës, pra daja i nënës së Zef Zorbës), bëhet babai i të gjithëve. Mjaft i pasur dhe fisnik, me më shumë se pesëmbëdhjetë prona të mëdha në Shkodër, arkitekt dhe piktor i shquar, me personalitet të lartë- është ai që i ka rritur të gjithë fëmijët dhe është përkujdesur për ta, për dije, formim e dashuri njerëzore.

Lidhja me Idromenot dhe në veçanti me Kolë Idromenon, i cili bëhet udhëheqës shpirtëror i Zef Zorbës, shpjegon njohjen dhe afeksionin e tij për pikturën dhe artet figurative dhe krijimin e imazheve kryesisht ekspresioniste në poezi (imazhe, të cilat meritojnë një studim të veçantë).

*Kish blužën bojë orizë e gjithandej
Me guaska, verdh e blu e manushaqe.*

Ja një arsye pse, në poezinë e Zorbës, këtij dashuruesi të dritës, harmonisë dhe ngjyrave, vezullojnë imazhe mrekullore origjinale veshur me ngrohtësi dhe dëshirim të jetës, siç është tabloja madhështore e derdhjes së dritës, në një teatër universal, ku e mira vërshon triumfuese përmbi mjerimin:

*Por vetëm drita s'ka mbarim
Si ajo drita përmbi kënetë aso ditësh gushti
Kur mbushte qiellin anë për anë
Me pala t'pakufishme të një flamuri gjigand
E gjithfarë ngjyrash.*

Afeksioni për pikturën shpjegon një hedhje të tillë penelatash të shpejta, të gjalla e të ndezura:

*Ashtu të ndezur flakë
Me turr në mes të sheshit zbritëm, dorë
Për dore u kapëm, e shaminë e kokës
Ajo duke u tundur na priu në valle:
"Hej, largohu mal sa të dali hana, sa
T'na bajë dritën për mbrama!..."
E ne të dy
Ishim në mes
E bota po na dukej
E madhe sa një diell.*

Lidhja me artet figurative është sa genuine, e trashëguar aq dhe e kultivuar gjatë jetës, derisa dhe nëpër vargje pluskojnë nominalisht: *një Idromeno, Van Gog, Shagal, Matis, ca Pikaso e Dali, shumë akuaforte...*

Zorba përfytyron e mendon harmonikisht në bazë të harmonisë së ngjyrave dhe imazheve, pikërisht falë prirjeve të lindura dhe rrethanave favorizuese (mësimeve të Kolë Idromenos).

*Gjersa jeta qenka
Kaq e çatrafiluar, së paku sendet
Me njëra tjetrën të përkrijnë, si ngjyrat
Në kuadrot e Monesë.*

Çfarë ruan nga fëmijëria Zef Zorba? Cilët ishin prindërit e tij? Cilat ngjarje ndikuan në personalitetin e tij?

Mbesa e Kolë Idromenos dhe bija e Antonias, Elena Skanjeti, do të martohej me Jakë Zorbën, (martesë nga e cila lindi Zef Zorba).

I ati i Zef Zorbës, Jaku, rrjedh nga një familje krejt shqiptare, shkodranë të vjetër, që qenë shpërgulur në Mal të Zi për tregti.

Është Lufta e Parë Botërore. Si rrjedhojë e ndryshimeve të shumta dhe drastike që sjell ajo, fillon e zhvlerësohet malli; në këto kushte, gjyshi i Zefit, i ati i Jakut për të mos mbetur borxh, shet gjithçka me çmime krejt të ulëta, dhjetë herë më të vogla nga ç'ishin: *“Do t'i shes t'ana, me çmime të vogla, për të mos i lanë djemve të mi, namin e mishliqit”*-thotë ai i vendosur.

E ndodhur në këto rrethana, familja kthehet në Shkodër 1925, kur Zef Zorba ishte pesë vjeç.

Në këtë kohë, në familjen e tyre ndodh një tragjedi. Djali i madh, Niko Zorba i cili ndodhet me studime në vitin e tretë për Jurisprudencë në Zagrep, vdes papritmas për mungesën e një interveniti të thjeshtë. Ai humb jetën brenda natës. Ishte vetëm 21 vjeç.

Familja udhëton me vapor drejt Zagrepit, por e gjejnë nën dhë kur mbërrijnë.

Dramën e Zorbajve, Bepi i vogël, trishtueshëm do ta shohë në sytë e zymtë, *të bardhë e të përbotur* të të atit dhe në bisedat që ai bënte me “Gurin e Zi”.

Guri i Zi është një fshat shumë i çudishëm, pranë Shkodrës, ku i ati fillon punën si kryetar komune. Ky toponim haset në poezinë e Zorbës, madje edhe si titulli i një poezie. Emri enigmatik vjen nga nga një gur i madh krejt i zi, i vendosur në një luginë e madhe, ku thuhet se e ka sjellë akulli. Mendohet se është një meteor që ka ardhur kushedi prej se ku *“zbritur prej majash të vrenjtura/mundueshëm e duke u zvarritur,/si korb i zi, me flatra të cinguar,/një vaj të mekur me lësbue”*. Në poezinë e tij, vite më vonë Zef Zorba i drejtohet kështu këtij meteoriti të zi, dhe rrugës që bëri ai si dhe bashkëbisedimit të heshtur që bënte me të i ati, i mbetur pa njërin djalë: *Im'atë, i zymtë e zemërplatur,/ mbi ty i pushonte sytë e bardhë e të përbotur,e kuvendonit gjatë./ (Biseda juaj e fshehtë, me ritme të nëndeshme,/krejt mishrat m'i rrënqethje!/Dhe strukesha i drojtur/ndër dashuri vezulluese. Ai parandien se “Do kthehem prap një natë/së bashku me ty me heshtë/pse fatet vetmitare na afrojnë.”*—duke e pleksur ngjarjen personale me dukuri si vetmia e fati, në një frymë ku ndërthuren së bashku ëndrra, përjetimi dhe jeta reale.

Pas ndërprerjes së studimeve të larta, vënia në skenë e “Judës”

Do të ketë qenë viti 1940 kur pas mbarimit të gjimnazit Zefi regjistrohet në Padova në degën e Shkencave Politike. Në vitin 1943 ndërpret studimet për shkak të luftës. I gjithë brezi i tij është kthyer për pushime. Në këtë kohë po ndodhin bombardime në detra dhe rrugët mbyllen. Kështu Zorba, mbetet në Shqipëri duke e lënë vitin e tretë të studimeve përgjysmë.

Që student i është ofruar punë për statistikën. I talentuar në shkencat natyrore, ushqente dashuri të veçantë për matematikën, lidhja me të cilën do të shfaqet pashmangshëm në poezitë e tij.

Më shumë se nocionet matematikore që shfaqen në vargjet e tij (sistemet e ekuacioneve, iksi, ypsiloni e zeta), ndihet ekonomia gjuhësore, saktësia e jashtëzakonshme sintaksore, thukësia dhe sugjestionimi, pra, mbi të gjitha një konceptim matematikor.

Tek *Rrokallja në flakë*, përmendet Anjshtanji; tek *Natën kur bie shi*, flitet për gjeometrinë dhe sigurinë që “kapet vetëm pas lëndës”, tek *Andante Mosso*, “kur dije të lashta e zota e mite bien”, saktësia matematikore e gjeometria janë elementet e fundit që e braktisin për t’i lënë më pas vendin infinitit, pambarimit, një tjetër elementi matematikor, por edhe metafizik:

*Div i kërtylur ëndërrimesh, pa drojtje
Zbigat kundroje, e syri fek s’të bënte
Pse binin një pas një: e Zot e trima,
E dituri të lashta. Dhe atëherë me shifra
Ujdi sendërgjoje, e vetëm lëndës
ia pate besën, pa e marrë në dorë
Teposhtën.
Por gjeometria afshin nuk ta zgjidhi,
Madje as vargu kur e hulumtove
Ne difraksion rrezesh iks. Jeremisur
Ka mbetë
Në mes të askurgjësë e të pambarimit...*

Falë zotësisë së tij në matematikë dhe shkenca ekzakte, Zef Zorba fillon punë në bankën e Napolit në Shkodër ku punon deri në vitin 1945, kohë kur banka u mbyll. Po në këtë vit (1945), pas mbylljes së bankës nis punën në shtëpinë e kulturës si regjisor ku krijon grupin e parë teatral, grup që do të vinte në skenë dramën e Fishtës *Juda Makabe*.

Më 28 Nëntor 1945, grupi filarmonik i Shtëpisë së Kulturës e të Artit në Shkodër shfaq premierën e tragjedisë “Juda Makabe” të Atë Gjergj Fishtës, me muzikën origjinale të Prenkë Jakovës dhe me regjinë e Zef Zorbës -shkruan Zef Zorba në *Disidenca e parë publike e intelektualëve shkodranë*⁵.

Në poezinë e tij *Baladë dritash për Lalin*, Zorba shfaq këto shenja të referencës: *Prozhektorët përmbi palko/janë ma tërheqës së çfarëdo drite tjetër/madje se edhe vetë qielli/Unë i*

⁵ Shejzat, Zef Zorba, *Disidenca e parë publike e intelektualëve shkodranë*, Romë, Itali, janar 2016 f. 208.

krijova. Si shenja reference, ato na lejojnë të rimendojmë për lidhjet midis literaturës dhe realitetit.

Vënia në skenë e Judës ishte një ngjarje aspak okazionale. Zorba përshkruan situatën politike nëpër të cilën “po shushatej kombi”, atmosferën që “thirri” tragjedinë Juda Makabe-si akuzë dhe disidencë.

Spontan, por i mbryjtun nga konstatime të parreshtura, zymtimi po merrte përpjestime gjithnjë e më të mëdha, revoltimi u bë i ditës e zu të shpërthente në denoncime të hapta ose të mërtisura. I tillë tharm mori trajtën konkrete në idenë që lindi mes intelektualëve të grumbulluar rreth shtëpisë së kulturës për vënien në skenë të tragjedisë Juda Makabe. Sikundër dihet, vepra fund e krye- akuzë kundër çdo pushtuesi e çdo tradhëtie ndaj atdheut, i përshtatej çuditërisht dallgëve të situatës politike...⁶

Zorba tregon sidomos përgatitjen e ethshme për shfaqjen: ai tregon dhe dëshmon se si ngjarja kulturore ka gjetur përkrahjen e mbarë shkodranëve, si janë mbledhur aktorët, si janë gjetur kostumet deri tek humori që bënin me njëri-tjetrin për të mbërritur tek suksesi shpërthyes i pazakonshëm.

Ishte e qartë se Juda Makabe ishte edhe kushtrim edhe akuzë, thirrje këto që jehuan idhnake në zemrat e shkodranëve, por njëkohësisht zhurmuan guçluese në kokat robinë të skllavëve të veriut.⁷

Juda Makabe u vu në skenë nën presion. Dhe ndoshta bash për këtë, Zorba Zorba shkruan tek *Baladë dritash* kështu: *Mbase presioni atmosferik i naltë/ ish ai aty që më duhej për mëshirime*. “Presioni atmosferik” është shenjë e ndikimit politik që u ushtrua me forcë drejt tyre, shenjë e trysnisë mbytëse ideologjike, shtrëngimit për t’i detyruar të vepronin ndryshe, -çka rëndonte aq fort në klimën e kohës kur u vu në skenë Juda.

Shkrimi i madh, mendimi i madh –thotë George Steiner⁸ lulëzon nën presion. Të menduarit është një punë e vetmuar, kanceroze, autiste, e çmendur; të jesh në gjendje të përqëndrohesh thellësisht, në brendësi. Shumë pak njerëz dinë të mendojnë; të menduarit e vërtetë, të fokusuar është gjëja më e vështirë dhe që përfiton fort nga shtypja. I pyetur për censurën katolike, Joyce tha: “Falenderit Zotit për këtë. Jam një ulli, më shtrydhnë”. I pyetur përse nuk e kishte braktisur Buenos Aires-in e rrezikshëm në kohën e peronistëve për të marrë pozitën në Havard, Borges-i i buzëqeshur, i verbër, tha: “Censura është nëna e metaforës”. Nuk jam unë që po i them këto gjëra..., janë luanët, janë njerëzit që dinë për të menduarit dhe për të shkruarit e klasit të parë.

Zorba do të tregojë se çfarë pasoi më tej, sesi vijuan ngjarjet nga ndalimi i shfaqjes, deri tek arrestimet e dhuna që “që nuk dëjti me pushue”.

⁶ Po aty, f. 212

⁷ Po aty.

⁸ *Intervista të shkrimtarëve të mëdhenj*, Parnas, Prishtinë, f. 35.

Diku në një zyre të errët, gjëmoi llahtarshëm gjerja: "Ndall!"

Ishtë çegëm dhjetori atë ditë kur i njoftova grupit teatral urdhërin se "shfaqja nuk do të jepej më as në Shkodër, as gjëkund!"

Qanim, bashkë me Fishtën dhe me shikim nga qielli dënesnim.

Ra perdjë mbi desidencën e parë e dhuna pastaj nuk diji me pushue.⁹

Stuhia e shtatorit-arrestimi dhe vitet e burgut

Kur Zorba përshkruan retë e turbullta gjithnjë e më të kobshme, gjithnjë e më kërcënuese që s'vonuan të duken nën qiellin e euforisë që krijoi fitorja mbi fashizmin, duhet të kuptojmë se shpejt do të vijë koha e arrestimeve në masë. Në familjen e Zorbës arrestohen dy eksponentë kryesorë, (dy burrat e hallave të tij).

Sapo ka filluar klima e tmerrshme e terrorit, ajo klimë plot ankth e agoni, kur pas çdo nate gjindja zgjohej me fjalët "kë kanë arrestu mbramë?". Zorba dëshmon:

...Qemal Draçini, Kolë Luka, Filip Ndoci, Injac Zamputi, Vehbi Bala, Tefë Gjonej, Myzafer Pipa, Paulin Pali, Ramadan Sokoli, Muhamet Ademi e shumë e shumë të tjerë (pjesa më e madhe e këtyre më vonë u mbytën nëpër burgje, u ekzekutuan, internuan, ose sido u përndoqën politikisht).¹⁰

Më 17 shtator 1945, Zefi ishte duke shëtitur në bulevard me një shok, kur një punonjës i sigurimit, i veshur civil i afrohet duke i thënë "a ke me ndezë". Sapo Zefi ndalet, ai e urdhëron: "hajde mbas meje!"

Në poezinë e Zorbës, kjo datë, 17 shtator, shfaqet në mënyra dhe funksione të ndryshme:

- Si kujtim i zymtë tek *Raki e lirika*:

(Sikur asi Shtatori, kur karvanet

Tona të mjerësh, përmes tyre i zvarritnim...)

- Si sfidë jetësore tek *A s'ma ndërtoni një shtëpi*:

Shtëpinë të ma ndërtoni gjithsejt gjatë

Metra shtatëmbëdhjetë, sepse ky numër

Gjithë jetën m'u gjet gjak; prandaj dhe dua

Ta vendos mu në ballë, që ta marr vesht

Se frikën nuk ia kam as tash që dora

Ka nisë e po më dridhet.

⁹ Shejzat, Zef Zorba, *Disidenca e parë publike e intelektualëve shkodranë*, Romë, Itali, janar 2016, f. 208.

¹⁰ Shejzat, Zef Zorba, *Disidenca e parë publike e intelektualëve shkodranë*, Romë, Itali, janar 2016, f. 209.

Koha e arrestimit të tij shfaqet diku mes vargjes, edhe në një poezi kushtuar Terezës, të shoqes, si parandjenjë dhe njëkohësisht si kujtim i ngjarjeve të papritura me pasoja të rënda në jetën e tyre dhe të vendit.

Ti shkuleshe n'gaz me t'madhe

Po në sy të vetëtinte

Stubia e shtatorit

Sepse disa ditë pas arrestimit të tij, arrestojnë edhe Terezën, vajzën me të cilën sapo kishte filluar një lidhje. Duke parë çfarë ishte duke ndodhur, babai i Terezës e kishte nisur vajzën në Tiranë, por pikërisht aty e arrestojnë. Tereza është mbajtur e izoluar tek *Shtëpia e gjetheve*. Arrestimi i saj, dhe vuajtja e dënimit do të rrëfëhet në intervistën me titull *Historia e Terezinës, lotë dhe duhan*¹¹.

Të gjithë të arrestuarit pa përjashtim kanë qenë studentë, me shkollë të mbetura përgjysmë, kryesisht në Itali, përveç Terezës, e vetmja femër dhe e vetmja maturante-më e reja.

Fillojnë vitet e burgut. Këto janë vitet më të vështira. Përvojën e ditës së parë në qeli, përplasur e bërë njësh me çimenton e ftohtë, e ka përthyer në poezinë me titullin ironik *Sonte festë* dhe me nëntitullin (*në bimsë*).

Sonte festë: shi me shtrëngatë,

Bubullimë e erë leshjane.

(Hënë nuk ka.)

Mbi çimento para meje

Rrahin pikat me furi,

Thybet breshëri porsë kripa:

O çimento, si unë si ti.

Në poezinë me titull *Kesh ngopeshim me frymë*-ku subjekti lirik e këndon këngën poetike në vetën e parë shumës, aty ndiejmë se fati i tij është i shkrirë me shumë fate të tjera njerëzore.

E megjithatë, dëshirimi i tij për jetën dhe artin, shpresa dhe lidhja e fortë me Zotin nuk do ta braktisin kurrë.

Tamam at'herë kur madhështore

E paplituese me qesëndi

Qeshi së pari poezia

E u jepte frymë çinarëve të sakatuar

U gurve në Zallë të Kirit (Baladë dritash)

¹¹ Shih për më shumë: V.Isufaj, *Të gjitha mitet kishin vdekë*-kujtesa në veprën e Zef Zorbës,-konferenca *Letërsia si kujtesë*, Tiranë, 2017.

Zefi dhe Tereza dalin prej burgu të dy në shtator të vitit 1951. Pas daljes prej burgu, kurorëzojnë lidhjen e tyre. Martohen në qershor të vitit 1953. Një ndër dëshmitarët e martesës është miku i pandarë Prenkë Jakova. Është një lidhje shumë e bukur dhe e fuqishme, përplot rreze; një peshë e rëndë (burgu politik) i ndjek pas gjithë jetën dhe pasojat në shumë sfera të jetës s'do të vonojnë.

Pas daljes nga burgu: “shorti i keq që s'i ndahet”

Aty ku mund të mendonim se përfundon vuajtja, pikërisht aty, vuajtja vetëm sa ka filluar. Zorba jep ndonjëherë në poezinë e tij, një kuptim metaforik të beftë dhe trishtues, duke e ngjyer me elemente melankolie dhe duke evokuar.

Zallet e bardha pa dritë

Ku natën zbrasin yje

me mijëra

Pa u ndi

Mbase janë sytë,

sytë e fëmijëve

që vdiqën natën në habi.

Tmerri i ftohtë që na mbërdhen mund të lidhet me vdekjen e fëmijëve të tij, lindur pas lirimit nga burgu, të cilët nuk po mbijetonin dot. Në një nivel tjetër, situata që hapet befas para nesh duke na trandur, mund të ketë të bëjë me ngjarjen konkrete të llahtarshme të vdekjes së treqind fëmijëve në kampin e Tepelenës, dhe, në një nivel shumë më universal, kjo është një situatë tragjike, që të mpin papritur dhe të mban të mbërthyer në ngërçin e saj. Në këtë poezi nuk ka referenca. Për këtë shkak të mospasjes së referencave konkretizuese, dukuritë shfaqen në të gjitha rrafshet: nga ai individual tek rrafshi i përgjithshëm e i gjithësishëm, ku pritshmëria e krijuar nga yje që zbrasin me mijëra „pa u ndi“, tradhëtohet nga një akullimë shtanguese.

Një artikulum i humbjes së fëmijëve të tij del tek poezia *Lento*, e ndoshta edhe tek *Vajtimi i plakut në shtëpinë e shkretnuar*, ku vargu “*qetësia ndër kthina jehonte, / Fëmia...*”-do të na çonte tek e njëjta dukuri, fat i keq që ka lidhje me fëmijët.

Por në poezinë *Lento*, ndonëse data e vendosur në nëntitull “Për çdo 10 qershor”-duket të jetë data e vdekjes së djalit të tij të vockël (lindur pas lirimit nga burgu), ngjarja personale ngjan se është tretur. Nëntitulli “për çdo 10 qershor” mund të kalojë pa u vënë re nëse nuk do ta lidhim me vargun *nuk ke ç'i bën o grua, na vdiq, na vdiq...* dhe me atmosferën e amullt që rëndon në këtë poezi.

Dhe një herë kemi të bëjmë me një personalizim të shndërruar në impersonalizim, me idenë e shortit të keq që s'i ndahet njeriu, apo me një artikulum të fatit rrënues në nivel përbotësues.

Duket pra, se për Zorbajt, pas kryerjes së dënimit, *nisi tortura e vërtetë morale dhe psikologjike*-siç do të tregonte vite më vonë Tereza, e shoqja e poetit.

Rruga që mund të të nxirrte nga ajo jetë ishte të spiunoje; ne refuzuam. Im shoq ishte piktor, shkrimtar dhe përkthyes, por asnjë nga këto punë nuk iu dha. Kur mua m'u dha punë, kejo punë ishte pastrimi i wc-ve.

Tereza dhe Zefi më në fund gëzohen me dy vajza por: *Një torturë tjetër ishte të shihnim fëmijët tanë të shkëlqyer të mos u jepnin të drejtë studimi*-do të shprehej Tereza.

Zefi fillon punë nëpër ndërmarrje si normist apo sekretar. Është pushuar dhjetëra herë, por është rimarrë në punë po aq herë për shkak të aftësive të shkëlqyera në ekonomi dhe përsosmërisë në kryerjen e detyrës. Portreti i tij është ai i një zotërie *sui generis*, mjaft shtatlartë, të veshur me sqimë dhe shumë të fisëm -të cilin edhe komunistët e nderonin fshehtëazi. Ndërkaq merret heshturazi me punë në letërsi dhe arte, përkthen nga letërsia dhe filozofia botërore dhe gdhend dru. Ai shkruan libretin e operas “Teuta”, por Drejtorisë së Arsim-Kulturës, i bëhet e ditur se pas dënimit me burg, Zef Zorba, *sot mban qëndrim të keq. Punon si shëf llogarie ... duke qënë nën kontroll të vazhdueshëm. Zefi nuk ka ndonjë kredi morale në opinionin publik të Shkodrës, pse dhe nga ato (me përjashtim të mique të tij) njëjet si element i keq politikisht. Mendimi i jonë është që mbi libretin e këtij personi, pavarësisht nga përmbajtja dhe forma e tij, të mos kompozohet opera.*

Me gjithë ndalimin, tradita e familjes, formimi i tij, afeksionet e veçanta në të gjitha fushat do të dalin në poezinë e tij. Poetë e mendimtarë, nga më të lashtit gjer te të sotmit: nga Safo te Sartri, nga filozofia e Shën Akuinit te Montale, nga Dante te Ungareti, nga Horaci te Kuazimodo - të gjitha do të shkrihen në vargjet e veprës së tij poetike.

Dijet, kultura dhe rrjeti i ndikimeve- “të thirrura” në poezi

Në vargjet e vëllimit *Buzë të ngrira në gaz* do të evokohen: Monradi, El Greco, kanonet Mozartiane; aty do të citohen vargje të Alkeut, të Oscar Wild-it, -dhe do ndihet një ritëm i ngjashëm me ritmin e Horacit: *nuno est bibendum, nuno-tash është koha të pijmë, tash.*

Në fushë të filozofisë do të përmendet Kanti: *madje dhe zëbrthimi i Kantit aq i ndërlikuar*, teksa do të thirret Sheksipiri tek *Merimangë* me vargjet e tij *turn back, dull earth/an find thy center out.*

Zorba do të përmendë gjithashtu, Martinin tek *Largo* duke e shoqëruar me shënime kësisoj: *n'kobën e Martinit -që ka qenë një i deleguar i Propaganda Fide për të vrojtuar gjendjen e dioqezave të asokohshme në Shqipëri, pra, në kobën e pushtimit otoman dhe ka hasur vështirësi e pengesa gjithfarësh për kryerjen e misionit që i ka qenë ngarkuar.*

Një prej punëve të tij të përkthimit është drama e Juxhin O Nilit *Përtej Horizontit*- e “djaloshi që hidhej përtej horizontit” tek *Baladë dritash* është pikërisht personazh i O Nilit; plaku që *grindej me perëndinë* po ashtu, teksa dritat e palkos (*ishin më të bukurat-unë i krijova*) u referohen dritave të krijuara të skenës (palco schenico) me një pasion të shenjtëruar.

E nëse në këtë rrjet dijes e ndikimesh, do të flisnim përsëri për *Mimesis*-in, nuk do të linim pa thënë se ai nuk është thjesht një kopje. Përkundrazi, ai konsituon një formë të veçantë të dijes në botën njerëzore.

Detaje nga ngjarjet e ditës, toponimi dhe persona realë

Të përpiqesh t'i afroresh sa më pranë synimeve dhe ndjenjave të autorit do të thotë të ribësh së brendshmi udhën e tij. Duke bërë këtë udhë, ndalemi edhe te toponimet dhe emrat e përveçëm në poezinë e Zorbës të cilat janë disa:

-Kiri tek kadenca e Ksilofon-kumbonëve, del në formën e përfytyrimeve të bardha e të dashura në ditën e parë të pranverës: Ditën e parë të pranverës, nënat,/ në ujin ku fëmijët sytë i lajnë,/hedhin gjethe të njomë,/ca bula jargavani./Penda e Kirit/me brymë të ngrirë shpëlabet/ Çka shëmbëllojnë këto përfytyrime:/reja e bardhë/E ti?

Tek *Prap me furi*, shfaqet Zalli i Kirit del përmes procedimeve hermetike:

Mëngjezesh të himta murlani/Hardhitë gungaçe përqeshë/M'anë Zallit t'Kirit.

Por ai del edhe si vendi i ekzekutimit të shumë bashkëatdhetarëve të tij: *Një mëngjez të vrejtur, më 4 mars 1946, zemrat e shkodranëve u dridhën kur dëgjuan të shtira mitralozë që vinin nga Zalli i Kirit.* (kumtesa: *Demokrati At Gjon Shllaku*)

Toponimet dhe ndonjë emër i përveçëm shfaqen dhe në tituj a në nintituj, psh tek poezia me titull *Kruja* apo në një nëntitull ku shfaqet emri i së shoqes, *Terezës*.

Toponime të tjera lidhen me ngjarjet e ditës, si *ruejtsi i patave në breg të moçalit në Durrës/kur m'bani udhëbarë e dorë*; me ndodhitë, me disa persona realë për një pjesë të të cilëve Zorba vetë, kur e sheh të udhës, e jep ndonjë shpjegim:

“Atleti” një djalë që dikur ushtrohej me sport. Ka vdekë qëkur. (Atleti-del dy herë në poezinë e Zorbës: tek *Baladë dritash* dhe tek poezia *Atleti*)

Kometa-ka ekzistuar përnjëmend, është emri i një vajze në Shkodër, e cila shfaqet dhe zhduket shpejt në poezinë e tij. Autori shpjegon: “kometa” e “ajo” janë një, por edhe reale e imagjinare njëherit. Nga ideja e dashurisë që shkëndijon ajo, dhe nga

asocimi i emrit të saj, Zorba kalon tek një përfytyrim i përqafimit valë të krahëve të gjithësisë, (siç njofton dhe nëntitulli i poezisë “përzemërsi, lodra e dituri...”) duke kaluar dhe një herë tjetër nga personalja në impersonale.

Tek *Eja me ne*-personazhi është gadi real-shpjegon autori.

Gjido- është personazhi i një komedie muzikore që u shfaq nga një trupë e huaj atë kohë. /*Pastaj n’teatër: një Gjido / i larë në djersë/ Përpëlitej i falisur./ .../ A të kujtohet?*)

Titulli i poezisë në formë balade *Raki e lirika*, duket se del pikërisht nga rrethanat jetësore, nga ato rrethana kur ethshëm përgatitej të vihej në skenë *Juda Makabe*.

Në mbrëmje kur të gjithë të përfshirë në biseda artistike, mblidheshim në një pijetore për të pirë një gotë verë, vinte dhe Prenka. Por shpejt vrenim se ai vetëm fizikisht ishte me ne, sepse mendja i fluturonte në sfera të tjera. Herë nën zë, herë heshturazi, përsëriste me dhjetra herë vargjet që do të muzikonte. Në atë rast njëri prej nesh skaliti shprehjen që do të ngelte për shumë kohë: raki e lirika.

Transpozicioni metaforik nga etika në poetikë

Poeti W.H. Auden tha se çështja e parë që i interesonte kur lexonte një poemë ishte teknike: këtu kemi të bëjmë me një mekanizëm të hollë. Si funksionon ai?”, por çështja e dytë ishte në sensin më të gjerë, një çështje morale: çfarë lloj njeriu banon poemën? Cili është nocioni i tij i jetës së mirë apo i vendit të mirë? Nocioni i tij i së keqes? Çfarë mban ai të fshehtë nga lexuesi? Çfarë fsheh madje dhe nga vetja e tij?

Dinjiteti, vullneti i pathyeshëm, burrëria, fisnikëria e papërkulur, besimi te Zoti, tek e Mira –janë shtyllat e jetës dhe të fshehtat e mbijetesës së Zef Zorbës, këtij njeriu e artisti, të cilit lodhja e mundi iu bë “petk”. Ja sesi shprehet Njeriu Zorba, në një letër dërguar të shoqes kur ajo qëndronte e shtruar në spital:

Sa shtigje të vështira kemi kalue bashkë. Nganjëherë edhe çuditëm me vetevete si kemi dalë m’anësh. E më çfarë mjetesh? Gadi gjithmonë me aq pak, sa që, në çdo moment, më dukesh se gjithçka do të rroposej. Jetë e mundimshme, po kush po i jep randësi. Na të dy s’i kemi vu randësi mungesave e mundit, e lodhjes kurrë e jo ma tash që na janë ba petk, pavarësisht se forcat tona s’janë ma ato të dikurshmet, madje, çdo ditë ma tepër vijnë tue u pakësue. Veçse vullnetin e kemi ende të ri, e kjo ka ma vlerë se çdo gja tjetër...¹²

Mësimi që mori nga sprovat e një jete të vështirë, plot andrralla, pëson një transpozicion nga etika në estetikë. Një rrjet i tërë paradoksesh shtrihet në poezinë Zorbës, një thurimë ku terri ndriçohet me dritë dhe ku (përtej ironisë) nga plaga bulon hareja duke mbizotëruar të keqen.

¹² Arkivi familjar.

Gjëmon hare prej gjoksesh tona

Mbuluar me plagë

Ashtu si për Leavis ose Raymon Williams, për të cilët vlera e letërsisë është e lidhur me jetën, me forcën, intensitetin e përvojës që mban, kapacitetin për t'i bërë njerëzit më të mirë, ashtu dhe për Zorbën dhe në situatat më paradoksale prevalon shpresa për shpëtim:

Edhe pse kohë më mbeti pak, e kam

Edhe gjithatë jetë për të jetuar.

Kështu ndodh që në poezinë e Zorbës ngrihen por edhe shuhen paradokset. Sepse, siç është ndier dhe nga shkrimtarë të tjerë, ora është jetë, çasti më afër përjetësisë.

Përtej të shkuarës dhe të tashmes, e ardhmja. Poeti dhe profeti

Përtej errësirës së izolimit, përtej egërsisë, traumave të së shkuarës dhe të së tashmes, shtëpia e Zorbajve ishte një oaz përplot dritë dhe gëzim. Një dashuri e pambarim mes territ dhe dhunës së një sistemi shtypës si ai i Shqipërisë komuniste vërshonte nga vatra e tyre e ngrohtë.

Zorbajt kanë dy vajza: Elenën (Lelën) dhe Luçian (Lalin). Luçias së vogël, (Lalit) i shfaqet shenja e parë e strabizmit; mjekët i thonë se do të gëzojë një shëndet normal derisa sëmundja të marrë rrugën e vet; nga mosha 35 vjeçare aftësia e saj për të parë do të precipitohet.

Çfarë është ajo parandjenjë, intuitë, ai vektor, që pa ditur kurrigjë për ngjarjet që do të vinin, bëri që Zefi, t'i vinte vajzës këtë emër kur ajo ishte kërthi? Një rravim, një dëshirim dhe dashurim i plotë i dritës (shprehur përmes emrit) për sytë e kësaj foshnjeje të cilëve vite më vonë do t'u humbte thujse tërësisht shikimi (Lucia-italisht: dritë).

Zef Zorba, përpos të tjerash ka patur një nuhatje të hollë në politikë, një njohje të mirë; ai ka parashikuar ndarjen politike të Evropës dhe ngjarje të tjera.

Kur ishte duke vënë në skenë dramën që kishte përkthyer vetë (në moshën 26 vjeçare), nga O' Nili dhe Ibseni, në Shqipëri, po instalohej sistemi i ri tiranik dhe aktorët (pothuaj të tërë studentë), duke menduar se komunizmi nuk do të hidhte dot rrënjët lehtë, këndonin me shpoti ndaj këtij fenomeni. Tregohet se i vetmi ishte Zorba i cili u tha seriozisht: *30-40 vjet i keni këtu!*

Në vitet '90 pasi situata politike ndryshoi kryekëput, ai nuk u përmyt në klimën e joshjes për pushtet, nuk iu përgjigj ftesës së të djathtës. Përkundrazi, fjalët e

tij qenë këto: *nuk bashkohem me ta se nuk e di kush janë, por mos u vendosni shkopijtë në rrota se këta apo fëmijët e tyre do të bëjnë ndryshimin.*

...

Së fundmi, me nota pak më të ulëta, Zorba do të kërkojë shtëpinë e shpirtit. Në letrën drejtuar Terezës së sëmurë, ai do të shkruajë:

E mandej edhe ne ndoshta na pribet mbarë e do të babemi dikur me ble një radio gramafon Hi-Fi bashkë me një diskotekë të pasun simfonike. Plakemi: reumatizmat, stomaku e kushdi tjetër edhe mund të na trazojnë ndojherë, mbase herë mbas here dhe unë do të babem nervoz. Por do të vejmë në gramafon diskun e poemës simfonike të Ravelit "Nana ime, pata" e do ta ndëgjojmë bashkë. Natyrisht ty, si e ke zakon, mbas pak batutash ka për të marrë gjumi në poltron (do të kemi poltrona atëherë!) e do të vazhdojsh me pa andërr patën që struk nën flatra zogjkat e veta. E mua do më marrë gazë.¹³

Dhe le të shohim transpozicionin në art të ëndrrës së shpresës shndërruese (term i filozofit Ernst Bloch) në poezinë-baladë *A s'ma ndërtoni një shtëpi*:

kurse në gjysmën tjetër/Do vihen disqe dhe kasete/Muzikë simfoniste e koncertiste/E xhazë-e natyrisht-aty në qoshe/Një "set" stereo Hi-Fi nga më të fundit.

Ai ka imagjinuar do të ketë nip e mbesë në kohën që të bijat nuk kishin ende asnjë fëmijë. (Në të vërtetë Elena do të kishte vajzë dhe djalë dhe Luçia një djalë): *Për pushime do të vijnë/djali prej kursit të specializimit/ Aq larg! A s'që e mundur kund më afër/t'i bënte ato studime...?) Edhe vajza plot gurgullime prej konservatorit, e ai sherri i vogël me video-lodrat/ e veta, me kasetat e me stereo.../-e më përçizhet n'aparate t'mia:/ -"janë démodé mor tatë, sot bëhen ndryshe,/ më t'avancuara...*

Përtej shenjave për zhvillimin e teknologjisë, ai ndien dhe përjeton një ëndërr me sy hapur për të përqaftuar pafundësinë e kohës, eternitetin, brenda shkurtësisë së jetës (kohës që i ka mbetur).

*A s'ma ndërtoni një shtëpi aty,
aty, po aty, përtej, në mes të pyllit
ku pishat shul me abat shpupurishen
aq dendur janë, e ku stubi e murlan
- kur sulen me zhaurimë e me poterë –
ndijimet marramendthi i pëshjtellojnë
e mbeten ashtu lmuç të laskaruara
si përmes gjetesh shprishur rreze e hënës.*

Dhe së fundmi, mbyllja e vëllimit poetik *Buzë të ngrira në gaz* përcjell një mesazh gjithënjërzor "–veç drita s'ka mbarim" falë shndërrimit të mrekullueshëm në figurë që poeti i bën testamentit për vajzën e tij, Lalin. Për vajzën që s'do të ketë dritë të plotë

¹³ Arkivi familjar.

në sy, ai përthyen tërë dritat e jetës së tij, nga ato të vendlindjes, Kotorrit, e atyre dritave që ka takuar në Itali kur ishte student në Padova, deri tek derdhja e tërë diellit mbi kënetën e Maliqit, e madje, deri te dritat që krijoi vetë, në musandër, në mur, dritat e skenës, por mbi të gjitha...

Pas eksperimenteve e studimeve të shumëta në shkencën mjekësore, sot është zbuluar terapia për “retinitis pigmentosa”-(sëmundja që çon në degjenerim të shikimit deri në humbjen e syve)-me të cilën u diagnostifikua Lali kur ishte e vogël, syve, të së cilës, -nëse i besojmë këtij zbulimi të sotëm,- nuk do t’u ikë drita.

“Veç drita s’ka mbarim” –do të ishin fjalët e të urtit tek *Baladë dritash për Lalin*, të cilat, sot, njëzet e pesë vjet pas ikjes së poetit nga jeta, përmbushen si të ishin një profeci.

...

U desh kështu të udhëtonim brenda shpirtit të poetit dhe shpirttrave të filozofëve dhe poetëve të tij të dashur për t’i njohur për t’i dashuruar pothuaj si ai, e po kështu për të përkapur gjurmët që njerëz e ngjarje reale lanë tek ai –gjurmë të cilat, i shndërroi në poezi.

Të kuptosh poezinë-thotë Elioti-është e njëjta gjë si ta shijosh atë duke gjetur arsyet e duhura. Të shijosh një poezi, duke e keqkuptuar atë, do të thotë të shijosh thjesht një projektim të mendjes tënde...ne nuk e shijojmë një poezi nëse nuk e kuptojmë atë, por nga ana tjetër, është po aq e vërtetë se ne nuk e kuptojmë tërësisht një poezi, nëse nuk e shijojmë atë.

A mund të arrihet ky kuptim tërësor kur bëhet fjalë për poezinë e Zorbës? Veptra e Zorbës është një vepër komplekse dhe multivalente. Ne vazhdojmë ta admirojmë sepse ajo përmban gjithmonë një numër nivelesh që kanë për qëllim të kënaqin një larushi lexuesish. Për shkak të organizimit të ngjeshur, ose aspekteve të karakterizuara nga vështirësia dhe errësia, tensioni midis kuptimit dhe formës do të vijojë i lartë e si i tillë, mund ta vështirësojë interpretimin, ose ta bëjë jo të vlefshëm atë.

Ka një mendim se një akt i madh i interpretimit¹⁴-i avitet çdo herë e më shumë zemrës së një vepre dhe kurrë nuk i afrohet tepër ngushtë. Distanca ngacmuese e një interpretimi të madh është dështimi, largesa, paaftësia. Por, paaftësia e tij është dinamike, është sugjестive, elokuate dhe artikuluese. Aktet më të mira të leximit janë aktet e paplota, aktet e mprehtësisë fragmentare, që refuzojnë parafrizat, metafrizat; që përfundimisht thonë: “Më interesanten në tërë këtë, nuk kam qenë në gjendje ta prek”.

¹⁴ *Intervista të shkrimtarëve të mëdhenj*, George Steiner, Parnas, Prishtinë, f. 18.

Por që e bën këtë paaftësi jo një disfatë poshtëruese apo një copë të misticizmit, por një lloj të ftesës gazmore për rilexim.

Shpresojmë se kemi bërë një hap përpara, duke zbuluar të vërteta morale të paekuivoke që i prinë udhën artistit Zorba, i cili i zënë në pasionin eternal për dije dhe arte, ka paraqitur a shndërruar mendimet e tij, vëzhgimet e tij, ndjesitë ose qëllimin e tij, në një formë poetike të veçantë e të mbresëlënëse, të brishtë dhe të rëndë njëherësh, të ndjeshme, të errët dhe të bukur në vetvete, në një vepër që rilind nga hiri i vet.

Bibliografi

Arkivi familjar i Zorbajve

Compagnon, Antoin *Literature, Theory, and Common Sense*, Princeton University Press, US, 2004

Hamiti, Sabri, *Letërsia bashkëkohore*, Konica, Prishtinë, 2012

Hugo, Friedrich, *The Structure Of Modern Poetry*, 1956

Intervista të shkrimtarëve të mëdhenj, George Steiner, Parnas, Prishtinë

Shejzat, Zef Zorba, *Disidenca e parë publike e intelektualëve shkodranë*, Romë, Itali, janar 2016

Viola ISUFAJ

ZEF ZORBA: BIOGRAPHY AND POETRY

Abstract

Zorba's poetry, a modern poetry, deeply influenced by the affinity for hermetism, sprouted from avant-garde experiments, seems to have very few historical and social references. But in some of the signs in his text, where the element of personal expression seems rather pale, his life experience has been deeply absorbed.

We will investigate these signs of literary text that condenses his experience and personality.

After we discuss the problem of the relation between text and reality, we will contrast the ideas: 1. reference as an illusion that obstruct the understanding of literature as such, and 2. as a system of facts and events, which, with the technique of

representation and due to a peculiar alchemy are arranged in poetry. Thus we will return to Aristotelian mimesis authority and meaning.

We will trace and observe how dreams, experiences and real life are merged in Zorba's poetry, how opaque similarities and shaky mirrors restructure, transform and integrate living realities - and most importantly, how in this integration they lose their narrow personal meanings to obtain an all-human material.

Keywords: biography, poetry, reference, personality, text, living reality, technique of representation

Serafina LAJÇI

MINO MES FAKTIT DHE FIKSIONIT

Abstrakt

Vepra letrare e Zef Skiroit, është një mishërim i reales me artin. Si e tillë, ajo është reflektim i preokupimeve e shqetësimeve të autorit, jo vetëm të atyre personale, por edhe shqetësimeve të mëdha, të lidhura me fatin e realitetin arbëresh. Duke e shpalosur kështu, artin e vet krijues, Skiroi, me një talent të veçantë, e konkretizon estetikisht, përballjen e tij me realitetin. Në këtë mënyrë, poemat e Skiroit, janë shprehëse të rrethanave e situatave të caktuara, pjesë e të cilave është poeti.

‘Mino’ që është në qendër të studimit tonë, është një përjetim letrar i vdekjes tragjike të birit të poetit, Minos i cili qe viktimë e një vrasjeje politike. Do të jetë pikërisht kjo situatë tragjike, e cila do të ndikojë dukshëm në shëndetin dhe jetën, edhe ashtu të trazuar të Skiroit. Duke qenë poemë që shpalos një të vërtetë tronditëse të poetit, ajo është një gërshetim i faktit me fiksinin, si dy komponentë të rëndësishëm që e shquajnë përbërjen e saj. Pra, fakti, si e dhënë konkrete, reale e jetës së poetit dhe fiksimi, si shkrim artistike e saj në poemë.

Fjalë çelës: Mino, vdekja, fakti, fiksimi

Poemën *Mino*, Skiroi e shkroi në vitet e fundit të jetës, atëherë kur dhimbja për humbjen e të birit u përjetësua në vargje të trishta. Kjo poemë, duke qenë shprehëse e pikëllimit të thellë që një baba ndien për vrasjen e të birit, *është një këngë e përvojshme e gërshtuar me shqetësim dhe me pezëm të ndieshëm për aktin e ndyer e barbar* (Mandala 2001: 63). Kur John Stuart Mill, thoshte se *e vërteta e poezisë është që të pikturojë prej së vërteti shpirtin njerëzor* dhe se *e vërteta e fiksimit është që të japë një pikturë të vërtetë të jetës* (Mill 1999: 1214), duket sikur fliste pikërisht për tipin e poetit të cilit i takon Skiroi. Duke e poetizuar jo vetëm dramën e tij jetësore, por edhe atë kombëtare, Skiroi hyn në kategorinë e poetëve që realitetin e hidhur, personal e kombëtar, e kanë muzë përjetimi.

Poezia e Skiroit është reflektim i preokupimeve e shqetësimeve të mëdha dhe si e tillë ajo e konkretizon estetikisht përballjen e tij me realitetin. Në këtë mënyrë,

poemat e Skiroit janë shprehëse të rrethanave e situatave të caktuara, pjesë e të cilave është poeti.

1. Ligjërimi metaforik dhe metonimik

Duke qenë se poema *Mino* shpalos një të vërtetë tronditëse të jetës së Skiroit, si e tillë ajo është gërshetim i faktit me fiksionin, si dy komponentë të rëndësishëm që e shquajnë përbërjen e saj. Pra, fakti si e dhënë konkrete, reale e jetës së poetit dhe fiksioni, si shkrim artistike e saj në poemë. Sipas Mark Sharlow-it, *poezia me fuqinë e saj të njohur për të evokuar përvoja dhe situata, lejon që të shfaqë fakte subjektive për një gjë apo situatë* (Sharlow 2010: 2). Sharlow vazhdon më tej duke shtruar pyetjen se nëse këto fakte subjektive janë pjesë e botës reale apo janë thjesht pjesë të strukturuar e të sajura në mendjen e poetit. Sipas tij, *përgjigja e kësaj pyetje nuk është e dukshme, por është e thjeshtë: po, faktet subjektive i përkasin realitetit* (5). Në këtë rast, poema *Mino* është e modeluar në bazë të faktit subjektiv i cili e ngërthen poemën që nga fillimi. Edhe emërtimi i saj, pra shenjat e paratekstit e shenjojnë elementin subjektiv si fakt (*Mino*).

Roman Jakobson, si njëri ndër semiologët më me ndikim, do të postulojë se ligjërimi metaforik dhe metonimik, përmban dy realitete të ndryshme të gjuhës. Meqë rendi i sistemit është ligjeratë metaforike dhe rendi i sintagmes, ligjeratë metonimike, njëjtë sikurse fakti dhe fiksioni, pjesë e *Mino*-s janë të dy ligjërimet. Ligjërimi metaforik që ngërthen pjesën ku poema shfaq dukshëm metaforen, për t'i dhënë një ngjyrim stilistik realitetit, dhe ai metonimik, pjesën ku pozicionohet rrëfimi i poetit. Kështu, paralelisht, poema strukturën e saj e ndërton në bazë të binomeve, fakt/fiksion, (fact/fiction) metaforë-metonimi. Duke ndërtuar një rrëfim të tillë poetik, Skiroi i shpreh më plotnisht ndjesitë e tij, ndërkaq realiteti shfaqet në mënyrë më të ndërliqshme, kurse në vend të përshkrimit të ndodhisë, ashtu siç e parathotë fakti, zgjedhen ndjenjat si përjetim artistik, ku subjektivja formohet në forma e nivele të ndryshme nga objektivja, nga ku gjuha kalon në një shkallë tjetër, duke e bërë pjesë të saj ligjërimin metaforik:

*Nga çerdheja, ku gjarpëri i përpiu
të vocërin e saj, shqyponja jik,
më krismë ç'i thek zëmbrën nga njeriu
që s'është i lik.* (Skiroi 2001: 202)

Në këtë rast, realiteti jetësor është shfaqur në një realitet figurativ, ku gjarpëri është vrasësi/e liga, zogu (sinonim i Minos) dhe shqyponja/Skiroi.

Nëpërmjet rrëfimit të menduar dhe të shpjelluar me mjeshtëri ai (Skiroi) i shqipton, i trajton dhe i shpreh dukuritë, idetë, shqetësimet, dramat dhe tragjikat duke i ballafaquar, përfruar e kundërvënë, qoftë në gjallimin e përditsbëm, në rrafshin sinkronik, qoftë në atë diakronik (Mandala: 19). Këtu edhe nuancohet ligjërimi metonimik. Ky rrëfim i poetit megjithëse shfaq natyrën e tij shqetësuese, brengën, dhimbjen në përmasa të mëdha dhe humbjen si marrëse të lumturisë, në pjesën e parë të poemës, veçanërisht tek tetë strofat e para është më i drejtpërdrejtë dhe më informues:

.....
*se nga një qint e sa do më mizorë,
me zëmbërë të thatë ashtu si hekur,
të gjithë anët rrethuar, i forti djalë
nuk luajti vendit, nuk e tha një fjalë; (2001: 185)*

2. Realiteti subjektiv dhe fiktiv

Poema *Mino* është e strukturuar përmes disa niveleve të komunikimit, si komunikim i brendshëm, ku poeti i qaset vetvetes, si komunikim retrospektiv, poeti me Minon, si komunikim imagjinar, Mino me poetin dhe si komunikim ironik, poeti me Pjanen dhe tradhëtarët. Secili prej këtyre komunikimeve, përcakton praninë dhe sasinë e faktit dhe fikSIONIT në poemë. Duke i parë me kujdes këto lloje komunikimesh, do të bie patjetër në sy se Skiroidi veprën e vet poetike, edhe atëherë kur ajo është shprehëse e ndjenjave të forta emocionale, e strukturon me kujdesin më të madh, për të përçuar tek lexuesi jo vetëm gjendjen, mesazhin apo idenë që ai do ta shpërfaqë, por edhe mundësinë që vepra e tij të jetë pjesë e një komunikimi e përjetimi të veçantë estetik. Kjo edhe e bën të veçantë strukturën poetike të Skiroidit.

Poemën *Mino*, Skiroidi e nis në thirrje për këngën e lavdit, element ky tipik i strukture romantike, ku kënga lidhet me anën shpirtërore e si e tillë ajo ngërthen jeten, qendresen e sublimen:

Këngën të çilni tash, o Malisorë
.....
*të këmbojën lëvdijë e bjeshe e prorë,
lëvdís të birit tim për të mos vdekur (185)*

Pra, që në fillim Skiroidi, e paralajmëron lexuesin se *Mino* megjithëse është poemë e dhimbjes është edhe poemë lavdi për të birin e vvarë. Kur, Skiroidi i drejtohet Minos, ligjërimi i tij është i prejshtëm, duke krijuar herë- herë një komunikim imagjinar, si shtresim simbolik i dhimbjes. Pjesët e tilla në poemë e të cilat e përforcojnë fikSIONIN,

krijojnë një atmosferë të veçantë, duke përçarur tek lexuesi një koncept e imazh konkret. Pjesa kur flet Mino, ndonëse pjesë fikSIONALE, megjithatë shkakton një përjetim emocional:

O Zot, tue derdhur gjakun tim për dhe,

.....

Të lutem pran, i mirë si ti je,

për tatën e për mëmën kij kujdes;

shtoja fuqin edhe, e se i hirit krrua,

kij përdëllim, o i madh yn'Zot, për mua! (187)

Pjesët e tilla në poemë, përveç qëllimit estetik, shpalosin karakterin e qëndrimin plot finesë të Minos. Në këtë mënyrë, lidhja e faktit më fikSIONIN, krijon një lidhje të natyrshme, duke e përforcuar qëllimin e Skiroit, si dhe duke e argumentuar pohimin se *poezia mund ta flasë të vërtetën, por 'një të vërtetë të ndryshme nga të vërtetat e intelektit* (Sharlow: 7).

3. Protagonisti

Sikurse heroit antik që e pëson si shkak i trinomit, fat, faj dhe fund tragjik, edhe Minon e karakterizon një situatë e tillë tragjike. Fati i tij tragjik shenjon faktin se ai është lindur e formuar në një mjedis ku kundërshtarët e së drejtës nuk janë të paktë, faji i tij tragjik është ideali e dashuria ndaj atdheut dhe fundi i tij tragjik ndodh pikërisht nga ky përkushtim e ideal i tij. Duke i prekur këto tri segmente, Skiroi arrin të krijojë një imazh të plotë të Minos, i cili i rritur në këso rrethanash nuk ka sesi t'i shpëtojë fundit të tij tragjik. Duke qenë tip i poetit që vuajtjen e kthen në art, Skiroi do të ndërtojë një urë lidhëse mes Minos dhe lexuesit, duke i shpërfaqur këtij të fundit një katarse sa shpirtërore, aq dhe artistike. Por, përderisa heroit antik është veprues aktiv, Mino është i distancuar, ai jetësohet nga rrëfimi i poetit, duke u shndërruar në protagonistin për të cilin thurret rrëfimi, por i cili mungon si prani vepruese.

I ndikuar nga kënga popullore dhe nga folklori arbëresh, Skiroi protagonistin e vet, nuk do të ngurrojë ta quajë edhe *drangua*, duke krijuar kështu një strukturë mikste, ku folklori dhe fikSIONI do të shkrihen natyrshëm.

Nëse nisemi nga pohimi se *poezia kur është e tillë (poezi) është e vërtetë, gjithashtu edhe fikSIONI, nëse është i mirë, është i vërtetë* (Mill: 1214), atëherë Mino, si poemë me shtresë autobiografike e synon faktin, por si poemë me strukturë romantike, ajo e shpërfaq fikSIONIN, duke krijuar kështu një realitet aq sa të njohur, aq edhe të ri. Ndërthurja estetike që qëndron në mes të këtyre dy realiteteve, nuancon kujdesshëm dhimbjen e

shfryrjen emocionale, si formë shprehëse dhe artistikën, si nivel më të lartë komunikimi.

Bibliografia

Zef Skiroi, Vepra 1, Faik Konica, Prishtinë, 2001

Zef Skiroi, Vepra 3, Faik Konica, Prishtinë, 2001

Literatura

Mandala, Matteo, (2001) Shkrim hyrës tek Zef Skiroi, Vepra 1, Faik Konica, Prishtinë

Mill Stuart John (1999), *The Broadview Anthology of Victorian Poetry and Poetic Theory*

Sharlow, Mark (2010), *Poetry's secret truth*, Revised Edition

Serafina LAJÇI

'MINO', BETWEEN THE FACT AND THE FICTION

Abstract

Zef Skiro's literary work is an embodiment of the reality and the art. As such, it is a reflection of the author's preoccupations and concerns, not only of personal ones, but also of great concerns related to the fate of Arbëresh's reality. By disclosing his creative art, Skiro, with a special talent aesthetically concretizes his confrontation with reality. In this way, the poems of Skiro, are expressive of certain circumstances and situations, part of which is the poet himself.

'Mino' at the center of our study is a literary experience of the tragic death of the poet's son, Mino, who was the victim of a political assassination. It will be precisely this tragic situation, which will significantly affect the health and life, already troubled of Skiro.

This poem that reveals a shocking truth to the poet, merges between the fact and the fiction, as two important components that distinguish its composition. The fact, as concrete realistic life of the poet, and the fiction, which melts into artistic side of the poetry.

Orjela STAFASANI

PASARDHËSI MES FAKTIT DHE FIKSIONIT
(Romani *Pasardhësi* i Ismail Kadaresë)

Abstrakt

Pasardhësi i Ismail Kadaresë është një roman për të vërtetat historike të viteve 1981-'82 në Shqipërinë komuniste, ku përmes një rrëfimi analeptik, autori na sjell në fokus ngjarje që në mënyrë proleptike ishin parashikuar. Përmes lojës me narratorin heterodiegetik, pastaj përmes rrëfimit të Arkitektit, që bëhet narrator homodiegetik dhe monologut përmbyllës nga kryepersonazhi i romanit, Kadare na paraqet vetëvrasjen/vrasjen e Pasardhësit, duke ndërthurur mjeshtërisht historinë me fiksinin. Prandaj, ky punim ka si qëllim që përmes mbamendjes, relacioneve intertekstuale dhe intermediale, të gjejë lidhjet mes faktit dhe fiksonit, duke parë edhe ndërvarjen mes këtyre të dyjave si fiksjonalizim të fakteve. Përmes personazheve realë dhe fiksjonalë, Kadare jep vetëvrasjen/vrasjen më të bujshme të shekullit të kaluar në Shqipërinë komuniste, atë të kryeministrit Mehmet Shehu, e gjithashtu përfshirjen dhe arrestimin e mëvonshëm të ministrit të Brendshëm, Kadri Hazbiut, të dyja këto të nxitura nga Enver Hoxha.

Pasardhësi është një model i gërshetimit të faktit me fiksinin dhe një dëshmi se sa hipoteza mund të prodhojë një fakt i fshehur.

Fjalët çelës: fiksjonalizimi, faktografia, miti, narratori homodiegetik, enigma, suspensi, analepsa etj.

Fiksjonalizimi i historisë

Romani *Pasardhësi* trajton historinë e vrasjes së kryeministrit të Shqipërisë komuniste, Mehmet Shehu. I ndërtuar si një rrjet intertekstual, romani ndërthur tekste të ndryshme për të na rrëfyer historinë e vetëvrasjes/vrasjes së Pasardhësit. Autori citon mediat, ruan burimet, tregon sesi jugosllavët hedhin dyshime etj. Duke pasur shumë burime nëpër duar dhe duke u fokusuar në një vrasje, Ismail Kadare natyrshëm

ka strukturuar një vepër me elemente të romanit detektiv. Me të drejtë kritiku Éric Faye thotë se me *Pasardhësin* ne kemi përpara një Hiçkok të Ballkanit (Faye, 2010, f. 9).

Romani *Pasardhësi* mund të klasifikohet si një roman detektiv/policor që ndërthur në vete tipare të romanit enigmë, romanit të zi dhe romanit me suspens (Todorov, 2000, f. 5-14), por që më shumë sesa të gjejë vrasësin, kërkon që përmes dyshimeve që ngren, të përçojë një mesazh.

Pasardhësi nis me një vrasje, por që mund të ketë qenë edhe vetëvrasje, duke ndërthurur kështu, historinë e krimit dhe historinë e hetimit. Fakti dhe fikcioni dallojnë pak në data dhe orë, por muajin e kanë të njëjtë (dhjetor), po ashtu edhe aktin (vrasjen). Edicioni i lajmeve në RTSH e jep kështu lajmin për kryeministrin *e vetëvrasarë*.

Komiteti Qendror i Partisë së Punës të Shqipërisë, Presidiumi i Kuvendit Popullor të Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë dhe Këshilli i Ministrave të Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë njoftojnë se natën duke gdhirë 18 dhjetor 1981, në një moment krize nervore, shoku Mehmet Shehu, anëtar i Byrosë Politike të Partisë së Punës të Shqipërisë dhe kryetar i Këshillit të Ministrave të Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë, vrau veten.

(Edicioni i lajmeve,, 18.12.1981, h. 20:00, RTSH)

Romani nis me të njëjtin lajm, me ca ndryshime të vogla, por duke theksuar edhe vendin e ngjarjes (dhomën e gjumit) dhe duke iu referuar lajmit të RTSH-së (anakronizmi këtu bëhet me qëllim të hedhjes së hapit nga historia në fikcion, i cili s'i detyrohet patjetër ndjekjes së fakteve):

Pasardhësi u gjet i vrarë në dhomën e tij të gjumit në të gdhirë të 14 dhjetorit. Në mesditë, TV-i shqiptar e dha lajmin fare shkurt: Në natën midis 13 dhe 14 dhjetorit, Pasardhësi kishte vrarë veten me armë zjarri, si rrjedhojë e një krize nervash.

(Kadare, 2010, f. 15)

Historia e parë, ajo e krimit, siç thotë Todorovi, ka përfunduar para se të fillojë historia e dytë, ose vetë libri. Pasardhësi është vrarë, ose vetëvrasarë dhe historia e tij, përmes rrëfimit analeptik, na tregohet e copëzuar nga narratori heterodiegetik, që në këtë rast e njeh krejt historinë, por as ai nuk e di kush është vrasësi.

Edhe pse ngjarja e vërtetë mbi të cilën bazohet ky roman është e njohur nga lexuesi, Kadare, duke marrë nga romani i zi kureshtjen, pasi kur kemi një kufomë

duhet të zbulojmë se cili është vrasësi, dhe suspensin, meqë gjithçka mund të ndodhë, e mban interesimin e lexuesit të aktivizuar deri në fund të romanit. Hipoteza e autorit, që në këtë rast vjen si autor i implikuar në roman, është se Pasardhësi është vrasë (hipotezë kjo e hedhur edhe nga shtypi i huaj mbi këtë ngjarje¹), por nëse kjo vrasje është kryer nga Prijsi, nga ministri i Brendshëm, apo nga “të vetët” mbetet për t’u parë dhe kështu thërret elementë nga romani me suspens, që e fton lexuesin të bëhet detektiv i ngjarjes dhe fut të dyshuarin detektiv.

Mendonte vallë Prijsi, ashtu si gjysma e Tiranës, që Hasobeu ishte vrasësi? Që kishte pasur ndërmend ta vriste, por s’kishte mundur, ngaqë dikush tjetër ishte treguar më i shpejtë? Që vetë Pasardhësi ishte treguar më i shpejtë se të dy dhe e kishte kryer vetë atë punë?

(Kadare, 2010, f. 124)

Vrasja mbetet enigmatike dhe dyshimet për një vrasje të organizuar nga shteti do të çojnë në eliminime të reja. Prijsi, duke dashur ta heqë fajin e kësaj vrasjeje nga vetja, fajëson dhe dënon ministrin e Brendshëm, i cili kishte qenë dëshmitar i asaj çka kishte ndodhur me Pasardhësin.

U desh veç një grimë kohë, më e shkurtër se vetëtimja, që atij t’i bëhej e qartë se gjithë ai rrebesh zemërimi i Prijsit atje lart s’mund të kishte qenë i kotë dhe se, me sa dukej, ai, Hasobeu, pa e ditur as vetë, kurrësi pa e ditur as vetë, prej kohësh po e drejtonte komplotin. (...) Rënia, bashkë me shkaqet e saj, ishte e shpjegueshme: Hasobeu dinte të fshehtat. Lajmi që doli nga burgu i kryeqytetit se, me të mbërritur atje, Hasobeut i kishin prerë gjuhën, tregonte se sa të rrezikshme mund të ishin ato të fshehta, po të dilnin, qoftë edhe në trajtë klithmash, pas mureve të qelisë.

(Kadare, 2010, f. 148 – 149)

Kadare, në shtatë kapitujt e romanit, na çon nëpër labirinte që nxisin dyshime, por nuk e japin një zgjidhje të krimit të kryer. Sa nga vetëvrasja, ai na gjuan te vrasja, që mund të jetë e urdhëruar nga Prijsi, nga ministri i Brendshëm, si dorasi i kësaj vrasjeje, nga arkitekti, si fajtor për ndërtimin e portës së fshehtë që kishte çuar në këtë vrasje deri tek gruaja si pjesëmarrëse në këtë komplot. Kapitulli i fundit, që është një monolog i Pasardhësit, tashmë i shkruar në Prijs dhe Pasardhës, na çon në linjën tjetër

¹ Shih: “Politika”, Beograd, 22.12.1981; The Atlantic Monthly, February 1985; London Review of Books, 9 October 1986; The Atlantic Monthly, February 1985, etj.

se vrasja nga e shoqja mund të jetë kërkuar nga vetë Pasardhësi. Personazhi i shndërruar në narrator, që njëkohësisht bart idetë e autorit, përçon mesazhin që kjo ngjarje të harrohet, që historia të mos përsëritet.

Dhe ashtu si vrasësit përbri katundthit tuaj, të kthehemi përsëri, me maska në fytyrë, me duar me gjak si dikur, pa pendim, pa ndjesë e pa haleluja.

(Kadare, 2010, f. 176)

Miti dhe faktet

Romani *Pasardhësi* i Kadaresë është vazhdim i diptikut, pjesa e parë e të cilit përbëhet nga *Vajza e Agamemnonit*, por që për dallim nga i pari, lidhjet me mitin i ka të fshehura nëpër tekst dhe vijnë më shumë në formën e aluzionit, sesa në formën e citimit apo të referencës. Këto dy vepra, përveçse të para si diptik, funksionojnë edhe të shkëputura.

Pasardhësi, që është personifikimi i kryeministrit shqiptar Mehmet Shehu, e çon jehonën e tij në tragjedinë “Agamemnoni” të Eskilit, ku vetë Shehu është një Agamemnon i shekullit XX. Ashtu si Agamemnoni që flizon të bijën, Ifigjeninë, për t’i qetësuar erërat dhe për të lundruar drejt Trojës, edhe Pasardhësi sakrifikon vajzën e tij për t’u bërë Prijës. Sakrifika në rastin e *Pasardhësit* është simbolike, pasi Suzana, vajza e Pasardhësit duhet të sakrifikojë dashurinë e saj të parë dhe më pas edhe fejesën me Gencin, në mënyrë që të mos e pengojë të atin në rrugën e tij të udhëheqësit-tiran. Në realitet, prishet fejesa e djalit, por në roman autori e ka konvertuar gjininë e personazhit për ta bërë më të dukshëm relacionin me mitin antik.

Ishte pikërisht koha kur i ati i saj po përcaktohej qartë si Pasardhës. (...) Me fjalë të prera, të ftohta, pa e qortuar për atë që kishte bërë, por duke mos i lënë asnjë mundësi mosbindjeje, nëna i kishte kërkuar ndarjen e menjëhershme. Yt atë po zgjidhet Prijs i ardhshëm. Ti do ta bësh këtë për hir të tij.

(Kadare, 2010, f. 80)

Përmes analepsës, narratori, në kapitullin “Kujtime të ëmbla” na sjell ndarjen e parë të Suzanës me të dashurin, i cili nuk ishte i përshtatshëm për karrierën e të atit. Suzana, Ifigjenia moderne, i lidh dy romanet e sipërpërmendura, por në këtë të dytin, fatkeqësia e saj, bëhet edhe fatkeqësi e Pasardhësit.

Biseda të tilla ishin prerë si me thikë ditën kur ishte marrë vesh prishja e fejesës (...) Kishte treguar me këtë se besnikërinë ndaj Partisë dhe Prijsit, ashtu si përherë, e vinte mbi çdo gjë. I fortë, për besë! Nuk ishte më kot Pasardhës.

(Kadare, 2010, f. 26-27)

Ideja është e njëjtë, Agamemnoni e përdor Ifigjeninë për të fituar luftën, ndërsa Pasardhësi për t'u bërë Prijës.

Klima e Eskilit ndihet vazhdimisht në romanin e Kadaresë, ku ndërtimi i shtëpisë së Pasardhësit asocion me pallatin e Atridëve, porta e të cilit bëhet vendimtare në vrasje. Gruaja e Pasardhësit, apo e Mehmet Shehut, Fiqretja, shndërrohet në një Klitemnestër, që edhe pse nuk merr pjesë drejtpërdrejt në vrasjen e të shoqit, pranon ujdinë për eliminimin e tij.

Pas darke i kishte thënë të shoqes ta zgjonte në tetë të mëngjesit dhe vetë ishte tërhequr në dhomën e vet. Gruaja, që gjithë ato javë mezi arrinte të flinte, atë natë, siç e kishte pohuar vetë, kishte bërë një gjumë plumb.

(Kadare, 2010, f. 18)

Dyshimi për përfshirjen e gruas së Pasardhësit në vrasjen e këtij të fundit jepet edhe në dialogun mes Suzanës dhe vëllait të saj, i cili ashtu si tek Eskili bart të njëjtën linjë veprimi.

Ti, ime shoqe, që tre muaj rresht s'vije gjumë në sy, si re në atë gjumë plumb, pikërisht natën e 13 dhjetorit? Kjo do të jetë me siguri pyetja e tij. Dhe unë e kam të vështirë ta marr me mend përgjigjen e saj. Me ç'barna gjumi do të përlijet? Me ç'receta mjeku?

(Kadare, 2010, f. 95)

Por, ngashmëritë mes Eskilit dhe Kadaresë shpëputen këtu, ngjarjet nuk do të zhvillohen si te trilogjia "Orestia", ku djali i Agamemnonit do të kthehet për të marrë hakun e babait. Pra, djali i Pasardhësit nuk do të hakmerret:

Mos ma tund ashtu atë këmishë! Ti je im atë, s'jam unë që të gjykoj ç'ke bërë, por dije, gjakun unë s'ta marr.

(Kadare, 2010, f. 95)

Lidhjet mes gruas së Pasardhësit dhe Klitemnestrës nuk vijnë në formën e referencës, me përjashtim të momentit kur ajo i dërgon një letër Prijsit dhe ky i fundit e quan Klitemnestër duke përforcuar linjën e përfshirjes së saj në vrasjen e Pasardhësit.

Ishte nga vejusha e Pasardhësit. Tani mungonte veç letra e të vdekurit, mendoi. Zarfi iu duk i rëndë dhe aty për aty mendoi se letra e një vejushë s'mund të ishte veçse e tillë. Ç'na shkruan vallë mendoi. Ç'habere na dërgon, moj shoqja Klitemnestër...

(Kadare, 2010, f. 139)

Detyrimisht, gjetja e modelit mitik brenda romanit kërkon edhe ekuivalentin e Egjistit në roman. Por, askund, as në shkrime faktografike, as në veprën fikzionale, nuk flitet për një lidhje të fshehtë të gruas së Pasardhësit. Autori nuk ka shpikur lidhje, sepse nuk ka dashur t'u shmanget fakteve, por as nuk ka qëndruar rob i fakteve në kurriz të fiksonit. Ndonjë lexues naiv (inoçent), siç thotë Eco (2007, f. 211), do të pyeste nëse kjo histori që tregohet në roman, është e vërtetë, apo gënjeshtër. Por, Todorovi do t'i përgjigjej: *Ajo nuk është as e vërtetë, as gënjeshtër. Ta bësh këtë pyetje nuk ka kuptim: këtë e përkufizon qartë statusi i saj si fiksjon* (1981, f. 18).

Pra, romani *Pasardhësi* është lojë e fantazisë me faktet, brenda kornizës së fiksonit. Qëllimi i Kadaresë nuk ka qenë të japë përgjigje, por të japë mesazh. Këtë mesazh ai e ka universalizuar duke i dhënë ngjarjes politike një jehonë mitike. Si gjithmonë në veprat e Kadaresë, edhe këtu veshjet mitike e thellojnë dhe e përgjithësojnë kuptimin.

Bibliografia

- Ismail Kadare, *Pasardhësi*, Onufri, Tiranë, 2010. (Botimi i parë: 2003).
 Eric Faye, *Parathënie*, në: I. K., *Pasardhësi*, Onufri, Tiranë, 2010.
 Eskili, *Tragjedi*, Rilindja, Prishtinë, 1982.
 Tzvetan Todorov, *Poetika e prozës*, Panteon – Shtëpia e Librit, Tiranë, 2000.
 Tzvetan Todorov, *Introduction to poetics*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1981.
 Umberto Eco, *Për letërsinë*, Dituria, Tiranë, 2007.

Burimet e tjera

Lajmet, RTSH, ora 20:00, 18.12.1981.

“Sumnja na samoubistvu”, gazeta “Politika”, Beograd, 22.12.1981.

“Jugosllavët për vdekjen e Mehmet Shehut: nuk ishte vrasje”, gazeta “Panorama”, 17.12.2015.

Jon Halliday, *The Strange Death of Mehmet Shehu*, në: London Review of Books, 9 October 1986.

Louis Zanga, *Albania's Number Two Man, Mehmet Shehu, Commits Suicide*, “Radio Free Europe/ Radio Liberty”, 19.12.1981.

Robert Ducci, *The Spark that May Cause a Fire*, The Atlantic Monthly, February 1985.
Xhevdet Shehu, *Katër dëshmi për vdekjen ish-kryeministrit Mehmet Shehu 33 vite më parë*, gazeta Dita, 17.12.2014.

Orjela STAFASANI

THE SUCCESSOR THROUGH FACT AND FICTION

Abstract

The Successor of Ismail Kadare is a novel about the historical truths of 1981-'82 in the communist Albania, where through an analeptic narrative, the author presents events that proleptically had been foreseen. By playing with the heterodiegetic narrator, through the Architect's narration, which is converted in a homodiegetic narrator and through the final monologue of the principal character, Kadare shows us the suicide/homicide of the Successor, intertwining skillfully the real story with the fiction. Therefore, this work aims that through remembrance, intertextual and intermedial relationships to find the connections between fact and fiction, considering the interdependence between these two as a fictionalization of the facts. Across the real and fictional characters, Kadare shows the most sensational suicide/homicide of the last century in the communist Albania, that of the Prime Minister Mehmet Shehu, and also the involvement and the later arrest of the Interior Minister, Kadri Hazbiu, events who were ordered by Enver Hoxha.

The Successor is a model of interweaving the fact with fiction and a proof of how many hypotheses can produce a hidden fact.

Key words: fictionalization, factography, myth, homodiegetic narrator, enigma, suspense, analepsa, etc.

Sedat BARALIU & Premtim ALAJ

VENDBANIMET DARDANE TË PERIUdhës SË HEKURIT NË KOSOVËS

Abstrakt

Punimi “Vendbanimet e periudhës së hekurit në Kosovë trajton tipet, periodizimin, organizimin dhe arkitekturën e vendbanimeve të periudhës së hekurit në territorin e Kosovës.

Një trajtim të veçantë do të kenë tri llojet e vendbanimeve të periudhës së hekurit në territorin e Kosovës: vendbanimet kodrinore, vendbanimet terracore dhe ato fushore. Territori i Kosovës, i cili në antikitet banohej nga fisi ilir i Dardanëve, gjatë periudhës së hekurit pati një rol të rëndësishëm në ngjarjet historike të antikitetit. Duke u bazuar në të dhënat arkeologjike të dala nga gërmimet arkeologjike të deritanishme, dardanët ishin një popull i zhvilluar, te të cilët gjatë periudhës së hekurit lindën federatat fisnore, si forma më të përparuara të organizimit politik.

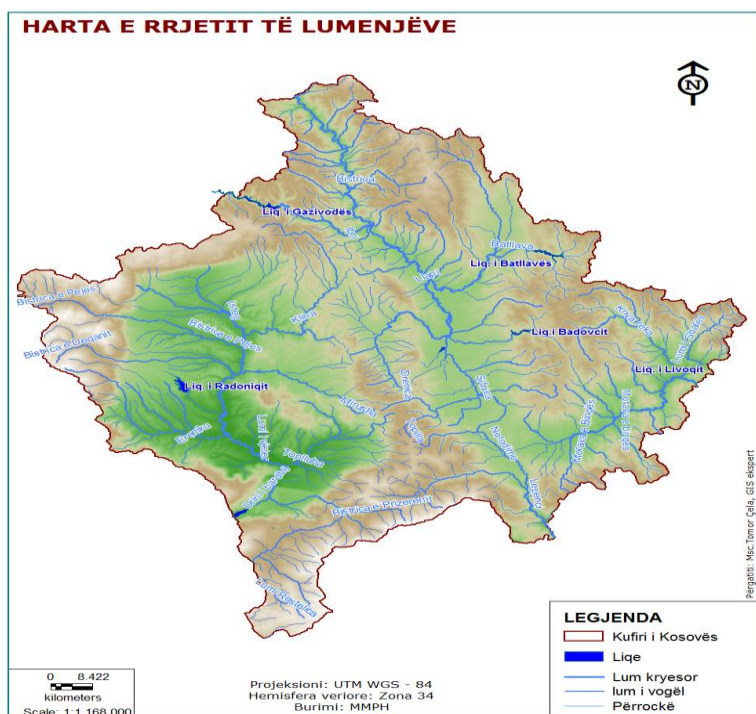
Fjalët kyçe: Periudhë e hekurit, dardanët, Kosova, vendbanim

Hyrje

Pasuritë e Kosovës me minerale të ndryshme si ar, argjend, bakër, krom, hekur, nikel, etj., si dhe kushtet gjeomorfologjike mjaft të përshtatshme, kanë mundësuar që kjo zonë të banohej qysh në periudhat parahistorike. Territori i saj, duke u përshkruar nga luginat e lumenjve Vardar, Drin, Moravë, Ibër dhe Sitnicë, përbënte një udhëkryq të rrugëkalimeve të rëndësishme ballkanike që shpinin drejt Egjeut, Adriatikut dhe Detit të Zi (Figura 1). Kjo pozitë e volitshme gjeomorfologjike dhe pasuritë me minerale, krijuan kushte që ky territor të banohej që në periudhat parahistorike. Gjurmët e vendbanimeve të para në territorin e Kosovës i kemi që nga periudha e neolitit.

Shumica e vendbanimeve parahistorike në Kosovë kanë një kontinuitet që në periudhën e neolitit-eneolitit-bronzit, hekurit e deri te mesjeta. Gërmimet arkeologjike dhe të dhënat nga burimet e autorëve antikë kanë dëshmuar që territori i Kosovës

gjatë periudhës së hekurit banohej nga fisi ilir i dardanëve, të cilët gjatë periudhës së antikitetit luajtën një rol të rëndësishëm në histori. Për zhvillimin ekonomik të dardaneve flasin edhe gjetjet arkeologjike në Kosovë, të cilat që dëshmuajnë lidhjet tregtare me kulturën e zhvilluar të Mikenës, gjatë epokës së bronzit të mesëm (shekujt XVI-XV), dhe kjo paralajmëron mundësinë e kontakteve dhe të ndikimeve më të hershme me qytetërimet mesdhetare. Dëshmi për këtë janë shpatat e tipit mikenas të gjetura në Gllarevë (Duric, 1984; Luci, 2007). Në epokën e hekurit, dardanët formuan një kulturë me veçori lokale duke ruajtur tiparet e përbashkëta me kulturën ilire. Studimet arkeologjike në këtë rajon, kanë dëshmuar se territori i Dardanisë përfshihet në grupin kulturor Glasinac-Mat. Kultura e Matit lidhet ngushtazi me atë të Glasinacit, madje në disa aspekte e plotëson atë. Nga Kilian (1974), u quajt me emërtim të dyfishtë Glasinac-Mat (p.257). Gjithashtu, këto studime kanë treguar se territori i Dardanisë në përbërje të kompleksit kulturor Glasinac-Mat, përfaqëson një grup të veçantë të kulturës ilire të periudhës së hekurit, të identifikuar si Grupi kulturor dardan, arkeologjikisht i lidhur me kompleksin etno-kulturor të Glasinacit të Ballkanit Perëndimor dhe historikisht i formuar në hapësirat e sotme të Kosovës, Maqedonisë Veriore dhe Shqipërisë Verilindore (Përzihita et al, 2006, 39).



Periodizimi i periudhës së hekurit

Zbulimi i hekurit, metalit të ri, aty nga fillimi i mijëvjeçarit të I-rë p.Kr. shënoi fillimin e një epoke të re, e cila solli ndryshime sociale dhe ekonomike.

Përdorimi i veglave të hekurit në punimin e tokës bujqësore solli rritjen e rendimentit në sfera të ndryshme të ekonomisë, dhe ndikoi dukshëm në rritjen e pasurive fisnore. Perfeksionimi i veglave të punës, si dhe dalja e disa veglave të tjera të reja të hekurit, të tilla si lopata dhe shati, kontribuan në rritjen e efikasitetin e prodhimit bujqësor (Ëells, 2002,410). Futja e veglave të punës nga hekuri krijoi mundësi të mëdha për zhvillimin e të gjitha degëve të ekonomisë. Një zhvillim të hovshëm e pati edhe zejtaria, sidomos farkëtimi i armëve dhe i veglave të punës. Në periudhën e hekurit u intensifikuan edhe kontaktet tregtare me fiset fqinje, dhe me këtë rast, lindi edhe shtresa e tregtarëve. Si rezultat i zhvillimit ekonomik, e sidomos në periudhën e fundit të epokës së hekurit, lindën federatat fisnore, si forma më të përparuara të organizimit politik të dardanëve. Në zhvillimin ekonomik e shoqëror të dardanëve gjatë epokës së hekurit, një rol të rëndësishëm kanë luajtur pasuritë e shumta me minerale të ndryshme, si dhe lidhjet tregtare me fqinjët, gjë që ia mundësonte pozita e mirë gjeografike.

Hekuri nuk e zëvendësoi me shpejtësi bronzin si material kryesor për punimin e veglave. Në shekujt e parë të epokës së hekurit, objektet prej hekuri nuk ishin të bollshme në shumicën e vendbanimeve arkeologjike. Vetëm pas vitit 400 p.Kr. shumë komunitete filluan të prodhonin hekurin në sasi të mëdha (Wells, 2002, 410).

Në Evropë, metalurgjia e hekurit u shfaq fillimisht në Greqi, nga e cila u përhap në Evropën Qendrore, ku përdorimi prej bronzi u zhvendos gradualisht nga hekuri qysh në fillim të mijëvjeçarit të I-rë p.Kr. (Kemenczei 2003, 177). Nuk ka një datë të saktë se kur filloi të përdorej hekuri në punimin e veglave të punës, madje edhe në Evropën Qendrore datimi i periudhës së hekurit ka qenë mjaft kompleks (Arnold, 2012, 89).

Për Evropën Qendrore u përdor ndarja në dy periudha Halshtat dhe La tene. Halshtat 1200-500 me nënndarjet Halshtat A B C D dhe La tene 500-shek I. Me ndarjet A B C D (Korkuti, Ceka, 2001, 63).

Ka mendime të ndryshme në mesin e historianëve dhe arkeologëve për fillimin e periudhës së hekurit në territorin e Kosovës. Garashanin (1988), e përfshinë epokën e hekurit në shek XIII-I p.Kr. duke e ndarë atë në 4 periudha: periudha I (shek. XIII-VIII p.Kr.), Periudha II (shek. VIII-fundi VI p.Kr.), e konsideruar si kulturë dardane, periudha III (fundi VI-IV p.Kr.) dhe periudha IV (fundi IV-I m.Kr.) (52 -53).

Sipas Tasić (1998), epokën e hekurit e përfshinë shek. X-V p.Kr., duke qenë e paraprirë nga një periudhë tranzicioni bronz-hekur (shek.XIII-X p.Kr). Me këtë periudhë, ai lidh fazën I të kulturës së Bërnices së Poshtme (188-189).

Shukriu (1996) e ndan epokën e hekurit në tri periudha: periudha e parë është ajo paradardane që përfshinë shek. XII-IX, periudha dardane I (shek. VIII-IV p. Kr.) me tri faza, (faza 1a shek. VIII-VII p.Kr; faza 1b- shek. VI-V p.Kr. dhe faza 1c- shek. V-IV p.Kr.) dhe periudha dardane II, periudha helenistike (shek. IV-I p.Kr (23-24).

Autorët e gërmimeve arkeologjike në vendbanimin parahistorik të Hisarit, në Suharekë, Bunguri dhe Bunguri & Gashi (2004), mendojnë së fillimet e epokës së hekuritduhen kërkuar shumë më herët se shek. VIII p. Kr., të paktën që nga fundi i shek. XI p.Kr. Pikërisht kësaj periudhe i referohet shtresa më hershme e epokës së hekurit (Hisar IV-a), e cila sipas të dhënave të kërkimeve tona arkeologjike, rezulton e lidhur me kulturën dardane.

Është e rëndësishme të theksohet se, periudha e parë e hekurit që është datuar në shek. XI-VIII p.Kr., është quajtur si periudhë tranzitore nga bronzi në hekur. Por, duke pasur parasysh që kjo periudhë nuk është dëshmuar, atëherë, fillimi i periudhës së hekurit duhet të datohet në shek VIII p.Kr.

Historiku i shkurtë i gërmimeve arkeologjike të vendbanimeve të periudhës së hekurit

Në përgjithësi, vendbanimet parahistorike ku përfshihen edhe vendbanimet e periudhës së hekurit, por edhe ato të antikitetit të vonë dhe mesjetare në Kosovë, njihen në popull me emërtime të ndryshme si: gradinë, gradishë, kala, kulinë, sukë, qytezë, etj. (Shukriu 2004,127).

Hulumtimet dhe studimet arkeologjike të vendbanimeve të periudhës së hekurit në territorin e Kosovës filluan relativisht vonë, më saktësisht, në fillim të viteve të 60-ta të shekullit të kaluar.

Gërmimet e para të dokumentuara arkeologjike ku janë dëshmuar gjurmë të periudhës së hekurit në territorin e Kosovës, jane realizuar në vendbanimin shumëstresor të Glladnicës (Graçanicë), në vitet 1959-1960, të realizuara nga Muzeu i Kosovës (Todoroviç 1963). Po nga i njëjti institucion, janë realizuar gërmime arkeologjike në vendbanimin shumëstresor të Hisarit (Suharekë), gjatë viteve 1962-1963 (Todoroviç, 1963). Më 1968 janë realizuar gërmime arkeologjike në Kalanë e Bellaqevcit (Fushë Kosovë), (Djuric.1970,281) dhe në Gradinën e Cernicës së Gjilanit, të realizuara në vitin 1969 (Shukriu. E 1995,135).

Gërmime të kufizuara me karakter sondazhi janë kryer, gjithashtu, në vitin 1986 deri në vitin 1990 në disa vendbanime të periudhës së hekurit në Kosovë. Gjatë kësaj periudhe, u kryen gërmime në Pidiç (Gjilan), në vendbanimin shumëstresor të Hisarit e të Kastërcit (Suharekë), në kodrën e quajtur Veletin të fshatit Shashkoc (Prishtinë), më 1988. Të gjitha këto gërmime janë realizuar nga Muzeu i Kosovës. Një seri gërmimesh me karakter kontrolli janë realizuar edhe në disa lokalitete të periudhës së hekurit në mes viteve 1988-1990, si në vendbanimin kodrinorë të Dubovcit (Vushtrri), më 1988, i realizuar nga Muzeu i Kosovës, në lokalitetin arkeologjik të njohur si Kulina e Vogël e fshatit Teneshdol të Prishtinës (Mehmetaj, 1990), më 1988, si dhe në Gumnishtë të Novoberdës, të realizuara në vitin 1990 nga Enti Krahinor për Mbrojtje të Monumenteve të Kulturës, me seli në Prishtinë. Vlenë të theksohet se, të gjitha këto gërmime të cilat u kryen gjatë kësaj periudhe, nuk u botuan, por mbetën vetëm në formën e një raporti në Muzeun e Kosovës.

Vitet 1990-1999 shënojnë një mungesë të aktiviteteve arkeologjike në këtë periudhë, por vazhdojnë me dinamizëm të ri pas vitit 1999 me përfundimin luftës në Kosovë.

Pas përfundimit të luftës së Kosovës në vitin 1999, shumica e gërmimeve arkeologjike janë udhëhequr kryesisht nga Muzeu i Kosovës dhe Instituti Arkeologjik i Kosovës. Ky i fundit, pas themelimit në vitin 2002, merr një rol me aktiv në fushën e kërkimeve arkeologjike. Kështu, gërmimet e para arkeologjike të realizuara në një vendbanim ku është e përfaqësuar edhe periudha e hekurit, janë ato të realizuara në vendbanimin shumëstresor të Vlashnjes (Prizren), në vitin 2002, të realizuara nga Muzeu i Kosovës, për të vazhduar nga Instituti Arkeologjik në vitet 2006, 2008, 2010. Nga Instituti Arkeologjik i Kosovës, gjatë viteve 2004-2006, janë realizuar gërmime arkeologjike në vendbanimin e Hisarit (Suharekë). Në vitin 2004, po nga Instituti Arkeologjik, janë realizuar gërmime sondazhi në vendbanimin fushor në fshatin Polac (Skënderaj). Pastaj, gërmime janë realizuar edhe nga Instituti për Mbrojtje të Monumenteve të Prishtinës në Kalanë e Bardhit të Madh - Bellaqevci (Fushë Kosovë), gjatë viteve 2005-2006. Instituti Arkeologjik i Kosovës në bashkëpunim me Muzeun e Kosovës kanë zhvilluar gërmime dhe hulumtime arkeologjike në Kalanë e Harilaqit (Fushë Kosovë) gjatë viteve 2005-201 (Peja, Rraci, Hajdari 2012). Gjatë viteve 2010-2012, u kryen gërmime në Kalanë e Kastërcit (Suharekë).

Që nga viti 2013, të gjitha gërmimet arkeologjike janë realizuar nga Instituti Arkeologjik i Kosovës. Përgjatë viteve 2012, 2013 dhe 2015, janë realizuar gërmime arkeologjike në vendbanimin e Budrigës së Ulët (Partesh). Po në vitet 2012-2013, janë zhvilluar gërmime me karakter sondazhi edhe në vendbanimin fushor shumëstresor të Ticës (Skënderaj), (Gashi, 2012. 86-87), dhe në atë të Nakarades, 2013 (Fushë

Kosovë). Përgjatë viteve 2012-2017 janë duke u zhvilluar gërmime dhe hulumtime arkeologjike në Kalanë e Dardanës (Kamenicë). Kurse, gjatë viteve 2016-2017 janë zhvilluar gërmime arkeologjike edhe në lokalitetin Gradina e Cërnicës (Gjilan).

Arkitektura e vendbanimeve në Kosovë

Arkitektura e vendbanimeve parahistorike, përfshirë këtu edhe periudhën e hekurit, ka qenë problem për t'u studiuar, për arsye se ajo është në proces të zhvillimit. Gjithashtu, problem paraqet edhe ruajtja e tyre jo e mirë, për ndërtimin e të cilave janë përdorur llaqi dhe druri me pak përdorim të gurëve. Ky material, për shkak të kompaktësisë së dobët, ka lënë shumë pak gjurmë duke mos i rezistuar kohës. Deri në vitin 1970 është menduar se banorët e periudhës së hekurit jetonin nëpër kasolle, të cilat ishin të vendosura në gropa (Villes, 1982). Por, pas studimeve të vendbanimeve të periudhës së hekurit, në Evropë e gjetiu, është konstatuar se vendbanimet e kësaj periudhe kishin një organizim ndërtimi. Me lindjen e formacioneve të para shtetërore skllavopronare, u ndryshua edhe struktura e ndërtimeve.

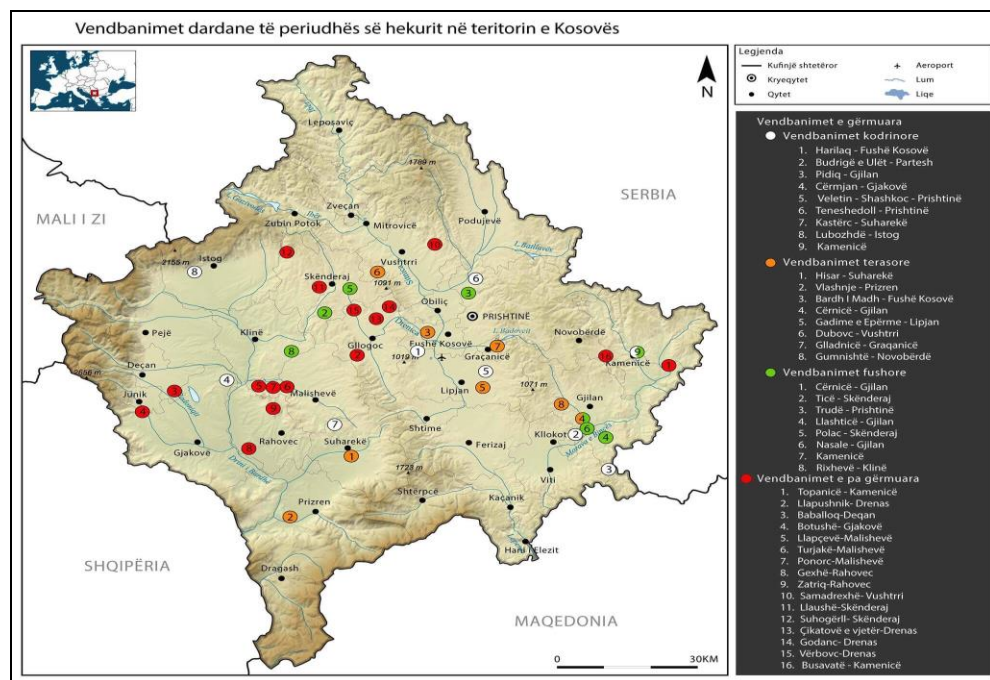


Figura 2. Harta me vendodhjen e vendbanimeve dhe tipet e tyre.

Gjithashtu, edhe zhvillimi i zejtarisë solli edhe ndërtimet e punëtorive të ndryshme, si: furrat për shkrirjen dhe punimin e metaleve, punëtoritë e punimit të qeramikës, bukëpjeksit, gurëgdhendësit, etj. Për ndërtimin e të gjitha këtyre ndërtesave përdorej dheu dhe druri. Drunj të fortë, të tillë si lisat e mëdhej, përdoreshin si trarë, ndërsa degët përdoreshin për përforcimin e murit të shtëpive, të cilat pastaj lyheshin me baltë. Ndërsa, mbulesa e shtëpive ishte me kashtë (Péfau 2016).

Në përgjithësi, vendbanimet parahistorike, ku përfshihen edhe vendbanimet e periudhës së hekurit, por edhe ato të antikitetit të vonë dhe mesjetare, në Kosovë njihen nga populli me emërtime të ndryshme, si: gradinë, gradishë, kala, kulinë, sukë, qytezë, etj. (Shukriu 2002,127). Deri më tani, është vërtetuar se përgjatë periudhës së hekurit kemi tre tipe të vendbanimeve në territorin e Kosovës: vendbanime kodrinore, vendbanime terracore, vendbanime fushore (Figura 2).

Vendbanimet kodrinore: janë të ndërtuara në kodra të larta, në majen më të lartë të tyre. Ato dominojnë mbi zonën rreth saj, ku pjesa e lartë e kodrës së është relativisht e sheshtë. Kodrat kanë mbrojtje natyrore nga vet terreni, ku vetëm nga njëra anë kanë një qasje më të lehtë (Figura 3), dhe, po ashtu, kanë një komunikim shumë të mirë të ndërsjelltë. Zakonisht, ato ishin të vendosura në afërsi të tokave pjellore dhe gjithmonë afër lumenjve. Në shumicën e rasteve, vendbanimet e ndërtuara në kodra të larta janë të mbrojtura me mure rrethuese, të ndërtuara nga gurët e terrenit të përmasave të ndryshme, e që ndjekin linjën e kodrës (Figura 3). Muret rrethuese ndërtoheshin me gurë të mëdhenj, nga të cilët formoheshin dy faqe: faqja e brendshme dhe ajo e jashtme, e në brendësi të tij vendoseshin gurë më të vegjël.



Figura 3. Vendbanimi kodrinor i Veletinit-tipi kodrinor

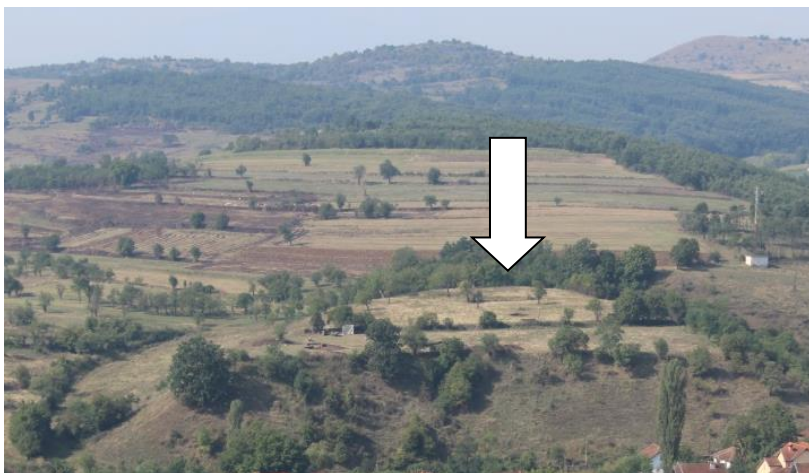


Figura 4. Vendbanimi Cërnicës-tipi terracor

Vendbanimet terracore: Janë vendbanime, të cilat janë të ngritura në kodra të ulëta, të cilat zotëronin toka pjellore dhe kullosa të mira (figura 4). Kodra kishte formë terrace, e cila zakonisht kishte hapsirë përreth shumë më të madhe se vendbanimet kodrinore dhe ishin më të pasura. Terraca rrethohej me ledhe prej dheu, e në raste, edhe me mure prej guri. Vendbanimet janë të ngritura pranë lumenjeve, të cilët i përdornin për ujitjen e tokave. Këto vendbanime kishin komunikim të mirë njëra me tjetrën, si psh: Gradina e Cërnicës me atë të Budrigës së Ulët, të cilat kanë një distancë rreth 5 km, por që kanë një komunikim të mirë njëra me tjetrën.

Vendbanimet fushore: Në masë të madhe, identifikimi i këtyre vendbanimeve është bërë në dekadën e fundit, ku shumica prej tyre shtrihen fare pranë atyre kodrinore dhe terracore. Si shembull, në këtë rast, është vendbanimi fushor i Cërnicës, që njihet si Qeremenik, që shtrihet pranë vendbanimit terracor të njohur si Gradishta e Cërnicës. Po ashtu, kemi edhe rastin e vendbanimeve fushore të Llashticës dhe Nasalës, që shtrihen pranë vendbanimit shumështrësor kodrinor të Budrigës së Ulët.

Vendbanimet fushore të periudhës së hekurit janë kryesisht vendbanime shumështrësore, të cilat datojnë nga periudhat neo-eneolitike dhe të bronzit dhe që vazhdojnë të ripërdoren edhe gjatë periudhave romake, bizantine dhe asaj mesjetare të vonë. Në të dhënat e deritanishme, shtresa kulturore e këtyre vendbanimeve është relativisht e hollë (0.20-0.30 cm) dhe është njëfazore, ndërsa materiali i qeramikës i përket fazës së parë të hekurit, gjë e cila është dëshmuar në gërmimet arkeologjike të realizuara nga Instituti Arkeologjik i Kosovës në vendbanimet fushore të Llashticës 2012, Trudës 2013, Dobratinit 2015, në lokalitetin Maqinë në Rahovec 2015 (Gashi, Alaj, 2015, 29).

Me zbulimin e këtyre vendbanimeve fushore, mund të konkludojmë se, popullsia dardane, përveç në vendbanimet e fortifikuara kodrinore, ka banuar edhe në ato fushore gjatë epokës së hekurit.

Konkluzion

Gërmimet arkeologjike, sidomos ato të 10 viteve të fundit në Kosovë, kanë treguar se ky territor gjatë periudhës së hekurit ishte i pasur me vendbanime jo vetëm të periudhës së hekurit, por edhe me ato para saj. Shumica e këtyre vendbanimeve kishin një vazhdimësi që nga periudhat parahistorike, duke vazhduar në atë të antikitetit të vonë dhe mesjetë.

Disa nga vendbanimet ishin ngritur si vendbanime të reja në periudhën e hekurit, gjë që lidhet me shtimin e numrit të popullsisë, që u bë gjatë periudhës së hekurit.

Gjithashtu, materiali arkeologjik ka treguar se fisi ilir i dardanëve në këtë periudhë kishte thelluar diferencimin shoqëror dhe shthurjen e rendit fisnor. Dëshmi për këtë diferencim janë importet nga poliset greke, të cilat kishin arritur në thellësi të Dardanisë. Ndërsa, në shek IV p.Kr. lindën formacionet e para shtetërore skllavopronare. Edhe pse periudha e hekurit është gërmuar më shumë në krahasim me periudhat e tjera, si p.sh. ajo e bronzit, ende mbeten edhe shumë lokacione, të cilat janë evidentuar si vendbanime, por që ende nuk janë gërmuar (shih figurën nr.2). Mbetet që në të ardhmen të gërmohen më shumë vendbanime të kësaj periudhe dhe të ndriçohen më shumë proceset ekonomike dhe shoqërore të dardanëve. Studimet arkeologjike në këtë rajon kanë dëshmuar se territori i Kosovës përfshihet në grupin kulturor Glasinc – Mat. Po ashtu, këto studime kanë treguar se Kosova hyn në përbërje të kompleksit kulturor Gllasinc – Mat, por që përfaqësojnë një grup të veçantë të kulturës ilire të periudhës së hekurit, të identifikuar si grupi kulturor dardan. Ky grup kulturor, arkeologjikisht është i lidhur me kompleksin etno-kulturor të Glasincit të Ballkanit Perëndimor dhe historikisht i formuar në hapësirat e sotme të Kosovës, Maqedonisë Veriore dhe Shqipërisë Verilindore. Ky përcaktim vërehet në unitetin e tipareve të njëjta kulturore, si në ritin e varrimit, në identitetin e njëjtë të formave dhe dekorit të poçerisë, ngjashmërinë e disa formave të objekteve metalike.

Referencat

Arnold, B. (2012), Gender, Temporalities, and Periodization in Early Iron Age West-Central Europe. *Social Science History*, 36(1), 85-112. doi:10.1017/S0145553200010385

- Bunguri A. & Gashi Sh. (2004), Të dhëna të reja mbi kronologjinë e Hisarit, *Kosova Arkeologjike* (1).
- Djurić N., (1984), *Bronzanodopski nalaz iz Iglareva*, Buletin i Muzeut të Kosovës dhe Metohis XIII-XIV), Prishtinë.
- Garašanin M., (1998), The Vinca culture and the adriatic influences, *the archeological treasures of Kosovo and Metohija*, from neolithioc to the early middle age, Beograd.
- Gashi Sh., Alaj P., (2015), Plotësim i hartës arkeologjike të Kosovës në Rrafshi e dugagjinit *Kosova Arkeologjike*(2).
- Kemenczei, T., The beginning of the iron age. The pre-Scythians, 8th century B.C. The middle iron age. Scythians in the Tisza region, 7th - 5th centuries B.C. *Hungarian archaeology at the turn of the millennium*.
- Kilian K., (1974), Koha e hershme e Hekurit në Shqipëri, *studime ilire, Tiranë*.
- Korkuti M. & Ceka N. (2001), *Arkeologjia: Greqia - Roma – Iliria*, Tiranë.
- Luci K., (1997), Relations between Kosovo and Mycenae During the Bronze Age. *Macedonia and the neighbouring regions from 3-rd to 1-st millennium BC*. Skopje.
- Mehmetaj H., (1990), Kulina e Vogël/Teneshdollë, *Arkeoloski Pregled*, Ljublanë.
- Péfaud P. (2016) L'architecture de l'âge du Fer du sud-ouest de la France -, by - Encyclopédie de Protohistoire en Midi-Pyrénées (EPMP) - 02-15-20 Shkarkuar nga <http://epmp.huma-num.fr>.
- Peja F. & Rraci B. & Hajdari A. (2012), Kalaja e Harilaqit, *The Castle of Harilaq. Muzeu i Kosovës*. Prishtinë.
- Perzhita L. & Luci K. & Hoxha G. & Bunguri A. & Peja F. & Kastrati T. (2006), *Harta Arkeologjike e Kosovës*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Akademia e Shkencës dhe Arteve e Kosovës.
- Shukriu E. (1996), *Dardania Paraurbane*, Pejë.
- Shukriu, E. (2004), *Kosova Antike*, Prishtinë.
- Tasić N. (1998), The Iron Age, *the archeological treasures of Kosovo and Metohija*, from neolithioc to the early middle age, Beograd.
- Todorovič J. (1963), Hisar-Suhareka, *Arkeoloski Pregled*, Ljublanë.
- Wells P. (2012), European Prehistory: A Survey. Springer Science & Business Media. Doi.10.1007/978-1-4419-6633-9_11.

Sedat BARALIU & Premtim ALAJ

SETTLEMENTS OF IRON AGE IN KOSOVO

Abstract

The study "Settlements of Iron Age in Kosovo" treats the topics of types, organizing and architecture of settlements in the Iron Age in territory of Kosovo. A special treatment will be done to the organizing of settlements in the first phase of the Iron Age which are fortifications of the type of Gllasinac that can be mainly found in the settlements in hills. Furthermore, the focus will be also given on treating the evolution of settlements during three phases of Iron Age. Three types of settlements are distinguished during the Iron Age in the territory of Kosovo: settlements in hills, terrace and plain settlements. Few settlements are not interrupted, the life continued since the Neolith age up to Hellenistic Period and afterwards during the late antiquity. Settlements of first phase of Iron Age are of importance and they are distinguished by a fortified system of walls. The wall is built by lime stones with dimensions approximately 0,60-0,90 m and 0,54x0,78 m, and thickness 3,50-3,60 m. It consists of two sides, inner and outside. Meanwhile, inside is covered with small and medium size stones. The outside part consists of not more than two or three rows of stones. The wall does not have a foundation but is directly placed in the surface. Furthermore, in Kosovo exist few settlements of this period which are fortified with moat stones of dry soil. The settlements of this period are built in hills; in the more opened sides they were protected with two rows of walls, which surround the more accessible sides. Based on the basis of the typology of surrounding walls, we can conclude that there are similarities with walls of Gajtan type, which belong to the Iron Age.

Key word: Settlements, Iron Age, Kosovo, Gllasinac, fortifications

Seadet BEQIRI

FIKSIONI LETRAR NË DRAMËN “KATËR EPOLETAT” – H. MULLIQI

Abstrakti

Në vitet e 60' ta fillon të ndihet nevoja e definimit më të saktë të dallimi në mes të fikSIONIT letrarë dhe fikSIONIT si zhanër. Në thelb, një tregim me shumë imagjinatë dhe fantazi i cili të largon nga realiteti dhe argëtimi janë arsyet kryesore përse pëlqehet zhanri fikSION, derisa fikSIONI letrar përmban në vete elemente të cilat ndërtojnë ndijesi më të thellë emocionale. Në këtë studim analizohen elementet si : situatat, personazhet apo karakteret si dhe tregimi i cili është karakteristik dhe e bën të veçantë këtë formë apo drejtim krijues. Paraqitja e situatave me momente të fikSIONIT si dhe ikja nga realiteti jetësor i personazheve me anë të fantazisë, janë pjesë përbërëse dhe elementare e këtij zhanri letrar. Në rafshin letrarë ku ndeshen këto dy pasqyrime bota e vogël fiktive e personazheve të krijuara hap horizonte të reja të kuptimit të realitetit. Shpesh herë bota imagjinare dhe elementet e fikSIONIT janë më të vërteta se vet realiteti faktik. Drama “Katër epoletat” dëshmon se fikSIONI i prezentuar nga imagjinata e një krijuesi në të vërtetë paraqet një gjendje e cila në një vend apo kohë tjetër bëhet realitet.

Fjalë kyçe: FikSION, dramë, fantazia, ireale.

Në letërsi, si një standard i definimit të zhanrit të fikSIONIT letrar, llogariten veprat ku personazhet të cilët i përkasin jetës reale gjenden në një situatë ireale. Në vitet e 60' ta fillon të ndihet nevoja e definimit më të saktë të dallimi në mes të fikSIONIT letrarë dhe fikSIONIT si zhanër. Në thelb, një tregim me shumë imagjinatë dhe fantazi i cili të largon nga realiteti dhe argëtimi janë arsyet kryesore përse pëlqehet zhanri fikSION, derisa fikSIONI letrar përmban në vete elemente të cilat ndërtojnë ndijesi më të thellë emocionale.

FikSIONI letrar është më “kërkues” nga lexuesi në raport me zhanret tjera dhe synon nivel të caktuar intelektual dhe elitar. Disa nga përfaqësuesit e këtij zhanri janë : George Orwell me “1984”, Scott Fitzgerald me “Great Getsby”, Servantesi me “Don Quixote” e kështu me radhë.

Në këtë studim analizohen elementet si : situatat, personazhet apo karakteret si dhe tregimi i cili është karakteristik dhe e bën të veçantë këtë formë apo drejtim krijues. Paraqitja e situatave me momente të fiksionit si dhe ikja nga realiteti jetësor i personazheve me anë të fantazisë, janë pjesë përbërëse dhe elementare e këtij zhanri letrar. Historiani dhe studjuesi i njohur i letërsisë angleze Ben Pimlott, në parathënien e librit “1984” të George Orwell – it shkruan : “ Libri nuk është profeci, megjithëse përmbanë një lloj paralajmërimi, ky roman nuk trajton ngjarjet e të tashmes, ai është një libër rreth të tashmes së vazhduar: ritrajtim i gjendjes njerëzore. Gjëja më e rëndësishme është afrimi në vëmendjen tonë i shumë gjërave që zakonisht i anashkalojmë”¹. Ky mendim përshtatet me saktësi me elementet të cilat i gjejmë edhe në dramën “Katër epoletat” të dramaturgut Haqif Mulliqi. Kjo dramë e botuar në vitin 1993, shtjellon temën e luftës dhe pasojat e saj dhe lirisht mund të themi se në mënyrë profetike i paraprinë ngjarjeve dhe sfidave shpirtërore të cilat pasuan disa vite më pas.

Drama “ Katër epoletat “ si formë e shkrimit, mbrenda vetes përmbanë mendimet të cilat i shprehin personazhet, e që në lexim të parë, na duket se përdorin një gjuhë të thjeshtë e të kuptueshme. Pikërisht kjo thjeshtësi, si mënyrë e komunikimit me lexuesin (në këtë rast edhe shikuesin), fshehë në vete domethënien e vërtetë dhe të thellë të mendimit të cilin dëshiron ta paraqes autori.

Kjo vepër u inskenua disa herë dhe në disa variacione duke filluar nga regjisori gjerman Holger Zibler i cili e inskenoi dramën në dy teatro, në ate të Gjakovës si dhe në teatrin e Dortmundit, pastaj Orhan Kerkezi si dhe nga regjisori i mirënjohur nga shqipëria Milto Kutali. “Katër epoletat” cilësohet nga shikuesit dhe lexuesit si një dramë e veçantë me vlera të mëdha në dramaturgjinë kombëtare. Edhe pse për këtë vepër është shkruar mjaft nga shumë studiues teorik të teatrit, bazuar në formën e shkrimit, stilin, strukturën dhe personazhet, në këtë studim jam munduar të argumentoj vendosjen e saj në mesin e krijimeve të fiksionit letrar, me tiparet e veprave të krijuesëve të njohur botëror.

“Katër epoletat” – jeta mes reales dhe fantazisë

Tema dhe mendimet

Problemet me të cilat ballafaqohen karakteret apo personazhet e kësaj drame janë nga ato më sfidueset. Drama “Katër epoletat” është e mbushur me shenja dhe simbole, të cilat e plotësojnë dhe i japin situatave dramatike thellësi dhe domethënie, ato janë në të shumtën e rasteve elemente të cilat kufizohem me fiksionin dhe

¹ Pimlott, B. (2005), Parathënia :1984. Orwell, G. (perkthyer nga Çelo Hoxha),Tiranë :Zenith. fq.19

fantazinë e që në të njëjtën kohë e shprehin botën e mbrenshme dhe imagjinatën e thellë të dy gjeneralëve Alfadorit dhe Betadorit. Drama “Katër epoletat” paraqet një realitet pak më ndryshe, me një dozë absurdi, ankthi dhe halucinacioni, gjendje të cilën e krijon një dramë e fikSIONIT letrarë e cila shpesh herë edhe strukturalisht është më komplekse se sa zhanret tjera. Kjo formë e shkrimit të dramës në të shumtën e rasteve, ofron përgjigje të pakta në pyetjet e lexuesit, ajo, gati gjithmonë i rishikon dhe i paraqet bindjet dhe vështirimet mbi njeriun dhe qenjen e tij. Fabula të “Katër epoletat” i kategorizuar si fikSION letrar, paraqet një tendencë që të jetë i shtyrë, i drejtuar dhe i krijuar me anë të karaktereve apo personazheve. Pyetjet të cilat na dalin nga ky lloj i veprave letrare shpesh herë janë pyetje ekzistenciale, si : “Kush jam?”, “udhëheqja dhe tipi ideal i udhëheqësisë të një shoqërie”, “ Çfarë është jeta ideale”, “Ku mund ta gjejm utopinë?” Personazhet mundohen të japin përgjigje për probleme esenciale të lidhura me jetën dhe përditshmërinë e saj.

Tema të tilla i lejojnë autorit që të përdorë elemente të jetës së përditshme të cilat janë tabu, për të cilat nuk flitet me zë dhe në opinion, ato janë shpesh herë shumë intime të mbrendshme dhe personale. Bindjet e ndryshme, të cilat në jetën e përditshme janë shumë të ngurta dhe statike. Këtu vijnë në shprehje duke ia rikujtuar lexuesit se asnjë mendim dhe veprim, asgjë nuk është e pamundur! Këto tema të fikSIONIT letrarë lëvizin dhe shëndrohen nga një trajtë në tjetrën, me qëllim për ta shfityruar tabu-n, duke i dhënë karakteristikën e përditshmërisë dhe qasjen krejtësisht normale ndaj saj. E kjo ndodhë pikërisht në dramën “Katër epoletat”.

Përdorimi i forcës shtypëse të sunduesit dhe pushteti i cili mban në dorë fatin e dy personazheve i sjell dy gjeneralët në një gjendje deliriumi ku gërshetohen të qenat dhe të pagenat mbrenda realitetit dhe iluzionit. Të ulur në një pjesë të murit të mbetur nga një ndërtesë e dikurshme dy gjeneralë kundërshtarë të mbijetuar nga lufta e rikrijojnë gjendjen e tmerit mbrenda skenës ku veprojnë. Këto dy personazhe kryesore në momente të caktuara duken sikur reflektim i njërit në pasqyrë por megjithatë shfaqin dy mendime diametralisht të kundërta,. Hapësira në të cilën gjinden janë gërmadha trishtuese si pasojë e luftës shkatëruese, skenë që paraqet momentin e fundit të çdo gjëje për dy gjeneralë. Dialogjet e zhvilluara në mes të Alfadorit dhe Betadorit krijojnë njëtrajtësi e cila e ngrit tensionin e pritjes, lëvizjet e tyre në shikim të parë duken të pakuptimta, ata mundohen të gjejnë kuptim në një gjendje në mes të jetës dhe vdekjes.

Vegla të një sistemi të kalbur shkëmbejnë gjërat nëpër të cilat u detyruan të kalonin dhe ato të pandodhurat të cilat dëshironin ti kishin bërë. Jeta e tyre nëpërmjet këtyre të thënave të shpëputura dhe të fragmentuara e fuqizojnë ndjenjën e surealitetit dhe fantazia e krijuar nga kjo gjendje e dy gjeneralëve në një vend të shkatëruar nga

lufta, krijon ndijësin e trishtimit. Me akuzime të ndërsjellta të dy taboreve për të cilën kanë luftuar, akuzat dhe veprimet e pakuptimta të cilat i sjell lufta, dy gjeneralët kuptojnë se ishin thjeshtë viktimat të një sistemi i cili i shfytëzoj deri në maksimum duke i lënë në fund në rrënoja.

Betadori: “U mundësonim jetë luksoze gënjeshtarëve të cilët me udhëzime të etërve të revolucionit dhe ideologjive të tij...bënim përdhunimin e idealeve të veta të shenjta”.

Izolimi i dy gjeneralëve të luftës në një qyteti të pangjyrrë u shkakton dëshpërim, rrjedhojë e të cilit shfaqen mendimet iracionale dhe të shthurura, në momente të caktuara ata e dëshirojnë vdekjen e cila do të ishte shpëtim dhe çlirim për shpirtin e tyre të përndjekur nga mëkatet dhe të bërat të cilat as vetë nuk mund ti japin kuptim. E megjithatë shpirtëngushtësia e tyre e adhuron luftën, e adhuron gjendjen dhe pasojat të cilën i shkaktoi lufta, edhe pse viktimat të saj të mbetur në gërmadha të cilat janë shëndruar në varr të tyre ata ende vazhdojnë ta përkrahin. Në tërë këtë krahurë një produkt i mendjes së tyre halucitative apo ndoshta edhe reale aq sa janë edhe Alfadori dhe Betadori, paraqitet një personazh i verbër i quajtur Grajet. Grajeti vjen në skenë duke kërkuar kruan i cili me ujin e tij shëron të gjitha sëmundjet “memecëve ua kthen të folurit, të shurdhërve të dëgjuarit, të verbërve ua kthen të pamurit”.

Dy gjeneralë, armiq të përbetuar e gjejnë një pikë të përbashkët ku të dytë pajtohen se Grajeti nuk është shpijun, siq kishin menduar fillimisht, por vet vdekja. Vdekja që të dy e kanë preokupim dhe obsesion i cili shkon deri në atë masë kur Betadori dëshiron ti japë fund ankthit duke e vënë litarin rreth qafës së vet. Alfadori dhe Betadori dëshirojnë t'i ikin rrethit visioz, ferrit të botës të cilin e kanë krijuar vet, por kot, vdekjes nuk mund t'i ikin. Dhe Kamyja për situatën e tillë, për vdekjen thotë :

“Unë shoh që shumë njerëz vdesin pasi ata gjykojnë se jeta nuk ia vlen të jetohet. Paradoksi është se shoh edhe të tjerë të cilët vriten për ide apo iluzione që u jep arsye për të jetuar. Do të thotë se “ajo që është arsye për të jetuar është po ashtu edhe arsye për të vdekur”, prandaj konkludoj se rëndësia e jetës është përgjegjja që duhet gjetur urgjent”²

Fundi i dramës sjell rilindjen, procesin e zhvillimit të rrjedhave të jetës, një fillim i ri. Fakti që djali i vogël i cili paraqitet në skenë lakuriq duke e kafshuar mollën e zgjatur nga vajza moshatare simbolizon mashtrimin, fillimi i një bote të re, që nga ky kafshim i mollës e ka paracktuar fatumin e njerëzimit, ajo shkon deri te shkatërimi i pashmangshëm i botës, por, bota sërisht do rilind.

² Camus, Albert. (1991) *The Myth of Sisyphus and Other Essays*. translated by Justin O'Brien. New York: Vintage Books. Translation originally published by Alfred A. Knopf, 1955. Originally published in France as *Le Mythe de Sisyphe* by Librairie Gallimard, 1942.

Ndjesia dhe stili i shkrimit

Loja e fjalëve dhe ikja nga shprehjet tradicionale si dhe struktura e thjeshtësuar e ndërtimit të fjalive, janë disa nga karakteristika të kësaj drame. Struktura tekstuale e saj ku zhvillohen dialogjet krijojnë ndijesi të gjendjes surreale, pakufishmëri kozmike, për ta kthyer sërish lexuesin në realitet të mundimshëm të një lufte shkatëruese. Tekst i mbushur me metafora dhe shenja apo figura të cilat e plotësojnë nëntekstin e dramës duke i dhënë shtresim dhe thellësi. Vetë autori, Prof. H.Mulliqi e shpalosë mendimin dhe shtytjen e brendshme gjatë krijimit të vepës:

“Katër epoletat’ është arritur përmes një sinteze të asaj që njihet si dramë e absurdit, e groteskut dhe aty këtu edhe e natyralizmit, veçanërisht në rrafshin e shumë – domethënshmërisë semantike që ka, me ç’rast, ky tekst dramatik nuk është, vetëm një dramë absurdi, por mbi të gjitha është një metaforë e sistemit politik totalitar, një dramë psikologjike dhe me sentenca të fuqishme filozofike “³

Personazhi si shtyllë e fiksionit letrar

Në këtë dramë, përmes dy gjeneralëve Alfadorit dhe Betadorit, autori pasqyron paradoksin e një lufte pa fitues. Të gjendur në gërmadhat e një qyteti imagjinar e të shkatëruar, në kërkim të zërit të arsyes, e shohin vdekjen e tyre si të vetmin shpëtim. Ekzistencializmi i thellë i cili buron nga teksti në mënyrë filozofike mbi jetën dhe botën na paraqitet nëpërmjet mendimeve të Alfadorit dhe Betadorit. Vet ekzistenca e këtyre dy gjeneralëve na paraqitet si jetë e njeriut e mbushur me shqetësime dhe preokupime të cilat na dalin të jenë realitet i vetëm qenësor. Jeta e dy personazheve është e mbushur me të papritura, pasiguri, ankth dhe frikë të cilat në pozitën në të cilën ata gjenden fatkeqësisht nuk mund të përballohen e as të tejkalohen lehtë. Alfadori dhe Betadori na bindin se rrethana që vet e krijuan dhe në të cilën ata u gjenden, zbulon se motivi i vetmisë sjell deri te tjetërsimi i qenies njerëzore nga vet vetja së pari e pastaj edhe nga gjërat dhe njerëzit të cilët i kanë rrethuar dikur. Frustrimet, shqetësimet shpirtërore nga jeta e vrazhdë, konfliktet e brendshme plot ankthe, arsyeja e turbulluar dhe shpërthimet e shpeshta emocionale dhe ekspresive, janë disa nga gjendje të cilat i kaplojnë dy gjeneralë të mjerë dhe të vetmuar.

Personazhi i tretë i cili fillimisht duket plotësisht i parëndësishëm dhe i rastësishëm, i quajtur Grajet, i verbër për gjërat që e rrethojnë, me tipare të njeriut të thjeshtë i cili vazhdimisht kërkon shpëtim me shpresë që do ta gjejë qytetin e Pangjyrë apo utopinë e premtuar, na del të jetë personazh mjaft kompleks. Që të dy gjeneral i

³ Mulliqi, H. (2017) *Gazeta Epoka e re*, fq.16. (intervistuar nga Saimir Rexha)

mveshin Grajetit petkun e vdekjes. Alfadori e as Betadori nuk e kuptojnë se prej nga vjen ai, pasi Grajeti gjithmonë vjen nga rrugët joekzistente dhe shkon në drejtim të paqartë.

Dialogjet me repeticione të shpeshta dhe pauza të theksuara, me bindije që krijon monotoni të qëllimshme e prap se prap shumë të natyrshme, e plotëson situatën e absurdit dhe qarkut të mbyllur klaustrofobik të dy gjeneralëve.

Largimi nga klishe – të

Në shumicën e krijimeve letrare gati se gjithmonë kemi heroina të cilat kanë bukuri të jashtëzakonshme dhe hero të cilët kanë fuqi të mbinatyrshme dhe karakter të pashoq. Përfundimi shpesh herë ngjall ndjenjë gëzimi dhe gati se gjithmonë ky përfundim është pozitiv e i lavdishëm. Ky element i klisheës është gati se i padukshëm në veprat e zhanrit fiksjon letrarë. Aty të gjitha bindjet dhe vlerat përmbysen. Personazhi kryesorë është gati se gjithmonë në dyshim me vetveten dhe mosbesim ndaj rrethit, tregimi shpesh herë nuk e ka atë rrjedhën logjike dhe të pritur nga lexuesi. Karakteri kryesor i tregimit nuk është hero tipik i cili ka gjithmonë të drejtë dhe veprimet e tij, nuk janë gjithmonë të shtyra nga ajo e cila është e “drejtë”, por nga nevoja për të mbijetuar, veprimet nuk janë gjithmonë në përputhje me kodin e sjelljes të një “heroi” por, të një njeriu i cili lufton të mbijetoj. Te drama “Katër epoetat” na ndodhë pikërisht kjo, Alfadori dhe Betadori janë dy gjeneralë të cilët jeta i ka kthyer në kriminel lufte pa ndjenja, me arsye të turbulluar, grindavec primitiv të cilët në të vërtetë tërë këtë gjendje e krijojnë ngase i ka kapluar frika, frika nga vdekja e tmerrshme e ngjashme me atë të cilën ata ia shkaktuan të tjerëve. Në një mënyrë Grajeti apo vet personifikimi i vdekjes ju vie si lehtësim dhe shpresë që ankthi i tyre do të marr fund.

Konkluzion

Fiksionit i pranishëm në këtë dramë i jep interpretimit të saj dimension tjetër. Sa është fiksjoni faktik? Përgjigjen duhet kërkuar tek raporti në mes të elementeve surreale dhe afërsinë e tyre me jetën reale.

Dhe sërish kthehemi te Kamyja si themelues të dramës së absurdit i cili shkruante në shkrimin e tij “Miti i Sisifusë” se absurdi vjen me kuptimin se bota nuk është racionale: “Në këtë moment njeriu qëndron ballë për ballë me irracionalizmin.

Qenia e tij e ndjen diku në mbrendi nevojë për lumturi dhe arsye. Absurdi ka lindur pikërisht nga ky konfrontim në mes të nevojës së njeriut dhe heshtjes së botës”⁴

Vet fundi i dramës nuk i largohet fikSIONIT që nga momenti kur drita e kuqremt depërton nga portëza e vogël e cila pas hapjes së plotë të saj nga ana e Grajetit, dhe nëpërmes dy skeletëve të veshur me tesha gjeneralësh dalin në skenë dy fëmijë që paraqesin shpresën për të ardhmën. Në rafshin letrarë ku ndeshen këto dy pasqyrime bota e vogël fiktive e personazheve të krijuara hap horizonte të reja të kuptimit të realitetit. Shpesh herë bota imagjinare dhe elementet e fikSIONIT janë më të vërteta se vet realiteti faktik. Drama “Katër epoletat” dëshmon se fikSIONI i prezentuar nga imagjinata e një krijuesi në të vërtetë paraqet një gjendje e cila në një vend apo kohë tjetër bëhet realitet.

Drama “Katër epoletat” me temë dhe subjekt të tekstit me kontekst shoqëror, politik dhe historik është e një rëndësie të veçantë në dramaturgjinë kosovare.

Edhe pse në kuptim të gjerë çdo vepër e shkruar konsiderohet vepër letrare, në kuptim të ngushtë: “Vepër letrare quhen vetëm krijime të cilat kanë një rëndësi të veçantë për kulturën e përgjithshme, krijime të tilla të cilat mbrenda vetës përmbajnë përvojë të popujve të ndryshëm e pse jo të njerëzimit në përgjithësi”⁵

Drama “Katër Epoletat” i takon pikërisht këtij lloji krijimi letrar i cili edhe pas shumë vitesh do të lexohet dhe rilexohet nga gjenerata të tëra.

Bibliografia

- Mulliqi, H. (1993) *Katër epoletat*. Prishtinë: Tok Theatre.
- Islami, N. (2003) *Historia dhe Poetika e dramës shqiptare 2*. Prishtinë: ARTC.
- Grup Autorësh. (2002) *Monografia Dodona*. Prishtinë: Teatri i të rinjëve, fëmijëve dhe kukllave”Dodona”.
- Orwell, G. (2005) *1984*. Tiranë: Zenith.
- Solar, M. (1979) *Teorija književnosti*. Zagreb: ŠK.
- Camus, A. (1991) *The Myth of Sisyphus and Other Essays*. translated by Justin O'Brien. New York: Vintage Books. Translation originally published by Alfred A. Knopf, 1955. Originally published in France as *Le Mythe de Sisyphe* by Librairie Gallimard, 1942.

⁴ Camus, Albert. *The Myth of Sisyphus and Other Essays*. translated by Justin O'Brien. New York: Vintage Books, 1991. Translation originally published by Alfred A. Knopf, 1955. Originally published in France as *Le Mythe de Sisyphe* by Librairie Gallimard, 1942.

⁵ Solar, M. (1979). *Teorija književnosti*. Zagreb: ŠK. fq. 11.

Seadet BEQIRI

LITERARY FICTION IN THE DRAMA “KATËR EPOLETAT”

BY H. MULLIQI

Abstract

In the early '60s the truthful distinction between literary fiction and fiction as a genre was considered as a necessity for authors, literary critics and readers. The literary fiction plot dives into deeper psychological emotions, in contrary fiction itself is believed to have a purely entertaining purpose. Dramatic situations filled with fictional moments, as well as set forth from the reality of the characters, using fantasy, are basic elements of these creations. In literary works the little fictive world of the character undergoes a clash between these two elements, new views and understanding of reality come to surface. When compared to other genres, literary fiction's more demanding nature conveys an approach towards the more intellectual and elite level. Some of the well know authors to have tackled such elements of this genre are: George Orwell with his dystopian novel “1984”, Scott Fitzgerald with “Great Gatsby” and Cervantes with “Don Quixote”. Often set in imaginary worlds and settings, the elements of fiction are almost as true as the reality itself. Drama “Katër Epoletat” by Mulliqi demonstrates that pure fiction coming from the author's imagination, can in fact mirror and describe a reality of some other time and place. The drama “Katër Epoletat” written in 1993 can be considered as a prequel of the events that followed in 1999.

Key words: Fiction, drama, fantasy, reality.

PËRMBAJTJA

GJUHËSI / LINGUISTICS 3

Linditë SEJDIU-RUGOVA

ÇËSHTJE TË SINTAKSËS SË SHQIPES – KONCEPTE DHE KLASIFIKIME 5

Rrahman PAÇARIZI

KONVERSIONI DHE TEMA FJALËFORMUESE NË GJUHËN SHQIPE..... 15

Shkumbin MUNISHI

STUDIMET SOCILINGUISTIKE TË REXHEP ISMAJLIT

PËR SHQIPEN STANDARDE..... 31

Aleksandër A. NOVIK

DASMA “ARNAUTE” (“GREKO-SHQIPTARE”) NË RAJONIN E DETIT

AZOV (MATERIALET E STUDIMEVE SHKENCORE NË TERREN TË

VITEVE 2015-2017)..... 45

Giovanni BELLUSCIO & Emilia CONFORTI

ANALIZË GJUHËSORE KRAHASUESE E NJË PËRRALLE ARBËRESHE

NË DY VARIANTE DIALEKTORE..... 53

Julie KOLGJINI

(RI)VLERËSIMI I HIBRIDITETEVE GJUHËSORE: RASTI I SHQIPES..... 69

Zef CHIARAMONTE

DIAKRONIA E ARBËRISHTES SË SIQELISË PËRMES MBISHKRIMEVE 83

Haki HYSENAJ

VARIETETET GJUHËSORE NË PARLAMENTET E SHQIPËRISË DHE

KOSOVËS - PËRKIME DHE DIFERENCA 93

Xhavit BEQIRI	
GJERGJ FISHTA DHE SHKOLLA SHQIPE	103
Anton PANÇEV	
SOFJA SI QENDËR E ZHVILLIMIT TË SHQIPES	115
Besim KABASHI	
AICo – NJË KORPUS TEKSTESH I GJUHËS SHQIPE ME NJËQIND MILIONË FJALË	123
Bahri KOSKOVIKU	
SINTAGMAT PARAFJALORE TË SHQIPES NGA KËNDVËSHTRIMI GJENERATIVIST	133
Shpëtim ELEZI	
GRUPE PARADIGMATIKE TË MBIEMRAVE NË ÇETËN E BOGDANIT	145
Mensur VOKRRI	
PIKËPAMJET E B. BOKSHIT DHE K. TOPALLIT PËR PRAPAVENDOSJEN E NYJËS SHQUESE NË GJUHËN SHQIPE.....	169
Mimoza PRIKU	
SHKODRA - QENDËR E RËNDËSISHME E LEKSIKOGRAFISË SHQIPE....	183
Adelinë SELMANI	
MËNYRAT E FJALËFORMIMIT SIPAS TEMËS FJALËFORMUESE.....	201
Adelajdë BAFITU	
SINTAGMA PARAFJALORE NË FUNKSION TË RRETHANORIT TË VENDIT	209
Qëndresa JAKUPI	
BASHKËRENDITJA E NJËSIVE MË TË VOGLA SE FRAZA	219

Tanja TRAJKOVIĆ	
FRAZODIDAKTIKA NË MËSIMDHËNIEN E GJUHËS SHQIPE	
NË FAKULTETIN E FILOLOGJISË SË BEOGRADIT	229
Aida URUÇI	
KONTRIBUTI I MARTIN CAMAJT NË REVISTËN “SHËJZAT”	243
Elvis BRAMO	
“DISA VEÇORI TË GJUHËS SË SHKRUAR ME ALFABET GREK	
NË SHEKULLIN XVIII” (VOSKOPOJA).....	259
Hana RADONIQI	
STUDIMI I THEKSIT TË SHQIPES NË FONOLOGJINË METRIKE	
DHE NË TEORINË E OPTIMALITETIT	271
LETËRSI / LITERATURE	283
Kujtim RRAHMANI	
NË DORË TË MITIT: FIKSIONI E POLISI.....	285
Nysret KRASNIQI	
HISTORI E LETËRSI	307
Avdi VISOKA	
FAKTI DHE FIKSIONI NË ROMANIN E PASHKUT DHE ATË	
TË LË KLEZIOS.....	323
Agron GASHI	
FAKTI DHE FIKSIONI NË <i>AUTOCONFESSION</i>	333
Ag APOLLONI	
ARTI I ARKIVAVE	345
Gëzim ALIU	
ROMANET E KADARE SË TË KOHËS SË DIKTATURËS KOMUNISTE	355

Vehbi MIFTARI	
BARLETI: KUJTESA E RRËFYEME	371
Adem JAKLLARI & Silvester MANAJ	
ARKITEKTURA REALE DHE AJO FIKSIONALE E GJIROKASTRËS	
TE KADAREJA	387
Albanë MEHMETAJ	
LETËRSI DHE E VËRTETË - NJË PERSPEKTIVË ONTOLOGJIKE.....	395
Blerina ROGOVA-GAXHA	
VDEKJA NË <i>ANDRRËN E JETËS</i>	407
Edmond ÇALI	
“TREBESHINA & KADARE – FAKTI DHE FIKSIONI NË <i>DAFINAT E</i>	
<i>THARA, KËNGA SHQIPTARE DHE DIMRI I VETMISË SË MADHE</i> ”	415
Belfjore QOSE	
“IMAGJINARJA DHE REALJA NË ROMANIN RRATHË TË M. CAMAJT”	429
Arben HOXHA	
FAKTI DHE FIKSIONI NË KËNDVËSHTRIMIN FENOMENOLOGJIK.....	439
Adil OLLURI	
KRIJIMTARIA LETRARE E YMER SHKRELIT	449
Abdulla REXHEPI	
FIKSIONI SI MJET I KUPTIMIT TË REALITETIT TRANSCEDENTAL	
NË POEZINË E NEZIM FRAKULLAS.....	463
Anila MULLAHI & Beti NJUMA	
SHNDËRRIMI NË FIKSION I FAKTIKES, NË TREGIMIN SHQIPTAR.....	475
Drita ISUFAJ	
UJI SI SIMBOL I EROTIZMIT NË KRIJIMTARINË POPULLORE	487

Ermir XHINDI	
GJENDJET FIKSIONALE TË <i>FAKTT</i> SI GJENDJE TË LEXIMIT.....	499
Jorida SOTIRI	
FEMRA, PERSONAZHI I SIMBOLIZUAR.....	509
Lili SULA	
FIKSIONI VS. FAKTT NË VEPRËN <i>EPIKA E YJEVE TË MËNGJESIT</i> , TË RUDI EREBARËS.....	519
Loreta LOLI	
FAKTI DHE FIKSIONI TEK VEPRA E FAIK KONICËS – <i>DR. GJËLPËRA ZBULON RËNJËT E DRAMËS SË MAMURRASIT</i>	527
Zahrie KAPLLANAJ	
FAKTET DHE POEZIA	537
Viola ISUFAJ	
ZEF ZORBA: BIOGRAFI E POEZI.....	545
Serafina LAJÇI	
<i>MINO</i> MES FAKTT DHE FIKSIONIT	563
Orjela STAFASANI	
<i>PASARDHËSI</i> MES FAKTT DHE FIKSIONIT.....	569
Sedat BARALIU & Premtim ALAJ	
VENDBANIMET DARDANE TË PERIUDHËS SË HEKURIT NË KOSOVËS	577
Seadet BEQIRI	
FIKSIONI LETRAR NË DRAMËN “KATËR EPOLETAT” – H. MULLIQI	589